

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНА В ЄВРОПІ:

контекст міжнародних відносин

*Керівник авторського колективу і науковий редактор
доктор історичних наук, професор А.І. Кудряченко*

Київ
Фенікс
2011

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

УДК 94:327(477+4) "08/20"

ББК 63.3(4Укр)-6

У45

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту європейських досліджень НАН України
(протокол № 5 від 20 травня 2011 року)*

*За повного або часткового відтворення матеріалів монографії
посилення на видання обов'язкове*

Рецензенти:

Манжола В.А., доктор історичних наук, професор;

Реєнт О.П., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної Академії наук України;

Рудич Ф.М., доктор філософських наук, професор,
академік Академії політичних наук України

У45 **Україна в Європі: контекст міжнародних відносин** / За редакцією доктора історичних наук, професора А.І. Кудряченка.— К.: Фенікс, 2011.— 632 с.

ISBN 978-966-651-941-5

Колективна монографія науковців Інституту європейських досліджень НАН України та інших академічних інститутів, дослідних установ та викладачів вищих навчальних закладів України є узагальнюючим результатом фундаментальних досліджень актуальних проблем міжнародних відносин України з європейськими країнами упродовж IX—XXI століть. Спираючись на архівні матеріали, широкую джерельну та історіографічну базу, авторський колектив монографії здійснив аналіз політико-правового дискурсу генези міжнародних взаємин в Європі, дослідив роль України в системі міжнародних відносин на континенті, з'ясував регіональні інтереси та геостратегічні пріоритети незалежної України у довгостроковій перспективі.

Монографічне дослідження стане в нагоді для науковців — істориків, політологів, фахівців з міжнародних відносин і державного управління, культурологів, філософів, для політиків і дипломатів, а також для широкого кола читачів.

УДК 94:327(477+4) "08/20"

ББК 63.3(4Укр)-6

ISBN 978-966-651-941-5

© Інститут європейських
досліджень НАН України, 2011

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ:

Кудряченко А.І., доктор історичних наук – передмова, розділи 1.3, 3.6, 4.5; **Богданович І.І.**, кандидат економічних наук – розділ 4.3; **Богінська І.В.**, кандидат історичних наук – розділ 5.2; **Бульвінський А.Г.**, кандидат історичних наук – розділ 2.2; **Головченко В.І.**, доктор історичних наук, розділи 3.1, 3.5, 3.7; **Горелов М.Є.**, кандидат історичних наук – розділи 2.4, 2.5; **Губерський Л.В.**, академік НАН України, доктор філософських наук – розділ 4.1; **Гуменюк Б.І.**, доктор історичних наук – розділ 5.8; **Дмитренко М.А.**, доктор політичних наук – розділ 5.5; **Дудко І.Д.**, доктор політичних наук – розділи 4.2, 5.4; **Калінічева Г.І.**, кандидат історичних наук – розділи 4.3, 4.4, 4.7; **Копійка В.В.**, доктор політичних наук, розділ 5.6; **Кремень В.Г.**, академік НАН України, доктор філософських наук – розділ 5.1; **Кривонос Р.А.**, кандидат політичних наук – розділи 1.1, 4.5, 4.6; **Максак Г.А.** – розділи 4.3, 4.4; **Матвієнко В.М.**, доктор історичних наук – розділи 3.3, 3.4; **Метельова Т.О.**, кандидат філософських наук – розділ 1.6; **Моця О.П.**, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук – розділ 2.1; **Погорелова І.С.**, кандидат історичних наук – розділ 5.4; **Рафальський О.О.**, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор історичних наук – розділи 2.4, 2.5; **Смолій В.А.**, академік НАН України, доктор історичних наук – розділ 2.3; **Солдатенко В.Ф.**, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук – розділи 3.1, 3.2; **Солошенко В.В.**, кандидат історичних наук – розділ 5.6; **Степанков В.С.**, доктор історичних наук – розділ 2.3; **Степанов В.А.**, кандидат історичних наук – розділ 4.6; **Ткаченко В.М.**, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор історичних наук – розділ 5.1; **Ткаченко І.В.**, кандидат історичних наук – розділ 4.4; **Тодоров І.Я.**, доктор історичних наук – розділ 5.2; **Ціватий В.Г.**, кандидат історичних наук – розділ 5.3; **Чекаленко Л.Д.**, доктор політичних наук – розділ 5.3; **Чорногор Я.О.**, кандидат історичних наук – розділ 5.7; **Шинкаренко Т.І.**, кандидат історичних наук – розділ 5.6; **Шморгун О.О.**, кандидат філософських наук – розділи 1.4, 1.5; **Юрченко С.В.**, доктор політичних наук – розділ 1.2.

Державна установа
Інститут всеукраїнської історії НАН України

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	14
ЧАСТИНА I. ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В ЄВРОПІ	19
1.1. Теоретичні й практичні виміри міжнародних відносин періоду Середньовіччя	19
1.2. Особливості теорії і практики міжнародних відносин у Новий та Новітній час	41
1.3. Міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття	56
1.4. Суспільно-політичний дискурс міжнародних проблем Європейського континенту	76
1.5. Цивілізаційна ідентичність України: теоретичні та політичні засади	100
1.6. Національна ідентифікація в українському та європейському вимірах	118
ЧАСТИНА II. МИНУЛЕ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НА КОНТИНЕНТІ В ІХ—ХІХ СТОЛІТТЯХ.	130
2.1. Русь-Україна в системі зв'язків євразійського простору.	130
2.2. Українські землі в міжнародних вимірах періоду Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу	142
2.3. Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.)	165
2.4. Українська цивілізаційна складова в Російській імперії (ХІХ — початок ХХ століття)	183
2.5. Українство в Габсбурзькій монархії (ХІХ — початок ХХ століття)	204
ЧАСТИНА III. УКРАЇНА У ВИМІРАХ МІЖНАРОДНИХ ПОТРЯСІНЬ ХХ СТОЛІТТЯ	214
3.1. Міжнародний контекст українського питання напередодні і в роки Першої світової війни	214
3.2. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР	234

3.3. Дипломатичні досягнення Української Держави гетьмана П. Скоропадського	251
3.4. Зовнішня політика Директорії у боротьбі за незалежність УНР	266
3.5. Діяльність дипломатії Західноукраїнської Народної Республіки	280
3.6. Карпатська Україна у геополітичній грі держав континенту	299
3.7. Обмеженість міжнародної правосуб'єктності УРСР у повоєнний період.	315
ЧАСТИНА IV. НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА НА ШЛЯХУ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ У ЄВРОПІ	330
4.1. Міжнародне визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України	330
4.2. Зовнішньополітичний профіль України періоду незалежності	342
4.3. Головні виміри відносин України з сусідніми державами — членами СНД	356
4.4. Стратегіями взаємин України з країнами Вишеградської групи	383
4.5. Стан та перспективи співпраці України з країнами Бенілюксу	419
4.6. Особливості співробітництва України з країнами Північної Європи.	441
4.7. Пріоритети відносин України з Румунією, Грузією та Туреччиною	464
ЧАСТИНА V. ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ У XXI СТОЛІТТІ	492
5.1. Україна в контексті світ-системного аналізу	492
5.2. Європейський і євразійський напрями міжнародних зв'язків незалежної України	519
5.3. Україна в європейських структурах безпеки і співробітництва	534
5.4. Політика України щодо нерозповсюдження ядерної зброї.	551
5.5. Європейська безпека та національні інтереси України	569
5.6. Еволюція політики Євросоюзу щодо України	585
5.7. Миротворча діяльність України: здобутки та перспективи.	603
5.8. Національна дипломатія сучасної доби: нові виклики і завдання	616
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	629

Украина в Европе:
контекст международных отношений
(коллективная монография)

*Рекомендовано к печати Ученым советом
Института европейских исследований НАН Украины
(протокол № 5 от 20 мая 2011 года)*

*При полном или частичном воспроизведении материалов монографии
ссылки на издание обязательны*

Рецензенты:

- Манжола В.А.**, доктор исторических наук, профессор;
Реент А.П., доктор исторических наук, профессор,
член-корреспондент Национальной Академии наук Украины;
Рудич Ф.М., доктор философских наук, профессор,
академик Академии политических наук Украины

Коллективная монография ученых Института европейских исследований НАН Украины и других академических институтов, исследовательских учреждений и преподавателей высших учебных заведений Украины является обобщающим результатом фундаментальных исследований актуальных проблем международных отношений Украины с европейскими странами на протяжении IX—XXI веков. Опираясь на архивные материалы, широкую источниковую и историографическую базу, авторский коллектив монографии осуществил анализ политико-правового дискурса генезиса международных отношений в Европе, исследовал роль Украины в системе международных отношений на континенте, проанализировал региональные интересы и геостратегические приоритеты независимой Украины в долгосрочной перспективе.

Монографическое исследование будет полезно для ученых — историков, политологов, специалистов по международным отношениям и государственному управлению, культурологов, философов, для политиков и дипломатов, а также для широкого круга читателей.

СОСТАВ АВТОРСКОГО КОЛЛЕКТИВА:

Кудряченко А.И., доктор исторических наук – предисловие, разделы 1.3, 3.6, 4.5; **Богданович И.И.**, кандидат экономических наук – раздел 4.3; **Богинская И.В.**, кандидат исторических наук – раздел 5.2; **Бульвинский А.Г.**, кандидат исторических наук – раздел 2.2; **Головченко В.И.**, доктор исторических наук – разделы 3.1, 3.5, 3.7; **Горелов Н.Е.**, кандидат исторических наук – разделы 2.4, 2.5; **Губерский Л.В.**, академик НАН Украины, доктор философских наук – раздел 4.4; **Гуменюк Б.И.**, доктор исторических наук – раздел 5.8; **Дмитренко Н.А.**, доктор политических наук – раздел 5.5; **Дудко И.Д.**, доктор политических наук – разделы 4.2, 5.4; **Калиничева Г.И.**, кандидат исторических наук – разделы 4.3, 4.4, 4.7; **Копейка В.В.**, доктор политических наук – раздел 5.6; **Кремень В.Г.**, академик НАН Украины, доктор философских наук – раздел 5.1; **Кривонос Р.А.**, кандидат политических наук – разделы 1.1, 4.5, 4.6; **Максак Г.А.** – разделы 4.3, 4.4; **Матвиенко В.М.**, доктор исторических наук – разделы 3.3, 3.4; **Метелёва Т.А.**, кандидат философских наук – раздел 1.6; **Моця А.П.**, член-корреспондент НАН Украины, доктор исторических наук – раздел 2.1; **Погорелова И.С.**, кандидат исторических наук – раздел 5.4; **Рафальский А.А.**, член-корреспондент НАН Украины, доктор исторических наук – разделы 2.4, 2.5; **Смолий В.А.**, академик НАН Украины, доктор исторических наук – раздел 2.3; **Солдатенко В.Ф.**, член-корреспондент НАН Украины, доктор исторических наук – разделы 3.1, 3.2; **Солошенко В.В.**, кандидат исторических наук – раздел 5.6; **Степанков В.С.**, доктор исторических наук – раздел 2.3; **Степанов В.А.**, кандидат исторических наук – раздел 4.6; **Ткаченко В.Н.**, член-корреспондент НАН Украины, доктор исторических наук – раздел 5.1; **Ткаченко И.В.**, кандидат исторических наук – раздел 4.4; **Тодоров И.Я.**, доктор исторических наук – раздел 5.2; **Циватый В.Г.**, кандидат исторических наук – раздел 5.3; **Чекаленко Л.Д.**, доктор политических наук – раздел 5.3; **Черногор Я.А.**, кандидат исторических наук – раздел 5.7; **Шинкаренко Т.И.**, кандидат исторических наук – раздел 5.6; **Шморгун А.А.**, кандидат философских наук – разделы 1.4, 1.5; **Юрченко С.В.**, доктор политических наук – раздел 1.2.

Державна установа «Інститут економічної історії НАН України»

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	14
ЧАСТЬ I. ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ ДИСКУРС ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЕВРОПЕ	19
1.1. Теоретические и практические измерения международных отношений периода Средневековья	19
1.2. Особенности теории и практики международных отношений в Новое и Новейшее время	41
1.3. Международные отношения и императивы развития Европы во второй половине XX — начале XXI века	56
1.4. Общественно-политический дискурс международных проблем Европейского континента	76
1.5. Цивилизационная идентичность Украины: теоретические и политические принципы	100
1.6. Национальная идентификация в украинском и европейском измерениях	118
ЧАСТЬ II. ПРОШЛОЕ УКРАИНЫ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА КОНТИНЕНТЕ В IX—XIX ВЕКАХ	130
2.1. Русь-Украина в системе связей евразийского пространства	130
2.2. Украинские земли в международных измерениях Позднего Средневековья и раннего Нового времени	142
2.3. Утверждение международного статуса Украинского государства при Богдане Хмельницком (1648—1657 гг.)	165
2.4. Украинская цивилизационная составляющая в Российской империи (XIX — начало XX века)	183
2.5. Украинство в Габсбургской монархии (XIX — начало XX века)	204
ЧАСТЬ III. УКРАИНА В ИЗМЕРЕНИЯХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПОТРЯСЕНИЙ XX ВЕКА	214
3.1. Международный контекст украинского вопроса накануне и в годы Первой мировой войны	214
3.2. Украинская революция и поиск внешнеполитических ориентаций УНР	234

3.3. Дипломатические достижения Украинского Государства гетмана П. Скоропадского	251
3.4. Внешняя политика Директории в борьбе за независимость УНР	266
3.5. Деятельность дипломатии Западноукраинской Народной Республики	280
3.6. Карпатская Украина в геополитической игре государств континента	299
3.7. Ограниченность международной правосубъектности УССР в послевоенный период	315
ЧАСТЬ IV. НЕЗАВИСИМАЯ УКРАИНА НА ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ В ЕВРОПЕ	330
4.1. Международное признание и главные принципы внешней политики современной Украины	330
4.2. Внешнеполитический профиль Украины периода независимости	342
4.3. Главные направления отношений Украины с соседними государствами – членами СНГ	356
4.4. Стратегемы взаимоотношений Украины со странами Вышеградской группы	383
4.5. Состояние и перспективы сотрудничества Украины со странами Бенелюкса	419
4.6. Особенности сотрудничества Украины со странами Северной Европы	441
4.7. Приоритеты отношений Украины с Румынией, Грузией и Турцией	464
ЧАСТЬ V. ГЕОСТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ УКРАИНЫ В XXI СТОЛЕТИИ	492
5.1. Украина в контексте мир-системного анализа	492
5.2. Европейское и евразийское направления международных связей независимой Украины	519
5.3. Украина в европейских структурах безопасности и сотрудничества	534
5.4. Политика Украины по нераспространению ядерного оружия	551
5.5. Европейская безопасность и национальные интересы Украины.	569
5.6. Эволюция политики Евросоюза в отношении Украины	585
5.7. Миротворческая деятельность Украины: достижения и перспективы	603
5.8. Национальная дипломатия на современном этапе: новые вызовы и задачи	616
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	629

Ukraine in Europe: the context of international relations

Multi-author monograph

***Recommended for printing by the Academic Board
of the Institute of European Research (NASU)***

(Protocol Ref. No. 5 of 20 May, 2011)

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, photocopying or otherwise, without the prior written consent of the Publishers.

In case of reproduction or citing reference to the multi-author monograph is obligatory.

Reviewed by:

prof. **V.A. Manzhola**, Doctor of historical sciences;

prof. **O.P. Reient**, Corresponding Member of NASU,
Doctor of historical sciences;

prof. **F.M. Rudich**, Full Member of National Academy
of Political Sciences of Ukraine, Doctor of philosophical sciences

Fundamental research as a summarized analysis of crucial issues of international relations of Ukraine and European countries in the course of IX—XXI centuries has outcome in the compiling of the present research worked out by a group of authors comprising scientists from the Institute of European Research of NASU, other academic institutes, research centres as well as the teaching staff of Ukrainian higher educational establishments.

Employing the resources of archives, wide range of sources and historiographic data the authors of the present compiled research have analyzed the political and legal discourse of the genesis of the European International Relations, have considered the role of Ukraine in the sphere of the international relations on the Eurasian continent, have evaluated and outlined the regional interests and geostrategical guidelines priorities of sovereign Ukraine in the view of long term prospects.

The compiled research will come of useful for scientists specializing in History, Political Sciences, International Relations, State Rule, Culturology, Philosophy, Politics, Diplomacy as well as for a wide range of readers.

CONTRIBUTORS

Kudryachenko A.I., doctor of historical sciences – Introduction, sections 3, 3.6, 4.5; **Bohdanovych I.I.**, candidate of economic sciences – section 4.3; **Bohinska I.V.**, candidate of historical sciences – section 5.2; **Bulvynskiy A.H.**, candidate of historical sciences – section 2.2; **Holovchenko V.I.**, doctor of historical sciences – sections 3.1, 3.5, 3.7; **Horelov M.Ye.**, candidate of historical sciences – sections 2.4, 2.5; **Huberskyi L.V.**, Full Member of NAS of Ukraine, doctor of philosophy – section 4.1; **Humeniuk B.I.**, doctor of historical sciences – section 5.8; **Dmytrenko M.A.**, doctor of political sciences – section 5.5; **Dudko I.D.**, doctor of political sciences – sections 4.2, 5.4; **Kalinicheva G.I.**, candidate of historical sciences – sections 4.3, 4.4, 4.7; **Kopiika V.V.**, doctor of political sciences – section 5.6; **Kremen V.H.**, Full Member of NAS of Ukraine, doctor of philosophy – section 5.1; **Kryvonos R.A.**, candidate of political sciences – sections 1.4, 4.5, 4.6; **Maksak H.A.** – sections 4.3, 4.4; **Matviienko V.M.**, doctor of historical sciences – sections 3.3, 3.4; **Metelyova T.O.**, candidate of philosophical sciences – section 1.6; **Motsia O.P.**, Corresponding Member of NAS of Ukraine; doctor of historical sciences – section 2.1; **Pohorelova I.S.**, candidate of historical sciences – section 5.4; **Rafalskyi O.O.**, Corresponding Member of NAPS of Ukraine, doctor of historical sciences – sections 2.4, 2.5; **Smolii V.A.**, Full Member of NAS of Ukraine, doctor of historical sciences – section 2.3; **Soldatenko V.F.**, Corresponding Member of NAS of Ukraine; doctor of historical sciences – section 3.1, 3.2; **Soloshenko V.V.**, candidate of historical sciences – section 5.6; **Stepankov V.S.**, doctor of historical sciences – section 2.3; **Stepanov V.A.**, candidate of historical sciences – section 4.6; **Tkachenko V.M.**, Corresponding Member of NAPS of Ukraine, doctor of historical sciences – section 5.1; **Tkachenko I.V.**, candidate of historical sciences – section 4.4; **Todorov I.Ya.**, doctor of historical sciences – section 5.2; **Tsivatyi V.H.**, candidate of historical sciences – section 5.3; **Chekalenko L.D.**, doctor of political sciences – sections 5.3; **Chornogor Ya.O.**, candidate of historical sciences – section 5.7; **Shynkarenko T.I.**, candidate of historical sciences – section 5.6; **Shmorgun O.O.**, candidate of philosophical sciences – sections 1.4, 1.5; **Yurchenko S.V.**, doctor of political sciences – section 1.2.

Державна установа «ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ НАН України»

CONTENTS

INTRODUCTION	14
PART I. POLITICAL AND LEGAL DISCOURSE OF HISTORY AND CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS IN EUROPE	19
1.1. Theoretical and practical aspects of international relations of the Middle Ages	19
1.2. Features of the theory and practice of international relations in the early modern period and contemporary history	41
1.3. International relations and imperatives of European development in the late XX — early XXI centuries	56
1.4. Socio-political discourse of international problems of the European continent	76
1.5. Civilizational identity: theoretical and political grounds.	100
1.6. National identity in the Ukrainian and European dimensions	118
PART II. PAST OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS ON CONTINENT OF IX—XIX CENTURIES	130
2.1. Rus-Ukraine' in the system of relations within Eurasian space	130
2.2. Ukrainian lands in the international dimensions of the late Middle Ages and early modern times	142
2.3. Establishment of the international status of the Ukrainian state under Bohdan Khmelnytsky (1648—1657 years).	165
2.4. Ukrainian civilizational constituent in the Russian Empire (XIX — early XX centuries).	183
2.5. Ukrainians in the Habsburgs Monarchy (XIX — early XX centuries)	204
PART III. UKRAINE IN THE ASPECTS OF INTERNATIONAL UPHEAVALS OF THE XX CENTURY	214
3.1. International context of the Ukrainian question before and during the First World War	214
3.2. Ukrainian revolution and the search for foreign policy orientations of the UNR	234

3.3. The diplomatic achievements of the Ukrainian State of Hetman Skoropadsky	251
3.4. Foreign Policy of the Directoria in the struggle for the UNR independence	266
3.5. Activities of the diplomacy West Ukrainian National Republic	280
3.6. Carpathian Ukraine in the geopolitical game of continental states	299
3.7. Legal limits of the UkrSSR international status in the postwar period	315
PART IV. INDEPENDENT UKRAINE ON THE WAY OF REALIZATION OF REGIONAL INTERESTS IN EUROPE	330
4.1. International recognition and basic foreign policy principles of modern Ukraine	330
4.2. The foreign policy profile of Ukraine during independence period	342
4.3. The main dimensions of Ukraine's relations with neighboring states — CIS members.	356
4.4. Strategies of Ukraine's relations with the countries of the Visegrad Group.	383
4.5. Status and prospects of Ukraine's cooperation with the countries of Benelux.	419
4.6. Peculiarities of Ukraine's cooperation with the countries of Northern Europe	441
4.7. The priorities of Ukraine's relations with Romania, Georgia and Turkey	464
Part V. GEOSTRATEGIC PRIORITIES OF UKRAINE IN XXI CENTURY	492
5.1. Ukraine within the context of world-system analysis	492
5.2. European and Eurasian trends of international relations of Independent Ukraine.	519
5.3. Ukraine in the European security and cooperation structures	534
5.4. Ukraine's policy on nuclear non-proliferation	551
5.5. European security and national interests of Ukraine	569
5.6. The evolution of EU policy towards Ukraine	585
5.7. Peacemaking activities of Ukraine: achievements and prospects	603
5.8. National diplomacy of contemporary period: new challenges and tasks	616
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	629

ПЕРЕДМОВА

Україна вже двадцять років торує шлях свого незалежного сходження. За цей час в країні було розгорнуто чимало нових напрямів наукових досліджень, покликаних слугувати розробці та забезпеченню національних інтересів України на сучасному етапі її розвитку. До кола цих проблем належить і обґрунтування державної стратегії розвитку на тривалу перспективу та конкретизація тактичних завдань, розробка актуальних напрямів сучасної модернізації суспільно-економічного розвитку та значного посилення конкурентоспроможності країни у світогосподарських відносинах.

До кола завдань великої суспільної ваги належить і розробка історичного дискурсу сходження української держави, попередніх етапів її поступу в широкому європейському контексті та подальшого розвитку в історичній перспективі. Аналіз відправних етапів державотворчого розвитку уможливує бачення глибинних витоків міцних національних засад та кореспондування їх з міжнародним перебігом подій як в далекому минулому, так і в добу суверенного сходження України. Можливості нашої держави, всього українського суспільства задіяні ще не повною мірою, незалежний поступ не обернувся ще відповідним соціально-економічним та духовним піднесенням. Адже нинішнє місце, яке посідає наша Вітчизна, що є другою в Європі за величиною території після Росії, не відповідає її не лише потенціалу, а й історичним аналогам ролі України в сходженні Європи. В добу посилення взаємозалежності країн світу та інтеграційних процесів державне становище України покликане продукувати значні соціально-політичні, економічні, інформаційні, інтелектуальні, духовні зрушення та одночасно зберігати риси культурної самобутності України. Гасло сучасної об'єднаної Європи — єдність і збереження різноманіття — має стати для України, що втілює стратегічний курс на повномасштабну європейську інтеграцію, доволі потужним мобілізуючим чинником.

Упродовж останніх років дана проблематика все гостріше дискутується у вітчизняних політичних колах, вона все більше привертає увагу фахівців академічних установ, а також є вельми привабливою для зарубіжних експертів та оглядачів. Тому вихід монографії „Україна в Європі: контекст міжнародних відносин”, яку читач тримає в руках, видається актуальним та відповідає потребам нашої країни і викликам сучасної історичної доби. Ця монографія постає логічним продовженням фундаментальних напрацювань, які протягом останніх років здійснив Інститут європейських досліджень у співпраці з провідними науковцями інших інститутів Національної Академії наук України, дослідних установ та вузів країни.

Так, у колективній монографії, що вийшла друком у 2009 р., „Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього”¹ головна увага була зосереджена на дослідженні

¹ Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. — Київ: Фенікс, 2009. — 544 с.

історичної перспективи, сучасних актуальних проблем та можливостей ствердження незалежної Української держави у колі європейських країн. Глибокий аналіз вченими взаємин України з далекими і близькими сусідами по спільному європейському дому, їх становлення, трансформації і сучасний стан розвитку надав можливість запропонувати панорамне бачення українських європерспектив. Наукові розвідки авторського колективу покликані були сприяти подальшій розробці і формуванню концептуальних засад входження нашої держави до європейського простору.

У монографії „Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку”², що була опублікована в 2010 р., всебічно досліджено феномен розвитку Європи, її культурно-цивілізаційні параметри і залученість України до цих процесів. Поряд із висвітленням важливих тенденцій зміцнення цивілізаційних та культурно-політичних вимірів, які уможливили формування Європейського Союзу як унікального об’єднання, що нарощує геополітичний вплив та сприяє поширенню і поглибленню інтеграції до загальноконтинентальних масштабів, було проаналізовано європейський вибір України, його цивілізаційну складову, а також розвиток держави та громадянського суспільства в контексті формування спільного європейського простору.

Пропонована читачу нинішня фундаментальна праця „Україна в Європі: контекст міжнародних відносин”, так само, як і дві попередні, підготовлена солідним авторським колективом у складі понад тридцяти провідних науковців. У їх числі наукові співробітники Інституту європейських досліджень НАН України, інших академічних установ та знані викладачі, вчені вітчизняних вищих навчальних закладів. До написання цієї монографії долучилися майже 20 докторів наук, з яких 3 академіки та 2 члени-кореспонденти Національної Академії наук України, 1 академік та 2 члени-кореспонденти Національної академії педагогічних наук України і 14 кандидатів наук. Мені як керівнику авторського колективу хочеться щиро серцем подякувати всім співавторам цієї та попередніх фундаментальних монографій, які з розумінням поставилися до пропозицій Інституту європейських досліджень та доклали чимало зусиль до того, щоб і їх актуальні напрацювання стали складовою нашого наукового проекту.

Доробок, з яким читач нині знайомиться, здійснено на широкій джерельній базі та багатому історичному матеріалі. Він подає ретроспективний аналіз існування в минулому та сучасного визнання і поступу України в колі європейських держав. Авторським колективом досліджено міжнародно-правові, економічні, світоглядні проблеми взаємовідносин нашої Вітчизни з європейськими державами упродовж IX—XXI століть. З’ясовуючи складові тягlosti взаємовпливів українського та європейського чинників, у монографії проаналізовано усталеність і наповненість зв’язків українства й інших європейських народів за часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Гетьманщини та національних формувань початку XX століття, що були наслідком вікопомних етапів державотворення. У монографії висвітлена також практика здебільшого культурно-цивілізаційних впливів багатьох століть, коли право визначення рішень стосовно навіть внутрішніх царин буття українців зосереджувалося у Варшаві, Відні, Москві чи в столицях інших впливових держав. За сучасного суверенного статусу України взаємини її з Європою та світом мають широке наповнення, спираються на все зростаючу політико-правову базу.

² Культурно-цивілізаційний простір Європи і України: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор д.і.н., проф. А.І. Кудряченко // Інститут європейських досліджень НАН України. — Київ: Університет „Україна”, 2010. — 405 с.

У цій завершальній — третій — колективній монографії даної серії авторський колектив прагнув, спираючись на архівні матеріали, широку джерельну та історіографічну базу, провести глибокий аналіз політико-правового дискурсу генези міжнародних відносин в Європі, дослідити конструктивну роль України в системі взаємовідносин на континенті різних історичних епох. Виходячи із цього, монографічне дослідження складається із п'яти логічно побудованих частин, кожна із яких вміщує кілька розділів.

У першій частині аналізується політико-правовий дискурс історії та сучасних міжнародних відносин в Європі, розглядаються їх теоретичні й практичні виміри періоду Середньовіччя, особливості теорії і практики міжнародних відносин у Новий та Новітній час, міжнародні відносини та імперативи розвитку континенту в другій половині XX — на початку XXI століття. Автори вважали за доцільне також запропонувати аналіз суспільно-політичного дискурсу міжнародних проблем, які існували раніше й існують нині на європейському континенті, а також подати теоретичні і політичні засади цивілізаційної ідентичності та показати виміри національної ідентифікації в українському і європейському визначеннях.

У другій частині видання з'ясовуються визначні етапні складові минулого України у системі міжнародних відносин на континенті, а саме впродовж IX—XIX століть. Авторським колективом проаналізовано вплив Київської Русі в системі зв'язків євразійського простору, виміри міжнародних зв'язків українських земель в період від Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, утвердження міжнародного статусу Української держави за Б. Хмельницького (1648—1657 рр.), а також роль українства як складового цивілізаційного чинника в Російській імперії та в Габсбурзькій монархії (XIX – поч. XX ст.).

У наступній, третій, частині монографії ретельно розглядаються проблеми України у вимірах міжнародних потреб XX століття. Зокрема, проаналізовано міжнародний контекст українського дитання напередодні і в роки Першої світової війни, висвітлюються міжнародні взаємовпливи в період української національно-визвольної революції та зовнішньополітичні орієнтації, здобутки і втрати українських державних утворень тієї пори. Привертають увагу також розділи, де аналізуються проблеми Карпатської України, яка стала чинником геополітичної гри держав континенту напередодні Другої світової війни, та значна обмеженість міжнародної правосуб'єктності УРСР у повоєнний період.

У монографії слушно проводиться теза про те, що практика національного державотворення попередніх епох, особливо XX століття, не пройшла даремно, хоча мети досягнуто не було. Яскравий вияв прагнення українців до незалежності та державотворення у роки воєнного лихоліття, двох світових воєн змусив рахуватися з такими державотворчими інтенціями навіть за тоталітарної та командно-адміністративної епохи. Не лише визнанням величезних втрат, а й результатом вагомого внеску України в перемогу над гітлерівською коаліцією під час Другої світової війни був і той факт, що УРСР стала однією з засновниць Організації Об'єднаних Націй.

Здобувши у 1991 році реальну державність, Україна стала на шлях суверенного розвитку і формування рівноправних відносин як із пострадянськими, так і з європейськими державами, зрештою — з усім світом.

Четверта частина книги присвячена аналізу саме умов виходу нашої держави на міжнародну арену як повноправного її суб'єкта та реалізації незалежною Україною своїх національних інтересів. У розділах цієї частини з'ясовуються динаміка міжнародного визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України, її

зовнішньополітичний профіль періоду незалежності, аналізуються головні виміри відносин з Європою та її регіонами, з сусідніми державами — членами СНД і стратегіями взаємин з країнами Вишеградської групи, особливості співпраці Києва з країнами Бенілюксу, Північної Європи і пріоритети відносин із Румунією, Грузією та Туреччиною.

Іншими словами, бачення авторським колективом позитивів як ретроспективи взаємовідносин, так і перспектив взаємовпливів, постає у з'ясуванні піднесення міжнародного позиціонування України та інших держав з нею. Так, повною мірою це відноситься як до часів „тестя Європи” Ярослава Мудрого, видатного державотворця Богдана Хмельницького, який зрушив новий геополітичний розклад сил на континенті, доби національного самовизначення у роки потрясінь Першої та Другої світових воєн, так і до періоду демократичних перетворень в Україні, Європі та світі сучасної історичної доби. Дійсно, ці останні трансформації змінили увесь світ, а вихід України на міжнародну арену на рубежі ХХ—ХХІ століть, за слушним визначенням багатьох політиків та дослідників, має вельми далекосяжні наслідки для континенту і світу в цілому.

Аналізуючи міжнародний контекст виходу України в якості суб'єкта міжнародних відносин, у пропонованій монографії науковці продовжили попередні дослідження взаємин нашої держави з так званими провідними акторами континенту ґрунтовним викладом своїх досліджень стосовно взаємовідносин нашої держави в регіональних вимірах. Розробка та наповнення реальним змістом відносин із безпосередніми сусідами, з найближчими регіональними об'єднаннями країн Європи для нашої держави є вкрай важливим завданням у контексті соціально-економічного піднесення та демократичного поступу.

У завершальній, п'ятій, частині монографії розкриваються геостратегічні пріоритети України у ХХІ столітті, з'ясовується місце нашої держави в контексті світ-системного аналізу, а також аналізуються європейський і євразійський напрями міжнародних зв'язків доби незалежної України, її місце в європейських структурах безпеки і співробітництва. Також окремі розділи присвячені розкриттю політики нашої держави щодо нерозповсюдження ядерної зброї, її підходи до проблем європейської безпеки та забезпечення національних інтересів. Окремо аналізується еволюція політики Євросоюзу щодо України, з'ясовуються етапи підтримки євроінтеграційного курсу Києва, а також здобутки та перспективи участі України у миротворчій діяльності та нові виклики й завдання національної дипломатії на сучасному етапі історичного розвитку, можливості дипломатичних представництв стосовно більш успішного позиціонування України в Європі та світі.

Розкриваючи ці та інші складові сходження Української держави, автори слушно стверджують, що демократичні засади перетворень стали яскравим уособленням величезних трансформаційних зрушень у Європі і світі. На очах нинішнього покоління радикально змінилися й продовжують змінюватися Європа та світ, весь комплекс міжнародних відносин. З недавнім розпадом Радянського Союзу і так званого соціалістичного табору поринула в безодню холодна війна, довготривале двополосне протистояння. Україна як одна з колишніх найбільших союзних республік зіграла важливу роль у розчленуванні геополітичного суб'єкта, яким був колишній СРСР. Водночас, вийшовши з тривалого спільного радянського минулого, Україна, на відмінну від багатьох пострадянських держав, прагне будувати своє майбуття, сповідуючи європейські демократичні цінності. Офіційний Київ зробив чіткий цивілізаційний вибір на користь європейської демократії, утвердження прав і свобод грома-

дянина і, тим самим, суспільно-політичного повернення до Європи. Однак, незважаючи на глибоке європейське коріння українства, лише з часом з'ясувалося, що це завдання доволі складне і вимагає потужної взаємодії держави і суспільства та їх інститутів, всіх громадян у примноженні складових культурноцивілізаційних вимірів.

У колективній монографії доводиться, що реалізація всього спектру потенційних можливостей України, її демократичний і модернізаційний поступ, що спирається на ціннісні європейські засади, власні традиції державотворення, на людський та інтелектуальний потенціал, спроможні обернутися значним піднесенням соціально-економічного розвитку та досягненню якостей регіональної держави-лідера Центрально-Східної Європи. Інтегруючись до сучасних світогосподарських відносин та реалізуючи євроінтеграційний курс, Україна спроможна подолати негативні тенденції та виклики, які обумовлені її перехідним етапом у світовою фінансово-економічною кризою останніх років, і реалізувати не лише регіональні інтереси, а й геостратегічні пріоритети незалежного поступу й увійти до кола високорозвинутих постіндустріальних держав Європи та світу.

Сподіваюся, що підготовлена авторським колективом монографія викличе широкий суспільний інтерес і стане в нагоді як науковцям — історикам, політологам, культурологам, філософам, фахівцям з міжнародних відносин та державного управління, так і політикам і дипломатам, а також широкому колу читачів, що не байдужі до нашого спільного майбутнього, до майбутнього України.

А.І. Кудряченко,
керівник авторського колективу,
доктор історичних наук, професор

Частина I. Політико-правовий дискурс історії та сучасних міжнародних відносин в Європі

1.1. Теоретичні й практичні виміри міжнародних відносин періоду Середньовіччя

Становище держав і їхня політика значною мірою визначаються їхнім історичним розвитком. Проте, тут навряд чи можна говорити лише про внутрішню еволюцію державних утворень, створених певним народом чи етнічними групами. Як показав ще американський політолог К. Уолтс, держави є продуктом міжнародної системи [19, 91].

Говорячи про генезу становища України в європейській системі міжнародних відносин, слід, очевидно, розпочати з визначення часових рамок, коли виникла ця система.

Формування й розселення сучасних народів Європи відбулося в ході Великого переселення народів і приходу угорців у долину ріки Дунай, тобто двох останніх значних міграцій у нашій частині світу. Подальші вторгнення — монголів на початку XIII ст. й турків-османів у XV ст. — лише частково змінили палітру народів у східній частині Європи та на Балканах.

Відомою є теза С.Гантінгтона про те, що „...західна цивілізація була цивілізацією третього покоління, спадкоємцею Античності і європейського Середньовіччя” [15, 97]. Проте, до неї слід зробити декілька зауважень.

З Античністю сучасні європейські держави пов’язує, окрім викопних решток стародавніх міст, які стали об’єктами археологічних досліджень, лише загальна ідейна спадщина, до складу якої С.Гантінгтон абсолютно правильно відніс раціональну філософію, латинську мову й римське право, а також західне християнство [15, 97]. На відміну від інституцій, еволюція яких відповідає еволюції суспільств, сформованих етносами чи, точніше, етнічними групами, ідеї циркулюють між суспільствами відносно вільно як культурні цінності й можуть втрачатися та відкриватися наново, передаватися і відтворюватися. Як відомо, антична ідейна спадщина була значною мірою забута європейцями протягом Середньовіччя й відкрита знову в епоху Відродження. Частково вона була засвоєна не лише культурами „західної цивілізації”, але й народами мусульманського Сходу, а внаслідок європейської колонізації — й народами далеко поза межами Євроатлантичного простору. І сьогодні західне християнство визначає життя суспільств Латинської Америки [15, 57] та басейну Карібського моря [15. — С. 51], а римське право чи античне мистецтво вплинули на розвиток відповідних інститутів у Японії [15, 154], Кореї, країнах Індокитаю тощо.

Тобто, можна твердити, що сучасні держави Європи навіть на теренах, що входили до складу Римської імперії, не є безпосередніми спадкоємцями античних державних утворень. Єдиним винятком, можливо, є Сан-Марино — малесенька держава, яка почала формуватися у пізньоантичний період. Але й у цьому випадку слід говорити швидше про спробу конституювання середньовічної держави згідно з ідейною спадщиною Стародавнього Риму. І відбулося це конституювання лише приблизно у VIII—XII ст., тобто тоді ж, коли формувалася й решта італійських середньовічних держав [пор. 11, 195].

Тому, маємо підстави стверджувати, що у випадку античної спадщини йдеться не про безпосереднє виросання середньовічних державних інституцій з античних попередників, а про ідейні запозичення, тривалість не інституцій, а інститутів — римського права, християнської релігії, грецького та римського філософського й наукового доробку. Антична ідейна спадщина визначає внутрішній устрій та міжнародну поведінку сучасних європейських держав опосередковано і не більшою мірою, ніж те саме в їхніх латиноамериканських чи карибських аналогів, у Сполучених Штатах чи Канаді. Вона ж знаходить вияв у роботі японського сенату, працях сучасних мусульманських теологів [7], у т.ч. ідеологів ісламського тероризму тощо, тобто в житті незахідних суспільств. Хоча зрозуміло, що сила таких проявів там є слабшою.

Отже, антична спадщина — це набір ідей, ідейний арсенал. Відповідно, окремі елементи із нього придатні для використання будь-яким достатньо відкритим суспільством.

А от із Середньовіччям ситуація є дещо відмінною. Коли ми спробуємо пошукати зв'язки сучасних європейських держав з середньовічними попередницями, то виявиться, що вони прослідковуються не лише чіткіше, але й на іншому рівні — на рівні окремих інституцій.

Класичним є приклад, що стосується окремих інституцій британської монархії, зокрема, скажімо, посади лорда-канцлера [17], яка з'явилася 605 р. і є старшою за саме Англійське королівство, що виникло 1066 р. внаслідок норманського завоювання й пізніше приєднало до себе Уельс і Шотландію, Ірландію та п'яту частину земної кулі, перетворившись спочатку на Сполучене Королівство, а пізніше на Британську імперію — найбільше за площею (включно з теренами морських володінь) державне утворення, яке коли-небудь існувало на Землі.

Аналогічним чином з середньовічних державних утворень „виросли” інституції більшості сучасних європейських монархій. Те саме стосується значної частини сучасних міст і сіл, які є безпосередніми спадкоємцями середньовічних міських та сільських громад. З раннього Середньовіччя можна прослідкувати історичний розвиток Римокатолицької церкви (у тому числі тих церковних громад, які відкололися від неї внаслідок Реформації). Годі ж формуються інституції православних церков на Балканах. З пізнього Середньовіччя триває розвиток церковних інституцій у країнах Центрально-Східної Європи та діяльність монаших і духовно-лицарських орденів.

Подібну інституційну спадкоємність можна прослідкувати й щодо органів парламентського представництва в європейських державах. З 930 р. веде відлік своєї діяльності ісландський парламент — альтинг [11, 215]. Середньовічні рейхстаг, рейхсрат, імперський суд та ландтаги Священної Римської імперії германської нації є безпосередніми попередниками відповідних республіканських інституцій у ФРН і Австрійській Республіці [16]. Аналогічне можна сказати й щодо державних інституцій Швейцарської Конфедерації, польського й литовського сеймів тощо.

Слід розуміти, що виокремлена нами інституційна спадкоємність лише частково стосується самих державних утворень. Англійський історик Н. Дейвіс наводить цікаву статистику, згідно з якою, на момент Великих географічних відкриттів, тобто „...1493 р., коли Колумб повертався до Кастильського королівства, на карті Європи від Португалії до Астраханського ханства містилося принаймні тридцять суверенних держав. Через п'ятсот років... жодна з цих тридцяти держав не зберегла свого окремого суверенного існування” [5, 471—472].

Таким чином, суверенітет — територіальне верховенство держави у внутрішніх справах і незалежність у зовнішніх [3] — є інститутом, який на мікрорівні, тобто на рівні окремої держави, знаходить вираз у певному наборі характеристик, які держава може набирати, а може втрачати. Набуття чи втрата суверенітету — це не моментний акт, а процес. Тому аналітично можна говорити про подальність, розширення й звуження суверенітету, втрату його окремих елементів, ієрархію суверенітетів тощо.

На макрорівні інститут суверенітету знаходить вираз у нормативному визначенні ролей, тобто його носіїв, закріпленні їхніх відповідних статусів, визначенні легітимних моделей їхньої взаємної поведінки, встановленні санкцій у випадку відхилень від таких моделей тощо.

Виходячи з наведених нами аргументів, відлік нашому дослідженню слід розпочати із раннього Середньовіччя, коли в Західній Європі з'являється держава франків (482 р.), у Північній — створені вікінгами Норвезьке (872 р.), Шведське (бл. 1000 р.) й Данське (поч. Х ст.) королівства, а в Центрально-Східній — Великоморавське (бл. 830 р.) та Празьке (Богемське, бл. 874 р.) князівства, Польська держава Пястів (бл. 960 р.) та Київська Русь (бл. 882 р.).

Тепер давайте визначимо верхню хронологічну межу досліджуваного періоду. Тут серед дослідників існує певна єдність. Вважається, що такою часовою цезурою є кінець XV — початок XVI століття. Це — початок Нового Часу, що охарактеризувався падінням Візантії (1453 р.) і створенням на Балканах могутньої Османської імперії (з 1301 р.), великими географічними відкриттями, Реформацією (з 1517 р.), подоланням феодалної роздробленості й формуванням абсолютистських монархій в Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Данії, Швеції, появою у зв'язку із цим перших регулярних армій тощо.

Чим же була Європа у VIII—XV століттях? Це період дихотомії й поділу світу античних часів унаслідок Великого переселення народів II—VII століть, арабських завоювань та мусульманської експансії. Наслідком стало протистояння християнського світу (Pax Christiana) [18] світові ісламу (мусульманській уммі) [10].

Це період феодалної роздробленості, коли стиралися межі між державою та приватним володінням, між приватним і публічним правом, між внутрішніми відносинами й міжнародними. Економічною основою феодалної роздробленості було натуральне господарство, що не могло зв'язати середньовічні державні утворення єдиним господарським механізмом. За таких умов політичні відносини будувалися у формі ієрархізованої мережі, побудованої на ленній залежності між сюзереном і його васалами та принципах „васал мого васала — не мій васал” і „primus inter pares” („перший серед рівних”). А там, де є „перший”, там є „другий”, „третій” і так далі, які в усіх відношеннях, окрім „честі”, тобто місця в спільноті, рівні між собою. В результаті виникає велика кількість дрібних держав, що охоплювали територіальні володіння, об'єднані навколо спадкових і неспадкових володарів. Ці державні утворення мали різні обсяги суверенітету та його різний профіль, тобто набір конкрет-

них функцій, пов'язаних із територіальним верховенством і зовнішньою незалежністю.

Маючи право суду й управління, збирання податків, карбування монети, кожен достатньо сильний феодал міг почувати себе незалежним державцем, міг воювати з ким хотів, навіть зі своїми сюзереном, міг укласти з ким хотів мирні договори й союзи. Багато феодалів були васалами одночасно кількох сюзеренів, тобто були інтегровані одночасно в декілька таких ієрархій.

Як наслідок, середньовічні держави, на відміну від модерних, були значною мірою утвореннями не ієрархічного, а мережевого характеру. Це були об'єднання великих земельних власників (індивідуальних і колективних), кожен з яких користувався особистим суверенітетом над підвладною йому територією та її мешканцями. Не існувало чіткого поділу між державою й приватним володінням. Державні утворення являли собою вотчини, які заповідали, ділили, передавали в спадщину або у вигляді посагу. Шляхом шлюбів створювалися нові держави, часто територіально поділені на окремі клаптики з різноетнічним, різнокультурним і різномовним населенням, нетривкі й недовговічні [12, 58—59].

Відповідно, населення таких держав слабо ідентифікувало себе з ними. Як писав Н. Дейвіс, „...середньовічні європейці усвідомлювали свою належність до рідного села або міста, до групи, що мала якусь місцеву мову, тож її члени могли розуміти один одного, не вдаючись до латини чи грецької мови. Вони усвідомлювали свою належність до спільноти людей, яка визнавала одного феодалного володаря, до соціального стану, що надавав їм однакові привілеї, а над усе — до великої громади християнського світу” [5, 397].

Відповідно, утримувати такий конгломерат держав у певній єдності, зберігати почуття єдиної спільноти допомагало християнство, яке нав'язувало єдину систему цінностей і норм, формувало спільний світогляд і культурну єдність. Християнський світогляд надавав людському буттю, у тому числі в політичній сфері, сенсовності і легітимності, а міжнародній спільноті християнського світу — відносної стабільності.

Тому взаємовідносини держав у рамках середньовічної міжнародної системи можна значною мірою пояснити, використовуючи концепцію гомогенної та гетерогенної систем французького політолога Р. Арона. Вона виходить з того, що в гомогенних системах, які складаються з держав, що „належать до одного типу, сповідують одну і ту саму концепцію політики” [1, 114], ворожнеча, боротьба, війни ніколи не набувають крайніх форм, оскільки владні політичні верстви ворожих держав виявляють стриманість з почуття єдності на основі спільних цінностей.

Коли ж міжнародна система є гетерогенною, тобто складається з „держав, які організовані за різними принципами й поділяють кардинально відмінні цінності” [1, 114], класичний конфлікт інтересів підсилюється ідеологічним конфліктом „з постановкою під сумнів принципу легітимності та організації держав” [1, 115], що призводить до значно триваліших і жорстокіших воєн, у яких ворогуючі сторони не обмежують себе в засобах.

Відповідно, головні загрози християнській спільноті випливали із порушення в той чи інший спосіб її гомогенності. Такі загрози виходили як з середини, так і ззовні християнської спільноти.

З середини загрозами ставали різного роду релігійні рухи, що порушували ідеологічну єдність християнського світу. Будь-які достатньо успішні релігійні пошуки, що породжували відповідний суспільний рух, ставали каталізаторами нестабільності

у такій спільноті. Прикладів можна навести безліч від візантійського іконоборства (726—843 рр.) до альбігойських воєн (1179—1229 рр.) між північно- й південно-французькими державами, від протистояння римського папства й константинопольського патріархату, що завершилося розколом християнської церкви на католицьку й православну (1054 р.), до суперечки щодо інвеститури (1074—1095 рр.). Недаремно однією з причин краху середньовічної спільноти стала Реформація, яка призвела до поділу Західної й Центральної Європи за релігійною ознакою, закріпленого Аугсбурзьким миром 1555 р.

Ззовні загрозу становили „нашестья іноплеменників”, якщо ті не могли, не збиралися чи відмовлялися підпорядкувати себе ідеології християнського світу. Угорці, захопивши 896 р. Паннонію, стали 973 р. християнами й близько 1000 р. були інтегровані в середньовічну християнську спільноту як окреме королівство з власною митрополією, підпорядкованою безпосередньо папі.

Скандинавські, слов'янські й балтійські народи, навернувшись до християнства, так само стали невід'ємною частиною цієї європейської спільноти.

По-іншому сприймалися інвазія арабів, монгольське й турецьке завоювання. Вони викликали тривалі періоди боротьби, що з перемінним успіхом тривала століттями й визначала політику більшості європейських держав.

Можна поставити питання про поділ виділеного нами часового періоду на декілька підперіодів. Хоча розв'язати його складно через величину географічного ареалу і нерівномірність історичного й соціального розвитку окремих його частин, спробуємо це зробити.

В еволюції середньовічної системи міжнародних відносин, на наш погляд, можна виокремити чотири етапи: по-перше, Велике переселення народів у IV—VII століттях, по-друге — час формування й розпаду ранньофеодальних імперій у VIII — першій половині XI ст.; по-третє — час хрестових походів (XI—XIII ст.), і нарешті — четверте — період напередодні Ренесансу (XIV—XV ст.).

Розпочнемо з Великого переселення народів. Слід зауважити, що його хронологічні межі виходять за рамки Середньовіччя, охоплюючи період IV—VII ст., тобто пізню Античність і перші століття власне Середньовіччя. У цей період крім колональної міграції відбувається поступова кристалізація варварських державних утворень на теренах Західної Римської імперії.

Одночасно Східна Римська імперія, зазнаючи варварського тиску, поступово пристосовується до нових умов, демонструючи свого роду приклад розвитку римських інституцій без кардинального злому попередньої державності.

В рамках Великого переселення злилися в один два міграційних потоки на північно-західних і північно-східних кордонах Римської імперії. Першим став рух германських племен. Спочатку римляни через відсутність ресурсів, достатніх для контролю кордонів, відступають. Проте після відмови від фортифікованої верхньорейнсько-ретійської лінії кордону між Рейном і Дунаєм (260 р.) починаються вторгнення алеманів на кордоні вздовж Рейну, після залишення провінції Дакія (270 р.) — напади вестготів на дунайському кордоні. Тоді у IV ст. германців намагаються перетворити на союзників Риму. Їх розселяють на кордонах і надають щорічне утримання, щоб вони боронили Імперію від „несоюзних” варварів. Така політика могла б виявитися успішною, якби не другий, східний, потік варварського натиску.

Потік зі Сходу був спровокований просуванням тюркомовних племен гунів від кордонів Китаю на Захід після знищення китайцями бл. 35 р. до н.е. їхньої другої

держави в Туркестані й Джунгарії. Причинами стали погіршення кліматичних умов, збільшення населення та, як наслідок, нестача земель для кочового скотарства в степах Євразії. Розбиття гунами держави остготів у Північному Причорномор'ї 375 р. н.е. [8, 113—115] провокує ефект доміно, і не лише східні готи, але й інші східногерманські племена — вестготи й вандали — починають вторгнення на контрольовані Римом терени на захід від Дунаю.

Послаблення Риму у війнах з ними провокує наступ вже західногерманських племен на рейнському кордоні. Ресурси Західної Римської імперії швидко вичерпуються, й 410 р. війська вестготського короля Алариха вперше захоплюють і плундрують Рим, створюючи власне королівство на півдні римської провінції Галлія.

Так обидва потоки злилися у Велике переселення народів, яке неначе снігова лавина змело Західну Римську імперію. Варвари розселяються на її теренах, спочатку отримуючи землі в нагороду за військову службу й захист її кордонів, а пізніше — просто захоплюючи їх військовим шляхом.

Племена, народи, й етнічні групи, що з'явилися на мапі Європи внаслідок Великого переселення, формують власні держави, які змагаються між собою в боротьбі за існування. При цьому вони об'єднуються, діляться й змішуються, а створені ними державні утворення є дуже нетривкими. Розглянемо ці процеси на прикладі найголовніших з варварських держав.

Під проводом Аттіли (правив у 441—453 рр.) гунни з Причорномор'я перекочовують в долину річки Тиса й звідти розпочинають грабіжницькі напади на Східну й Західну Римську імперію. Скориставшись поразкою гунів від римлян і їхніх союзників вестготів у битві на Каталунських полях 451 р. та смертю Аттіли (453 р.), східногерманомовне плем'я гепідів під проводом Ардеріха знищило протодержаву гунів (455 р.).

Вандали, котрих витіснили готи, спочатку кочують на півночі Балкан, потім, пройшовши через Галлію та перетнувши Піренеї, оселяються в Іспанії й під проводом вождя Гейзеріха (428—477 рр.) переправляються до Африки, де на теренах колишньої римської провінції Нумідії також створюють власну державу. У 455 р. вони так плундрують Рим, що „вічне місто” втрачає своє колишнє значення.

На середньому Рейні зупиняються бургунди й також створюють власне королівство з легендарною столицею в місті Вормсі. Розселившись уздовж річок Сони й Рони, вони захоплюють контроль над альпійськими перевалами.

У 476 р. н. е. Одоакр, один з ватажків племені ругів чи герулів, що оселилося в долині Дунаю, прийнятий на військову службу до гвардії імператора Непота, зацікавив германців, що також були військовими найманцями, перспективою надання земель в Італії. За їхньої підтримки він убив безпосереднього командувача імператорської гвардії Флавія Ореста, якому 470 р. вдалося шляхом заколоту звести на імперський престол свого малолітнього сина Ромула Августула (правив у 470—476 рр.).

Погодившись на вимогу імператора Східної Римської імперії Зенона номінально повернути імператорську владу Непоту, Одоакр домагається визнання себе першим королем Італії. Після смерті Непота у 480 р., за згодою сенату й на задоволення Зенона, Одоакр відіслав до Константинополя знаки імперської влади, оголосивши, що для Римської імперії достатньо одного „Августа”. Тому зречення Ромула Августула від влади вважається істориками завершенням існування Західної Римської імперії.

Спроби Одоакра підтримати заколотників проти Зенона, а також проголосити західним імператором свого сина, викликають конфлікт з Візантією та остготами, її союзниками в Італії. Після низки поразок Одоакра було вбито.

Остготи, що після розгрому гунами їхньої держави в Причорномор'ї перекочували до Паннонії під проводом Теодориха з роду Амаліїв, вихованого як заручника при східноримському дворі, після серії нападів на балканські візантійські володіння спрямовуються Візантією до контрольованої Одоакром Італії. Після вбивства Одоакра вони захоплюють Італійське королівство (493 р.), й Теодорих без санкції візантійського імператора проголошує себе італійським королем. Його помилкою стала політика не змішування, а співіснування остготів і римлян в одній державі шляхом заборони змішаних шлюбів та закріплення їхньої різної релігійної приналежності (готи, на відміну від нікеаніан-римлян, були аріанами). Внаслідок цього його держава послаблюється, а через кілька десятиліть, після його смерті (526 р.), зникає.

Подібною була й доля держави лангобардів — групи германських племен, які зі Скандинавії перекочували спочатку на нижню Ельбу, потім до Моравії й спробували створити власну державу в Паннонії, розбивши в союзі з тюрко- чи кавказомовними аварами переможців гунів — східногерманомовних гепідів (567 р.) і підпорядкувавши останніх своїй владі [14, 56—84].

Щоб не конкурувати з аварами, лангобарди під проводом вождя Альбоїна рушили разом з частиною гепідів до Італії (568—569 рр.) [2, 102—105], де створили другу державу, захопивши північну й частину центральної частини Апеннінського півострова. Як наслідок, Італія поділилася на контрольовані лангобардами (а пізніше — франкські й імперські) північні області з сильною королівською владою, декілька напівнезалежних герцогств в центральній частині й контрольовані візантійцями (а пізніше — норманські та, частково, папські) південні терени. Цей поділ значною мірою зберігався до XIX ст. Хоча лангобардська держава й проіснувала понад два століття, вона врешті-решт була поглинута більш успішним королівством, яке у V ст. на півночі римської провінції Галлія створили салічні франки.

Держава франків виникла шляхом об'єднання напівплеменних ранньодержавних утворень під владою Хлодвіга (482—511 рр.). Їй вдалося не лише поступово розширитися, але й підпорядкувати собі низку інших германських королівств — алеманів, бургундців, частини вестготів на північ від Піренейів, поступово охопивши терени колишньої римської провінції Галлія. Вивищенню й тривалості Франкської держави сприяло прийняття Хлодвігом і його військом християнства близько 498 р. Як наслідок, на противагу системі Теодориха, яка передбачала співіснування римлян і готів, Хлодвігу та його наступникам вдається закласти спільну державність завдяки злиттю франків з галло-римлянами.

Отже, відбувався свого роду еволюційний процес, у якому виживали найпристосованіші з варварських держав. Кожна така держава була свого роду невеликим плавильним котлом, у якому з різних етнічних елементів — постримського населення, варварських племен тощо формуються етносоціальні спільноти, наділені власною ідентичністю.

Племена й народи, яким не вдалося створити достатньо тривких держав, зникають, розчиняючись серед тих, кому це вдалося. Поступово виокремлюються успішні державні утворення, які поглинають менш успішних конкурентів.

Процеси, подібні до того, що відбувалося з державою франків, можна спостерігати і в інших частинах Західної Європи, які були частиною римських володінь, але географічно були відокремлені від регіонів, що увійшли до імперії Карла Великого — на Британських островах і Піренейському півострові. Це свідчить про

наявність певних закономірностей історичного розвитку, обумовлених засвоєнням римської інституційної спадщини варварськими державами.

Як же виглядала європейська міжнародна система на етапі переходу від Західної Римської імперії до калейдоскопу варварських королівств?

Сам поділ 390 р. Римської імперії на Західну й Східну став наслідком неспроможності ефективного управління таким величезним державним утворенням через ряд внутрішніх і, передусім, зовнішніх викликів, пов'язаних з неспроможністю оборони власних кордонів від варварів. Хоча візантійське суспільство ще довго розглядало себе як життєздатну частину Стародавнього Риму й прагнуло об'єднати усі імперські терени, це вдалося частково зробити на короткий період лише імператору Юстиніану (правив у 527—565 рр.).

Проте Візантія залишається найпотужнішою державою світу й до VII ст. досить успішно відбиває зовнішній натиск спочатку германців, потім слов'ян, аварів і персів. Залишившись єдиною спадкоємицею Стародавнього Риму, християнським релігійним і культурним центром, вона не лише силою стримує варварські народи, які знаходяться на нижчому щаблі культурного розвитку. Вона випромінює те, що сьогодні модно називати *soft power*, м'яку силу, виховуючи дітей варварських вождів як заручників при імператорському дворі й розсилаючи місіонерів для їхньої християнізації та боротьби з єресями (скажімо, серед германців-аріан). Варварська знать активно копіює візантійські форми одягу, церковні й громадські будівлі тощо.

Тобто, у V—VII століттях можна говорити про монополарний світ, в якому Візантія прагнула знову відновити Римську імперію, проте не мала для цього достатніх ресурсів. Варварські ж держави, які виникли на заході Європи, боролися з візантійцями й між собою, поступово „відгризаючи” у візантійських імператорів шматки теренів у Італії та на Балканах. Успішними й тривкими були ті з них, які змогли об'єднати римське населення з завойовниками в єдині соціальні спільноти. Для цього важливим було досягнення ідеологічної й ціннісної взаємодоповнюваності шляхом прийняття нікейського православного християнства. Це не лише стримувало внутрішні ідеологічні суперечності, але й послаблювало ідеологічне протистояння з боку Візантії, надаючи новим державам і їхнім володарям легітимності.

Ситуація суттєво змінилася в другий період, який тривав з VII ст. від завершення Великого переселення народів і початку арабських завоювань до хрестових походів у другій половині XI ст.

Провідними соціальними процесами, які в цей період вплинули на європейську систему міжнародних відносин, стали: по-перше, арабські завоювання; спричинені ними суттєве послаблення Візантії й перетворення її на суто європейську державу, а також формування на Піренейському півострові Кордовського халіфату; по-друге, перетворення Франкської держави на Імперію Каролінгів, подальше формування на її теренах французьких, німецьких та італійських державних утворень, зокрема Священної Римської імперії германської нації; по-третє, формування слов'янських і скандинавських держав, а також їхня християнізація; й, нарешті, по-четверте, виникнення на південно-східній периферії Європи Волзької Булгарії й Хазарського каганату, які в якості монотеїстичних релігій прийняли не християнство, а, відповідно, іслам і караїмський іудаїзм.

Розпочнемо з арабського завоювання. Як відомо, після формулювання основних положень мусульманської релігії пророком Магометом (бл. 570—632 рр.) його спадкоємці використали нове релігійне вчення як ідеологічну основу для об'єднання ок-

ремих арабських племен й потужної військової експансії. Захопивши Сирію (635 р.), Палестину (638 р.), Персію (636—642 рр.), Єгипет (642 р.), Північну Африку (698 р.), Середню Азію (709—712 рр.), Афганістан (711 р.), араби вийшли безпосередньо на кордони Європи.

Арабське завоювання позбавило Візантію більшої частини її азійських і всіх північноафриканських володінь. Одночасно державні інститути й інституції Візантії змінюються й трансформуються, набувають все більш східного авторитарного характеру. На початку VII ст. імператор Іраклій (правив у 610—641 рр.) приймає титул василевса (царя), грецька мова стає офіційною, замість провінцій імперію ділять на намісництва (екзархати) й округи (фемі) під керівництвом екзархів і стратегів, яким належить як цивільна, так і військова влада [4, 11, 20, 96—104].

У 674—675 рр. та 717—718 рр. араби намагалися військовим шляхом захопити Константинополь. Хоча їм це й не вдалося, одним із наслідків привабливості мусульманських ідей в сенсі soft power стало візантійське іконоборство, яке вже з середини підточило сили імперії. При цьому імператори Ісаврійської династії (при владі у 717—802 рр.) не приховували, що, заборонивши іконошанування, намагаються знайти спільну мову з правителями Халіфату — арабами Омеядами й арабізованими персами Аббасидами.

Вдалішим було військове просування арабів на Піренейський півострів з Північної Африки. У 711 р. полководець аль-Тарік форсував Гібралтарську протоку (звідси її арабська назва Джеббель-аль-Тарік) і, розгромивши вестготів поблизу Гібралтара, захопив їхню столицю Толедо (712 р.). У 756 р. на місці Вестготського королівства постав омеядський Кордовський емірат, перетворений 929 р. на окремий халіфат. Християнська Європа — перед усім Візантія й Королівство франків — зіткнулися із загрозою підкорення Арабським халіфатом. Проте, попри вдалу облогу Тулузи (721 р.), за Піренеями подальше просування арабів було зупинене франками у битві між Туром і Пуатьє (732 р.).

У цей період Франкська держава, в якій на зміну династії Меровінгів приходять Каролінги (751 р.), під проводом Піпіна Короткого (751—768 рр.) й Карла Великого (768—814 рр.) перетворюється на величезну імперію, що включає в себе, окрім Австралії (Шампань, Мааська й Мозельська землі зі столицею в Реймсі), Нейстрії (західні терени з переважно романським населенням між Шельдою й Луарою) і Бургундії (райони Луари й Рони зі столицею Орлеаном), також Аквітанію, Алеманію, Баварію, Каринтію, Паннонію, Австрійську й Іспанську марки, Італійсько-лангобардське королівство, землі фризів та саксів.

Війни з саксами (772—804 рр.) сприяють початку розповсюдження християнства за межі колишніх римських територій. Взяття франками під покровительство єпископів Риму й передача їм у володіння частини лангобардських земель призводить не лише до зміцнення папської влади, але й до створення світської папської держави в центральній Італії — Папської області (757 р.). Зі свого боку, 800 р. папа Лев III коронує Карла як римського імператора. Серйозно послаблена іконоборством Візантія змушена за Аахенською угодою 812 р. визнати цей імператорський титул. Відбулося те, в чому сучасники побачили *Renovatio Imperii Romani* — відновлення Римської імперії. Ідея охоплення в її межах всього відомого світу буде займати думки людей аж до початку Нового часу.

Проте, після смерті Карла Великого (814 р.) створена ним імперія руйнується. Врешті-решт, після боротьби за владу три онуки Карла ділять дідівську державу за

Верденською угодою (843 р.). Старший Лотар (правив у 843 — 855 рр.) отримує імператорський титул і т.зв. серединну державу, яка простягається від Північного моря через Бургундію до півночі Апеннін, з імператорськими містами Аахеном і Римом. Людовик Німецький отримує Східнофранкське королівство з переважно германомовним населенням, а Карл II Лисий — Західнофранкське з переважно романомовним населенням.

По смерті Лотара (855 р.) вузьку смугу його володінь ділять між собою його сини, проте після їхньої смерті ці володіння дістаються його братам — Людовик Німецький отримує східну половину Лотарингії з Аахеном, а Карл II Лисий — Італію з імператорським титулом.

Поступово відцентрові тенденції посилюються, й після смерті короля Людовика Дитини (911 р.) Східнофранкське королівство розпадається на племенні герцогства — Саксонію, Тюрингію, Баварію, Швабію, Лотарингію та Франконію. Аналогічний процес відбувається й у Західнофранкському королівстві. Тут отримують статус окремих королівств Нижня Бургундія (877 р) та Верхня Бургундія (888 р.), набувають елементів суверенітету інші терени — Шампань, Аквітанія, Гасконь, Тулуза, Готія, Каталонія, Бретань, Нормандія й Фландрія.

Іконоборство й релігійні суперечки у Візантії з одного боку, розпад Східно- і Західнофранкського королівств — з іншого, створюють передумови для подальшого зміцнення влади папства, яке поступово розширює свою духовну й світську владу за межі Італії. У 747 р. собор франкських єпископів підпорядковується папі, 757 р. — створюється папська держава, з 910 р. завдяки کلунійському рухові монастирі Західної Європи об'єднуються в духовні, а пізніше — у духовно-лицарські ордени, які перебувають безпосередньо під владою папи.

Наступне об'єднання германських земель і відновлення Східнофранкського королівства пов'язані з підняттям Саксонії і діяльністю її герцога Генріха I Птахолова (919—936 рр.), який проголосив себе королем франків і саксів (правив у 919—936 рр.). Шляхом застосування військової сили, погроз і компромісів йому вдалося домогтися визнання своєї королівської влади з боку Швабії й Баварії (921 р.), а 925 р. розповсюдити її на Лотарингію з колишньою імперською столицею Каролінгів Аахеном та полабських слов'ян (928—929 рр.) і закріпити визнанням з боку західнофранкських Каролінгів.

Обрання королем сина Генріха — Оттона I Великого (правив у 936—973 рр.) — ще більше зміцнило Східнофранкську державу. У 950 р. сюзеренітет Оттона визнав чеський (богемський) князь Болеслав, 955 р., були відбиті напади угорців (битва на Лехському полі поблизу Аугсбурга, 955 р.), а через сім років — у 962 р. — було встановлено протекторат над Римом, і там 2 лютого 962 р. Оттон змусив папу Івана XII коронувати себе імператором.

Ця подія вважається датою утворення Священної Римської імперії. Проте сама ця назва почала використовуватися в імператорських грамотах лише починаючи з 1157 р. Перехід імперської корони до німецьких монархів означав остаточне відокремлення Східнофранкського королівства від Західнофранкського й формування на основі німецьких і північноіталійських територій нового державного утворення, що виступало спадкоємцем Римської імперії та імперії Каролінгів. Імператорська коронація Оттона I дозволила йому отримати найвищий ступінь легітимності й визнання в умовах Середньовіччя. При цьому сам імператор претендував на роль захисника й керманіча християнської церкви в імперії та на прилеглих теренах, здійснюючи

інвеституру, тобто призначення не лише на світські, але й духовні посади. Онук Оттона Великого, Оттон III (правив у 980—1002 рр.) оголосив себе „служогою апостолів” („servus apostolorum”). Церква була включена в світську структуру імперії і перетворилася на одну з головних опор імператорської влади і єдності країни.

Племінні герцогства, що склали основу територіальної структури Східного Франкського королівства, при Оттоні I були підпорядковані центральній владі. Імператор був одночасно королем Німеччини, Італії, а після смерті в 1032 р. останнього бургундського короля Рудольфа III — і Бургундії. Головною проблемою для імператорів було утримання влади одночасно і на північ, і на південь від Альп. Зрозуміло, що остаточно затвердити імперську владу в Італії так і не вдалося. За винятком короткого володарювання Оттона III, який переніс свою резиденцію до Рима, ядром імперії завжди залишалася Німеччина.

Одночасно почалася активна експансія на терени східніше Ельби, заселені слов'янськими племенами, й до Мекленбургу. Завоювання супроводжувалося енергійною місією діяльністю на прилеглих територіях серед слов'ян, угорців та норманів. З цією метою було засновано цілу мережу єпископств, яка перетинала межі імперських володінь.

Оттон I домогся визнання свого імператорського титулу Візантією й одружив свого сина й спадкоємця, майбутнього Оттона II (961—983 рр.), на візантійській принцесі Теофано. Папський престол при Оттонах опинився під домінуючим впливом імператорів, що часто одноосібно вирішували питання призначення і усунення римських пап.

Слід зазначити, що по завершенні Великого переселення народів процеси державотворення виходять за межі теренів колишньої Римської імперії й охоплюють, окрім західногерманських, також і інші народи, передусім слов'ян і скандинавів. Слов'яни, які сформувалися до II ст. до н.е. у досить широкій смузі між Віслою й Дніпром, починаючи з VI ст. н.е. заповнюють вакуум, який виник після міграції готів з північного Причорномор'я й Подунав'я, і розселяються спочатку на нижньому Дунаї та півночі Балкан, пізніше — у Східних Альпах, а з VII ст. — на схід від Ельби. У цей же період серед слов'ян розпочинаються інтенсивні процеси державотворення. Вони накладаються на суперництво між державою Франків і Візантією за контроль над слов'янськими землями.

Близько 626 р. франкський купець Само об'єднує західнослов'янські племена в перше державне утворення — державу Само (626—658 рр.), яка звільняється від влади аварів та східних франків (631 р.), проте по його смерті держава розпадається. У 681 р. в боротьбі з Візантією склалося Перше Болгарське царство. Навернення до східного християнства константинопольського обряду легітимізувало болгарську державу в рамках християнської спільноти, проте не перешкодило досить потужним конфліктам з Візантією. За Симеона (правив у 893—927 рр.), що проголосив себе царем і самодержцем не лише болгар, але й греків, Болгарія намагалася домогтися провідної ролі на Балканах, заволодівши більшістю візантійських дунайських провінцій, проте облога болгарським військом Константинополя зазнала поразки (924 р.). У відповідь візантійці залучили на свій бік войовничих маляр і русів як найманців. Це дозволило їм відвоювати частину захоплених болгарами теренів. У 966—967 рр. київський князь Святослав за фінансової підтримки візантійців напав на давню болгарську столицю Преслав, захопив і пограбував її. За царя Самуїла (правив у 976—1014 рр.) Болгарське царство відродилося. Проте, завдяки військовим перемо-

гам і найжорстокішим заходам візантійського імператора Василя II (1014 р. після перемоги під Серем він наказав осліпити 15 000 болгарських полонених, відправивши їх додому) ця держава потрапила у васальну залежність від Візантії (1018 р.). Але коли Візантія ослабла, болгари знову відокремилися, створивши Друге Болгарське царство (1186—1396 рр.), що проіснувало аж до османського завоювання.

У VIII—IX століттях на Балканах сформувалися також два сербських державних утворення — Рашка і Дукля, що частково перебували в залежності від Візантії. В IX ст. серби прийняли християнство східного константинопольського обряду.

У 830 р. вождь богемів Моймир (правив у 830—846 рр.) заснував Моравську державу (833—906 рр.), а його небіж Ростислав (правив у 846—870 рр.) за підтримки Візантії позбавився залежності від Східнофранкського королівства. Завдяки місіонерській діяльності св. Кирила й Мефодія близько 860 р. у Моравії формується самостійна церковна ієрархія зі слов'янською церковною мовою й літургією. Проте, на початку X ст. Моравська держава впала під ударами мадярських племен. Натомість утворилося Празьке князівство з династією Пржемысловичів (874—1306 рр.), при Болеславі I та Болеславі II остаточно завершилося збирання чеських земель (995 р.), а 1085 р. князь Вратислав II прийняв королівську корону, яка з 1158 р. стала спадковою.

Виникнення польської державності пов'язане з племінним союзом полян, що об'єднав навколо себе інші слов'янські племена, які у I тис. н.е. заселили узбережжя Балтики й терени між Одрою на заході, Західним Бугом на сході, Карпатами на півдні. Її першим достовірно відомим правителем був князь Мешко I (962—992 рр.), який поступово заволодів Великопольщею, Мазовією, Куявією, Східним та Західним Помор'ям та Любузькою землею між Одрою і Лабою. У 965 р. він одружився з дочкою чеського князя Болеслава і згідно з умовами шлюбної угоди 966 р. прийняв християнство латинського обряду. Попри родинні зв'язки, Мешко I відвоював у чехів Малопольщу і Сілезію, завершивши таким чином збирання в єдину державу земель, населених польськокомовним населенням. Резиденція князя знаходилася у місті Познань, де було засноване перше на польських землях єпископство, підпорядковане німецькому імператору.

Синови і наступнику Мешка I, Болеславу I Хороброму (правив у 992—1025 рр.), вдалося інтегрувати свою державу в тогочасну міжнародну спільноту, встановивши добрі стосунки з імперією Оттонів. На Гнєздинському з'їзді 1000 р. німецький імператор Оттон III визнав суверенність польської держави щодо своєї імперії та дозволив Болеславу створити в Гнєзно власну митрополію. З дозволу папи римського 1024 р. Болеслав був коронований, перетворивши в такий спосіб своє князівство на королівство. За Казимира I Відновителя (правив у 1034—1058 рр.) столицю з Гнєзна було перенесено до Кракова.

У VII—VIII ст. тобто одночасно з процесом державотворення балканських народів, розпочинаються аналогічні процеси у слов'ян на теренах Східної Європи. На початку IX ст. тут виникає кілька ранньодержавних утворень, найпотужнішими серед яких були об'єднання ільменських словен навколо Новгороду й полян, северян та дреговичів навколо Києва. 882 р. князь варязького походження Олег об'єднує ці два державних утворення в єдину державу Київську Русь зі столицею в Києві. За Володимира Великого (правив у 978—1115 рр.) 988 р. Русь приймає християнство східно-константинопольського обряду, й тут встановлюється церковна ієрархія у формі митрополії, підпорядкованої царгородському патріарху. На історії Русі ми

зупинимося докладніше в подальших розділах нашої монографії, але слід зазначити, що прийняття східного візантійського християнства відокремиле східнослов'янські племена, які увійшли до її складу, від західнослов'янських державних утворень, що потрапили в орбіту культурно-релігійного впливу імперії Оттонів.

Процес державотворення, християнізації й інтеграції в європейську християнську спільноту пережили у X — XI ст. й мадяри-угорці. Як відомо, вони походять від групи угро-фінських племен, які мешкали між середньою течією Волги та Уралом на північ від р. Ками. Близько 800 р. до н.е. угорці покинули лісисті райони Приуралля й відступили на південь. Хазарський каган дозволив семи мадярським племенам переселитися до долини Дону й Сіверського Дінця. Після невдалого повстання проти Каганату близько 830 р. н.е. мадяри під проводом вождя Алмона рушили на захід і близько 896 р. під проводом Арпада (правив у 895—907 рр.), засновника династії Арпадовичів, захопили долину р. Дунай. До 906 р. вони розправилися з Великоморавською державою, у 907 р. розбили баварів поблизу сучасної Братислави, й весь Карпатський басейн опинився в руках мадяр.

Тільки поразка, завдана угорцям Оттоном I Великим у 955 р., змусила їх остаточно перейти до осілого способу життя. Князь Геза (правив у 972—997 рр.) прийняв у 973 р. християнство і з цього часу підтримував тісні стосунки з церквою на Заході й Сході. А син Гези, Іштван (Стефан) Святий (правив у 997—1038 рр.), одружений на баварській принцесі, був коронований в Естергомі легатом папи Сильвестра II на Різдво 1000 (або 1001) р., одержавши як духовну, так і світську владу. Ласло I Святий (правив у 1077—1095 рр.) у протистоянні між папою й візантійським імператором прийняв бік Риму, який дозволив йому відібрати від Візантії у 1091 р. Хорватію, Славонію й Далмацію. За Бели III (правив у 1172—1196 рр.) була завершена інтеграція держави у західний культурний простір.

Наслідком переходу угорців на Паннонську низовину стало порушення єдності територіального масиву, де мешкали слов'янські племена, що призвело до відокремлення західних слов'ян на півночі від південних співбратів на Балканах.

У IX—X ст. процеси державотворення й християнізації охопили не лише Центральну та Східну, але й Північну Європу. Після Великого переселення народів у VII—XI ст. розпочалася епоха вікінгів, які здійснювали грабіжницькі походи французькими й німецькими річками, досягли Португалії та Іспанії й через Гібралтарську протоку вийшли до Середземного моря. Близько 800 р. землі сучасної Норвегії об'єдналися під проводом королів Вікену — територій навколо Осло-фіорду. Цей процес завершився в період правління короля Гаральда I Прекрасноволосого битвою за Хафрс-фіорд біля Свангеру бл. 872 р., але держава, залишена ним у спадок, стала предметом жорстоких суперечок між претендентами на престол. Олафу I (правив у 994 — 1000 рр.) вдалося на короткий час об'єднати Норвегію та 994 р. запровадити християнство, однак його наступника, Олафа II Хороброго (правив у 1016—1028 рр.) було жорстоко вбито в битві біля Стіккестада в 1028 р. бунтівними вождями (хевдінгами), що уклали союз із Данією.

У 865 р. норвежець Флоуки Вільгельдарссон висадився в Ісландії, і з 870-х рр. туди розпочалася втеча норвежців, незадоволених формуванням централізованої монархії на чолі з Гаральдом I, яка тривала до 930-х рр. У 930 р. вперше зібралися законодавчі збори представників патріархальних родин — альтинг, за рішенням якого в 1000 р. в Ісландії було запроваджене християнство. Таким чином, на острові склалася своєрідна селянська республіка.

На поч. IX ст. вождь Годфред, який воював із армією Карла Великого, вперше об'єднав Данію, південь Швеції і Шлезвіг. Проте стабільна данська держава з'явилася за правління короля Горма Старого у 30-і рр. X ст. Його син Гаральд Синьозубий закріпив батьківські завоювання і навернув своїх підданих у християнство в 960 р.

Дещо пізніше, близько 1000 р., виникло окреме Шведське королівство на чолі з Улофом Шеткоунгом, але на поч. XI ст. частина шведських теренів увійшла до данської держави Кнуда Великого. Тоді ж на теренах навколо озера Меларен утвердилося християнство.

Державотворчі процеси відбувалися й на крайньому сході Європи у Прикаспії. Проте тут вони, очевидно, відбувалися під впливом економічних, зокрема, торговельних, та інституційно-ідейних імпульсів з близькосхідного регіону, Закавказзя та Центральної Азії. У VIII ст. в Прикаспії виникають дві торкомовні держави: Волзька Булгарія й Хазарський каганат. Проте, оскільки вони в якості релігій правлячої верстви обирають не християнство, а, відповідно — іслам і сектантський, неталмудичний, іудаїзм, ці держави не були спроможними інтегруватися до європейської християнської спільноти та сформувати державні інституції й інститути, подібні до європейського феодалізму. Як наслідок, після монгольського завоювання вони поступилися місцем новим державним утворенням.

Таким чином, до середини XI ст. практично завершується державотворення й християнізація більшості європейських народів. Бездержавними поганями залишаються лише невелика група балтійських та північних угро-фінських племен. Їхня християнізація відбуватиметься наприкінці Середньовіччя. Причому більшість з цих народів — пруси, ятвяги — будуть просто асимільовані сусідніми державами. Решта, окрім литовців, яким вдалося створити власну потужну державу, будуть включені до сусідніх державних утворень.

Протягом VIII—XI століть держави в широкій смузі від Ісландії, Ірландії й Британських островів на Заході й до Київської Русі й візантійських володінь в Криму на Сході усвідомлюють себе християнською спільнотою. Це уможливує посилення економічних, культурних і політичних зв'язків у рамках цієї спільноти. Пригадаймо хоча б родинні зв'язки київського князя Ярослава Мудрого (правив у 1119—1054 рр.), якого пізніші історики назвуть „тестем Європи”.

В рамках європейської християнської спільноти відбуваються, правда, не дуже успішні спроби нормативним чином врегулювати відносини між християнськими державами. Зокрема, такою спробою було намагання примусити феодалів володарів дотримуватися т. зв. миру Божого (Pax чи Treuga Dei, Trewa Dei, Treve de Dieu, Gottesfriede), тобто системи заборон, що стосувалися днів релігійних свят, коли під загрозою відлучення від церкви, штрафів, конфіскації майна й тілесних покарань мали припинятися збройні конфлікти (X—XI століття). На церковному соборі в Клермоні у 1095 р. (тому самому, де було вперше оголошено заклик до хрестового походу проти мусульман) папа Урбан II (правив у 1088—1099 рр.) одночасно проголосив принципи Божого миру обов'язковими для всіх християнських держав, а з 1179 р. їх було введено до загального канонічного права. Проте ефективність таких заборон не була особливо високою. Вони регулярно порушувалися, а війни навіть між християнськими державами набували надто жорстоких і огидних форм.

Третій період — від середини XI до середини XIII ст., тобто т. зв. розвинуте Середньовіччя — це час хрестових походів, що розповсюдили мережу західноєвропейського феодалізму на ширші терени — Балкани й Близький Схід. Хрестові походи

тривали аж до монгольського завоювання територій Близького Сходу й Центрально-Східної Європи. У цей час „латинський християнський світ вступив у період реформ і відродження, але саме тоді Східна імперія вступила на шлях незворотного занепаду. Як засвідчили хрестові походи, ці обидва процеси були взаємопов'язані” [5, 347].

На початку розвинутого Середньовіччя відбувається низка реформ Римо-католицької церкви, які, сформувавши чітку бюрократизовану, ієрархічну вертикаль влади під проводом папи, перетворили її на першу міжнародну інституцію в світовій історії. В умовах феодалної роздрібненості це дозволило римо-католицькому кліру значно розширити претензії на світську владу. Наслідком стало загострення відносин з провідними державами цього часу, передусім Візантією й Священною Римською імперією, та хрестові походи. Спроби папства підпорядкувати собі церковні громади на Апеннінському півострові, які з часів Юстиніана знаходилися в юрисдикції константинопольського патріарха, спровокували остаточний розрив Римо-католицької та візантійської православної церков (1054 р.), що, за загальним визнанням, стався не стільки з догматичних, скільки з політичних причин і амбіцій папи Льва IX (правив у 1049—1054 рр.) і константинопольського патріарха Михаїла Келуарія (правив у 1043—1058 рр.).

Достатньо складним було становище Священної Римської імперії. Апогей імперської влади, досягнутий за часів Франконської династії (1024—1125 рр.) й, особливо, Генріха III (правив у 1046—1056 рр., відновив стезеренітет Імперії над Богемією й Угорщиною та встановив його над Польщею, жорстко контролював папство), виявився нетривалим: вже в період неповноліття Генріха IV (правив у 1056—1106 рр.) почалося падіння впливу імператора.

Папа Григорій VII (1073—1085 рр.) намагався усунути можливість впливу імператора на процес заміщення церковних посад, тобто світської інвеститури. Однак Генріх IV почав жорстко наполягати на своїх прерогативах, що спричинило тривалу боротьбу за інвеституру між імператором і папою римським. У 1075 р. призначення Генріхом IV єпископа в Мілан стало приводом для відлучення імператора Григорієм VII від церкви і звільнення підданих від присяги вірності. Під тиском німецьких князів імператор був вимушений у 1077 р. здійснити покайний „похід в Каносу” й молити папу про прощення. Боротьба за інвеституру завершилася лише в 1122 р. підписанням Вормського конкордату, який закріпив компроміс між світською і духовною владою: вибори єпископів повинні були проходити вільно і без симонії, проте світська інвеститура на земельні володіння, а тим самим і можливість імператорського впливу на призначення єпископів і абатів, зберігалася. Боротьба за інвеституру суттєво послабила контроль імператора над церквою, вивела папство з імперської залежності і усприяла зростанню впливу територіальних світських і духовних князів.

У другій чверті XII століття в центрі політичного життя імперії опинилося суперництво між двома провідними княжими родами Німеччини — Гогенштауфенами і Вельфами. Перші домінували в південно-західній Німеччині (Швабія, Ельзас і Франконія). Вельфи були правителями Баварії, Саксонії, Тоскани і разом з Альбрехтом Ведмедем розвивали експансію у напрямку слов'янських земель. У 1138 р. імператором був обраний Конрад III Гогенштауфен, проте збройне протистояння Вельфів і Гогенштауфенів продовжувалося практично на протязі всього його правління.

Після смерті Конрада III в 1152 р. імператором став його племінник Фрідріх I Барбаросса, володарювання якого стало періодом значного посилення центральної влади в Німеччині і, на думку багатьох істориків, могутності Священної Римської імперії. Головним напрямком політики Фрідріха I стало відновлення імператорської влади в Італії. Фрідріх здійснив шість походів до Італії, під час першого з яких був коронований у Римі імператорською короною. На Ронкальському сеймі 1158 р. була зроблена спроба юридичного оформлення влади імператора одночасно в Італії і Німеччині. Сину та спадкоємцю Фрідріха Барбаросси Генріху VI вдалося приєднати до Імперії Сицилійське королівство. На Сицилії Гогенштауфени створили централізовану спадкоємну монархію з сильною королівською владою і розвиненою бюрократичною системою, тоді як в німецьких землях посилення регіональних князів не тільки не дозволило закріпити самодержавну систему правління, але й забезпечити передачу імператорського престолу у спадок. Після смерті Генріха VI в 1197 р. в Священній Римській імперії розпочалася тривала війна за успадкування престолу.

У 1220 р. імператором був коронований Фрідріх II Гогенштауфен (правив у 1212—1250 рр.), син Генріха VI і король Сицилії, який відновив політику Гогенштауфенів з встановлення імперського панування в Італії. Він пішов на жорсткий конфлікт з папою римським, був відлучений від церкви і оголошений антихристом, але, незважаючи на це, взяв участь у хрестовому поході до Св. Землі і був обраний королем Єрусалима.

За часів правління Фрідріха II в Італії розгорнулася боротьба гвельфів, прибічників папи римського, і гібеллінів, які підтримували імператора, що розвивалася з перемінним успіхом, але в цілому достатньо успішно для Фрідріха II: його війська контролювали більшу частину Північної Італії, Тоскану і Романью, не кажучи про володіння імператора в Південній Італії, які він отримав у спадок. Зосередженість на італійській політиці, однак, примусила Фрідріха II піти на суттєві поступки німецьким князям. Згідно з *Угодою з князями церкви* 1220 р. і *Постановою на користь князів* 1232 р., за єпископами і світськими князями Німеччини були визнані суверенні права в рамках території їхніх володінь. Ці документи стали правовою основою для формування у складі Імперії напівнезалежних князівств і розширення впливу регіональних правителів за рахунок прерогатив імператора.

Важливу роль у політичному житті Європи розвинутого Середньовіччя відіграли хрестові походи — загальноєвропейські військові експедиції на захопленій мусульманами Близький Схід, що відбувалися у XI—XV ст. Під час першого хрестового походу (1096—1099 рр.), який об'єднав лицарство, духовництво, міщан та селян, хрестоносці захопили Малу Азію й Сирію. У 1099 р. вони здобули Єрусалим і створили Єрусалимське королівство, що простягнулося уздовж середземноморського узбережжя. Воно включало такі важливі міста, як Кесарія, Аккон, Сідон, Едеса, Триполі й проіснувало майже ціле сторіччя (1099—1187 рр.). Після невдалого другого хрестового походу в 1147—1149 рр. хрестоносці практично відмовилися від подальших наступальних дій. Наприкінці XII ст. єгипетському султану Салах ад-Дину (1138—1193 рр.), відомому в Європі під іменем Саладіна, вдалося повернути більшу частину завойованих хрестоносцями земель під мусульманський контроль.

Третій хрестовий похід (1189—1192 рр.) за участю французького короля Філіппа II Август (1165—1223 рр.), імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросса (бл. 1122—1190 рр.) та короля Англії Річарда I Лев'яче Серце (1157—1199 рр.), четвертий (1202—1204 рр.) — за участю французьких лицарів і венеціан-

ського флоту та п'ятий (1217—1221 рр.) під проводом угорського короля Андрія II (правив у 1205—1235 рр.) та австрійського герцога Леопольда VI (правив у 1194—1230 рр.) закінчилися невдачею і вигнанням хрестоносців з Близького Сходу. В ході четвертого хрестового походу хрестоносці пограбували Константинополь — столицю християнської Візантії. Це свідчило про поступове виродження лицарського руху.

Лише в результаті шостого хрестового походу (1228—1229 рр.) вдалося на короткий час (до 1244 р.) повернути під християнський контроль Єрусалим, Віфлеєм, Назарет та морське узбережжя від Яффи до Сідона. Сьомий (1248—1254 рр.) і восьмий (1270 р.) хрестові походи, очолювані французьким королем Людовиком Святим (1214—1270 рр.), також закінчилися поразкою хрестоносців. У 1291 р. практично всі завоювання хрестоносців у Малій Азії й Сирії, що залишалися уздовж середземноморського узбережжя, перейшли під турецький контроль.

Саме у період хрестових походів набули систематизованого вигляду середньовічні уявлення про війну та мир. Це було зроблено у теологічній концепції найвизначнішого серед вчених-схоластів домініканця Томи Аквінського (1225—1274 рр.), який наприкінці життя отримав сан кардинала Римо-Католицької церкви, а після смерті був канонізований як „ангельський доктор” (Doctor Angelicus).

Тома Аквінський бачив причини війн у гріховності людей та світської влади, а засобом досягнення та утримання миру вважав поєднання в політиці звичаєвого та канонічного права, тобто людського та Божого порядку. На його думку, конфлікти і війни випливають із людських слабкостей та гріхів (таких, як жадібність, жорстокість, гордість тощо), які повинні бути подолані чи регульовані за допомогою слідування *lex aeterna Dei*, тобто вічному Божому закону. Власне тому світська влада повинна бути доповнена духовною владою, що в реаліях XIII сторіччя означало підпорядкування християнських монархів Європи владі папи римського [13, 80—81]. Підпорядкування світської влади духовній мало на меті повне вилучення із суспільного життя війни між християнськими народами та регулювання воєн на основі права війни (*lex bellum*), що ведуться в ім'я самооборони, перемоги „добра над злом”, підтримання християнства в боротьбі проти його ворогів та за насильницьку християнізацію нехристиянських народів.

Для визнання війни справедливою потрібно три умови. По-перше, вона мала бути офіційно оголошена легітимним урядом, по-друге, вона мала бути обґрунтована справедливою причиною (*iusta causa*), по-третє, її мета мала визначатися справедливим наміром (*recta intentio*).

Принцип справедливості, який Т. Аквінський почерпнув у Платона та Арістотеля, був пов'язаний не лише з ідеєю теократичності у міжнародних відносинах, а й з обґрунтуванням потреби заборонити певні типи воєн, які церква визнавала невідповідними йому. У війнах між християнськими народами Т. Аквінський визнавав лише три типи „справедливих причин” війни. По-перше, це — прагнення повернути щось, що було несправедливо загарбане, по-друге — покарати зло, по-третє — захистити себе від запланованого або здійснюваного нападу. „Справедливі наміри” розглядалися як виключно моральна категорія, прагнення до уникнення надмірної жорстокості. Ця концепція Т. Аквінського стала офіційною доктриною католицької церкви, оскільки вона обґрунтувала та узагальнила її практичну політику щодо європейських держав того часу [6, 83—84].

Нарешті останній, четвертий період — охоплює час від другої половини XIII до XV ст., тобто час від монгольських завоювань до падіння Візантії, Реконквісти на Піренейському півострові й великих географічних відкриттів. Цю епоху іноді називають пізнім Середньовіччям.

Після припинення династії Гогенштауфенів у 1250 р. в Священній Римській імперії внаслідок майже двадцятирічного періоду інтеррегnum (1254—1273 рр.) відбулося значне падіння значення центральної влади, яке продовжилось й після сходження на престол в 1273 р. Рудольфа I Габсбурга. Хоча монархи й зробили спробу відновити колишню могутність імперії, на перший план вийшли династичні інтереси: обрані королі перш за все намагалися максимально розширити володіння своїх родин: Габсбурги закріпилися в австрійських землях, Люксембурги — в Богемії, Моравії і Сілезії, Віттельсбахи — в Бранденбурзі, Нідерландах і Ено.

В той же час в Італії остаточно запанували прибічники папства гвельфи, й імперія втратила вплив на Апеннінському півострові. На західних кордонах посилювалася Франція, якій вдалося вивести з-під впливу імператора землі колишнього Бургундського королівства. Деяке поживалення імперської ідеї в період правління Генріха VII, який у 1310—1313 рр. здійснив експедицію до Італії та вперше після Фрідріха II був коронований імператорською короною в Римі, було, однак, нетривалим.

Починаючи з кінця XIII століття Священна Римська імперія все більше обмежувалася виключно німецькими землями. Паралельно відбувався також процес звільнення імперських установ від влади папства: в період Авіньйонського полону пап роль римського папи в Європі різко знизилася, що дозволило німецькому королю Людовику Баварському, а слідом за ним і сильним регіональним німецьким князям, вийти з підпорядкування римському престолу.

В умовах посилення регіональних князівств та сусідніх держав імператори XIV століття були змушені спиратися на власні спадкові володіння, щоб підтримувати престиж та здійснювати незалежну політику. Таку роль відігравали Австрія і верхньобаварські землі при імператорах з родини Габсбургів, Баварія і Пфальц при Людовику IV і володіння Чеської корони при Люксембургах. В цьому відношенні показовим є володарювання Карла IV (1346—1378 рр.), в період правління якого центр імперії перемістився до Праги. Карлу IV вдалося провести важливу реформу конституційного устрою імперії. *Золотою буллою* імператора 1356 р. була заснована колегія з семи духовних і світських князів, які отримали виключне право обирати імператора й фактично визначати напрямки політики імперії. Князями-вибірниками (старонімецькою мовою курфюретами) стали архієпископи Кельна, Майнца і Тріра, король Богемії, курфюрст Пфальца, герцог Саксонії й маркграф Бранденбурга. За курфюретами було також визнане право верховенства у внутрішніх справах підвладних їм земель (часткового суверенітету).

В такий спосіб була закріплена роздрібненість німецьких держав, а Священна Римська імперія почала перетворюватися на конфедерацію окремих князівств. В той же час був усунений будь-який вплив папи на вибори імператора.

Після смерті імператора Сигізмунда в 1437 р. на престолі Священної Римської імперії запанувала династія Габсбургів, представники якої, за одним винятком, продовжували володарювати в імперії до її розпуску 1806 р. До кінця XV століття імперія знаходилася в глибокій кризі, яка була викликана невідповідністю її інститутів викликам часу, фактичним звільненням регіональних князівств від влади імпе-

ратора. В князівствах почалося формування власного апарату управління, військової, судової і податкової систем, виникли представницькі органи влади (ландтаги). За часів Фрідріха III (1440—1493 рр.) імператор був втягнутий в затяжні та малоефективні війни з Угорщиною, в той час як на інших напрямках європейської політики вплив імператора був майже відсутній. В той же час падіння впливу імператора в імперії сприяло більш активному залученню імперських соціальних класів до процесів управління і формуванню всеімперського представницького органу — рейхстагу.

На відміну від роздробленої Священної Римської імперії германської нації, у Франції відбувається поступове подолання феодальної роздробленості. Початок цьому процесу поклав король з династії Капетингів Філіпп II Август (1180—1223 рр.), який додав до свого королівського домену Іль-де-Франс частину Артуа, Нормандії, Вермандуа, Бретань, Анжу, Турень, Овернь й ще низку дрібніших володінь. Конкуруючим центром об'єднання французьких теренів було Нормандське герцогство, з'єднане з 1066 р. особистою унією з Англійським королівством. 1154 р. королями Англії й герцогами Нормандії стали графи Анжуйські з династії Плантагенетів, і перший же король цієї династії завдяки вдалому шлюбу зі спадкоємицею Аквітанії Елеонорою набув весь південний захід Франції.

Проте онуку Філіппа II, Людовику Святому (1226—1270 рр.), вдалося поступово перебрати частину південнофранцузьких володінь, примусивши графів Тулузьких визнати над собою його суверенітет й поступитися частиною власних земель. Врешті-решт 1274 р. Тулузьке графство повністю увійшло до королівських володінь. Філіпп IV Красивий приєднав 1312 р. Ліон. Вступ на престол династії Валуа (1328 р.) спричинив одночасне включення до складу Французької держави й цього спадкового герцогства. Скориставшись династичними претензіями до нової династії, Плантагенети розпочали Столітню війну (1337—1453 рр.). У ході війни англійцям і нормандцям вдалося захопити величезні терени аж до річки Луари. Проте Карлу VII (1422—1461 рр.) вдалося вигнати англійців. Його наступник Людовик XI (1461—1483 рр.) 1477 р. приєднав до Франції західну частину Бургундії, східна частина якої належала раніше до Східнофранкського, а західна — до Західнофранкського королівства. Йому вдалося також набути Прованс (1481 р.) за правом спадщини від останнього графа Анжуйського, завойовати Булоне (1477 р) та підпорядкувати собі Пікардію. При Карлі VIII (1483—1498) припинилася чоловіча лінія правителів Бретані (1488 р.), й він скористався правами своєї дружини на бретанську спадщину, щоб інкорпорувати й ці терени до складу Французького королівства. В результаті під владою французьких королів опинилися практично всі терени на захід від Рейну й на північ від Піренеїв, що створило вже в Новий час умови для французької експансії у східному напрямку за рахунок роздробленої Священної Римської імперії.

Наприкінці XIV ст. створені вікінгами держави Північної Європи, які переживали часті міжусобиці й внутрішні заколоти, а також були змушені боротися із зазіханнями з боку феодалів зі Священної Римської імперії, об'єдналися під владою королеви найсильнішої зі скандинавських держав — Данії — Маргрете (правила у 1375—1412 рр.). Виникло міждержавне об'єднання Данії, Норвегії та Швеції у формі особистої унії (Кальмарська унія 1397 р.). На початку Нового часу подальше зміцнення данських позицій у цьому об'єднанні спровокувало повстання шведської шляхти 1521—1523 рр., на чолі якого став Густав Ваза, обраний дворянством королем країни. Швеція вийшла з персональної унії в 1523 р., а Данія і Норвегія залишилися в союзі до 1814 р. Розпад Кальмарської унії та формування централізованих держав-

них інституцій в державах Північної Європи супроводжувалися здійсненням церковної Реформації на лютеранський взорець.

Підводячи підсумки нашого дослідження, можна зробити кілька висновків.

1. Зроблений нами аналіз свідчить про еволюційний розвиток державних утворень в рамках міжнародної спільноти, їхню боротьбу за самозбереження й ресурси, виживання найбільш пристосованих із них, які відповідають вимогам міжнародної системи, та зникнення тих, які виявляються непристосованими до системних вимог. Народи, які не змогли сформувати державні утворення, що відповідали б системним вимогам, піддавалися поступовій асиміляції й поступово розчинилися серед тих, хто створив такі держави.

2. Можна твердити, що ключову роль у співіснуванні держав у рамках міжнародної системи відіграє їхня відповідність системним вимогам, які визначають уявлення про легітимність їхнього існування. Для середньовічної міжнародної системи такі вимоги виводилися із християнської ідеології. При цьому не існувало чіткого уявлення про внутрішньохристиянський конфесійний поділ. Відповідно, система була стабільною тоді, коли різноманітні релігійні рухи були слабкими й не надавалося надмірної уваги сутнісним особливостям різних теологічних підходів. Коли ж ті чи інші релігійні рухи набирали сили, система переходила у фазу нестабільності, ерозії та внутрішнього розпаду на кілька конфліктуючих між собою державних спільнот.

3. Міждержавні спільноти у середньовічній Європі формувалися на основі ідеологічно-культурних чинників, що надають сенсу поведінці окремих держав, суспільних груп і індивідів. Саме ідейно-культурні чинники формують ті ціннісні засади, які визначають легітимність існування відповідних держав і згоду інших держав спільноти з їхнім існуванням. Боротьба держав відбувалася й у середині східно- та західнохристиянської, а також мусульманської, міждержавних спільнот, до яких належали ті чи інші держави, проте вона ніколи не набувала надмірно жорстокого характеру.

4. Зовнішні загрози у такій міжнародній системі виходять з боку тих держав, які є достатньо потужними, щоб протистояти зовнішньому тиску, й у той же час виявляються ідеологічно несумісними з оточуючою спільнотою, а тому — не здатні стати її частиною. Це підтверджує думку Р. Арона про ідеологічні розбіжності як головну загрозу стабільності міжнародних систем. Ідеологічно-культурні розломи між спільнотами держав викликають зіткнення між ними, що призводить до жорсткого протистояння між державами, які знаходяться на периферії відповідних спільнот. Саме вони зазнають найбільшого тиску й піддаються найбільшому спустошенню внаслідок боротьби між спільнотами.

5. Внутрішні загрози середньовічним міжнародним спільнотам виходили з боку потужних ідеологічних рухів, які мали, переважно, релігійний характер, особливо, якщо ці рухи інструменталізувалися окремими державами всередині спільноти. А тому коли рух Реформації у XVI ст. охопив низку західноєвропейських держав, середньовічна міжнародна система поділилася, а середньовічна система міжнародних відносин виявилася підірваною.

6. Формування середньовічних держав стало основною причиною консолідації германських, слов'янських і тюркських племен і племінних об'єднань у сучасні європейські народи. Саме завдяки тому, що Візантія після завершення Великого переселення народів набула виразної грецької ідентичності, греки, на відміну від римлян, збереглися як окремий народ. У той же час латиномовне населення, яке мешкало у

колишніх римських провінціях Галлії, Іспанії та Дакії, змішалось з прибульцями й набуло нової ідентичності, сформувавши низку сучасних романомовних народів. Отже, саме в рамках середньовічних держав відбувалося формування більшості сучасних етносів, які тоді отримали назву націй. Проте, не треба плутати ці середньовічні нації з сучасними модерними націями. Це були слабо консолідовані спільноти, об'єднані навколо певних феодалних володарів чи правлячих династій не за мовною чи культурною ознакою, а за підданством. Ідентичність тут була властивою лише верхнім, провідним, верствам суспільства, що ж стосується нижніх верств, то для них була характерною місцева ідентичність з певними населеними пунктами чи певною територією.

7. На нашу думку, принципи, на яких була влаштована середньовічна європейська християнська спільнота держав, попри її універсалізм, не допускали можливості для імператорів Священної Римської імперії сподіватися „на перетворення своїх претензій універсального характеру у політичну систему” [9, 46], тобто на формування свого роду монополярного світопорядку. Йдеться не лише про технологічні можливості — натуральне господарство, відсутність мережі доріг, розвиненої торгівлі тощо. Слід, очевидно, відмовитися від погляду на феодалну ієрархію як на свого роду драбину, жорстку систему чітко врегульованих статусів і ролей. Замість цього існувало свого роду гроно різноманітних за формою політичних утворень, які тим чи іншим чином в міру потреб, необхідності і можливостей приймали на себе ті чи інші елементи суверенітету.

Становий характер суспільства, автономія Римо-католицької церкви і її різноманітних інституцій, наявність самоврядних міст не допускали формування стрункої ієрархічної драбини. Відповідно, між володарями цих суб'єктів середньовічної політики йшла постійна й жорстока боротьба за наповнення реальним змістом свого формально престижного статусу, отримання шляхом чи то шлюбу, чи успадкування, якщо можливо — подарунка чи навіть війни, почеснішого титулу, посилення контролю над васалами і зменшення залежності від сюзерена, збільшення територіальних володінь.

Поступова ліквідація таких слабо ієрархізованих, а фактично — мережевих, відносин внаслідок централізації частини європейських держав у XIV—XV століттях, яка йшла пліч-о-пліч з технологічним прогресом — поширенням застосування колісного плуга, винайденням друкарського верстата, великими географічними відкриттями тощо — відкрила дорогу Реформації й формуванню династичних абсолютистських держав, тобто суспільним процесам Нового часу.

У міжнародних відносинах це призвело до невдалої спроби Габсбургів встановити загальноєвропейське панування (тобто замість заплутаної слабо ієрархізованої феодалної мережі підпорядкувати всі європейські держави чіткій бюрократизованій абсолютистській ієрархії на чолі з імператорами Священної Римської імперії), початку колоніального суперництва, формування ворожих коаліцій держав на релігійній основі і релігійних війн між ними, становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і появи держав, заснованих на принципі територіального суверенітету.

Підводячи загальний підсумок, слід сказати, що європейське Середньовіччя заклало історичний фундамент в основу практично всіх сучасних європейських націй. Ті народи, які не спромоглися створити власних державних утворень протягом Середньовіччя, асимілювалися й розчинилися серед тих, кому це вдалося. Позбавлені

державності протягом Нового й значної частини Новітнього часу, ряд європейських народів (поляки, чехи, словаки, українці, білоруси — список є дуже довгим) спромігся встояти перед остаточною асиміляцією й вже наприкінці ХХ ст. відновити власну державність. Ті ж народи, які мали середньовічні держави, але не мають нині державності, — шотландці, баски, волзькі татари — продовжують у різних формах домагатися державного статусу.

Використані джерела та література:

1. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К.: МП „Юніверс”, 2000. — 688 с.
2. Бородин О.Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. — СПб.: издательство „Алетейя”, 2001. — 474 с.
3. Буткевич О.В. Суверенітет // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.2. — 812 с.
4. Дашков С.Б. Императоры Византии. — М.: Издат. Дом „Красная площадь”, „АПС-книги”, 1996. — 368 с.
5. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. — К.: Основи, 2000. — 1464 с.
6. Демократичне врядування і культура миру: Навчально-методичний комплекс / автори: В.П. Крижанівський, В.І. Головченко, М.С. Дорошко, Н.Ф. Сербіна, Р.А. Кривонос. — К.: ІМВ, 2006. — 327 с.
7. Еремеев Д.М. Философские аспекты мусульманского мышления. — Режим доступу: http://www.svob.narod.ru/islam/islam_phylosoph.htm
8. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Пер. з нім. / Наук. ред. пер.: А.Г. Слюсаренко, О.Ф. Іванов. — К.: Знання-Прес, 2001. — 631 с.
9. Киссинджер Г. Дипломатія. — М.: Научно-издательский центр „Ладомир”, 1997. — 849 с.
10. Колобов А.О., Колобов О.А., Хохлышева (Колобова) О.О. Концепт „Pax Islamica” в системе ценностей „Global Governance”. — Режим доступу: <http://www.islamrf.ru/news/umma/islam-world/2228/>
11. Країнознавство: підручник / В.І. Головченко, М.С. Дорошко, П.М. Ігнат'єв та ін.; за ред. В.П. Крижанівського, В.І. Головченка. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2009. — 509 с.
12. Кривонос Р.А. Запорозька січ як суб'єкт міжнародних відносин // Збірник праць студентів і аспірантів Київського національного університету імені Тараса Шевченка: 1994. — К., 1994. — С. 58—67. — Депоновано у Державній Науково-технічній бібліотеці України 20.07.1994. — № 1301, Ук 94 ст. (УДК 327 Р.ДЛСНТІ 11).
13. Міжнародні відносини (Історія, Теорія, Економіка): Навч. посібник / За ред М.З. Мальського, Ю.М. Мороза. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. — 397 с.
14. Павел Диакон. Історія лангобардов. — СПб.: Издательский Дом „Азбука-классика”, 2008. — 320 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. — М.: ООО „Издательство АСТ”, 2003. — 603, [5] с.
16. Шульце Г. Історія Німеччини / Переклад з німецьк. О. Насика. — К.: Наука, 2010. — 280 с.
17. Lord Chancellor. — Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Lord_Chancellor.
18. Pax Romana Christiana // Encyclopedia Britannica. — 2011. — Режим доступу: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1082739/Pax-Romana-Christiana>
19. Waltz K.N. Theory of International Politics. — Reading, Mass.: Brook, 1979. — 750 p.

1.2. Особливості теорії і практики міжнародних відносин у Новий та Новітній час

До періоду нової та новітньої історії головними акторами міжнародних відносин були імперії і великі держави. В історії зародження, розквіту і занепаду могутніх імперій відбувався процес об'єднання різних локальних політичних утворень навколо відносно ізольованих центрів, кожен з яких структурував в умовах фрагментації світу власну міжнародну систему, яка претендувала на універсальність. „Така тенденція до універсальної імперії, — відзначає російський дослідник К. Гаджієв, — складала головну характерну особливість до сучасної політики” [1, 128].

Потім настав період колосальної трансформації в потужності держав, пов'язаний зі зміною ролі в міжнародних відносинах Західної Європи — Заходу, що перетворилася на економічного, технологічного, культурного і військово-політичного лідера та сформувала європоцентристський світ, в якому інші країни і народи бралися в розрахунок лише постільки, наскільки були пов'язані історією Заходу. „У XV столітті виникає явище, — підкреслював російський дослідник А. Уткін, — яке стало віссю світової політики останніх п'ятисот років, — експансія Заходу і індивідуальні спроби всього іншого світу пристосуватися, тобто змінити свою культуру і традиції так, щоб не стати прямим полоненим Заходу. Впродовж декількох десятиріч років після звільнення Іберійського півострова від маврів Іспанія і Португалія оволоділи світовою торгівлею від Перу до Китаю. Їм на зміну з'явилися голландці, англійці і французи. Через три століття Західна Європа або володіла рештою світу, або робила на нього вирішальний вплив. Захід, внаслідок свого надзвичайного стрибка вперед, позначився як авангард світового розвитку, залишаючи інший світ „реагуючою” масою, що направляє усі свої сили на скорочення того розриву, який утворився з середини XV століття „ [2, 13—14].

Процес підвищення Європи був результатом дії унікальної комбінації ряду обставин: сприятливого клімату, наявності природних ресурсів і зручних комунікацій; культурної єдності, заснованої на іудео-християнській традиції і греко-римській спадщині, і різноманітністю її прояву на відносно невеликому географічному просторі; мінімізацією зовнішньої загрози у зв'язку із занепадом і крахом могутніх східних імперій; Ренесансною культурі, що сприяла як виникненню оптимістичної раціональності, що відрізняла людину Заходу, так і освоєнню вогнепальної зброї, механічного годинника, прядки з ножною педаллю і книгодрукування; гуманізації релігії в ході Реформації, яка дає людині силу божественного начала; формуванням нового типу мислення; розвитком капіталізму в соціально-економічних відносинах, який з самого початку був інтернаціональним явищем, що привело до фундаментальних змін у світовому розвитку, встановлення дійсно світових зв'язків між різними державами і народами.

Ці зміни, які символізували настання „Нового часу”, зумовили основи нової зовнішньої політики держав, що формувалася в умовах, коли міжнародні відносини стали дійсно всевітніми; коли міжнародна політика стала фактично додатком європейської політики, і долі світу фактично вирішувалися великими європейськими державами, тоді як інші країни і народи були лише об'єктом їх політики; коли радикальний змінам піддалася структура міжнародних відносин, особливо в Європі: дрібні феодальні володіння, як і величезні імперії, поступово відходили в минуле, а їм на зміну прийшли національні держави, які і стали головним суб'єктом міжнарод-

них відносин нового часу; коли зовнішня політика поступово все більше обуржуазнювалася, стаючи буржуазною не лише по цілях, але й по методах [3].

У цьому контексті є важливим зауваження К. Маркса і Ф. Енгельса про те, що „буржуазія, всюди, де вона досягла панування, зруйнувала усі феодальні, патріархальні, ідилічні стосунки. Безжально розірвала вона строкаті феодальні пута, що прив'язували людину до її „природних повелителів”, і не залишила між людьми ніякого іншого зв'язку, окрім голого інтересу, безсердечного чистогану”. У крижаній воді егоїстичного розрахунку потопила вона священний трепет релігійного екстазу, рицарського ентузіазму, міщанської сентиментальності. Вона перетворила особисту гідність людини на мінову вартість і поставила на місце незлучених наданих і придбаних свобод *одну* безсовісну свободу торгівлі... Буржуазія показала, що грубий прояв сили в середні віки, який викликав таке захоплення у реакціонерів, знаходив собі природне доповнення в ліні і нерухомості. Вона уперше показала, чого може досягти людська діяльність. Потреба у збуті продуктів, яка постійно збільшувалася, жене буржуазію по усій земній кулі. Усюди повинна вона впровадитися, усюди влаштуватися, усюди встановити зв'язки...

Буржуазія все більш і більш знищує роздробленість засобів виробництва, власності і населення. Вона згустила населення, централізувала засоби виробництва, концентрувала власність в руках небагатьох. Необхідним наслідком цього була політична централізація. Незалежні, пов'язані майже тільки союзними стосунками області з різними інтересами, законами, урядами і митними зборами виявилися згуртованими в *одну* націю, з *одним* урядом, з *одним* законодавством, з *одним* національним класовим інтересом, з *одним* митним кордоном [4].

З формуванням в Європі держав-націй в основу їх зовнішньої політики був покладений принцип національного інтересу, вищих інтересів держави, що замінив середньовічні ідеї про універсальність світового ладу, заснованого на сплаві традицій Римської імперії і Католицької церкви. „Коли рухнула концепція єдності, — підкреслює відомий американський дослідник і державний діяч Г. Кіссінджер, — держави Європи, які народжувалися, стали потребувати якого-небудь принципу, який би виправдав їх ересь і ревнував би взаємовідносини між ними. Вони знайшли його в концепції *raison d'etat* і рівновазі сил. Одне залежало від іншого. Принцип *raison d'etat* припускав, що благополуччя держави виправдовує застосування будь-яких засобів для забезпечення національних інтересів, це замінювало середньовічне уявлення про універсальність моралі. А принцип рівноваги сил прийшов на місце ностальгії по універсальній монархії і давав ту розраду, що кожна окремо держава, переслідуючи власні егоїстичні інтереси, тим або іншим чином сприятиме безпеці і прогресу усіх інших” [5, 47].

Концепція національного інтересу, сформульована в раціональних категоріях реалізму і рівноваги сил, ознаменувала рішучий розрив з середньовічними поглядами на міжнародні відносини і була пов'язана в першу чергу з діяльністю кардинала Рішельє — „головного міністра короля” Франції в 1624—1648 рр., який спочатку „переслідував мету не допустити панування Габсбургів над Європою, але у результаті залишив таку політичну спадщину, яка впродовж двох подальших століть викликала у його наступників спокусу встановити французьке верховенство в Європі. З невдачі подібних амбітних спрямувань виникла рівновага сил, спочатку як факт, який відбувся, а потім як система організації міжнародних відносин” [5, 47—48].

Нові принципи зовнішньої політики і міжнародних відносин виконувалися у вогні Тридцятирічної війни 1618—1648 рр., яка стала наслідком спроб імператора Священної Римської імперії Фердинанда II повернути до життя католицький універсалізм і контроль над державами Центральної Європи. У цій війні габсбурзький блок у складі іспанських і австрійських Габсбургів, католицьких князів Німеччини, підтриманих папством і Річчю Посполитою, протистояв коаліції держав, куди входили германські протестантські князі, Франція, Швеція, Данія, підтримані Англією, Голландією і Росією.

Війна, завдала остаточного удару планам Габсбургів по створенню світової імперії і завершилася Вестфальським миром — комплексом договорів, підписаних в 1648 р., які фіксували територіальні, релігійні й інституціональні зміни. В ході цих подій ішов процес розробки цілого ряду принципів і норм, які регулювали стосунки між державами: збіги територіальних кордонів держави з формою політичного правління; створення нових механізмів законотворчості; розробки єдиної для всієї держави фіскальної системи; формалізації стосунків між державами шляхом інституціоналізації дипломатичної служби; введення постійних професійних національних армій.

На новий рівень вийшов процес формування ідеї національного суверенітету і національної держави, право суверена на владу відділялося від обов'язку дотримуватися певної релігії. Формування національних держав означало і те, що всі особи, стани і соціально-політичні утворення втрачали владу, яка зосереджувалася у суверенній державі: на підконтрольній цій державі території не могло бути іншої влади. Найважливішого значення набував принцип рівності політичних прав громадян незалежно від соціального походження, віросповідання і національності. Поступово, у міру затвердження суверенітету кожної окремої держави, йшов процес формування міждержавної системи. Тобто формування державного суверенітету складало частину процесу взаємного визнання державами: вони брали обов'язок не втручатися в юрисдикцію іншої держави.

Центральне положення в цьому процесі зміцнення суверенітету грала здатність держави забезпечувати і збільшувати свою силу, а відповідно — і контролювати стан справ усередині країни й із зовнішнім світом. Найважливішим засобом у здійсненні контролю була здатність держави організувати армію, флот, поліцію й інші атрибути сили. Ці імперативи посилювали залежність між рівнем економічного розвитку держави і рівнем її військової потужності і, отже, роллю — яку вона справляла на міжнародній арені. Більше того — держави стали активно використовувати економічні важелі для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. Ці чинники зумовили зростання значення економіки в міжнародних відносинах, привівши згодом до появи великої держави нового типу — Великобританії. Потужність останньої ґрунтувалася на розмахах та масштабах торгівлі, мореплавання, промисловості і фінансів. Проекція економіки на міжнародні відносини визначала і появу нових типів конфліктів — колоніальних і торговельних воєн.

З формуванням великих національних держав за рахунок поглинання великої кількості дрібних політичних утворень і чіткої фіксації державних кордонів політична карта Європи набула абсолютно іншого вигляду. Франція стала найвпливовішою країною в Європі і перейнялася масштабним розширенням своєї території. На триваллий період була закріплена роздробленість Центральної Європи і, що особливо важливо, — Німеччини.

Таким чином, центральними елементами Вестфальського миру були: державоцентрична система міжнародних відносин; відсутність в системі вищого арбітра; існування ієрархії, пов'язаної з наявністю могутніших і слабших держав, а отже — і поліцентричність; використання теорії і практики рівноваги сил при проведенні зовнішньої політики; вироблення та сповідування кодексу правил, які регулюють міжнародні відносини, — міжнародного права.

У зв'язку з цим, підкреслює російський дослідник А. Торкунов: „У світовій і вітчизняній літературі склався більш-менш стійкий підхід до систематизації міжнародних відносин залежно від їх змісту, складу учасників, рушійних сил і закономірностей. Вважається, що власне міжнародні (міждержавні) відносини зародилися в період формування національних держав на відносно аморфному просторі Римської імперії. За точку відліку береться завершення Тридцятирічної війни в Європі і укладення Вестфальського миру в 1648 р. З тієї пори увесь 350-річний період міжнародної взаємодії аж до наших днів розглядається багатьма, особливо західними дослідниками, як історія єдиної Вестфальської системи міжнародних відносин... Більшість учених сходяться на думці, що основною рушійною силою Вестфальської системи міжнародних відносин було суперництво між державами: одні прагнули збільшити свій вплив, а інші — не допустити цього. Колізії між державами визначалися тим фактом, що національні інтереси, які сприймаються як життєво важливі одними державами, вступали в конфлікт з національними інтересами інших держав. Результат цього суперництва як правило, визначався співвідношенням сил між державами або союзами, в які вони вступали для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей. Встановлення рівноваги, або балансу, означало період стабільних мирних стосунків, порушення балансу сил кінець кінцем вело до війни і відновлення його в новій конфігурації, яка відбиває посилення впливу одних держав за рахунок інших. Головний принцип при цьому — власна вигода. Головний критерій — сила” [6]. При цьому Вестфальську систему міжнародних відносин підрозділяють на декілька етапів (чи підсистем), об'єднаних загальними закономірностями, але таких, що відрізняються особливостями, характерними для конкретного періоду відносин між державами: Вестфальську систему у вузькому розумінні як сукупність міжнародних відносин в період від закінчення Тридцятирічної війни до епохи наполеонівських походів; Віденську систему; Версальсько-Вашингтонську систему; Ялтинсько-Потсдамську систему.

Під час Вестфальської системи міжнародних відносин в Європі тривало формування національних держав, влада в яких мала жорстко централізований династичний характер. Держави, що утворилися, переважно встановлювали свої кордони з урахуванням мовного принципу і по природно-географічних рубежах. Починається промисловий розвиток і промисловий переворот, особливо в Англії, і світове переважання Європи здійснювалося на принципово новій технологічній основі: саме використання машин змовило її економічне і військове домінування над іншими цивілізаціями. Європейська історія почала перетворюватися на світову історію.

Наприкінці XVI — початку XVII століть йде в минуле колишня велич Іспанії і Португалії, і головними центрами сили в Європі стають Нідерланди, а пізніше Англія, Франція і Швеція, які вступають у боротьбу за поділ світу. Після „золотого століття” Речі Посполитої і її значного впливу на сході Європи її позиції слабшають до кінця XVII століття, а положення Пруссії і Росії зміцнюється. Нескінченні війни XVIII століття — за іспанський спадок (1701—1714 рр.), за польський спадок

(1733—1735 рр.), за австрійський спадок (1740—1748 рр.), Семирічна війна (1756—1763 рр.) були, в цілому, украй невдалі для Франції. Її позиції слабшали і у боротьбі за колонії з Англією. Таким чином, до кінця XVIII ст. остаточно склався сивельний склад клубу великих європейських держав в особі — Австрії, Англії, Пруссії, Росії і Франції. Серед цих держав особливо швидкими темпами нарощували свою потужність і вплив Англія, Пруссія і Росія, тоді як Австрія і Франція переживали відносну стагнацію.

Вестфальська система міжнародних відносин проіснувала приблизно 150 років — до Великої Французької революції і імперії Наполеона, який спробував встановити світову гегемонію Франції, проте ці спроби зазнали нищівної поразки. При цьому війни XVIII — початку XIX століть показали, що рівновага сил дуже дорого обходиться, якщо є наслідком зіткнення європейських держав. Постає проблема її функціонування на основі цінностей, загальних для усіх головних учасників міжнародної системи.

На Віденському конгресі 1814—1815 рр. правляча верхівка європейських держав, яка жила у світі однакових традицій, етикету і французької мови в якості загальноживаної, а також була пов'язана численними родинними зв'язками, постаралася поставити межу безперервним війнам. Її рішеннями була оформлена нова розстановка політичних сил — Віденська система міжнародних відносин, — на чолі з „великими державами” — Великобританією, Росією, Пруссією і Австрією, які склали „європейський концерт”, куди була допущена і Франція, яка зазнала поразки. Основу нової системи складав імперський принцип контролю над простором, ретельно розрахована рівновага сил і збіг легітимістських цінностей, властивих монархічним державам Європи. На конгресі були створені альянс у складі Великобританії, Пруссії, Австрії і Росії, спрямований на стримування Франції, і Священний союз у складі Австрії, Пруссії і Росії, призначений для підтримки статус-кво в Європі.

У геополітичному плані рівновага сил мала на увазі заповнення вакууму сили в Центральній Європі, де існували сотні дрібних держав. Їх наявність будила експансіоністські тенденції в політиці Франції. Тому представники держав-переможниць орієнтувалися на консолідацію цих дрібних германських князівств у рамках конфедерації: понад 300 державних утворень були укрупнені, їх стало дещо більше 30, і об'єднані в Германський союз, який був занадто сильним для нападу на нього Франції, але занадто слабким і децентралізованим, щоб погрожувати великим суцідам.

На кордонах Франції створювалися держави-бар'єри. Бельгія і Голландія об'єднувалися в Нідерландське королівство. Найсильніший бар'єр проти Франції склали рейнські провінції Пруссії. Перестала залежати від Франції Швейцарія, яка набула постійного нейтралітету, розширила територію і включила до свого складу важливі в стратегічному відношенні гірські перевали. Ретельний розрахунок рівноваги сил проявився і у вирішенні багатьох інших територіальних питань.

Тенденція до усвідомлення спільності цінностей проявлялася як на Віденському конгресі, так і після нього. До Завершального акту конгресу додавався ряд додатків, один з яких містив заборону работоргівлі. У документах пропонувалося встановлення міжнародних правил збору мита і судноплавства по прикордонних і міжнародних річках — Рейну, Маасу, Мозелю, Шельде. Уперше встановлювався єдиний поділ на класи дипломатичних агентів — так званий Віденський регламент 1815 р., який повинен був попередити ускладнення, що виникали в питаннях дипломатичного

старшинства і етикету. Але в значно більшій мірі спільність цінностей проявилася в діяльності Священного союзу, основна мета якого, як значилося в документах першого його конгресу, полягала в підтримці «міжнародного права, спокою, віри і моральності, яких добродійна дія так похитнулася в наші часи нещасливі», — йшлося про підтримку монархічних засад і протидію революційним рухам. Уперше в сучасній історії, — підкреслив Г. Кіссінджер, — європейські держави перейняли на себе загальну місію” [5, 71].

Підсумком зусиль творців нової системи міжнародних відносин, відмічає американський дослідник, стало те, що „після Віденського конгресу в Європі настав найтриваліший період миру за усю її історію. Впродовж сорока років не було ні єдиної війни за участю великих держав, а після Кримської війни 1854 р. воєн загального характеру не було ще майже шістьдесят років. Найголовнішою причиною було те, що країни континенту були пов’язані відчуттям спільності цінностей. Йшлося не лише про фізичну рівновагу сил, але і про моральну. Сила і справедливість гармонійно доповнювали одна одну. Рівновага, що встановилася, зменшувала можливість застосування сили; однакове уявлення про справедливість зменшувало бажання її застосувати” [5, 67].

У рамках Віденської системи міжнародних відносин Великобританія — „володарка морів”, „майстерня світу”, „імперія, над якою ніколи не заходило сонце”, — яка претендувала на роль арбітра в міжнародних справах, здійснювала класичну політику балансу сил. Сенс цієї політики полягав в тому, щоб забезпечити на Європейському континенті рівновагу сил між великими державами, використовуючи існуючі протиріччя, або провокуючи нові між державами і коаліціями держав. У руслі такої стратегії Великобританія легко змінювала союзників, підтримуючи, як правило, слабкішу сторону. Важливе значення в цьому плані мало те, що Великобританія, яка випередила в індустріальному розвитку інші країни, відіграла свого роду роль „балансир”, змінюючи при необхідності союзи для збереження ширшої рівноваги сил. Таким чином, йшлося про систему зовнішньої політики, що зводиться до прагнення держави зайняти положення арбітра („балансир”) між іншими державами, забезпечивши тим самим за собою позиції переваги на міжнародній арені при мінімальній витраті власних сил і засобів. При цьому підвищення держави-„балансир” відбувалося неодмінно за рахунок відносного і абсолютного послаблення інших країн у процесі конкурентного суперництва між ними [7, 147].

Американський дослідник Е. Гулік в зв’язку з цим підкреслював: „Хрестоматійним прикладом балансира є Англія. Острівне положення — окремо від континенту і в той же час поблизу від нього — забезпечувало для Англії безпеку, неучасть в європейських склоках і політичну гнучкість. Англія, не маючи сухопутного кордону ні з однією з європейських держав і не підлягаючи, отже, небезпекам, пов’язаним з наявністю таких, була проте, завдяки широкому розвитку морських комунікацій, свого роду безпосереднім сусідом усіх держав Європи. Усі ці чинники, разом узяті, великою мірою сприяли складанню стійкої традиції балансу сил в англійській зовнішній політиці і надали особливе значення політичній концепції балансира, яка відіграла таку важливу роль в англійській історії” [8, 65—66].

Доволі важливе місце в „європейському концерті” також мала Австрія, основна лінія зовнішньої політики якої втілювалася канцлером Меттерніхом і зводилася до недопущення криз і підтримки слабкішої сторони у виникаючих протиріччях. Ідеальною конфігурацією політики для Відня була та, при якій Австрія отримувала б

підтримку Великобританії для рівноваги сил в Європі, і підтримку Росії для усунення внутрішніх негараздів. Якийсь період канцлерові Меттерніху вдавалося балансувати в цілях забезпечення цього курсу, проте його наступники направили австрійську дипломатію в русло силової політики. Це стало початком кінця існування Віденської системи міжнародних відносин.

В умовах Віденської системи Росія відіграла активну роль в Європі, яка закінчилася з початком Кримської війни 1853—1856 рр., до якої залучило великі держави „Східне питання”. Під „Східним питанням” розуміється комплекс міжнародних протиріч кінця XVIII — початку XX ст., пов’язаних з боротьбою балканських народів за звільнення від турецького ярма в контексті передчуття розпаду Османської імперії і боротьби великих держав за розподіл турецьких володінь. На Балканах і Близькому Сході після Кримської війни важливу роль, але нетривалий час, стала відігравати Османська імперія, султан якої прийняв титул „імператора османів”.

Саме Кримська війна започаткувала розвал існуючого порядку. Уявлення про те, що в інтересах стабільності монархи в європейських державах повинні залишатися на своїх місцях, національні і ліберальні рухи повинні були пригнічуватися, а стосунки між державами повинні визначатися консенсусом однаково мислячих політиків, відходили в минуле. Мир зберігався ще понад п’ятдесят років. Але з кожним десятиліттям росла кількість конфліктів і посилювалася Гонка озброєнь. Ці процеси проявилися в таких подіях, як війна П’ємонту і Франції з Австрією в 1859 р., війна за Шлезвіг-Гольштейн у 1864 р., австро-пруська війна 1866 р., франко-пруська війна 1870 р.

Відповідно, змінювалася і політика держав. Для Росії закінчився період активної залученості в європейські справи, і вся друга половина XIX століття була характерна для неї тим, що вона балансувала, підтримуючи то Пруссію проти Франції, то Францію проти Німеччини, виграючи час для „зосередження”. Пруссія в особі канцлера Бісмарка приступила до об’єднання Німеччини „залізом і кров’ю”, а це означало руйнування основ Віденської системи. Франція при Наполеоні III також орієнтувалася на демонтаж цієї системи міжнародних відносин, оскільки спочатку вона була спрямована на обмеження дій Парижа. Лише Великобританія продовжувала курс „блискучої ізоляції”, виступаючи в ролі балансира в підтримці європейської рівноваги сил. Але сам зміст цієї рівноваги змінювався, особливо після австро-пруської війни. Те, що послідувало далі, оцінюється дослідниками по-різному: одні вважають, що „виник новий порядок, втім, досить нестабільний”, інші вважають, що „Віденська система зазнала деяких змін”.

Безумовно, руйнування Віденської системи було пов’язане з об’єднанням Німеччини, яка стала найсильнішою державою на континенті. І у практичному, і в теоретичному відношенні в міжнародній системі відбувалися фундаментальні зміни. Адже з моменту виникнення сучасної системи європейських держав у XVII столітті розташовані на периферії європейського континенту — Франція, Росія, Великобританія — робили вплив на центр Європи. З об’єднанням Німеччини уперше центр Європи отримав можливість чинити тиск на периферію, що стало довготривалою тенденцією розвитку міжнародних відносин. При цьому, підкреслює український дослідник С. Троян: „Основу зовнішньополітичної стратегії і тактики кайзерівської Німеччини після об’єднання держави у 1871 р. визначили швидкий економічний розвиток і потреба в нових територіях (ринках), прагнення посилити внутрішньополітичні засади правлячого режиму за рахунок успішної політики на міжнародній

арені та витіснення із раніше зайнятих позицій конкурентів (насамперед мова йшла про Англію та Францію), а також пангерманська ідеологія... Наслідком впливу перелічених факторів... стала нова зовнішньополітична концепція „світової держави”. Вона ґрунтувалася на основному концептуальному положенні: завершується епоха так званої системи європейської рівноваги і „концерту європейських держав”, за якими насправді приховувалася світова гегемонія Великобританії. Думки про швидкий кінець англійської гегемонії поділялися всіма прихильниками німецької „світової політики” [9, 110]. Поступово під егідою Німеччини був створений Троїстий союз, в якому об’єдналися Німеччина, Австро-Угорщина й Італія. У країн цього блоку посилювалися протиріччя з Англією, Францією і Росією, що утворили згодом Антанту. Загострилася боротьба європейських держав за колоніальні володіння.

Посилення конкуренції між великими державами на рубежі ХІХ—ХХ століть стимулювало розвиток геополітичних ідей, пов’язаних з іменами Ф. Ратцеля, Р. Челлена, Х. Маккіндера, А. Мехена, Дж. Фейрґрива, К. Хаусхофера. Якщо раніше традиційні уявлення про міжнародні відносини мали своєю основою чинники території, суверенітету і безпеки держави, то в геополітичних концепціях центральне місце в детермінації міжнародної політики відводилося просторовому чиннику, географічному положенню держав, а також властивостям суходолу чи морського обширу. Такий підхід обумовлювався тенденцією до поступового формування глобального ринку, ущільнення ойкумени і „закриття” світового простору; уповільненням європейської просторово-територіальної експансії внаслідок завершення розділу світу і посилення боротьби за його переділ; перенесенням балансу сил між європейськими державами на інші континенти; загальними принципами еволюції наукової думки і перенесенням на сферу міжнародних відносин пануючих концепцій детермінізму (у його географічному варіанті), суворих природно-наукових законів, соціал-дарвінізму, органіцизму і т.ін. [10, 5—6].

В основі геополітичних інтерпретацій міжнародних відносин знаходилися ідеї про те, що вони є еволюційним процесом, основним чинником якого виступає географічне середовище, в якому розвивається конкретна нація; що держави прагнуть до максимального збільшення своєї потужності, в першу чергу за рахунок контролю над простором; що однією з осей історичного розвитку є дихотомія „морські” і „сухопутні” нації, взаємодія між якими характеризується значним конфліктним потенціалом; а іншою дихотомією є відносини між „центром” і „периферією”, що розглядалися в поняттях конфлікту між континентальним центром і приморською периферією; що геополітичний центр світу знаходиться в Євразії (при різних оцінках того, який субрегіон цього континенту є ключовим для контролю над ним).

Проте необхідно відмітити, що, незважаючи на посилення конкуренції між великими державами, а відомому сенсі — і завдяки їй, у взаємодії держав у рамках Віденської системи були сформульовані і прийняті акти про мирне вирішення міжнародних суперечок, про закони і звичаї війни: Женевська конвенція 1864 р., Санкт-Петербурзька декларація 1868 р., Декларація Брюссельської конференції 1874 р., Гаазька конвенція 1899 і 1907 рр., увійшли до практики переговорів щодо обмеження і скорочення озброєння.

До кінця ХІХ ст. Сполучені Штати Америки завершили освоєння північноамериканського континенту в ході „столітнього маршу”, і висунулися в якості передової промислової сили і претендента на статус великої держави. Зміни, що сталися, викликали до життя ідеї, які актуалізували геополітичні підходи і сформували кон-

цепцію „морської сили”, серед авторів якої виділяється американський адмірал А. Мехен, який обґрунтував положення про необхідність перетворення США в могутню військово-морську державу. Ключ до досягнення цієї мети А. Мехен бачив у нарощуванні обсягів торгівлі. Адмірал відмічав: „В цих трьох чинниках — 1) у виробництві, що породжує необхідність в обміні продуктів, 2) в торговому флоті, який здійснює цей обмін, і 3) в колоніях, які розширюють, полегшують і забезпечують безпеку операцій торгового флоту, — потрібно шукати ключ до багатьох чого в історії і політиці націй, що граничать з морем. Політика змінювалася як з духом століття, так і з характером і прозорливістю правителів; але історія прибережних націй визначалася не лише спритністю і передбачливістю урядів, скільки умовами положення, протягу і контуром берегової лінії, чисельністю і характером народу, тобто взагалі тим, що називається природними умовами” [11, 23]. Головні умови, що впливають на морську могутність націй, полягали в географічному положенні, фізичній організації (conformation), включаючи сюди природну продуктивність і клімат, а також розміри території, чисельність населення, характер народу і уряду. При сприятливому поєднанні усіх цих чинників в дію вступала формула: $N+MM+NB=SP$, що означає військово-морський флот+торговий флот + військово-морські бази = морська потужність. США за цими параметрами могли і повинні були претендувати на володіння „морською силою”. Її адмірал вважав особливим типом цивілізації — найкращим і найбільш ефективним: „Якщо держава розташована так, що воно не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже по самій єдності своєї мети, спрямованої на море, це має перевагу порівняно з державою, одна з меж якої континентальна” [11, 24]. Адмірал прямо заявляв: „Хочуть вони або ні, відтепер американці повинні направляти свої погляди на зовнішній світ. Зростаюче виробництво країни вимагає цього. Все більше цього бажає громадська думка. Положення Сполучених Штатів між двома старими світами і двома океанами зобов’язує висувати таку ж вимогу, яку скоро буде підкріплено спорудженням нового шляху сполучення, що з’єднає Атлантичний океан з Тихим. Канал на перешийку — невід’ємна частина майбутнього США” [12, 21—22].

Для забезпечення цієї перспективи необхідно було підтримувати коректні стосунки з Великобританією — найбільшою морською державою, що мала в розпорядженні міцні позиції поблизу США; перешкоджати нарощуванню „морської потужності” Німеччини; протидіяти Японії в Тихому океані; координувати спільні дії з державами Європи проти країн Азії. Головну небезпеку для Америки адмірал вбачав у континентальних державах — Росії, Німеччині і Китаї. Тому в якості довготривалого стратегічного завдання він розглядав протидію Росії.

Ідеї А. Мехена мали широкий громадський резонанс і знаходили підтримку на політичному рівні. Адмірал листувався зі своїми однодумцями — сенатором Г. Лоджем і майбутнім президентом країни Т. Рузвельтом, який підкреслював: „Ера Середземного моря закінчилася відкриттям Америки. Ера Атлантики нині досягла вищого розвитку і незабаром повинна вичерпати свої можливості. Ера Тихого океану, якій судилося бути найбільшою з усіх, зараз, якраз на зорі” [13, 13—14]. Війна проти Іспанії 1898 р. позначила зовнішньополітичний вступ США у світову політику. У „блискучій маленькій війні” за Кубу і Філіппіни американський військовий флот витримав перше випробування. Тепер він був інструментом влади першого порядку, яким особливо віртуозно умів користуватися Т. Рузвельт. Сила „морської держави” росла: якщо на початку 1880-х років Сполучені Штати за потужністю своїх військово-морсь-

ких сил займали 12 місце у світі, то в 1893 році вже 5, а в 1900 році — 3 місце, поступаючись лише Англії і Франції. У цей період інтереси США вийшли за межі Американського континенту і, підкреслює З. Бжезінський: „На порозі нового століття, — американські фахівці із стратегічного планування вже активно займалися виробленням доктрин військово-морського панування в двох океанах, а американські військово-морські сили почали заперечувати твердження про те, що Британія „править морями” [14, 13—14].

У адміністрації Т. Рузвельта переважали ідеї про те, що в системі світоустрою повинні знаходити відображення концепції „сфер впливу” великих держав, при цьому Сполученим Штатам відводилася роль гегемона в Західній півкулі. Втручання в підтримку балансу сил у Європі не вважалося обов’язковим, але президент майже не сумнівався в тому, що при необхідності Америка активізує свою роль і відновить рівновагу сил. У якості загроз американським інтересам розглядалися Німеччина — в Європі і Росія — в Азії. Цей підхід в точності відбивав ідеї адмірала А. Мехена. Такий підхід обумовлював і конкретну зовнішню політику: на Далекому Сході Сполучені Штати в російсько-японському суперництві, яке розгорталася, схилилися до підтримки „країни висхідного сонця”. При цьому США не прагнули до повного виключення Росії з системи рівноваги сил, але домагалися того, щоб Росія „виявилася б віч-на-віч з Японією з тим, щоб кожна з цих країн впливала б на іншу з точки зору помірності” [15, 134]. Роль Т. Рузвельта в укладенні Портсмутського миру за результатами війни 1904—1905 рр. між Росією і Японією добре відома.

Зміни в системі міжнародних відносин, зокрема збільшення кількості великих держав, посилення нерівномірності їх розвитку і конкуренції між ними, свідчать про те, що період з 1870-х років по початок ХХ ст. слід розглядати як деякий перехідний етап до нової системи міжнародних відносин. Наростання напруженості проявилось, в першу чергу, на Балканах, де безпосередньо перетнулися інтереси Австро-Угорщини, Німеччини, Османської імперії і Росії. Важливим симптомом загострення ситуації в цьому регіоні стали Балканські війни 1912—1913 рр.

Ці трансформації привели до зторгання Віденської системи і до Першої світової війни. Остання стала „режисером” краху найбільших імперій світу — Германської, Австро-Угорської, Російської і Османської, — на уламках яких були утворені нові держави. Внаслідок цього вся Європа виявилася знекровленою війною, а неєвропейські центри сили — США і Японія — отримали максимальні вигоди з катастрофи. До 1921 р. європейська заборгованість Америці — як державна, так і приватна — досягла астрономічної суми в 15 млрд доларів, а європейська власність в Південній Америці, яка належала до війни європейцям, перейшла значною мірою в руки американців [16]. Таким чином, склалася небувала в новітній історії ситуація — економічна залежність Європи від неєвропейського центру сили. Японія, ставши однією з найбільших індустріальних держав, закріпила свої позиції в якості великої держави, і без її участі не можна було розв’язати жодну серйозну проблему безпеки на Далекому Сході.

Руйнівний характер Першої світової війни, як відмічають дослідники, „ознаменував собою початок кінця європейської політичної, економічної і культурної переваги над рештою світу. В ході війни жодна європейська держава не змогла продемонструвати вирішальної переваги. Згодом Європа усе більш стає скоріше об’єктом, ніж суб’єктом глобальної політики” [14, 15]. Війна продемонструвала і важливу геостратегічну зміну в можливостях учасників існуючої міжнародної системи. Америка зу-

міла забезпечити безпрецедентну трансокеанську військову експедицію: „В 1917—1918 роках близько двох мільйонів американців перетнули Атлантику, беручи участь в першому великому хрестовому поході в Європу. Це був ґрунтовний досвід для цих молодих людей: перше масове відкриття американцями Європи і реальностей війни в двадцятому столітті” [17, X]. І це було важливим доказом того, що на міжнародній арені з’явилася нова велика сила. Пройшовши свій апогей на рубежі XIX—XX століть, європоцентристський світ став поступатися місцем „атлантичному світу” — спільному пануванню Європи і Північної Америки.

У ході воєнних подій теорія міжнародних відносин збагатилася за рахунок розвитку ідеалістичної парадигми, що найбільш яскраво проявилася в універсалістських поглядах американського президента В. Вільсона. Він проголошував універсальність американських цінностей і обов’язок Америки забезпечити їх поширення. У 1915 р. В. Вільсон висунув безпрецедентну доктрину, яка свідчила, що безпека Америки невід’ємна від безпеки всього людства. З цього витікало, що обов’язок США полягає в протистоянні агресії де б то не було. Поява В. Вільсона на історичній арені, — підкреслює Г. Кіссінджер, — мала для Америки доленосне значення, бо він являв собою приклад лідера, що рідко зустрічається, здатного кардинально змінити хід історії власної країни. Вільсон заявив з усією ясністю ще до вступу Америки у війну, що він протистоятиме будь-яким спробам створення післявоєнного світового ладу на базі принципів міжнародної політики, які вже встановилися [5; 39, 40]. На початку 1917 р. президент В. Вільсон підкреслював: „Питання, на якому ґрунтується майбутній світ і міжнародна політика, полягає в наступному: чи являється нинішня війна битвою за справедливий і міцний мир або сутичкою лише ради всього-на-всього створення нової рівноваги сил?... Потрібна не рівновага сил, а сукупність сил; не організоване суперництво, а організований загальний мир” [18, Vol. 40, 536—537]. Ці ідеї формалізувалися в знаменитих „14 пунктах” В. Вільсона, сформульованих ним у зверненні до конгресу 8 січня 1918 р.

Проблема вільсонівського універсалізму — не з простих. У радянській історіографії вона, як правило, вирішувалася на користь того, що „доктрина балансу сил” (те, проти чого виступав В. Вільсон — С.Ю.) наклала глибокий відбиток на характер участі США в першій і другій світових війнах” [19, 157]. У американських дослідженнях відзначаються як „яскраві кольори ідеології американської ліберальної віри”, якими була розфарбована зовнішня політика США, так і те, „що в зовнішній політиці Вільсона можна, поза всяким сумнівом, побачити риси „Realpolitik”: його прагнення тавити основною задачею принципи вільної торгівлі й рівних можливостей для усіхнацій дивовижним чином відповідало інтересам Америки, яка зайняла провідне місце у світовій економіці, забезпечене найбільшим у світі торговим флотом і міцними позиціями на іноземних ринках збуту [20, 276, 279].

У будь-якому випадку у рамках ідеалістичної парадигми розвивалися ідеї по правовому регулюванню міжнародних відносин; підходи, які орієнтувалися на впорядкування міжнародних відносин за допомогою міжнародних організацій; концепції, які робили акцент на активізації роззброєння. Прибічники ідеалістичних підходів до міжнародних відносин виходили з того, що міжнародна політика держави — це постійна боротьба, узгодження інтересів різних суб’єктів; що в міжнародних відносинах відсутня верховна влада і розширення повноважень міжнародних організацій, розробка і прийняття норм міжнародного права привносять до них раціональний елемент, завдяки якому стає можливою рівноправна участь у міжнародній

політиці різних держав, а не тільки великих держав; що міжнародні відносини не можна звести тільки до стану миру і війни; що при всьому різноманітті цілей, які мають міжнародні актори, пріоритет повинен віддаватися загальнолюдським цінностям — основі формування регульованого світового ладу; що врегулювання різних конфліктів і суперечок можливе мирним шляхом, за допомогою міжнародних організацій і норм міжнародного права; що пріоритетом виступає — створення системи колективної безпеки і відмова від війни як інструмента міжнародної політики. Ці погляди президента В. Вільсона, його прибічників і послідовників впливали на процес формування післявоєнного світового порядку.

На зміну Віденській системі прийшла Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, оформлена відповідним комплексом договорів. Паризький мирний договір, який був підписаний 28 червня 1919 р., розпочинався із Статуту Ліги Націй — першої універсальної міжнародної організації; метою якої проголошувалося „розвиток міжнародної співпраці і досягнення міжнародного миру і безпеки шляхом зобов'язання не вдаватися до війни, шляхом встановлення відкритих, справедливих і гідних взаємовідносин між націями...”

Статті Версальського договору змінили політичну карту Європи; на Німеччину накладалися значні військові та інші обмеження, і основою системи післявоєнного врегулювання, яка поставила Німеччину в нерівноправне положення, було позбавлення її колоній, обмеження германських озброєнь і виплата репарацій. Пізніше в передмістях Парижа були підписані мирні договори і з союзниками Німеччини — Болгарією, Туреччиною, Австрією і Угорщиною.

Створена система стосунків була багато в чому суперечливою, що обумовлювалося як відмінностями в інтересах держав-переможниць, так і складністю юридичного оформлення існуючих проблем. Виявилось, що в практичному плані принцип самовизначення націй дуже складно, якщо взагалі можливо, реалізувати. Мільйони людей виявилися під іноземним управлінням, розподіляючись серед значної кількості малих держав-націй, які постійно конфліктували між собою, що ще більше підірвало стабільність.

По суті, геополітичне становище Німеччини зміцнилося, оскільки на її східному кордоні тепер була не потужна держава — Росія, — а декілька невеликих країн, що, у свою чергу, підірвало безпеку Франції. Поза системою стосунків виявилися дві великі європейські держави, — Німеччина і Росія. Інтенсифікація співпраці між цими державами була прогнозованим і небезпечним елементом для системи міжнародних відносин, яка склалася. Дуже між двома країнами з держав, орієнтованих на Англію і Францію, був створений „санітарний кордон”, який, з одного боку, створював перспективу „другого фронту” у разі потенційного реваншу Німеччини, а з іншого — ізолював Європу від проникнення ідей комунізму з Радянської Росії. Серйозною практичною проблемою була реалізація доктрини колективної безпеки, тим паче, що вона не охоплювала три великі держави: США, Німеччину і СРСР.

Проблеми післявоєнного мирного врегулювання, пов'язані з Далеким Сходом, були розглянуті на конференції, яка проходила в 1921—1922 рр. у Вашингтоні. Угоди, досягнуті на цій конференції, доповнювали Версальський договір, врегулювавши на якийсь час інтереси великих держав у басейні Тихого океану. Комплекс договорів, що склався, дістав назву Версальсько-Вашингтонської системи, яка завершила формування нового порядку. Її основні режими були спрямовані проти інтересів Німеччини, Радянської Росії і Китаю, але без урахування позицій цих великих

континентальних держав будь-яка міжнародна система не могла існувати тривалий час.

Дотримання умов Версальського договору — стосунки держав-переможниць — Франції і Англії — з Німеччиною були визначальним чинником розвитку міжнародних відносин в Європі. Німеччина прагнула до ревізії Версаля і відновлення своїх позицій, в країні поступово розвивалися реваншистські тенденції. Ці процеси зокрема відбулися в рішеннях Локарнської конференції 1925 р. Міжнародне становище визначалося і тим, що зміцнення Радянської влади в СРСР знаменувало якісно нове положення на міжнародній арені — утворення двох світів, що протистояли один одному. При цьому і переможці, і переможені у війні прагнули як отримати вигоди з цього протистояння, так і, певною мірою, разом протистояти Радянській Росії.

Світова економічна криза завдала нищівного удару по соціально-економічній сфері „великих держав”, в першу чергу — США і Німеччини. Прагнучи до мінімізації впливу світової кризи на економіки окремих держав, національні уряди зверталися до меркантилістських доктрин, формування замкнутих економічних просторів. Домінували уявлення про те, що це мають бути не національні економіки, а економіки великих регіонів. Саме до такої автаркії прагнув Третій рейх, маючи намір залишити Великобританії колонії, а собі забезпечити свободу дій в Європі. У зв'язку з такою орієнтацією урядів і загальним обмеженням засобів на зовнішньополітичні потреби були різко обмежені можливості міжнародного регулювання виникаючих проблем. „Велика депресія, — відзначає російський дослідник С. Переслегін, — підвела ризик під післявоєнним світоустроєм. Тривалість і глибина кризи не залишала сумнівів у тому, що вихід з неї може носити тільки проєктний характер” [21, 113].

Перший проєкт був представлений в СРСР. Другий проєкт розроблявся Японією — формування „Східноазіатської сфери спільного співпроцвітання”. Третій — нацистською Німеччиною. Четвертий — США, і Ф. Рузвельт орієнтувався на те, щоб підсумком його реалізації стало „розмонтування Британської імперії і колоніальної системи в цілому. Замість старого геополітичного колоніалізму Ф. Рузвельт проєктує гео економічний неокolonіалізм, замість англоцентричного світу — американоцентричний” [21, 113—114]. У цьому Pax Americana їм планувалася і участь СРСР, про що Ф. Рузвельт говорив Й. Сталіну під час зустрічей в Тегерані і Ялті в роки Другої світової війни. З урахуванням прагнення Англії і Франції зберегти основи Версальсько-Вашингтонської системи проєктів було п'ять. Їх наявність визначала зовнішньополітичне позиціонування відповідних груп держав.

У міжвоєнний період Англія і Франція, як держави максимально задоволені існуючою системою міжнародних відносин, виступали з охоронних позицій. Ці дві держави прагнули усіма можливими способами, аж до політики „заспокоєння”, стабілізувати Версальсько-Вашингтонську систему, оскільки будь-яка її зміна обов'язково вела до погіршення їх положення. Японія і Італія, що отримали мінімальні дивіденди від мирного врегулювання після Першої світової війни, орієнтувалися на поліпшення своїх позицій шляхом внутрісистемних змін, що не підривали фундаментальні основи самої Версальсько-Вашингтонської системи. Німеччина, за рахунок якої багато в чому існували міжвоєнні міжнародні режими, прагнула до корінного перегляду ієрархічної системи міжнародних відносин і встановлення „нового порядку”. США мали певну свободу зовнішньополітичного вибору: активного включення в „велику гру” або зовнішньополітичної ізоляції. Через низку обставин спочатку вибір був зроблений на користь ізоляціоністського курсу. Радянський Союз також

мав певну свободу зовнішньополітичного маневрування: незадоволений існуючою міжнародною системою, яка частково була побудована і за його рахунок, і зовнішньополітичною ізоляцією, він об'єктивно був націлений на ревізію встановлених міжнародних режимів. Проте процеси внутрішньої трансформації та модернізації обмежували зовнішньополітичну активність.

В умовах конкуренції висунених проєктів вирішенню національних завдань була віддана перевага над інтересами колективної безпеки. Все це доволі яскраво проявилось в ході наростання кількості міжнародних конфліктів з початку 1930-х років і до воєнної кризи 1939 р.

У вогні Другої світової війни припинила своє існування Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин. Крах Ліги Націй і світова війна викликали кризу ідеалістичного підходу до міжнародних відносин. Стала очевидною неспроможність спроб побудувати міжнародний порядок, заснований лише на універсальних цінностях і загальних інтересах держав. За цих умов формувалася теорія політичного реалізму, пов'язана, в першу чергу, з ім'ям професора університету Чикаго Г. Моргентау [22]. Її прибічники — Дж. Кеннан, Р. Страус-Хюпе, К. Томпсон, Ч. Йост і інші дослідники — виходили з положень про те, що основним суб'єктом системи міжнародних відносин є національна держава, і що міжнародні відносини мають анархічну природу, яка проявлялася у відсутності єдиної організуючої структури, рішення якої були б обов'язкові для усіх країн, і в необхідності для кожної держави розраховувати тільки на власні можливості в реалізації своїх інтересів. Тому для реалістичного підходу до оцінки міжнародних відносин центральними виступали поняття національного інтересу, потужності, боротьби за владу, балансу сил, альянсів, геополітичної стратегії і т.ін. У рамках політичного реалізму головним змістом раціональної теорії виступало вивчення міждержавних конфліктів і воєн, а її центральною проблемою — проблема безпеки. При цьому безпека розглядалася, передусім, в її військово-силовому і державно-центристському вимірі, а головна увага приділялася „дилемі безпеки”, суть якої полягає в твердженні: чим більшої безпеки домагається для себе одна держава, тим в меншій безпеці опиняється інша держава [23].

Саме ці теоретичні підходи стали домінувати при поясненні нових світових реалій, які визначалися тим, що в ході війни зазнали поразки три великі держави — Німеччина, Італія і Японія, — дві інші — Англія і Франція — були значно ослаблені, а в особі США і СРСР формувалася біполярна структура світу — основа нової — Ялтинсько-Потсдамської — системи міжнародних відносин.

Використані джерела та література:

1. *Гаджиев К.С.* Введение в геополитику / К.С. Гаджиев. — Изд. 2-е, доп. и перераб.— М.: Логос, 2000. — 432 с.
2. *Уткин А.И.* Вызов Запада и ответ России / А.И. Уткин.— М.: Изд-во Эксмо, 2003.— 608 с.
3. *Батюк В.И.* „Лекции по истории международных отношений в новое время” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/43472>
4. Манифест Коммунистической партии. К. Маркс — Ф. Энгельс (1848) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.marxists.org/russkij/marx/1848/manifesto.htm>
5. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Г. Киссинджер.— Пер. с англ. В.В. Львова/Послесл. Г.А. Арбатова.— М.: Ладомир, 1997.— 848 с.
6. *Торкунув А.В.* Современные международные отношения. Формирование новой системы международных отношений [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://society.polbu.ru/torkunov_relations/ch06_i.html

7. США: политическая мысль и история / Отв. ред. Н.Н. Яковлев.— М.: Изд-во „Наука”, 1976.— 620 с.
8. Europe's classical balance of power: a case history of the theory and practice of one of the great concepts of European statecraft/Ed. by E.V. Gulick.— Ithaca, N.Y.: Cornell Univ. Press, 1955.— 337 p.
9. *Троян С.С.* Концептуальні основи Середньої Європи: Монографія / С.С. Троян.— Київ: НМЦВО, 2005.— 196 с.
10. *Гаджиев К.С.* Геополитика / К.С. Гаджиев. — М.: Междунар. отношения, 1997. — 384 с.
11. *Мэхэн А.Т.* Влияние морской силы на историю. 1660—1783. — Москва, Ленинград: Государственное военно-морское издательство НКВМФ Союза ССР, 1941. — 440 с.
12. *Mahan A.* The Interest of America in Sea Power, Present and Future / A. Mahan. — Boston: Little, Brown, 1897. — 314 p.
13. *Лан В.И.* США: от испано-американской до первой мировой войны. — М.: Издательство „Наука”, 1975. — 368 с.
14. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Збигнев Бжезинский.— М.: Междунар. отношения, 1999.— 256 с.
15. *Blum J.M.* The Republican Roosevelt / J.M. Blum. — Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1967. — 215 p.
16. *Батюк В.И.* „Лекции по истории международных отношений в новое время” [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/43489>
17. *Freidel F.* Over There. The Story of America's First Great Overseas Crusade — Rev. Ed. — N.Y. etc: Mc Graw-Hill Publishing Company, 1990.— 244 p.
18. *The Papers of Woodrow Wilson* / Ed. by A.S. Link: In 40 vols. — Princeton, N.Y.: Princeton Univ. Press, 1966.
19. США: политическая мысль и история / Отв. ред. Н.Н. Яковлев. — М.: Издательство „Наука”, 1976. — 619 с.
20. *Харц Л.* Либеральная традиция в Америке: Пер. с англ., общ. ред., вступ. сл. и послесл. Согрина В. В. — М.: Издательская группа „Прогресс” — „Академия”, 1993.— 400 с.
21. *Переслегин С.* Завершение антракта: пакт Молотова-Риббентропа и возобновление мировой войны / С.Переслегин // Международная жизнь.— 2009.— № 9.— С. 105—125.
22. *Morgenthau H.J.* Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau.— New York: Alfred A.Knopf, 1948.
23. *Проценко Л.* Современные теории международных отношений как условие формирования у населения новой картины мира [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rl-online.ru/articles/1-02/51.html>

Державна установа «Інститут всесвітньої історії України»

1.3. Міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині XX — на початку XXI століття

Звивистий розвиток міжнародних відносин окресленого історичного періоду пройшов цілу низку випробувань і криз та пошуку шляхів виходу, подолання їх не лише провідними державами світу, а й загалом світовим співтовариством. Загальновідомо, що на розвиток світу доволі протяжний час мали визначальний вплив перебіг подій в Європі та міжнародні відносини на цьому континенті. Тому звернення до аналізу міжнародних відносин в контексті імперативів розвитку Європи й у другій половині XX — на початку XXI століття є слухним і виправданим як з огляду на ретроспективу, реальний перебіг подій окреслених історичних меж, так і на майбутнє континенту і його складових. До числа останніх належить як українське питання в минулому, так й новопостала Українська держава, яка двадцять років тому поповнила світову спільноту у якості суверенного суб'єкта міжнародних відносин.

Нині, на початку XXI століття, мають місце нові загрози та виклики існуванню людства. Водночас не викликає жодних заперечень не лише у науковців, політиків, а й у широкого загалу громадськості твердження про те, що найбільш загрозливі кризи міжнародних відносин до цього часу сталися у XX столітті: дві світові війни та третя так звана холодна війна. На теренах Європи зароджувався, відбувався й завершувався той перебіг подій, що був доленосним для світу. Адже кожна із названих воєн принесла жахливі випробовування цілим народам і більшості держав світу. Друга та Третя світові війни поставили людство на межу існування. Вельми показово, що ці події значною мірою позначалися на долі більшості держав Європи, вони втягували у орбіту випробувань переважну більшість європейських країн та провідних міжнародних акторів і народи інших континентів.

Варто звернути увагу на те, що Перша світова війна підштовхнула утвердження міжнародних відносин як академічної дисципліни і спричинила цілу хвилю теоретичних розробок науковців. Також у політичну площину була поставлена проблема створення міжнародної організації, яка б унеможливила в подальшому вирішення міждержавних суперечностей воєнним шляхом. У міжвоєнний період домінував певний ідеалізм або навіть „утопізм” у сфері теоретичних досліджень міжнародних відносин. Політична практика отримала наднаціональну організацію — Лігу Націй, яка стала першою у царині наднаціональних об'єднань організацією, що прагнула перевести розв'язання міжнародних суперечностей і криз у мирне русло [11]. Однак, як відомо, не витримали перевірки на міцність у міжвоєнний період як теоретичні побудови міжнародних відносин, так і практична діяльність Ліги Націй.

Зауважимо, що потік історії XX століття з часу Першої світової війни визначався протистоянням двох величезних обширів: один з яких сповідував здебільшого ідеологію лібералізму, фундаментальні загальнолюдські засади цивілізації, а другий взяв на озброєння одіозно революційну стратегію нищення старого світу та творення світу нового на засадах комуністичної ідеології. Періодом найвищого воєнного протистояння стала Друга світова війна, боротьба з нацистською Німеччиною та її союзниками. Ні заходи та ініціативи Ліги Націй, ні теоретичні напрацювання щодо колективної безпеки не змогли запобігти розгортанню жахливих випробувань, які принесла Друга світова війна, що постала із протиріч попереднього періоду та протистоянь ідеологічно різних провідних акторів і їх союзників.

Водночас після Другої світової війни склалася в Європі і в світі принципово нова система міжнародних відносин, яка від характерної до цього часу багатополарності доволі швидко трансформувалася у біполярну систему. Остаточоно цей процес завершився в кінці 1940-х рр., коли СРСР, поряд із США, став ядерною державою та сформував навколо себе коло держав-сателітів у Європі та Азії [4]. В самій капіталістичній системі відбулися суттєві зміни: фашистські держави — Німеччина, Італія та Японія і їх союзники були розгромлені; Англія і Франція були відкинуті назад; натомість США, збагатившись на величезних військових поставках, стали домінуючим лідером всього капіталістичного світу.

За роки воєнного протистояння США постраждали менше від інших держав — учасниць конфлікту, її людські втрати становили біля 400 тис. осіб. Натомість населення США за роки війни збільшилося із 131 до 140 млн; обсяг ВВП виріс із 90 до 212 млрд доларів. На кінець війни США контролювали 80% золотого запасу капіталістичних держав. У 1950 р. середньодушовий дохід тут складав близько 1500 доларів, тоді як цей показник у Західній Німеччині рівнявся 320 доларам, у Франції — 480, у Великій Британії — 770 американським доларам.

Незрівнянно важчим було становище та наслідки війни для східного лідера антигітлерівської коаліції — СРСР. Війна на полях боїв та на окупованих територіях забрала життя понад 27 млн людей, десятки мільйонів стали каліками. Населення Радянського Союзу скоротилося із 194 млн у 1940 р. до 170 млн у 1945 р. Зруйнованими були 1710 міст, понад 70 тис. сіл. Під час бойових дій було знищено більше 6 млн будинків, 25 млн людей втратили притулок. Під час війни зазнали руйнації майже 32 тис. заводів і фабрик, 65 тис. км залізниць. Загалом радянська держава за всі роки війни втратила майже третину свого національного багатства [12; 185].

Водночас значно виріс авторитет СРСР у світі за роки війни. Адже Радянський Союз виніс величезний тягар воєнного протистояння, поніс надзвичайно великі людські втрати у Другій світовій війні, зазнав жахливої руйнації народного господарства. Все це об'єктивно зумовлювало в кінці війни та в перші повоєнні роки відповідне місце Москви в системі впливів на міжнародні відносини. Хворобливе сприйняття сталінським керівництвом ядерної монополії США та її статусу єдиної (в перші повоєнні роки) світової держави змушували кремлівських лідерів до пошуку компромісів у розв'язанні актуальних міжнародних проблем спільно з колишніми партнерами по антигітлерівській коаліції, до формування образу СРСР як миролюбивої держави.

Проте внутрішні процеси, що відбувалися у Радянському Союзі, наступні кардинальні зміни на міжнародній арені — розпад антигітлерівської коаліції — призвели до прогресування засад холодної війни. Зростання ролі Москви у перетвореннях в країнах Центрально-Східної Європи, її спроби встановлення та посилення свого впливу у Китаї та Північній Кореї надихали радянське керівництво на проведення більш жорсткого курсу. Тим самим конкретні настанови та дії держав Заходу і Сходу виливалися у відверте протистояння.

У сучасній науковій літературі домінуючою є концепція про становлення й утвердження в повоєнну епоху ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин. Слід брати до уваги й те, що суттєві складові цієї системи ще зберігають своє значення й донині. Саме доленосні рішення лідерів Великої трійки: США, СРСР та Великої Британії на конференції 4—11 лютого в Ялті, а потім з 17 липня до 2 серпня 1945 р. в Потсдамі, стали основою формування повоєнної конфігурації міжнародних відносин

майже на півстоліття. Досягнуті домовленості зафіксували об'єктивне співвідношення сил та інтересів лідерів антигітлерівської коаліції. Певно, є підстави стверджувати, що і в нинішню історичну добу чимало із тих домовленостей не втратили свого сенсу. Скажімо, територіальний устрій у більшості частин Європи залишається таким, яким він був встановлений на той час [19; 145].

Протягом всієї повоєнної епохи аж до турбуленцій 1990-х років, світова політична, економічна та стратегічна і міжнародно-правова реальність в основному виходила із засад, сформованих свого часу в Ялті та Потсдамі. Поза сумнівом, що найістотнішим принциповим чинником міжнародної системи стало створення та діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН). Саме ООН став інститутом глобального регулювання міжнародних відносин, авторитетною організацією, що запобігала спалаху великих воєнних конфліктів, сприяла збереженню миру на планеті.

Водночас власне головні учасники Кримської і Потсдамської конференцій створили біполярний світ, у якому кожен із них мав найкращим чином облаштуватися сам і облаштувати своїх союзників. Однак Європа, в силу того що не змогла впоратися сама із воєнною агресією Німеччини і її сателітів, змушена була уступити свої позиції і першість в біполярному світі. Натомість саме США та Радянський Союз посіли місце у царській ложі світової політики. Поряд з цим Ялтинсько-потсдамська система сформулила і такий світопорядок, який міг забезпечити мирне співіснування, взаємодію та більш-менш пристойні умови життєдіяльності для членів світового співтовариства, включаючи й держави, які були переможеними у Другій світовій війні. Цьому підпорядковувалась ціла низка договорів із колишніми союзниками Німеччини, тимчасове збереження окупаційного режиму в Німеччині, Австрії, Японії, Кореї та вся діяльність новоствореної ООН.

Поряд з цим у процесах формування політичного ландшафту Європи відповідну роль відігравали як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Відомо, що інтернаціоналізація господарського життя в другій половині ХХ ст. стала провідною тенденцією розвитку сучасної світової економіки. З огляду на співмірний рівень індустріального розвитку країн Західної Європи, цілком логічними поставали тут економічні інтеграційні процеси, де в повоєнні роки починає формуватися єдиний господарський простір цілого регіону. У кордонах останнього поступово складаються загальні умови відтворення руху факторів виробництва та постають механізми його регулювання. Тому на тлі відчутного впливу об'єктивних чинників: інтернаціоналізації економічно-господарського життя, розгортання науково-технічної революції, значного посилення ролі транснаціональних компаній та глобальних впливів виробництва й руху капіталу відчутно легше сприймалися ідеї єдиної Європи, яку висували попередні мислителі та тогочасні політики. Біля самих витоків західноєвропейської, а нині загальноєвропейської, інтеграції стояли видатні постаті, державні діячі, які увійшли в історію як „батьки Європи” — Ж. Моне, Р. Шуман, К. Аденауер, А. де Гаспері та інші. Зваживши на історичне минуле, вони усвідомили, що європейські держави складають фактично єдиний географічний, економічний та політичний простір, здатний, в межах єдиного ринку, гарантувати добробут і процвітання всіх учасників. Ці діячі змогли надати імпульс європейському починанню конкретним проектом, здатним змінити курс європейської історії, визначити зміст і напрями європейського будівництва [5; 43].

Водночас слід завжди мати на увазі, що в перші повоєнні роки здавалася проблематичною сама можливість досягнення солідарності між провідними європейськи-

ми державами, для яких залишався пріоритетним захист власних національних інтересів. Нідерланди й Данія віддавали перевагу ООН, інші держави були прихильниками ідеї регіональної європейської організації, яка б відповідала комбінації тих чи інших сил: французько-британському порозумінню або угоді Франції з Бенілюксом. Лондон, обтяжений проблемами власної валюти і заборгованості перед США, надавав перевагу традиційним зв'язкам з країнами Британської Співдружності й Північною Америкою. Париж не полишав надій на можливість об'єднання Західної Європи під французьким керівництвом [20; 77].

У перші повоєнні роки виношувалися різні проекти розчленування Німеччини: поновлена ідея відокремлення Рейнської області з метою забезпечення безпеки Франції; міжнародне управління Руром із союзницьким міжурядовим комітетом для забезпечення потреб Франції у німецькому вугіллі; проект 1946 р., що передбачав інтернаціональне управління долинами Рейну, Ельби, Одери, Дунаю; створення великого Бенілюксу під опікою Франції з відповідними угодами, митним союзом і підпорядкованістю Німеччини. Усі ці проекти зустріли опозицію Лондона та Вашингтона, а також були відхилені Нідерландами, які не погоджувалися з протекціоністськими планами Парижа [21].

Після провалу французьких спроб консолідувати Європу під франко-англійським керівництвом, або в союзі з Бенілюксом, ідея „західного союзу” трансформувалася в план „атлантичного співробітництва”, який спочатку отримав визнання у Франції, Італії й Бельгії. Водночас, у Західній Німеччині Християнсько-демократичний союз (ХДС) під керівництвом Конрада Аденауера відстоював ідею західноєвропейської інтеграції з метою подолання ізоляції німців.

Інтеграційним процесам в Європі сприяв започаткований з літа 1947 р. американський так званий план Маршалла, який забезпечив надання фінансової допомоги для відбудови повоєнної економіки провідних держав. Відомо, що допомога пропонувалася усім державам континенту. Однак, оскільки СРСР засудив американську ініціативу як спробу економічно прив'язати Європу до США, її змогли прийняти лише ті країни, що не потрапили до радянської сфери впливу. План Маршалла відіграв вирішальну роль у відбудові й модернізації Європи і, в першу чергу, у відродженні Західної Німеччини та в налагодженні її тісних зв'язків з європейськими партнерами [12; 195].

Зазначу, що з метою координації виконання плану Маршалла в липні 1947 р. у Парижі пройшла конференція 16 європейських держав, які погодилися прийняти американську допомогу, з метою визначення спільних економічних потреб. На конференції було створено Комітет європейського економічного співробітництва. Пізніше, у 1948 р., він був перетворений на Організацію європейською економічного співробітництва (ОЄЕС). Ця організація покликана була забезпечити розподіл американської допомоги, а також координацію національних економічних політик країн-учасниць. Подальшим інституційним кроком стало й те, що з приєднанням позаєвропейських держав ОЄЕС 1960 р. перетворилася на Організацію економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР).

Відомо, що 5 травня 1949 р., виникла Рада Європи (РЄ), метою якої було об'єднання європейських держав на основі таких цінностей, як представницька демократія, ринкова економіка, свобода особистості, дотримання прав людини та принцип верховенства права (у статуті Ради ці цінності названі „спільним надбанням” європейських народів), сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу,

а також розвитку „європейської культурної самобутності, яка базується на різних системах суспільних цінностей і охоплює різні культури”.

Проте зростання напруженості між Францією й Німеччиною з приводу Саару в 1948—1950 рр., а також політична слабкість Ради Європи змушувала прихильників об'єднаної Європи шукати нові шляхи інтеграції. З іншого боку, посилення конфронтації між Сходом і Заходом (блокада Берліна з 23 червня 1948 до 12 травня 1949 р., початок війни в Кореї в серпні 1950 р.) зумовили відмову Франції від її жорсткої позиції щодо відродження Західної Німеччини та спроб економічно узалежнити останню.

Надалі саме французько-німецьке порозуміння, підтримане США, стало ключовим фактором західноєвропейської консолідації як в минулому, так і в подальшому сходженні інтеграції. Більше того, від позиції цих двох держав, яких по праву називають локомотивами європейської інтеграції, залежав успіх чи невдача наднаціональних починань. На той час Франція була зацікавлена у формуванні об'єднання європейських держав із французьким лідерством з метою зайняти місце Великої Британії — попередньої натхненниці європейської політики протягом півтора століття [21].

Важливо враховувати, що саме консолідація Західної Європи мала пом'якшити міжнародну напругу на континенті і в більш широких межах, особливо з огляду на те, що була подолана ядерна монополія США, коли і Радянський Союз став ядерною державою. Консолідація Західної Європи стала чинником і важливою спонукою у подальшому сходженні об'єднаної Європи.

Водночас саме наростаюча різноспрямованість прагнень союзників по антигітлерівській коаліції, і перш за все — США та СРСР, додавали обертів холодній війні. Рельєфним її проявом стало утворення у 1949 р. двох німецьких держав: Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) та Німецької Демократичної Республіки (НДР); воєнне протистояння в Кореї і подальший її розкол, а також посилення протистоянь між країнами Заходу на чолі із США та державами, які об'єдналися навколо Радянського Союзу і проголосили курс на побудову соціалізму. Все це призвело до формування і зміцнення двох ідеологічних і воєнно-політичних блоків, що вступили у протистояння один з одним.

Тим самим розкол світу на дві системи — соціалістичну і капіталістичну — подальша боротьба за сфери впливу стали важливими спонукальними чинниками у розгортанні холодної війни. Остання включала в себе потужну пропагандистську складову, активну участь у регіональних конфліктах, боротьбу за вплив на країни „третього світу”, а також економічну та технічну війну, гонку ракетно-ядерних та космічних озброєнь, військове протистояння та стратегію взаємного ядерного залякування. Все це особливо наслідки мало для Європи. Дана політика отримала й чіткі інституційні форми та засоби: у воєнній сфері сформовані були блоки НАТО та союз держав Організації Варшавського договору (ОВД); в економічній — Європейське економічне співтовариство і Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) тощо. Іншими словами, холодна війна пронизувала всі сфери буття. Хронологічно Третя світова або холодна війна поділялась на два основних періоди. Перший складала 1946—1975 рр., а другий, відповідно, 1979 — кінець 1980-х років. У час кожного із цих періодів були різні за інтенсивністю та масштабністю роки як протистояння та конфронтація, так і їх спади, особливо під час розрядки міжнародної напруженості в Європі та в роки так званої перебудови у Радянському Союзі [4].

Говорячи про біполярну систему міжнародних відносин, слід мати на увазі й те, що вже наприкінці 1950-х рр. у її фундаменті з'являються перші тріщини, початок чому спричинили не лише погіршення, але й наступний розрив спочатку радянсько-югославських, пізніше — радянсько-китайських відносин. Серйозним чинником нових тенденцій стало формування та зміцнення руху країн неприєднання, який мав суттєвий вплив на зміцнення миру як на Європейському континенті, так і в усьому повоєнному світі.

З висоти вже нинішнього часу слід однозначно ствердити, що новопосталі незалежні держави із числа колоній не змогли досягти реальної економічної та політичної незалежності. Виникаючий на той час „дефіцит влади” у нових країнах після витіснення колонізаторів досить швидко заповнювали США або Радянський Союз. І це при тому, що ці дві наддержави ніколи не були метрополіями у чистому вигляді, але прагнули утвердити власну зверхність: перша під гаслами встановлення ліберальної демократії, а інша — побудови справедливого суспільства на засадах комуністичної ідеології. За таких впливів країни так званого третього світу стали ареною доволі жорстких зіткнень геополітичних інтересів США та СРСР.

Суттєвими чинниками як біполярної системи відносин, так згуртованих блоків країн, що протистояли в холодній війні, стали ФРН та Японія, які досить швидко перетворилися у потужні економічні держави. На подальшу еволюцію світогосподарських взаємин також вплинули Китай, який поновив коло ядерних держав, та створена ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти, що сповідували мету звільнитися від диктату індустриально розвинених держав.

Слід брати до уваги, що чітка двополюсність міжнародних відносин зазнавала змін та випробувань і в силу відродження націоналізму. Так, Шарль де Голь, переймаючись ідеєю відродження величі Франції, забезпечив зміцнення самостійності своєї країни в межах вже не єдиного західного світу. Нарощуючи потужність, Франція у середині 1960-х рр. вийшла із військової організації НАТО, змусила американський військовий контингент залишити її територію [7].

В контексті подальшого зміцнення поступу Західної Європи істотне значення мало створення й успішне зростання Європейського економічного співтовариства. Новопостале Об'єднання вугілля та сталі разом із Європейським співтовариством з атомної енергії спочатку шести західноєвропейських держав згодом перетворилося на більш ширше й більш тісніше коло країн об'єднаної Європи. Вони сповідували спільні демократичні цінності та стали відчутним і доволі притягальним самостійним центром прийняття економічних і політичних рішень. Подальшій ерозії ідеології біполярного світоустрою сприяло також і посилення протистояння між Північчю та Півднем.

Незважаючи на те, що одним із вагомих наслідків перемоги держав антигітлерівської коаліції було створення ООН в якості авторитетної міжнародної структури, саме системними відмінностями була спричинена холодна війна, за якою в подальшому закріпилася назва Третьої світової. Остання тривала майже півстоліття, аж до кінця 1980-х років; вона ознаменувала протистояння наддержав СРСР та США і їх союзників. Дане протиборство відчутно пронизувало всі царини суспільств двох протистоящих блоків: економіку, політику та ідеологію, культуру та духовні засади, а у воєнно-стратегічному плані два блоки спроможні були знищити одне одного. Протистояння, гонка озброєнь у кінцевому рахунку привели до створення двох протилежних світів: економіко-правових, моральних і соціокультурних систем, що про-

тистоляли одна одній. Між цими світами постала сумнозвісна „залізна завіса”, уособленням якої стала Берлінська стіна, яка розділяла не лише німецький народ, але й держави Європи і світу.

Саме враховуючи практику та виходячи із дійсності, що склалася після Другої світової війни, домінуючою парадигмою став реалізм міжнародних відносин. Дійсно, не дивлячись на наявність багатьох конкуруючих теорій, реалізм був домінантним для періоду Третьої світової війни — десятиліть холодної війни. Пануюча тоді ялтинсько-потсдамська система, на відмінну від інших попередніх епох, хоч і не виключала протиборства, навіть локальних воєнних зіткнень, але вона реально унеможлиблювала розв'язання великої війни, широко масштабних бойових дій, зокрема на європейському континенті. Цьому сприяли як чітка ідеологічна та політична згуртованість відповідних блоків, так і досягнутий ними військовостратегічний паритет [19].

У справі консолідації країн Заходу мала відповідний ідеологічний сенс промова У. Черчилля в м. Фултон штату Міссурі США (1946 р.), в якій він звинувачував СРСР в агресивності та тиранії, закликавши створити для боротьби з ним „асоціацію народів, які розмовляють англійською мовою”, яка б мала перевагу над СРСР. Власне, більшість дослідників вважають цю промову Черчилля початком холодної війни. Наступними кроками цього курсу стали: „Доктрина Трумена”, яку американський президент оголосив у конгресі 1947 р., що передбачала „стримування” Радянського Союзу та його союзників; програма широкомасштабної економічної допомоги з боку США постраждалим під час Другої світової війни державам Європи, що мала назву „План Маршалла”; потім створення координаційного комітету з контролю за експортом (КОКОМ), покликаного обмежити доступ соціалістичним країнам до новітніх західних технологій; а також створення та розвиток відповідних воєнних і економічних союзів країн Заходу та Сходу.

Зі свого боку СРСР, спираючись на радянські війська, що залишилися у більшості країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, став на шлях утвердження тоталітарних режимів та сателізацію країн цього чутливого регіону континенту. Здійснюючи свою політику, Москва потурала демократичні засади „Декларації про визволену Європу”, яка була прийнята в Ялті на конференції „Великої трійки”. Поступово у державах цього регіону до влади прийшли прорадянські комуністичні режими, які взяли курс на „будівництво соціалізму”. Однак, незважаючи на прокремлівську заангажованість більшості комуністичних лідерів ЦСЄ з одного боку, та відчутний радянський тиск — з іншого боку, з часу смерті Й. Сталіна й так званої відлиги в СРСР у країнах соціалістичного табору проявлялися процеси демократизації.

Так, народні виступи проти тоталітаризму в європейських країнах соціалістичного табору мали місце 1956 р. в Польщі та Угорщині. Для Угорщини це спричинило втручання радянських військ та їх наступне довготривале перебування в країні. У 1960-і роки в Чехословаччині комуністи-реформатори виступали за створення „соціалізму з людським обличчям”. Однак п'ять країн ОВД — Болгарія, НДР, Польща, СРСР та Угорщина — ввели 21 серпня 1968 р. свої війська на територію цієї суверенної держави. Цим самим була придушена „празька весна”. Окупація Чехословаччини військами ОВД різко засуджувалася багатьма країнами світу, в тому числі Югославією, Румунією, Албанією та Китаєм. Проте за грудневим 1968 р. договором з ЧСР СРСР залишив свої війська в Чехословаччині, а інші країни вивели свої військові підрозділи. Тим самим події в Чехословаччині унаочнили на практиці „Доктри-

ну Брежнєва”, тобто обмеженого суверенітету стосовно країн-сателітів Радянського Союзу [16; 173].

Зазначу, що в повоєнні десятиліття в Європі довгий час серйозним випробуванням біполярної системи відносин було німецьке питання, облаштування життя двох німецьких держав та нормалізація їх взаємовідносин. У контексті саме загострення відносин двох систем були Берлінські кризи 1948—1949 рр. та 1959, 1961 рр. Якщо перша із цих криз спричинила розкол Німеччини, то остання — до спорудження Берлінського муру, яскравого уособлення всієї холодної війни.

В подальшому потрібні були величезні зусилля сторін — наддержав та інших учасників ялтинсько-потсдамських домовленостей з тим, щоб нормалізувати відносини двох німецьких держав. Проте й підходи Бонна, зокрема федерального канцлера Віллі Брандта, його нова східна політика уможливили злиження конфронтації та проведення політики розрядки у 1970-і роки. Саме тоді головним засадничим принципом зовнішньої політики ФРН стало визнання існуючих реалій як умови можливої в подальшому їх зміни [17; 83].

Важливою складовою міжнародних відносин періоду холодної війни були регіональні війни та конфлікти. Їх генеза й подальше розширення зумовлювалися як прагненнями колишніх метрополій повернути втрачені колонії, так і соціально-економічними чинниками та політичними й ідеологічними настановами. На початку 1950-х років холодна війна переросла у локальний військовий конфлікт між соціалістичними і капіталістичними країнами. Першою ареною такої боротьби стала Корея у 1950—1953 рр. Командувач американськими військами в Кореї генерал Макартур навіть пропонував у скрутні часи примити проти ворогуючої сторони — радянських, китайських та північнокорейських вояків — атомну бомбу. Але уряд США відхилив цю пропозицію і відсторонив такого командувача. Угода про перемир'я 1953 р. зафіксувала розмежування сторін по 38-й паралелі, тобто по кордону, з якого розпочалася Корейська війна.

Найбільш гострим і найнебезпечнішим регіональним конфліктом стала Карибська криза 1962 р. між головними ядерними державами і очолюваними блоками. Саме в цьому сенсі криза мала не лише регіональні, а й світові виміри. Після перемоги революції на Кубі, остерегаючись прямої американської агресії, Гавана і Москва домовились про розміщення на острові балістичних ракет з ядерними боеголовками, які мали стати гарантом миру в регіоні. США відповіли введенням 22 жовтня 1962 р. військово-морської блокади Куби, направивши до її берегів 183 бойові кораблі і привівши в бойову готовність американські війська у Флориді і Західній Європі. Адекватні заходи провели збройні сили СРСР, Куби, країн Варшавського договору. Дійсно, ніколи не була такою близькою загроза світової ядерної війни, як у період з 24 по 28 жовтня 1962 р. Проте виваженість підходів керівників двох наддержав у США Джона Кеннеді та в СРСР Микити Хрущова унеможливила найгірший перебіг подій.

Після тривожних очікувань та напружених переговорів лідерів наддержав, здійснення дипломатичних представництв були досягнуті важливі домовленості. Радянський Союз погоджувався вивести ракети з Куби, а США — зняти блокаду і взяти зобов'язання відмовитися від розміщення своїх ракет у Туреччині, поблизу радянських кордонів. Тим самим мирне розв'язання Карибської кризи з урахуванням взаємних інтересів відвело глобальну небезпеку і створило важливий прецедент у пошуках шляхів до розрядки міжнародної напруженості в умовах біполярності [10].

Доволі небезпечним у повоєнний період був регіон Індокитаю, на території якого розташовані В'єтнам, Лаос та Камбоджа. Саме події у В'єтнамі стали на довгий час унаочненням боротьби за новий розвиток країни і спробою сил реакції утримати її, або її південну частину в орбіті впливу спочатку Франції, а потім узалежнити від США. Навіть активне воєнне втручання Сполучених Штатів у справі Південного В'єтнаму та воєнні акції проти Демократичної Республіки В'єтнам, залучення до цього військових контингентів п'яти союзних держав не принесли Вашингтону бажаних результатів. Натомість соціалістичні країни на чолі з СРСР рішуче засудили агресію США у В'єтнамі, надавши ДРВ значну військову і матеріальну допомогу. Широкий міжнародний і, зокрема, європейський рух проти американської агресії у В'єтнамі, а також невдоволення громадян США цією політикою, змусили Вашингтон підписати Паризьку угоду в січні 1973 р. про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі.

Для США підсумки війни у В'єтнамі означали найбільшу поразку за всю її історію. Маючи у своєму розпорядженні 600-тисячний експедиційний корпус, скинувши 7 млн 850 тис. бомб на територію В'єтнаму і витративши понад 350 млрд доларів, США не вийшли переможцями у цій війні. Усього загинуло й було поранено близько 5 млн в'єтнамців, США втратили 58 тис. осіб, 304 тис. стали інвалідами, 2500 американців потрапили в полон. За оцінками багатьох вчених і політиків, головним переможцем у цій війні став Радянський Союз. Це був найбільший успіх СРСР за всі роки холодної війни. Мирне воз'єднання В'єтнаму стало можливим лише після падіння в 1975 р. сайгонського режиму [6].

Міжнародні відносини у першій половині 1970-х років знаменували собою перехід від напруженості до розрядки, і перш за все — в Європі. Цьому значною мірою сприяв ряд об'єктивних та суб'єктивних чинників. По-перше, досягнутий воєнно-стратегічний паритет між наддержавами США і СРСР, а також між НАТО та ОВД змушував до пошуків мирних засад взаємовідносин.

По-друге, зростаюча напруженість радянсько-китайських відносин, і водночас безславна в'єтнамська авантюра США, спонукали лідерів держав біполярних альянсів до пошуку компромісів у протистоянні.

По-третє, зростаюча роль впливу суб'єктивних чинників, або людського фактору, в світовій політиці. У провідних західно-європейських державах до влади прийшла низка талановитих та далекоглядних політичних лідерів, які прагнули зменшити загрозу війни на континенті. Серед них особливо виділялися канцлер ФРН Віллі Брандт, наступники президента Франції де Голля Жорж Помпиду, Валері Жіскар д'Естен, президент Фінляндії У.К. Кекконен. Необхідність конструктивних відносин з країнами соціалізму усвідомлював також і президент США Річард Ніксон.

Четверте — в 1960-х роках спільними зусиллями лідерів СРСР, США і Англії вдалося укласти ряд важливих міжнародних угод щодо контролю над ядерною зброєю, в їх числі став Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) 1968 р. Активна підтримка цих підходів з боку ООН, зокрема засад ДНЯЗ, та прихильність світової спільноти до миру мали наслідком підтримку з боку понад 100 країн світу, представники яких поставили підписи під ДНЯЗ.

П'яте — зовнішньополітична ініціатива, активна прихильність до миру були на боці СРСР. За оцінкою відомого американського політолога З. Бжезінського, „радянський наступ тривав без будь-яких перешкод до 1970-х років” [1; 21].

Доволі відчутними у цьому контексті стали динамічні позитивні зміни на Європейському континенті. Їх започаткував підписаний у Москві 12 серпня 1970 р. Договір між СРСР і ФРН про основні принципи відносин та непорушності кордонів держав у Європі. Підписання цього договору відкрило шлях до врегулювання відносин ФРН з соціалістичними країнами. 7 грудня 1970 р. у Варшаві підписується Договір між ПНР і ФРН про основи нормалізації відносин; сторони зобов'язалися поважати територіальну цілісність одна одної і не висувати таких претензій в майбутньому. 3 вересня 1971 р. внаслідок довготривалих переговорів представники СРСР, США, Великої Британії та Франції підписали угоду щодо Західного Берліна. У документі було зафіксовано, що Західний Берлін не належить ані ФРН, ані НДР, передбачалося розширення зв'язків західноберлінців із зовнішнім світом.

Міжнародне порозуміння у справі Західного Берліну, яке підтвердило владу колишніх союзників по антигітлерівській коаліції над цією частиною міста, уможливило переговорний процес поміж двома німецькими державами. В результаті 21 грудня 1972 р. у Берліні було підписано Договір між ФРН і НДР про засади відносин між ними. Угода підтвердила державну відокремленість Бонна і Берліна. З урахуванням того, що ФРН і НДР входили до протилежних військово-політичних блоків і перебували на лінії конфронтації між Заходом і Сходом, нормалізація відносин між ними мала загальноєвропейське значення. Такі ж виміри мали й підписаний 11 грудня 1973 р. у Празі Договір між ЧССР та ФРН про нормалізацію відносин, в якому сторони засудили Мюнхенську угоду 1938 р. Договірне оформлення відносин ФРН з країнами соціалістичної співдружності було завершено встановленням 21 грудня 1973 р. дипломатичних відносин з Болгарією та Угорщиною [17; 91].

Слід відзначити, що непересічне значення для процесу розрядки напруженості в Європі мав розвиток радянсько-французьких відносин, початок яким надав візит президента де Голля до СРСР ще влітку 1966 р. Інтенсивність візитів лідерів держав, а також підписані 30 жовтня 1971 р. в Парижі „Принципи співробітництва між СРСР і Францією”, стали суттєвим кроком у справі формування засад взаємовідносин між всіма європейськими державами [4]. У цьому документі декларувалися принципи мирного співіснування, непорушність кордонів, рівність, незалежність та відмова від застосування сили чи загрози її застосування. Тим самим держави із різними суспільними системами вперше стали керуватися спільними принципами, а це створило важливий прецедент для відповідної кодифікації основ відносин інших європейських держав. Все це, як і нормалізація та розвиток відносин між іншими великими і малими країнами, в тому числі й наддержавами, уможливило підписання Заключного акту Ради з безпеки співробітництва в Європі (НБСЄ) в Гельсінкі влітку 1975 р., що ознаменував період розрядки міжнародних відносин [26]. Проведення спільного радянсько-американського космічного польоту „Союз-Аполон” в липні 1975 р. стало її яскравим унаочненням.

Підкреслюю, що для Європи процес розрядки міжнародних відносин мав величезне значення і далекосяжні наслідки. А це: визнання реалій повоєнного облаштування континенту та непорушності міждержавних кордонів; нормалізація відносин між ФРН та НДР і прийняття їх до лав ООН; зміна політичного клімату конфронтації на засади взаємовідного співробітництва держав з різним соціально-економічним ладом у різних частинах суспільного буття. Однак політика розрядки мала не лише періоди піднесення, але й спаду та кризи. Проте набутий досвід розв'язання, здавалося б, найскладніших питань міжнародних відносин, нові політичні виміри були за-

требувані в період наступних змін у СРСР за часів перебудови та соціально-економічних трансформацій у країнах європейського Сходу.

Практика пошуку та досягнення компромісів і вирішення мирним шляхом проблем повоєнного розвитку стала в добрій нагоді як для Європи, так і для всього біполярного світу в добу бурхливих демократичних змін кінця 1980-х років. Головними засадами змін, що уможливили саме такий перебіг подій в Європі і світі, що стався, були: нова радянська зовнішньополітична доктрина, яка базувалася на недопущенні застосування сили для досягнення політичних, економічних чи інших цілей та забезпечення безпеки держави політичними засобами; радянсько-американські домовленості й реальні заходи по значному скороченню ядерних озброєнь та відмова наддержав розглядати одна одну в якості військового супротивника; процеси досягнення взаєморозуміння і нових вимірів відносин в Європі, зокрема між державами НАТО і ОВД та інституалізація НБСЄ; підписання у листопаді 1990 р. Паризької хартії для нової Європи.

Паризька хартія 1990 р. підтвердила вірність країн-часниць Наради принципам Заключного Акта, прийнятого 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі. Хартією визначалася дієва програма конструктивної міжнародної співпраці, підтверджувалася прихильність всіх держав демократії, заснованої на правах людини, до засад економічної свободи і соціальної справедливості, в ній принцип рівної безпеки став визнаним для всіх країн континенту [13]. Досягнуті домовленості, як і радянсько-американське співробітництво по всьому колу актуальних питань міжнародних відносин, стали важливою складовою розв'язання регіональних конфліктів та мирних демократичних перетворень в Європі.

У контекст паризьких рішень щодо зміцнення довіри і безпеки лягало й вирішення німецької проблеми і подолання державного розколу цієї нації. Договір про остаточне врегулювання стосовно Німеччини, який було підписано в Москві 12 вересня 1990 р., став важливим елементом формування нової системи відносин в Європі і світі [17]. Саме за нових вимірів безпеки і взаєморозуміння та співробітництва про своє соціально-економічне визначення твердо заявили держави і народи Центрально-Східної Європи, відмовившись від тоталітарної системи, а республіки колишнього Радянського Союзу — взяли однозначний курс на власне державно-національне самовизначення.

Дійсно, безпрецедентним явищем і революційним за змістом для світу стали демократичні перетворення в країнах Європи, самоліквідація такої надпотиуги й геополітичного формування, яким був Радянський Союз. Підкреслю, що все це сталося без воєнного конфлікту, на відміну від попередніх епох, тут діяли чинники іншого порядку. Здебільшого мирний перебіг подій, демократичні перетворення знаменували завершення доволі складного повоєнного періоду розвитку міжнародних відносин.

Крах соціалізму в центральносхідноєвропейських країнах та дезінтеграція СРСР у 1991 р. глобально змінили геополітичну систему, всі складові міжнародних відносин. Перш за все поринула в небуття глобальна двосистемність: Схід — Захід, комунізм — капіталізм. По-друге, розвалилася система перерозподілу Європи і впливів на неї, що склалася за ялтинсько-потсдамських домовленостей. По-третє, відчутно зменшилася напруженість міжнародних відносин, остаточної руйнації зазнала „залізна завіса”, яка відокремлювала народи Сходу від решти світу. Четверте — виникло становище, коли порушувався попередній баланс сил на всіх рівнях і у війсь-

ково-стратегічному плані світ став виразно однополюсним, а США стали переможцем у холодній війні. П'яте — досить скоро окремі центри геополітичної сили: Китай, ФРН, Японія, Європейський Союз та інші, потужність яких значно зросла, стали наполягати на перегляді світоустрою.

На геополітичних вимірах Європи доволі відчутно позначилося сходження незалежної України. Її суверенний статус змінив становище у цілому регіоні Східної Європи. Вперше у новітній історії країни ЦСЄ опинилися у незалеженні від Росії. Україна відчутно посилила відчуття безпеки Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини та інших сусідів. Незалежність України від Росії, за оцінкою З. Бжезінського, стало центральною геополітичною подією, оскільки без України Росія неспроможна відродити євразійську імперію [1; 73].

З огляду на перебіг подій у недалекому минулому та з метою виявлення можливих тенденцій в осяжній перспективі слід взяти до уваги й наступні фактори. Крах багатолітнього суперника — колишнього Радянського Союзу — у 1991 р. поставив США в унікальну ситуацію. Протягом перших десяти років вони відчули, що стали єдиною і дійсно глобальною владою. Попри те, що міжнародне переважання Америки з певним застереженням нагадувало попередні імперські системи, самі американці відзначають дуже істотні відмінності. За їх баченням, відмінності виходять поза межі питання про територіальні масштаби. Американська світова сила втілюється через глобальну систему власне американського типу, яка віддзеркалює внутрішній американський досвід. Центральним для цього є плюралістичний характер як американського суспільства, так і політичної системи.

Ставлення американської громадськості до зовнішнього застосування американської сили суперечливе. Громадськість підтримала участь Америки в Другій світовій війні великою мірою через шоковий ефект, викликаний японським нападом на Перл-Харбор. Участь США у холодній війні її населення вельми неохоче схвалювало. По закінченню холодної війни вихід Сполучених Штатів у якості єдиної глобальної сили не викликав великого громадського захоплення, а скоріше висвітлив схильність до більшого обмеження американських обов'язків за кордоном.

Через внутрішні чинники, як стверджує Г.Д. Айкенберрі, американська глобальна система спирається на технічну кооптацію та підтримку набагато більше, ніж це робили попередні імперські системи. Це можна унаочнити підтримкою та заохоченнями до співпраці з суперниками, що програли війну, — Німеччиною, Японією, а пізніше навіть Росією. Крім того, США заангажовані на непряме здійснення впливу на залежні чужоземні владні верстви, і водночас Вашингтон використовує привабливість власних демократичних принципів та інституцій. Всі згадані вище факти посилюються виразним, але невлотним внеском американського домінування у глобальних комунікаціях, популярних розвагах і масовій культурі, а також потенційно дуже відчутним впливом американської технологічної переваги та глобальним військовим розмахом [18; 123].

Науковці США відзначають провідну роль культурного домінування. Вони стверджують, що це ще недооцінена грань американської глобальної влади. Незалежно від того, яка є думка про її естетичні цінності, масова культура Америки має привабливість, особливо для молоді світу. Американські телепрограми та фільми становлять майже три чверті світового ринку. Переважна частина глобального комп'ютерного спілкування також походить із Америки, впливаючи на його зміст. У США біля півмільйона чужоземних студентів навчається у вищих навчальних закладах, а

багато найздібніших із них так і не повертаються додому. Випускників американських університетів можна знайти майже в кожному урядовому кабінеті на всіх континентах.

Принадність і вплив демократичної американської політичної системи, за оцінкою З. Бжезінського, супроводжуються щораз більшою привабливістю американської економічної моделі підприємництва. Остання, за його твердженням, ставить акцент на глобальну вільну торгівлю та безперешкодну конкуренцію [18; 125].

Окрім цього американський вплив включає в себе і складну структуру взаємозалежних інституцій, призначених створювати консенсус та приховувати асиметричності взаємовідносин. Американську глобальну зверхність підтримує система союзів і коаліцій, зокрема Північноатлантичний союз НАТО, який поєднує найпродуктивніші та найвпливовіші країни Європи до Америки. США таким чином постають вельми вагомим учасником навіть внутрішньоєвропейських справ. А колишній радянський простір пронизаний різними спонсорованими США структурами, спрямованими на тісну співпрацю з НАТО, зокрема з 1994 р. такою як „Партнерство заради миру” та в подальшому розширеними відносинами з відповідними державами.

У постбіполярний період США, як і весь світ, зіткнулися з далеко ширшим колом проблем, аніж це було в період їх протистояння з СРСР. Насамперед Вашингтону доводиться пильно стежити за тим, щоб на міжнародній арені не з'явився суперник, який зміг би скласти конкуренцію Америці, особливо в Євразії. Звичайно, що ні Великобританія, ні Франція, ні об'єднана Німеччина, яка досить швидко перетворилася на лідера в Центральній Європі, тим більше будь-яка інша європейська держава, не можуть конкурувати із США в геополітичному плані. Однак після терористичних атак 11 вересня 2001 р. навіть така світова надпотуга як США відчула уразливість своєї безпеки перед новими загрозами та викликами [18; 244].

Зазначу, що чинник однополюсності навіть перших років постбіполярного світу не став dokonаним фактом. Натомість з часом більш рельєфно стали виявляти себе нові тенденції формування багатопольсного світу та чинники поступового зменшення здатності США дієво впливати на міжнародну систему відносин. Показово, що до таких висновків прийшов і відомий американський політик Г. Кіссінджер. У своїй відомій книзі „Дипломатія”, аналізуючи сучасні тенденції міжнародних відносин, він зазначає, що „США перебувають не у такому блискучому стані, щоб однобічно диктувати глобальну міжнародну діяльність, що сила Вашингтона стала більш розосередженою” [14]. Справедливість цих висновків особливо кидається в вічі з огляду на світову фінансово-економічну кризу, що розпочалася зі США у 2008 р.

За таких умов одним із головних питань світової політики постало питання: чи стане Європа, яка являє собою вагомий полюс багатопольсного світу, ще більш потужним і динамічним суб'єктом глобалізованого світу. Однозначної відповіді не існує. Проте політики провідних держав об'єднаної Європи докладають чимало зусиль для того, щоб справдилися саме оптимістичні прогнози. Адже ще на рубежі ХХІ ст. Європа з її приблизно десятою частиною населення планети продукувала практично четверту частину світового ВВП, зберігала важливу роль у світовій культурі, політиці та міжнародній безпеці [15].

У постбіполярний період вельми успішно проявили себе ряд характерних тенденцій Європейського континенту. Перша із них — це поширення і поглиблення інтеграції. Формування Європейського Союзу на початку останнього десятиліття ХХ ст., а потім його відчутне розширення та поглиблення тісної співпраці, вселили

у європейців впевненість у тому, що посилення Європи буде продовжуватися. Заходами, що зміцнювали інтеграцію, стали: формування валютно-фінансового союзу, який має не лише центральний європейський банк та валюту євро, але й шенгенську зону, широкий простір країн-єврозони та спільний курс на підвищення конкурентноздатності ЄС у світі і його динамічний розвиток.

Іншою вельми важливою тенденцією для Європи стало поширення інтеграційних процесів до загальноконтинентальних масштабів. У 1995 р. до Євросоюзу вступили Австрія, Фінляндія і Швеція, а у 2004 та 2007 рр. ще дванадцять країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи поповнили лави цього інтеграційного об'єднання. Європа-27 складає біля 500 млн осіб проти 275 млн у США. Загальний обсяг торгівлі із зовнішнім світом у ЄС в 2007 р. майже на 25 % був більшим, ніж у США, і вдвічі більшим, ніж у Японії. Крім цього важливим стало й інше. Європейська інтеграція сприяла подоланню поділу і допомогала об'єднанню континенту. В політичному плані останні розширення ЄС сприяли віднайденню відповіді на основні виклики, спричинені падінням диктатури і крахом комунізму. Розширення Євросоюзу дало змогу зміцнити демократію, права людини і стабільність на всьому континенті [15].

У постбіполярний період виявила себе і тенденція послідовного підвищення політичної ролі Європи в сучасному світі. Цьому сприяли подальша інституалізація і трансформування НБСЄ у ОБСЄ та притягальність і вплив Євросоюзу. Сформована протягом останнього періоду розгалужена система конвенцій і договорів держав континенту, а особливо країн об'єднаної Європи з третіми країнами, які спочатку мали економічний характер, поступово нарощували і політичні виміри. Так, ЄС, здійснюючи безупинну торговельну експансію, підписав коло угод з низкою третіх країн, він нарощує свою вагу як джерело інвестицій та культурного впливу.

Європейський Союз, зміцнюючи свої наднаціональні структури, все більше уваги став приділяти реалізації колективної зовнішньої політики та політики у сфері оборони та безпеки. Очільники держав Євросоюзу на початку XXI ст. відверто заявили: „наша мета полягає в тому, щоб зробити Європу глобальним актором з тим, щоб політична вага відповідала економічній силі; щоб ЄС був діючою особою, спроможною гворити сильним голосом і внести зміни у здійснення світових справ” [21]. Балканська криза та інші виклики змусили Брюссель прийняти рішення про створення до 2003 р. прообразу європейської армії — сил швидкого реагування у кількості 60 тис. військовослужбовців, здатних протягом року виконувати будь-які воєнні місії у будь-якому регіоні світу. Тим самим зміцнювалась ідея континентальної Європи. Тому зростання економічної та військової могутності Євросоюзу, і зокрема — через потенціал об'єднаної Німеччини, є й стримуючим чинником домінування США.

Не менш відчутною постає воєнна протидія США з боку таких азійських гігантів, як Китай, Японія, Північна Корея в даному регіоні, а у межах Західної півкулі, відповідно, протидія з боку країн Центральної та Латинської Америки. Особливу роль у плані зростання політичних впливів відіграють і пострадянські держави, які мають тенденції до демократії, в їх числі й Росія. Проте у останньої проявляються й тенденції щодо утворення імперського центру з боку останньої, щонайменше стосовно решти пострадянського простору.

Реалії міжнародних відносин початку XXI ст. підтвердили обмеженість можливостей США відносно утримання однополюсного світу. Так, більш чіткими стали обрис формування опозиції з боку інших великих держав щодо відвертого гегемонізму

США, зокрема під час війни в Іраку. Провідні європейські держави і водночас союзники США по НАТО, як Німеччина і Франція, до яких приєдналися Росія, Китай, Індія та низка інших країн, заперечили воєнні дії США поза мандата ООН [18; 152].

На сучасному етапі більш активними стали чинники формування багатополюсності світу як тенденції, що виявляла себе з самого початку постбіполярної системи міжнародних відносин. Серед країн або їх об'єднань, які найчастіше розглядаються сучасними експертами як можливі геополітичні центри, — Європейський Союз, Китай, потенційно — Індія та навіть Росія. Наміри Європи досягти усамостійненого зовнішньополітичного вектора поділяються не лише лідерами ЄС, його провідних держав, але й низкою політиків у самих США. Натомість Китай прагне не лише збільшити самостійність зовнішньополітичного курсу, але й обмежити зовнішні впливи на свою внутрішню політику. Неухильне зростання потужності Китаю дає підстави окремим експертам розглядати його як найбільш вірогідного кандидата на роль другої супердержави ХХІ ст. При цьому варто враховувати й те, що сучасне китайське керівництво прагне уникнути помилок, притаманних свого часу Радянському Союзу.

Протягом останнього періоду надзвичайні темпи зростання могутності демонструє також Індія за рахунок розвитку наукоємної промисловості та мобілізації свого „людського капіталу”. При цьому Індія, як і Китай, докладає чимало зусиль до зміцнення свого реального суверенітету. Про це свідчить створення нею у 1998 р. власної ядерної зброї й деяких сучасних засобів її доставки. Проте потенціал перетворення Індії на другу „суперпотугу” виглядає менш переконливим, аніж потенціал Китаю чи Європейського Союзу.

Стосовно сучасної Росії, навіть з урахуванням найкращих прогнозів, важко передбачити, що вона в найближчій перспективі зможе стати геополітичним центром, здатним протистояти США. Проте її можливості, особливо за багатополлярності світу, значно зростають, і не лише як потенційні. Особливе значення в сенсі визначення майбутнього статусу Росії мають і можливості забезпечити національну безпеку як завдяки своїй території, військовому потенціалу, так і завдяки політичним впливам у межах СНД і за його кордонами. Варто брати до уваги й особливу роль Росії у сучасній системі міжнародних відносин завдяки її впливу в антиамериканському ісламському світі. А ці складові поряд із такими факторами, як належність РФ до держав— членів „ядерного клубу”, членство у Раді Безпеки ООН, ресурсний потенціал — зберігають за нею статус великої держави. Зміцнення цього статусу співмірне з тенденцією відродження Росії як впливового геополітичного центру сучасного світу [29; 177].

Однак на сьогодні всі можливі варіанти постають швидше передбаченнями, аніж реальністю. Ні РФ, яка виявляє тенденції відродження, ні зростаючі Індія, Китай або навіть Європейський Союз, не в змозі поки що зрівнятися зі США. Адже навіть за умов світової фінансово-економічної кризи 2008—2010 рр. і післякризового становища нині Вашингтон зберігає абсолютну першість у таких ключових сферах, як економічна, технологічна та військова. Відтак процес багатополюсності має лише початкову стадію свого формування. Далі, необхідно враховувати, що, виявляючи тенденції протистояння США, Євросоюз був і залишається складовим елементом єдиного для демократичного Заходу цивілізаційного простору зі спільними для нього ціннісними й ідейними орієнтирами та настановами.

Дійсно, об'єднана Європа на сьогодні ще не виявляє достатньо вагомих складових відмінного культурно-історичного, економічного і політичного центру, альтер-

нативного тому, який зберігають за собою США. Існуючі відмінності, звичайно, є, але вони не носять докорінних відмінних рис. Хоча привабливість та притягальність заasad і цінностей Європейського Союзу, його соціальних стандартів, консенсусності, верховенства права, впливу та підтримки третім країнам все більше виявляють себе. Саме тому політика країн і самого Євросоюзу, його розвинута інституційна складова, збереження єдності у різноманітності, зміцнення європейської ідентичності виокремлюють все більше це інтеграційне об'єднання у впливовий центр міжнародних відносин. Цьому все більше зможе сприяти зміцнення Євросоюзу, подолання ним наслідків світової фінансово-економічної кризи і його політика, зокрема, яка все виразніше орієнтується на встановлення і підтримку більш справедливого і гуманного світового порядку [18; 151]. Саме таку політичну лінію підтримує і більшість країн молодшої демократії, зокрема й незалежна Україна, стратегічний курс якої визначений на входження до європейського простору, а в подальшому й повномасштабну інтеграцію до Євросоюзу.

Підкреслюю, що місце, яке посідає нині ЄС у сфері міжнародних відносин, його роль у світовій політиці, значні соціально-економічні досягнення і стандарти свідчать про ефективність обраної західними європейцями політичної філософії, а також стратегії, механізмів і методів інтеграції. Об'єднана Європа на початку XXI ст. прагне поступово звільнитися від дещо принизливої ролі заокеанського партнера останніх десятиріч.

Сходження та подальший розвиток ЄС стає доволі яскравим підтвердженням і уособленням інтеграційних процесів, що відбуваються протягом останніх десятиліть. Водночас процес розширення та поглиблення інтеграції в межах цього об'єднання наштовхується на багато труднощів та проблем, що мають як теоретичні, так і суто практичні виміри. До числа перших належать проблеми рівня і глибини інтеграції та майбутніх географічних кордонів завершеного проекту об'єднаної Європи. В колі інших економічні, соціальні, політико-правові, організаційні проблеми, а також питання ефективності діяльності відповідних структур і загалом самого інтеграційного об'єднання. Пошуки відповідей, підходи до їх розв'язання багато в чому визначали і визначатимуть у подальшому конкурентоспроможність самої об'єднаної Європи, а також перспективи входження до неї нових держав, зокрема й України.

Відносно впливу Євросоюзу на сучасні міжнародні відносини варто підкреслити, що Брюссель нині підтримує дипломатичні відносини більше, ніж зі 130 країнами світу. ЄС має статус спостеріача в ООН і в її спеціалізованих організаціях, бере участь у роботі ОЕСР, що об'єднує 30 економічно розвинених країн. У щорічних самітах „Вісімки” беруть участь найбільші держави—члени ЄС — Великобританія, Італія, ФРН і Франція, а також голова Комісії, що безпосередньо представляє Євросоюз. Від початку ЄС є активним учасником ОБСЄ. В сучасних умовах об'єднана Європа вийшла на такий рівень інтеграції, що вона відчуває себе і сприймається світом як єдине ціле. Євросоюз — це також ключовий компонент архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Відомо й те, що нині Європейський Союз переживає не найкращі часи, особливо з огляду на фінансово-економічну світову кризу. Однак проблеми і досягнення тієї чи іншої країни та союзу держав не вичерпуються і ніколи не вичерпувалися одними тільки економічними факторами. У соціальних, геополітичних і культурних вимірах успіхи європейських країн уявляються доволі значущими, більшими ніж навіть їхні економічні досягнення. Саме тому нині відбувається природний процес переосмис-

лення геополітичного статусу Європи, загалом і Європейського Союзу — зокрема. Ставши врівень із США за багатьма економічними вимірами, ЄС не сприймає одноосібної гегемонії з боку США. Водночас у Брюсселі та столицях європейських держав провідні політики свідомі того, якою ціною і завдяки чому змогла ствердитися об'єднана Європа. Тут здебільшого відсутній радикалізм, натомість виваженість та конструктивізм беруть гору.

З огляду на нинішні світогосподарські виклики, слід мати на увазі також і наступне. Європейський Союз вже кілька років поспіль демонструє нові підходи до екологічної політики, цілеспрямованої підтримки країн молодого демократії та країн, що розвиваються. ЄС стає більш привабливим полюсом сили, ніж інші геополітичні гравці. Зваженість і конструктивізм у світовій політиці вже нині стають все більш притаманними ознаками Євросоюзу як нового геополітичного полюса. То ж не дивно, що число претендентів на вступ до ЄС все більше зростає.

Підсумовуючи розгляд проблем розділу, слід зазначити наступне. Міжнародні відносини у період, що розглядається, зазнавали доволі значних випробувань та змін, що мали планетарний вимір. Зрештою завершення холодної або Третьої світової війни, яке, за справедливим визначенням багатьох дослідників, було і подоланням третього крупного катаклізму ХХ століття, підвело ризику під двома попередніми кризовими періодами розвитку людства та держав і народів Європи. Світ із двополюсного перетворився на багатополюсний, прагнення до єдності та більш справедливої світогосподарської системи міжнародних відносин, особливо на етапі посилення глобалізації, мало наслідком значне поширення надбань фундаментальних, загальнолюдських демократичних цінностей та цивілізованих засад взаємовідносин.

Водночас подолання розколу, протистояння у міжнародних відносинах поставило на порядок денний ряд теоретичних питань перед наукою міжнародних відносин. Виклик політикам і науковцям полягає в тому, щоб проаналізувати, які в дійсності суттєві проблеми, що висупені минулим, і які процеси, що відбуваються в сучасну історичну добу в міжнародних відносинах, мають піддатися теоретичному аналізу. Не виключено, що дослідники, широкий загал акторів міжнародних відносин, неправильно розуміють та інтерпретують процеси, що відбуваються. Однак це не може слугувати підставою для того, щоб уникати виклику, який постав із закінченням холодної війни.

Розвал соціалістичного блоку та його створення СРСР, який самим фактом свого існування кидав виклик всьому світу, припинив силове суперництво із Заходом. Особливістю краху цієї системи стали: короткий проміжок часу, відсутність міждержавних воєн, брак явно сформованого політичного авангарду чи опозиційних організацій і те, що зміни настали без значного кровопролиття. На відміну від всіх революцій, що відбувалися після Великої Французької, 1879 р., й значною мірою кидали виклик існуючим міжнародним нормам, революційні події рубежу 1990-х років були спрямовані не на формування нових засад внутрішньої та зовнішньої політики, а переслідували підпорядкування існуючому порядку, вступ і об'єднання з тією частиною світу, яка вважалася переважною нормою, чи то „цивілізація”, „демократія”, Захід чи сучасність. Саме тому Ю. Хабермас запропонував слушне визначення цих перетворень як „наздоганяючої революції”.

Іншим визначенням стало те, що в ході революційного перебігу подій спрацював закон великих чисел, в ході якого було подолано протяжний період міжнародної історії, який характеризувався рухом, що заперечував капіталізм. Тому з деякими за-

стереженнями можна стверджувати, що у 1990-х рр. завершився період, започаткований Французькою революцією 1879 р. Тобто відбулося повернення більшості країн молодій демократії до критеріїв та відповідностей, що стали сприйнятливими практично у світовому масштабі.

Варто наголосити, що кінець холодної війни знаменував завершення міждержавного конфлікту, який домінував починаючи з 1945 р. та в світі в цілому, й радянсько-американського ядерного протистояння. Це ставить питання стосовно того чи завершується воєнна конкуренція великих держав, а також чи виникає натомість нова модель міждержавних блоків і гегемонії. Позитивна відповідь на перше питання, видається, має під собою вагоме історичне підґрунтя. Адже епоха, коли протягом століття з часу Китайсько-Японської війни 1894 р. великі держави були залученими до воєнного протистояння, на рубежі століть завершилася. Вірогідність продовження цієї практики, певно значно зменшилася. Великого значення набуває аргумент про те, що війна між ліберальними і демократичними державами майже виключена. Водночас не слід у віддаленій перспективі виключати візхід великих держав, скажімо — Росії та Японії, від демократичної моделі правління. Тому викликає чимало запитань не сама ця вірогідність, а можливі наслідки для міжнародної політики повернення до недемократичного правління у великих державах [27; 39].

Стосовно появи можливих нових полюсів гегемонії слід брати до уваги наступне. В поточній фазі динамічних змін поява блоку держав, який за своєю могутністю прирівнювався б з силою США, виявляється також малоімовірною. Однак, особливо після подій 11 вересня 2001 р., коли найпотужніша держава світу США зазнала атаки терористичних сил, світ відчув нові загрози та виклики й однополярність зазнала трансформації. За сучасних умов конфігурація можливих союзів чи об'єднань держав може бути вельми неоднозначною. І політична практика останніх років дає підстави для врахування саме таких можливостей. У цьому контексті варто зазначити про спільні підходи Москви, Берліна та Парижа щодо недавньої воєнної операції Вашингтона в Іраку, потужне економічне зростання окремих держав і їх можливих об'єднань. Також мають бути враховані й можливості спільних заходів щодо терористичних загроз чи інших глобальних викликів.

Іншим підсумковим виміром даного періоду для Європи і світу стала тотальна поразка міжнародного комунізму як політичної сили. Хоч це явище нині обмежено лише географічними кордонами Європи, проте дані тенденції мають ширший характер. Поступ Китаю, здебільшого, вказує на рух у бік капіталізму, якщо не лібералізму, а решта держав цього політичного курсу — Куба, В'єтнам, Північна Корея не спроможні створити міжнародну альтернативу капіталізму. В даному контексті виникає два актуальних питання. По-перше, яка загалом можлива альтернатива капіталізму, а по-друге, яке історичне значення того досвіду, що уособлював соціалістичний блок держав на чолі з СРСР.

Вагомим виміром завершення двополюсного періоду міжнародних відносин став розвал СРСР як геополітичного полюсу сили та ідеологічно пов'язаного з ним союзного альянсу. При цьому ще не до кінця є зрозумілим: завершився чи ні цей процес як для країн Центрально-Східної та Південної Європи, але й безпосередньо для сучасної Росії. Адже у Російській Федерації існує доволі багато відцентрових сил, які можуть проявити себе під міжнародним та внутрішнім тиском. І це питання не є надуманим, а цілком природним, з огляду на швидкі та динамічні трансформації останніх років у ряді пострадянських країнах та зміни 2011р. в низці арабських дер-

жав, на перебіг подій в яких мали потужний вплив зовнішні міжнародні впливи. Проте навіть за умови того, що внутрішній процес трансформацій і турбуленцій у РФ вже завершився, він дав потужний поштовх суттєвих змін на міжнародній арені. По-перше, це привело до ситуації, коли навздогін краху існуючого раніше порядку, виникли нові регіональні союзи і нові потенційні лідери: в Європі — Німеччина, в Чорному морі та в Центральній Азії — Туреччина. На Далекому Сході зміни стали не настільки відчутними, тому що вплив СРСР підтримувався й співпав з посиленням китайської та японської могутності [7; 387].

Іншим стратегічним наслідком краху біполярності стало те, що поринула у небуття міжнародна система підтримки існуючої тогочасної карти світу, безвідносно її несправедливості чи самочинності. Період 1945—1989 рр. консервував фактичний стан в Європі та розподіл на приблизно 170 держав світу. Починаючи з 1989 р. розпад і об'єднання знову постали на порядок денний. За об'єднанням Йємена, Німеччини, вірогідно, у найближчому майбутньому постане об'єднання Кореї, Китаю. З іншого боку, розпад став долею багатонаціональних держав колишнього соціалістичного табору: СРСР, Югославії, Чехословаччини тощо. У підсумку в короткий час виникло понад 20 нових суверенних держав. Які довготривалі зовнішні наслідки цього процесу, ще не до кінця з'ясовано. Водночас не має сумніву в тому, що саме розпад повоєнного устрою, успішний вихід на міжнародну арену країн ЦСЄ та нових держав на пострадянському просторі зміцнить багато націй в розумінні того, що вони також зможуть досягти своєї державності. З огляду на той факт, що й для України ці зміни мають суттєві наслідки, що наша держава впевнено торує свій шлях на міжнародній арені, все це слід враховувати. Як не дивно, але заявлений євроінтеграційний курс України, її успішне входження до світової спільноти сприйняті не скрізь однозначно, вони стали своєрідним викликом для Росії, її владних верств. Тому зміцнення державності, нарощування демократичних перетворень у нашій державі та суспільстві лягає у площину сучасних трансформацій, це є мобілізуючим чинником для всіх патріотичних сил країни, її прихильників в Європі та світі.

Використані джерела та література:

1. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів-Івано-Франківськ. — 2000.
2. *Белецький В.Н.* За столом переговорів. Обсуждение германских дел на послевоенных совещаниях и встречах. — М., 1979.
3. *Борко Ю.А.* От Европейской идеи — к единой Европе. — М.: Деловая литература, 2003. — 464 с.
4. Борьба СССР против ядерной опасности, гонки вооружений, за разоружение. Документы и материалы. — М., 1987.
5. *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. — К., 2009.
6. Внешняя политика Советского Союза и международные отношения. 1964 — 1980: Сборник документов. — М., 1981.
7. Глобалізація і сучасний міжнародний процес. Монографія. За заг. ред. Б.І. Гуменюка, С.О. Шергіна. — К., 2009.
8. *Брутенц К.Н.* Конец однополярного мира и великая геополитическая революция. — М.: Международные отношения. — 2009.
9. Движение неприсоединения в документах и материалах. — М., 1975.
10. *Добрытин А.Ф.* Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962—1986). — М., 1997.
11. *Дюррозель Ж.Б.* Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів. — К., 1995.

1.3. Міжнародні відносини та імперативи розвитку Європи у другій половині XX — на початку XXI ст.

12. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX — початок XXI ст.: Навч. посіб. 2-ге вид. / В.Ф. Салабай, І.Д. Дудко, М.В. Борисенко, М.В. Чуб. — К.: КНЕУ. — 2008.
13. *Кашлев Ю.* Общеввропейский процесс: вчера, сегодня, завтра. — М., 1996.
14. *Киссинджер Г.* Дипломатия. — М., 1997.
15. *Котійка В.В.* Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. — К., 2005.
16. *Корниенко Г.М.* Холодная война. Свидетельство ее участника. — М., 1994.
17. *Кудряченко А.І.* Європейська політика Федеративної Республіки Німеччина (1970—1991 рр.) — К., Наук. думка.
18. *Кудряченко А.І.* Геополітичні виміри Європейського Союзу /Геополітика: Підручник. (А.І. Кудряченко, Ф.М. Рудич, В.О. Храмов) — К., 2004. — С. 129—155.
19. *Кудряченко А.І.* Ялтинська конференція: погляд через десятиліття / Україна дипломатична. Випуск У. — 2004.
20. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. Кол. монографія / Кер. автор. кол. і наук. ред. проф. А.І. Кудряченко. Інститут європейських досліджень НАН України. — К., 2010.
21. *Леонард М.* XXI век — век Европы. Пер. с англ.— М., 2006.
22. Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1945—1970-ті роки. — К., 1999.
23. Политические кризисы и конфликты 50—60-х годов в Восточной Европе. — М., 1993.
24. *Роцин А.* Послевоенное урегулирование в Европе. — М., 1989.
25. Советская внешняя политика в годы „холодной войны”. — М., 1995.
26. Хельсинский Заключительный Акт. — М., 1975.
27. Теория международных отношений на рубеже столетий: Пер. с англ. / Под ред. К. Буса и С. Смита. — М., 2002.
28. *Торкунов А.В.* Современные международные отношения. Формирование новой системы международных отношений [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://society.polbu.ru/torkunov_relations/ch06_i.html
29. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. Колективна монографія / Заг. ред. д. іст. н., проф. А.І. Кудряченка. Інститут європейських досліджень НАН України. — К.: Фенікс. — 2009.
30. *Юрченко С.В.* Ялтинская конференция, 1945 года: хроника создания нового мира. — Симферополь: ИД „Крым”, 2005.
31. Ялта-45. Начертания нового мира. Ответ. ред. Н.А. Нарочницкая. — М., 2010.
32. *Bracher K.D., Funke M., Schwarz (Hrsg.).* Deutschland zwischen Krieg und Frieden. — Droste Verlag. — 2001.
33. *Duchene F.* Jean Monnet: The First Statesman of Interdependence. — New York; London, 1994.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

1.4. Суспільно-політичний дискурс міжнародних проблем Європейського континенту

Не секрет, що ефективна зовнішня політика забезпечується правильним вибором стратегічних партнерів і визначенням головного вектора, напряму спрямування державних інтересів. Важливість реалізації зовнішньополітичного і економічного пріоритету в сучасну епоху, коли національний суверенітет навіть потужної держави сам по собі не може гарантувати її економічної і політичної безпеки, особливо важлива.

Як відомо, формально таким вектором для України обрано Європу та євроінтеграційну стратегію. Але важливою передумовою ефективного реалізації цього процесу, особливо коли йдеться про зовнішньополітичну орієнтацію на тісніший, аніж конфедеративний, союз держав (яким є ЄС, і багато років прагне стати СНД на чолі із Росією), є не тільки наявність спільних міжекономічних і геополітичних інтересів, а й спільність системи світоглядних цінностей і навіть ментальних особливостей народів країн, які взаємодіють; що спрощує порозуміння на рівні еліт, дає можливість швидко зближувати позиції у процесі міждержавних переговорів тощо.

Щодо нашої цивілізаційної європейської належності як в Україні, так і в країнах Заходу, точаться запеклі дискусії. Одні дослідники (і політики) незаперечно стверджують саме європейську цивілізаційну належність України, інші не менш категорично відносять її до слов'янського суперетносу, який, начебто, ментально тяжіє до позаєвропейського Сходу (Росія за такого підходу вважається лише формально частиною Європейського континенту). Інші в дусі С. Гантігтона декларують цивілізаційну розірваність України на східну і західну частини. Нарешті існує позиція, згідно з якою визначальна „генетична пам'ять” української національно-європейської ідентичності майже повністю стерта за часи перебування в складі Російської, цивілізаційно азійської, імперії і тоталітарного радянського Союзу. Причому, на жаль, в усіх вищеперахованих випадках теоретичні міркування нерозривно пов'язані із граничною заідеологізованістю проблеми, створенням міфів, покликаних по суті нав'язати Україні певні стереотипи зовнішньої політики, що суперечать стратегічним інтересам не тільки України, а й її основних партнерів і з Заходу, і зі Сходу.

Принаймні одну з перших спроб класифікації базових типів етнопонаціональної ідентичності в їх порівняльному зіставленні, як відомо, зробив ще Ф. Мейнеке, який започаткував тривалу традицію свого роду дуалістичного підходу до розуміння європейських процесів національного державотворення. Виокремлюючи так звані культурні і державні нації, дослідник ще не протиставляє ці два типи націй як протилежні типи європейської ідентичності. Він просто фіксує виникнення на теренах модернізованої індустріальної Європи двох якісно відмінних типів модерної національної ідентичності, підкреслюючи консолідуючу роль культурної нації: „... Нації можна поділити на культурні і політичні (die Staatsnationen), на такі, що ґрунтуються переважно на певній спільно нажитій культурній спадщині, і на ті, котрі мають своїм підґрунтям переважно об'єднану силу спільної політичної історії і спільного духу творення. Спільна мова, спільна література і спільна релігія — ось ті найважливіші і найдієвіші культурні скарби, які творять і згуртовують культурну націю” [1].

Ще один відомий дослідник Г. Сетон-Вотсон поглиблює цей поділ, сильніше протиставляючи культурні нації як форму цивілізаційної архаїки і нації політичні як вияв модерної консолідації, на основі якої формувались уже сучасні держави: „Важливо ... розрізнити два типи націй, які ми будемо називати старими й новими. Ста-

рими є такі нації, що набули національної ідентичності або національної самосвідомості ще до сформування доктрини націоналізму. Нові — це ті нації, у яких два процеси — становлення національної свідомості та виникнення національних рухів — відбуваються одночасно. Обидва ці процеси є наслідком діяльності невеликих освічених політичних еліт” [2].

Класик європейської націології Г. Кон, наслідуючи цю ж традицію, додає до даного поділу, точніше — вже протиставлення, нові відтінки. Зокрема, задля виокремлення типологічних характеристик вищезгаданих універсальних форм націотворення, він запроваджує певні оціночні визначення, з яких можна зробити висновок про орієнтованість культурної нації на домодерне, багато в чому ще міфологічне, сприйняття соціальної реальності, яке саме по собі не сприяє втіленню європейського ідеалу індивідуальної свободи. В дослідженні з'являється і регіональне маркування двох різних типів національної ідентичності: західна Європа як опозиція до Центральної та Східної Європи: „Націоналізм на Заході поставав у зусиллях побудувати націю з огляду на політичну реальність та боротьбу сучасності без занадто емоційного ставлення до минулого; націоналісти Центральної та Східної Європи часто створювали ідеальну батьківщину з міфів минулого та мрій майбутнього — що пов'язано тісно з минулим і позбавлено будь-яких прямих зв'язків з сучасністю — зі сподіванням, що вона колись стане політичною реальністю... Якщо західний націоналізм був у своїх витоках пов'язаний з концепцією індивідуальної свободи та раціонального космополітизму XVIII століття, пізніший націоналізм Центральної та Східної Європи і Азії легко набував протилежного розвитку” [3].

Як бачимо, Г. Кон виразно натякає на позаєвропейське фактично архаїчне походження етноміфологічного націоналізму, який, на його думку, виник не в силу об'єктивного розвитку всесвітньої історії, в тому числі й економічних засад капіталістичного ладу, а як суто суб'єктивістський конструкт частини переважно ще повністю відірваної від соціальної реальності художньої інтелігенції, яка, власне, і започаткувала добу романтизму (сама назва якої немовби свідчить про своєрідне маніловське донкіхотство безплідних мрійників, романтиків, не здатних до реальної дії).

Звідсіля і перше виразне протиставлення східноєвропейського типу ідентичності Заходу як модернізаційному проєкту ринково-капіталістичного індустріально-технологічного, стадіально вищого відносно периферійної європейської архаїки типу: „Внаслідок нижчої стадії суспільно-політичного розвитку, цей націоналізм, народжений поза західним світом, знайшов свій вияв передусім у сфері культури. Спочатку це була мрія та надія вчених і поетів, що не мала підтримки з боку громадської думки — така думка ще й не існувала. І вчені й поети намагались створити; це було ризиковане починання скоріше в освіті та пропаганді, ніж у політиці та врядуванні” [4].

Б. Брубейкер який, що особливо важливо, бере активну участь у пошуках механізмів максимально швидкої лібералізації країн Східної Європи, (включаючи й Україну) не тільки на науково-теоретичному, а й на організаційному рівнях, йдучи шляхом, вже прокладеним своїми славетними попередниками, також чітко фіксує вододіл двох типів європейського націоналізму на типологічному рівні. Причому він розглядає Німеччину і Францію як своєрідні веберівські ідеальні типи протилежних варіантів європейського націотворення: „Протягом двох століть Франція та Німеччина — приречені долею бути в центрі державного та національного будівництва в Європі — будувати, розробляти і постачати іншим країнам відмінні, навіть антагоністичні моделі нації (nationhood) та національної самосвідомості... В той час як

французьке розуміння нації є державоцентричним та асиміляційним, німецьке розуміння нації *народоцентричне* (Volkcentred) та диференційне. Оскільки національне почуття з'явилося ще до появи національної держави (nation-state), німецька ідея нації не є ані політичною, ані пов'язаною з абстрактною ідеєю громадянства. Всю політичну німецьку націю — націю, що тільки прагне стати державою — не розуміли як носія певних політичних цінностей, а як культурно-органічну, мовну або расову спільноту, тобто як самодостатню, самобутню Volksgemeinschaft (*народність* — **О.Ш.**) Це розуміння нації є етнокультурним, а не політичним” [5].

Як бачимо, вже в цих характеристиках „проглядають” перші натяки на принциповий етноцентризм німецької ідеї націоналізму і навіть схильність до расових оцінок у групових формах етнокультурної мотивації за принципом „свій” — „чужий”, не сумісних із власне політичним реалістичним „французьким” баченням нації.

Класик тепер уже сучасної західної теоретичної соціології Ю. Габермас в розділі монографії „Залучення іншого. Студії з політичної теорії”, що має вельми недвозначну назву „Чи має майбутнє національна держава?” в межах поширеної в західній націології ідеї „двох націй” пропонує свою версію подальшої еволюції нації-держави за ситуації невинного зростання загальносвітових глобальних процесів, з якими нерозривно пов'язані і євроінтеграційні тенденції. Фактично відомий соціолог пропонує все ту ж ліберальну версію механізмів функціонування світового ринку, за якою функцію окремих громадян — „соціальних атомів”, що взаємодіють під впливом стихійних механізмів ринкової самоорганізації, починають виконувати окремі підприємства, кожне з яких фактично має транснаціональний статус: „У цьому *постполітичному* світі моделлю поведінки стає транснаціональне підприємство. ... Місце норм, які *водночас* і ефективні, й підпорядковані певним поглядам (скажімо, народному суверенітету) чи правам людини, займає — у вигляді „логіки утворення мереж” — незрима рука нібито спонтанно регульованих процесів світового товариства” [6].

За такої ситуації, на думку Ю. Габермаса, зникають об'єктивні підстави для етнічно-культурної ідентифікації індивідів, а чисто „натуральну”, засновану на звичаєвому праві і спільних емоційно-забарвлених символах форму світосприйняття, фактично *до-соціальну* і саме тому потенційно дуже агресивну, яка в то й же час є основою будь-якої форми національної свідомості (точніше переживання), остаточно змінює світоглядна раціоналізація світу, базована на „загальнолюдських” імперативах соціального буття: „Нація має два обличчя: тоді як нація громадян держави (продукт вольового прагнення) є джерелом демократичної легітимації, нація співвітчизників (продукт природи) забезпечує соціальну інтеграцію. ... Названа амбівалентність залишається безпечною до того часу, поки космополітичне розуміння нації громадян зберігає перевагу над етноцентристським тлумаченням нації, яка постійно перебуває у стані латентної війни. Лише ненатуралістичне поняття нації цілком сумісне з універсалістським саморозумінням демократичної правової держави” [7].

На протилежність колективній свободі общинно-родового розчинення в цілому, сучасна європейська людина, яка живе в правових демократичних, фактично багато в чому вже позанаціональних суспільствах, остаточно усвідомлює свою індивідуальну свободу, що дозволяє їй самореалізуватися шляхом максимально активної участі в політико-конституційному процесі, створенні і постійному коректуванні Основного Закону. І хоча дослідник визнає, що і за подібних умов реальна практика процедур-

ного визначення політичних засад спільного співжиття арифметичною більшістю може бути дискримінаційною щодо так званих несистемних меншостей, в цілому він вірить в те, що особиста зацікавленість остаточно звільненої від будь-яких форм групової самоідентифікації особи поступово перейде з позицій етнопатріотизму, який, мовляв, на домодерному етапі справді надає спільноті певного психологічного комфорту, на засади вже не „народного”, етнокультурного, а якогось особливого громадянського, правового, патріотизму, який, за задумом автора, стане гідною заміною ідеалам відданості вітчизні. Тому Ю. Габермас говорить про початок епохи постнаціоналізму (один з розділів його книги так і називається „Постнаціональна перспектива”).

З описаних вище концептуальних засад Ю. Габермас виводить і своє розуміння найбільш перспективного шляху подальшого розвитку Європи. Він не тільки ратує за прискорення формування і розширення ЄС на засадах формування спільного ринкового простору (що, власне, і відбувалося в усі наступні після написання праць німецького дослідника роки); проаналізувавши підходи до оптимальної моделі Євросоюзу сучасних німецьких дослідників цієї проблеми, Ю. Габермас рішуче відкидає варіант євроінтеграції, за якого суверенітет національних держав потрібно зберігати навіть в урізаному обсязі. Він піддає критиці, як йому здається, утопічність положень Маастрихтської угоди, що проголошували збереження національного суверенітету одним з пріоритетних принципів євроінтеграційного процесу. Причому Ю. Габермас демонстративно протиставляє дегольфській ідеї Європи вітчизн модель євроінтеграції „Сполучених Штатів Європи”. Підсумок роботи такий: „Високі функціональні вимоги до витворення демократичної волі навряд чи можуть виконуватись уже в межах національної держави; тим паче це стосується Європи” [8].

У цьому ж річищі Д. Шнаппер ставить собі за мету з'ясувати долю націоналізму класично європейського типу тепер уже в світовому масштабі. Знову-таки, аналізуючи концепцію двох типів західноєвропейської політичної, громадянської і східноєвропейської культурної, або етнонації, ідеальним типом першої дослідниця вважає Британію, США, Францію, а другої, відповідно, — Німеччину. Причому, як і у попередніх авторів, в даному випадку насправді йдеться про еталонні країни, які є, за М. Вебером, своєрідними ідеальними типами правового і неправового типів держави. „Різноманітні національні та наукові мови завжди у підсумку поділяли нації за „французькою” (чи „італійською”, чи „американською”) та нації за „німецькою” ідеологією, якщо не протиставляти „західну” та „східну” нації, громадянську націю та Volk, „націю-державу” (Staatsnation) та „культурну націю” (Kulturnation), громадянську народність та народність предків, політичну волю та органічну націю, націю виборчу та етнічну, націю за згодою та націю за духом, цинізм та популізм, індивіда в нації та колективну особистість...” [9].

За цим протиставленням, яке, на думку автора, врешті-решт вписується в найбільш фундаментальний філософський дискурс про свободу та необхідність, західний націоналізм ґрунтується на плюралізмі цінностей, принципах правової держави та космополітичній за своїми намірами особистості, якій протистоїть східноєвропейський націоналізм, побудований на міфах про природні цінності (згадаймо аналогічний поділ у Ю. Габермаса), прагненні до підлеглості, а не свободи мовних груп, що не мають власної політичної організації та існують у міфі саме про *природні* цінності” [10]. Виходячи з цього положення, автор робить стратегічний прогноз: „Демократія народилась у формі нації, але намір надати конкретного значення рівності

та праву, записаний у самій цінності демократичної законності, та логіка продуктивізму можуть мати наслідок — послаблення довготривалого політичного проекту, що лежав в основі нації” [11].

Дослідниця стверджує, що саме механізми прямої емоційної консолідації між людьми, формування емоційних спільнот, інтеграція яких базується на патріотизмі, нерозривно пов'язані з соціальними катастрофами Першої і Другої світових війн, вважаючи, що в сьогоdnішній Європі вже остаточно затвердилися засади правової держави і мирного співіснування. До того ж, начебто назавжди відійшли у минуле злидні, пов'язані з економічною нерозвиненістю і політичною нестабільністю, наслідком чого є остаточно перемога моделі економічної людини — споживача („Європейське Економічне Співтовариство створило Європу виробників, споживачів та торгівців” [12]. Саме тому на тлі наростання загальноглобалізаційного процесу стає домінуючим започаткована у добу класичного капіталізму не просто ідеологія, а світогляд ліберального типу, який у своїх базових вимірах є принципово позанаціональним. Д. Шнаппер завершує свою книгу наступною сентенцією-вироком: „національна політична форма вичерпує себе” [13].

До, практично, такого ж висновку доходить видатний дослідник європейського цивілізаційного простору, розглянутого під кутом зору того небаченого екстремізму, який породжує зіткнення в цьому геополітичному просторі імперського і національного начал, Е. Хобсбаум, який не виключає, що власне національна модель консолідації окремих держав з плином часу може в принципі вичерпати свій потенціал і поступитися процесу глобалізації [14].

Отже, в цілому в основу так званої методології поділу Європи на Західну демократичну і Східну — не тільки додемократичну, а й додержавницьку, будується на старій як світ космополітичній формулі „Ubi bene, ibi patria — де добре, там батьківщина”. А за всіма хитросплетіннями багато в чому псевдонаукових міркувань про цивілізаційні виміри сучасного західно- і східноєвропейського типів націоналізму простежується класична ліберальна схема подальшого розвитку людства: від примітивного локального націоналізму через класичний модерний індустріальний націоналізм, заснований на моделі соціальної держави, якому в галузі політики відповідає соціал-демократична ідеологія, до європейського „проміжного” наднаціонального регіоналізму і, нарешті, не просто постіндустріального, а сітьового глобалізму.

Фактично саме ця ідея покладена в основу так званих хвиль демократії — поступового охоплення, в першу чергу, геоекономічного (а потім і геополітичного) простору західним типом економічного і політичного життя, що супроводжуватиметься поступовим розчиненням класичної європейської нації-держави в глобальному просторі всесвітнього ринку і підміною етнічних спільнот так званими сітьовими локальностями, які будуть визначатись не стільки соціально просторово, скільки за тими вподобаннями, які знайдуть індивіди, що проживають у різних точках планети і спілкуються у віртуальному просторі.

Причому, якщо зважити на загальну тенденцію стрибкоподібної глобалізації, яка справді явно іде врозріз з будь-якими етнонаціоналістичними прагненнями колишніх бездержавних або неісторичних націй до зміцнення власного суверенітету, починає здаватися, що сама історія дійсно підтримує цю версію про ЄС як насамперед наддержавний союз, в межах якого будь-які національні виміри держави як самостійної геополітичної величини незабаром будуть грати суто номінальну роль, а

подальші процеси світової і євроінтеграції (як проміжної форми універсальної глобалізації) остаточно знімуть питання про природу нації й її місце в сучасному світі, оскільки вже в найближчому майбутньому цього місця у багатоматіт мережевих суспільств просто не залишиться [15].

Розвиток вищезгаданих ідей призвів нове покоління європейських дослідників націоналізму, які спиралась на „методологічні засади”, започатковані попередниками, до ще радикальніших висновків стосовно вже не просто несумісності, а й прямої ворожості двох вищезгаданих типів націоналізму. Так, Д. Пламенац, дослідження якого стали дороговказом для майбутніх дослідників особливостей європейського націоналізму після Другої світової війни, вважає, що до свого роду проміжного варіанту національної ідентичності, який, на думку автора, не можна розглядати як суцільно антиліберальний, належать країни Центральної Європи — Німеччина та Італія, в яких формування колективної національної ідентичності модерного типу обумовлено відставанням у індустріальному розвитку і „сверідною реакцією людей, які культурно почуваються скривдженими”, але все ж лише „прагнуть піднятися до рівня англійців і французів” [16].

У той же час він вже не просто поділяє європейський націоналізм на західний і східний, а й відносить другий його варіант до позаєвропейських форм архаїчної етнічної свідомості відверто відсталого типу, яка, на думку дослідника, є нічим іншим як нездоровою реакцією, проявом комплексу меншовартості відсталих формально європейських країн по відношенню до європейських національно модернізаційних процесів, пов'язаних із розвитком індустріального типу виробництва, в кінцевому підсумку орієнтованих на прискорення транснаціонального глобалізаційного процесу, що долає будь-які національні кордони подібно до того, як колись капіталістичний національний ринок ламав феодальні перегородки економічно автаркізованих регіонів за часів середньовіччя.

За цим показником, як вважає Д. Пламенац, східний націоналізм уже практично не відрізняється від найбільш архаїчних форм міфологізації етнічних відносин, притаманних народам Азії й Африки, які багато в чому залишилися на рівні первісного ладу. „Те, що я називаю східним націоналізмом, набуло розросту серед слов'ян, а також в Африці й Азії; його можна знайти і в Латинській Америці. Отож, я не міг назвати його неєвропейським і дійшов висновку, що найкраще назвати його східним, тому що вперше він з'явився на сході Західної Європи” [17].

Причому важливо, що Д. Пламенац не просто протиставляє націоналізми двох типів, а фактично характеризує цю протилежність на основі протиставлення двох докорінно відмінних у західних і східних європейців типів мотивації до праці, фактично позбавляючи останніх здатності до власне капіталістичної трудової мотивації, яку знаменитий дослідник М. Вебер назвав протестантською етикою (хоча, між іншим, найбільш ранні форми реформаційного світогляду зародились під час антикатолицьких повстань під керівництвом Гуса і Жижки у Чехії, тобто у регіоні Центрально-Східної Європи).

Отже, фактично вже йдеться не просто про відставання, а про незворотну консервацію історично віджилих форм суспільної самоорганізації, розвиток яких гальмує етнічна ксенофобія, „націоналізм народів ... культурно забезпечені таким чином, що це сприяє успіхові й високим здобуткам за мірками загальноприйнятих і швидко поширюваних стандартів..., націоналізм німців та італійців минулого століття, націоналізм, який я називаю західним, (націоналізмові народів — *О.Ш.*), нещода-

давно втягнутих у цивілізацію, до того їм незнайому, та чий предківські культури не пристосовані для успіху та високих здобутків за мірками космополітичних та дедалі всевладніших стандартів”, до яких належать примітивні і неосвічені, „якими були наприкінці XVIII століття слов'яни на Балканах, а деякі народи Африки є ще й зараз. Інші, подібно до китайців та індійців, були інтелектуально витонченими завдовго до того, як стали націоналістичними й прогресивними” [18].

Чи до не найбільш системно обґрунтованих теоретичної розробок, які начебто пояснюють глибинні витоки особливого типу східноєвропейського, або, як пишуть деякі автори, недемократичного типу націоналізму, до якого, між іншим, за типологічними характеристиками можна зарахувати й українську „етнонацію” і відповідні погляди українських мислителів на державотворення, можна віднести насамперед концепцію одного із сучасних метрів теорії націоналізму Е. Гелнера, на ідеї якого сьогодні часто спираються як на істину в останній інстанції.

За Е. Гелнером, відповідно до своїх типологічних особливостей, європейський націоналізм виник у Європі в добу Реформації і масового книгодруку і поділяється на чотири зони. Найбільш класичною формою цивілізованої або демократично-правової національної ідентифікації є її північно-європейський варіант (Франція, Британія і похідні від неї США), де ринкові відносини і відповідна їм модель ліберальної демократії виникли раніше і досягли своїх найбільш розвинених форм. Як, так би мовити, проміжний варіант виступає більш етноцентристськи орієнтований націоналізм нерозвиненого капіталізму Іспанії, Італії, Німеччини.

Нарешті, найбільш вибухонебезпечним, екстремістськи і навіть тоталітарно налаштованим виступає найархаїчніший етнонаціоналізм націй, що начебто сформувався в ареалі Східної Європи. Йдеться про групу так званих бездержавних або неісторичних націй, які, подібно до України, запізнились зі створенням власних держав індустріального типу і почали проявляти потяг до територіально-державного визначення лише на початку XIX століття. Що ж стосується пострадянських країн, в яких націотворчі процеси були придушені тоталітаризмом, то автор відносить їх до четвертої умовно європейської зони.

Спираючись на подібний поділ, Е. Гелнер уже на концептуальних засадах проводить нездоланий вододіл між „цивілізованим”, „раціональним”, „поміркованим” західноєвропейським типом модерного націоналізму і східноєвропейським „агресивним”, „популістським”, „войовничим” типом етноцентризму, від якого, по суті, лише один крок до неонацизму, в тому числі й на території колишньої Югославії. Зокрема, він цілковито солідаризується з основними постулатами національної „теорії” Д. Пламенаца, підкреслюючи, що „головний підсумок його міркувань такий: на захід від Трієста націоналізм може бути лагідним, на Схід — переважно жакливим”, чим, на думку автора, й обумовлено те, що „для більшості територій колишньої Югославії ... вибір зроблено на користь етнічних чисток — власне, тут і було викарбовано цей термін” [19].

До так званих додаткових, тобто не пов'язаних із власне внутрішніми, по суті — цивілізаційними, особливостями регіону Східної Європи, фахівець відносить радянську окупацію після Другої світової війни. „У Східній Європі третя зона межує з четвертою, яка відрізняється тим, що тут певний час панував більшовизм. Ситуацію ускладнило й те, що ця зона розширилась у 1945 р.: з просуванням на захід Червоної Армії і насильницьким встановленням комуністичних режимів у багатьох країнах” [20].

Підсумовуючи вже власну концепцію чотирьох європейських „зон” у програмній роботі „Націоналізм”, Е. Гелнер підкреслює внутрішні системні чинники, начебто притаманні радикально відмінним типам європейського націоналізму. Отже, східний націоналізм, який за концепцією дослідника є вже *власне неєвропейським* (Східна Європа, відповідно, Неєвропою), і не просто недемократичним, а, по суті, антидемократичним, причому антидемократичним і антиправовим. Тобто, на думку дослідника, у даному випадку йдеться про антидемократизм у його найнебезпечнішому вимірі, — *схильності до прямої агресії, насильства, яке, судячи з характеристик, що їх дає Е. Гелнер, зближає екстремістський етноцентризм східноєвропейського типу з тоталітарними формами націоналізму, тобто нацизмом*: „... у другій зоні націоналізм мав можливість бути лагідним і ліберальним, у нього не було вродженої потреби до бруталності (навіть, якщо згодом він таким і став). У третій зоні все виглядає так, що жорстокість і насильство були природним породженням самої ситуації. Жаків, які трапилися тут, не можна було уникнути” [21].

Отже, фактично, за Е. Гелнером, ступінь цивілізованості національної ідентичності зменшується поступово, мірою віддалення від цивілізаційного центру західних ареалів Європи, в яких разом із класичним капіталізмом і правовою соціальною державою з її ідеєю універсальних (невід’ємних) прав і свобод, як логічний розвиток останнього, виникають і найбільш гуманістичні форми колективної моралі, що повністю виключає будь-які форми прямого позаекономічного примусу. А тому причину екстремістського руйнівного націоналізму ще можна принаймні теоретично пов’язати з віддаленістю від ядра найбільш розвинутої цивілізації, яка мірою свого подальшого розширення, що сьогодні відбувається у формі процесів глобалізації, поступово охопить весь світ [22].

Що ж до іншого, також дуже авторитетного в колі сучасних досліджень європейських процесів під кутом зору національної проблематики німецького дослідника Д. Лангевіше, то в цілому в дуже неоднозначній з погляду оцінок процесів німецького культуротворення доби європейського соціального романтизму роботі „Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі”, автор іде ще далі по шляху демонізації образу периферійних європейських народів: практично пов’язує появу екстремістських форм націоналізму з глибинними, по суті, незмінними або архетиповими ментальними характеристиками народів Східної Європи, які фактично не підлягають будь-якій гуманізуючій трансформації.

Саме східноєвропейський менталітет став головним джерелом, точніше своєрідним детонатором, катастрофічних вибухів двох світових війн (недаремно в історіографічній літературі вже давно затвердився вислів про Балкани як порохову діжку Європи). Причому цей націоналізм сам, як вважає Д. Лангевіше, схильний до витіснення модерного європейського націоналізму з регіонів його зародження і розвитку і заміни його несумісними з базовими засадами європейської цивілізації Нового часу етноцентричними колективними мотиваціями.

Так, описуючи появу нової хвилі національних рухів, що прийшли на зміну моделі класичної західної нації-держави англо-французького взірця і оцінюючи „новий радикал-націоналізм” як „делібералізований, мілітаризований, антисемітський і позбавлений громадянськості”, дослідник підкреслює, що він мав глибинну природу в самому способі буття німецького лоскутного суперетносу — „корінився він у самому суспільстві і мав ймовірну здатність без шкоди мобілізувати і інтегрувати суспільство”. В той же час Д. Лангевіше говорить уже не просто про існування принципово нової форми

національної ідентичності, сутнісно орієнтованої на дискримінацію за національною ознакою й насильство, а й про те, що ця форма радикально-екстремістського націоналізму, фактично — протонацизму, витіснила в Німеччині націоналізм цивілізований, громадянський: „Новий радикал-націоналізм не лише витіснив ідеал „нація”, що справив глибокий вплив на широкі маси, до сфери консервативного, а й змінив сам консерватизм, пристосовувавши його у соціальному і політичному плані до умов „масового суспільства”, „націоналізувавши” себе, консерватизм спромігся стати популістським. Він увібрив у себе волю до участі, завжди властиву націоналізму, але не ввібрив успадкованої ним гуманності і прагнення до свободи” [23].

Отже, і Д. Лангевіше не просто приєднується до цілої плеяди дослідників, які протиставляють західноєвропейському цивілізованому демократичному класичному націоналізму, що фактично постав на основі індустріалізму капіталістичного типу, у розвитку якого Європа, а потім і США, випередили весь світ, націоналізм „Весни Народів”, а й приписує саме цьому типу військової патріотичності визначально насильницько-руйнівні і навіть расистські риси.

У душі попередніх відверто дискримінаційних щодо етносів, що формувались у Східній Європі, авторів Д. Лангевіше вважає, що сталонно німецький агресивний ультранационалізм і став домінуючим у Східній Європі після епохи „Весни Народів”; він буквально, співає гімн ідеї цивілізаційного сепаратизму між Центральною і Східною Європою, погоджується з відомим істориком Ле Гофом у тому, що „поняття „Східна Європа” виникає як назва чогось чужого... Грубо кажучи, „Східна Європа — це поняття, створене в Західній Європі, а відтак — означення чогось зовнішнього й воднораз відмінного від Західної Європи. Той, хто дивиться з боку Заходу, під „Східною Європою” розуміє не лише значення просторове, тобто східну частину Європи. В уяві такої людини щоразу постає й певна дистанція. У мовному світі Заходу слова „Східна Європа” нагадують про певну відстань, культурну, соціальну, а також конституційно-політичну. В уяві людини, „Східна Європа” (а, значить, і Україна — О.Ш.) викликає образ плавного переходу до Азії, а відтак і пробуджує давній стереотип іншості Азії. Відповідно до цього стереотипу, азіати за спокій і добробут ладні піти в кабалу; європейці, навпаки, одержимі, прагнуть до демократії й здатні на ризик, вони — творці нового світу” [24].

Головна концептуальна установка тут цілком зрозуміла: за тезою Гегеля, „пізнати межу — значить її перейти”; автор розглядає Східну Європу як межу самовизначення, так би мовити, самоочерчення аутентичної Європи як особливого цивілізаційного світу і водночас у вищезгаданому сенсі як *уже не Європу*, в якій мешкають „азіати”, представники так званих неісторичних націй, за М. Данілевським, — лише пасивний „етнографічний матеріал”. Звідсіля і назва параграфу, в якому містяться ці дивовижні судження: „Східна Європа як культурне самоконструювання Західної Європи”. „Після Першої світової війни загальноєвропейська дестабілізація посилилася ще більше... Безпосередньою реакцією на цей процес і стало виникнення двох моделей об’єднаної Європи. Перша з них тоталітарна: німецький нацизм, італійський фашизм і радянський комунізм прагнуть знищити національні держави шляхом їх подолання однією наддержавою” [25].

Відповідно, з традиціями поділу Європи на азійсько-варварську і цивілізовану-демократичну автор пов’язує і протилежність двох принципово різних підходів до інтеграції Європи. На думку Д. Лангевіше, другий підхід почав реалізовуватись після Другої світової війни, коли нарешті було остаточно зруйновано нацистський, а не-

вдовзі і радянський тоталітарний проекти. На думку дослідника, сьогодні у Центральній Європі остаточно переміг демократичний шлях створення запропонованої ще В. Гюго моделі надкраїнних та позанаціональних Сполучених штатів Європи. Такі об'єднання — це начебто альтернативи, протиставлені Європі національних держав з урахуванням досвіду Другої світової війни.

Хоча, як вважає Д. Лангевіше, остаточно східноєвропейський етноцентричний екстремізм не подолано й сьогодні. На противагу Західній Європі, що йде по шляху поступового розчинення національних держав шляхом „універсалізації громадянських прав і створення нових інституцій з метою управління й усунення конфліктів на наддержавному рівні”, „... у Східній Європі відбувається процес протилежний... — партикуляризації громадських прав за етнічними, релігійними, мовними критеріями і створення нових національно-державних інституцій” [26], що начебто й призвело до військового втручання НАТО на Балканах і може вилитись у „загальноєвропейську проблему на майбутнє”.

Особливо важливо підкреслити, що в даному випадку зовсім не йдеться про якість виключно теоретичних розмислів. Задаючись запитанням про типологічне визначення „націоналізму Рісорджіменто”, що його, на думку автора, частіше за все називають „ліберальним, емансипаторським, позаяк він з'єднував у собі вимогу національної незалежності з ідеєю інтернаціоналу народів”, а також характеристик так званих лівого і правого націоналізмів як поляризованих за принципом „миролюбивий” — „насильницький”, „демократичний” — „авторитарний”, Д. Лангевіше пропонує вичерпний, на його думку, методологічний критерій: „... державний націоналізм та етнонаціоналізм — ця пара протилежностей визначає новітні дослідження і визначає крайні відмітки на шкалі диференціації декількох типів націоналізму, з огляду на форми державного устрою” [27].

У річищі цих ідей знаходиться фундаментальна робота О. Гнатюк „Прощання з імперією”, яку було удостоєно в Польщі двох почесних відзнак. Дослідниця підтримує ліберальну концептуальну настанову на те, що справжня європейська ідентичність заснована на принципі індивідуалізму: „Центральне місце, яке в модерному суспільстві посідає індивід, у радянському суспільстві було відведене спільноті, себто колективу, тому процес модернізації советського суспільства так і не закінчився” [28]. В цілому ці ідеї не нові. Відповідаючи на причини виникнення граничного націоналістичного радикалізму східноєвропейського типу, К. Поппер, до більш докладного розгляду концепції якого ми ще повернемося, зазначав: „Безсумнівно, — пише автор „Відкритого суспільства”, — тенденції, характерні для націоналізму, мають велику подібність з бунтом проти розуму і відкритого суспільства. Націоналізм звертається до наших племінних інстинктів, до пристрастей і забобонів, до нашого ностальгічного бажання звільнитися від напруги індивідуальної відповідальності, яку він намагається замінити колективною або груповою відповідальністю” [29].

Звідсіля, мовляв, особлива схильність українського менталітету, віддзеркаленого у художніх і публіцистичних творах минулого і сьогодення, до націоналізму екстремістського типу. Адже радянські ідеологічні стереотипи (які, на думку О. Гнатюк, беруть свої витoki у слов'янофільській традиції) є колективістськими і антиіндивідуалістичними, що їх і споріднює з національним тоталітаризмом (не випадково нацизм мав офіційну назву націонал-соціалізм). Ось чому „народам, що живуть між Німеччиною і Росією, історики та політологи зазвичай приписують особливу піддатливість націоналізмові. Як розглядали ту проблему популяризатори ідеї Центральної Євро-

пи? Висловлене устами практично всіх учасників центральноєвропейських дебатів схвалення багатоманітності єдності в розмаїтті, культурного плюралізму було засадничим елементом, протиставленням советізації, яку трактували, зокрема, і як культурну зрівнялівку. ...Дьордь Конрад писав, що „бути центральноєвропейцем означає тримати наш націоналізм, наш національний еготизм під контролем” [30].

При цьому польську дослідницю не влаштовують навіть намальовані С. Гантінгтоном у його відомій роботі „Конфлікт цивілізацій” вельми сумні перспективи розколу України по лінії православного і католицького доміантного впливу, що начебто поділяє нашу державу на Схід і Захід (які, між іншим, з погляду цивілізаційної типології української культури є цілковито хибними [31]). Вона прагне повністю розташувати Україну поза європейськими традиціями демократичного державотворення, що особливо насторожує з огляду на те, що в історичній ретроспективі у України і Польщі склались дуже не прості саме геополітичні відносини. Адже „де сьогодні лежить Центральна Європа? Чи входять до цього простору країни на схід від Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини? ...Не має істотного значення, що в Україні, принаймні в її західній частині, західне християнство співіснує зі східним, а отже, згідно навіть з концепцією консервативного Самюела Гантінгтона, Україна мала б міститися в перехідній смузі на пограниччі. Належність України до Східної, а не Центральної, Європи визначають недорозвиненість демократичних відносин у суспільстві та низький рівень життя. Питання ідентичності чи культурної орієнтації відходять на задній план” [32].

Звідсіля, як вважає автор, і традиція протиставлення Центральної Європи Східній. Адже в даному випадку ці геополітичні бренди використовуються не для регіональних характеристик, а визначення цивілізаційного вододілу за принципом протиставлення демократичних центральноєвропейських цінностей і антидемократичних суспільних устроїв, з якими пов'язується, попри територіальну належність тієї ж України до Центральної Європи, ідея саме Східної Європи. Максимум, на що погоджується дослідниця, це включити групу пострадянських країн до регіону Центральної Європи так би мовити умовно, як буферні, аби бодай в уяві відсунути вже цілковито азійську Росію ще далі на Схід від Європи і ізолюватись від неї геополітично проміжним транзитним поясом вищезгаданих країн. „Нині, принаймні серед політиків, панує думка, що Центральна Європа є там, де є демократія. Тому такі країни, як Румунія, Україна чи Білорусь, здебільшого виявилися з того простору. Проте, буває, що і балтійські країни, і Україна, і Білорусь виринають у контексті центральноєвропейських дискусій. Часто таке розширення центральноєвропейської спільноти має на меті відсунути Схід ще далі на схід”. Тут йдеться про один з елементів мітологізації простору. Такі країни називають „буферними” [33].

Причому дуже показово, що для декількох класично східноєвропейських і навіть центральносхідноєвропейських, а саме країн Вишеградської групи, які, як відомо, були визначені Заходом як найперспективніші для проведення класичних ліберально-ринкових реформ, польська дослідниця робить виключення: „У більшості посткомуністичних країн (за винятком Польщі, Чехії та Угорщини, де до повної тоталітаризації суспільного життя справа не дійшла), попри наявні трансформації, переважають моделі гомогенної ідентичності: суспільство або держава (найчастіше „партія влади”) чинить тиск, щоб її уодностайнити („патріотичні міркування”, „державні інтереси”, „боротьба з тероризмом”, „боротьба з прозелітизмом”). Як наслідок, індивідуальна тожсамість перетворюється на маргіналізовану, поступаючись місцем тожсамості колективній” [34].

Тобто нам виразно дають зрозуміти, що саме Чехія, Словачія, Угорщина, Польща, докорінно відрізняються від інших європейських країн, виступаючи своєрідними острівцями західної свободи і демократії в океані варварства, який нараховує на Європу із азійського Сходу, захопивши велику частину власне європейської території. А тому саме Польща має виступити для України черговим „старшим братом”, свого роду куратором-покровителем у створенні на теренах нашої країни сприятливих умов для того, щоб хоча б почати формувати в українців перші європейської ідентичності.

Таким чином, із проведеного вище аналізу різноманітних варіантів західно-східного модерного і домодерного європейського дуалізму, здається, стає цілком очевидним, чому саме регіон Східної Європи традиційно вважається безпосереднім детонатором страшних вибухів двох світових війн. А отже і недавня військова „миротворча” місія НАТО, очолюваного американським військовим гегемоном, виглядає як цілком закономірна акція, спрямована на хист західної демократії від дуже небезпечних і традиційних для нерозвиненої з погляду ідеалів класичної європейської держави і громадянського націоналізму спалахів етноциду, що перебуває на межі з нацизмом (не випадково в багатьох країнах Східної Європи ще напередодні Другої світової війни запанували пронацистські політичні режими).

З позицій подібної ліберальної концептуальної налаштованості, менталітет народів периферійної Європи перебуває в межах так званого етнонаціоналізму, отримав епітети „нецивілізований”, „антигромадянський”, „домодерний”, „недемократичний”, „популістський” тощо, оцінюється як графічно зміфологізований, наближений до екстремістського (агресивного, войовничого, руйнівного), і в чомусь фактично зіставний з ісламським фундаменталізмом, з яким сьогодні ведуть нещадну боротьбу західні цивілізовані країни на чолі із США. Саме тому процеси розпаду Чехословаччини і Югославії майже паралельно з крахом останньої „імперії зла” СРСР оцінюються як суто позитивні, що нарешті дозволять країнам Східної Європи остаточно позбутися пережитків імперського мислення і швидше стати на шлях побудови незалежних суверенних держав, а фрагментованим етнічно ледь забарвленим економічним регіонам, які за моделлю Європи є не державами, а саме регіонами, активно інтегруватись у єдиний європейський економічний і геополітичний простір.

За такого підходу ідея так званої Європи регіонів нерозривно пов'язується з моделлю „концентричних кіл”, суть якої полягає в тому, щоб на основі принципу „різношвидкісної інтеграції” фактично побудувати геоекономічний простір, у якому менш економічно розвинені країни підпадуть під протекторат більш розвинених (що фактично вже відбулось на практиці). Оскільки ж упертість національної держави — перешкода для стабілізації і, відповідно, інтенсифікації інтеграції, йдеться про так звану глибоку інтеграцію та подолання бар'єрів... Принципи субсидіарності та регіоналізму, що склалися, віддзеркалюють тенденції поступової трансформації управління в межах ЄС, посилення регіонального і наднаціонального рівнів управління” [35]. А перманентну кризу в Україні і відсутність традиції власної державності легко пояснити належністю до геополітичного ареалу, який перебуває в Європі суто географічно, а історико-цивілізаційно, як стверджують деякі вельми шановані у світі західної політології автори, ідеї яких було розглянуто вище, — до Азії, а то й Африки.

Нарешті, сьогодні твердження про примітивізм націоналізму у всьому ареалі Східної Європи, який явно не вписується в класично-європейське уявлення про

політичну націю-державу, дозволяє висунути розповсюджене в багатьох дослідженнях сучасного націоналізму припущення про те, що не просто надто швидке розширення ЄС, а саме розширення у бік Східної Європи, стало, як мінімум, каталізатором сучасної економічної кризи в Європі, бо, мовляв, менталітет населення цих країн в силу своєї зайвої етноцентричності, а значить і антиліберальності, в принципі не пристосований для динамічного розвитку за умов тепер уже не просто модерного, а й постіндустріального типу.

Такий підхід навіть, здавалося б, пояснює економічну кризу в Греції і навіть в Італії, Іспанії і Португалії, яких сьогодні звинувачують у тому, що вони тягнуть назад усі ліберально налаштовані країни ЄС, які, за класифікацією Е. Гелнера, належать до так званої другої зони. Адже типологічно (внаслідок історичного тяжіння до Східної Європи) ці країни, — свого роду аутсайтери розвитку класичного капіталізму і ринкової демократії (достатньо згадати хоча б про так звані авторитарно-тоталітарні режими відверто пронацистського типу в усіх цих країнах, що виникали й існували уже в другій половині ХХ століття), ближчі саме до східного (етнічного), а не до західного (демократичного) типу.

Проте при більш уважному погляді швидко з'ясовується, що всі вищеописані концептуальні теоретичні побудови внутрішньо суперечливі і непослідовні. Їм явно не вистачає глибшого, так би мовити, мета-теоретичного обґрунтування цивілізаційної природи глобальних тенденцій розвитку у Новий і Новітній часи. Наприклад, уже згадуваний Б. Брубейкер найбільш чітко формулює гіпотезу про причини докорінної відмінності двох типів національної самоорганізації, які виникли в Європі. За його версією, західноєвропейська нація „виростає” із середньовічної станової держави (яка, як відомо, набула найбільшої потуги саме у Франції), а оскільки подібні типи державності не сформувались на території Східної Європи, там виникли культурні або етнонації [36].

Якщо погодитися з подібним міркуванням, то перспективи створення державності європейсько-демократичного типу, а, значить, і повноцінної інтеграції в ЄС пострадянських країн, в тому числі й України, стають вельми примарними, адже, якщо відкинути міфи про те, що Київська Русь вже була свого роду першою історичною формою української державності, Україна, як, до речі, і Німеччина, й Італія, справді не має зіставного з Францією функціонування у формі централізованої держави. Але в такому випадку залишається незрозумілим, чому саме модерна нація нерозривно пов'язана з принципами європейської демократії, несумісними з феодалними основами права і навіть світобачення. І саме тому капіталістичний ринок модерно-національного типу не просто формується в опозиції до середньовіччя, а активно руйнує будь-які рудименти феодалного ладу. Згадаймо хоча б історичну місію Наполеона в Європі, який сам визнавав своє покликання у знищенні всіх до-буржуазних укладів, що гальмували поступ індустріального капіталізму. І саме на основі індустріального капіталізму й формується принципово нова форма ринкової консолідації, що лежить в основі модерної політичної нації.

Для пояснення глибинних витоків диференціації національної ідентичності в цивілізаційному масштабі і, зокрема, виникнення моделі буржуазної нації-держави саме в Європі вже згадуваний Е. Гелнер вимушений вдаватися до „теорії” так званого „пупка”, тобто визнання наявності історичних прототипів, зародків, аналогів, які начебто визначають причини типів етнонаціоналізму, зокрема — його поділу на „цивілізований”, „раціональний”, „поміркований” західний технічно-європейський

типи і типи „агресивний”, „популістський”. „войовничий”, східно-європейський, застосовуючи сумнівні аналогії з водою, яка різною мірою заповнює нерівності у ґрунті різної глибини, тим самими вдаючись у відвертий етноцентризм примордіалістського типу („примордіалізм” — дослівно з англійської „ідея звертання до первісних глибинних архаїчних витоків”) в душі свого концептуального антагоніста Е. Сміта [37]. Але при цьому залишається відкритою проблема пояснення нерівності самого „ґрунту”, тобто пояснення специфіки тих якостей „народного характеру”, який ще російські слов’янофільські ідеологи російської „исконности” пов’язували саме з ґрунтом — „почвой” (за що отримали назву „почвенники”).

Насправді ж той тип національної ідентичності, який сьогодні багатьма ідентифікується як східноєвропейський (інколи вживається поняття центрально-східноєвропейського культурного або етнонаціоналізму) насправді *різною мірою притаманний і „цивілізований” Західній Європі*, — ареалу виникнення модерної нації-держави, яка начебто поступово еволюціонувала в соціальну правову державу сучасного, власне постіндустріального типу на основі виключно ринково-реформаційних і просвітницьких ідей віку Розуму. Більше того, ідеї культурної нації набули великого поширення не тільки в Німеччині (як свого роду „недоєвропі”, яку відносять до проміжного варіанту державності, що увібрала цивілізаційні риси і європейського Сходу, і Заходу), а й у Франції, яка, за Е. Гелнером і Ю. Габермасом, виступає еталонним ідеальним типом нації-держави унітарного типу, начебто протилежним східноєвропейській „неісторичній” нації, в принципі не здатній сформувати власну державність.

Не випадково ідеологи Французької революції, борці за інтереси третьої верстви, тобто буржуазії, слідом за А. Смітом, автором видатного твору „Про причини багатства націй”, обґрунтовували модель класичної європейської нації, побудованої на засадах насамперед раціонального розрахунку й економічно-прагматичного індивідуального інтересу [38]. У той же час такі класики лібералізму, як Ш.-Л. Монтеск’є, А. Сен-Жюст, Лафайєт, Ж. Кондорсе вже починають, що називається, плутатись у показах, постійно збиваючись у своїх закликах до національного єднання в боротьбі проти ворогів революції не до приватновласницьких мотивів протестантської етики, а до вже фактично постпротестантської етики патріотичного служіння Батьківщині, концепцію якого пізніше буде обґрунтовувати видатний мислитель, лауреат Нобелівської премії один з розробників фактично постмодерного націоналізму А. Бергсон, саме націоналістичні погляди якого справили значний вплив на Ш. де Голля. Причому свою ключову ідею „життєвого пориву”, в принципі протилежну раціоналізму і прагматизму і явно дотичну до поглядів І. Фіхте, Дж. Мадзіні, Ж. Сореля, Х. Ортега-і-Гассета, М. Унамуно, Д. Донцова, В. Липинського, тобто ідеологів східноєвропейського націоналізму, А. Бергсон покладає в основу особливого типу етики, яку назве героїчною. Ця етика як особлива мотивація до консолідації, за його думкою, суттєво відрізняється від так званої буденної етики раціональної поміркованості власне буржуазного типу [39].

Етику ж буденності теоретично обґрунтує К. Поппер у своїй концепції пристосування до соціальних реалій без будь-яких спроб їх докорінної зміни, антиісторизму, заперечення „соціальної інженерії”, філософського конвенціоналізму, тобто розуміння істини як взаємоузгодження між різними суб’єктивним поглядами на будь-яку проблему, що склала основу розуміння сучасної європейської толерантності (цікаво, що саму ідею „відкритого суспільства” як максимальної консолідованої

творчої активності нації К. Поппер запозичив саме у А. Бергсона, — що, між іншим, визнає учень К. Поппера Дж. Сорос, — надавши їй протилежного змісту — ідеалу антинаціонального глобального ліберального космополітизму).

Навіть найбільш послідовний ідеолог класичної нації Абат Сійєс, автор знаменитого маніфесту „Що таке третій стан”, який, на думку дослідників, завжди віддавав перевагу нації над етноцентричним терміном „народ”, коливається у своєму розумінні механізмів оптимального державного управління, уявляючи Францію гранично психологізовано — як неповторну особистість і закликаючи будувати таким чином систему освіти, щоб розвивати відчуття взаємного братерства, що явно виходить за межі чисто модерного просвітницького світобачення і тяжіє до відверто романтичного світовідчуття [40].

Пізніше Наполеон Бонапарт, головним досягненням якого, як зазначалось, буде розчистка авгієвих стаєнь феодальної Європи задля запровадження класичної моделі нації-держави, зовсім не в дусі класичного раціоналізму і розумного егоїзму, сформулює гасло „Франція — вища мета мого життя” тезу, яку в різних варіантах пізніше знов-таки буде повторювати де Голль.

Що ж до геніального Ж-Ж. Руссо, то він взагалі фактично є основоположником концепції патріотизму як національної мотивації, заснованої на вищих альтруїстичних мотиваціях, нерозривно пов'язаних із відчуттям внутрішнього обов'язку служіння Батьківщині, що може сягати ступеня самопожертви. Не випадково той же К. Поппер у своїй концепції ультраліберальної західної демократії, сформульованій у „відкритому суспільстві”, відносив Ж-Ж. Руссо, поряд із І. Фіхте, автором видатної праці „Листи до німецької нації”, та В. Герцлем, автором моделі пруського корпоративного авторитаризму, до представників тоталітарної ідеології (в даному випадку пронацистського) штибу.

Повертаючись до роботи польського професора О. Гнатюк „Повернення імперії”, також не можна не відзначити не просто тенденційність по відношенню до України, а й методологічну хибність її поглядів на ті якісні цивілізаційні перетворення, що відбувались і продовжують відбуватися у світі. Так, можна визнати справедливою критику О. Гнатюк писав Ю. Канигіна, І. Каганця, С. Плачинди, П. Кононенка, Р. Кіся, О. Гуцала та багатьох інших українських неоміфологів, які, нещадно фальсифікуючи всесвітню історію своїми пошуками потенціалу українського державотворення, починаючи з часів Трипільської культури, насправді в духовному плані відривають Україну від тих європейських цінностей, нав'язують суспільній думці стан екстатично споглядальної захмареності, принципово протилежний і навіть несумісний з модерною національною свідомістю пошуково-мобілізаційного типу.

Не можна не погодитись і з тим, що подібне бачення має небезпечну типологічну спорідненість з правоконсервативними проектами так званої консервативної революції, що насправді мали світоглядну ідеологічну дотичність до нацистської ідеології і на сьогодні практично витіснені на периферію національної свідомості громадян розвинених європейських демократичних країн, і тому аж ніяк не може бути конструктивним проектом для форсованої модернізації економічної, духовної і політичної сфер українського суспільства.

О. Гнатюк справедливо звертає увагу і на змістовну практичну тотожність вищезгаданого реакційно-міфологічного етноцентризму з аналогічними російськими євразійським та неослов'янофільським (візантійсько-православним) проектами реанімації російської імперії, що, на перший погляд, виглядає досить дивно на тлі

антиросійських висловлювань багатьох із тих, хто вбачає в Україні новий цивілізаційний центр духовного оновлення і навіть порятунку не тільки сучасного Заходу, а й Сходу.

Але проблема полягає в тому, що у своєму дослідженні вона всіляко прагне ототожити вищеописані форми духовно-ідеологічного екстремізму з будь-якими критичними заувагами представників української художньої інтелігенції по відношенню як до тих цінностей, що в останні десятиліття запанували в Західній Європі і в цілому в межах так званого золотого мільярда на чолі зі США, так і багаторічної політики Заходу, в тому числі й Європейського Союзу щодо України. Причому польська дослідниця практично ігнорує цілком об'єктивні факти подвійних стандартів, які застосовуються щодо нашої держави (і багатьох країн Східної Європи) з боку Заходу, імітації економічної допомоги, яка має переважно лихварське спрямування, з боку міжнародних фінансових організацій, хибність нав'язуваних протягом багатьох років західними експертами псевдореформаторських проєктів „модернізації” України, що не мають нічого спільного з інтеграцією нашої держави у вищий ешелон економічно найрозвиненіших держав, і навіть підтримку з далеко небезкорисливими економічними і політичними цілями компрадорських псевдоеліт всередині самої України. Останнє на практиці веде скоріше до виштовхування нашої країни за межі ЄС, прирікає її на долю своєрідної геополітичної резервації, відстійника для депортованих з Європи емігрантів, ринку збуту неякісної продукції, джерела низькоякісної робочої сили переважно слов'янського етнічного походження, покликаною „розбавити” мусульманський контингент низько кваліфікованої робочої сили, сміттєзвалища відходів, нарешті, сірої транзитної зони, свого роду нічийної смуги між Росією і ЄС.

Воістину крокодилячі сльози проливають і з приводу того, що навіть найбільш талановиті молоді українські письменники (Пашковський, Ткачук, Андрухович) фактично почали усвідомлювати, що по відношенню до України з боку Заходу протягом багатьох років фактично проводиться політика, яка, попри всі декларації про максимальне сприяння розбудові незалежної української держави на засадах західної демократії, фактично має виразне неоколоніалістичне забарвлення (в українській публіцистиці останнім часом навіть з'явився термін „євроцинізм”). Причини подібного начебто меншовартісного ставлення до аутентичних європейських цінностей з боку представників української інтелігенції, на думку автора „Повернення до імперії”, криється в тому, що український етнос практично з початку свого зародження перебував і продовжує перебувати в полі тяжіння азійського цивілізаційного світу, в принципі несумісного з сучасною європейською стратегією державницького розвитку. Звідсіля, мовляв, і зв'язок ідей критично національно налаштованих українських письменників і публіцистів щодо побудованого на раціональних засадах верховенства права з антизахідними слов'янофільськими проєктами, і начебто тоталітарні стереотипи мислення української громади, які принципово відторгають базові засади європейської ринкової демократії.

Отже, за вищеописаною версією Україна не просто не відбулась як держава внаслідок того, що самі ментальні особливості українського етносу не дозволяють цього зробити, водночас причиною і наслідком чого є своєрідна амбівалентність неоднозначність національної мотивації видатних представників української еліти, яка, на думку О. Гнатюк, у цьому плані докорінно відрізняється від представників польської політичної і духовної еліти: „Питання „герой чи зрадник?”... постає й тоді, коли неможливо однозначно оцінити особу, яка відіграла помітну роль у політично-

му житті. Однак такі сумніви годі й припустити, якщо йдеться, скажімо, про Тадеуша Костюшка чи Юзефа Пілсудського. Звісно, я не прагну надати раніше згаданим постатям якоїсь двозначності — хочу лише підкреслити, що саме так пишуть про гетьмана Івана Мазепу чи Симона Петлюру” [41].

Типовим прикладом ущербності сучасної української інтелігенції буцімто є відстороненість, споглядальність небажання займатись конкретними просвітницькими проектами вже не просто модерного, а постмодерного типу. Саме тому, на думку О. Гнатюк, в українському духовному житті спостерігається своєрідна зацикленість на уцільно утопічній ідеї творчого покликання і особливої місії національної інтелігенції у формуванні нового, по суті антизахідного, світогляду та необхідності плекання так званого високого мистецтва, що прищеплятиме у художній формі громадянам ідеали служіння своїй Батьківщині. Тут О. Гнатюк приєднується до закликів багатьох українських фахівців з маскультивського піару всіляко розвивати українську так звану популярну культуру (або, простіше, попсу), у чому вже Україну випереджає Росія, що, мовляв, дозволить витіснити аналогічну російськомовну продукцію, що поки що панує в українському інформаційному просторі, і тим самим фактично створити новітню українську демократизовану на європейських засадах культуру.

При цьому впадає в око, що сам Захід оцінюється польською дослідницею у гранично заідеологізованій статичній однозначності на основі розхожих ліберальних понятійних кліше, сукупність яких гарно передається гаслом „свобода, ринок, демократія”. В уже наведених концептуальних висновках своєї роботи О. Гнатюк, зокрема, говорить про західний культ індивідуалізму — „Я”, що протистоїть будь-якому колективному „Ми”, яке складає ідеологічну базу як радянського, так і національно-тоталітарного проекту.

Закономірно виникає питання: якщо, за словами О. Гнатюк, яка, очевидно, є етнічною україновою, її фундаментальна праця призначена в першу чергу саме для польського читача, то чи не прагне авторка утвердити в очах цивілізованої Європи думку про те, що саме Польща покликана виконати місію останнього форпосту бастиону від варварської навали з азійського Сходу, а може й окультурити Україну, прищепивши їй тим чи іншим чином навички демократичного співжиття, як це намагалась здійснити Польща по відношенню до українського етносу в минулому?

Не випадково Ларі Вулф у фундаментальній монографії „Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва”, яка сьогодні є предметом жвавого обговорення західній націології і досліджень із всесвітньої історії, підкреслює глибоко дискримінаційний характер ідеї Центральної Європи стосовно ареалу, до якого О. Гнатюк зараховує лише країни вишеградської групи: „Прибічники ідеї Центральної Європи сьогодні прагнуть інтелектуальними засобами похитнути репресивну ідею Східної Європи, звільняючи від неї Чехію й Угорщину, можливо, Польщу та, либонь, ще Словенію. Проте рубрику „Східна Європа” надалі можуть застосувати, аби увічнити вилучення решти і зберегти розрізнення, яке підживлює нашу ідентичність” [42].

Причому найсумніше полягає в тому, що свого часу інтелектуали країн, що перебували під радянською окупацією, з патріотичних міркувань намагалися протиставити гуманістичні цивілізаційні цінності колоніальному тоталітаризму, а пізніше ця ж ідея почала використовуватись для вже прозахідних неоколоніалістичних ідей „...Є певна іронія в тому, що ідею Центральної Європи у 1980-х роках відродили саме польські, чехословацькі й угорські інтелектуали, щоб разом із інтелектуалами

Західної Європи плекати її як ідеологічну протиотруту „залізної завіси”. Отож питання про те, чи існувала Центральна Європа, повністю залежало від розрізнення інтелектуального конструкта і геополітичної реальності, а відтак Центральна Європа була лише ідеєю...” [43].

Але, повторюю, тенденційність неминуче породжує викривлення соціальної реальності. Тому зовсім не дивно, що базові постулати книги О. Гнатюк виявляються хибними. Зокрема, попри її твердження про те, що країни вишеградської групи вже подолали так званий етнонаціоналізм і вже бадьоро крокують в одній шерензі з країнами західного націоналізму, за визначенням ліберального, державницького, гуманного, індивідуалістичного тощо, до постнаціоналізму, в усіх вищезгаданих державах, по-перше, ліберальні реформи за рецептами західноєвропейського світосистемного ядра призвели до більш ніж неоднозначних результатів. По-друге, на тлі внутрішніх, не тільки політичних і економічних, а й духовно-світоглядних криз середини і Чехії, і Польщі, і Угорщини, до якої додається криза загальноєвропейська, в цих країнах активізується політичні рухи націоналістичного і, багато в чому, антиєвропейського спрямування. В усякому разі антиєвропейського з погляду неприйняття тієї моделі ЄС, яка впроваджена за допомогою Лісабонської угоди [44]. Особливо сказане стосується Угорщини. Адже саме в цій країні, на наш погляд, світоглядне переосмислення національно-модерної європейської ідентичності є найбільш перспективним [45]. І цей факт, на нашу думку, заслуговує на особливу увагу дослідників сучасних європейських процесів, які свідчать про спроби переформатування ліберально-космополітичної моделі ЄС.

Але найбільше насторожує те, що при уважнішому погляді на загальновизнані цивілізаційні механізми еволюції народженого саме в Європі типу модерного націоналізму, можна побачити відверте прагнення вищезгаданих ліберальних дослідників до того, щоб підігнати історичну реальність під дуже жорсткі абстрактні схеми, що подекуди межує з фальсифікацією всесвітньої історії і за своєю упередженістю гідне будь-яких тоталітарних ідеологічних псевдонаукових конструктів. Виявляється, що затята критика лібералами етноцентричності, дотична до наближеної нацистської форми тоталітаризму, начебто породженої Східною Європою, є не тільки не послідовною, а й у багатьох випадках відверто лицемірною, позаяк, як це не дивно, багато в чому сучасні форми ліберально-космополітичного гегемонізму своїм зворотнім боком мають відверто соціал-біологізаторські, а то й расистські, погляди. Так, намагаючись дати відповідь на питання щодо причин, за якими Німеччина й Італія (що, на думку того ж Е. Гелнера, належать до зони нехай і менш послідовного порівняно з Британією, Францією, США, але все ж таки саме ліберально налаштованого націоналізму, який є лише підготовчим етапом до реалізації глобалізму космополітичного), стали геополітичними епіцентрами виникнення тоталітарного типу націоналізму — нацизму, К. Поппер ставить завдання: „...дати короткий опис послідовності вельми дивних подій, які складають історію підйому німецького націоналізму”, фактично водночас отожднюючи будь-який націоналізм з його тоталітарною формою — нацизмом, а лібералізм визначаючи як „єдино вірну” принципово антинаціоналістичну ідеологію, що набуває фактично національної форми, поверхової національної забарвленості лише на етапі свого зародження. Один з найбезкомпромісніших апологетів сучасного західного лібералізму К. Поппер доходить однозначного висновку про те, що „принцип національної держави... — це міф, ірраціональна, романтична і утопічна мрія, це — мрія натуралізму і племінного колективізму” [46].

Головна ж причина зародження нацизму саме в Німеччині, за версією К. Поппера, полягає в тому, що, „коли націоналізм відродився сто років назад, це сталося в одному з найстрокатіших в національному відношенні регіонів багатонаціональної Європи — в Німеччині, насамперед в Пруссії з її багаточисельним слов'янським населенням (не всім відомо, що Пруссія з її переважно слов'янським населенням ще століття назад взагалі не вважалася німецькою державою; на конгресі у Відні Пруссія була зареєстрована як „слов'янське королівство”, а ще в 1830 р. Гегель говорив, що Бранденбург і Мекленбург населені „германізованими слов'янами”)” [47].

Насправді, і це підтверджує нашу гіпотезу щодо граничної ідеологічної заангажованості ультраліберального космополітизму, в історії модерної Європи все відбувалось із точністю до навпаки! О. Пленков у фундаментальному науковому дослідженні „Таємниці Третього Рейху. Спартанці Гітлера”, відзначає, що так звані фольксдойч, тобто етнічні німці, які тривалий час проживали на території Східної Європи, найбільшою мірою не тільки біологічно, а й культурно асимілювались до способу життя, багато в чому породженого зовсім не відсталістю, а, навпаки, залученістю цього європейського регіону до потужних процесів національно-цивілізаційного реформатування епохи „Весни народів”; вони сповідували цінності способу життя, які, хоча і справді мали виразне етнокультурне забарвлення, але радикально розходились із доктриною націонал-соціалізму, що власне і викликало дуже обережне, якщо не вороже, ставлення до своїх земляків з боку нацистської верхівки.

Причому ідеї, які лежали в основі світогляду прусських і остгейтських німців, що дійсно століттями активно взаємодіяли зі слов'янами, насправді пов'язані з реформаційними ідеями, які були поширені і в Україні. „Чиновники Пруссії під впливом лютеранського почуття обов'язку кантівської етики та виховної діяльності королівкальвіністів, — часто виявлялись прогресивнішими за монархів; у цьому відношенні Пруссія була унікальною країною, в якій кожний пруссак міг сказати: „L'etat c'est moi”. ...Пруською історичною традицією у різні часи користувались по-різному: то звертались до пруської військової величі, то до пруського соціалізму, то до пруських адміністративних досягнень. Те ж стосується і горезвісного „пруського стилю” — це була відповідь на культурний плюралізм, який сприймався як загроза німецькій культурі та ідентичності” [48]. Йдеться про особливий авторитарний етатизм із виразним націоналістичним забарвленням.

Ця ідеологія орієнтувала на такі форми національної ідентичності, які передбачали ідею особистого служіння і навіть самопожертви в ім'я Батьківщини, що визначалась на основі не етнічної, і тим більше — расової, самтожності, а новітньої культурної мотивації, яка насправді історично зародилась саме у Центрально-Східній Європі в епоху весни народів. Це і породило трагічну колізію, за якої східні німці були небажаними як для представників суто етнічних рухів, справді історично домодерних рухів у країнах Східної Європи, розвиток яких століттями штучно стримувався ззовні, так і, що особливо цікаво, з боку самої гітлерівської верхівки: „...Остзейці були небажаним елементом не тільки в Естонії, Латвії, Литві: аристократичний характер цієї німецької колонії згодом викликав роздратування і у „плебейського” нацистського руху. ...Гітлер... сказав, що корінне населення Прибалтики давно було б германізоване, якби цьому не перешкоджало соціальне упередження та зарозумілість прибалтійських баронів. ...Ймовірно, саме з цієї причини Гітлер так легко пішов на виселення остзейців фольксдойч зі східної Прибалтики...” [49].

На жаль, вищезгаданий чинник абсолютно не враховувався і лідерами того самого Західного світу, який здійснював імперіалістичну політику щодо балканських і слов'янських країн, які несли світло демократії на Схід. „Пруссія в оцінках іноземців завжди ідентифікувалась зі східно-німецькими юнкерами („Ostelbier”), які, як багато хто вважав, були головними винуватцями війни, — так, в усякому разі, думали Сталін і Черчилль. Те, що значна частина східно-ельбської знаті опинилась у Русі Опору, нікого не хвилювало” [50].

Взагалі, декларування особливої схильності східного типу націоналізму до масових насильницьких дій, поширене серед ліберально орієнтованих прибічників, протиставлення західноєвропейського націоналізму і східноєвропейського, також не відповідає історичним реаліям. Вже згадуваний Д. Лангевіше, який, між іншим, у тій же книзі „Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі” провів тонкий і, в цілому, об'єктивний аналіз становлення в Німеччині соціально-романтичної національної культури патріотично-народницького типу, після додаткового ретельного аналізу врешті-решт відмовляється від приписування насильства виключно східному типу націоналізму. Він визнає, що ті чи інші форми масового насильства виникали за різних обставин у процесі становлення як західноєвропейського, так і східноєвропейського типу державності... Франція, як правило, слугує типовим зразком західного типу державної нації, тоді як Німеччина, розташована східніше, починає перехідну зону, що примикає до світу етнонаціоналізму Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. ... Така, що інтегрує, національна держава... могла перейняти і перетворити територіальний і частково також інституціональний спадок династичних держав, що існували, подібний тип присутній лише в Західній Європі: Англія, Нідерланди, Франція, а також Швеція, Іспанія, Португалія. Націоналізми в національних державах, що виникли у ХІХ столітті, відносяться до типу уніфікуючого або сецесіоністського націоналізму... Створення італійської національної держави вимагало об'єднання окремих існуючих держав і одночасно визволення північно-італійських областей із Германського союзу та Габсбурзької монархії. В Німеччині спостерігалась та ж картина: для утворення малонімецької національної держави необхідна була уніфікація майже 40 окремих держав, а також сецесія від Габсбурзької монархії. Для цього скрізь — не тільки в Італії чи Німеччині — виникла потреба звернутись до військового насильства” [51].

Більше того, інший учасник грандіозного проекту всебічного дослідження етнонаціональних процесів на всьому Європейському континенті доходить висновку про те, що частіше за все етнонаціональна мотивація виступає лише прикриттям більш глибоких і прихованих (від себе додамо: за ультраліберальною фразеологією про верховенство права і недопущення будь-яких форм тоталітаризму) причин масового застосування сучасної зброї, в тому числі і на території ЄС. „Ані насильницькі цінності, ані етнічність самі по собі не є достатніми чинниками для того, щоб пояснити виникнення насилля в етнічних конфліктних констеляціях. Багато процесів, які асоціюються з насильницькою етнічною мобілізацією, як, наприклад, акцептування, що зростає, політичного насилля і проведення жорстких етнічних кордонів, виступають наслідками, а не причинами ескалацій у формі насилля, на протиположній зарядженості конфліктів, яку підкреслюють спостерігачі, найбільш вдалі пояснення базуються на припущеннях реальності” [52].

В чому ж причина подібної не просто непрофесійної, а й відверто тенденційної позиції, здавалося б, маститих авторів у розумінні процесів новітнього європейсько-

го державотворення і трактуванні національного аспекту європейської ідентичності? На наш погляд, на це питання дає вичерпну відповідь уже згадуваний Л. Вульф. Докладно проаналізувавши традицію створення реакційного міфу Східної Європи, він доходить однозначного висновку про те, що з часів європейського Просвітництва в процесі формування західного світосистемного ядра (Е. Валлерн-стайн) і постійних спроб тим чи іншим чином колонізувати аграрну периферію Європи індустріальним Заходом, і в першу чергу — Британією, відбувається інтенсивний процес створення відповідного ідеологічного наповнення цієї по суті імперіалістичної політики, в якому активну участь беруть навіть такі видатні мислителі як Е. Кант, В. Гегель, Ж. Кондорсе і багато інших творців концепції прогресивного Заходу (під яким малась на увазі саме Західна Європа) і незворотно відсталого варварського Сходу Європи, не здатного не тільки модернізуватись, а й взагалі існувати без покровительства з боку країн, що виконують священну місію цивілізування решти незахідного світу. Саме в контексті унікального економічного розвитку Західної Європи... Східна Європа XVIII століття стала для Західної Європи її першою моделлю недорозвитку — поняття, яке тепер застосовується у масштабах всього світу” [53].

Йдеться про особливий механізм визначення європейської ідентичності на загальноцивілізаційному рівні через протиставлення стадіально нижчим щаблям розвитку суспільного прогресу, з якими пов'язувалось загальне поняття Сходу або Орієнту. Саме з цієї причини виникла потужна не просто наукова, а й світоглядна настанова, суть якої афористично передав видатний австро-угорський політичний діяч канцлер Австро-Угорщини Міттерних, свого часу сказавши, що „Азія починається там, де Східне шосе виходить з Вєни”. „Сама Західна Європа у XVIII столітті — в епоху Просвітництва — винайшла Європу Східну як свою доповнювальну половину. Саме Просвітництво з його інтелектуальними центрами у Західній Європі виплекало й привласнило неологізм „цивілізація”, а цивілізація, своєю чергою, на тому самому континенті знайшла свій додаток у безпросвітному краї відсталості і варварства. Так „винайшли” Східну Європу” [54].

При цьому, як зазначалось, „винайдення” Східної Європи було чисто умоглядним конструктом, закликаним окреслити ареал геополітичного і гео економічного впливу індустріально розвиненої частини континенту, освоєння якого як сировинного додатку є доцільним (сама назва книги Т. Вульфа відсилає до іншої дуже відомої роботи „Винайдення традиції”, що вийшла за редакцією Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера, в якій доводилось, що навіть величезна кількість, здавалося, аутентичних етнічних традицій, що мали засвідчити національну ідентичність розвинених країн Європи, насправді була фактично вигадана групами інтелектуалів у добу модерну).

Не можна сказати, що в самій ідеї протистояння і, водночас, взаємовизначення двох частин Європи зовсім немає раціонального зерна, адже історично саме в Західній Європі відбувся цивілізаційний прорив від середньовіччя до капіталістичного Нового часу, а країни Східної Європи, які спочатку просто відставали у процесах модернізації, поступово переходили на стан перманентної цивілізаційної застійності. І в цьому плані дійсно можна погодитись із тим, що саме Україну можна розглядати як свого роду ідеальний тип, найбільш класичне втілення, навіть в чомусь синонім Східної Європи. Не випадково „зацікавлення Вольтера Україною було лише однією з багатьох ниток складної і посиленої уваги Просвітництва до східних земель і народів Європи — уваги, яка врешті-решт вилиться у „винайдення” Схід-

ної Європи. „Винайдення Східної Європи” — це книжка про те, як люди почали розглядати Європу як територію, засадниче поділену на східну та західну частини” [55].

Справді, адже саме Україна внаслідок трагічного збігу обставин з одного боку стала пограниччям, краєм європейського світу Нового часу із світом мусульманським, а з іншого — перетворилась на колонію двох європейських країн — Польщі та Росії (частково Австро-Угорщини), які самі, за класифікацією Е. Валлрестайна, були напівпериферійними імперіями протекторатного типу, що значною мірою перебували під контролем британського капіталізму, а Польща, фактично втративши державність, до того ж сама включалася до складу Російської імперії на правах фактично домініону. За врахування цього важливого моменту стає зрозумілою і позиція тих західних фахівців, які саме Україну вважають своєрідним епілотом європейської „східності”, найбільш вдалою моделлю для конструювання цього неоколоніального міфу. „То ж Європа почала сприймати себе поділеною на Східну Європу та Західну Європу, що стало головною засадничою орієнтацією континенту в Новий час — аж до схилку ХХ сторіччя та кінця холодної війни. ...Україна була явно і незаперечно східною, а тому вона стала географічним наріжним каменем для інтелектуального конструювання Східної Європи філософами Просвітництва” [56].

Проте причини цього відставання далеко не вичерпуються внутрішньою відсталістю, а обумовлені негативним гальмуючим впливом ззовні. Сьогодні вже ні для кого не є секретом той факт, що на тлі ідеологічної істерії, викликаній необхідністю під виглядом допомоги у реформах ліберально-ринкового штибу, у пострадянських країнах вирішувалась вузькопрагматичне завдання за рахунок додаткових матеріальних і людських ресурсів, доларизації території колишнього СРСР і країн колишнього радянського блоку розв'язати перш за все економічні проблеми країн Західної Європи і США. „Революція 1989 року, поза сумнівом, загострила проблему „відсталості” Східної Європи мірою того, як нові уряди намагалися розчистити економічні руїни комунізму й долучитися до світової економіки ринкового капіталізму. Звернення за порадами до експертів та прохання про економічну допомогу з-за кордону, звичайно, сприймалось як остаточне підтвердження нашого економічного успіху та відсталості Східної Європи” [57].

Але проблема полягає в тому, що подібна настанова приховує, а й то й повністю ігнорує, факт довготривалого негативного впливу Західної Європи на Східну, який так чи інакше сприяв економічному відставанню цього регіону на шляху капіталістичного розвитку, нав'язував Східній Європі ту саму стагнаційну модель існування, яка потім була оголошена продуктом власного етнічного архетипу східноєвропейської культури, який і сьогодні начебто визначає історичну долю цього регіону. А головне — формує різко негативний образ східноєвропейської ідентичності як такий, що протистоїть ліберальній демократії, яка начебто є ідентифікаційним брендом сучасної Європи.

Використані джерела та література:

1. Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 504.
2. Сетон-Вотсон Г. Старі й нові нації // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 515.
3. Кон Г. Західний і східний націоналізм // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 632.

4. Там само. — С. 631.
5. *Брубейкер Р.* Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 97.
6. *Габермас Ю.* Залучення іншого. Студії з політичної теорії. — Львів: Астролябія, 2006. — С. 182—183.
7. Там само. — С. 168—169.
8. Там само. — С. 227.
9. *Шнапер Д.* Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. — Харків: „Фоліо”, 2007. — С. 171.
10. Там само.
11. Там само. — С. 192—193.
12. Там само. — С. 205.
13. Там само. — С. 210.
14. *Гобсбаум Ерік Дж.* Нації і націоналізм // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 795—796.
15. *Фрідман Т.Л.* Світ плаский! Глобалізований світ у ХХІ столітті. — К.: „Акта”, 2008. — 675 с.
16. *Пламенац Д.* Два типи націоналізму // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 637.
17. Там само. — С. 639.
18. Там само. — С. 645.
19. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм. — К.: Таксон, 2003. — С. 248.
20. Там само. — С. 249.
21. Там само. — С. 251.
22. Там само. — С. 246.
23. *Лангевіше Д.* Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі. — К.: Видництво „К.І.С.”, 2008. — С. 174.
24. Там само. — С. 181.
25. Там само. — С. 189.
26. Там само. — С. 190.
27. Там само.
28. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. — К.: Критика, 2005. — С. 489.
29. *Поптер К.* Открытое общество и его враги. — М.: „Культурная инициатива”, 1992. — С. 61.
30. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. — К.: Критика, 2005. — С. 274.
31. *Шморзун О.* Солідаристсько-корпоративна парадигма цивілізаційного розвитку України // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна. — К.: Університет „Україна”. — С. 390—396.
32. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. — К.: Критика, 2005. — С. 276.
33. Там само. — С. 278.
34. Там само. — С. 62.
35. *Еремينا Н.В.* Этнотерриториальные проблемы стран Европейского союза. — СПб.: СПбГУ, 2009. — С. 75, 77.
36. *Brubaker R.* Nationhood and the National Question in the New Europe. — Cambridge: Cambridge University Press, 1996. — P. 24-42.
37. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм. — К.: Таксон, 2003. — С. 278—290.
38. *Lavialle G.* L'homme économique. Essai sur les racines du neoliberalisme. — Paris: Gallimard, 2007. — 417 p.
39. *Бергсон А.* Два источника морали и религии. — М.: „Канон”, 1994. — 383 с.

40. *Аббат Сийес*: от Бурбонов к Бонопарту. — СПб.: Алетейя, 2003 — С. 78—126.
41. *Гнатюк О.* Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. — С. 460.
42. *Вульф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К.: Критика, 2009. — С. 43.
43. Там само. — С. 42.
44. *Демократизация и парламентаризация в Восточной Европе.* — М.: ИНИОН РАН, 2003. — 265 с.; *Национализм и популизм в Восточной Европе.* — М.: ИНИОН РАН, 2007. — 176 с.
45. *Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии.* — М.: Весь Мир, 2010. — 568 с.
46. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. — М.: „Культурная инициатива”, 1992. — С. 63-64.
47. Там же. — С. 62.
48. *Пленков О.Ю.* Тайны третьего Рейха. Спартанцы Гитлера. — М.: ЗАО „ОЛМА Медиа Групп”, 2011. — С. 378—379.
49. *Пленков О.Ю.* Тайны третьего Рейха. Спартанцы Гитлера. — М.: ЗАО „ОЛМА Медиа Групп”, 2011. — С. 385.
50. Там же. — С. 380.
51. *Лангевитше Д.* Западноевропейский национализм в XIX и XX столетии // *Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. Т.1. Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств.* — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 90—91.
52. *Элверт Г., Гоштани К.* Насилие и этничность // *Национализм в поздне — и посткоммунистической Европе. Т. 1. Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств.* — М.: РОССПЭН, 2010.
53. *Вульф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К.: Критика, 2009. — С. 27—28.
54. Там само. — С. 19—20.
55. Там само. — С. 20.
56. Там само. — С. 35.
57. Там само. — С. 130.

1.5. Цивілізаційна ідентичність України: теоретичні та політичні засади

Втім, надто дискримінаційна одіозність вищезгаданих концепцій (розділ 1.4), за якими територіально центрально-європейські країни, лише незначно зміщені на Схід, оцінюються як цивілізаційно не просто неєвропейські, а по суті антиєвропейські, стала причиною протестів деяких знаних східноєвропейських дослідників процесів „національного будівництва” або „розбудови держави” саме з країн, які належать, за Е. Гелнером, до третьої зони (Україна за цією версією перебуває в зоні четвертій, уже остаточно позаєвропейській, що, між іншим, дає гарні теоретичні козирі в руки тих європейських політиків, які наполягають на неможливості для нашої держави стати повноправним членом ЄС). Ці фахівці з етнодержавотворення намагаються бодай хоча б трохи, хоч якось пом'якшити ліберально ідеологічні міфологеми щодо співвідношення етнонаціоналізму і глобалізму в сучасному світі і, головне, в регіоні Східної Європи. Причому вельми показово, що голоси протесту проти упереджених оцінок історії і перспектив розвитку країни так званої периферійної Європи насамперед лунають з боку саме представників або вихідців із країн Східної Європи.

Зокрема, чеський дослідник Мирослав Хрох, розмірковуючи про стереотип так званого східноєвропейського націоналізму, що начебто „являє собою загрозу стабільному громадянському суспільству Заходу”, цілком справедливо, на наш погляд, підкреслює абстрактність і позаісторичність подібного підходу. „Перший стереотип пов'язаний з недиференційованим уявленням про Схід — уявлення аналогічне також недиференційованому трактуванню „Східного блоку”. Цілий етнічно-гетерогенний багатокольоровий пояс країн від Естонії через Угорщину до Македонії розглядається як типологічно гомогенний. Там скрізь несамовиті націоналізм... Не відповідає дійсності облюбвана дихотомія націоналізму, що авторитарно повторюється з часів Ганса Кона, згідно з якою існує принципова різниця між західним націоналізмом, ліберальним і прогресивним, з одного боку, і відсталим, реакційним східним націоналізмом — з іншого” [1].

Б. Стефанеску у дослідженні назва якого не залишає жодних сумнівів щодо ставлення автора до концепції двох — демократичного і позадемократичного — типів європейського націоналізму: „Про „хороші” та „погані” націоналізми”. Автор, зокрема, на наш погляд, цілком справедливо зазначає, що західні дослідники здебільшого уявляють національні процеси в Румунії під кутом зору „радикалізації інтелектуальних описів”, під якою він розуміє „поляризацію культурних форм, якими оперує більшість критиків, поляризацію, що зводить розмаїття ідіом у сучасній Румунії до запеклого антагонізму... між західним громадянським плюралізмом і східноєвропейським етнічним націоналізмом” [2].

Безпосереднім наслідком такого підходу є ситуація, за якої „ліберальні критики винаходять критичну відмичку, яка, як їм здається, дає легкий доступ до істини, моральності й прагматичного успіху. Вони категорично засуджують як шовіністичну всяку ідею мовної ідентичності і відокремлюють громадянську мотивованість від націоналістичної” [3]. Це, на думку автора, полягає, зокрема, в тому, що „в дослідженнях східноєвропейського посткомунізму Румунію досі розглядають винятково як вогнище етнічного конфлікту між румунською більшістю і найбільшою з меншин — угорцями” [4].

Зокрема, у згадуваній праці Б. Стефанеску намагаються дати парадигмальну типологію різних форм національної ідентичності через їх співставлення з класичними ідеологіями, що саме по собі є вкрай продуктивним підходом [5]. Але у якості методологічних засобів такого розрізнення він використовує поняття із арсеналу мистецтвознавства. Внаслідок цього системні виміри „чотирьох ідеологічних стилів” — анархізму, що характеризується як ірраціоналістична (ідеалістична) мотивація, радикалізму — раціоналістична мотивація (реалізм), лібералізму — раціоналізм (реалізм) і консерватизму, відповідно, ірраціоналізм (ідеалізм). Причому перші дві міфологеми, начебто базовані на ідеї первинності (революції), а другі відповідно — тягlostі (еволюції).

Символом консерватизму як мотивації „синтетичної та інтуїтивної цілісної та еволюційної”, за Б. Стефанеску, є іронія, анархізму — синтетичного та інтуїтивного і водночас партикулярного та революційного — метафора (символ, персоніфікація), лібералізму цілісного та еволюційного аналітичного і раціонального порівняння, (метонімія), синекдоха), а радикалізму партикулярного та революційного аналітичного та раціонального антитеза (літота, гіпербола), які, до того ж, системно взаємодіють за параметрами ірраціоналізму, раціоналізму і тягlostі перервності. Причому, на думку автора, кожний з цих ідеологічних стилів нерозривно пов’язаний з особливим стилем національної ідентичності — анархічним, радикальним, ліберальним, консервативним націоналізмами, різна комбінація яких, мов чив, і складає особливості національної самоідентифікації різних країн як Східної, так і Західної Європи [6].

На жаль, в даному випадку спроба винайти системно-соціологічні або цивілізаційні засади єдиних загальноєвропейських етнонаціональних цінностей набувають такого екзотичного забарвлення — своєрідного мелосного міфологізму, що якоюсь мірою ллють воду на млин прибічників модерністського ліберального концепту європейської ідентичності. І хоча саме інтуїтивно дослідник вгадує реальні особливості певних парадигмально-системних мотивацій, які приховуються за тими чи іншими ідеологічними брендами або ярликами і справді завжди мають ту чи іншу національно-етнічну забарвленість, в цілому такий підхід не витримує критики саме в силу відсутності системних критеріїв запропонованої класифікації і відсутності обґрунтування між категоріями естетики і політичної соціології. Рішення ж цієї проблеми в зовсім іншій площині.

Відомий німецький вчений О. Дан у своїй фундаментальній праці „Нації і націоналізм в Німеччині 1770—1990”, також намагається пом’якшити надто жорсткий поділ двох типів європейського націоналізму, хоча, на перший погляд, ідеї німецького дослідника знаходяться в руслі докладно описаного вище дуалізму механізмів європейського державотворення. Зокрема, він цілком визнає, що французька модель унітарної держави, що спирається передовсім на форми економічної буржуазної консолідації громадян як суб’єктів економічних відносин буржуазного типу, пов’язана з граничною уніфікацією якісно нового економічного і політичного простору, руйнуванням всіх земельних територіальних автономій як феодалських пережитків; вона була спрямована насамперед на ліберальну ринково-парламентську модель громадського суспільства, в якому власне патріотична мотивація поступово витісняється космополітичною, а народ перетворюється на громадян, що отримують, знов-таки, уніфіковані права і свободи.

Це начебто й обумовило феномен принципового відставання Німеччини на шляху європейської модернізації, створення єдиної унітарної нації-держави за класич-

ним французьким взірцем. Адже особливість, а то й унікальність, національного державотворення в Німеччині насамперед обумовлена тим, що сама самобутня німецька нація зароджується ще за часів „Священної римської імперії” (не випадково точна назва цього середньовічного утворення звучить так: „Священна римська імперія німецьких націй”).

Специфіка національної ідентичності, що виникає на цьому національному ґрунті, на його думку, полягає у нерозривному синтезі так званого земельного патріотизму і так званого рейхспатріотизму, тобто цілковито вписується в модель канотації традиціоналістського антимодернізаційного типу. Особливість цієї моделі полягала в тому, що в її межах закладалась універсалістська модель федералізму, протилежна до французької моделі буржуазного типу, базована на принципі мирного співіснування і співробітництва німецького етносу з усіма іншими європейськими народностями як в межах самого Рейху, так і навіть за його межами в масштабі Європи. „На відміну від Франції, в якій виробився централістський унітарний тип національної держави, характерним для Німеччини типом національної держави стала *державна національно-федеративна*. Сильно розвинений регіоналізм являє собою відмітну рису німецької нації. Німецький патріотизм виник від початку у Німеччині як земельний патріотизм” [7].

В той же час дослідник вважає, що французька модель нації-держави, що спиралась на принцип замкненості і самодостатності національному ринку, а також панування титульної нації, яка будь-що прагне випіснити інші етноси всередині держави і займає активно конфронтаційну позицію по відношенню до інших націй держав (ідея так званої воєнної нації), прагнучи військовими засобами доповнити свою економічну колоніальну експансію і завоювання зовнішніх ринків. Подібно до того, як національний ринок новітньої європейської держави знищує феодальні перегородки, в яких зберігалась за середніх віків етнокультурна і навіть мовна своєрідність окремих народностей, насаджена Наполеоном Бонапартом у Європі система надетнічних націй держав рано чи пізно породжує модель загальноімперського імперіалізму за моделлю сполучених штатів Європи на основі так званого функціоналістського підходу, тобто поступового узгодження економічних інтересів приватними агентами загального ринку в дусі ідеї своєрідної соціологічної конвенціональності К. Поппера (фактично на цих же засадах відбувалось становлення СОТ уже в масштабах світового ринку).

За О. Даном, саме це за ситуації загострення традиційних для Європи міждержавних напружень породжувало неадекватну консервативну реакцію відсторонення модерної складової націоналізму і трансформації рейхспатріотизму у расово-етнічний патріотизм, головний зміст якого полягав у підміні ідеї федеральної територіальності ідеєю об'єднання Німеччини за мовним принципом в уніфіковану територію всіх німецькомовних народів. Середньовічний етнічний патріотизм спочатку трансформується у націоналізм, а пізніше, мірою неухильного наростання загальноєвропейської кризовості, і в нацизм. Тобто фактично саме капіталістично-модернізаційна стратегія руйнування традиціоналістських форм європейської національної організації, започаткованих Німеччиною, яка геополітично знаходилась у Центрі Європи і складала ядро Священної Римської імперії, в кінцевому підсумку стала головною причиною не тільки катастроф двох соціальних війн, а й, про що прямо пише О. Дан, появи феномену німецького нацизму, який був не чим іншим, як граничною абсолютизацією воєнного націоналізму і спробою побудувати унітарну

Німеччину як Рейх на ненімецьких етнічних землях. „Активний вступ Німеччини в Першу світову війну та її поразка призвели до того, що німецька нація з головної діючої особи *військового націоналізму* перетворилась на головного постраждалого від його наслідків. Буржуазні провідні верстви відповіли на це посилення ревзійоністських настроїв, яке сприяло перемозі націонал-соціалізму.

Характерною рисою політичного мислення широких прошарків німецької буржуазії у вік націоналізму стала його національно-етнічна забарвленість, головною особливістю якої було прагнення до самоуособлення та витіснення елементів, що визнавались чужими. Так, наприклад, після 1914 року вже майже не лунали протести проти епідемії юдофобії та антисемітизму” [8].

Отже, оригінальність власної концепції О. Дана полягає в тому, що він зовсім не оцінює відставання Німеччини у процесі капіталістичної модернізації і відповідного націотворення виключно як недолік. Те, що в Німеччині процеси державної інтеграції на національних засадах відбулись пізніше, аніж у еталонних Франції, Британії, США, на думку фахівця, це насправді її перевага! Адже на противагу чисельним прибічникам „прогресивного” західноєвропейського і „регресивного” східноєвропейського націоналізму саме з класичною капіталістичною модернізацією, а, значить, і національною ідентичністю побудованою на моделі „економічної людини”, німецький вчений небезпідставно пов’язує негаразди всесвітніх соціальних катастроф, епіцентром яких, як відомо, стала Європа.

Між іншим, подібне бачення близьке до концептуальної позиції видатного консерватора, прибічника традиціоналістського національного європейського федералізму, який протистоїть французькому жорстко централізованому унітаризму, який, на думку Лорда Актона, нерозривно пов’язаний із станом несвободи, притаманним буржуазній ліберальній демократії [9].

Отже, за О. Даном, Німеччині саме внаслідок уповільненості процесів розвитку капіталізму вдалося зберегти культурно-автономну своєрідність і національну ідентичність альтруїстичного типу окремих земель, а за аналогом з власним державним устроєм і ідеєю єдиного німецького Рейху, а в перспективі — і всієї Європи як співдружності держав, що, взаємодоповнюючи одна одну насамперед культурно, водночас зберігають унікальну структуру своїх національних ринків, внаслідок чого утворюється система загальноєвропейського поділу праці, заснованого на галузевій спеціалізації, а зовсім не на створенні єдиного ринку капіталів робочої сили і технологій, проголошеному як основа нинішньої ліберальної моделі Європи, яка сьогодні переживає важку кризу не тільки економіки, а й національної ідентичності.

Тому зовсім не випадково, що на протилежність ліберально налаштованим дослідникам європейського процесу економічної модернізації, які вважають, що О. Бісмарк загальмував розвиток Німеччини за ліберально-буржуазним шляхом, О. Дан, навпроти, позитивно оцінює поворот О. Бісмарка з ліберально-національних позицій, знов-таки, насамперед обумовлених потребою пришвидшеної модернізації з метою створення потужної мілітарної держави, здатної постояти за себе у зіткненні з „старожилками” світосистемної гегемонії — Британією і Францією, на правоконсервативні позиції корпоративного націоналізму, що, як виявилось, був більш перспективним і в інноваційному, і в мобілізаційному планах [10].

Більше того, німецький вчений висловлює принципово нестандартні міркування стосовно історичної місії сучасної Німеччини. На його думку, втративши статус повноцінної державності після Другої світової війни, країна остаточно позбулася свого

нацистського етноімперського виміру, переорієнтувавшись на максимально активну участь у євроінтеграційному процесі, адаптацію свого суверенного статусу до вимог ефективної євроінтеграції. Зокрема, О. Дан дуже негативно ставиться до того, щоб принаймні на перехідний період у декілька років, відкинувши конфедеративну модель об'єднання ФРН зі Східною Німеччиною (концепція так званих взаємних „змін через наближення”) і, тим самим, на його думку, завдяки неконструктивній політиці М. Горбачова, фактично відбулась приватизація Західною Німеччиною НДР, внаслідок чого було фактично втрачено нею елементи самобутності, які виникли за час існування цієї частини Німеччини у статусі самостійної держави [11].

Тут насамперед йдеться про придушення ініціативи найбільш активної частини східних німців щодо переформатування на нових принципах не тільки колишньої Східної, а й об'єднаної Німеччини, а значить — і підсилення євроінтеграційного вектора на засадах, що виключають тепер унітарність ЄС. Цікаво, що в цьому ж контексті автори фундаментальної монографії „Німеччина. Виклики ХХІ століття” доходять того ж, на наш погляд, багато в чому справедливого, висновку. Зокрема, вони зазначають, що попри попередню домовленість між урядами двох країн про поступову інтеграцію Східної і Західної Німеччини у єдину національну державу „після падіння стіни уже не могло бути і мови про будь-які кроки ФРН назустріч НДР, про додаткові зобов'язання Бонна поважати інтереси іншої германської держави...” [12].

Це перестрибування через етапи еволюційного взаємопроникнення із збереженням всіх позитивів, які було вироблено в межах розділеної на дві держави німецької нації, катастрофічний занепад економіки НДР, у якій попри те, що за період з 1990 по 2003 рік федеральна фінансова допомога новим землям склала астрономічну суму 1250 млрд євро, зникли цілі цілком конкурентні галузі промисловості, а безробіття досягло 30—40 відсотків працездатного населення [13], безпосереднім наслідком чого стала масова підтримка Партії демократичного соціалізму, а також стрімко „наростає вплив правих радикалів, яких зазвичай кваліфікують як неонацистів” [14]. Причому, погоджуючись з тим, що „саме негаразди в національній культурі, тобто в галузі цивілізаційної самоідентифікації німців, є, поряд з регресом в соціальній галузі, фактором відродження впливу крайньоправих” [15], хоча зазначити, що, на наш погляд, цілком закономірне зростання ролі правих партій не тільки у Східній, а й у Західній Європі, є дуже складним феноменом, який потребує додаткового аналізу і який не можна, як це роблять російські дослідники, розглядати однозначно негативно.

Насправді у концепції нового загальноєвропейського об'єднання на засадах не просто збереження національного суверенітету, а досягнення кумулятивного ефекту могутності Європейського Союзу за рахунок навіть його посилення в межах євроінтеграційних процесів, проглядає деґолівська ідея „Європи вітчизн”, величезного позитивного потенціалу якої багато авторів навіть не зрозуміли. Як відомо, цю модель президент Франції не тільки протиставив ідеям надкраїнної Європи Ж. Моне на теоретичному рівні, а й достатньо довго блокував розвиток ЄС за моделлю, яка, на превеликий жаль, сьогодні впроваджена у реальність і не тільки сповна демонструє свою повну неефективність вирішувати будь-які масштабні загальноєвропейські проблеми, а й багато в чому породжує їх. Де Голь прагнув зламати систему світового фінансово-гегемонізму США (що, врешті-решт, коштувало йому політичної кар'єри). За нашим глибоким переконанням, ЄС у його нинішньому вигляді якраз і є нічим іншим, як про-американським проектом слабкої, неконкурентноздатної Європи.

Тому зовсім не випадково автор книги „Нації і націоналізм в Німеччині 1770 — 1990” цілком справедливо зазначає, що попри імідж консерватора і мало не ретрограда, Ш. де Голль насправді намагався закласти альтернативний проект розвитку як окремих європейських держав, так і Євросоюзу в цілому, даючи шанс Європі піти по шляху, який він оцінює як позитивний і перспективний [16]. Більше того, сам О. Дан, а його книга була написана в 1991 році, вважає, що естафету деголлівської Франції може і повинна підхопити Німеччина, що нарешті реалізує так звану постнаціоналістську програму так званого Четвертого Рейху, в якій внутрішньодержавний федералізм органічно сполучається з загальноєвропейським конфедералізмом незалежних держав. Він висловлює тезу, яка залишається справедливою і сьогодні, а саме — що питання вибору оптимальної форми національної ідентичності на державному і на наддержавному рівнях в сучасній Європі залишається відкритим. „Обтяжена важкою історичною спадщиною ФРН, в силу того особливого становища, яке вона займала у розділеній Європі... все більше починала сприймати себе як „постнаціональне” суспільство, і зробилась двигуном та економічним носієм європейського економічного співтовариства в процесі розвитку Європейського Союзу. ...Тим самим перед нею постало завдання грати роль посередника у возз'єднанні Європи; ...німецька федеральна модель (є більш ефективною — О.Ш.) у порівнянні з унітарно-централістською моделлю та парламентська система правління у порівнянні з президентською моделлю” [17].

Цікаво, що парадоксальним чином до цього ж висновку в останніх рядках своїх роздумів про долю сучасної європейської нації доходить навіть прибічник наднаціонального глобалізму Ю. Хабермас, багато в чому приймаючи відкинтий ним же деголлівський проект ЄС: „Європейська ідентичність і так уже не може означати нічого іншого, крім єдності в національному розмаїтті, між іншим, німецький федералізм після розгрому Пруссії та примирення між конфесіями пропонує для цього не найгіршу модель” [18].

Відразу зазначимо, що, за нашим переконанням, в усіх цих ідеях є дуже великий креативний потенціал. Зокрема, це стосується протилежної загальноприйнятій оцінки двох типів національної ідентичності, за якою модель, пов'язана з капіталізмом періоду занепаду (олігархічна Третя французька республіка) оцінюється як тоталітарно орієнтована, в тому числі така, що провокувала виникнення нацизму, а німецька у її федералістських вимірах, відповідно, — як позитивна або конструктивна.

Але і О. Дан не уникає схематизації і навіть фальсифікації європейської історії. Адже, нагадаю, за його версією, модель модерної німецької нації сформувалась ще за середньовіччя і всі наступні модернізації лише посилювали вже закладені в неї національні „архетипи”: „Створивши свій Германський союз, німецькі князі отримали інститут, який також можна розглядати як національний. Він засновується на ставово-сімейних зв'язках пануючого аристократичного прошарку Німеччини, який протягом багатьох віків представляв імперську націю. ...Німецький союз будувався з врахуванням цих старих міцних зв'язків, йшов назустріч новому національному духу...” [19].

Більше того, між імперським патріотизмом середніх віків і модерним федералізмом, який протистоїть західноєвропейському унітаризму, що породив феномен тоталітаризму, в тому числі і нацистський варіант імперського унітаризму, існує прямий генетичний зв'язок: „Своїм історичним корінням німецька нація сягає у Священну Римську імперію. ...Її національний патріотизм впритул до кінця XVIII століття

завжди був рейхспатріотизмом. ...Перевага, що надавалась *федеральній державній структурі*. Німецький рейх ніколи, за виключенням періоду гітлеризму, не був унітарною централізованою державою; він завжди являв собою якусь форму союзу окремих держав, міст, земель і державних утворень, зв'язаних загальною правовою культурою та культурою підтримання миру” [20].

В той же час абсолютно незрозуміло як узгодити ці положення з тим, що автор вважає, що національний екстремізм нерозривно пов'язаний із так званим організованим націоналізмом, який начебто був штучно створений представниками інтелектуальної еліти як протилежність етнічної національної традиції (попри традиціоналістське забарвлення цієї нової національної ідеології). Суперечачи самому собі, дослідник стверджує, що цей націоналізм створили „ворожі по відношенню до модернізації групи інтелігенції” і що „цей націоналізм був відзначений *народно-етнічними (volksdeutsch) установками*: в його розумінні націю складало не народонаселення держави, а народ як етнічна спільність (Volkstum), відзначена загальними ознаками. Політичне поняття нації підмінялось етнічним, йому надавався політизований смисл” [21]. Тобто етноцентризм одночасно виступає і основою німецького вже фактично постіндустріального і навіть постнаціонального федералізму (ідея Четвертого Рейху) і базою етнічного екстремізму (який раніше пов'язувався з модерним проектом західноєвропейської нації-держави). Але подібна позиція фактично левує на млин прибічників якраз європейського західноцентризму, які знаходяться в опозиції до східного етноцентризму як начебто не просто традиціоналістської антимодернізаторської, а й архаїчної у стадіально-цивілізаційному відношенні форми групової національної ідентифікації.

А взагалі головною вадою подібного підходу є ототожнення понять „народ” і „народність” (етнос), які насправді представляють два радикально відмінні типи національної колективної ідентичності, внаслідок чого принципово викривлюється реальна позитивна роль так званого організованого, за О. Даном, тобто свідомо формованого європейською інтелігенцією націоналізму екзистенційно-патріотичного типу, який насправді відіграв величезну позитивну роль у формуванні уже посткапіталістичної (постекономічної) стадії західного стадіально-цивілізаційного розвитку [22].

На жаль, подібні недоліки в цілому притаманні практично всім відомими дослідникам, які намагаються вирватись із прокрустового ложа ліберальних оцінок націоналізму. В першу чергу, звичайно, тут потрібно говорити про найавторитетніших сучасних теоретиків націоналізму, класика сучасного примордіалізму Е. Сміта, який вважає, що формування нації, яке відбувалось ще в архаїчні часи, аж ніяк не пов'язане з тими чи іншими (духовними) або технологічними аспектами зародження у Європі капіталістичного ладу (на чому наполягають модернізатори типу Е. Хобсбаума або Е. Гелнера).

Зокрема, Е. Сміт вважає, що формування нації фактично розпочалось за стародавньої доби, тобто за первіснообщинного ладу; в суспільствах Єгипту і Месопотамії, які прийнято називати ранньокласовими, ми вже маємо розвинені форми націо-культурної ідентичності, а в епоху Античності так звана давня нація вже переживає період розквіту. Фактично дослідник позитивно відповідає на поставлене ним запитання про те, чи існували „форми національної спільноти” на стародавньому Близькому Сході та за античної доби. При цьому він фактично ототожнює поняття культурної нації з етносом [23]. Більше того, маститий автор вважає, що різниця між архаїчними та етнонаціональними формами і сучасними націями є лише кількісною,

з чого випливає висновок, що феномен нації не є власне європейським цивілізаційним витвором, оскільки у формі протонацій подібні колективні ідентичності існують по всьому світу [24].

Отже, йдеться про суто кількісну відмінність між сучасними і первісними формами етноідентичності, причому перші немов би виростають із других. Зокрема, у роботі іншого дослідника Д. Амстронга „Нації до націоналізму”, назва якої відразу фіксує авторську позицію, справжніми витокami національної мотивації стають „символічні коди”, що є натяком на існування механізму свого роду соціальної генетики у різних культурних ареалах, кожний із яких розвивається на основі власного коду [25].

Але окрім того, що подібна ідея є лише імітацією пояснення етнокультурного багатомайття, адже насправді залишає поза увагою причини виникнення різноманітних проявів національної ідентичності і взагалі правомірність аналогій між біологічною і культурною спадковістю. Крім того, головним недоліком подібного підходу є якраз своєрідний етнічний фаталізм в стилі О. Шпенглера, згідно з яким ані держава, ані цивілізація не можуть у своєму функціонуванні вийти за межі задалегідь закладеної програми („прафеному”, „душі” О. Шпенглер, „лялечки” або „конку” А. Тойнбі тощо), а, значить, і, наприклад, Східна Європа приречена на існування в тому стані, в якому вона сьогодні знаходиться.

Залишається незрозумілим і притаманне більшості дослідників, що стоять на позиціях примордіалізму, в тому числі тим же О. Даном, протиставлення федералістського парламентського проекту Євроконституції президентській його ж моделі (вже не кажучи про те, що сам О. Дан підкреслює нерозривний зв'язок ідеї рейхснації з уявленням про консолідуючу місію кайзера, а також позитивно оцінював роль де Голя, переконаного прибічника президентського антипарламентаризму).

Взагалі ж модель федеративної Німеччини як основи оптимального типу євроінтеграції антиавторитарного типу на засадах своєрідного позанаціонального федералізму сітєвих взаємоузгоджень, яка протистоїть президентській моделі американського типу федералізму, надзвичайно популярна в сучасній європейській літературі ліберального спрямування, присвяченій пошуку оптимальної моделі ЄС. Зокрема, у цікавій і змістовній монографії „Демократія у Європі”, звертаючи увагу на популярність ідеї євроінтеграції як побудови Сполучених Штатів Європи, яка начебто виникла за аналогією із США, Л. Відентоп, подібно до О. Дана, протиставляє позитиви німецького добісмарковського (тобто доавторитарного) федералізму американському конституціоналізму, в якому інститут сильної президентської вертикалі начебто обов'язково має виступати як дискримінації по відношенню до окремих самостійних європейських держав: „Однак тісний зв'язок нинішньої федеративної Німеччини з її колишнім децентралізованим устроєм, який існував ще до Бісмарка, вказує на обставину, здатну привести американців, що сліпо покладаються на власний історичний досвід, до серйозної помилки: вони можуть не помітити проблеми, з якою [неминуче] зіткнеться Європа на шляху до федеративного устрою. Адже питання про те, які саме утворення повинні стати складовими частинами американського союзу — штатами, — ніколи не підлягало сумніву і ніким не піддавалося сумніву. В Європі питання стоїть зовсім інакше” [26].

Те, що саме Ж. Монне виступав найбільш послідовним ідеологом ідеї Сполучених Штатів Європи, або європейського федералізму, зовсім не випадково. Адже саме він багато років фактично був емісаром американо-британських інтересів у Європі.

Але ця модель не мала нічого спільного із посиленням президентської вертикалі як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях за американським взірцем; навпаки, вона фактично була спрямована на послаблення майбутнього Європейського союзу. Справді „Монне схилився до ідеї поступової федералізації Європи і насторожено поставився до пропозиції де Голля будувати „Європу націй” [27]. А після відставки де Голля, фактично спровокованої тими представниками американського істеблішменту, які були незадоволені політикою французького президента, спрямованою проти посилення американського фінансового гегемонізму, до „нового уряду Франції, який очолив Жак Шабан-Дельма, увійшли відразу чотири міністри — члени Комітету дій за Сполучені Штати Європи, а саме: міністр закордонних справ Моріс Шуман, міністр економіки й фінансів В. Жіскар д'Естен, міністр юстиції Рене Плевен, міністр сільського господарства, пізніше культури Ж. Дюшамель” [28]. Показово, що В. Жіскар д'Естен очолив комісію з підготовки проекту Конституції ЄС, базові положення якого, попри його заблокування на всенародних референдумах в Нідерландах та Франції, фактично у нелегітимний спосіб пізніше все ж таки було протягнуто шляхом прийняття Лісабонської угоди.

Інший сучасний німецький дослідник Л. Леонард, займаючи відверто антиамериканську позицію (в тому числі справедливо критикуючи прояви американського військового гегемонізму як по суті імперіалістично-націоналістичну стратегію) взагалі вважає, що Європа у її нинішньому вигляді може стати дороговказом для формування ефективних геополітичних союзів по всьому світу, побудованих саме на ліберально-узгоджувальних засадах, які виключають будь-які інститути потужної президентської вертикалі, а значить — і домінування більш потужних у військово-економічному відношенні європейських країн над менш потужними. Л. Леонард вважає, що у сучасній Євроконституції „... відсутній драматичний характер американської конституції, оскільки вона не є документом, який має на меті створення національної держави. Але вона дбайливо зберігає принципи „мережевої Європи”, яка тепер вільна і може продовжувати свій унікальний експеримент з переосмислення демократії для епохи глобалізму” [29].

Думається, подібні некритичні оптимістично напівутопії-напівидилії виглядають не дуже конструктивно. Адже головний їхній недолік — повне ігнорування рівня загальної соціальної напруги, а якби сказав — вибухонебезпечного потенціалу, який складає суміш демографічних, економічних, соціальних і навіть духовно-світоглядних глобальних проблем, які й у Європі стрімко набувають все більш загрозливих масштабів, що, між іншим, буквально вимагає якомога швидше винайти такі механізми загальноєвропейської консолідації мобілізаційного типу, які б передбачали не просто взаємодію, а кумулятивне взаємопідсилення національнодержавної і наднаціональної економічної і політичної складових ЄС. Зокрема, йдеться про створення як на національному, так і на наднаціональному рівнях не просто інститутів президенталізму (сьогоднішній президент Європейської Ради за своїм офіційним статусом залишається „весільним генералом” або, по аналогії з національними моделями влади, — парламентським президентом), а саме конструктивного лідерського авторитаризму, який може функціонувати в межах національної держави і в межах так званої прем'єр-президентської моделі, а на рівні ЄС повинен отримати не просто додаткові повноваження, а й статус загальноєвропейського неформального політичного лідера в межах докорінно переформатованої системи влади, у якій, зокрема, гідне місце займе Євросенат.

Йдеться про підхід, який цілком сполучається з деголівською концепцією Європи вітчизн. Навпаки, модель Сполучених Штатів Європи уже після Другої світової війни висувалась як цілком антидеголівський ліберальний проект так званого ліберально-функціоналістського, суто прагматичного механізму євроінтеграції, яка, на превеликий жаль, і знайшла своє відображення у Лісабонській угоді. Подібна модель значною мірою виступає каталізатором сьогоденного загальноєвропейської кризи [30].

Тому, на наш погляд, значно більш конструктивною є позиція одного з авторів монографії „Європейська інтеграція” П.Г. Кільманзетга, який, на наш погляд, цілком справедливо зазначає, що „зрештою, Президент Комісії, навіть прямо обраний, не може бути у символічному сенсі тим, чим є Президент США, а саме представником суверенної нації. Саме з цього й походить його політична влада. І це ще раз підтверджує думку про те, що жодна з наявних традиційних систем державного інституційного оформлення не може бути напряду відтворена в Євросоюзі [31].

В цілому ж можна констатувати, що в різноманітних варіантах традиціоналістських трактувань національної ідентичності в обґрунтуванні загальноєвропейської концепції модерного державотворення також не вистачає саме належних методологічних засад.

Але, визнаючи що міфологічний агресивний етноцентризм, який особливо впадає в око прибічникам ліберально-космополітичного шляху подальшого розвитку ЄС, потрібно зазначити, що сам лібералізм не менш міфологічний у своїй апології саме тотальної глобалізації, яка буцімто дасть можливість розв'язати загальнопланетарні проблеми, а головне — у твердженнях, що безнаціональний світ цілковито відповідає людській природі і навіть найбільшою мірою стимулює її до творчого розвитку. Але більше того, за гегелівським принципом тотожності так званих абстрактних, тобто діалектично не синтезованих протилежностей, сам глобалізм легко обертається граничним типом фундаменталістсько-міфологічного світобачення.

Отже, складність ситуації полягає в тому, що концептуальні засади глобалістсько-космополітичного лібералізму, за яким, на думку тих же Ю. Хабермаса і Е. Гелнера, майбутнє не тільки Європи, а й людства, насправді призвели не просто до світової економічної кризи, яка набирає темпи на наших очах, а й до кризи цивілізаційної ідентичності і США, і Європи, які взяли на себе місію визначення магістрального шляху всього світу. Причому проаналізовані пануючі ультраліберальні версії співвідношення сучасного глобалізму і етнонаціоналізму виявили жалюгідно мізерні можливості у розумінні того, що насправді відбувається в сучасному світі, явно зашорені ідеологічними брендами критикуючи як радянський комунізм, так і той же східноєвропейський націоналізм, вонивиявилися по суті, абсолютно не здатними ані адекватно описати суть сучасних негативних процесів, в тому числі і на Європейському континенті, де так розрекламована модель об'єднаного ЄС явно зазнала краху, ані дати ймовірнісний прогноз подальшого перебігу подій, ані, нарешті, запропонувати альтернативний антикризовий шлях подальшої еволюції Заходу.

Причому дуже небезпечно те, що подібне, фактично тоталітарне за спрощеністю, „одномірністю” (С. Маркузе) розуміння соціальної реальності було покладене і в основу критеріїв готовності країн Східної Європи до вступу в ЄС. У цьому зв'язку англійська дослідниця зазначає, що демократизація Центрально-Східної Європи трактується як активність у впровадженні класичної ліберальної демократії. „...ЄС пропонував ви-

значну нагороду — членство — державам, які впроваджували функціональну ліберальну демократію і ринкову економіку” [32]. М. Вахудовій вторить група авторів іншого фундаментального дослідження „Європеїзація Центральної та Східної Європи”. Знов-таки формулюючи базовий принцип цивілізаційної ідентичності Європи у чисто ліберальному ключі — „права людини, ліберальна демократія, верховенство закону — фундаментальні основи легітимної державності в Європейському Союзі (ЄС). Вони є головними умовами, які повинні виконати держави ще перед відкриттям переговорів про вступ та прийняття конкретних норм...” [33].

Але насправді подібні критерії аж ніяк не визначають реальної готовності країн-кандидатів відповідати критеріям стадіально-цивілізаційного розвитку, завдяки яким саме Європа свого часу стала цивілізаційним центром всесвітньо-історичного розвитку, сформувавши духовну картину світу, на основі якої не тільки Захід, а й людство в цілому досягало в минулому і потенційно може досягати в майбутньому і на державному, і на регіональному рівнях вищих форм соціальної креативності.

З цього приводу достатньо навести визнання одного з найбільш послідовних ідеологів глобальної експансії „третьої хвилі” економічної і політичної західної демократії ліберального взірця, яка повинна була накрити весь соціальний простір нашої планети, Е. Гофлера, який зазначаючи, що ідеї наростаючих хвиль демократії С. Хантінгтона та Ф. Фукуями є похідними від його концепції „Третьої хвилі”, в останній праці з символічною назвою „Револьюційне багатство” не тільки визнає, що сьогодні „всередині Сполучених Штатів іде системний розпад життєво важливої інституціональної інфраструктури...” [34], а й категорично відкидає запропоновані раніше власні ж критерії ефективної модернізації, на основі яких розвинені країни будували і начебто продовжують будувати свою міжнародну політику з країнами другого і третього світового ешелону, в тому числі і з Україною. „Країни можуть інтегрувати свої економіки і без лібералізації, а країни, що проводять лібералізацію, можуть продавати державні підприємства, знімати обмеження і приватизувати свої економіки і без глобалізації. Ні те, ні друге не гарантує того, що довгострокові блага хлинуть з макроекономічного на мікроекономічний рівень, де, власне, і живуть люди. І ні те ні друге не гарантує демократії” [35].

Впадає в око, що подібні критерії є надто абстрактними і невизначеними, що розв’язує руки для гранично довільного трактування готовності тієї чи іншої країни до вступу до ЄС. Більше того, їх детальність, щоб не сказати дріб’язковість, взагалі фактично робить їх буквально виконання неможливим. Нагадаю, що „Біла книга”, у якій містяться юридичні норми загальноєвропейського співжиття до ЄС, налічує 80 000 сторінок. Тому не випадково, що автор цитованого вище дослідження „Нерозділена Європа” вимушена визнати, що саме абстрактність цих вимог до країн-кандидатів (від себе додам — їхня гранична невідповідність тим парадигмальним принципам, на основі яких справді формувалась європейська демократія) дозволяє вельми довільно трактувати рівень готовності тієї чи іншої країни стати членом ЄС і найпотужнішим європейським державам (насамперед Німеччині і Франції) під прикриттям високіпарних декларацій про демократизацію так званих посттоталітарних країн Східної Європи шляхом довільного трактування показників готовності тієї чи іншої країни до вступу в Євросоюз вирішувати цілком прагматичні, щоб не сказати еґотистичні, завдання поширення своєї економічної гегемонії в цьому регіоні. „На додаток до заявлених вимог членства існують також різноманітні неформальні мірки, за якими вимірюють кандидатів з Центрально-Східної Європи і які

далі поглиблюють наявні двозначності. Для роботи над численними аспектами сучасної європейської держави добробуту... посткомуністичним аплікатам, ясна річ, не запропонували ніяких детальних інструкцій. До того ж ці держави зіштовхуються з дуже відмінною сумішшю транснаціонального західного впливу. Деякі зацікавлені кола Заходу, що пов'язані з енергетикою, потурають Росії і ведуть війну проти тероризму, на пряму протидіють становленню ліберальної демократії. Їм сприяє наростання збайдужіння на Заході, зокрема поширене всередині ЄС почуття „втоми від розширення” та небажання ЄС дати згоду на використання активних важелів шляхом відкриття перед іншими державами — Україною, Грузією або Молдовою — перспективи членства” [36].

Причому важливо, що, як зазначають самі функціонери ЄС, факти відвертої заангажованості їх позиції стосовно введення додаткових політично вмотивованих критеріїв до вступу аж ніяк не сприяють взаємопорозумінню із країнами-кандидатами: „...політично вмотивоване включення Болгарії та Румунії як винагорода за підтримку дій НАТО в Косові зашкодило довірі до обумовленості” [37].

Ще гірше те, що фактично ліберальний екстремізм (неолібералізм, неоконсерватизм) став глибинною причиною нинішньої системної кризи самого ЄС і Заходу в цілому. Адже в основу неоконсервативного (неоліберального) курсу, який панував в останні десятиліття, покладено принцип максимізації прибутку і мінімізації витрат за будь-яку ціну. Це призвело до відриву найбільш рентабельної з точки зору можливості швидкого збагачення, фактично не пов'язаного із створенням товарів і послуг, фінансової сфери від так званого реального сектору, сфери власне виробництва. В то й же час ефективне функціонування останньої передбачає величезні попередні капітальні вкладення, довготривалий період створення виробничих потужностей (а значить — і окупності проекту) і відносно невеликий прибуток, і далеко не гарантований, отримання якого пов'язано із жорсткою конкуренцією на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Відрив банківського капіталу від промислового спричинив серйозні деформації галузевої структури як всередині окремих європейських країн, так і в цілому у Євросоюзі. Безпосереднім наслідком цих негативних процесів стало те, що, попри декларації створення єдиного європейського економічного простору з вільною циркуляцією робочої сили, технологій і капіталу, вже сьогодні фактично ЄС функціонує за моделлю так званих концентричних кіл або гелнеровських чотирьох європейських зон націоналізму. Більше того, вже можна говорити про те, що проаналізований Е. Валлернстайном *неоколоніальний поділ сучасного світу на системне ядро, світову метрополію, напівпериферію і периферію існує всередині самої об'єднаної Європи, її внутрішній поділ на Захід і Схід (до якого значною мірою належить і європейській Південь)*. Саме тому криза в першу чергу ударила по країнах, віддалених від західноєвропейського фінансово-економічного центру.

Все це, звичайно, не полегшує міждержавні стосунки між так званими пострадянськими країнами і країнами, які вважаються лідерами не тільки економічного розвитку, а й розвитку сучасної демократії, яка ще більше буде ускладнюватись на тлі геополітичного переформатування світу в режимі його глобальної регіоналізації, яке вже відбувається. Але найбільш небезпечним є те, що небажання враховувати вищезгадані чинник нерідко пов'язане з прагненням будь-що дискредитувати реальні альтернативні моделі не просто державотворення, а особливого типу суспільної самоорганізації, вищого відносно класичного капіталізму, який у якості взірця

європейської модернізації, має дуже важливий східно- або центральноєвропейський геополітичний вимір.

Адже викритий з нещадною науковою об'єктивністю Т. Вулфом грандіозний міф цивілізованого європейського Заходу, що начебто протистоїть варварському європейському ж Сходу, не тільки приховує ті вади класичного капіталізму періоду його цивілізаційного занепаду, з якими, власне, і пов'язане виникнення всіх форм сучасного тоталітаризму, включаючи модель суспільства масового споживання, котра і породила сьогоднішню системну загальносвітову кризу, а й той надзвичайно важливий факт, що саме на східній периферії західноєвропейського світу — Центрально-Східній Європі — саме внаслідок недорозвиненості і визначальної стагнаційності того самого класичного капіталізму свого часу відбувся якісно новий стадіально-цивілізаційний прорив, з яким, за великим рахунком, пов'язані ті успіхи західної цивілізації, які прийнято асоціювати з переходом від індустріально-капіталістичного суспільства до суспільства постіндустріального, або посткапіталістичного. Зокрема, саме в епоху „Весни народів” у Центральній Європі формувалась цивілізаційна форма ідентичності, альтернативна і східно-азійському комунізму і західно-європейському капіталізму масового споживання, соціально-економічна модель антикризового і водночас максимально інноваційного розвитку, яка, що особливо важливо, нерозривно пов'язана з новітнім типом національної ідентичності, який почав формуватися як альтернатива виродженим зденационалізованим формам західно-європейського, переважно британського, капіталізму, до якого типологічно належать і США. Йдеться про суспільний устрій, який у XX столітті набув характеру особливого глобального фінансового імперіалізму [38].

І в цьому плані, як це не дивно, сформульована в епоху романтизму ідея Молодої Європи (молодої Німеччини) на противагу Європі як Старому світу, сьогодні є продуктивною як ніколи, позаяк саме в межах започаткованих тоді принципів новітнього цивілізаційного розвитку сформувалась історично вища форма національної європейської ідентичності, яка в принципі не може бути зведеною до будь-яких форм так званого земельного патріотизму або етноцентризму. Саме в межах цієї стадіально-цивілізаційної альтернативи національна мотивація нерозривно пов'язана з формами політичної і економічної самоорганізації постбуржуазного (постекономічного) типу, на протилежність до тез О. Гнатюк про протистояння ліберального „Я” тоталітарному „Ми”, передбачає *максимальний синтез індивідуалізму і колективізму, який дає потужний кумулятивний ефект творчої пасіонарності, на основі якого* (а зовсім не безмежних адаптивних можливостей класичного ліберального капіталізму, як стверджують його численні адепти) *насправді і відбувся прорив з фази індустріального у постіндустріальне суспільство, сферу високих технологій* [39].

Тому задекларована О. Гнатюк несумісність суспільств індивідуалістичного (західноєвропейського) і колективістського (східноєвропейського) типу в принципі не дає можливості сучасній Європі винайти саму себе, повернутись до тих цивілізаційних цінностей, завдяки яким, власне, і відбувались європейські економічні „дива” у тій же Деголівській Франції або ерхартовській Німеччині в процесі переходу від індустріалізму до постіндустріалізму (японське економічне диво спиралось на ті ж концептуальні засади). Адже ще порівняно недавно, якихось двадцять з чимось років тому, відомий соціолог Н. Еліас у фундаментальній праці „Про німців”, сама назва якої свідчить про спробу виявлення етноідентичності, ставлячи собі за мету не тільки визначити причини зриву великої нації у безодню нацизму, а з'ясувати вито-

ки проявів тероризму у сучасній Європі, все ж наголошував на радикальній відмінності будь-кого етнокстремізму і патріотизму, який, на противагу безупинним звинуваченням нинішніми неолібералами у антиіндивідуалізмі, якраз і базується на ідеї синтезу „Я” і „Ми”: „У сучасних національних державах наймогутніший канон в одному й тому ж суспільстві можна загострити так, що окрема людина, індивід, є за рангом найвищою цінністю, і водночас так, що суверенний колектив, національна держава є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані усі індивідуальні цілі та інтереси і навіть фізичне виживання індивідів. ...Цей канон дає змогу деяким групам у своїх програмах надавати більшої ваги цінностям націоналістичного кредо і воїнського канону, не відкидаючи повністю цінності гуманістичної, егалітарної традиції моралі...” [40].

Зараз же навпаки має місце цілковите викривлене уявлення про стадіально-цивілізаційний розвиток в галузі економіки. Зокрема, тезу відомого соціолога Р. Дарендорфа про те, що будь-яка планова економіка є нерозвиненою формою раннього капіталізму, на зміну якій нарешті приходить вільний ринок (що, між іншим, з точки зору західної історії, запровадження кейнсіанської економіки абсолютно не відповідає реальності) ряд сучасних авторів трактують таким чином, що будь-які форми державного контролю над вільним ринком є нічим іншим як проявом тоталітарної архаїки, за якою країни Східної Європи швидше ідентифікуються з азіатською Росією, яка знайшла своє типове втілення в СРСР [41].

Безпосереднім наслідком подібної позиції по відношенню до пострадянських країн є поява дивної тавтології, — *„європеїзація країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ)”*, причому автори, які вживають поняття європеїзації по відношенню визнають, що фактично в даному випадку йдеться не про що інше, як „ЄС-ізацію” вищезгаданих країн; тобто критерії вступу до ЄС в даному випадку фактично отожднюються, а то й підміняють собою власне цивілізаційні характеристики Європи як ареалу, що став центром всесвітнього історичного розвитку у Новий і Новітній час: „Коли в працях, присвячених європейській інтеграції, йдеться про вплив Європейського Союзу (ЄС) на окремі країни Європи, то здебільшого це називають „європеїзацією”. В цьому сенсі далекосяжний процес, який нині відбувається у Центральній та Східній Європі, є процесом європеїзації” [42]. Зрозуміло, що і європейська цивілізаційна ідентичність, за такого підходу, розглядається як тотожна вимогам до вступу у Євросоюз: „...країни, які не належать до ЄС прагнутимуть прийняти його правила більше, якщо вони розглядають спільноту держав, репрезентовану Євросоюзом, як справжнє „джерело натхнення”, чії цінності, норми та колективну ідентичність вони поділяють, чийого визнання прагнуть і куди бажають належати” [43].

Більше того, саме вищезгадана неліберальна модель соціуму, яка нині ідентифікується як „східна” і „неєвропейська” і оцінюється як така, що суперечать базовим принципам ЄС. Зокрема, в національно орієнтованому авторитаризмі звинувачується колишній уряд Словаччини на чолі з Мечеаром („Словаччиною керувала коаліція, яка спиралась на авторитарні практики збереження влади і чия ідентифікація із Заходом була в кращому разі неоднозначною”) [44]. Аналогічно ідентифікація Туреччини за тими ж підставами визнається такою, що фактично не відповідає європейській. І це незважаючи на те, що „кемалістські еліти завжди наголошували на власній європейській ідентичності і постійно намагалися бути частиною усіх європейських організацій. Фактично ЄС залишається єдиною головною європейської організацією, де Туреччина не є повноправним членом. Турецькі дер-

жавні еліти вважають себе західними і ставляться до Заходу як до свого „угруповання” в міжнародних відносинах” [45]. Нарешті, до Латвії висувалися претензії у невідповідності механізмів натуралізації величезної російської меншини, яка за чисельністю перевищує кількість корінного етносу [46]. Проте, за такого підходу, країни—члени ЄС фактично рубають гілку, на якій сидять. Адже, повторюю, насправді навіть в ареалі Західної Європи динамічні прориви із індустріалізму в постіндустріалізм всередині ХХ століття, що отримали назву „економічних див” в таких країнах як Франція, Німеччина, Іспанія, відбувались зовсім не на ліберальних, а, як це не дивно звучить, саме на національно-авторитарних корпоративно-солідаристських засадах. І саме ця модель має велике значення для національної мобілізації суспільства на боротьбу із будь-якими внутрішніми і зовнішніми загрозами, що особливо важливо тому, що в найближчому майбутньому ЄС неминуче зіткнеться з ситуацією, яка вимагатиме прийняття жорстких заходів саме авторитарного характеру, пов'язаних із необхідністю національно-етнічного самозбереження пануючих етносів розвинених країн. І хто знає, як тоді буде сприйнятий той факт, що „...кемалістські політичні еліти розглядають військових винятковим засобом захисту від загрози радикального ісламізму, як це сталося 1997 р., коли військові змусили ісламістський уряд піти в відставку та повернути до влади кемалістські партії” [47].

Вищезгадані застереження дуже важливо врахувати в контексті того, що за ситуації стрімкого наростання загальнопланетарних проблем ще небаченого в попередній історії масштабу таким цілком закономірним видається повернення до базових принципів, ще раз підкреслюю, — саме європейської *авторитарної корпоративно-солідаристської моделі*, не тільки економічно відсталих країн, до числа яких, на жаль, уже входить і Україна, а й держав-лідерів західноєвропейського „загальносвітового” ядра, — до якого входить Японія, а також все більше тяжіє Китай, — політичні і економічні еліти яких на тлі стрімкого наростання напруги, здається, нарешті справді починають шукати шляхи порятунку від наростаючого хаосу [48].

Адже кількість і масштаб загроз навіть у розвинених країнах ЄС стрімко зростає [49]. Причому здатність ефективно протистояти цим загрозам вимагатиме консолідованих злагоджених дій з боку не тільки правоохоронних органів по підтриманню правопорядку, а і всіх громадян, які й виступають тим реальним гарантом, Сувереном своїх базових прав і свобод. Наразі йдеться і про такі дії, які будуть пов'язані із застосуванням сили. Відомий російський соціолог Л. Іонін у монографії „Апдейт консерватизму” аналізує дослідження західних фахівців, які прогнозують у найближчий час у Європі, в тому числі, й неминучі масові виступи емігрантів, які будуть висувати не просто політичні вимоги в дусі ідеї рівних можливостей, вимагати соціальної рівності з корінним населенням, а й прагнути витіснити ці титульні європейські етноси у резервації, повністю змінивши європейську ідентичність, підірвавши базові засади європейської культури і світогляду. І в зв'язку з цим різко актуалізується пошук ідеологічних засад, протилежних нинішнім ліберальним деклараціям політкоректності, толерантності, полікультуризму (звідсіля і назва книги Л. Іоніна, яка закликає до апдейту (тобто дослівно „виправдання”) новітнього політичного неоконсерватизму [50].

У зв'язку зі сказаним важливо зазначити, що той факт, що громадівсько-соціалістична і державницько-консервативна моделі української суспільної думки (в тому числі й уявлення про особливості загальноєвропейського федералізму) справді докорінно відрізняються від класичної ліберальної моделі правової нації-держави,

зовсім не є свідченням її архаїчності і неконструктивності. Навпаки, українська національна ідея формувалася саме у річищі європейських концепцій „третього шляху”, який, долаючи крайнощі лібералізму і етноцентризму, визначає ту продуктивну форму європейської ідентичності, на основі якої Україна і повинна визначати свою євроінтеграційну стратегію [51].

Розібратись у низці цих надзвичайно складних і взаємопов'язаних проблем, які стали предметом аналізу в даному розділі, важливо не тільки для України, яка, попри всі декларації про саме європейський вибір, за двадцять років вельми умовної незалежності не тільки не визначила головний вектор своєї зовнішньополітичної „багатовекторності”, а й не знайшла оптимальні параметри власної системної модернізації, але й для вже об'єднаних країн Європи, лідери яких, на наш погляд, поки що не відійшли від хибних ідеологічних стереотипів, які не дозволяють виробити ефективної загальноєвропейської антикризової стратегії, що, само по собі, стрімко посилює напругу в міждержавних відносинах всередині самого ЄС.

Ми не хотіли б порушувати тему щодо шансів України на „повноцінний” вступ до ЄС і питань про те, що насправді їй дасть асоційоване членство. В світлі тих змін, які, на мій погляд, чекають не тільки Євросоюзу, а й всю західну цивілізацію, вона втрачатиме свою злободенність. Хотілося б лише зазначити, що від того, чи зможуть не тільки представники майбутньої української політичної еліти, а й керівництво розвинених європейських країн, яке відносять до оплоту європейської демократії, позбавитись міфів, які продовжують панувати в інтелектуальному середовищі визначити оптимальну європейську ідентичність у її співвідношенні з ідентичністю національною, і взявши на озброєння, підкреслюємо — єдино можливі за даних умов — механізми державної консолідації, буде залежати майбутнє не тільки України, а й Європи і всього світу.

Використані джерела та література:

1. *Хрох М.* Исторические предпосылки национализма” в Центрально- и Восточноевропейских странах). Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. Т.1. Неудавшийся национализм многонациональных и частичных национальных государств. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 90-91.
2. *Стефанеску Б.* „Про „хороші” та „погані” націоналізми” // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 705-706.
3. Там само. — С. 708.
4. Там само. — С. 704.
5. *Шморгул О.* Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні // Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. — К., 2008. — С. 391—410.
6. *Стефанеску Б.* „Про „хороші” та „погані” націоналізми” // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 712, 723.
7. *Дан О.* Нації і націоналізм в Німеччині 1770—1990. — СПб.: Наука, 2003. — С. 381.
8. Там само. — С. 383.
9. *Лорд Актон.* Національність // Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 97—102.
10. *Дан О.* Нації і націоналізм в Німеччині 1770—1990. — СПб.: Наука, 2003, — С. 146—147.
11. Там само. — С. 329.
12. *Германия.* Вызовы XXI века. — М.: Весь мир, 2009. — С. 24.
13. Там само. — С. 26.
14. Там само. — С. 27.
15. Там само. — С. 751.

16. Дан О. Нації і націоналізм в Німеччині 1770 — 1990. — СПб.: Наука, 2003 — С. 338—339.
17. Там само. — С. 383.
18. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії. — Львів: Астролябія, 2006. — С. 228.
19. Дан О. Нації і націоналізм в Німеччині 1770 — 1990. — СПб.: „Наука”, 2003 — С. 86.
20. Там само. — С. 334-335.
21. Там само. — С. 200.
22. Шморгун А. Этнонациональное измерение глобальных цивилизационных тенденций Нового и Новейшего времени // Цивилизационные модели современности и их исторические корни. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 258—365.
23. Сміт Е.Д. Культурні основи націй: ієрархія, заповіт і республіка. — К.: Темпора, 2010. — С. 13—96.
24. Smith, Anthony D. The Ethnic Origins of Nations. — Oxford: Blackwell, 1986. — P. 12.
25. Armstrong J. Nations before Nationalism. — Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982. — P. 4—11.
26. Зидентоп Л. Демократія в Європе. — М.: Логос, 2004 — С. 216.
27. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2011. — С. 75.
28. Там само. — С. 78.
29. Леонард М. XXI век — век Европы. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — С. 151.
30. Шморгун О. Світова фінансова криза та проблеми антикризового геополітичного структурування Європейського Союзу // IV Міжнародні філософсько-економічні читання „Філософія фінансової цивілізації: людина в світі прошей”, 18—20 травня 2011 року, Львів. — С. 68—78.
31. Кільманзегг П.Г. П'ять років потому — післямова до другого видання // Європейська інтеграція. — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. — С. 54.
32. Вахудова М.А. Нерозділена Європа. Демократія важелів впливу та інтеграція після комунізму. — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. — С. 149.
33. Європеїзація Центральної та Східної Європи. — К.: „Юніверс”, 2010. — С. 37).
34. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Революционное богатство: Как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. — С. 312.
35. Там же. — С.129-130.
36. Вахудова М.А. Нерозділена Європа. Демократія важелів впливу та інтеграція після комунізму. — К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. — С. 12.
37. Європеїзація Центральної та Східної Європи. — К.: „Юніверс”, 2010. — С. 21.
38. Шморгун А. Духовний катализатор економічного підйому в цивілізаційному зміні // Всеукраїнська газета „Русский Мир. Україна”. Електронна версія. — <http://rusmir.in.ua/eko/1101-duhovnyj-katalizator-yeconomicheskogo-podema-v.html>; Шморгун А. Тайна глобального цивілізаційного циклізму // Всеукраїнська газета „Русский Мир. Україна”. Електронна версія. — <http://rusmir.in.ua/kul/1107-tajna-globalnogo.html>; Шморгун А. Феномен „економічного чуда” в контексті неоренесансу духовної картини світу // Всеукраїнська газета „Русский Мир. Україна”. Електронна версія. — <http://rusmir.in.ua/nay/1135-fenomen-yeconomicheskogo-chuda-v-kontekste.html>; Шморгун А. Духовне оновлення — відповідь на експансію фінансового імперіалізму // Всеукраїнська газета „Русский Мир. Україна”. Електронна версія. — <http://rusmir.in.ua/pol/1114-duhovnoe-obnovlenie-otvet-na-yeक्सpansiyu.html>.
39. Шморгун О. Універсальні характеристики неокорпоративізму в цивілізаційному вимірі // Людина. Розум. Історія: за матеріалами філософських читань пам'яті І.В. Бойченка. — Зб. наук. праць „Філософські діалоги 2011”. — К., 2011. — С. 222—237; Шморгун О. Корпоративна

модель суспільного устрою: світовий досвід та стратегічні перспективи // Молода Нація. Альманах. — Спецвипуск (№ 52), 2011. — С. 148—166.

40. *Еліас Н.* Про німців. — К.: „Юніверс”, 2010. — С. 156—157.

41. *Травин Д., Марганія О.* Европейская модернизация. Книга 1. — М.: ООО „Издательство АСТ”; СПб.: Terra Fantastica, 2004. — С. 115—124.

42. Європеїзація Центральної та Східної Європи. — К.: „Юніверс”, 2010. — С. 6.

43. Там само. — С. 26.

44. Там само. — С. 49.

45. Там само. — С. 52.

46. Там само. — С. 59—61.

47. Там само. — С. 53.

48. *Шморгун О.* Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства // Еліта: ви-токи, сутність, перспектива. — К.: Г-во „Знання” України, 2011. — С. 343—414.

49. Безопасность Европы. — М.: Весь Мир, 2011. — 748 с.

50. *Ионин А.* Апдейт консерватизма. — М.: Издательский дом Государственного университета — Высшей школы экономики. 2010, — 300 с.

51. *Шморгун О.* Основний зміст поняття „українська національна ідея” // Розбудова держа-ви. — № 6. — 1997. — С. 10—20.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

1.6. Національна ідентифікація в українському та європейському вимірах

Проблема національної ідентичності, яка у внутрішньому зрізі набуває вигляду проблеми самоідентифікації громадян України, є в останні роки популярною в науковому середовищі й посідає значне місце у дослідженнях різних спрямувань і галузевої належності. Мірою зміцнення української держави та утвердження її на міжнародній арені проблема ця не лише не втрачає своєї гостроти, а й перетворюється на одну з найактуальніших і для науковців-теоретиків, і для політиків-практиків. І це не випадково, передусім — з огляду на те, що європейський вибір України, який у нинішніх політичних реаліях щодалі більше проблематизується, під сумнів кладуть і в Європі, апелюючи якраз не стільки до змінюваних політичних чинників євроінтеграції України, скільки до неоднозначності самоідентифікації самих українців, яка, за всієї її варіативності у часі і наявних позитивних тенденціях, залишається стабільною за ознакою просторової суперечливості.

Слід визнати, що така апеляція має всі підстави, адже, як буде показано нижче, факти, що їх виявляють регулярні соціологічні дослідження, свідчать про існування величезних розходжень між представниками різних регіонів України в питаннях визначення і параметрів своєї належності до певної спільноти, і самої спільноти, до якої визначається належність. За останні десятиліття зазначена проблематика отримала належне місце у соціологічних дослідженнях, результати яких стають ґрунтом для політологічних (Антонюк О., Горобчишина С., Губогло М., Залізник Г., Кожановський А., Колодій А., Лейпхарт А., Мазній М., Нагорна Л., Нойман І., Павленко Р., Пелагеша Н., Романюк А., Савоскул С., Стегній О., Сковчиляс Л., Тищенко Ю., Тішков В. тощо), культурологічних (Бугра О., Нойман Д., Пешпель К., Цивьян Т., Шадсон М. тощо), релігієзнавчих (Романуха О., Чегодаєва М.) розвідок і фундаментальних праць (Андерсон Б., Іглтон Т., Габермас Ю., Касьянов Г., Малахов В., Уолцер М., Уотерс М., Шнирельман В., Шпорлюк Р.).

Не менш гострий інтерес до проблем національної ідентичності існує і в країнах Європи, де його забезпечено, що, на жаль, значно іншими причинами, зокрема, міграційними процесами, що набирають сили (Майор Ф., Хелд Ф., Хенкель Д., Сойсел І.), процесами в балканських країнах (Вучкович М., Ефтич З., Младенович М.), а також самим феноменом глобалізації, в контексті якого проблеми національно-культурної ідентифікації набувають нового звучання (Бенхабіб С., Гантінгтон С., Дарендорф Р., Карозерс Т., Квілінкова С., Кімліка В., Коппель О., Кравченко І., Міненков Г., Павленко Ю., Падалка Н., Робертсон Р., Суза де С., Толстоухов А., Фукуяма Ф., Хейс К., Цирфа Ю. тощо).

Особливої гостроти проблематика ідентичності набуває в контексті формування об'єднаної Європи, спричинена потребами подальшого розвитку Європейського Союзу як наддержавного й цілісного утвору, що визрівають та усвідомлюються мірою його економічного й інституціонального зміцнення. У науковому й політичному середовищі набуває поширення думка про те, що становлення об'єднаної Європи не лише передбачає, а й потребує формування єдиного соціокультурного простору й європейської ідентичності як відчуття-переживання-усвідомлення належності до саме цього, а не до національного простору. Як зазначає Дж. МакКормік, громадяни об'єднаної Європи мають „думати про себе менше, як про німців чи греків, чи фінів, а більше, як про європейців” [21, 235]. І таке „думання” щодалі більше уявляється

запорукою успішності розвитку Євросоюзу в цілому та окремих його частин-держав зокрема.

Дослідженню проблеми співвідношення загальноєвропейської і національних ідентичностей, культурного плюралізму, сформованого в умовах мультикультурного суспільства, зв'язку європейського громадянства та європейської ідентичності присвятили свої роботи Альтес Е., Бхаб Ж., Валлерштайн М., Вінтл М., Вільйон Ж., Габермас Ю., Гізен Б., Говланд Д., Демоссер М., Дубіль Г., Дюнкерлен Д., Дюффі Р., Зеттерхолм С., Ітвела Р., Карлссон І., Клаус Е., Клоуз С., Ленінг П., Літа Ш., Мейер Р., Нойман І., Оттоленгі Е., Пройс У., Рамфорд К., Ренан Е., Сміт Е., Сорес М., Стефан Р., Тебо Ж.-К., Тейлор Ч., Уельш Д., Черутті Ф., Шоттер Дж., Якобс Д. тощо.

Культурні та історіософські засади європейської ідентичності розглянуто в працях Альтерматта У., Балібара Е., Гавела В., Глухарьова Л., Дайє Ж.-М., Ільїна М., Іноземцева В., Кессіді Ф., Караганова С., Кара-Мурзи В., Межуєва Б., Моне Ж., Райтера Е., Панаріна О., Тишкова В., Фадієвої Т., Шеффера П. тощо. Не оминули цієї проблематики й вітчизняні вчені — Афонін Є., Вандишев В., Воронкова В., Воропай Т., Гальчинський А., Грицак Я., Горбулін В., Жулинський М., Зернецька О., Кись Р., Кордон М., Крисаченко В., Кудряченко А., Михальченко М., Павленко Ю., Пахомов Ю., Пирожков Ю., Попович М., Рябчук М., Тихомірова Є., Яковук Т. Найбільший інтерес в контексті розглядуваних проблем становлять роботи, присвячені проблемі співвідношення української та сучасної постмодерної ідентичності, української та європейської ідентичностей, до яких належать праці Пелагеші Н., Погорілої Н., Гриценка О., Стріхи М.

Хоч би якою в того чи іншого дослідника була оцінка можливостей формування європейської (або української) ідентичності, хоч би якому з можливих чинників її формування надавався пріоритет, практично всі, хто так чи інакше торкався цієї проблематики, спільні в розумінні феномену самої ідентичності: усвідомлення і переживання особистістю належності до певної спільноти забезпечено спільністю ціннісно-символічного простору цієї спільноти. Останнє ж найчастіше пов'язують зі спільністю цивілізаційного походження.

А проте, здійснені дослідження на різноманітніших аспектів зазначеної проблеми з погляду історичних, соціокультурних, етнічно-національних її витоків, її модифікації в умовах глобалізації, соціальних, культурних і психологічних її проявів, нормативних і політичних моделей розв'язання здебільшого не доходять аналізу її світоглядного підґрунтя, зупиняючись на констатації самого зв'язку особистісної самоідентифікації члена спільноти з її ціннісно-символічною, а отже й світоглядною основою. Певним винятком у цьому сенсі є роботи Малахова В. та Софронової А., де доволі виразно звучить мотив необхідності розглядати проблеми національної ідентифікації крізь призму ставлення до іншого. На жаль, мотив цей і в них не отримує належного розвитку через спрямування досліджень в річище дещо іншої конкретики.

З іншого боку, досвід культурної політики Євросоюзу, спрямованої на формування нового типу ідентичності — наднаціональної — свідчить, як буде показано далі, що, по-перше, засади й закономірності такого процесу аналогічні тим, що спричиняють формування національної або етнічної (чи будь-якої іншої групової) ідентичності і, по-друге, що формування ідентичності — не лише „природно-історичний” процес, але такий, що цілком піддається свідомому впливу, конструюється. З огляду на те, що формування національної ідентичності в Україні відбувається в контексті її заявлених євроспрямувань і фактично збігається за часом з аналогічним процесом

наднаціонального рівня в Європі, є сенс зіставити ці процеси, спробувати виявити той можливий вплив, який другий здійснює на перший, знайти своєрідні „точки їх перетину”, а також, враховуючи європейський досвід, визначити можливості й межі формування національної ідентичності в Україні в умовах глобалізації.

Останнє є вкрай важливим, оскільки проблеми формування національної ідентичності є, видається, витоковими для виникнення й маніфестації своєрідностей конфігурації й динаміки політичної картини України, попри їх безперечний зворотній зв'язок, на якому акцентує увагу переважна більшість вітчизняних аналітиків. З певною мірою вірогідності можна говорити про існування каузального ланцюжка проблем від „ідентичності” через „політичні реалії” до „соціально-економічних наслідків”. Відтак проблема ідентичності починає усвідомлюватись як життєзначуща, оскільки в певному сенсі економічні успіхи країни та підвищення рівня життя населення значною мірою залежать від консолідації нації, а отже — успіхів у розв'язанні проблем тієї ж таки ідентичності. До речі, саме до подібного висновку щодо беззаперечної важливості формування європейської ідентичності як умови подальшої консолідації європейського співтовариства і соціально-економічних, політичних тощо здобутків у розвитку Євросоюзу під сучасну пору дійшли і науковці (не лише європейські), і значною мірою ідеологи та політики-практики ЄС.

Визначена вище розгорнута мета представленого дослідження потребує розв'язання низки завдань: аналізу концепцій національної ідентифікації, окреслення причин, розгляду динаміки виявлення національної ідентифікації населення різних частин України на матеріалах соціологічних досліджень; встановлення зв'язку між нею та панівною системою світоглядних, морально-етичних координат у різних регіонах України; огляду причин, умов і способів формування європейської ідентичності, визначення продуктивних напрямів культурної політики в Україні, що можуть інтенсифікувати процес формування національної ідентичності.

Передусім правомірно поставити питання, про яку ідентифікацію (встановлення тотожності, уподібнення, прирівнювання розпізнавання) йдеться в спільноті, неоднорідній за етнічними, культурними, релігійними і, значною мірою, мовними ознаками — тобто в спільноті різноманітній і строкатій за багатьма параметрами, мультикультуральній? Прикметно, що під таке визначення потрапляє як європейська спільнота, так і українська. Тож на підставі яких маркерів встановлюватиме особа свою належність до спільноти (в даному разі, не важливо — європейської чи української)?

Варто дослухатися до слушного зауваження, зробленого з цього приводу Діркком Якобсом і Робертом Мейером. „По-перше, — пишуть вони, — ідентичність не повинна сприйматися як щось статичне, тому що сама по собі вона є динамічною системою. Це означає, що жодна з форм ідентичності не є до кінця завершеною, так само, як і не до кінця стабільною. По-друге, ідентичність не повинна сприйматися як мішанина різних компонентів — це передусім більш-менш інтегрована символічна структура, яка має до того ж часовий вимір (минуле, сучасне, майбутнє), який забезпечує впевненість у тійності (континуальності) і стійкості цієї структури [18]. Ці ж автори далі цитують В. Балібара, солідаризуючись із ним: „Усі ідентичності є індивідуальними, але немає індивідуальних ідентичностей, які були б побудовані поза межами соціальних цінностей, норм поведінки і колективних символів”.

Відтак питання про маркери ідентифікації набуває конкретизованішого вигляду й розпадається на кілька:

- що можна визнати за систему базових цінностей у мультикультуральному суспільстві, за якими вибудовується символічна структура як основа для ідентифікації?
- якими є можливі шляхи й механізми залучення особи до цієї структури?
- якими є умови забезпечення інтеріоризації існуючих чи створюваних ціннісних систем та символічних структур?
- чи завжди соціалізація та інкультурація особистості є гарантом такої інтеріоризації?

Як правило, дослідження з проблематики формування ідентичності зосереджуються навколо другого питання, безпосередньо пов'язаного з практичними заходами, що їх можна розробити й здійснити у рамках певної культурної (державної або, як у ситуації з Європейським Союзом, наддержавної) політики. І саме в цій ділянці проблематики знаходимо найбільше напрацювань, які можна звести до кількох, у найзагальнішому вигляді — трьох, схем формування ідентичності в мультикультуральному суспільстві.

Згідно з першою, яку умовно можна назвати варіантом „укоріненості груп у культуру більшості”, через засвоєння культурного надбання держави в цілому (або ж „титульної нації”) ідентичність представників локальних спільнот (етнічних, групових тощо) витісняється й заміщується ідентичністю „вищого рівня”. Вкладена в ту чи іншу термінологічну та поняттєву обгортку, осердям такої „укоріненості” залишається ідея формування певної культурної (і не лише культурної) тотальності коштом уніфікації й уодноманітнення поширеної ціннісно-символічної системи, що на практиці обертається асиміляцією мультикультурного населення в панівній культурі.

Іншим є варіант „лібералізму”, базований на засадах морального універсалізму. У своєму логічному розгортанні він доходить, видається, до самозаперечення і пропонує теж нібито „уніфікаційну” модель, у якій, однак, маркером отождолення є „універсальний консенсус” — визнання універсальних моральних цінностей всіма акторами суспільної комунікації за збереження відмінностей їх символічних референцій. Ідеологом останнього свого часу виступив Юрген Габермас. Його ж різновидами є й комунітаризм, що апелює до забезпечення групових прав поруч із правами індивіда та спільноти, та мультикультуралізм, модифікацією якого є, зокрема, і модель Віла Кімліки [20], і „деліберативна концепція демократії” Сейли Бенхабіб [2]. Кредо такого ліберального напрямку, що межує з правовою парадигмою екзистенціалістів, сконцентровано в вислові В. Кімліки: „Необхідно дати людям можливість жити тим життям, яке вони вважають прийнятним для себе, за умови, що це не шкодить іншим”. Власне такій схемі відповідає визнане європейським співтовариством гасло „єдності в різноманітності”.

Нарешті, варіант „релятивізму”, обстоюваний свого часу Жаном Франсуа Ліотаром, вирізняється безпорадністю у розв'язанні проблеми і „зупиняється перед „дисенсусом” різноманітних „мовних ігор” [5, 178], або епістемологічних настанов і етноцентризмів. У межах такого підходу фактично визнається дійсною виключно групова ідентифікація, за якої будь-яка інша ідентифікація зі спільнотою, ширшою за групу, є принципово неможливою й небажаною.

Попри, здавалося б, значну здискредитованість першого варіанта практикою тоталітаризму, його ідеологема все ще доволі поширена і на теренах Європи, і в Україні. „Засадою національно-державної ідентичності України, — пише О. Антонюк, — є культурна ідентичність. ...Саме культурна ідентичність лежить в основі

держав-націй” [1, 9]. Про жодне збереження культурної самобутності інших етносів у межах держави, відтак, не йдеться. Термінологічно і дещо змістовно модифікована, ця ж ідеологема дискутується в контексті обговорення майбутнього Євросоюзу. Проекти цього майбутнього наразі сконцентровано у трьох варіантах, що до певної міри корелюють зі згаданими вище підходами до проблем формування ідентичності.

„На сьогодні існує три основних проекти майбутнього Європи в інституційних межах Європейського Союзу, — зазначають Якобс Д. і Мейєр Р. Перший проект орієнтований на те, що Європа буде одним з визначальних факторів сили на світовій арені. Другий проект, який умовно можна назвати соціальним проектом, частково протилежний першому і орієнтований на гуманістичні цінності, права людини і демократію. Третій проект, протилежний двом попереднім, намагається захищати національні держави, або навіть зміцнювати їхню індивідуальну роль у об'єднаній Європі” [18]. Автори зауважують, що процес будівництва Європейського Союзу, який реалізується на ґрунті Римської, Маастрихтської та Амстердамської угод, зорієнтовано більшою мірою на синтез першого проекту з деякими рисами другого. Тенденція розбудови єдиної Європи як світової сили, що втілюється в єдиному європейському ринку і єдиній фінансовій системі ЄС, уможливує і її конкурування з іншими „центрами потуги” — США та Японією і перетворення на дієвого актора, „який може захищати і боротися за свої сфери впливу в новому світовому порядку. Це означає, що Європа зможе будувати свою ідентичність, яка ґрунтується на уявленні про себе як про структуру, яка займає центральне положення у світі, що було характерно для міжнародних відносин до Першої світової війни”. [18].

У межах такого проекту про ідентифікацію та, тим більше, її ціннісно-символічні підстави, здавалося б, не йдеться: витворення імперської потуги відсуває питання забезпечення культурного й особистісного життя мешканців цього передусім політичного й економічного утвору в розряд другорядних. Однак на практиці така модель не лише не виключає культурної уніфікації — передусім, на штучно витворених й ідеологічно забарвлених ціннісно-символічних засадах (як це було, скажімо, в СРСР з його ідеологемою „радянської людини”). Вона ж здатна продукувати інший тип ідентифікації (і сама потребує такого типу), де у визначенні себе належним до спільноти превалює протиставлення скріпленого владно-інституційними зв'язками утвору всьому іншому, що перебуває за його просторовими межами. На таке бачення можливостей ідентифікації і спирається так званий „союзний націоналізм”.

Іншими словами, перетворення мультикультурального за своїми характеристиками соціуму на потужного світового актора не знімає з порядку денного питання самоідентифікації його громадян. У таких умовах формування почуття належності (самоідентифікація) може йти як за першою, так і за другою, і навіть третьою моделлю, причому вибір моделі значною мірою залежить від волі й прагнень провідників ідеї об'єднання й політичних керівників та втілення цієї волі в політичних рішеннях.

У межах другого проекту основна увага приділяється правам людини і демократичним цінностям як основі формування європейської ідентифікації. Його практичним забезпеченням оголошено подолання соціальної нерівності й бідності, забезпечення не тільки демократичних (сприймуваних як усталені і визнані за належне і само собою зрозуміле всіма членами спільноти), скільки соціальних прав громадян. З цим проектом добре узгоджується концепція Ентоні Сміта, за якою ідентифікація здійснюється щодо спільноти, котра, своєю чергою, означає „спільні інституції і єди-

ний кодекс прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Вона потребує також визначеного соціального простору, добре демаркованої обмеженої території, з якою члени спільноти ототожнюють себе і до якої відчують свою належність" [11, 18]. Отже, мультикультуралізм, таким чином, з площини культурної щодали більше пересувається до соціально-правової. Соціальна і правова держава, в межах якої забезпечується добробут різноманітних соціальних груп та їх етнокультурні потреби, і є тією спільнотою, з якою ототожнює себе індивід — член будь-якої групи. У межах „ліберального” підходу ідентифікація набуває вигляду кількарівневої, де базовим рівнем ідентифікації є групова (і саме вона ґрунтована ціннісно-символічним рядом), а ідентифікації вищого рівня забезпечено „цінностями” соціал-демократичного ґатунку — соціальними й правовими та відповідними, навіть штучно витвореними символічними референціями. З цим підходом до розуміння підстав формування ідентичності корелює так званий „патріотичний конституціоналізм”. До цього підходу, його варіацій та можливостей і наслідків їх утілення ми звернемося в подальшому в контексті розгляду особливостей національної самоідентифікації українців.

Третій проект ґрунтується на визначальній ролі держав-націй і вписується в тенденцію збереження status quo в існуючій традиційній системі міжнародних відносин. Він тривалий час і до сьогодні користується певною підтримкою громадян ЄС, про що свідчать результати референдумів, наприклад, у Норвегії (1972 р. щодо вступу в ЄС), Данії (1999 р. щодо Маастрихтської угоди), Франції, Нідерландах (2005 р. щодо Конституції ЄС), які демонструють неодностайність підтримки проекту Європейського Союзу як наднаціонального утвору.

„Державницький” проект суголосний з концептом „релятивізму” в питаннях ідентифікації, лише замість групової ідентифікації як базової фігурує національно-державна, існування якої тлумачиться як суперечне можливостям наднаціональної. Що ж до рівня національної держави, то, як було зазначено вище, в межах „релятивістського” концепту культурні (зокрема — ціннісно-символічні) — етнічні й групові — суперечності не лише визнаються неунікненною проблемою, а й отримують легітимацію як належні. Проблема формування ідентичності вищого за групу рівня оголошується, власне, позбавленою сенсу й переводиться у площину „співжиття з високим рівнем добробуту й гарантованим правовим захистом”, змикаючись, таким чином, з „ліберальним” варіантом її розв'язання.

Саме таке уявлення про бажані для українців умови забезпечення національної ідентифікації може скластися, якщо звернутися до результатів соціологічних досліджень з цього питання, а особливо — властивих східній частині України (Схід і Південь). За результатами досліджень, проведених 1994 р., лише 34 % опитаних ідентифікували себе із усею державою, з них у Західній частині України (Центр і Захід) — 65 % (в Галичині — 84 %), у Східній та Південній — 35 %. 17 % опитаних в Україні в цілому взагалі віднесли себе до Радянського Союзу, а близько третини висловилися за регіональну ідентичність [13].

Ситуація не значно змінилася і за 10 років. У 2004 р. лише 41 % респондентів ідентифікував себе з Україною, в той час як із СРСР її пов'язувало 11 %, а регіональну ідентичність продовжувала висловлювати третина [10]. Ще за рік, 2005 р., згідно з опитуванням, проведеним Центром Разумкова, загалом по Україні ідентифікували себе передусім як мешканці певної місцевості вже 38,2% громадян і лише 30,7% — як мешканці України. Причому в Центрі України спостерігався найбільший розрив між ідентифікацією регіональною та загальнонаціональною на користь першої

(43,1% проти 25,2%, у той час як на Заході 39,4% проти 34,8% і Сході — 37% і 32%). Єдиний регіон, де загальнонаціональна ідентифікація переважала над регіональною, — Південь України (35,8% проти 29,8%) [13].

Стосовно ж визначення ключового чинника, який може об'єднати Україну, за даними того ж дослідження, найбільшою підтримкою (33,4%) користувалася ідея про істотне підвищення рівня життя всіх громадян, друге місце зайняла ідея про рівні права і співіснування в межах однієї держави (28,2%). На Заході шляхом об'єднання різнорідної нації є підвищення життєвого рівня всіх громадян (38%), а також знання і розуміння української мови (20,3%). В Центрі третьою за рівнем підтримки є ідея про спільні політичні принципи та ідеї (19,5%). На Сході і Півдні, так само, як і в Україні в цілому, основними ідеями є істотне підвищення рівня життя всіх громадян та ідея про рівні права і співіснування в межах однієї держави [14].

За 5 років ситуація істотно змінюється за рівнем показників, однак не за регіональним розподілом їх. Торік з громадянами України ототожнювали себе майже 70% населення (тобто кількість таких зросла за цей час більше ніж удвічі), а 64,1% — з українцями. Найбільше ідентифікацій з громадянством, як і 2005 р., на Півдні, однак відсоток таких зріс майже вдвічі — 69,7%, ідентифікацій же з українцями найбільше на Заході — 84,5% та в Центрі — 74,4%. Водночас найбільший відсоток тих, хто ідентифікують себе мешканцями свого міста, спостерігався на Сході — 49,8% [17].

Це ж дослідження виявило й ще одну цікаву закономірність: одна частина України (Захід) виразно ідентифікує себе в національних категоріях, а інша (Схід) — у соціальних. Соціологи запропонували респондентам 4 групи: національність, політична сфера, соціально-класовий статус і релігійна ознака, з якими, на думку людей, вони мають найбільше спільного. Виявилось, що Захід і Центр (43,2% і 35,4%) мають відчуття спільності з українцями, а не росіянами чи євреями, а жителі східних і південних регіонів є ближчими до робітників та пенсіонерів (26,6% і 23,5%).

Водночас за даними дослідження соціологічної групи „Рейтинг” (вересень 2010) [13] як громадян своєї країни ідентифікують себе 57% мешканців України і 58% мешканців Росії (за даними ВЦИОМ, червень 2010 р. [12]). Регіональну ідентифікацію виявлено в 29% українців і лише 19% росіян. 24% українців і лише 18% росіян ідентифікують себе через національну належність. За внутрішнім регіональним розподілом ситуація виглядає так: громадянами себе визнають близько 70% мешканців Заходу та Центру України, 44% — Півдня і Сходу. Через національну належність ідентифікують себе 38% мешканців Заходу, 36% Півночі України і лише 12% мешканців Півдня та 14% Сходу. 38% мешканців Сходу і 31% Півдня визначили себе як мешканців свого регіону, міста, села, на Заході таких 18%. Цікаво, що 15% росіян і лише 8% українців вважають себе радянськими людьми. В Україні так вважають, передусім, жителі Півдня — 14%.

Патріотами себе вважають 76% населення України (у Росії — 84%). В увяленні 45% українців і 48% росіян істинний патріотизм проявляється у повазі до традицій. Цікаво, що точками збігу поглядів представників Заходу і Сходу України є розуміння патріотизму: кожен п'ятий житель Донбасу і Західної України (набагато частіше, ніж в інших регіонах) бачить справжній патріотизм у конструктивній критиці недоліків у своїй країні.

Головним приводом гордості за країну для українців є місце, де вони народилися і вирости (33%), земля, на якій вони живуть (31%), її історичне минуле (25%). У свою

чергу українці більше, ніж росіяни, пишаються великими людьми своєї національності (28 проти 22%), державою, в якій живуть (25 проти 19%), душевними якостями свого народу (20 проти 15%), мовою свого народу (17 проти 13%). Також українці пишаються своєю працьовитістю та вмінням господарювати (21% серед українців проти 6% росіян), національними піснями, святами та звичаями (20 проти 12%), вірою та релігією свого народу (17 проти 9%). У регіональному зрізі домінації уподобань предмету для гордості за країну мають такий розподіл: на Півдні це — місце, де вони народилися й вирости, у Центрі — працьовитість українців і вміння господарювати, для Заходу це — мова, душевним же якостям віддає перевагу Схід. Окремо виділено Донбас, де предметом гордості за країну є перемоги спортсменів.

Наведені дані виразно демонструють не лише різницю в сприйнятті мешканцями різних частин України національно-культурних цінностей та в їхній оцінці, а й відмінність сфер, щодо яких проводиться особистісна ідентифікація — з домінантою національно-громадянських преференцій у західній частині країни та соціально-територіальних — у східній. Чи можливі зміни цих преференцій? За яких умов вони можливі? І чи подолання таких розбіжностей наблизить Україну до стандартів європейської держави і сприятиме її євроінтеграційним бажанням?

Питання надзвичайно непрості. Пошук відповідей на них пересуває нас у світоглядну площину, де й уможлиблюється виявлення ціннісно-символічного ґрунту ідентифікації. Згадаймо, що будь-яка самоідентифікація як необхідний складник процесу становлення особистості взагалі здійснюється через віднесеність до іншого, вибудову опозиції „Свій/Чужий”, „Тотожний/Інший”, „Належний/Неналежний”. І лінія такої демаркації в Україні є промовистою.

Національно-громадянська орієнтація відсилає до визнання „свого” за наявністю спільних цінностей, **вибір яких є свідомим** „єдиного кодексу прав та обов’язків для всіх членів спільноти”, притаманних спільноті з розвиненими традиціями партикулярності, громадянського суспільства, визнанням легітимності феномену Іншого. Соціально-територіальний критерій ототожнення **не потребує вибору**, він засвідчує прийняття даного як уже готової й наданої цінності і притаманний спільнотам, що не культивують розвитку особистості. Відтак проблема національної ідентифікації набуває вигляду проблеми сумісності двох типів суспільств — „відкритого” й „замкненого” (в термінах політологічного аналізу їх же можна кваліфікувати як „демократичне” і „тоталітарне” [7]) і, відповідно, двох протилежних морально-етичних систем (за назвою їх дослідника В. Лефевра — „Першої” та „Другої” [4]), в основі яких — різні типи взаємин особистісного й громадського, „одиничного” й „загального”.

Визначені „загальноєвропейськими” або „загальнодемократичними” чи навіть „загальнолюдськими” цінності, що споріднюють країни—члени Євросоюзу й культивування яких культурно-світоглядно уможливили його виникнення й доволі успішну розбудову, хоч би який набір прав і свобод людини потрапляв до їх переліку, були, є й залишаються цінностями, домінантною серед яких є визнання легітимності Іншого. Решта — похідні й історично зумовлені: цінність людини-індивіда, поняття ці природного й невід’ємного права на життя, світоглядні та політичні свободи — свобода поглядів і переконань, свобода совісті, а відтак і рівність, незалежно від „раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак” [3], верховенство права й вимога права громадянина на справедливий суд (перелік можна продовжувати далі), — всі ці „європейські

цінності” властиві Першій морально-етичній системі й виростають з неї, з її конститутивного принципу легітимності Іншого, визнання права на існування одиничного не меншим, ніж права на існування загального, одиничності, партикулярності — вихідною, а загального, сукупності, спільноти — похідною. У цьому сенсі Ясемін Сойсел, стверджуючи, що права іммігрантам надаються не завдяки „державі добробуту”, а завдяки універсалізації прав людини [22, 15.], має цілковиту рацію.

Відтак, як слушно зазначають Ю. Тищенко та С. Горобчишина, „формування національної ідентичності, культура в її широкому розумінні та консолідація демократії — це процеси й поняття, які набагато тісніше пов’язані одне з одним, ніж може здатися на перший погляд [15]. А за відмінністю ціннісних уподобань в різних регіонах України криються значно глибші й серйозніші причини, ніж підживлення „прорадянських” орієнтацій на Сході різними політичними силами і вплив Європи (чи то „Америку”) на Заході. З урахуванням же того, що Друга морально-етична система, на відміну від Першої, характеризується ворожим ставленням до феномену „іншості”, автаркічними інтенціями й негациєю особистісного [7; 8], лібералістські у своїй основі засади мультикультуралізму і деліберативної концепції демократії практично не сприйматимуться її представниками.

Ідентифікаційні відмінності східної й західної частини України обертають нас до глобалістських вимірів цієї проблеми — пошуку засад співіснування представників протилежно поляризованих світоглядів, один з яких орієнтований на визнання права Іншого на іншість, його легітимності, другий — на заперечення такого права, негацию Іншого як нелегітимного феномена. Розгалужені й потужні символічні референції ціннісного стрижня, притаманні Першій і Другій (за В. Лефевром) морально-етичним системам і, відповідно, суспільствам, які є їх носіями, в кожному своєму вияві несуть саме цей семантичний заряд — легітимність або нелегітимність Іншого. Можливість порозуміння між цими „ціннісними світами”, що виявляє себе як давня й фундаментальна проблема взаємн. між „цивілізаціями”, знаходження взаємоприйнятних засад їх співжиття — це та проблема, яка наразі ще не отримала навіть прогностичних і концептуальних пропозицій та перспектив її розв’язання і, екстраполюючись на взаємини корінного населення та емігрантських громад, становить на сьогодні одну з найбільш важких проблем сучасної Європи.

У практичному вираженні подібна незіставність і несумісність двох протилежно орієнтованих щодо Іншого систем виявляється на будь-якому рівні, і проілюструвати її граничну складність і онтологічну невикорінюваність можна на прикладі результатів спроб її подолати. Представники спільноти, що є носієм Першої ціннісної системи, визнаючи право на самобутність за представниками системи Другої, рівноважно очікують і **вимагають** взаємного визнання. Однак така вимога, входячи в суперечність з ціннісними засадами життя представників Другої системи, не лише дає тим підстави звинувачувати опонентів у нав’язуванні їхніх власних ціннісних координат (у європоцентризмі!), не лише викликає небезпідставне несприйняття й спротив, а й **насправді становить загрозу** для існування Другої ціннісної системи. Будучи прийнятою, вимога визнання легітимними цінностей Першої системи (визнання прав Іншого в усіх значеннях поняття права — права Іншого на іншість, рівність, цінність, право на політичні й світоглядні свободи тощо) перетворює Другу систему на ту ж саму Першу, що й є **уніфікацією**, своєю чергою неприйнятною для представників Першої системи. Будь-які спроби розв’язання цієї колізії, що переростає в антиномію, видається, приречені.

З цього погляду вододіл між критеріями ідентифікації українців різних частин країни моделює гантінгтонівський „цивілізаційний розлам”, а формування національної ідентифікації наштовхується на нездоланну цивілізаційну перешкоду. Нездоланну не меншою мірою, ніж питання інкультурації емігрантів у європейський контекст. Засуджуваний нині шлях „культурної гомогенізації й викоринювання культурних відмінностей”, яким, як доводить В. Малахов, проходили у своєму становленні всі національні держави [6, 91], уможлиблювався в минулі століття не тому, або не лише тому, що був цілком природним, прийнятним і не засуджуваним у ті часи, або ж був зумовлений історичними обставинами й соціально-економічними потребами. Він був можливим передусім тому, що пролягав „одним і тим самим ціннісним континентом”: культурні особливості етносів і груп нівелювалися, однак, попри все, зберігалася їх спільна ціннісна основа — легітимність Іншого.

Нині майже тим самим шляхом рухається й Євросоюз у намаганнях, сформувавши європейську ідентичність (або, принаймні, „квазіідентичність”, оскільки йдеться про підживлення спільної ціннісної основи за збереження й навіть культивування відмінностей в її локальних — національних, регіональних, етнічних тощо — символічних референціях), досягти „культурного суверенітету” як складової суверенітету визнаного іншими самостійного актора. І тим не лише ствердити себе потужним повноцінним гравцем на міжнародній арені (що є цілком досяжним і на шляхах розбудови економічної та інституціональної єдності), а й виявити потужність і продуктивність або ж і посісти домінуючі позиції у світовій культурній конкуренції, адже „захист і просування національної культури — частина стратегії держави в глобальній конкуренції” [6, 99].

Культурна політика Євросоюзу виразно демонструє свідоме використання й плідне застосування історично вироблених чинників формування відповідної спільної ідентифікації — міфологічних (спільний дохристиянський — греко-римський — культурний родовід, спільне християнське коріння), історичних (спільність історичної долі), ідеологічних, навіть ритуально-символічних (витворення спільної європейської символіки — гімну, прапора, паспорта, іконографії грошових знаків тощо та ритуалів, до яких відносять, наприклад, євровибори), правових (єдине громадянство та існування спільних і специфічних прав). Ще одним способом формування ідентичності є ставка на молодь, безперешкодне мікшування якої при виборі місця отримання освіти та спільні освітянські вимоги, критерії (Болонський процес) спільні специфічні програми й навіть підручники інтенсифікують процес формування європейської ідентифікації й створюють його перспективи.

Такі заходи в рамках культурної політики принесли свої плоди: якщо 1996 року 51 % громадян країн—членів ЄС почували себе європейцями лише певною мірою, а 46 % відчували прив’язаність виключно до національної ідентичності, то, за даними Євробарометра 2005 р., як передусім європейців ідентифікують себе вже 10 % громадян Євросоюзу, 42 % ототожнювали себе спочатку з нацією, а в другу чергу з євроспільнотою, а 52 % громадян з 25 держав—членів ЄС ідентифікували себе рівнозначно і з Європою, і з власною країною [19].

Такий результат європейських зусиль з формування євроідентичності за майже 2 десятиліття за співвідношенням локальної та загальної ідентифікацій є зіставним з результатами, досягнутими за такий же відтинок часу на шляхах формування національної ідентичності в Україні (нагадаємо: 1994 р. — 34% ідентифікували себе з Україною, 17% — з СРСР, 30% виявили регіональну ідентифікацію; 2010 р. — з гро-

мадянами України ототожнювали себе майже 70% населення, а 64,1% — з українцями). Прогрес у формуванні національної ідентичності в Україні значно показовіший, ніж наднаціональної — в ЄС. І це при тому, що інтенсивність, різноманітність зусиль української держави в цьому напрямі та її фінансові витрати на досягнення мети є непорівнюваними з зусиллями ЄС.

З іншого боку, вплив навіть декларативних євроінтегаційних намірів і певна, нехай дуже поверхова й номінальна, заангажованість в європроцесі (запровадження Болонського процесу в освіті, адаптація законодавства України до законодавства ЄС, можливість звернення до Європейського суду як останньої інстанції у захисті своїх прав і свобод тощо) відбилися на уявленні широких верств українських громадян про „європейські норми й цінності”: вони, попри доволі розпливчастий характер такого уявлення, перетворюються на позитивно сприймуваний, на певний зразок, якого варто прагнути.

Відтак можна з великою долею імовірності висунути тезу (яку, на жаль, важко довести чи спростувати з оперттям на факти, оскільки масштабних соціологічних досліджень саме в цій царині практично не здійснювалося), що паралельні за часом процеси формування української та європейської ідентичності на теренах України до певної міри переплітаються: українці усвідомлюють себе українцями через усвідомлення себе європейцями, і навпаки. І усвідомлюють не завдяки культурній політиці держави, а незалежно від неї, не завдяки державній підтримці відродження ритуально-символічних кодів архаїки самих по собі (хоча й воно, безперечно, важливе), а завдяки прориванню крізь ці коди до спільної з Європою ціннісної основи. У такому ціннісно, а не символічно орієнтованому процесі регіональна варіативність символіки, цілком у згоді з намаганням Європи зберегти культурне розмаїття за підживлення спільної ціннісної основи, не є перешкодою у формуванні ідентифікації і в Україні і, отже, не підпадатиме під уніфікаційні потреби національної консолідації. Що, з огляду на притаманну сучасним процесам глобалізації дедалі виразнішу тенденцію до культурної диверсифікації, збільшення культурного розмаїття й формування партикулярних спільнот, є для нашої країни вельми позитивним і виграшним.

Що ж до подолання розбіжностей у регіональних способах і критеріях самоідентифікації українців, то проблема ця наразі немає навіть теоретичного розв'язання і потребує подальшого дослідження (в тому числі й і соціологічними засобами). Вона, як було показано, по-перше, є значно глибшою за соціально-економічні, традиційно-побутові чи й символічно-ритуальні відмінності локального рівня й закорінена в культурно-цивілізаційний та ціннісно-світоглядний ґрунт. По-друге ж, не виключено, що, не маючи розв'язання в межах сьогоднішніх комунікативних, світоглядних і культурних параметрів суспільного життя, вона втратить свій проблемний характер з подальшим розвитком глобалізаційних процесів і кардинальних змін в комунікативній архітектоніці соціуму.

Використані джерела ті література:

1. Антонюк О. Державна самоідентифікація України в процесі реалізації національних інтересів / О. Антонюк // Персонал. — 2007. — № 10 — 11. — С. 8—14.
2. Бенхабіб С. Притязання культури. Равенство і різнообразие в глобальную еру. / С. Бенхабіб. — Пер. с англ. Под ред. В.А. Иноземцева. М.: Логос, 2003. — 350 с.
3. Конституція України, ст. 24. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>

4. *Лефевр В.А.* От психофизики к моделированию души // Вопросы философии. — 1990, № 7. — С. 51—58.
5. *Малахов В.С.* О политическом употреблении культурных различий/ В. Малахов. Понаехали тут... Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме. — Библиотека журнала „Неприкосновенный Запас„. — Новое литературное обозрение, 2007 г., 200 с. — С. 176—184.
6. *Малахов В.С.* Культурные различия и политические границы: национальный, локальный и глобальный контекст. — Философский журнал. — № 1 (4). М.: ИФ РАН, 2010. — С. 91.
7. *Метельова Т.О.* Людина в історії: пошук системних закономірностей. — К.: Українська книга, 2002. — 448 с.
8. *Метельова Т.О.* Цивілізація як категорія культурно-цивілізаційного аналізу / Метельова Т.О. // Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку. — К.: Університет „Україна”, 2010. — 405 с.
9. *Пелагеша Н.* Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. — К.: НІСД, 2008. — 288 с.
10. *Романуха О.М.* Проблеми ідентифікації українського суспільства. / О. Романуха // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 2. — с. 82—88.
11. *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. — / Пер. з англ. П. Тарашука. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
12. Соціологічне опитування ВЦИОМ (Росія, червень 2010 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://surma.mou.su/publ/1-1-0-1599>
13. Соціологічне дослідження Центру Разумкова (20—27 грудня 2005 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=279
14. Соціологічне дослідження Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=284
15. *Тищенко Ю., Горобчишина С.* Громадянське суспільство в Україні та „політика ідентичності” / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К.: Агентство „Україна”, 2010. — 76 с.
16. Український і російський патріотизм — очима соціології [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://surma.mou.su/publ/1-1-0-1599>
17. Українцями себе ідентифікують 70% жителів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://clipnews.info/newstopic.htm?id=13632>
18. *Якобс Д., Мейер Р.* Європейська ідентичність: факти і вимисли. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=205
19. *Eurobarometer* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/archives_en.htm
20. *Kymlicka W.* Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights. — Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1995. — 296 с.
21. *McCormick J.* Understanding the European Union: a concise introduction, New York: Palgrave Macmillan, 2005. — 276 с.
22. *Soysal Y.N.* Citizenship and identity: Living in diasporas in post-war Europe? / Y.N. Soysal // Ethnic and racial studies. — 2000. — Vol. 23, N 1. — P. 1.

Частина II. Минуле України у системі міжнародних відносин на континенті в IX—XIX століттях

2.1. Русь-Україна в системі зв'язків євразійського простору

Починаючи з часів формування Давньоруської держави із центром у Києві в кінці I тис. н. е., вона ніколи не перебувала в ізоляції від оточуючих її та більш віддалених народів: „...про неї так чи інакше знали і чули майже в усіх кінцях світу. На півночі, в Скандинавії, Русь знали, бо через Східну Європу пролягали каравани скандинавських купців, а варязькі дружини раз по раз наймалися руськими князями то для походів на Візантію, то для з'ясування взаємин між собою. На півдні, у Візантії, про Русь знали і чули так багато і так регулярно від 860 р., що воліли б знати і чути менше. На сході, у Волзькій Булгарії та Хозарії, Русь своїми військовими походами також залишила помітний слід. Єдиною „стороною“, з якою, попри випадкові спроби, стосунки якимось чином не склалися, був захід. Тільки в часи Володимира Святославича вдається зав'язати більш-менш постійні взаємини, і то лише з найближчим західним сусідом — Польщею, а також навіть установити родинні зв'язки. Словом, обличчя Русі протягом усієї її попередньої історії було обернене на південь і схід. Усе це характеризує Русь до початку XI ст. як переважно орієнтальну країну, майже в тому ж сенсі, в якому орієнтальною була Хозарія.

Лише в правління Ярослава Русь стає по-справжньому європейською державою. Ярослав, схоже, зовсім не цікавився сходом, цим традиційним напрямком військових і торговельних акцій усіх своїх попередників. Натомість князь рішуче переорієнтовується на частину світу, яку ми сьогодні назвали б „Європою“ і „Заходом“. Русь стає „ведома и слынима“, і більша частина заслуги в цьому належить династичній політиці Ярослава, котра відразу зробила князя знайомцем пів-Європи” [1, 167—169].

До цього можна додати й те, що Давньоруська держава виникла в безсинтезній зоні Європи (тобто не мала попередньої античної або якоїсь іншої державної „підкладки“ — традиції, а грецькі міста Північного Причорномор'я не вплинули суттєво у свій час на місцеве середовище в цьому процесі). Якраз тому й необхідно розглядати її політичне оточення у динаміці на різних етапах державотворення, починаючи з перших, але досить вагомих кроків. При цьому слід враховувати й те, що спочатку сприймаються впливи, по-перше переважаючих, але близьких за стадіальним розвитком соціально-політичних організмів, а по-друге — такі впливи відбиваються в першу чергу на зовнішньому оформленні державних інститутів і проведенні певних офіційних ритуалів на найвищому рівні [2, 302].

У цілому погоджуючись з наданими вище поглядами (хоча глобальної й однозначної переорієнтації зі Сходу на Захід упродовж усієї давньоруської історії усе ж не було) додамо, що розташування українських земель дозволяє відносити їх до середньовічних суспільств Чорноморсько-середземноморського басейну, центром котрого в ті часи була Візантійська імперія. Внаслідок цього спільні риси давньоруському феодализму можна шукати не тільки на Балканах, а й далі на південь, зокрема — в середньовічному Єгипті [3, 43—44].

Звісно, це було не просто відображення процесів у контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу по умовній лінії „Трьох К” (Київ — Константинополь — Каїр), а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, де зафіксовані етнічна окремішність правлячих прошарків суспільства (в першому з цих випадків) чи часта зміна династій (у другому), на Русі з самого початку правили лише Рюриковичі, представники яких досить швидко були асимільовані слов'янами. Можна згадати з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор — в основі скандинавські (Хельгу та Інгар), а в третьому поколінні вже Святослав — чисто слов'янське ім'я. А прийняття за часів великого князювання Володимира Святославича в 988 р. християнства як державної релігії Русі в його православному варіанті дозволило країні увійти до сім'ї християнських держав тогочасної Європи і віддалитися певною мірою від у значній мірі вже в ті часи ісламізованого Сходу.

Звісно, це зовсім не означало, що східні слов'яни в усьому почали сліпо копіювати всі деталі функціонування соціальних структур своїх західних сусідів. Однією з головних особливостей існування та функціонування державного давньоруського механізму було те, що, на відміну від західноєвропейських феодалів всіх рангів, котрі в переважній більшості отримавши свої володіння, залишались там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (цей процес проходив із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії кінця IX — початку XII ст. увесь час перебували в русі, не жалючі сил і енергії для переміщення й зайняття більш політично та економічно вигідного столу. При цьому правителі окремих земель-князівств, рвучись до нових володінь, намагалися залишити за собою й старі надбання. Разом з князем на нові місця проживання перебиралось і його чисельне оточення, що у свою чергу сприяло контактам між певними групами населення на різних територіях.

Ще однією суттєвою деталлю в переліку таких західно-східних відмінностей була „монетарність” давньоруської економіки, котра (що начебто підтверджується й свідченнями археології та нумізматики) віддаляла її від „класичної” (пізньокаролінгської) Західної Європи і зближувала з Візантією [4, 15].

Розглядаючи геополітичне положення Русі—України (за термінологією М. Грушевського) в тогочасному світі — між західними та східними цивілізаціями — слід враховувати й погляд В. Липинського, який відзначав щодо українських теренів, що: „Ми цю границю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь час пересування цієї рухомої границі, то дальше на Схід, то дальше на Захід” [5, 421].

А розвиваючи далі роздуми в цьому напрямі, врахуємо також і те, що: „За всіх історичних епох територія України становила собою велике історико-культурне порубіжжя, або, говорячи іншими словами, контактну зону, де стикались культурні елементи різних світів. З одного боку, це цивілізації Сходу, які періодично виштовхували в степові простори майбутньої України великі маси людей, котрі приходили

сюди зі своєю культурою. З іншого боку — це Захід в широкому розумінні цього слова... Порубіжність — географічна й етнокультурна — властива багатьом регіонам Євразії, що не завадило появі там стійких державних утворень... як засвідчує власна історія, наша порубіжність нерідко мала й свої переваги. Найвищі злеті культури регіону спостерігалися саме за часів, коли вона опліднювалась зустрічними потоками Сходу і Заходу. Звичайно, коли ці потоки не набували форм руйнівних буревіїв, як гунський чи монголо-татарський”[6, 356—357, 362]. Також слід пам’ятати і ще про одне: „Коло торговельних зв’язків Русі широке і, в основному, співпадає з ареалом її зовнішньополітичних союзів та відносин”[7, 82].

З усього цього випливає, що на всі історичні процеси середньовічної епохи розвитку кожної країни, в тому числі й Русі, впливали чисельні фактори, а серед них, безсумнівно, були й зовнішні. Вплив останніх важко переоцінити, і з таким твердженням погоджується більшість дослідників-професіоналів.

Переходячи до більш конкретного розгляду наявної інформації з піднятого в назві питання, треба відзначити, що для кінця I тис. н. е. особливу роль у процесах становлення Київської Русі відігравали дві структури — хозари і варяги.

Держава перших з них — Хозарський каганат — була найбільшою політичною силою Східної Європи впродовж кількох століть. Це утворення проіснувало з VII по X ст. Західні території каганату знаходилися в східних та південних районах сучасної України. Вплив даного утвору на сусідів був таким, що на Русі великі князі київські іноді навіть називали себе „каганамі”, щоб і в титулатурі бути на рівних з тими могутніми володарями. Саму назву „каган” („хакан”) руси використовували вже в IX ст., про що свідчить повідомлення 839 р. такого відомого джерела, як Бертинські аннали.

Хозарія, створена початково як держава кочівників, з часом набула складнішої форми: за збереження частиною населення кочового й напівкочового способу господарювання очевидною є також величезна роль транзитної торгівлі, а також великий, особливо на окраїнних землях, вплив осілого землеробського населення. Етнічний склад підлеглих каганам і бекам був досить строкатим: це власне хозари, болгари та алани; також можливі й „вкраплення” слов’янського населення.

На першому етапі хозари відігравали більш активну роль і, як відзначає давньоруський літописець, навіть „примучували” частину східнослов’янських племен. Однак пізніше останні „віддячили” своїм сусідам: у 965 р. князь Святослав Ігоревич розбиває військо кагана, бере столицю держави — Ітіль на Нижній Волзі — та деякі інші міста. Під час цього походу великий давньоруський воїн підпорядковує собі й деякі народи кавказької зони. Хозари поступово сходять з історичної арени, а тому, слід констатувати, що вони лише опосередковано вплинули на формування структур Київської Русі.

Набагато складніше розглядалося протягом тривалого часу питання про роль варягів — вихідців зі Скандинавії — у становленні першої держави східних слов’ян (так звана норманська теорія). Згідно цієї гіпотези якраз скандинави своїми енергійними діями привели до поступального руху можливості східних слов’ян. Але гостра полеміка з цього приводу в останні десятиліття перейшла у набагато спокійніше русло. Нині доведено, що русько-скандинавські стосунки були взаємовигідними й багатосторонніми.

Наявні джерела все ж фіксують тісніші зв’язки скандинавських переселенців та автохтонів у північнослов’янських областях, ніж на півдні Русі. Звертає на себе увагу

той факт, що про Київ майже немає згадок у середньовічних скандинавських письмових джерелах (на відміну від Новгороду Великого). Ще одним свідченням поганої поінформованості скандинавських авторів про деталі історичних подій у Середньодніпровському регіоні є опис сватання до дочки Ярослава Мудрого Єлизавети норвезького конунга Харальда в 1043 р.: в кількох сагах говориться, що київський князь приймає гостя в Хольмграді (тобто Новгороді Великому на слов'янській Півночі), хоча, починаючи з 1018 р., коли Ярослав зайняв великокнязівський стіл, він всі офіційні прийоми проводить у столиці держави на Середньому Дніпрі. Більше того, саги, в яких досить уважно висвітлюється генеалогія героїв, зовсім не знають родоvodu Володимира Святославича, у військових дружинах якого служило багато вихідців з Північної Європи.

І все ж скандинави, за даними різних джерел, проживали не лише на Новгородщині, а й у різних регіонах східнослов'янської ойкумени. Однак положення їх на окремих територіях було різне.

На півночі вони часто мігрували у зворотному напрямку й поверталися на батьківщину. А на півдні вимальовується інша ситуація. Тут, у зв'язку зі швидким подальшим розвитком державницьких інститутів, варяги в основному виконували волю місцевої феодалної верхівки. При невідповідній ситуації вони бачили більші перспективи у службі при київському столі чи константинопольському дворі Візантійської імперії, ніж у поверненні додому. Тож часто залишались і на давньоруському півдні назавжди. Слід відзначити, що переселення вихідців зі Скандинавії на Русь проходило не лише на межі двох тисячоліть, а й пізніше. Можна хоча б згадати варяга Шимона (поясом якого розмічували Успенський собор Києво-Печерського монастиря), який за часів Володимира Мономаха перейшов з ріднею та оточенням з католицтва в православ'я і, як пізніше його син Георгій, мав достатньо повноважень у тогочасних державних структурах.

Очевидно, вихідці зі Скандинавії на півдні Русі в основному перебиралися „на постійне місце проживання” (як би їхній стан охарактеризували нині) і поступово, починаючи з другого-третього покоління, були асимільовані автохтонами. Звісно ж, між Києвом і скандинавськими країнами існували та активно розвивалися різноманітні економічні та політичні контакти. Але тут не було, як на півночі, значного числа людей, котрі поверталися додому, за море, і своїми розповідями в різних аудиторіях закладали інформаційну основу майбутнім середньовічним письмовим джерелам [8, 131—135].

У цілому наявні дані та їх аналіз дозволяють стверджувати, що східнослов'янська державність в першу чергу розвивалася за рахунок внутрішніх ресурсів тогочасного суспільства. І, зрозуміло, не в ізолюваному середовищі.

Зовнішня політика, як і вся історія Київської Русі, поділяється на два етапи: ранньофеодалного періоду, тобто часу формування та розвитку єдиної монархії, і періоду феодалної роздробленості XII—XIII ст. На першому з них складається політична єдність Русі, що вийшла на міжнародну арену. Країна була обплутана різного роду політичними й економічними зобов'язаннями тих земель, котрі були об'єднані під владою Києва. На другому етапі змінився й характер зовнішньої політики. Крупні й могутні володарі окремих земель-князівств відстояли свої права не лише на внутріполітичні дії, а й на зовнішньополітичні зв'язки. У цей час складаються князівські угруповання, що протистоять одне одному і зав'язують зовнішньополітичні відносини з найбільш вигідними сусідами. Також відбуваються суттєві

зміни і в зовнішній торгівлі: поруч з русько-арабськими операціями (на дірхеми) з Багдадським халіфатом і державами, що виникли після його розпаду, розвивається все тісніше торговельне зближення Русі з державами Західної Європи. Воно відмічене активним балансом і припливом іноземної валюти — денаріїв, брактеатів та срібних злитків-марок. Це теж певною мірою впливало на загальний стан зовнішньої політики.

Якщо ж говорити конкретніше про зв'язки східнослов'янської держави з навколишнім світом, то їх слід характеризувати як різновекторні. Серед пріоритетних країн була Візантія та її чисельні провінції, країни арабського світу та Середньої Азії, Грузія й Вірменія, Волзька Булгарія — на сході та півдні; Германія, Франція, Англія — у Західній Європі; Данія, Норвегія, Швеція — на півночі. Найтісніші контакти відбувалися все ж із найближчими сусідами — Польщею, Угорщиною, Чехією, а також з народами Північного Причорномор'я.

З часу формування Київської держави одним з найважливіших спрямувань її культурно-історичних контактів була Візантійська імперія, про що вже згадувалося вище. Цей напрямок визначався тогочасною геополітичною ситуацією в Східній Європі, коли на південь йшли потужні міграційні потоки. Якраз через басейн Дніпра проходила й основна ділянка знаменитого шляху „із варяг у греки” (або „із грек у варяги”), а Середнє Подніпров'я ставало контактною зоною між північними та південними європейськими регіонами.

Надзвичайно важливою подією в міжнародному житті став похід 860 р. давньоруських військ на Константинополь. Подія, що закінчилась перемир'ям, викликала величезний резонанс у Європі. Вона знайшла відображення в тогочасних візантійських джерелах — згадується в чотирнадцяти із них. Окрім того, про неї збереглися свідчення і в листі Папи Римського Миколи I, а також (досить детально) — у капелана венеціанського дожа XI ст. Іоанна Діакона [9]. Через деякий час посольство русів прибуло до Візантії й уклало договір „миру та любові”. Однак, окрім політичної дружби, у договорі передбачалися й економічні питання: русам було дозволено торгувати в столиці імперії. Даний договір став практично політичним визнанням міжнародного значення молодого східнослов'янської держави. Подальше військове протистояння Києва й Константинополя призвело до підписання ще двох угод в 911 та 944 рр., поїздки княгині Ольги до Візантії 946 р. (за іншою версією — 957), двох походів її сина Святослава на Балкани.

Подальші події також були вигідні для Русі. У першу чергу це засвідчується династичним шлюбом Володимира з візантійською принцесою Анною і офіційним прийняттям східними слов'янами християнства. Як і те, що вже відзначалося, така ідеологічна акція призвела до того, що країна посіла достойне місце серед держав тогочасного світу. Традиційна візантійська політика, щоб підкреслити найвищий статус імператорського дому, уникала будь-яких династичних союзів. Візантійський імператор був недосяжним ідеалом величі, могутності, влади, престижу для будь-якого європейського монарха. А тому престиж влади київського князя теж було піднято на найвищий щабель. Певна прохолода у відносинах в перший період правління Ярослава Мудрого пізніше була виправлена: син великого князя київського Всеволод одружився з візантійською принцесою з дому Мономахів, а вже його старший син Володимир отримав через це прізвисько Мономах.

Вже згадувалося, що, окрім Візантії, Хозарія була одним з головних об'єктів зовнішньої політики Русі на першому етапі її існування. Оскільки східна торгівля

країни в цей час здійснювалася через цю ранньофеодальну державу, то робилось це часто якраз за посередництва хозарських купців.

З середини VIII до початку X ст. Київська Русь входила до „хозарського” (південного) кола обігу арабських монет. На відміну від північних монетних знахідок, тут зосереджуються монети з абасидських монетарень східної та центральної частин арабського світу. Це зона стійких економічних контактів, пов'язаних передусім з Дніпровською системою торговельних сполучень, вона була основою політичних зацікавленостей Русі у східному напрямку [10, 5—8].

Говорячи ж про перших давньоруських князів, слід зазначити, що зокрема Аскольд підтримував з Хозарією переважно мирні стосунки. Каганат не виявляв активної ворожості проти Русі і в той же час був достатньо міцним заслоном проти кочівників Сходу. Про мирні контакти Київської Русі з Хозарією в цей час свідчать і надходження звідти арабської монети у VIII—IX ст. Пізніше ситуація змінилася, а це, своєю чергою, призвело до вже згаданого розгрому каганату Святославом Ігоревичем у 965 р. Головною метою його походу був не грабунок, не розорення корінних земель каганату, а закріплення на Дону, Надазов'ї, Північному Кавказі, політичне приєднання нових територій, можливо, підкорення ослабленої Хозарії на правах васалітету.

Якщо говорити про відносини Русі зі ще одним східним сусідом — Волзькою Булгарією, — то після походу Святослава Ігоревича вони переважно були мирними. Та й згаданий похід у поволзький регіон був більше пов'язаний якраз з Хозарією, ніж із політикою самої Булгарії. Спробу її підкорення пізніше зробив і Володимир Святославич, коли він „победи болгари”, — як повідомляє літопис. Але з цього приводу виказав сумніви ще його дядько і воєвода Добриня: „Сим дани не даяти”. 985 р. було укладено мирний договір до того часу, як „камєнь начнєть плавати, а хмель грязнути” (тобто тонути). Відносини залишилися мирними й пізніше. Зокрема в 1006 р. було підписано новий договір, а протягом тривалого часу саме через Київ з Волзької Булгарії до земель Верхнього Подунав'я пролягав один із середньовічних маршрутів Великого Шовкового шляху — міжнародної магістралі, що з'єднувала цивілізації Заходу і Сходу [11, 23].

Далі в східному напрямі простежуються зв'язки з Хорезмом, де на перше місце в контактах зі Східною Європою вийшов Ургенч — крайній північно-західний форпост хорезмійської цивілізації; висунутий на початок розгалуження торговельних шляхів з європейським світом.

Але взаємовідносини із Руссю торгівлею не обмежувалися. Слід вказати на те, що під час походу на Волзьку Булгарію у 985 р. військ князя Володимира Святославича, коли було укладено мирну угоду, на боці першої зі сторін виступили хорезмійські війська, а на боці русів — тюрки. Таке протистояння рівних за своїм потенціалом „коаліцій” мабуть теж сприяло мирному вирішенню конфлікту. А це, своєю чергою, привело до того, що близько 986 р. вищезгаданий князь установив безпосередні дипломатичні відносини з Хорезмом.

Справа дійшла до того, що середньоазійський автор Шараф ал-Заман Тахір Марвазі зафіксував досить цікавий у даному випадку факт про діяння воєвничих до того русів: „І таким чином виховувалися вони до тих пір, поки не стали християнами в місяці трьохсотого року. І коли вони перейшли в християнство, релігія притупила їхні мечі, і віра закрила їм двері зайняття, і повернулися вони до важкого життя і бідності, й скоротилися у них засоби існування.

Тоді побажали вони стати мусульманами, щоб дозволено було їм набіг і священна війна та повернення до того, що було раніше.

Тоді направили вони послів до правителя Хорезму, чотирьох чоловік з наближених їхнього царя: тому що у них незалежний цар і іменується їх цар Володимир, подібно до того, як цар торків іменується хакан і цар болгар.

І прийшли послы їх у Хорезм і повідомили послання їх. І зрадів хорезмшах рішенню їх навернутися в іслам і послав до них навчати їх законам ісламу. І перейшли вони в іслам”. На думку такого відомого знавця даної проблематики, як С. Толстов, даний текст належить до кінця X або до самого початку XI ст.

Можливо, в ньому присутній і елемент вимислу, але, без сумніву, тут відображені певні деталі „ідеологічного експерименту”, котрий проводив київський князь під час відомого з писемних джерел „вибору віри” для своєї країни.

„В ісламі Володимир міг шукати ідеологічну зброю для примирення фактично непримиренного, досягнувшого своєї кульмінації протиріччя двох сфер інтересів київської аристократії: догмат боротьби за віру й перспективи союзу з країнами ісламу давали перспективу успішному розвитку військової експансії проти старого ворога — Візантії; система ісламу як церкви і релігії могла, здавалося б, сприяти і вирішенню внутрішніх завдань, пов’язаних з кінцевою консолідацією феодално-кріпосницького ладу”. Однак цього не сталося: „Іслам, з його чужою культурною мовою, не міг конкурувати з християнством, що вже мало в цей час багатотисячову традицію в тісно етнічно й культурно пов’язаних з Руссю південнослов’янських країнах, слов’янську писемність і літературу, зрозумілу кожному руському, і які вже глибоко пустили коріння на Русі” [12, 258, 261, 262].

Можливо, що в основі русько-печенізької війни 988—997 рр., коли нова хвиля кочівників досягла земель слов’ян-землеробів, була якраз відмова Володимира прийняти мусульманство і гнів з цього приводу повелителя Хорезму.

Та про Русь на Сході не забували й пізніше, через кілька століть. У цьому відношенні можна вказати хоча б на „Секретну історію монголів” — джерело XIII ст., в котрій Київ згадується тричі, а сама Русь шість разів [13, 11—15]. У ній відзначається, що місто на Дніпрі було й тоді найважливішим центром Східної Європи, а Русь складалася немов з двох частин — королівства (Керел) та просто Русі (Орусут), під якою треба розуміти решту давньоруських земель. Це в якійсь мірі відображає історично-географічні реалії тих часів, коли власне Руссю називали в першу чергу південно-руські землі, а вся решта території східнослов’янської ойкумени була їх своєрідною периферією [14, 262].

Відбувалися чисельні контакти східних слов’ян і з народами кавказького регіону, хоча в писемних джерелах вони відображені слабше.

Переходячи до розгляду контактів Русі з країнами Заходу, слід вказати на те, що зв’язки з Дунайською Болгарією для східнослов’янської держави теж були традиційними в економічно-політичній і, особливо, в культурній сфері. Адже це була слов’янська країна, що раніше прийняла християнство, а також тут раніше виникла писемність. На Русі діяло чимало болгар, передусім у церковній та культурній сферах. Шляхи до Візантії і далі, в західні райони Балкан, теж пролягали через Болгарію. Але Візантії часто вдавалося використовувати Русь проти Болгарії або навпаки — налаштовувати правителів останньої проти Києва.

Вище вже розглядалося питання про роль скандинавів у становленні Давньоруської держави. Однак участю вихідців з Північної Європи у військових формуваннях київських князів контакти не обмежувались.

З X ст. Русь стає постійним притулком для високопоставлених вигнанців з північних країн, а з часів Ярослава Мудрого встановлюються династичні зв'язки з королівськими дворами Скандинавії. Великі князі київські займали самостійну позицію у підтримці тих чи інших претендентів на королівський престол. Сам Ярослав був одружений з Інгігерд — дочкою шведського короля Олафа Сконконунга, а його дочка Єлизавета вийшла заміж за Гаральда Грізного, який чимало років провів на Русі, а у 1047—1066 рр. був королем Норвегії. Після його загибелі в Англії вона стала дружиною датського короля Свена. Русько-скандинавські державні зв'язки зберігалися в доброму стані і за часів Володимира Мономаха, а також пізніше.

Зростання авторитету та могутності Русі відбивалось у доволі широких династичних шлюбах не лише з представниками північних сімей. Так, син Володимира Святославича Святополк був одружений з дочкою польського короля Болеслава Хороброго; Анна Ярославна стала дружиною короля Франції Генріха I, а її сестра Анастасія — угорського короля Андрія. Польсько-руські шлюбні відносини згаданим шлюбом не обмежилися: сестра Ярослава Доброніга-Марія вийшла заміж за Казимира Пяста, а Ізяслав Ярославич оженився на сестрі польського короля Гертруді.

Тож київська правляча династія підтримувала тісні відносини з більшістю родин феодальної еліти тогочасної Європи. Звичайно, кожний династичний шлюб значив собою політичну угоду, мирні та союзницькі відносини з конкретною країною.

Говорячи про контакти із західноєвропейськими країнами, не слід забувати про посольство княгині Ольги до германського імператора Оттона I. Між ними велися переговори з прийняття Руссю західного християнства й направлення сюди єпископа. Ольга вираховувала найвигідніший для Русі шлях, а також, можливо, використовувала зв'язки із західною церквою як засіб тиску на Візантію. У відповідь до Русі було направлено місію на чолі з Адальбертом, який повернувся додому 962 р. У 1006 або 1008 рр. в Києві протягом місяця перебував єпископ Бруно Кверфуртський, який очолював християнську місію до печенігів. Звідси він надіслав імператору Генріху II листа, в якому описував Володимира як „повелителя Русів”.

У дев'яності роки X ст. спостерігаються інтенсивні відносини Києва з Ватиканом. Римський папа намагався перетягнути на свій бік молоду християнську державу. Така дипломатична практика Русі мала, звичайно, не релігійну, а суто політичну основу. Київська Русь не йшла у фарватері політики Візантії, а вела свою системну політику, намагаючись у різних регіонах мати протизвагу своїм потенційним супротивникам. Германська імперія та Рим виступали такою протизвагою Візантії та Польщі. Результатом зближення з Германією, можливо, став шлюб (після смерті візантійки Анни) Володимира Святославича з онукою Оттона I, донькою графа Куно. 1013 р. між Києвом і Священною Римською імперією германського народу була укладена мирна угода.

В XI ст. тісні торговельні зв'язки були встановлені між Києвом — столицею держави, та Регенсбургом — великим промисловим і торговельним центром верхньодунайського регіону. Тут у 1070 р. ченці з Ірландії засновують монастир Св. Якова. А вже в 1089 р. один із них — Маврикій — отримав з міста на Дніпрі від великого князя Всеволода Ярославича хутряних виробів на 100 фунтів срібла, котрі на кількох возах привіз саме до Регенсбурга. Тут же на руські пожертвування було добудовано собор

Св. Петра. Можливо, що в числі „спонсорів” була й дружина князя Ізяслава Гертруда, на честь якої, вірогідно, й названа одна з церков нового монастиря в 1109 р.

У 1129 р. поляки пограбували давньоруських купців, які йшли з Моравії — тобто тим же регенсбурзьким шляхом. До цього ж часу (1129—1164 рр.) відноситься митний статут міста Еннса, в котрому перераховано товари, що привозилися з Русі. А для XII ст. можна відзначити вплив західноєвропейської ваги (кельнської марки) на вагу київських срібних злитків — гривень.

Тоді ж, в кінці XII ст., в документах зафіксовано існування в Регенсбурзі спеціальної категорії купців, які торгували з Руссю, — так званих „рузаріїв”. А дещо раніше, як про це відзначається в Лаврентієвському літописі під 1175 р., князь Ярослав Ізяславич, розгнівавшись на киян, „попрода весь Киев... латину и затворы и гость и все Кыяны”, що говорить про постійне проживання в цьому місті чисельних вихідців із Західної Європи [15, 342-343].

Про економічні зв'язки з Чехією повідомляють як давньоруські літописи, так і іноземні джерела. Політичні відносини також мали давню історію. Союз Володимира з королем Андріхом сприймався вже як традиційний. Однією з дружин цього великого князя київського була „чехиня”. Даний шлюб мав скріплювати певні угоди, яким, звичайно, передували обмін посольствами та переговори. А традиційний торговий шлях з Києва до Регенсбурга вів через Краків і Прагу й відігравав велику роль у взаємовигідних контактах між кількома державними утворами.

Найактивніші відносини Русь мала з Польщею. І це зрозуміло — кордон між двома країнами був найдавніший з відомих і за нього протягом століть велися війни. Передусім це стосується Червенських gradів у басейні Західного Бугу та в околицях м. Перемишля. Наприкінці X ст. в результаті закінчення протистояння, як свідчить літопис, Володимир „бе живе с князи околними миромъ, с Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Угрскимъ, и с Андрихом Чешским”. Та це було тимчасове перемир'я: Ярослав з братом Мстиславом вимушені були провести два походи щоб відстояти вже згадані Червенські гради. Полонених „ляхів” перший з названих князів розселив на новій оборонній лінії держави по р. Рось, а другий, мабуть, десь в районі Чернігова. Ще пізніше зародилася принципова польська політична лінія на підтримку волинського угруповання на Русі. А протягом X—XI ст., незважаючи на вищевказані територіальні претензії, Русь та Польща стабілізували свій кордон і встановили союзницькі відносини між Києвом та Краковом.

Мирні відносини Києва з Угорщиною були традиційними ще з часів переходу „старих маляр” на „нову батьківщину” — в Карпатську котловину. Вони були союзниками Русі в її візантійській, германській чи польській політиці. Пізніше взаємовідносини мали як негативні, так і позитивні моменти. Однак у цілому політика наступників Ярослава Мудрого щодо Угорщини тяжіла до союзницької, хоча ускладнювалась уособицями в кожній з країн. Зокрема погляди на взаємовідносини галицьких Ростиславичів в часи феодальної роздробленості починали в цьому плані відрзнятися від позицій Києва.

На другому етапі розвитку міжнародних відносин — в часи феодальної роздробленості XII—XIII ст. — єдина зовнішньополітична діяльність припинила існувати (як у вищезгаданому „галицькому варіанті”). Проте зацікавленість країни в економічних зв'язках залишалась незмінною. Нова державна система викликала до життя великі князівські коаліції, що врівноважували одна одну. В цілому, глобальним завданням зовнішньої політики Русі був захист від наступу кочівників, тиску

західних феодалів та Візантії. Зовнішньоторговельні й культурні зв'язки значно інтенсифікуються.

На території, що входить до сучасної України, поруч з Києвом зросли центри, які проводили власну зовнішню політику. Ними стали Чернігів, Галич, Володимир-Волинський (Переяславль Руський, нині — Переяслав-Хмельницький завжди діяв у рідчій кийвських тенденцій). Однак ця політика могла змінюватися за зміни на князівських столах ворогуючих гілок роду Рюриковичів. Політичний поліцентризм повністю запанував після смерті сина Володимира Мономаха — Мстислава Великого в 1132 р.

Інтереси Волині схилилися до контактів з Польщею, звідки йшла як допомога, так і загроза агресії. Там же шукав союзників і Чернігів. Для Галича пріоритетними були відносини з Угорщиною. А для того ж Чернігова головними були відносини зі Степом. Київ як загальнодержавна столиця, резиденція митрополії та великий економічний центр на шляху „із варяг в греки” був у першу чергу зацікавлений у зв'язках з Візантією. Це були головні напрями політичних зносин, проте існували й інші. Київ та Володимир-Волинський в певні моменти підтримували дружні стосунки з Угорщиною, Галич контактував з Польщею та Візантією тощо. Характеристика всіх різноманітних контактів у часи феодальної роздробленості на Русі — тема окремої великої за обсягом роботи, а тому тут обмежимося лише вищенаведеними фактами.

Але взаємовідносини відбувалися в ті часи не лише з безпосередніми сусідами. Прикладом ширших міжнародних акцій може бути прийняття князем Данилом Галицьким в 1253 р. у волинському місті Дорогобичі королівської корони від послів папи Інокентія IV. Одночасно він вів досить успішні переговори зі ставкою хана Батия для захисту від військових акцій на території Галицько-Волинської Русі.

Та характеристика контактів русів з представниками інших народів була б неповною без згадки про середньовічне кочове населення Причорноморських степів — печенігів, торків і половців.

Взагалі, як відзначав ще Г. Вернадський, роль степових кочівників в історії часто зображується лише негативно, оскільки культурний рівень цих номадів вважається низьким. З такою оцінкою погодитися не можна — адже їх культурний рівень не був величиною постійною. Величина ця змінювалася і з часом, і в просторі. Іноді кочові племена, або частина племен, перебували на різному культурному рівні.

І взагалі, роль кочових народів у культурній історії Євразії та і всього Старого Світу (тобто, по суті, до XVII ст. — в історії світовій) була досить значною. Кочові народи були при цьому тісно пов'язані з осілими сусідами — адже продукти кочової та осілої культур взаємно доповнювали один одного [16, 42].

Думки в цьому напрямі розвиває і П. Толочко, який відзначає, що тривале протистояння кочових народів степів й осілих слов'яно-русів було історично й географічно обумовлене й не залежало від злої чи доброї волі його учасників. Періодичні виходи значних мас кочівників з Азії в степи Східної Європи обумовлені об'єктивними факторами, головними з котрих є тиск кількості населення на виробничі сили, а також природні катаклізми. Палеокліматологами встановлена певна циклічність теплих і засушливих, а також прохолодних і вологих періодів в Прикаспійсько-причорноморських степах. Аналогічні процеси відбувалися і в азійських степових регіонах. На щастя для кочових народів, кліматичні ритми в різних регіонах не збігалися. Ці ж фактори багато в чому пояснюють й стереотипи поведінки степового населення

у ставленні до сусіднього. Особливо агресивними ставали кочівники в період засухи, коли від розпеченого сонця вигорали трави, пересихали невеликі степові річки та озера. В такі періоди степ не міг прогодувати тих, хто його населяв, і вони рухалися в лісостепові райони, зайняті землеробами. Тож конфлікти, часом досить кроваві, ставали невідворотними [17, 4].

Взаємини русів і кочівників були непростими — мирні періоди змінювалися військовим протистоянням представників двох „світів”, які були змушені проживати по сусідству. Якщо ж говорити конкретніше, то з усіх номадських угруповань постійно прихильно до Русі ставилися переважно тільки „дикі половці” — два кочівницьких угруповання, що у XII—XIII ст. розташовувалися недалеко від південноруських кордонів, але ніколи не селилися у Пороссі чи Посуллі на давньоруській державній території — тут проживали відомі за письмовими джерелами чорні клобуки, торки переяславські та чернігівські ковуї — васали східнослов'янських володарів. Все ж треба констатувати: основна маса кочових орд вбачала в давньоруських містах і селах об'єкти збагачення, а в землеробах і ремісниках східнослов'янської держави — потенційних рабів, яких можна було вигідно продати на ринках невільників або ж використати їх (значно рідше) у своєму господарстві.

Фінальним рубежем киеворуського періоду в історії України, та й усієї Східної Європи, стали 40-і роки XIII ст. Монголо-татарська навала завдала Русі, що посідала одне з чільних місць у загальноєвропейському історичному просторі середньовіччя, непоправної шкоди. Упродовж кількох століть вона успішно протистояла кочовим народам степів, боронила себе і країни Центральної та Західної Європи. Свою високу історичну місію — рятівниці європейської цивілізації — Київська Русь виконала і в згадані роки глобального лихоліття, але цього разу вже ціною власного існування.

Роблячи висновки зі всього вищевикладеного, слід вказати на те, що сучасний стан досліджень дозволяє говорити про поєднання економічного, соціального й політичного чинників у вивченні зовнішньополітичної історії Києворуської держави та їх взаємозв'язку. Цими чинниками були: політика як концентроване вираження економіки, єднання соціальної природи внутрішньої й зовнішньої політики, війна як продовження політики певних соціальних груп та суспільних прошарків, спосіб ведення війни, що визначається рівнем економічного розвитку країни та складом наявних військових підрозділів. Вплив цих об'єктивних чинників ускладнювався ще й чисельними суб'єктивними причинами. Однак зв'язки основних етапів суспільного устрою Київської Русі (ранньофеодальна монархія, феодальне роздроблення) і періодів її зовнішньої багатовекторної політики вимальовуються в цілому досить чітко.

Використані джерела та література:

1. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. — Україна крізь віки. — Т. 4. — К., 1998.
2. Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства. Сравнительно-исторический аспект. — М., 2009.
3. Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень. // Український історичний журнал. — 1996. — № 4.
4. Вернадский Г.В. Киевская Русь. — Тверь — М., 1996.
5. Литвинский В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. — К. — Філадельфія, 1995.
6. Толочко П.П. Діалог культур і проблема українського євразійства // П.П. Толочко. Від Русі до України. — К., 1997.

7. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т. Внешняя торговля Древней Руси. // История СССР. — 1967. — № 3.
8. Моця О.П. Населення південноруських земель IX—XIII ст. — К., 1993.
9. Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси (IX — первая половина X в.). — М., 1980. — С. 51; Шинаков Е.А. Вказ. праця. — С.105.
10. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968.
11. Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар — Киев. Пути, связи, судьбы. — К., 1990.
12. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.-Л., 1948.
13. Дашкевич Я. „Секретна історія монголів” як джерело до історії України XIII ст. // Україна — Монголія: 800 років в контексті історії. — К., 2008.
14. Моця Олександр. Південна „Руська земля”. — К., 2007.
15. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути. // Истoия культуры древней Руси. — М.-Л., 1948, Т. I.
16. Вернадский Г.В. Начертание русской истории. — СПб, 2000.
17. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

2.2. Українські землі в міжнародних вимірах періоду Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу

Припинення існування останніх українських державних утворень доби Середньовіччя — незалежного Галицько-Волинського в 1349 р. й удільного Київського князівств у 1471 р. [1] — й остаточне опанування українськими землями Великим князівством Литовським та Короною Польською, а з 1569 р. — і об'єднаною Річчю Посполитою — не привело до зникнення України як суб'єкта міжнародних відносин з карти Європи.

Проте, хоч як це дивно, однак узагальнюючих робіт дисертаційного або монографічного рівня, які б комплексно розглядали Україну часів пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу як суб'єкт міжнародних відносин у Східній та Південно-Східній Європі на сьогодні фактично немає. В історіографії є декілька ґрунтовних робіт, в яких аналізуються окремі сегменти проблеми, у першу чергу це роботи С. Лепявко, В. Брехуненка, М. Алекберли, О. Барана, В. Сергійчука, Т. Чухліба, П. Саса та деяких інших авторів [2], а також декілька колективних монографій, у яких даному питанню приділено певну увагу [3]. Але цього явно замало, щоб сформувати комплексне бачення України як суб'єкта, а не лише об'єкта міжнародних відносин у період Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу.

На нашу думку, з XVI ст. статус самостійного суб'єкта міжнародних відносин на українських землях здобуває новостворена козацька консорція — колектив людей, об'єднаних спільністю історичної долі, які порвали зі звичним побутом та традиціями [4].

Від самого початку для новоствореної консорції домінантним прагненням було бажання цілеспрямованої діяльності, пов'язаної зі зміною природного й суспільного оточення — освоїти цілині землі півдня, закріпивши за собою статус вільної людини, й захистити свою землю від спустошливих нападів татар, а православну віру — від „розорення”. Заради цієї мети козаки готові були ризикувати власною головою та, якщо потрібно, — померти. Фундаментальними ціннісними установками козацтва були категорії „права”, „свободи” й „вольності” [5].

Досить швидко козацтво стає провідною силою українського суспільства. У середині XVI ст. воно створює свій військовий та адміністративний центр — Запорозьку Січ. Поступово Січ стає своєрідним автономним центром влади в Україні, квазідержавним утвором республіканського типу, який претендував на роль визначника долі всіх українців.

Прикметним є той факт, що спочатку литовський, а потім і польський уряд досить швидко починають розуміти, що Військо Запорозьке, як історично називалась організаційна форма козацької консорції, є реальною самодостатньою військово-політичною силою, з якою варто рахуватись. Саме з цієї причини вони починають спілкуватись із Військом Запорозьким як з окремим самодостатнім суб'єктом відносин. Так, наприкінці 1568 р. великий князь Литовський, внаслідок турецьких скарг, вперше безпосередньо звертається до козаків з листом з вимогою припинити самовільні напади на татар і турків [6]. У свою чергу польський уряд невдовзі після об'єднання ВКЛ та Королівства Польського у єдину державу починає приймати козацькі посольства й відправляти на Запоріжжя свої. Перше козацьке посольство було прийняте польським королем С. Баторієм у травні 1576 р. [7], а відправлене до Війська Запорозького — влітку 1578 р. [8].

Зміцнення козацтва приводить до того, що південні, прикордонні землі Наддніпрянської України у XVI — у першій третині XVII ст. фактично перебували лише під номінальною польською зверхністю. Адже на цих територіях панували свої закони й порядки, були свої збройні сили. А провідна сила регіону — козацтво — навіть проводила міжнародні переговори, укладала угоди й регулярно вела самостійні військові дії проти сусідніх держав. Для прикладу можна згадати сеймові постанови 1590, 1592, 1609, 1635 рр. про козаків [9], де, по суті, констатувалося неможливість для польського уряду повноцінно контролювати українські землі, ефективно впливати на дипломатичні зносини Війська Запорозького із сусідніми державами та запобігати війнам козаків з ними.

Вже у сеймовій конституції 1609 р. наголошувалось як на серйозній проблемі на тому, що запорозькі козаки порушують „мирні угоди, які [поляки] уклали з сусідами” [10]. У сеймових постановках 1613 і 1616 рр. вже констатувалося, що козацька спільнота створює паралельні владні та судові інституції не лише для свого середовища, а й поширює їх на значні території, вимагаючи визнати їх суверенним козацьким панством” [11].

Щоб якось вирішити проблему „самочинних” козацьких походів на Туреччину, Крим та Молдавію та „втихомирити” козацтво, Варшава була змушена ініціювати прямі переговори з Військом Запорозьким. У результаті переговорів між польськими комісарами на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським та козацькими делегатами на чолі з П. Сагайдачним було укладено спочатку у 1617 р. Вільшанську угоду, а у 1619 р. — Роставицьку угоду. І кожного разу за спинами учасників перемовин стояло військо. Але жодна з цих угод так і не була виконана, зокрема — й у частині припинення здійснення Військом Запорозьким власної зовнішньої політики, оскільки вони були результатом тимчасового компромісу, який не влаштував обидві сторони.

Про те, що козацтво стало провідною силою українського суспільства, свідчать і твори європейських авторів XVI—XVII ст., у яких поняття „українці” і „козаки” по суті отожднюються, а „козацька нація” виступає основним суб'єктом відносин і репрезентантом України для зовнішнього світу [12].

Важливо підкреслити, що європейці були в курсі реального стану речей в Україні. Так, наприклад, венеціанець А. Дзіліоло у своїй книзі „Про достопамятні події наших часів” (1642) так подає ситуацію в Україні: „Спершу вони домоглися того, щоб отримати власного гетьмана та інші привілеї, а далі це привело до того, що вони перетворилися на майже окремий народ і стали, разом із селянами свого краю, не менш грізними ворогами для поляків, ніж сусідні держави” [13]. А Ж. де Лабурер у своєму „Трактаті про Польське королівство” (1648) навіть відповідний розділ називає дуже показово: „Про запорозьких козаків, військо Русі” [14].

Набуттю Військом Запорозьким фактичного зовнішньополітичного суверенітету, який де-факто ще наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. визнавали ряд сусідніх держав, сприяли особливості геополітичної ситуації у Південно-Східній та Східній Європі та важливе місце українських козаків у цих геополітичних розкладах.

В епоху Пізнього Середньовіччя у цьому регіоні різко загострилося протистояння між християнською та мусульманською цивілізаціями. Наприкінці XIV—XV ст. низка європейських країн, зокрема, Македонія (1371, 1395), Болгарія (1396), Валахія (1412, 1476, васал), Візантія (1453), Молдавія (1456, васал), Сербія (1459), Греція (1460), Боснія (1463), Албанія (1478), Герцеговина (1482), Крим (1475, васал)

та Чорногорія (1496) були підкорені Османською імперією. Також у цей період (1479 р.) відбувається перший великий напад на українські землі (Брацлавщина та Поділля) кримських татар.

У XVI ст. турки продовжили свій наступ на захід. У 1521 р. вони взяли Белград, у 1526 р. — Будапешт, у 1529 р. — штурмували Відень, у 1547 р. під владу султана перейшла центральна та східна частина Угорщини. Таким чином, намагання Османської імперії поширити свої володіння далі на захід створювали реальну загрозу для Імперії Габсбургів, Польщі, Венеції та інших італійських держав.

У цей час кордон між володіннями Османської імперії та європейськими християнськими країнами у Південно-Східній Європі проходив через хорватські, угорські, молдавські та українські землі. В історіографії він отримав назву Великий Кордон, оскільки відділяв християнський світ від мусульманського. Відповідно, проблема захисту цього кордону від прориву зі сходу стала одним з головних геополітичних завдань для більшості європейських країн. На передових рубежах цього цивілізаційного кордону стояли військові спільноти хорватських граничар, угорських гайдуків та секеїв, українських та донських козаків.

Вперше українське козацтво стало фактором міжнародних відносин у регіоні Східної Європи у 1492 р., коли кримський хан Менглі-Гірей I поскаржився великому князю литовському Олександру Казимировичу на напад на контрольовану Кримським ханством фортецю Тягиня загону козаків із Канева й Черкас [15].

З цього часу вплив українського козацтва на стан міжнародних відносин у Східній Європі постійно посилювався. Особливо це стосувалося збройної протидії турецько-татарському тиску, адже з середини XVI ст. козацькі походи на Крим та Туреччину стають регулярними.

Же у 1561—1563 рр. французькі послы у Стамбулі Долю та Петремоль інформували Париж про дії тодішнього неофіційного козацького лідера Д. Вишневецького та його козацьких загонів проти Кримського ханства [16].

За підрахунками В. Сергійчука, за сто років (з 1545 по 1657) на Крим та Османську імперію було здійснено понад 70 лише морських походів [17], а також безліч сухопутних. Так, наприклад, лише у 1570—1580-ті рр. козаки здійснили до 40 нападів на Крим і татарські улуси [18]. Фактично всі основні турецькі фортеці між гирлами Дністра та Дніпра (Білгород, Очаків, Тягиня, Килія, Іслам-Кермен) були під регулярними ударами козаків. В останній чверті XVI ст. лише Тягиню (Бендери) козаки штурмували у 1573, 1575, 1583, 1587, 1589 та 1593 рр. [19].

У результаті такої активності в травні 1576 р. під тиском кримських мурз, наляканих загрозою нападу козацького війська, хан уперше в історії українсько-татарських відносин відмовився від походу в Україну [20].

Неодноразово ходили козаки походами і в сусіднє Молдовське князівство, васала Османської імперії. Найвідоміші походи відбулись у 1574, 1577—1578, 1594—1595, 1600 рр.

Проте ще влітку 1563 р. кн. Д. Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону здійснює похід до Молдавського князівства з метою оволодіти господарським тропом. Похід, які відомо, закінчився для Вишневецького вкрай невдало, він був захоплений у полон та страчений у Стамбулі. Але це був початок активної молдавської політики українського козацтва.

У 1574 р. дві тисячі подільських козаків на чолі з І. Сверчовським та запорожців на чолі з отаманом Покотилом беруть участь у війні молдавського господаря Івонії

проти турецького панування. Союзне молдавсько-козацьке військо декілька разів розбиває турецькі війська та бере штурмом контрольовані османами міста Бендери й Браїлів. Лише зрада молдавських бояр не дозволила Івонії та його козацьким побратимам здобути остаточну перемогу [21].

У результаті наступного походу 1577 р. козацький старшина І. Підкова навіть на короткий термін (грудень 1577 — весна 1578 р.) стає молдавським господарем. Загалом же за підрахунками молдавських істориків протягом останньої третини XVI ст. з 27 претендентів на молдавський престол 15 шукали підтримки в українського козацтва [22].

Саме під час молдавських походів козацтво вперше почало діяти не як допоміжний військовий контингент, а як самостійна військово-політична сила, яка ставила власні цілі і від дій якої залежав розвиток подій у регіоні. Інакше кажучи, саме під час молдавських походів козацька консорція почала набувати статусу суб'єкта міжнародних відносин.

Тогочасні політичні й інтелектуальні кола європейців добре усвідомлювали загальноєвропейське значення героїчної боротьби українського козацтва з турецько-татарською агресією та визначали статус українських (козацьких) земель як найдалшого прикордонного форпосту європейського християнського світу на сході Європи.

Особливо чітко цей статус європейці почали усвідомлювати наприкінці XVI й у першій третині XVII ст., коли боротьба з османською агресією була однією з найгостріших проблем політичного життя тодішньої Європи.

Зокрема, про те, що нижче козаків по Дніпру немає жодних християнських поселень і що вони створюють перший бар'єр проти татарських нападів, повідомляв ще С. Герберштейн у своїх „Нотатках про Московію”, написаних у 20—30-х рр. XVI ст. [23].

На вирішальній ролі козаків у перемозі над турками у волоській війні 1574 р., їхній мужності, хоробрості та відвазі в боротьбі з османами наголошували у своїх працях польський історик Л. Горецький („Опис війни Івонії, волоського воєводи”, вийшла латинською мовою у Франкфурті-на-Майні в 1578 р.) [24], визначний французький поет пізнього Відродження, гуманіст і сподвижник французького короля Генріха IV Т. д'Обін'є („Всесвітня історія”, 1612 р.), англійський історик Р. Кноллез („Загальна історія турків”, 1608 р.) та ін. [25].

У 1590 р. одночасно в Ліоні та Парижі вийшла брошура „Поразка татар і турків, завдана Замойським”, написана невідомим французом. У брошурі констатується, що фактично головна роль в обороні земель Речі Посполитої від татар і турків під кінець XVI ст. переходить до козаків [26].

Уже згадуваний д'Обін'є вбачав у козаках аванпост загальноєвропейського фронту боротьби з мусульманським світом, відважних „християнських лицарів”, які виявляють велику хоробрість у боротьбі з „невірними”. „Без них, — стверджує французький гуманіст, — татари були б частими гостями в Європі” [27]. Адвокат паризького парламенту Ж. Баре у своїй „Історії останніх заколотів у Молдавії” (1620) також наголошує, що „тільки козаки можуть чинити справжній опір туркам та перемагати їх” [28].

Окрім інтелектуальної еліти, думку про визначну роль українського козацтва в захисті „Європейського світу” від турецько-татарської навали поділяла й еліта політична.

Гучні перемоги козаків над турками приводять до того, що на Заході їх починають розглядати як серйозних союзників у війні з Османською Портою. Ще у 1584 р. папський нунцій у Варшаві А. Балогнетті запропонував польському королю С. Баторію використовувати українське козацтво для боротьби з Османською імперією [29]. А секретар папського нунція в Польщі К. Гамберіні зі свого боку в липні 1587 р. представив венеціанському уряду аналітичну „Записку про те, яку користь може мати союз з козаками на випадок війни з Туреччиною”, у якій рекомендував встановити безпосередні контакти з козацтвом для погодження спільних дій проти турків [30]. Думку про те, що запорозькі козаки, поряд з хорватськими та угорськими ускоками, стоять на сторожі покордоння Європи з турецько-татарським світом, висловлює у своєму донесенні за 1592 р. й венеціанський посол у Польщі П. Дуадо [31].

У 1590-х рр. Імперія Габсбургів та Ватикан здійснюють перші кроки для залучення Війська Запорозького до першої антитурецької коаліції, відомої під назвою Священна Ліга. З метою спонукати козацтво до хрестового походу проти турків до козаків у 1594 р. були відправлені офіційні посольства імператора Священної Римської імперії Рудольфа II (посол Е. Лясота) та папи Климентія VIII (посол О. Комучео) [32]. Важливо підкреслити, що в листі до козацького гетьмана папа римський наголошує: „Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисне християнському товариству в боротьбі зі сильними ворогами нашої віри” [33].

Результатами цих посольств став похід у 1594 р. об'єднаного козацького війська на чолі з С. Наливайком, Я. Оришковським та Г. Лободою на залежне від Османської імперії Молдавське князівство. Після оволодіння козаками молдавської столиці Ясс молдавський господар Аарон відмовляється від турецької протекції і переходить на бік християнської коаліції. Влітку наступного 1595 р. відбувається перша військова операція українського козацтва на території Центральної Європи. На запрошення імператора та угорського короля Рудольфа II 2-тисячний козацький загін на чолі з С. Наливайком воює проти турків на землях Угорщини [34].

З кінця XVI ст. проблема українського козацтва стає чи не головною темою відносин між Туреччиною та Польщею. У цілій низці османсько-польських договорів (1607, 1619, 1623, 1634, 1641, 1646) були пункти про заборону козакам нападати на землі Османської імперії. Але стримати козаків Варшава не могла.

Так, у листі турецькому султанові Ахмеду I від 8 листопада 1607 р. польський король Сигізмунд III розписується у власному безсиллі, повідомляючи про неможливість покарати запорожців за походи на Туреччину, оскільки вони „не підлягають нічий владі” [35]. Самі ж козаки, на дорікання Варшави за напади на турецькі міста в часи миру між Річчю Посполитою та Османською Портою, як це було, наприклад, у червні 1625 р., виключно відповідали королівському посланцю: „... ми знаємо, що король з цисарем турецьким через свого посла уклав перемир'я, але не ми” [36].

Фактично існуючий зовнішньополітичний суверенітет Війська Запорозького був великою проблемою для польської влади.

Навіть у Курчівській угоді 1625 р., укладеній за результатами козацького повстання проти польської влади під керівництвом М. Жмайла, був пункт, який забороняв Війську Запорозькому проведення зовнішньої політики, зокрема — укладання договорів „зі сторонніми монархами” без відома короля [37].

Але Військо Запорозьке не дуже зважало на ці заборони. Так, уже в грудні 1625 р. польський король Сигізмунд III був вимушений знову констатувати, що „...козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна в їхніх руках... у містах і

містечках й.к.м. все управління, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони... Мир і війну встановлюють на власний розсуд, вони порушують союзи, укладені Річчю Посполитою” [38].

Протягом останньої чверті XVI — першої третини XVII ст. Військо Запорозьке було єдиним європейським суб'єктом міжнародних відносин, здатним загрожувати географічному серцю Османської імперії — турецькій Анатолії та імперській столиці з півночі. У цей період козаки здійснили близько 14 походів тільки в Анатолію (1614 — Трапезунд, Синоп; 1615 — Стамбул; 1616 — Трапезунд, Синоп; 1620 — Стамбул; 1621 — Стамбул (Єдикуле, Галата), Ризе; 1623 — Трапезунд, Стамбул; 1624 — Стамбул (двічі); 1625 — Трапезунд, Синоп, Самсун; 1626 — Трапезунд; 1629 — Сизебола, Трапезунд; 1630 — Інебола; 1635 — протока Босфор, 1640 — околиці Стамбула) та велику кількість походів у турецьку Румелію [39].

Під тиском такої козацької активності султан у 1618 р. був вимушений зібрати спеціальну нараду, на якій обговорювалося питання захисту від нападів козаків, причому на нараду було запрошено послів від Венеції, Франції, Англії та інших європейських держав. Венеціанський посол Х. Вальєр доповідав своєму уряду, що „турки доведені до відчаю нападами козаків, які стали для них надто болючими”. Цікаво, що наступний венеціанський посол у Стамбулі С. Контаріні свою розповідь про козацькі походи на Туреччину завершив таким висновком: „І недалеко вже той день, коли всюди будуть поважати країну і хоробрість цього народу” [40].

У червні 1619 р. молдавський господар К. Граціані та волоський воєвода Г. Могила з метою відвернути напади запорозьких козаків на придунайські князівства запропонували польському уряду спеціальний політичний проект, відповідно до якого Молдавія та Валахія пропонували на постійній основі сплачувати Війську Запорозькому спеціальну данину („дарунки”), щоб вони припинили походи у Подунав'я. Проте поляки відхилили цей проект, оскільки він загрожував посиленням політичної суверенізації Війська Запорозького [41].

Козацька активність на Чорному морі суттєво ускладнювала й ситуацію у столиці Османської імперії, зокрема, продовольчу ситуацію. Так, князь К. Збаразький, польський посол до Стамбула у 1622—1623 рр., у своєму звіті до сейму повідомляв, що в часи Хотинської війни 1621 р. і активних морських операцій козаків на Чорному морі та флорентійців й іспанців на Середземному морі в Стамбулі „хліб був настільки дорогий, що люди гинули від голоду...”. А Папа Римський Урбан VIII в інструкції своєму нунцію в Польщі Д. Данцелотті в грудні 1622 р. відмічав, що козаки вже неодноразово „морили голодом, грабували і наганяли страх” на столицю Османської імперії [42].

Тому не дивно, що битву османської ескадри у складі 21—22 галер з близько 130 козацькими чайками поблизу Карахармана біля узбережжя Добруджі 6 серпня 1625 р. у Стамбулі, за свідченнями англійського посла Т. Роу, порівнювали за масштабом та значенням з грандіозною битвою при Лепанто 1571 р., у якій зійшлись 230 галер та 66 галеонів турків з 200 галерами „Священної ліги” [43].

За оцінками сучасників, у 1610—1630-х рр. козаки неодноразово встановлювали оперативне панування на Чорному морі, змушуючи турецький флот переходити до оборонних дій, примаючи османські порти на Чорному морі у страху перед нападами.

Так, у 1618 р. італійський мандрівник, радник перського шаха Аббаса I Великого П. делла Валле відмічав у своїх подорожніх листах, що „більше немає місць, підпо-

рядкованих туркам, в околицях Чорного моря, які б вони [козаки] не захоплювали, які б не грабували і розоряли повністю... вони сьогодні дуже сильні на Чорному морі, і очевидно, що хоч би як мало їх було, ніхто ніколи не насмілиться оспорювати їх володарювання". Французький посол у Стамбулі Ф. де Сезі у 1625 р. називав козаків „господарями Чорного моря” й рекомендував Парижу подумати над можливістю, найнявши козаків на службу за 50 тис. екую на рік, скувати основні сили турків на захисті Босфору [44].

Навіть такий давній опонент Війська Запорозького, як великий коронний гетьман С. Жолкевський, в одному зі своїх листів до Сигізмунда III за листопад 1616 р. змушений був порівняти результативність і розмах дій козаків на морі з тим, що могла вчинити лише „армата іспанського короля, або когось із християнських володарів” [45].

Очевидні заслуги українського козацтва у справі скосування агресивної політики Стамбула щодо християнських держав та суттєвий вплив їх діяльності на військово-політичну ситуацію у всій Європі спричинили запрошення Війська Запорозького до чергового хрестового походу проти „невірних”.

У квітні 1618 р. відповідна попередня угода була підписана між Військом Запорозьким (посол Д. Отрохимович) та новоствореним лицарським орденом „Ліга християнської міліції”, націленим на війну з Османською імперією (посол О. Маркон) [46].

Козацькі лідери були цілком свідомі тієї сили та значення, яке мало Військо Запорозьке у міжнародних відносинах на сході Європи. Адже в 1620 р. Військо Запорозьке дало Речі Посполитій жорстокий урок, схилившись від участі у Цецорській битві. У результаті польське військо було розгромлене турками, у бою загинув і коронний гетьман С. Жолкевський.

Саме тому в червні 1621 р. козацький гетьман Я. Бородавка мав усі підстави заявити перед 50 тис. козаків, які зібрались на раду на р. Кагарлик для вирішення питання, чи йти, на наполегливе прохання польського короля, на війну проти турків: „Перед Військом Запорозьким тремтить земля польська, турецька та увесь світ!” [47].

Високий рівень свого фактичного міжнародного статусу Військо Запорозьке невдовзі підтвердило черговий раз, ставши нездоланим бар’єром для 200-тисячної турецько-татарської армії, очолюваної султаном Османом II під час Хотинської війни 1621 р.

У боях під Хотиним у вересні 1621 р. саме 42-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у взаємодії з 35-тисячним польським військом зробило вирішальний внесок у перемогу над Османською імперією, яка прагнула, захопивши Поділля та Галичину, суттєво розширити свої володіння в Європі. У результаті поразки турки були змушені підписати мирний договір з Річчю Посполитою та на півстоліття відкласти свої експансіоністські плани просування вглиб Європи на цьому напрямку [48].

Нищівна відіч „непереможним туркам” у Хотинській війні 1621 р. мала велике міжнародне значення й сприяла утвердженню за українським козацтвом статусу важливого суб’єкту міжнародних відносин у Східній Європі.

У написаних по гарячих слідах події брошурах і летючих листках (тогочасних газет) неодмінно зазначалася велика роль козаків у здобутті перемоги. У працях тогочасних західних істориків, які відображали узагальнене її сприйняття й осмислен-

ня в Західній Європі, наприклад, в „Описі” венеціанця Ф. Ольмо (1628), „Загальній історії турків” француза М. Бодье (1631), вже згаданому „Трактаті про Польське королівство” Ж. де Лабурера (1648), „Турецькій історії” англійця П. Рікоута (1668) та низці інших козаків зображались як основна сила, що протистояла туркам і татарам на сході Європи [49].

Уряди провідних європейських країн намагалися залучити українських козаків до своїх антитурецьких проєктів. Так, у 1625 р. іспанський віце-король Неаполітанського королівства Антоніо Альвареса де Толедо і Бомон відправив своїм посланцем до козаків єзуїта Фра Антоніо Барілли. Його завдання полягало у спонуканні запорозьких козаків посилити свій флот та здійснити у наступному році велике вторгнення в землі Османської імперії [50]. Після початку Кандійської війни між Туреччиною та Венецією (1645—1669 рр.) венеціанський посол у Варшаві Д. Т'єполо протягом 1645—1647 рр. вів переговори з польським королем Владиславом IV щодо організації великого походу козаків для нападу на Стамбул та чорноморські порти й верфі для знищення там турецьких галер, які готувались турками для війни з Венецією [51].

Своєрідний послужний список участі Війська Запорозького у антиосманських операціях європейських володарів наводить Ш. Старовольський у „Лицарстві польському”, виданому у 1628 р. у Венеції: „[вони] у сусідні якісь князівства відправляються на допомогу проти ворогів віри, а саме до Івонії та Богдана Молдавських; Арона та Міхала Волоських; до... Христофора та Сигізмунда Баторієв — Трансільванських; Рудольфа та Матвія — Римських імператорів, [аби] Угорське ясно сяюче королівство від Оттоманської люти захищати” [52].

Проаналізувавши значну кількість західноєвропейських історико-літературних пам'яток, Д. Наливайко доходить висновку, що в першій половині XVII ст. в Західній Європі „склалася певна система уявлень про Україну, землю козаків, як країну, що розташована на крайній межі з мусульманським світом і перебуває в постійних війнах із цим світом. Ці війни, ця героїчна боротьба з „невірними” повсюдно сприймалася на Заході схвально, нерідко — зі справжнім захватом... Західноєвропейські автори схильні були вбачати головну мету війн запорозького козацтва у зруйнуванні імперії турків та визволенні поневолених нею християнських народів. Звідси й тенденція розглядати козаків як своєрідних „християнських лицарів”, все життя яких проходить у війнах з „невірними”... А все це, зрештою, означає, що загальне її осмислення включалося в контекст багатовікової боротьби християнської Європи з мусульманською Азією, яка не раз ставила під загрозу європейський розвиток” [53].

Отже, боротьба Війська Запорозького з Туреччиною та Кримом мала загальноєвропейське значення, оскільки суттєво вплинула на стримування османської експансії на захід. Крім того, дії козаків на Чорному морі та в районі Босфору сприяли посиленню позицій противників Туреччини на Середземному морі — Венеції та Іспанії. Так, наприклад, англійський посол у Стамбулі Т. Роу у своїх донесеннях уряду неодноразово висловлював стурбованість тим, що „Середземне море буде два роки без турецького флоту”, оскільки капудан-паша готувить „армаду” проти козаків (лютий 1624), „напади козаків... утримують армаду [турецький флот] на Чорному морі до великої вигоди Іспанії” (осінь 1625 р.), оскільки турецька „армада” приготувалась захищати чорноморські береги і Босфор, „Середземне море буде вільним, до великого задоволення іспанця” (квітень 1626) [54].

Більше того, своїми активними діями в чорноморському регіоні українські козаки відволікали сили Османської імперії і під час війн із Персією 1602—1612, 1616—1618, 1623—1639 рр. Зокрема, у 1625 р. турецький уряд після ударів козаків на Трапезунд, Синоп, Самсун був змушений зняти частину військ, які йшли на зайнятий персами Багдад, й відправити їх на захист чорноморського узбережжя імперії [55].

Також варто підкреслити, що українські землі у період Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу фактично виступили своєрідним захисним щитом для інших європейських народів від нападів татар. Україна заплатила дорогу ціну в боротьбі з татарськими набігами.

За приблизними підрахунками Я. Дашкевича, протягом XV — першої половини XVII ст. українські землі втратили убитими й забраними татарами до неволі не менше 2—2,5 млн осіб [56]. За деякими даними, лише протягом 1606—1649 рр. Україна зазнала 76 татарських набігів [57].

Проте, не зважаючи на вкрай напружені стосунки Війська Запорозького з Кримським ханством, спроби налагодити союзні відносини між ними також мали місце. Вперше це відбулося ще в 1585 р., коли козацький „старший” Я. Оришковський звернувся до хана Іслам-Гірея з пропозицією військового союзу [58]. У 1614 р. запорозькі козаки підтримали опального кримського царевича Шагін-Гірея, який прагнув скинути з ханського престолу турецького ставленика Джанібек-Гірея [59].

У 20-х рр. XVII ст. козаки знову підтримали курс кримського хана Мухаммед-Гірея III та його брата калги-султана Шагін-Гірея на незалежнення Криму від влади Османської імперії. 24 грудня 1624 р. на о. Каратепе у пониззі Дніпра було укладено антитурецький військово-політичний союз між Запорозькою Січчю та Кримським ханством [60].

У травні 1628 р. вірні своїм союзницьким зобов'язанням запорозькі козаки на чолі з гетьманом М. Дорошенком вирушають у Крим на допомогу заблокованому османськими військами у фортеці Кирк-Єр Мухаммед-Гірею. Запорожці, незважаючи на загибель М. Дорошенка у бою на р. Альма, оволодівають Бахчисараєм і поновлюють владу Мухаммед та Шагін-Гіреїв у Кримському ханстві, хоча й ненадовго [61]. У результаті спільних татарсько-козацьких дій влада османів у Північному Причорномор'ї на деякий час суттєво ослабла.

Ці події для нас важливі також тим, що, підписавши козацько-кримський договір, Військо Запорозьке вперше у своїй історії було визнане рівноправною стороною міждержавного договору.

Окрім протистояння мусульманської та європейської цивілізації на сході Європи у добу Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, існувала й інша, не менш важлива лінія цивілізаційного розлому — між європейською та московською цивілізаційними системами.

Фактично кордон між європейським та московським культурно-цивілізаційними світами проходив по кордону між українськими, білоруськими, ліфляндськими та естляндськими землями, з одного боку, та російськими землями — з іншого. Саме тому на цьому кордоні відбувалось постійне збройне протистояння між європейськими країнами та „Московією”.

Геополітична суть його полягала у прагненні Московської держави зайняти панівне положення в регіоні Східної Європи шляхом встановлення військово-політичного контролю над українськими, білоруськими та прибалтійськими землями, які в Москві вважали несправедливо втраченим історичним спадком. Відповідно,

країни Європейського світу — Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Лівонський Орден та Шведське королівство — прагнули відсунути зону московського впливу якомога далі на схід.

На першому етапі цього стратегічного геополітичного протистояння відбулася низка московсько-литовських воєн 1487—1494, 1500—1503, 1507—1508, 1512—1522 і 1534—1537 рр. Їх результатом стало суттєве розширення території Московського князівства та посилення його зовнішньополітичних позицій. Велике князівство Литовське втратило третину своєї території, зокрема, Сіверські та Чернігівські землі.

На другому етапі геополітичне протистояння між європейським та московським цивілізаційними світами вилилось у Лівонську війну 1558—1583 рр., російсько-шведські війни 1554—1557, 1563—1583, 1590—1595, 1614—1617 рр. та російсько-польські війни 1605—1618, 1632—1634 рр.

Причому щодалі, то це протистояння набувало все принциповішого характеру. Так, під час російсько-шведської війни 1554—1557 рр. шведський король Густав I, шукаючи собі союзників у Західній Європі, у своїх зверненнях до західних держав вперше на державному рівні розпочав обґрунтування тези про небезпеку для Європи з боку Московії, якщо вона утвердиться на Балтиці. Московія, писав шведський король, стане на північному сході такою ж загрозою для Європи, як на південному заході Туреччина [62].

Взяття росіянами Казані (1552) й Астрахані (1556) та приєднання Середнього і Нижнього Поволжя змінило співвідношення сил у системі східноєвропейських держав на користь Московії. У результаті цього посилювались антимосковські настрої в цілому ряді європейських країн.

У 1560 р. на шпеєрському рейхстазі була заборонена торгівля з Московією всіх німецьких міст і князівств. Своім указом від 26 листопада 1561 р. імператор Фердинанд I підтвердив рішення шпеєрського рейхстагу, заборонивши всім підданам Імперії зноситися з росіянами, доставляти їм зброю і провіант. Імператор звернувся з листами до англійського, іспанського, шведського, данського та інших монархів з проханням припинити зносини з Московією, оскільки тим самим вони готують собі страшного суперника на Балтиці [63].

6 квітня 1569 р. з подібним відкритим листом до європейських монархів звертається й Сигізмунд II Август. Він просить європейських держав розірвати торговельні відносини з Московією, не продавати московитам військових припасів і продуктів, не пропускати в Московію військових і морських фахівців, оскільки росіяни, навчившись морській справі, захоплять у свої руки Балтику, вільна торгівля на ній припиниться, а всі приморські держави повинні будуть постійно бути готовими до відбиття нападу російського флоту [64].

У цьому контексті стримування московської експансії на захід та підтримку польської експансії на схід слід розглядати як прояв цивілізаційного протистояння європейського та московського цивілізаційних світів. Українське козацтво було безпосередньо задіяне до цих процесів.

Вперше активну роль у бойових діях проти Московської держави українське козацтво взяло під час „Стародубської” московсько-литовської війни 1534—1537 рр. Зокрема, як повідомляє польський хроніст М. Бельський, у березні 1535 р. черкаський староста С. Дашкович, зібравши 3 тис. козаків, „довго і широко... московські землі воював” [65].

На першому, успішному для Московської держави етапі Лівонської війни уряд Великого князівства Литовського, розуміючи, що наявними військовими силами московитів не стримати, розпочав у 1561 р. активне залучення українських козаків до оборони земель ВКЛ на умовах найму. Влітку 1562 р., діючи під командуванням остерського старости Ф. Кміти, козаки розбивають московські загопи під Черніговом та Стародубом [66].

У наступні роки козацькі загопи на чолі з Б. Телицею, Г. Оскерком, С. Бірулею у складі литовської армії брали участь у військових діях проти московитів на білоруських землях — у районі Вітебська, Ули, Суші, Дріси, Леплі, Кривина, Сориці та ін. Зокрема, влітку 1567 р. козаки брали участь у розгромі московського війська на озері Суша, у вересні 1568 р. — у штурмі та взятті московської фортеці Ули [67].

На завершальному етапі Лівонської війни — під час Московської війни 1579—1582 рр. без козаків не обходилася жодна крупна операція військ Речі Посполитої. Так, під час кампанії 1579 р. козацькі загопи оволоділи замками Кашцяни, Красне, Туровль на території Білорусії та брали активну участь у взятті замків Сокіл і Суша. Восени 1579 р. „українні козаки” взяли участь у спустошливому рейді Смоленщиною Ф. Кміти, під час якого було спалено до 2 тис. сіл., а надвірні козаки Острозького та реєстрові козаки на чолі з Я. Оришовським — у поході київського воєводи К. Острозького та офіційного патрона українського козацтва кн. М. Вишневецького на Чернігово-Сіверщину, дійшовши до Почепу й Стародуба [68].

Під час кампанії 1580 р. „полоцькі козаки” Ф. Сука взяли замок Нішарди, а козаки отаманів Бірулі і Микити відіграли вирішальну роль під час взяття московських замків Велиж та Усвяти. Також козаки Сверговського, Демка та Бірулі йшли в авангарді військ Стефана Баторія, які у вересні 1580 р. штурмом взяли Великі Луки, а у жовтні — Заволоч. Крім цього, восени реєстрові та низові козаки на чолі з Я. Оришовським здійснили рейд Сіверщиною, під час якого спалили кілька замків й штурмували м. Почеп [69].

„Псковську” кампанію 1581 р. розпочали саме козаки, оволодівши м. Красногородок. Паралельно з облогою польськими військами Пскова кн. М. Вишневецький у серпні 1581 р. здійснив черговий рейд Сіверщиною, під час якого козаки штурмом оволоділи російським містом Трубчевськ. Основну ударну силу війська складали 1,5 тис. запорожців. Усю другу половину 1581 р. і початок 1582 р. козацькі загопи здійснювали постійні рейди вглиб московських територій. На північ козаки доходили до Старої Русі [70].

Таким чином, за активної участі українських козаків Речі Посполитій вдалося здобути перемогу в російсько-польській війні 1579—1582 рр., повернути усі окуповані росіянами території, приєднати Лівонію й відновити геополітичний статус-кво на сході Європи. Загалом же, за результатами російсько-шведської та російсько-польської кампаній Лівонської війни, Московська держава зазнала найбільшої військової та геополітичної поразки у XVI ст., втративши вихід до Балтійського моря.

Водночас, як слушно зауважив В. Брехуненко, „довготривала війна проти Москви закріпила в козацькому середовищі сприйняття московитів у першу чергу як супротивника, до того ж такого, якого перемагають” [71]. У зв'язку з цим цілком зрозумілими видаються самостійні спроби українських козаків поєднати традиційне здобичництво з прагненням завадити Московській державі зміцнити свої позиції в регіоні. Саме в цьому контексті слід розглядати штурми українськими козаками

російських прикордонних міст Рильськ та Оскол у 1589 р. та взяття і спалення Воронежа у 1590 р. [72].

Проте найвиразніше визначна роль українського козацтва в стратегічному протистоянні Речі Посполитої та Московського царства проявилася під час подій російської Смути. У тих подіях українське козацтво послідовно підтримувало всіх, хто роздмухував полум'я громадянської війни в Московії: самозванців Лжедмитрія I та Лжедмитрія II, Лжепетра, ватажка повстанців І. Болотнікова. Крім цього, Військо Запорозьке активно долучилося до походів польського короля Сигізмунда III під Смоленськ (1609—1611) та королевича Владислава на Москву (1617—1618).

Власне плани першого самозванця Лжедмитрія I щодо оволодіння московським тронем стали реальністю лише після того, як його дії підтримало козацтво. Коли восени 1604 р. Лжедмитрій I перетнув московський кордон, половину його 4-тисячного війська склали запорозькі козаки на чолі з отаманами Белешком та Куцком.

Варто підкреслити, що козаки були основною ударною силою самозванця. Так, під час боїв під Черніговом військо Лжедмитрія поповнилося 7 тис. українських козаків, а в його табір під Новгородом-Сіверським підійшло ще 10 тис. козаків. Цьому війську без бою здались міста Моравськ, Путивль, Рильськ, Севськ, Курськ, Кроми. Чернігів було взято штурмом [73].

Загалом же присутність козаків на півдні Московської держави спровокувала серйозні заворушення проти центральної влади, що забезпечило Лжедмитрію I присягу більшості міст регіону, дало йому велику моральну й військову перевагу та стало вагомим фактором загальної перемоги. 30 липня 1605 р. Лжедмитрій I був коронований московським царем. За часи свого недовгого царювання він намагався європеїзувати Московську державу: заборонив спадкове записування в холопи та харбарництво, вживав заходи для боротьби зі зловживаннями при зборі податків, скасував обмеження на виїзд з країни та нересування в середині тощо.

Після смерті Лжедмитрія I українське козацтво послідовно підтримувало всі інші сепаратистські ініціативи на території Московської держави. Спочатку навесні 1606 р. декілька тисяч українських козаків приєдналися до війська самозванця Лжепетра, потім наприкінці літа 1606 р. із загоном українських козаків проти уряду царя Василя Шуйського вступив І. Болотніков [74]. У війську Лжедмитрія II під Москвою восени 1608 р. також була значна кількість „запорозьких козаків”, зокрема, польський ротмістр М. Мархоцький у своїх мемуарах свідчить, що їх було аж 30 тис. [75].

Українські козаки також взяли масову участь у прямій польській інтервенції до Московської держави у 1609—1611 рр. Як писав один з учасників кампанії шляхтич С. Маскевич, „безліч запорожців знаходилося в... Московській державі: вважали їх більш ніж 40 000; і з кожним днем число їх збільшувалось і ледь не весь кіш їх виступив із Запоріжжя. Вони надали королю великі послуги своїми набігами на російські фортеці, яких безліч спустошили в короткий час, зокрема: Путивль, Чернігів, Почеп, Брянськ, Козельськ, Масальськ, Мещерськ, Вязьму, Дорогобуж і багато інших” [76]. У березні 1610 р. козаки своїми силами взяли штурмом Мосальськ, Стародуб, Почеп, гарнізон Новгород-Сіверського здався козакам без бою [77].

Активні дії українських козаків, які змушували місцевих бояр та дворян присягати польському королю, сприяли падінню Смоленська у червні 1611 р., у боях під яким взяло участь близько 15 тис. українських козаків [78].

Загалом же успішні дії польських та козацьких загонів привели до встановлення контролю Речі Посполитої над російською столицею та значною частиною території

Московської держави у 1610—1612 рр. Так, 27 серпня 1610 р. був підписаний договір між тимчасовим боярським урядом та польським коронним гетьманом С. Жолкевським, відповідно до якого московським царем було проголошено королевича Владислава. Московський уряд та жителі російської столиці присягнути новому царю. Від імені „Владислава Жигимонтовича” деякий час навіть чекалась монета.

При цьому українські козаки продовжували свої рейди російською територією. Так, у південних повітах у 1612 р. вони штурмували Курськ та взяли штурмом і спалили Білгород [79].

Численні загони українських козаків протягом 1613 — весні 1615 рр. діяли також у північних районах Московської держави. Протягом тривалого часу вони заважали російській центральній владі відновити контроль над територіями на північ від верхньої течії Волги — між Ладозьким і Онезьким озерами й Північною Двіною.

Так, у 1613 р. українські козаки тримали в облозі Тотьму і Каргополь, у січні вони взяли штурмом і розгромили Сольвичегодськ, у вересні оволоділи Вологдою, восени діяли в карельському Заонежжі і під Тихвіном. У лютому 1614 р. українські козаки полковника С. Острожського билися із росіянами під Олонцем, у квітні углицький воєвода бився з „черкасами” під Мологою, у серпні запорожці З. Заруцького штурмували фортецю Білу, у грудні „черкаси” штурмували Устюжину та Холмогори й „підходили” під Архангельськ. Сутички козаків з урядовими силами в Каргопольському, Білозерському, Пошехонському, Углицькому та інших повітах продовжувались протягом усієї весни 1615 р. [80].

У наступні роки козаки перенесли акції своїх московських ударів на південь. Використовуючи рішення польського сейму 1616 р. щодо початку війни проти Московії, українські козаки в лютому 1617 р. захоплюють Оскол та намагаються „искрадом” взяти Воронеж [81].

У 1618 р. Військо Запорозьке підтримало похід королевича Владислава на Москву з метою відібрати московську корону у Михайла Федоровича Романова відповідно до домовленостей 1610 р., які поляки вважали дійсними.

Варто підкреслити, що на допомогу 10-тисячному війську Владислава, яке рухалось із заходу, Військо Запорозьке відправило 20-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. Вступивши на московську територію з півдня у червні 1618 р., козаки послідовно беруть штурмом або захоплюють з ходу міста Лівни, Єлець, Лебедин, Данков, Скопин, Рязьк, Шацьк, Песочня, Сапожок, Касимов, Казіри, Буцький, Романов та Матіїв Город. Військово-політичне значення цих успіхів козацької зброї виглядає особливо рельєфно на тлі того, що військо королевича Владислава під час кампанії 1618 р. спромоглося здобути лише два московських міста — Білу й Борисов [82].

Наміри П. Сагайдачного були дуже рішучими. У листі до Владислава від 24 вересня він писав: „Аби пан Бог всемогутній у досягненні задуму цього до удостоєння призначеного ваши королевичевій милості царства щастив і благословив, а той народ впертий під ноги маєстату свого підбити сприяв” [83]. Але гетьман покладався не лише на Бога. Позбавивши московського царя можливості отримати підкріплення з Рязанщини, військо П. Сагайдачного після дводенних боїв під Коломною форсує Оку й 8 лютого з’єднується під Москвою з більш ніж в половину меншим польським військом. Необхідно підкреслити, що за три місяці козаки з боями пройшли 1200 км. [84].

Взявши участь у недолуго підготовленому польським командуванням штурмі Москви, П. Сагайдачний відмовляється від тривалої облоги столиці Московської держави й переносить дії козацьких загонів углиб російської території. На півночі козаки спустошують Ярославський та Углицький повіти, на південному заході — Коломенський, Серпухівський, Каширський та Калузький повіти. У листопаді козаки беруть Калугу, штурмують Серпухов, Кашину та Тотьму, у грудні штурмують Вологду, у січні — Каргополь [85]. Навіть після укладення Деулінського перемир'я, за умовами якого до Речі Посполитої переходили Чернігово-Сіверщина та Смоленщина, українські козаки ще деякий час порядкували у російських північних повітах.

У результаті нападів козаків наприкінці 1618 та на початку 1619 рр. нового розорення зазнають Каргопольський, Вологодський та Белозерський повіти [86]. Своїми активними діями під час кампанії 1618 р. Військо Запорозьке завдало суттєвих збитків економіці Московської держави, послабивши її військовий та економічний потенціал. Участь козаків у цій польсько-московській війні була вирішальною для її результатів і сприяла суттєвому зміцненню геополітичних позицій Речі Посполитої у східноєвропейському регіоні.

Відновити свій військовий потенціал росіяни змогли лише до 1632 р., коли вони вирішили скористатися періодом безкоролів'я у Речі Посполитій, щоб ослабити її й відвоювати в неї Смоленськ. Оголошена Земським собором війна отримала в історіографії назву Смоленської 1632—1634 рр.

Українські козаки розпочали активні дії проти московських військ уже в лютому 1633 р. 27 лютого 5-тисячне козацько-польське військо штурмує Путивль, у березні кількатисячне козацьке військо на чолі з Я. Острянином оволодіває Валуйками, 26 березня та 5 квітня 3-тисячне польсько-козацьке військо, в якому козаки склали 2 тис. осіб, здійснює два штурми Стародуба. З 14 травня по 9 червня козаки на чолі з гетьманом Д. Куцковичем (за іншими даними — Т. Орендаренком) беруть участь у черговій козацько-польській облозі Путивля [87].

У липні 5-тисячне військо Я. Острянина штурмує й тримає в облозі ключове місто російського південного покордоння — Білгород, а 26 серпня атакує Курськ [88]. Таким чином, своїми активними діями на півдні козаки не дозволили підсилити підкріпленнями основну російську армію під Смоленськом на чолі з боярином М. Шеїним.

В основних боях війни під Смоленськом із середини вересня 1633 р. взяло участь козацьке військо на чолі з гетьманом Т. Орендаренком. Важливо підкреслити, що козацьке військо, яке за різними даними нараховувало 12-20 тис. осіб, фактично складало половину військ Речі Посполитої у цій війні, адже з королем Владиславом IV під Смоленськом було лише 15 тис. Спільними зусиллями полякам та козакам вдалося деблокувати Смоленськ та оточити військо М. Шеїна [89].

Значну роль для загальної перемоги відіграли рейдуючі козацькі загоны, які з грудня 1633 р. розпочали руйнувати комунікації противника в Дорогобужському, Вяземському, Більському, Ржевському, Можайському, Калузькому, Мещевському та Мосальському повітах. До лютого 1634 р. кількість козаків під командуванням Т. Орендаренка, задіяних у цих акціях, за рахунок підходу нових сил зросла з 4 до 7—8 тис. 17 січня козаки спільно з поляками та литовцями приступають до Вязьми, 5 лютого штурмують Білу, 22 березня — Мосальськ, а 15 травня — Калугу [90].

Посилюючи тиск на Московську державу з півдня, 1—7 березня 1634 р. польсько-козацьке військо штурмує Севськ. У цих подіях брало участь 6 тис. поляків та ли-

товців під командуванням кн. Я. Вишневецького та 6 тис. запорозьких козаків під командуванням Ілляша Караїмовича [91]. У результаті цих дій московська армія М. Шеїна капітулювала 1 березня 1634 р. Укладений за результатами війни Полянвський мир між Річчю Посполитою та Московською державою зафіксував неспроможність Москви до ведення успішної політики територіальної експансії на захід в існуючій геополітичній ситуації.

Таким чином, можемо констатувати, що протягом ста років (з 1590-х по 1630-і рр.) активного геополітичного протистояння Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої, з Московською державою українські козаки, які воювали в усіх війнах проти Московії, доклали значних зусиль для недопущення реалізації її експансіоністських планів, спрямованих на приєднання „незаконно втраченого історичного спадку” на заході.

Також варто підкреслити, що ці події продемонстрували, що козацтво є вирішальним чинником у польсько-московському стратегічному протистоянні.

Активна участь у війнах проти Московії, проте, не заважала Війську Запорозькому пропонувати московським царям у мирні роки військові союзи проти татар, як це було, наприклад, у 1620 і 1625 рр.

Загалом же за підсумками понад столітнього протистояння „Московія” втратила силою приєднані Чернігівські, Сіверські та Смоленські землі, а також вихід до Балтійського моря.

Українське козацтво також взяло активну участь у першій загальноєвропейській війні — Тридцятилітній війні 1618—1648 рр., яку вели між собою габсбурзька та антигабсбурзька коаліції за домінування на європейському континенті.

Уже в серпні 1619 р. посол германського імператора Михайло-Адольф граф Алтайн розпочав вербування козаків у Речі Посполитій. У січні 1620 р. представник графа Алтайна навіть прибув на козацьку раду в Каневі, де отримав загалом позитивну відповідь [92]. Ці переговори засвідчили високий авторитет Війська Запорозького серед християнських монархів Європи.

У результаті вже в першому періоді війни, чеському, під час подій осені 1619 — осені 1620 рр. 15-тисячне козацьке військо, у складі якого спочатку було 7 тис. українських козаків, відпущених з війська П. Сагайдачного, а на час Білогорської битви — 11 тис. та 4 тис. польських лісовиків, виступає на боці імператора Священної Римської імперії Фердинанда II і бере участь у бойових діях проти чехів і трансільванців у Сілезії, Моравії та Угорщині. У результаті їхніх успішних дій восени 1619 р. під загальним керівництвом угорського католицького магната Д. Хомоннаї трансільванський князь Г. Бетлен був змушений зняти облогу австрійської столиці Відня наприкінці листопада 1619 р. й повернути свої війська назад [93]. Фактично козацький рейд по Угорщині врятував Імперію Габсбургів від поразки ще на початковому етапі війни.

У 1620 р. козацьке військо в складі імператорської армії бере участь у розгромі трансільванців у північній Угорщині, очистці від збройних формувань протестантів Моравії й північної Австрії та докладає значних зусиль для розгрому чеського війська й перемоги Габсбургів у вирішальній битві при Білій Горі поблизу Праги 8 листопада 1620 р. [94]. У результаті цих подій розпадається Протестантська унія, а Католицька ліга отримує перемогу на першому етапі Тридцятилітньої війни.

У шведському періоді війни в 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил А. фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союз-

ника короля Швеції саксонського курфюрста Йоганна-Георга. А у франко-шведському періоді війни у 1635—1636 рр. 4 тис. українців допомагали військам Імперії оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пікардією [95].

Варто нагадати, що Тридцятилітня війна розпочалась як релігійний конфлікт між протестантськими князівствами Священної Римської імперії і католицькою династією Габсбургів, яка потім переросла в боротьбу проти гегемонії Габсбургів у Європі. В Україні ж типологічно подібний конфлікт між контрреформаційним католицизмом і православ'ям за активної участі козацтва тривав усю першу половину XVII ст. й переріс у середині століття в боротьбу за незалежність від влади католицької Речі Посполитої.

І хоча як найманці українські козаки в Тридцятилітній війні здебільшого воювали на боці католицького табору, але, власне, в Україні Військо Запорозьке виступало як сила, яка системно протистояла наступу контрреформації.

Адже ще польський король С. Баторій уклав угоду з папською курією, стурбованою реформаційними втратами. Відповідно до угоди в обмін на підтримку Риму у війні з Московією С. Баторій обіцяв сприяти повному покатоличенню Речі Посполитої, для чого, зокрема, створювалася польська провінція єзуїтського ордену [96]. Наступник Баторія Сигізмунд III фактично перетворив Річ Посполиту на знаряддя політики войовничого контрреформаційного католицизму на сході Європи. Берестейська унія 1596 р. була спробою католицької церкви надолужити на сході Європи те, що вона втратила в Західній і Центральній Європі внаслідок реформації.

Саме тому ціла низка козацьких повстань в Україні, які йшли майже безперервно — 1594—1596, 1625, 1630, 1637, 1638 рр. — серед своїх основних цілей визначала протистояння католицькому релігійному тиску та польсько-шляхетській експансії в Україні.

У цій антикатолицькій боротьбі Україна фактично виступала другим фронтом відносно боротьби протестантських країн з Католицькою лігою. Адже ця боротьба „очевидно чи приховано була пов'язана з релігійно-конфесійною та суспільно-політичною боротьбою в Європі, і до того ж відбувалася нерідко в близьких або й однотипних формах” [97].

У результаті активної й жорсткої позиції, яку займало Військо Запорозьке, вдалося зупинити просування католицької експансії на сході Європи. Спочатку, у 1620 р., відбулося відновлення православної ієрархії, яке на прохання та під захистом козацтва провів єрусалимський патріарх Феофан, а потім, у 1632 р., польський король Владислав IV був змушений заради „заспокоєння України” визнати законність православної церкви в Речі Посполитій та рівність прав православних і уніатів [98]. Схвалення польським сеймом у березні 1633 р. „Статей заспокоєння народу руського” означало провал наступу контрреформації в Україні та Білорусі та початок переходу її до оборони в Східній Європі [99].

Ці події багато в чому перегукуються з Вестфальським миром 1648 р., який фактично зрівняв у Німеччині в правах різні протестантські церкви з римо-католицькою [100].

Тому й цілком очікуваною була реакція на них з боку духовного лідера католицького табору — папського Риму. У другій половині 20-х рр. XVII ст. „святий престол” почав наполягати на тому, щоб польський уряд застосував силу проти козаків — „ворогів релігії і поляків”, або, як рекомендував Папа Григорій X у своєму посланні

Сигізмунду III від 23 січня 1623 р., „... скрутити зухвали прагнення нечестивців і розтоптати цих левів і драконів” [101].

З іншого боку, основний супротивник Імперії Габсбургів у Тридцятилітній війні Швеція докладала великих зусиль для залучення на свій бік Війська Запорозького. Так, у лютому 1626 р. шведські послы запропонували московському цареві об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво, а в серпні Густав Адольф навіть послав через Московську державу до запорозьких козаків свого посланця, якого, проте, росіяни не пропустили. У тому ж році про залучення Війська Запорозького для боротьби з Імперією Габсбургів йшлося на переговорах посла Швеції Ф. Содлера з трансільванським князем Г. Бетленом. Сам Г. Бетлен ще в 1622 р. вів переговори з Військом Запорозьким про союз, очевидно, важлива роль козаків у чеському періоді Тридцятилітньої війни підштовхнула його до цього. Відправляв він послів із запрошенням козаків до союзу й у 1629 р. [102]

Для найбільш проникливих іноземних дипломатів та окремих польських політиків уже тоді було цілком очевидним, що в середовищі козацтва об'єктивно формується потенціал для створення незалежної держави. Так, уже на сеймі 1616 р. литовський підканцлер Є. Волович наголошував, що „від козацької сваволі подвійна небезпека; по-перше, що дратують турків, по-друге — самі змінюються; готують собі Швейцарську Республіку”. А вже згадуваний італець П'єтро делла Валле в 1620 р. у своїх „Подорожніх листах” писав: „Після серйозних роздумів про їхній нинішній стан, про їхню політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мій погляд, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменно і вдало” [103].

У свою чергу, шведський посол до Трансільванії П. Страсбург у донесенні своєму уряду наприкінці 1629 — на початку 1630 рр. повідомляв, що обговорював з трансільванським князем Г. Бетленом можливість сприяння відколу козаків від Польщі й створення козацької держави під протекторатом якоїсь з сусідніх держав. Зокрема, Г. Бетлен повідомив своїм шведським союзникам, що „найвищі мужі” „вели наради: чи може народ запорожців, доведений до крайньої розпуки... визволитися з-під влади і панування поляків, визнати протекцію сусідів, увійти в стан і форму республіки й певними правами та іншими урядами рядитися і управляти?” [104]. У червні 1630 р. шведський посол у Москві І. Мьолер обговорював питання спільних дій двох держав щодо відокремлення Війська Запорозького від Речі Посполитої [105].

У вересні 1631 р. в Україну прибувають шведські послы з пропозицією до Війська Запорозького розпочати „переговори щодо тісного й незламного союзу... задля визволення з-під тиранії римського папи і прихильних до нього князів”, але польські налаштований гетьман І. Кулага-Петражицький передає їх до рук польського уряду [106].

У свою чергу французи також прагнули залучити на свій бік українських козаків. Так, на початку березня 1637 р. французький посол у Польщі просив польський сенат дозволити Франції завербувати 3 тисячі козаків [107], а у листопаді 1644 р. французький посол у Варшаві граф де Брежі проводив консультації з Б. Хмельницьким щодо можливості найму козаків на службу Франції [108].

Наприкінці Тридцятилітньої війни, у 1645—1646 рр., французам таки вдалося найняти на службу козаків. Козацький корпус у складі війська принца Конде брав участь в облозі й взятті фортеці Дюнкерк — центрального опорного пункту іспанців у Фландрії [109].

Загальноєвропейська Тридцятирічна війна значно послабила силу Імперії Габсбургів, а тому об'єктивно зменшилась її геополітична підтримка „східного бар'єру”, вибудовуваного європейськими державами проти Московії та Туреччини.

З початком Національної революції українського народу 1648—1676 рр. почала слабнути й військово-політична міць ключової країни бар'єру — Речі Посполитої. У результаті цих подій у середині XVII ст. порушився існуючий баланс сил у Східній Європі, що створило сприятливі умови для відновлення боротьби між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію на сході Європи.

Для нас принципово важливою обставиною є те, що в подіях, які суттєво впливали на перебіг європейської історії на сході Європи у добу пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, як активний суб'єкт цих процесів виступало Військо Запорозьке.

Наочною ілюстрацією фактичного визнання рядом країн Війська Запорозького суб'єктом міжнародних відносин є обмін посольствами. Так, перше московське посольство (від Івана IV) прибуло до Війська Запорозького взимку 1575/1576 р. [110], з Молдавського князівства — влітку 1577 р. [111], з Ватикану (від Климента VIII) — навесні 1594 р. [112], з Імперії Габсбургів (від Рудольфа II) — у червні 1594 р. [113], з Валаського князівства (від Михая Хороброго) — навесні 1596 р. [114], з Кримського ханства (від Казиміра II Гірея) — на початку 1597 р. [115], від Війська Донського — у 1616 р. [116]. Також були відправлені, але перехоплені по дорозі посланці з Неполітанського королівства — у 1625 р. [117] та зі Шведського королівства — у вересні 1631 р. [118].

У свою чергу перше козацьке посольство до Кримського ханства було відправлене у 1584/1585 р. [119], до Московського царства — у 1592 р. [120], до Імперії Габсбургів — у 1593 р. [121], до Молдавського князівства — у 1594 р. [122], до Трансильванії — у 1595 р. [123], до Війська Донського — у 1615 р. [124], до Персії — у 1619 р. [125].

Для загальної оцінки того геополітичного положення, у якому перебувала Україна в часи Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу в Східній Європі, видається цілком прийнятною сформульована В. Цимбурським геополітична концепція Балто-Чорноморської конфліктної системи. Згідно з нею, у XVII ст. виникає Балто-Чорноморська конфліктна система, чотирма полюсами якої виступають Річ Посполита — Швеція — Московія — Крим (Османська імперія) [126].

Особливістю Балто-Чорноморської конфліктної системи була її надзвичайно висока гетерогенність. Її центрами сили були держави, які представляли західне християнство (католицизм і протестантизм), іслам і російське православ'я. Інакше кажучи, у межах Балто-Чорноморської конфліктної системи одна одній протистояли три наймогутніші цивілізації Старого світу. Географічним центром цієї системи й центром цього протистояння була саме Україна.

Проведений нами аналіз дозволяє стверджувати, що в таких надскладних геополітичних умовах козацька консорція Військо Запорозьке, яка репрезентувала Україну зовнішньому світу, змогла не лише набути статусу суб'єкта міжнародних відносин, а й суттєво, а інколи й вирішально, впливати на перебіг боротьби трьох цивілізаційних світів за панування у регіоні Східної Європи.

Зокрема, у часи Пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу козацька Україна відіграла вирішальну роль у зупиненні територіальної експансії московського та мусульманського цивілізаційних світів у Східній Європі.

Використані джерела та література:

1. *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. — 649 с.
2. *Алекберлі М.А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии в период от Люблинской унии 1569 г. до 30-х гг. XVII в.: автореф. дис... д-ра ист. наук / М. А. Алекберли. — Махачкала, 1966. — 51 с.; *Батюк Т.В.* Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI — на початку XVII ст.: автореф. дис... канд. ист. наук: 20.02.22 / Т.В. Батюк — Л., 2003. — 20 с.; *Брехуненко В.А.* Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI — середині XVII ст.: дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Брехуненко Віктор Анатолійович. — К., 2000. — 438 с.; *Лепяк С.А.* Військово-політична діяльність українського козацтва в контексті міжнародних відносин (1561—1595): дис... д-ра. ист. наук: 07.00.01 / Лепяк Сергій Анатолійович. — К., 2000. — 423 с.; *Сас П.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617—1618 рр.). — Біла Церква: Видавель Пшонківський О.В., 2010. — 498 с.; *Папков А.И.* Российско-украинское порубежье в конце XVI — первой половине XVII века: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.И. Папков. — М., 1998. — 17 с.; *Черкас Б.В.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502—1540 р.): дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Черкас Борис Володимирович. — К., 2003. — 169 с.; *Сергійчук В.І.* Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середині XVII ст. / В.І. Сергійчук. — К.: Видавництво „Україна”, 1991. — 253 с.; *Чухліб Т.В.* Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження / Т.В. Чухліб. — К.: Наш час, 2007. — С. 7—38; *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах П'єтра д'Ела Валле / Баран О. — Вінніпег, 1985. — 59 с.; *Gajecky G., Varan A.* The Cossacks in the Thirty Years War / Gajecky G., Varan A. — Rome, 1969 — V.1; 1983. — V. 2.
3. *Нариси з історії дипломатії України* / [О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін.]; під ред. В.А. Смоля. — К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. — 736 с.; *Зінченко А.А.* Історія дипломатії: від давнини до нового часу: навчальний посібник / А.А. Зінченко. — [вид. 2-ге, доповнене]. — К.: „Проза”, 2005. — 560 с.; *Історія Українського козацтва: Нариси: У 2 т. / [відп. ред. В.А. Смолій].* — К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. — Т.1. — 800 с.; 2007. — Т.2. — 742 с.
4. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. — М.: Танаис ДИ-ДИК, 1994. — 544 с.; *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период / Л.Н. Гумилев. — Ленинград: Наука, 1990. — 280 с.
5. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.) / П.М. Сас. — К.: Либідь, 1998. — 296 с.
6. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. VII. — С. 141.
7. *Zrodla dziejowe.* — Warszawa, 1891. — Т. IX. — S. 80; Грушевський М. Назв. праця. — Т. VII. — С. 153; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. / В.О. Щербак. — К.: Видавничий дім „КМ Academia”, 2000. — С. 66.
8. *Щербак В.* Назв. праця. — С. 69; Грушевський М. Назв. праця. — Т. VII. — С. 154.
9. *Щербак В.* Назв. праця. — С. 71—73, 75, 87.
10. *Volumina Legum.* — Petersburg, 1859. — Т. II. — S. 465.
11. *Volumina Legum.* — Petersburg, 1859. — Т. III. — S. 122; *Жерела до історії України-Русі.* — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 174.
12. *Наливайко Д.С.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. / Наливайко Д.С. — К.: Основи, 1998. — 578 с.
13. *Наливайко Д.С.* Українське козацтво та західноєвропейський світ // Історія Українського козацтва. — Т. 2. — С. 243.
14. *Наливайко Д.С.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — С. 230.
15. *Щербак В.* Назв. праця. — С. 36.
16. *Наливайко Д.С.* Назв. праця. — С. 156.
17. *Сергійчук В.* Морські походи // Українське козацтво. Мала енциклопедія / [ред. Ф.Г. Турченко]. — К. — Запоріжжя: Генеза, 2002. — С. 327.

2.2. Українські землі в міжнародних вимірах періоду Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу

18. *Лепявко С.* Козацькі походи на татар у 1570—1580-х рр. / С. Лепявко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету: Південна Україна XVIII—XIX ст. — Запоріжжя, 2000. — Вип. 5. — С. 198.

19. *Аствацатуров Г. О.* Бендерская крепость / Аствацатуров Г. О. — Бендери: Полиграфист, 1997. — 176 с.

20. *Флоря Б.Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. / Б.Н. Флоря // Карпато-Дунайские земли в средние века / [отв. ред. Я. С. Гросул]. — Кишинев: Штиница, 1975. — С. 217.

21. *Лепявко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591) / С.А. Лепявко. — Чернігів: Сіверянська думка, 1999. — С. 38—42.

22. *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV — начало XIX в.)* / [под ред. Д.М. Драгнева]. — Кишинев: Штиница, 1987. — С. 170—173.

23. *Герберштейн С.* Записки о Московии / Сигизмунд Герберштейн. — М.: МГУ, 1988. — С. 185.

24. *Горецкий Л.* Описание войны Ивонии, господаря Валашского (1574) / Леонардо Горецкий // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вип. 1. — С. 108—134.

25. *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 159—160.

26. Там само. — С. 165.

27. Там само. — С. 177.

28. Там само. — С. 194—195.

29. *Лепявко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — С. 150—151.

30. *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 163.

31. Там само. — С. 166.

32. *Сварник І.І.* Дипломатичні зносини Запорозької Січі із Західною Європою наприкінці XVI ст. / І. І. Сварник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 95—96; *Сокульський А.* Щоденник Еріха Лясоги із Стеблева // Запорозька старовина. Спеціальний випуск / [голов. ред. В.А. Смолій]. — К.-Запоріжжя: ВАТ „Мотор-Січ”, 2003. — С. 278—296; *Винар Л.* Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року / Л. Винар // Записки чину святого Василя Великого. — 1963. — №10.

33. *Плохий С.Н.* Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.) / С.Н. Плохий. — К.: Вища школа, 1989. — С. 60.

34. *Чухліб Т.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. / Тарас Чухліб — К.: Видавничий д-м „Киево-Могилянська академія”, 2010. — С. 61.

35. *Джерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 119—120.

36. *Грушевський М.* Назв. праця. — Т. VII. — С. 533.

37. *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов.* — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 289—290.

38. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* — М.: Издательство АН СССР, 1954. — Т. 1. — С. 64.

39. *Сергийчук В.* Морські походи // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — С. 327; *Королев В.Н.* Босфорская война / В.Н. Королев. — М.: Вече, 2007. — 608 с.

40. *Наливайко Д.С.* Українське козацтво та західноєвропейський світ // Історія Українського козацтва. — Т. 2. — С. 229—230.

41. *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — С. 506.

42. *Королев В.Н.* Босфорская война. — С. 504—505, 531.

43. Там само. — С. 343.

44. Там само. — С. 29—30, 531; *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах П'єтра делла Валле. — С. 3—59.

45. *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. — С. 105.

46. *Сас П.М.* Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? / П.М. Сас // УІЖ. — 2009. — №1. — С. 84—102.

47. *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. — С. 569.

48. *Алекберли М.А.* Хотинская война (1621) / М.А. Алекберли. — Черновцы, 1957. — 123 с.; Османская империя в первой четверти XVII в.: Сборник документов и материалов / [сост.

Х.М. Ибрагимбейли, Н.С. Рашба]. — М., 1984. — 213 с.; *Podhorodecki L., Rashba N. Wojna Chocimska / Podgorodecki L., Rashba N.* — Krakow, 1979; *Хотинська війна*. До 380-річчя: Матеріали Міжнародної наукової конференції 22 жовтня 2001 р. / наук. ред. В.М. Ботушанський. — Чернівці: Прут, 2002. — 148 с.; *Хотинська війна 1621*. — К.: Центр пам'яткознавства АН України, 1991. — 238 с.; *Рашба Н.С.* Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. / Н.С. Рашба // УІЖ. — 1959. — №6. — С. 9—14.

49. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — С. 182, 183, 228, 231.

50. *Королев В.Н.* Босфорская война. — С. 532—533; *Крип'якевич І.П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. / І.П. Крип'якевич // ЗНТШ. — 1914. — Т. 117/118. — С. 91—92.

51. *Королев В.Н.* Босфорская война. — С. 532—533, 535.

52. *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річесполитська історіографія України (XVI — середини XVII ст.) / Дмитро Вирський. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 270—271.

53. *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 198.

54. *Королев В.Н.* Босфорская война. — С. 546—547.

55. Там само. — С. 550.

56. *Дашкевич Я.* Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Ярослав Дашкевич // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1993. — Вип 2. — С. 45—46.

57. *Хензель В.* Проблема ясыря в польсько-турецьких отношениях XVI—XVII вв. / В. Хензель // Россия, Польша и Причерноморье в XVI—XVII вв. — М., 1979. — С. 155.

58. *Чухліб Т.В.* Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. — С. 13.

59. *Документи російських архівів з історії України* / [упор. Л. Войтович]. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 68, 69.

60. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования: в 2 т. — К., 1883. — Т. 1. — Приложения. — С. 276.

61. *Мицик Ю.* Михайло Дорошенко / Юрій Мицик // Україна в минулому. — К.-Львів, 1994. — Вип. 5. — С. 156—171; *Гайворонський О.* Повелители двух материков / Олекса Гайворонський. — К. — Бахчисарай, 2009. — Т. 2. — С. 104—131.

62. *Форстен Г.В.* Балтийский вопрос XVI и XVII столетиях (1544—1648) / Г.В. Форстен. — СПб., 1893. — Т. 1. — С. 20.

63. Там само. — С. 141—144.

64. Там само. — С. 542.

65. *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1515—1540) / Борис Черкас. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 234; *Kronika Marcjana Bielskiego — Sanok, 1856.* — Т. II — S. 1068.

66. *Лепяк С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — С. 20.

67. Там само. — С. 22—24.

68. Там само. — С. 91—93.

69. Там само. — С. 93—98.

70. Там само. — С. 108—114.

71. *Брехуненко В.* Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького / Віктор Брехуненко. — К., 2007. — С. 16.

72. Там само. — С. 19.

73. Там само. — С. 29—31.

74. *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории / А.Л. Станиславский. — М.: Мысль, 1990. — С. 22—23.

75. *Мархоцкий Н.* История московской войны / Николай Мархоцкий. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 47.

76. *Дневник Маскевича 1594—1621* // Сказания современников о Дмитрие Самозванце. — Т. 1. — СПб., 1859. — С. 28

2.2. Українські землі в міжнародних вимірах періоду Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу

77. *Брехуненко В.* Назв. праця. — С. 35—36.
78. Записки гетмана Жолкевского о Московской войне. — СПб., 1871. — С. 101.
79. *Брехуненко В.* Назв. праця. — С. 38.
80. *Станиславский А.А.* Указ. соч. — С. 81, 94, 107, 108, 111—112, 124, 127, 129—130, 134; ПСРЛ. — Т. 37. — Л., 1982. — С. 195; АМГ. — Т. 1. — С. 90.
81. Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 106, 108, 111.
82. *Сас П.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617—1618 рр.). — С. 329—347, 409, 411.
83. *Брехуненко В.* Назв. праця. — С. 47.
84. *Сокирко О.Г.* Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини / О.Г. Сокирко // Історія Українського козацтва. — Т.1. — С. 484.
85. Документи російських архівів з історії України. — С. 240; *Сас П.* Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617—1618 рр.). — С. 436—446.
86. *Станиславский А.А.* Указ. соч. — С. 196-197.
87. *Целевич О.* Участь козаків в Смоленській війні 1633—1634 рр. / Олег Целевич // ЗНТШ. — 1899. — Т. 28. — С. 8—10.
88. *Брехуненко В.* Назв. праця. — С. 53—55; АМГ. — СПб., 1890. — Т. 1. — С. 547.
89. *Kubiśz D.* Smolensk 1632—1634. — Warszawa: Bellona, 2001. — S. 150—217; *Брехуненко В.* Назв. праця. — С. 55—57.
90. *Целевич О.* назв. праця. — С. 23—27.
91. АМГ. — Т.1. — С. 587.
92. *Сас П.М.* Витоки українського націотворення. — С. 417—418.
93. *Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні / Олександр Баран // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності / [ред. М. Брайчевський]. — Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів: Українське історичне товариство, 2000. — С. 172—173; *Баран О.* Козаки на Закарпатті в 1619-ім році / Олександр Баран // Український історик. — 1970. — № 1—3. — С. 76—80; *Вирський Д.С.* „Дискурс про козаків” (характеристики українського козацтва в річнополитській історіографії останньої третини XVI—середини XVII ст.) / Д.С. Вирський. — К., 2005. — С. 68.
94. *Баран О.* Козаки в Тридцятилітній війні. — С. 172—173.
95. *Баран О.* Валленштайн і козаки / Олександр Баран // Український історик. — 1978. — № 1—3; *Баран О.* Козаки на імператорській службі в роках 1635—1636 / Олександр Баран // Український історик. — 1974. — № 1—3.
96. *Наливайко Д.С.* Назв. праця. — С. 210.
97. *Наливайко Д.С.* Українське козацтво та західноєвропейський світ // Історія Українського козацтва. — Т. 2. — С. 237.
98. *Візер С.О.* Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596—1686 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.О. Візер — К., 2004. — 20 с.; *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2005. — С. 130, 150—156.
99. *Наливайко Д.С.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 242.
100. *Дмитрієв А.І.* Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право / А.І. Дмитрієв. — К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Київський ун-т права, 2001. — 425 с.
101. *Наливайко Д.С.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 241.
102. *Щербак В.* Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст. / Віктор Щербак // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць / [відп. ред. В.А. Смолій]. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 99—100; *Крип'якевич І.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. — С. 70, 74, 80—81.
103. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — С. 192—193.

104. *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — С. 162.
105. *Поршнев Б.Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства / Б.Ф. Поршнев. — М., 1976. — С. 259.
106. *Баран О.* Козаки в Тридцатилітній війні. — С. 170—175; *Крип'якевич І.П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. — С. 65.
107. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. К.: Вища школа, 1994. — С. 300.
108. Там само. — С. 316.
109. *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 225; 15. *Борщак І.* Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном (1645): (По невиданих документах архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі) // Українська трибуна. — Варшава, 1922. — 7 січня.
110. *Грушевський М.* Назв. праця. — Т. 7. — С. 146; *Лепяко С.А.* Козацькі походи на татар у 1570—1580-х роках — С. 193; *Флоря Б.Н.* Назв. праця. — С. 217.
111. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. — С. 67; *Belski M.* Kronika. — Sanok, 1856. — Т. 3. — С. 1430-1431.
112. *Лепяко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / Сергій Лепяко. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — С. 95—96; *Барвінський Є.* Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками рр.1593 і 1594 / Євген Барвінський // ЗНТШ. — 1896. — Т. 10. — С. 14
113. *Грушевський М.* Назв. праця. — Т. 7. — С. 287.
114. *Listy Stanisława Zolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584—1620.* — Krakow, 1868. — S. 76—77; *Исторические связи народов СССР и Румынии*. — М., 1965. — Т. 1. — С. 231.
115. *Брехуненко В.* Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624—1629 рр. / Віктор Брехуненко // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин / [відп. ред. В.А. Смолій]. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 68.
116. *Документи російських архівів з історії України.* — С. 91—92.
117. *Королев В.Н.* Босфорская война. — С. 532—533; *Крип'якевич І.П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. — С. 91—92.
118. *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 65; *Заборовский Л.В.* Из документов по истории русско-украинских взаимоотношений начала 30-х годов XVII века / Л.В. Заборовский, Н.С. Захарьина // Славяне и их соседи. Вып. 7. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV—XVII веках. — М.: Наука, 1995. — С. 156—172.
119. *Грушевський М.* Назв. праця. — Т. 7. — С. 169; *Брехуненко В.* Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624—1629 рр. — С. 68; *Лепяко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (156—1594). — С. 139.
120. *Брехуненко В.* Українське козацтво і Московія в XVI — першій половині XVII ст. / Віктор Брехуненко, Сергій Лепяко // Переяславська рада 1654 р. (Історіографія та дослідження). — К.: Смолоскип, 2003. — С. 712; *Лепяко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — С. 61—62.
121. *Грушевський М.* Назв. праця. — Т. 7. — С. 196; *Брехуненко В.* Назв. праця. — С. 712.
122. *Грушевський М.* Назв. праця. — Т. 7. — С. 203; *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси / П.А. Кулиш. — СПб., 1874. — Т. 2. — С. 429—431.
123. *Заклинський К.* Зношення цесаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в р.1594 і 1595 / Корнила Заклинський // Sprawozdanie дирекції гимназии академической во Львові. — Львів, 1882. — С. 25.
124. *Документи російських архівів з історії України.* — С. 88—89.
125. *Дашкевич Я.В.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни / Я.Р. Дашкевич // УІЖ. — 1971. — № 9. — С. 128; *Баран О.* Козацько-перські взаємини в творах П'єтра Делла Валле / Олександр Баран. — Вінніпег, 1985. — С. 15—38.
126. *Цымбурский В.Л.* Как живут и умирают международные конфликтные системы: Судьба балтийско-черноморской системы в XVI—XX веках / В.Л. Цымбурский // Полис. — 1998. — № 4. — С. 53—58.

2.3. Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.)

На середину XVII ст. політика польського уряду в Україні викликала різке загострення національно-конфесійних і соціальних суперечностей, що призвело до Національної революції, яка тривала до осені 1676 р. Для нової української еліти, яка формувалася в умовах визвольної боротьби, сенс останньої до кінця 1648 р. полягав у здобутті козацькою Україною статусу рівноправного суб'єкта (поряд з Польщею і Литвою) політичного життя федеративної Речі Посполитої. Однак уже протягом першої половини 1649 р. гетьман Б. Хмельницький сформулював наріжні принципи державної ідеї, якими обґрунтовувалося право українського народу мати в історично усталених етнічних територіальних межах власну державу. Її становлення в основному завершилося на середину 1650 р. Площа державної території (вона обмежувалася лише традиційним козацьким регіоном) становила близько 180—200 тис. кв. км і охоплювала Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства, де в середині 40-х рр. XVII ст. проживало приблизно 1,6—2 млн населення. Кордони проходили на заході (з Молдавією і Польщею) — по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та східніше р. Случ; на півночі (з Литвою) — уздовж р. Словечни (на Правобережжі) та вздовж р. Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства (на Лівобережжі); на сході (з Росією) — по лінії давнього польсько-російського пограниччя; на півдні (з Османською імперією і Кримським ханством) — по нижній течії Дніпра і Дикому полю. У 1654—1657 рр. територія Української держави розширилася на заході — до річок Немія і Горинь; на півночі й північному сході — за рахунок Пінського, Стародубського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів [47, 19—31; 58, 123—149].

Міжнародне становище України визначалося ставленням до неї еліти Речі Посполитої; роллю, що відводилася їй у геополітичних планах сусідніх країн; метою української зовнішньої політики та шляхами її досягнення. Як доводить аналіз документів, визнання незалежності козацької держави не входило в інтереси жодної з впливових християнських країн Центральної, Східної, Північної, Південно-Східної Європи, а також Османської імперії. Несприйняття цими країнами України як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин вкрай ускладнювало для неї перспективи укладення союзних договорів і завжди створювало потенційну загрозу виникнення антиукраїнської коаліції.

За таких обставин набувало актуальності завдання створення ефективно діючої дипломатичної служби. Слід зазначити, що в українському уряді не сформувалося системи чіткого розподілу обов'язків між його членами, а відтак не було засновано і відомств спеціального функціонального призначення. Відповідно, не виникло й спеціальної установи до сфери діяльності якої входило б ведення зовнішньої політики [75, 266; 78, 86—87, 92—93]. І все ж маємо підстави стверджувати, що в козацькій Україні склалася порівняно струнка, незабюрократизована й ефективно діюча система дипломатичної служби. Протягом 1648 р. характер дипломатичних відносин з Річчю Посполитою визначався генеральною радою Війська Запорозького, що приймала відповідні ухвали, зокрема, щодо заслуховування посольств з Варшави, розробки інструкцій власним послам, укладення миру тощо. Водночас відносини з Росією, Кримом, Трансільванією й іншими країнами переважно перебували у веденні Б. Хмельницького.

З початку 1649 р. роль генеральної ради у розв'язанні питань зовнішньої політики практично нівелюється. Її місце заступають старшинська або розширена старшинська рада та гетьман, а отже формується дуалістична система управління дипломатичною службою. До функцій ради входило вироблення підвалин як зовнішньополітичного курсу держави в цілому, так і спрямованості відносин з кожною країною, зокрема (лише вона розв'язувала питання війни чи миру), розробка умов угод і договорів та їх ухвалення. Прийняте на ній рішення було обов'язковим до виконання гетьманом і могло бути скасованим тільки генеральною радою Війська Запорозького. Водночас у руках Б. Хмельницького зосереджувалося практичне керівництво зносинами з навколишнім світом. Він особисто слідкував за підготовкою дипломатичної кореспонденції, приймав іноземних послів, відправляв українські посольства та заслуховував їх звіти, брав активну участь у розробці проектів міжнародних угод і договорів та їх ратифікації, очолюючи старшинські ради, справляв відповідний вплив на ефективність та результативність їх роботи.

Поточною працею в дипломатичній сфері займався центральний орган виконавчої влади — генеральна військова канцелярія, очолювана генеральним писарем. За гетьманування Б. Хмельницького цю посаду обіймав здібний політик І.Виговський, котрий відіграв помітну роль у формуванні зовнішньополітичного курсу. Вся кореспонденція готувалася писарями названої установи; там же зберігалися документи дипломатичного характеру. Окремі з них гетьман тримав при собі „в зепі”. Від писарів вимагалася вчасно й точно готувати відповідні папери, які, бувало, по кілька разів переписувалися [27, 89; 33, 350–78, 89]. Напрями роботи дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які доводилося їй розв'язувати на міжнародній арені, у зв'язку з чим зміщувалися акценти, на чільне місце виступали ті чи інші аспекти, однак незмінним залишалася головне — досягнення, за словами Б. Хмельницького, безпеки й „цілості нашої держави” [29, 597].

У 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, забезпечення підтримки з боку Порти, залучення володарів Росії й Трансільванії до боротьби за польський престол та визнання варшавським урядом України рівноправним суб'єктом Речі Посполитої. З першої половини 1649 і до 1654 р. на чільне місце вийшли проблеми досягнення визнання Польщею та іншими державами незалежного статусу козацької України, запобігання створенню антиукраїнської коаліції, пошуків надійного протектора. У 1654—1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стали формування антипольської коаліції, здобуття міжнародного визнання законності акту об'єднання з козацьким ареалом західноукраїнських земель, нейтралізація антиукраїнської спрямованості кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету країни від спроб обмеження його російським протектором.

Уже на першому етапі державного будівництва на основі козацьких традицій склався церемоніал прийому та відправки іноземних гінців, посланців і послів, а також ведення переговорного процесу. Він залежав від рангу представника дипломатичної місії та покладених на нього завдань, політичного статусу того, хто споряджав посольство. Для зустрічі гінців і посланців сановників Речі Посполитої, Росії, Криму, Молдови й інших країн використовувався значно простіший і скромніший ритуал, ніж під час прийому представництв володарів держав. Безпосередня участь гетьмана у процедурі зустрічі практикувалася дуже рідко. Як правило, за гетьманування Б. Хмельницького ця функція часто покладалася на його синів — спочатку

Тимофія, а згодом Юрія, або ж її виконував хтось із генеральних старшин чи полковників. Посли та особи, що їх супроводжували, оселялися у спеціальних помешканнях — „дворах”, неподалік від резиденції гетьмана й утримувалися за рахунок скарбниці. Інколи з міркувань дипломатичної доцільності членів посольств „навмисне розосереджували по „віддаленим вулицям”, щоб „не жили разом, один біля одного” [27, 117]. В день приїзду, як правило, аудієнція їм не надавалася. У більшості випадків гетьман (через посередництво генерального старшини) призначав її на дещо пізніший час. Бувало й так, що послы, намагаючись пришвидшити вирішення покладених на них завдань, самі звертались до українського володаря з відповідним проханням [18, 201; 24, 294]. Існували відмінності у ритуалі надання аудієнції послам різних країн, що зумовлювалося як врахуванням традицій їх дипломатичної служби, так і політичними цілями українського уряду. Зокрема, доволі скромно відбувався прийом послів Молдови, Валахії, Трансільванії, Криму, Швеції й інших держав; більш урочисто зустрічали послів Речі Посполитої й Португалії, а особливо — Росії.

Відповідно до дипломатичного протоколу, гетьман міг запросити послів на влаштований на їх честь банкет. Він призначався на заздалегідь узгоджений день і час і відбувався у певному місці — найчастіше у помешканні володаря булави, а в урочистих випадках — на подвір'ї, вулиці чи майдані. В ньому брали участь члени сім'ї гетьмана та запрошені старшини. Згідно з усталеним етикетом, послів на прийом супроводжували спеціально прислані старшини й козаки, а особливо поважних — ще й почесна варта. Вони запрошувалися до „світлиці”, біля дверей якої їх зустрічав гетьман. Посеред кімнати, в якій відбувалася церемонія, українському володарю урочисто вручався лист від монарха, який він брав з повагою. Як правило, стоячи, гетьман чи генеральний писар зачитували послання вголос для присутніх, але бувало й так, що гетьман ознайомлювався з його змістом мовчки. Далі присутні обмінювалися запитаннями про стан здоров'я монарха й гетьмана, після чого посол обдаровував володаря булави, членів його сім'ї та інших учасників зустрічі подарунками, а гетьман садовив посла біля себе на лаві (старшини й козаки сідали дещо на відстані від них) і запрошував на обід. Такий порядок церемонії мав сталий характер, хоча черговість його складових могла змінюватися (наприклад, спочатку вручалися подарунки, а згодом зачитувався лист гощо) [27, 115; 28, 308]. За столом велися розмови на різноманітні теми, переважно щодо міжнародних подій, проголошувалися здравиці на честь володарів держав, що часто супроводжувалися гарматним салютом. Відмова послів від учти розцінювалася гетьманом як зневага з боку монархів, котрі їх прислали. Присутність же на банкеті володаря булави була обов'язковою.

У наступні дні проводилися переговори, в яких брав участь гетьман або хтось із генеральних старшин (переважно писар). Питання, що мали зберігатися в таємниці, обговорювалися гетьманом наодинці з послом в окремій кімнаті. Показово: українська сторона, не вагаючись, вступала з іноземними дипломатами в гострі дискусії, рішуче обстоюючи власні інтереси [46, 1309—1311, 1327—1331]. Прикметною рисою українського дипломатичного етикету була інтенсивність переговорного процесу та його швидке завершення [46, 1309—1311, 1327—1331; 59, 258]. У визначений гетьманом час посольству призначалася відпускна аудієнція, на якій членам дипломатичної місії вручався лист до зверхника їхньої держави, також вони отримували подарунки та гроші на зворотню путь. Проводжали послів урочисто („під гетьманським знаменом”) старшини, інколи церемонія прощання відбувалася у супроводі оркестру [27, 157—158; 28, 316—317; 34, 360—363]. Відомо, що в козацькій Україні по-

сольства приймалися „охоче й людяно”, гетьмани уважно стежили за безпекою проїзду дипломатичних місій, надавали їм „охоронні” універсали, а тих, хто їх порушував, суворо карали [22, 120; 32, 60—61]. Усталеного в тогочасній європейській дипломатичній етиці принципу, що „навіть в час найтяжчої війни інде посол не повинен бути затриманий”, а його дипломатична недоторканість мусить шануватися „навіть на полі бою” [43, 30; 78, 111], гетьмани дотримувалися свято.

В цілому український дипломатичний етикет відповідав поширеним в тогочасній європейській дипломатії нормам. Специфіка функціонування дипломатичної служби вимагала залучення людей із певними якостями та знаннями, що визначалися загальною спрямованістю цього роду діяльності. Активна зовнішня політика, супроводжувана інтенсивним міждержавним листуванням, прийняттям і відправленням щороку десятків посольств, посланців і гінців, породжувала гостру потребу в перекладачах з польської, російської, латинської, турецької та інших мов. Через обмежену кількість знавців східних мов до перекладацької роботи у посольствах часто запрошували іноземців, зокрема, грецьких і вірменських купців. Військовою канцелярією й окремими полковниками вживалися заходи для підготовки й власних фахівців.

Дипломатична служба вимагала значної кількості осіб, котрі знали дороги, легко пристосовувалися до умов мандрівного життя, вільно спілкувалися іноземними мовами. Такими були т. зв. „бути” і „товмачі” („тлумачі” і „толмачі”), котрі часто як „пристави” супроводжували іноземних гостей і послів, включалися до складу українських посольств і виконували самостійні функції гетьманських гінців до володарів і сановників інших країн. Вочевидь, їх можна віднести до найнижчого рангу дипломатичних службовців [78, 102—103]. Вищу сходинку посідали перекладачі й секретарі посольств. Над ними в ієрархічній службовій драбині стояли „посланці” й „посли”. Хоча офіційного розмежування статусів „посланця” й „посла” ще не відбулося, все ж, як засвідчують джерела, цей процес інтенсивно розвивався. Так, виразно окреслюється коло їх повноважень: „посланці” привозили листи, інформували про стан справ в козацькій Україні, вступали у переговори з окремих (в основному другорядних) питань міждержавних відносин, а послам доручалося виконання важливих дипломатичних завдань, і лише вони вповноважувалися укладати угоди й договори. Місія посланців покладалася на сотників, полкових старшин, інколи досвідчених козаків, у той час як послами виступали переважно полковники й генеральні старшини, які мали, як правило, добру освіту, вміли чітко формулювати й висловлювати (а в разі потреби — й приховувати) думки, підтримувати розмову, наполегливо й аргументовано відстоювати позицію, приймати відповідні рішення. Вочевидь, зверталася увага й на їх зовнішній вигляд, що мав справляти приємне враження [87, 122, 238]. Водночас це мали бути особи, здатні долати труднощі й проявляти твердість, дотримуючись наданих їм інструкцій.

Велика увага приділялася оформленню дипломатичної документації, без якої жодне посольство не могло вважатися повноважним. Її невід’ємною складовою були листи, адресовані монархам, керівникам і членам урядів, впливовим вельможам. На думку Ф. Шевченка, терміном „лист” в Гетьманщині офіційно позначалися саме зразки дипломатичної кореспонденції, на відміну від інших документів, що торкалися внутрішніх справ [78, 89]. Вони готувалися у військовій канцелярії писарями, однак, не виключено, що інколи не без безпосередньої участі гетьмана. У найбільш результативні періоди визвольної боротьби до титулатури Б. Хмельницького додавалося

сполучення „Божою милістю”. У тих випадках, коли дипломатичні листи писалися кирилицею, то Б. Хмельницький і підписувався нею, якщо польською чи латинською мовами, тоді його підпис ставився латинським правописом [65, 96; 78, 89].

Сформований за гетьманування Б. Хмельницького формуляр дипломатичної кореспонденції не зазнав істотних змін і на наступних періодах. Дослідники відзначають різноманітність стилю листів, які писалися до правителів і глав урядів інших держав із врахуванням прийнятого в них етикету. Так, листи до польського короля відзначалися витонченою ввічливістю й шляхетним багатослів'ям (зокрема, для них було характерним вживання таких висловів, як „вірні піддані”, „покірні слуги” тощо); до російського царя — діловитістю; трансільванських князів — витіюватістю; турецького султана — пишномовним багатослів'ям [59, 258; 78, 93]. В дипломатичному листуванні виділялися „вістові листи”, якими представники українського уряду інформували російських сановників про хід воєнних дій з Річчю Посполитою й Кримським ханством, а також „проїжджі листи”, що засвідчували особу власника, викладали суть місії й містили прохання щодо сприяння в її виконанні [63, 100—101]. Окрім листів, посли отримували інструкції, що розроблялися у військовій канцелярії й стверджувалися гетьманським підписом. У них стисло висловлювалася позиція уряду, визначалася тактична лінія поведінки. Різновидом інструкцій виступали кондиції, в яких викладалися лише умови пропонуваного договору чи угоди. Вони не були таємними й передавалися для ознайомлення іншій стороні. На жаль, ані листи, ані інструкції не можуть стати у пригоді дослідникам при спробах з'ясувати зміст найважливіших таємних доручень, що не довірялися паперові й давалися гетьманами послам усно.

Через брак джерел важко встановити масштаби фінансування посольств, посланців і гінців. Однак їх успішна діяльність у столицях багатьох держав, гідне протистояння польським дипломатам у Бахчисараї та Стамбулі, збір багатого інформаційного матеріалу наводять на думку, що уряд приділяв цьому питанню належну увагу. Зокрема, згідно зі зробленим у червні 1657 р. Б. Хмельницьким визнанням, усі державні прибутки витрачалися на утримання послів і посланців різних держав та на військові потреби. Отже, можна припустити, що якщо, наприклад, у другій половині XVII ст., за підрахунками З. Вуйціка, на утримання польської дипломатії припадало близько 7,6% видатків Корони [82, 309], то не менший, а можливо — й більший, відсоток становили витрати на дипломатію і в козацькій Україні. Відповідно, якщо польські посли до України отримували у 1648—1656 рр. від 1 до 20 тис. злотих [21, 569; 90, 114—115], то, вочевидь, такі ж або не набагато менші кошти одержували й українські посли до Речі Посполитої, Криму, Порти.

Піднявши повстання, Б. Хмельницький та його соратники на перших порах намагалися скасування „Ординації” 1638 р. й надання козацькому регіону України автономії. У березні 1648 р. на Запорозжжі відбулися переговори з посольством коронного гетьмана М. Потоцького, під час яких українська сторона висунула вимоги поновлення давніх прав і вольностей: виведення польського війська з Лівобережжя й козацького регіону Правобережжя і скасування на цій території „управління Речі Посполитої” [3, 685; 27, 15; 52, 48; 91, 50—51]. Після перемог на Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. Б. Хмельницький передав полоненому коронному гетьману прохання до польського уряду, що передбачали створення по Білу Церкву й Умань (включно з Лівобережжям) удільної, з визначеними кордонами, держави, вочевидь, як автономної складової Польщі [2, 165—166, 169, 203; 3, 744; 11, 61—61 зв.].

Однак, враховуючи різко негативну реакцію М. Потоцького й сподіваючись (як і більшість старшин і козаків), що король Владислав IV погодиться поновити вольності Війська Запорозького й виступить гарантом прав православної церкви, гетьман і старшини відмовилися від реалізації автономістичних планів. Відправлене 12 червня до Варшави посольство отримало інструкцію домагатися скасування „Ординації” 1638 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис., права самим обирати старшину, повернення православним церков, що перейшли до уніатів, тощо [3, 643; 5, 16; 11; 30, 85; 70, 7—10, 17; 74, 43—46]. Однак польський уряд і сейм відхилили навіть ці помірковані прохання Війська Запорозького. Створена для переговорів з Б.Хмельницьким комісія отримала повноваження укласти з ним договір на умовах Кумейківської, Переяславської чи Куруківської угод, не допускаючи при цьому виокремлення для Війська Запорозького територіального уділу [30, 89—90, 95—96; 44, 23—27; 70, 15—16; 83, 62—63].

Проте переговорний процес зірвався, поновилися воєнні дії. Після здобутої 23 вересня 1648 р. перемоги під Пилявцями гетьман продовжив похід на захід, сподіваючись силою зброї підтримати такого кандидата на польський трон, який зміг би реформувати державний устрій Речі Посполитої так, щоб Україна (щонайменше в складі Київського, Чернігівського, Брацлавського, Волинського і Подільського воєводства) одержала статус її державного суб'єкта. Оскільки російський цар і трансільванський князь не поспішали посісти вакантне місце, Б. Хмельницький вирішив підтримати кандидатуру брата Владислава IV Яна Казимира, пов'язуючи з ним надію на реалізацію свого задуму [29, 82—84; 69, 8-9; 76, 38—41; 91, 162—171]. Враховуючи складнощі проведення воєнних операцій у зимовий час, Б. Хмельницький та більшість старшин уклали з ним 21 листопада перемир'я. Але при цьому припустилися фатального дипломатичного прорахунку, погодившись відвести свою армію „в Україну”, відкривши тим самим полякам шлях до поновлення своєї влади над західними і центральними регіонами українських земель. Хибність такого кроку гетьман, вочевидь, почав усвідомлювати вже під час повернення до Києва, тому став залишати залоги в містах на схід від лінії: верхів'я р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський [9, 183—185; 20, 36].

Переосмислення уроків боротьби 1648 р. спонукало Б. Хмельницького до вироблення засадничих принципів державної ідеї. За таких обставин переговори, що розпочалися 20 лютого 1649 р. у Переяславі, проходили вкрай напружено. Б. Хмельницький рішуче відхилив запропоновані поляками умови договору (збільшення реєстру до 12—15 тис., скасування унії, відновлення прав і свобод Війська Запорозького тощо), підкреслюючи право українців на створення незалежної держави в етнічних межах свого проживання. З великими труднощами комісарам вдалося добитися лише згоди на укладення перемир'я та проведення нових трактатів наприкінці травня. Згідно з досягнутими між сторонами домовленостями, польське посольство було змушене визнати існування автономної Української держави під назвою Військо Запорозьке. Її територіальні межі на півночі визначалися по р. Прип'ять, а на заході — по лінії р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський, через які заборонялося переходити польсько-литовським і українським військам [27, 117—121; 29, 104—105, 107].

Нова позиція української еліти не влаштовувала короля, уряд і сейм Речі Посполитої. Відмовившись від подальших переговорів, польський уряд перейшов до воєнних дій. У відповідь Б. Хмельницький та його союзник хан Іслам-Гірей 15 серп-

ня 1649 р. завдали нищівної поразки королівському війську під Зборовом. Від катастрофи Річ Посполиту врятував хан, котрий у ніч на 16 серпня погодився на переговори з Яном Казимиром, які завершилися укладенням 18 серпня польсько-кримської угоди [12, 29—30 зв.; 20, 42—43; 35, 197—203]. Поведінка Іслам-Гірея зробила гетьмана заручником польсько-кримського порозуміння, змусивши його пристати 18 серпня на умови Зборівського договору. Відповідно до його умов, козацька Україна одержувала автономію тільки в складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, відповідно урядницькі посади на цій території могла обіймати лише православна шляхта. Проголошувалася амністія учасникам національно-визвольної боротьби, чисельність реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, розв'язання питань скасування унії й повернення православної церкви відібраних у неї храмів і майна відкладалося до рішення сейму, шляхта одержала право повертатися до маєтків, а її піддані зобов'язувалися виконувати повинності тощо [20, 44; 29, 130—131].

Українська дипломатія прагнула схилити Річ Посполиту до визнання самобутності козацької України. Відправлене у листопаді 1650 р. до Варшави посольство вперше в історії українсько-польських відносин порушило питання щодо офіційного оформлення кордонів („відокремленої лінії“) Гетьманщини, припинення „великого гоніння від панів“ на „руський народ“, складення польською урядовою елітою присяги на дотримання „вічного миру між Річчю Посполитою й Військом Запорозьким“ і надіслання до України заручниками І. Вишневецького, О. Конєцпольського й інших поважних осіб [29, 202; 61, 65].

Для врегулювання українського питання сейм наприкінці 1650 р. ухвалив направити до Б. Хмельницького посольство. Переговори мали розпочатися в лютому наступного року. Проте напад польської армії на Східне Поділля зірвав їх, а воєнні дії відтіснили на другий план можливість врегулювання стосунків дипломатичним шляхом. Поразка української армії під Берестечком змусила гетьмана й старшин піти на укладення 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору. Він істотно обмежував територію козацької України (вона втрачала Брацлавське й Чернігівське воєводства) й зводив нанівець її автономію: український гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, позбавлявся права на міжнародні відносини з іншими державами й зобов'язувався (якщо не приведе хана „до послуг королю“) порвати з Кримом, чисельність козацького реєстру скорочувалася до 20 тис. [45, 343—346].

Однак чинність цієї угоди виявилася нетривкою через відмову сейму взимку 1652 р. від її ратифікації та гостре невдоволення висунутими в статтях умовами різних прошарків населення. Близька перемога Б. Хмельницького на початку червня 1652 р. під Батогом означувала виборення козацькою Україною незалежності. У черговий раз гетьман робить спробу добитися від правлячих кіл Речі Посполитої визнання її державного статусу, однак знову зазнав невдачі. 22 серпня 1653 р. польська армія перейшла в наступ. Розпочалася Жванецька кампанія, у ході якої Річ Посполита й Кримське ханство порозумілися за рахунок українських інтересів. Укладена між ними 15 грудня (в усній формі) Кам'янецька угода передбачала відновлення, відповідно до умов Зборівського договору, прав і свобод лише козацтва, всі інші статті було проігноровано. Таким чином, політичні наслідки кампанії виявилися для Української держави катастрофічними: не передбачалося визнання навіть її автономії, не кажучи вже про незалежність [6, 20—26; 83, 5—17; 88, 100—108].

Велику увагу українська дипломатія приділяла створенню протягом 1648—1653 рр. антипольської коаліції. Взимку 1648 р. розпочалися переговори з Кримом,

що завершилися у березні укладенням договору про військово-політичний союз. Він передбачав надання взаємної військової допомоги проти ворогів, заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви, виплату татарам певної грошової винагороди за надану ними підтримку, припинення козацьких вправ проти Криму й згоду Війська Запорозького направити вояків на допомогу султану до Кандії. Навесні 1649 р. було підтверджено чинність даного договору, причому його умовами заборонялося ординцям грабувати населення й брати ясир на всіх українських землях („по Віслу”) [13, 58; 14, 84; 23, 201; 28, 20, 22].

Створення союзу з Кримом відіграло позитивну роль на початковому етапі боротьби за незалежність. Не можна недооцінювати його значення в здобутті перемог на Жовтих Водах, під Корсунем і особливо — під Зборовом. Однак водночас мали місце й негативні аспекти, вплив яких помітно посилюється з літа 1649 р. Так, всупереч договору, татари грабували населення, брали ясир й руйнували поселення, що призводило до демографічного, економічного й культурного занепаду України. Впроваджуючи в практику гасла джихаду (священної війни), кримська еліта встала на позиції доктрини „рівноваги сил” („з якого ж боку хто впаде за смерть, користь належить ісламу”) й намагалася не допустити утвердження суверенної Української держави. При цьому хан та його оточення виношували намір використати Річ Посполиту й Гетьманщину для реалізації своїх планів щодо приєднання до Криму Астраханського і Казанського ханств та досягнення незалежності від Порти [51, 202—203; 53, 84].

Після укладення кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханства. Її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення стосунків з Кримом, а з другого — утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилось вкрай складним завданням. Восени 1653 р. хан почав домагатися від гетьмана прийняття кримської протекції. Лише з великими труднощами Б. Хмельницький спромігся переконати його підтвердити чинність договору 1648 р. [28, 401]. Ігнорування кримською знаттю українських інтересів сповна проявилось на завершальному етапі Жванської кампанії, коли вона пішла на укладення 15 грудня сепаратної угоди з Річчю Посполитою.

Протягом 1648—1653 рр. козацька Україна намагалася отримати військову допомогу і з боку Османської імперії, Трансільванії чи Російської держави. Наприкінці листопада 1648 р. гетьман відправив до Стамбула посольство з листом до султана, в якому повідомив про взяття під свою владу українських земель „аж по Віслу”, порушив клопотання про їх прийняття під протекцію Порти на умовах, якими користувалися Молдова і Валахія, й попросив надати йому у володіння Молдовське князівство. Послів було прийнято прихильно, й султан наказав сілістрійському паші й хану допомагати українцям у війні з Польщею [29, 628; 70, 54—55].

У 1649—1650 рр. гетьман неодноразово направляв до Туреччини послів, засвідчуючи вірність „отоманському цезареві”, готовність виступити проти ворогів Порти й гарантію безпеки на морі, прохаючи взамін надіслати на допомогу проти Польщі війська Молдови, Валахії й Трансільванії. Урешті-решт наприкінці 1650 р. Мегмед IV прийняв ухвалу взяти Б. Хмельницького „під крила й протекцію неосяжної Порти”, що мала набрати чинності після відповідної присяги з боку гетьмана й старшин [17—8; 771; 8, 209; 26, 319—326; 73, 93—94; 77, 100—102]. Однак останні відмовилися від цього. В наступні роки гетьман знову кілька разів порушував перед Стамбулом питання про прийняття турецької протекції, проте реалізувати цей намір йому

не вдалося. Вочевидь, на перешкоді насамперед традиційно стала відмінність християнської та мусульманської культур. І подолати цей бар'єр не вдалося.

Помітне місце у зовнішньополітичній діяльності українського уряду становило питання створення коаліції з придунайськими князівствами. З осені 1648 р. Б. Хмельницький почав підтримувати претензії князів Трансільванії (родини Ракоці) на польський трон. У лютому 1649 р. гетьман відправив посольство до Дьєрдя II Ракоці, засвідчуючи готовність піти на укладення з ним союзу для ведення війни з Річчю Посполитою. Однак переорієнтація князя на пошук підтримки своїх планів польськими магнатами приречена на провал задуми Б. Хмельницького завдати полякам удару одночасно двома фронтами як влітку 1649, так і у 1651 р. [25, 63–64; 27, 117, 119; 29, 97–103, 213; 55, 10–26, 41–42, 57–59; 56, 39–56; 68, 157–160].

Зближення молдовського господаря В. Лупула з Польщею призвело до погіршення українсько-молдовських взаємин. На початку серпня 1650 р. гетьман звернувся до Мегмеда IV з проханням замінити його М. Могилою. Весною цього ж року він зробив спробу заручитися підтримкою господаря Валахії М. Басараба. Змушений на вимогу калги-султана Крим-Гірея взяти участь у молдовському поході (серпень — вересень 1650 р.), Б. Хмельницький спромігся домогтися укладення з В. Лупулом угоди, що передбачала військово-політичну підтримку Молдовою Української держави у її боротьбі з Польщею та згоду господаря на шлюб своєї доньки із сином гетьмана [36, 509–510; 37, 199–200; 67, 235–236]. З цього часу українсько-молдовські дипломатичні відносини погджаваються. Помітним успіхом української дипломатії на шляху зближення двох країн стало одруження 31 серпня 1652 р. Тимоша Хмельницького з Розандою, що могло започаткувати правлячу династію [45, 476–483; 48, 83; 93, 205]. З іншого боку, встановлення родинних зв'язків між В. Лупулом і Б. Хмельницьким утвердило господаря в намірі підпорядкувати Валахію. Уклав він і воєнну угоду з Австрією, спрямовану проти Трансільванії. За таких обставин М. Басараб та Дьєрдь II Ракоці вороже віднеслися до укладеного шлюбу, вбачаючи в ньому загрозу своїм інтересам [45, 480–486; 67, 237–238]. Готуючи змову проти В. Лупула, вони зробили ставку на логофета (канцлера) Ш. Георгіцу; водночас, шукаючи союзників, пішли на зближення з Річчю Посполитою. Так окреслилися контури антиукраїнської коаліції.

На початку квітня 1653 р. внаслідок заколоту й вторгнення у молдовські терени валасько-трансільванських військ, В. Лупул втратив владу. Б. Хмельницький направляє до Молдови полки, очолювані Тимошем. Він розгромив Ш. Георгіцу й поновив на троні В. Лупула, котрий схилив його до захоплення Валахії. Ця авантюра закінчилася трагічно: українці зазнали тяжкої поразки, а М. Басараб та Дьєрдь II Ракоці уклали військово-політичний союз з Річчю Посполитою [31, 107–109; 45, 507–545; 67, 238–239]. Спроби Б. Хмельницького порозумітися з ними закінчилися невдачею. Їх війська в липні вдруге позбавляють В. Лупула влади. Направлені гетьманом полки під проводом Тимоша були заблоковані у Сочаві трансільвансько-валасько-молдовськими підрозділами, до яких згодом приєдналися польські. Воєнні дії закінчилися загибеллю гетьманича й почесною капітуляцією у жовтні українського війська [67, 238–240; 79, 227; 89, 131–149]. Це істотно погіршило геополітичне становище Української держави.

Важливим напрямом зовнішньої політики Б. Хмельницького із самого початку Національної революції були відносини з Російською державою. Після Корсунської перемоги 1648 р. гетьман вирішив схилити царя Олексія Михайловича до воєнних

дій проти Польщі, обіцяючи йому в листі від 18 червня підтримку в боротьбі за польський трон. Через місяць у листі до путивльського воєводи гетьман ще раз підкреслив бажання, „штоби он (цар. — Авт.) ляхам і нам паном і царем бил одноє віри греческое...” [29, 48—51, 57]. Проте російський уряд не відповів на пропозицію Б. Хмельницького, виношуючи план династичної унії з Річчю Посполитою. Козацька Україна прагнула запобігти можливому зближенню Варшави і Москви та домогтися розриву „вічного миру” між ними. Протягом другої половини 1649—1650 рр. українські дипломати намагалися схилити російський уряд до воєнних дій проти Польщі, але безуспішно. Ситуацію змінило погіршення російсько-польських відносин після 1651 р., а також загроза встановлення над Гетьманщиною протекції султана, що й зіграло вирішальну роль в ухваленні 11 жовтня 1653 р. Земським собором рішення про прийняття Війська Запорозького під „государеву високу руку” й початок війни проти Речі Посполитої [28, 413—424; 38, 285—313; 76, 48—57; 81, 116—124].

18 січня 1654 р. у Переяславі відбулася розширена старшинська рада, яка дала згоду на встановлення над Україною російського протекторату. Подальші переговори ледь не зірвалися через відмову росіян присягнути від імені Олексія Михайловича, що той не порушуватиме прав і свобод українського населення й не поверне його у підданство короля. І тільки усвідомлення неспроможності власними силами відстояти незалежність спонукало гетьмана й старшину скласти односторонню присягу. Після ради уряд розробив проект майбутнього українсько-російського договору — „Прохання” з 23 статей, з якими до Москви 27 лютого виїхало посольство С. Богдановича-Зарудного й П. Тетері. Під час складних переговорів і внесення відповідних поправок було складено документ з 11 статей, що одержав назву „Статті Богдана Хмельницького”. Інші положення проекту з деякими виправленнями були підтвержені царськими грамотами. 6 квітня українським послам вручили „Статті Богдана Хмельницького”, „Жалувану грамоту” гетьману й Війську Запорозькому, „Жалувану грамоту” шляхті й інші документи, що і склали зміст українсько-російського договору.

Він передбачав збереження владних структур і політичного ладу Української держави, непорушність її кордонів, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової і фіскальної систем, суспільної структури й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщан, незалежність уряду в проведенні внутрішньої політики. Посаджений до Києва російський воєвода з кількатисячним підрозділом мав надавати українцям допомогу в боротьбі з ворогами. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тис. осіб, визначилися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Росія зобов’язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надавати допомогу козацькій Україні у відбитті нападу татар. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму данини до російської скарбниці, втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Португою [22, 438—476, 741—764]. За своїми формальними правовими ознаками договір передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату. Він юридично оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, слугував правовим визнанням її внутрішнього суверенітету й відкрив перспективу досягнення перемоги над Річчю Посполитою, а відтак воз’єднання в державних кордонах українських земель.

Правова невизначеність характеру відносин між двома країнами, різне бачення політичного сенсу договору їхніми урядами закладали підвалини майбутніх непоро-

зумінь. Адже якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська — як акт включення козацької України до складу своїх володінь, реалізацію імперської ідеї „збирання руських земель”, концепції „Третього Риму”. Відмінність позиції обох держав почала виразно проявлятися в стратегічних планах ведення воєнних дій. Намагаючись оволодіти Білоруссю й Литвою та закріпитися у Прибалтиці, російський уряд вирішив завдати основного удару у цьому напрямі, залишаючи козацьку Україну наодинці з Польщею. Ігнорування українських інтересів змусило гетьмана наполегливо переконувати Москву в необхідності якомога швидше надіслати на допомогу потужне військо. Однак ці дипломатичні зусилля зазнавали невдач, оскільки росіяни на них не реагували. Наприкінці листопада почалися бої. Але тільки 23 січня 1655 р. Б. Хмельницький нарешті дочекався прибуття 10—12 тис. росіян і негайно виступив у похід. Охматівська битва 29 січня — 1 лютого переможця не виявила, отже, до кінця березня польські й татарські підрозділи продовжували перебувати у Брацлавщині, спустошуючи її [29, 346, 395; 46, 1020—1061; 66, 181—151; 86, 637—653].

Трагічні наслідки кампанії літа 1654 — зими 1655 рр. засвідчили неефективність укладеного договору з Росією й змусили Б. Хмельницького переглянути характер відносин з нею і встати на шлях проведення більш самостійного курсу, зокрема, активізувати пошук нових союзників. Протягом 1655 р. визначилася ще одна сфера, в якій визрівало зіткнення інтересів України й Росії, — Білорусь. Дії українських полків під проводом І. Золотаренка в районах, де проживало багато українців, знайшли підтримку не тільки з їх боку, а й частини білорусів. Зайняті території підпорядковуються українській владі, в той час як російський уряд прагнув включити їх до своїх володінь. Тому в 1656 р. спалахнула відкрита боротьба між Україною та Росією за вплив на Білорусь [39, 21—51; 42, 144—145; 72, 842—860].

З кінця 1655 р. окреслилися контури принципового розходження їхніх зовнішньополітичних курсів. Російський уряд, стурбований успіхами Швеції у Прибалтиці й Литві та виношуючи плани щодо обрання царя польським королем, вирішив піти на зближення з Річчю Посполитою. Для захисту українських інтересів у польсько-російських переговорах, що розпочалися у серпні 1656 р. у Вільно, Б. Хмельницький направив посольство Р. Гапоненка, яке, однак, не було до них допущене російськими дипломатами. Під час дебатів росіяни погодилися на зменшення площі державної території козацької України (відповідно до Білоцерківського договору). Укладене перемир'я передбачало спільні воєнні дії проти Швеції й Бранденбурга, вибори царя майбутнім сеймом на польський трон із застереженням, що він зможе зайняти його лише після смерті Яна Казимира, згоду Росії залишити козацьку Україну, статус якої мав бути визначений переговорами російських, польських та українських комісарів, у складі Речі Посполитої [4, 454—456; 72, 842—860; 80, 182—191]. Відверте нехтування українськими інтересами обурило Б. Хмельницького й старшину. З цього часу зовнішня політика України набуває незалежного від Москви характеру.

Укладаючи у 1654 р. договір з Росією, український уряд не міг усвідомити до кінця масштабів його впливу на зміну співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а отже — передбачити всі негативні для геополітичного становища козацької України тенденції. І все ж найголовніша з них була визначена відразу, а саме: небезпека створення військово-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом. Попри зусилля української дипломатії, запобігти їхньому зближенню не вдалося. У липні 1654 р. було укладено кримсько-польський „вічний договір”, що передбачав

спільні воєнні дії проти України й Росії. Щоправда, смерть Іслам-Гірея та боротьба за владу дали Б. Хмельницькому можливість розірвати його, і він зробив усе можливе, щоб реалізувати шанс, але зазнав невдачі. Призначений султаном хан Мегмед-Гірей 22 листопада ратифікував договір [30, 762—765; 50, 49—51; 62, 67—68; 92, 142—144].

Однак дипломатичні контакти з окремими представниками кримської еліти все ж підтримувалися. Саме завдяки їхньому сприянню, Б. Хмельницькому вдалося порозумітися з Каммамбет-мурзою і тим самим врятувати армію від катастрофи в боях під Охматовим [10, 738; 17, 96]. Успішні дії українців і росіян у боях з татарами під Заложцями й Озерною, присутність у ставці Б. Хмельницького турецького посла Шагін-аги, який привіз згоду султана прийняти Україну під протекцію, й дипломатичний хист українського посла С. Богдановича-Зарудного сприяли укладенню 22 листопада 1655 р. українсько-кримської Озернянської угоди. Вона передбачала відновлення приязних відносин, визнання Бахчисараєм чинності українсько-російського договору, нейтралітет Криму у війні України та Росії з Річчю Посполитою, заборону татарам нападати на українські й російські землі, а українцям і донським козакам — на Крим і Порту, обмін військовополоненими [15, 1; 18, 203—204; 40, 261—266; 46, 1143—1149]. У 1656 — першій половині 1657 р. українські посланці й послі неодноразово засвідчували хану наміри уряду зберегти з ним дружбу, але відмовляли йому у вимогах надати допомогу Польщі.

Помітне місце в українській дипломатії продовжували займати відносини з Портою, оскільки власне її позиція визначала зміст і спрямованість зовнішньої політики Криму, зокрема, щодо України й Речі Посполитої. У березні 1654 р. було направлено посольство до Стамбула, яке мало переконати турецький уряд у тому, що царська протекція не змінить дружніх відносин між Україною і Портою, а також порушити клопотання про заборону хану допомагати Польщі й повернення влади В. Лупулу. Османська еліта негативно зреагувала на прийняття козацькою державою російської протекції, однак великий візир вирішив не змінювати ставлення Туреччини до України, плекаючи надію домогтися розриву її союзу з Москвою. Мехмед-Гірей отримав розпорядження схилити український уряд до вступу до антиросійської ліги, що відповідало інтересам ханства [5, 216—217; 71, 70—71, 78—87, 109—114, 140—155].

Оскільки польсько-кримські війська наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. завдали удару не по Росії, а по козацькій Україні, турецький уряд занепокоївся можливим посиленням Речі Посполитої, тому в лютому 1655 р. направив розпорядження ханові припинити воєнні дії, а сілістрійському паші — порозумітися з гетьманом. У березні до Чигирина вирушило посольство Шагін-аги з пропозицією прийняти протекцію Порти. Б. Хмельницький погодився, але за умови заборони татарам нападати на українські землі. У другій половині травня султан взяв під протекцію козацьку Україну на умовах, тожних тим, що мали чинність стосовно Молдови й Валахії. До гетьмана виїхало посольство Шагін-аги. Гетьман зустрів його під Львовом, але не поспішав присягати на вірність султану. В грудні він відіслав послів назад з листом, в якому констатував готовність служити султану, але при цьому обійшов питання принесення присяги Військом Запорозьким [16; 146—147; 19, 59; 29, 462; 46, 1062—1064, 1097—1099]. Ця позиція Б. Хмельницького внесла певне охолодження у турецько-українські відносини. Однак у другій половині березня 1657 р. гетьман направив М. Капусту до Стамбула, доручивши йому засвідчити „стару приязнь і щирі вірність” козацької України до Порти; повідомити про відмову від участі в антитурецькій коаліції, створюваній Австрією, та висловити згоду залишатися в протекції

султана. Посольство прийняло доброзичливо, й турецький уряд підтвердив намір тримати гетьмана „під опікою” [46, 1345—1346, 1354—1355; 85, 196].

Провал воєнних кампаній навесні 1654 р. та восени 1654 — взимку 1655 рр., а також визрівання конфлікту зі Швецією, спонукали польський уряд у травні 1655 р. до пошуку шляхів відновлення дипломатичних відносин з Україною. Наприкінці червня сейм уповноважив комісарів розпочати переговори з гетьманом про укладення угоди. Вона мала проголосити амністію, гарантувати права православної церкви й недоторканність її маєтностей, визнання чисельності реєстру в 40 тис. осіб, надання шляхетства 6 тис. козакам та дозволу на їхнє проживання у староствах півдня Київського воєводства тощо [10, 749; 14, 293]. Проте переговори не відбулися. Вдруге порозумітися з Б. Хмельницьким король спробував у жовтні 1655 р., прохаючи його повернутись у підданство Польщі. З лютого 1656 р. українсько-польські дипломатичні контакти набули систематичного характеру. Польська сторона пропонувала розпочати переговори про мир, розірвати союз з Росією та надіслати на допомогу Варшаві 10-тисячне козацьке військо. Б. Хмельницький відхилив ці пропозиції, а травнева старшинська рада взагалі прийняла ухвалу розірвати дипломатичні відносини з Річчю Посполитою [46, 1191—1194, 1217—1219]. Польський уряд звернувся з проханням до австрійського імператора посприяти укладенню угоди з Військом Запорозьким. Той погодився, і в січні 1657 р. на Україну вирушило посольство П. Парцевича, котре мало запропонувати посередництво й гарантії імператора у переговорах з польським урядом. Водночас Варшава направляє до Чигирина посла С.К. Беневського домагатися укладення „вічного миру” на основі проекту 1655 р., розриву українсько-трансільванського союзу й відкликання з походу корпусу А. Ждановича. Переговори з П. Парцевичем завершилися у кінці квітня згодою гетьмана прийняти посередництво Австрії, але за умови, „якщо тільки не буде заподіяна ніяка кривда безпеці і цілості нашої держави” [29, 578; 54, 12—25; 60, 65—75]. Однак Б. Хмельницький при цьому не поспішав приймати польські пропозиції, тому місія С.К. Беневського зазнала невдачі.

Важливими завданнями зовнішньої політики уряду було розладнати антиукраїнську коаліцію, відновити союзницькі відносини з Трансильванією та Молдовою й добросусідські з Валахією. Провал намірів Польщі розгромити Українську державу й домогтися її капітуляції викликав занепокоєння у їхніх володарів, які з початку 1654 р. почали шукати порозуміння з гетьманом. Зі свого боку, Б. Хмельницький зробив крок назустріч — звільнив полонених молдовських вояків і повідомив, що смерть сина не стане на перешкоді розвитку дружніх взаємин між країнами [41, 38; 71, 78—90, 115—117]. Протягом весни-літа 1654 р. стають регулярними дипломатичні відносини з Трансильванією й окреслилася тенденція поліпшення стосунків з новим валаським господарем К. Щербаном. На початку липня гетьман урочисто зустрів посольство Швеції (контактів з її урядом він шукав з 1649 р.), яке запропонувало розпочати переговори про спільні воєнні дії проти Речі Посполитої. Б. Хмельницький погодився і відправив до Стокгольма посольство І. Макарова [29, 363—365, 370; 64, 262—263]. У середині серпня 1655 р. під стінами Кам'янець-Подільського укладається українсько-шведська угода, що передбачала проведення українцями наступу до західних кордонів України, включення звільнених земель до складу держави й зобов'язання шведів не переходити на правий берег Вісли. Прийняв Б. Хмельницький і трансільванське посольство, яке запевнив у бажанні зберігати дружбу з князем [29, 427, 439, 441; 26, 70; 40, 247—251].

Досягнення узгодженості дій із Швецією створювало сприятливі умови для поширення влади гетьмана на західноукраїнські землі. Проте успіхи шведів у боротьбі з поляками стали причиною переоцінки її королем Карлом X власних сил. Вважаючи Річ Посполиту переможеною, він втратив зацікавленість у збереженні союзу з козацькою Україною й вирішив прилучити до своїх володінь Белзьке, Волинське, Подільське й Руське воєводства, а тому звернувся до Б. Хмельницького з вимогами зняти облогу Львова й відступити у козацьку Україну. Зважаючи на появу в українських землях татарського війська й на те, що Польща ще не переможена, гетьман прийняв слушне рішення поступитися, не розриваючи дипломатичних відносин зі Швецією [40, 251—253; 80, 161—162; 89, 447—452].

Окупація шведами Польщі підштовхнула до зближення з Україною придунайські держави. На початку 1656 р. до Чигирина з'явилися послы Молдови і Валахії, котрі засвідчили гетьману бажання їхніх володарів „бути з ними у мирі”. Б. Хмельницький звернувся до них з проханням не надавати допомоги ані польському, ані шведському королям. Прийняв він також посланця Дьєрдя II Ракоці, від якого дізнався про згоду князя укласти з Україною союз. 20 квітня гетьман направив посольство І. Брюховецького до трансільванського князя, щоб обговорити умови майбутнього договору й схилити його до воєнних дій проти Польщі [19, 57—58; 29, 473—474, 486; 22, 66, 71].

Переорієнтація Росії на підтримку Речі Посполитої змусила український уряд активізувати зусилля, спрямовані на формування антипольської ліги. Водночас, зазнавши воєнних поразок, Карл X, зі свого боку, почав шукати порозуміння з Україною. Восени 1655 і в 1656 рр. спробували також встановити дипломатичні відносини з Б. Хмельницьким бранденбурзький курфюрст Фрідріх Вільгельм та вождь англійської революції Олівер Кромвель [49, 173—179; 64, 260].

Процес формування союзу козацької України, Трансільванії й Швеції відзначався складністю, бо кожна зі сторін прагнула досягти власних інтересів. Як засвідчує хід переговорів, Карл X і Дьєрдь II Ракоці, домагаючись воєнної допомоги з боку Української держави, водночас побоювалися зміцнення її потуги й не полишали надії прихопити західноукраїнські території. Зокрема, у травні 1656 р. шведський король погодився віддати трансільванському князю Галицьку і Львівську землі та частину Поділля, а в серпні — Сяноцьку, Перемишльську і Белзьку землі. Розроблена у вересні інструкція шведському послу до Б. Хмельницького передбачала визнання України „повністю вільною державою”, однак лише у межах Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Проблема належності західного регіону не заторкувалася. Натомість укладений у грудні 1656 р. у Радноті шведсько-трансільванський договір передбачав його входження до володінь Дьєрдя II Ракоці [24, 154—162, 167—170; 46, 1279—1290, 1305; 85, 101—102, 131—132].

За таких обставин гетьман уважно стежив за тим, щоб у текстах укладених із союзниками договорів було зафіксовано визнання західних земель складовою Української держави. Спершу вдалося порозумітися з Трансільванією, з якою укладається договір про союз і взаємодопомогу [21, 546—547, 551, 557]. Для підтримки Дьєрдя II Ракоці на початку січня 1657 р. направляється корпус А. Ждановича. Складнішим виявився шлях до укладення договору зі Швецією. Запропонований Карлом X проєкт у лютому 1657 р. було відхилено на тій підставі, що він не передбачав входження західноукраїнських земель до складу Української держави. Під час червневих переговорів шведського посла Г. Лілієнкрону повідомили про вимогу української сторо-

ни „отримати всю країну між Віслою й тутешніми місцями”. Водночас трансільванському послу Ф.Шебеші було заявлено про безперспективність сподівань князя щодо українських земель, розташованих на схід від Вісли. Разом з тим гетьман позитивно сприйняв пропозицію Фрідріха Вільгельма „скласти дружбу” між Бранденбургом і козацькою Україною [24, 202–206, 294–297; 29, 597; 46, 1328–1331, 1432–1435; 57, 98–99]. Однак після смерті Б. Хмельницького зміст і напрями зовнішньої політики уряду зазнали, хоча і не відразу, помітних коректив.

Використані джерела та література:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). — Ф. 3. — Картон № 42. — № 27.
2. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. — Спр. № 142; Бібліотека Національна (Варшава). — ВМФ. — № 6713.
3. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. — Спр. № 143; Бібліотека Національна (Варшава). — ВМФ. — № 6691.
4. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. — Спр. № 149; Бібліотека Національна (Варшава). — ВМФ. — № 6708.
5. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР. — Спр. № 379; Бібліотека Національна (Варшава). — ВМФ. — № 18568.
6. Бібліотека Польської академії наук (Курнік). ВР. — Спр. № 353; Бібліотека Національна (Варшава). — ВМФ. — № 2641.
7. Державний архів у Кракові. — Ф. 465. — Спр. № 31.
8. Державний архів у Кракові. — Ф. 465. — Спр. № 41.
9. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 1321/II.
10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II.
11. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II.
12. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/II.
13. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 3882/II.
14. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/II. — Т. IV.
15. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13706.
16. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425—15487.
17. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15558.
18. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15560.
19. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15564—15570.
20. Центральний державний історичний архів України (Київ). — Ф. 1230. — Оп. I. — Спр. № 194.
21. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1861. — Т. III.
22. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X.
23. Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. II.
24. Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Т. VI. — Ч. 3.
25. *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648—1656 рр.) // Архіви України. — 1966. — № 3.
26. *Бутич І.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. ССXXII.

27. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. II.
28. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. III.
29. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961.
30. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — К., 1961.
31. Костін М. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік / Укр. іст. журн. — 1992. — № 10—11.
32. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656—1657 рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1937. — Т. CLIV.
33. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III.
34. Станіславський В. „Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо „Вічного миру” // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000.
35. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648—1651) / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. — Warszawa, 1999.
36. Sysyn F.E. Documents of Bohdan Xmel'nyc'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — 1978. — V. II. — № 4.
37. Байдаус Э. Штрихи к политическому портрету В. Хмельницкого в контексте молдавско-украинских отношений (1648—1653 гг.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000.
38. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005.
39. Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). — К., 1998.
40. Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною. Українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. — К., 2000.
41. Горобець В.М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та практичні відступи другої половини 1655 рр. // Укр. іст. журн. — 2000. — № 1.
42. Горобець В. „Волимо царя східного...”: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.
43. Григор'єва Т. Якості та функції дипломата у ранньомодерний період в уявленнях теоретиків та у практичних інструкціях послам з Речі Посполитої до Османської імперії в XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2004. — Вип. 4.
44. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 3.
45. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1.
46. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. IX. — Ч. 2.
47. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.
48. Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1992. — Вип. 2.
49. Домет О. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1931. — Т. CLI.
50. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. — М., 1981.
51. Заборовский Л.В. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648—1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — Ч. 1.
52. Ковальський Н.П., Млыцький Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984.

2.3. Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)

53. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. — Санкт-Петербург, 2004.
54. Кордуба М. Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV.
55. Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. 12.
56. Кордуба М. Між Замостям та Зборовом (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Наукові записки товариства ім. Шевченка. — Львів, 1922. — Т. XXXIII.
57. Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654—1660 гг.: шведская историография и источники // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. — СПб., 2004.
58. Крип'якевич І.П. Адміністративний поділ України 1648—1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2.
59. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. 2-е, випр. і доп.
60. Мацьків Т. Цісарське посольство до Хмельницького в 1657 році // Український історик. — 1974. — № 1—3.
61. Мыцык Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1983.
62. Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1988.
63. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996.
64. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI—XVIII ст. — К., 1998.
65. Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ukrainica: Ментальність та історія ідей. — К., 1995. — Т. III.
66. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987.
67. Семенова Л.Е. Молдавия и Валахия в отношениях Порты со странами региона в середине XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — М., 1998. — Ч. 1.
68. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К., 1991.
69. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (два місяці української політики 1648 р.). — Львів, 1914.
70. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.). — Львів, 1993.
71. Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. 1654 рік. — Львів, 1994.
72. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654—1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — К., 2003.
73. Флоря Б.Н. Богдан Хмельницький і турецька „протекція” // Київська старовина. — 2001. — № 3.
74. Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20—30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. — 2002. — № 2.
75. Чухліб Т. Культура дипломатичних відносин // Історія української культури: У п'яти томах. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII—XVIII століть. — К., 2003.
76. Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003.

77. Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. — К., 2010.
78. Шевченко Ф.П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. // Историчні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1.
79. Шушарин В.П. Трансильванія в соперничестве Османской империи и Габсбургов (1648—1650-е гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII. — М., 1998. — Т. 1.
80. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998.
81. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7—8.
82. Historia dyplomacji polskiej. — Warszawa, 1982. — Т. 2.
83. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław, 1988.
84. Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — 1988.
85. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwow (s.a).
86. Kubala L. Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik Historyczny. — 1907. — R. XXI. — Ч. 4.
87. Kubala L. Wojny dunski i pokoj Oliwski (1657-1660). — Lwow, 1921.
88. Milewski D. Kryzys wojskowosci polskiej na przykladzie kampanii Zwanieckiej Jana Kazimierza // Barok. Historia-Literatura-Sztuka. — Warszawa, 2001. — Rocznik VIII 1 (5).
89. Milewski D. Kapitulacja Suczawy // Staropolska sztuka wojenna XVI—XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremiu Maciszewskiemu / Pod red. M. Nagielskiego. — Warszawa, 2002.
90. Pernal A.B. The Expenditures of the Crown Treasury for the Financing of Diplomacy between Poland and the Ukraine during the Reign of Jan Kazimierz // Harvard Ukrainian Studies. — 1981. — V. 1. — № 1.
91. Serczyk W.A. Na plonacej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. — Warszawa, 1999.
92. Wojcik Z. Aspekty finansowe przymierza polsko-tatarskiego w latach 1654—1666 // O naprawie Rzeczypospolitej XVII—XVIII. Prace ofiarowane Wladyslawowi Czaplinskiemu w 60 rocznicie wrodzin. — Warszawa, 1965.
93. Wojcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1968.

2.4. Українська цивілізаційна складова в Російській імперії (XIX — початок XX століття)

Історична доля склалася так, що в XIX ст. територія сучасної України була поділена між двома імперіями — Російською та Габсбурзькою. Завдяки значним розбіжностям між суспільно-політичним устроєм цих монархій, цивілізаційний розвиток української нації також мав свої відмінності.

Російське самодержавство мало як спільне з західноєвропейськими абсолютними монархіями — у соціально-економічних підставах, структурі влади, ідеологічному обґрунтуванні, так і відмінне. Об'єктивні процеси розкладу феодальних відносин, подолання феодальної роздробленості, національного об'єднання, розвитку внутрішнього ринку, централізації, бюрократизації держави були спільними і для Західної Європи, і для Росії, хоч і відбувалися в різних формах та не однаково історичному „темпі”. Проте Росія не знала того бурхливого розвитку міст, що Європа, і відповідно — зростання сили буржуазії та банкірів. У цьому вона „запізнилася” на півтора-два століття порівняно з Францією, а порівняно з Італією — ще більше. В Росії не було найманої армії як однієї з опор монарха, що зменшувало його залежність від дворянства. А головне — в Росії селянство залишилося закріпаченим. Якщо в Західній Європі утвердження абсолютизму було „провісником” кризи феодалізму і розвитку капіталізму, то в Росії на першому етапі воно знаменувало зміцнення й поглиблення феодальної залежності селянства та феодальної системи, кризові ж явища виступили на поверхню лише в кінці XVIII ст.; взагалі самодержавство більшою мірою, ніж західноєвропейський абсолютизм, ідентифікувало себе з феодалізмом, з його історичною долею. (Окремо в європейській історії стоїть під цим кутом зору Англія. Страта короля Карла I в 1649 році знаменувала закінчення доби феодалізму в цій країні. А в Росії в той самий час „Соборное уложение” царя Олексія Михайловича остаточно встановлювало кріпацтво) [1].

Однак, незважаючи на цей вплив, Російська імперія як політична система на тлі інших європейських держав була цивілізаційним анахронізмом. Нестримне зростання Російської держави, яка поступово ставала все більш вибухонебезпечним „конгломератом” етносів, конфесій, історико-географічних регіонів, господарських систем, соціальних страт і культурних світів, було наслідком цілеспрямованої діяльності російської влади, яка намагалася зберегти, з одного боку, найбільш одіозні підвалини абсолютизму, а з іншого — підтримувати курс на розширення геополітичної експансії. У таких колізіях Імперія зародилася за Петра I й продовжувала функціонувати протягом усього свого існування. Для державницької діяльності наступних царів-реформаторів пріоритетними залишалися питання міжнародної і воєнної політики, а сам термін „політика” використовувався лише в галузі міжнародних відносин. Зв'язки уряду з підданими, таким чином, зводилися до рівня адміністративного нагляду, „наших домашніх справ” [2].

Пошук же у строкатому імперському соціумі — серед реально неспівпадаючих, різнопланових суспільних (станових, корпоративних, етноконфесійних, регіональних тощо) інтересів — єдиних основ державного ціледосягнення й спроби їх раціонального осмислення взагалі було вкрай ускладнено. „Кстати ли начинать... русское Уложение главою о правах гражданских, коих в истинном смысле не бывало и нет в России? — буде дивуватися на початку XIX ст. М. Карамзін — ...У нас дворяне, купцы, мещане, землевладельцы и проч. — все они имеют свои особенные права, обще-

го нет, кроме названия русских” [3]. Тому культ імперського будівництва, підпорядковуючи собі всіх правителів Росії, „знімав” для них проблеми визначення змістовної складової таких цивілізаційних понять, як „росіяни”, „українці”, „Росія”, „імперія” тощо. Спроби виведення „знизу” інтегральної формули „загальнонаціональної” урядової політики в періоди „ліберальних” царствувань траплялися, але вони лише підтверджували самодостатність необмеженої монархічної влади. Як справедливо зазначав П. Мілюков, „при самом начале развития наших учреждений мы наталкиваемся на огромную разницу с Западом. Там каждая область была любым замкнутым целым, связанным особыми правами... Наша история не выработала никаких прочных местных связей, никакой местной организации. Немедленно после присоединения к Москве присоединенные области распались на атомы, из которых правительство могло лепить какие угодно тела. Но на первый раз оно ограничилось тем, что каждый такой атом разъединило от соседних и привязало административными нитями к центру” [4]. Таким чином, Україна, увійшовши до складу Росії, не в змозі була претендувати на повноцінний розвиток своєї цивілізації, оскільки вона стала одним з тих „матеріалів”, з якого ліпилася російська імперія.

Взагалі, невідповідність внутрішнього устрою Російської імперії цивілізаційним критеріям у сфері державотворення призвела до того, що деякі сучасні дослідники заперечують саму тезу про існування імперської цивілізації. Зокрема, російський професор Л. Семеннікова у своїй фундаментальній монографії зазначає, що „Росія не є самостійною цивілізацією... Росія являє собою суспільство, що дрейфує на перехресті цивілізаційних магнітних полів” [5].

Звичайно, такі твердження є надто категоричними. Не можна не погодитися з тим, що російська цивілізація, детермінована православним типом духовності, євразійськими природно-ландшафтними умовами, самотутньою державністю, особливостями правової культури, типу господарської діяльності, ментальністю, є повноцінним елементом цивілізації світової. Йдеться передусім про те, що державний каркас імперії протягом трьох століть зазнавав лише зовнішніх модифікацій, не реагуючи на потреби часу. Про це добре висловився А. Тойнбі: „Російській політичній будівлі двічі оновлювали фасад — спочатку Петро Великий, по ньому Ленін, — але суть залишилася тією ж самою” [6].

Цивілізаційна триада імперської ідеології — „православие — самодержавие — народность” — була сформульована в 30-ті роки XIX ст. міністром народної освіти Росії С. Уваровим.

Православ’я, вважав Уваров, є основою життя народу. Росіянин не уявляє свого життя без православної віри, яка охоплює всі аспекти його діяльності і буття. Він звик бачити в ній „залог счастья общественного и семейного”. Уваров відзначав, що віра забезпечує кровний зв’язок між поколіннями, наступність традицій, оскільки „без любви к Вере предков народ как частный человек должен погибнуть”. Підкреслюючи щирість і глибину релігійних почуттів росіян, Уваров попереджав імператора Миколу I про небезпечність ослаблення народної віри: „ослабит в них Веру то же самое, что лишит их крови и вырвать сердце... это была бы измена в пространном смысле” [7]. Не випадково Віттенер, аналізуючи перший символ доктрини, відзначила, що „принципи православ’я більше відповідали своїй провіденціальній ролі й складали кращу основу для національного розвитку, ніж будь-яка релігія Заходу” [8].

Таким чином, Уваров розглядає православ'я як один з основних засобів захисту Росії і росіян від проникнення з Заходу містично-релігійних і політичних ідей, здатних „развратить умы” і тим самим нанести непоправну шкоду російській нації та російській державності [9].

Самодержавство, за Уваровим, являє собою „главное условие существования России”, це фундамент, на якому тримається вся Російська держава. „Рука, прикоснувшаяся к подножию, потрясает весь состав государственный”, — для Уварова це аксіома. Історичну роль самодержавства міністр вбачав у тому, що воно „соединило расторгнутые члены Государства и уврачевало язвы его”. Створивши сильну єдину державу, що згодом перетворилася на імперію, самодержавство забезпечувало протягом століть її цілісність і політичну самостійність. Уваров вважав, що тільки самодержавство здатне підтримувати „целость в такой огромной массе, которой не было в Истории мира ничего подобного” [10]. Самодержавство в доктрині Уварова безпосередньо впливало на інші основні принципи, зокрема — на народність. Уваров закликав в „монархических учреждениях искать той силы того единства, той прочности, коих мы слишком часто думаем открыть в мистических призраках равно для нас чуждых и бесполезных, следуя коим нетрудно было бы наконец утратить все остатки Народности, не достигши мнимой цели Европейского образования” [11]. Уваров вбачав у самодержавстві силу, здатну не тільки забезпечити політичну стабільність у суспільстві, а й зберегти залишки народності, тобто скріпити російську державність і консолідувати російську націю.

Третій принцип уварівської формули — народність. Він чудово розумів всю складність і багатогранність цього поняття. Це питання „не имеет того единства, какое представляет вопрос о самодержавии”, — зазначав Уваров. Сутність поняття народності в працях Уварова зводиться до двох складових: російської нації і російської держави, які являють собою дві частини єдиного організму. Єдність народу і держави досягається шляхом спільного багатовікового розвитку. Причому розвиток будь-якої держави, яка „подобно человеческому телу, переменяет наружный вид по мере возраста”, виступає у нього як природний процес, боротися з яким не має сенсу. Однак, за Уваровим, при всіх змінах рис державного ладу, сутність держави має залишатися незмінною [12].

Інша особливість принципу народності полягає в його динамічності. „Народность, — писав Уваров, — не состоит в том, чтобы идти назад или останавливаться; она не требует неподвижности в идеях”. „Народність” таке ж давнє поняття, як православ'я і самодержавство, але, на відміну від останніх, вона зазнавала значних змін, зберігаючи старі й набуваючи нові риси, тому „относительно народности все затруднение заключается в соглашении древних и новых понятий”. Росія розвивалася й розвиватиметься завдяки своїй народності, спираючись на православну віру і монархію, без повернення до минулого, але й без рішучого руйнування „существующего порядка вещей”. Уваров наголошував, що між „обветшалыми предрассудками (идеи XVIII в.) и новейшими предрассудками (революционные идеи Запада) находится обширное поле, на котором здание нашего благосостояния укрепиться может”. А для цього, вважав Уваров, необхідно не тільки зберегти „святылище наших народных понятий”, а й покласти їх в основу всієї державної політики [13].

Отже, триада „православие — самодержавие — народность” стала офіційною ідеологією Російської імперії, її цивілізаційним стрижнем. Вона передбачала консервацію архаїчного режиму й унеможлиблювала будь-які прогресивні зміни існуючого

ладу. Лібералів у формулі не влаштував принцип самодержавства, проголошуючи який міністр заявив про „твердое намерение возвращаться прямым путем к русско-му монархическому началу во всем его объёме”, поставивши хрест на сподіваннях про введення в Росії європейських політичних інститутів і представницького правління [14]. Уряд постійно акцентував увагу на неприпустимості роздвоєння в Росії ліберальних політичних ідей. Такі ліберальні принципи, як обмеження монархії, парламентаризм, введення конституціоналізму, рівність станів, права національних меншин, розглядалися ним виключно як руйнівницькі поняття. Спроби реалізації їх у Російській державі, вважали послідовники „Триади”, призведуть до загибелі імперії: „коLOSS не протянет и двух недель, более того, он рухнет прежде, чем эти ложные преобразования будут завершены” [15].

Саме в Росії найбільш поширеними були теорії про те, що цар уособлює народ, а самодержавство — ідеальна форма народовоління (аналогічні ідеї Боссюе в Європі давно вже стали анахронізмом). Йдеться, передусім, про дві обставини.

По-перше, факт закріпаченості селянства, яке становило майже весь народ, змушував царя виступати в ролі свого роду посередника між селянством і дворянством, інколи обмежуючи останнє в його зловживаннях, хоч загалом і виражаючи його станову волю. З другого ж боку, селянин, будучи під безпосередньою владою поміщика, а не царя, міг мати ілюзії щодо царя як особи незацікавленої і справедливої; в усякому разі, тільки на нього йому залишалося покладати надії. І об’єктивно на верховну владу лягав обов’язок певного збалансування класових та станових інтересів для „добра держави”. Все це разом узятє і знаходило вираження в ідеологічному обґрунтуванні самодержавства як вищого представництва народної волі (скоординованої з Божою волею: цар — по суті, посередник між своїм народом і Богом).

По-друге, в кінці XVIII та в XIX ст. історія, сказати б, кидає виклик монархізові взагалі і російському самодержавству як його найбільшій твердині, головному оплоті. Той виклик — революційні рухи в Європі, потік республіканських і соціалістичних ідей з Європи, визвольна антикріпосницька й революційно-демократична думка та всіляка „крамола” й відповідні рухи в самій Росії. Самодержавство мусило відповідати на цей виклик не лише у своїй практичній політиці, а й у ідеології. І воно відповідало. Із зрозумілих причин ідеологічний контрнаступ вівся по двох головних напрямках: доводилося, що на Заході народ став жертвою плутократії і політичних партій, а в Росії він перебуває під опікою царя і завдяки цьому благоденствує; у зв’язку з цим стверджувалося, що тільки самодержавство, забезпечуючи життєві інтереси народу, тим самим забезпечує і громадянський статус особистості, її істинну, внутрішню свободу на відміну від західної фальшивої, формальної, зовнішньої. Порівняно з офіційними ідеологами самодержавства та його вченими апологетами слов’янофіли не обмежувалися ідеалізацією наявної моделі, а пропонували свою власну, немовби непомітно підмінюючи одну другою чи то сподіваючись привабити отією власною самою царя. Йшлося про те, що Росія не потребує парламентарних форм, оскільки цар безпосередньо відчуває і виражає дух, совість і волю народу, яку всяке проміжне представництво лише спотворює (формула, спільна для всіх монархістів); але цар зате чує голос народу через суспільну думку, носіями якої слов’янофіли хотіли б бачити себе; такого роду „соборний демократизм” і був специфічним у слов’янофільській моделі самодержавства, являючи собою претензію на певне завуальоване обмеження і скерування абсолютної влади царя.

Російське самодержавство поєднало в собі три елементи: загальноєвропейську ідею абсолютної монархії (не без урахування її еволюції в бік „освіченого абсолютизму”); форми східного, азійського деспотизму; особливості, зумовлені історією, соціально-економічною структурою, національним характером російського народу та багатонаціональним складом Росії. Тим-то великою наляжкою було виводити самодержавство з органіки саме російського життя і вважати його єдиною можливою формою влади для Росії; але ще більшою наляжкою було розглядати самодержавство як універсальний порятунок для всіх, що його несе світові російський народ. Власне, обидві ці догми виключали одна одну, не кажучи вже про абсурдність останньої, хоч її ще всерйоз проповідували монархісти-націоналісти і в кінці XIX ст. [16]. Таким чином, українська цивілізація в Російській імперії могла розвиватися лише всупереч офіційній державницькій доктрині.

Ми не маємо наміру критикувати складові „Тріади” російської державності: кожна з них в умовах, коли імперія складається з багатьох народів, які сповідували різні релігії, жили за різними цивілізаційними нормами, й, здебільшого, не усвідомлювали себе представниками „єдиного російського народу”, не відповідала елементарним критеріям наукової коректності, й без відповідної трансформації та модифікації (чого не відбулося) ця формула мала привести — і привела, — російське самодержавство до краху. Першою „бомбою”, вибух якої завдав „Тріаді” непоправних руйнувань, став націоналізм, що з усією силою заявив про себе у світовому масштабі в XIX ст. як засіб звільнення поневолених етносів.

Українська цивілізація отримала у вигляді націоналізму могутню зброю для захисту своєї незалежності.

Як справедливо зазначав член-кореспондент НАН України О. Реєнт, „вітчизняні політологи й історики, досліджуючи формування української нації, політичних ідей та організацій, як правило, розглядають ці процеси як дихотомію, на іншому боці якої — російська великодержавна політика, російський націоналізм. Однак якщо український націоналізм, хоч і стримано, все ж подається як вияв волі українців до самовираження, то російський — виключно в негативному ключі. Певна упередженість не дає змоги оцінити російський націоналізм чи історично виправдане прагнення Росії до утвердження та захисту власних позицій у світі, хоча ніхто не заперечує антиукраїнську спрямованість внутрішньої політики царизму. Нам здається, що глибокий теоретичний аналіз цих взаємопов’язаних явищ, їх впливу на розвиток й українського, і російського народів ще попереду. Це висуває до фахівців не лише суто професійні вимоги, а й необхідність переборення власних симпатій та амбіцій” [17].

Загальноприйнятих „істин” в теоретичних інтерпретаціях націоналізму як одного з елементів цивілізаційного процесу, отже, зовсім небагато. Найбільш популярною в зарубіжній історіографії нині є концепція Б. Андерсона, який вважав націю „уявленим суспільством” [18]. Уявленими він називає всі суспільства, члени яких не знають і звичайно не можуть знати особисто більшість інших його членів, однак мають уяву про таке суспільство, його образ. Андерсон поставив питання про те, в чому принципова новизна націоналістичного способу уявлення суспільства і які фактори передували самій можливості уявити націю.

Він справедливо вказує на вторинний, імітаційний характер націоналізмів у Центральній і Східній Європі, які здебільшого позичали готові конструкції й адаптували їх до своїх умов. Деякі націоналізми, в тому числі й український, запозичували зразки у народів Центральної Європи, перш за все у чехів і поляків, у той час як російсь-

кий націоналізм здебільшого шукав для себе зразки у Західній Європі через специфіку завдань, що стояли перед ними [19].

Цікаво, що і у ХХ ст. ця тенденція зберігалася. Не можна не погодитися з І. Лисяком-Рудницьким, який зазначає: „Найближчих родичів українського (інтегрального) націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі — продуктах індустріальних та урбанізованих громадянств, як скоріше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР... тощо” [20].

Запозичення готових ідеологічних „модулів” означає, що відставання в ідеологічній сфері було значно меншим, ніж в галузі соціально-економічного розвитку. Адже, у Східній Європі націоналістичні ідеї та образи виникали й функціонували в суттєво іншому соціальному середовищі у порівнянні з тими умовами, де ці ідеї попервах сформувалися. Іншими були можливості масової комунікації, механізми здійснення влади і засоби, які державна влада мала у своєму розпорядженні для вирішення нових завдань, що виникали з появою на політичній арені націоналізму. Як зазначає російській історик і політолог О. Міллер, „Андерсон вірно вказав також на різницю між націоналізмом „панівних” націй і „офіційним націоналізмом” правлячих династій. За старого режиму французький, іспанський або російський націоналізми як суспільні рухи в розумінні владних відносин розвиваються так само „знизу”, як і націоналізми „малих народів”. І реально, і формально влада належить не націям, але династіям. По всій Європі старі династії з більшим або меншим успіхом, з більшим або меншим ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації. Вони змушені були піти на це. Старий світ, в якому вони одержували свою владу „від Бога” й здійснювали її над різними „языками и народами”, був більш звичним і зручнішим, однак поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу й цивілізаційного чинника змушувало монархії компенсувати послаблення старих механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок нового, не завжди зручного для них джерела легітимації. Дуже важлива теза Андерсона, що цей офіційний націоналізм був реактивним у тому розумінні, що був відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, причому як тих, хто перебував у положенні гноблених меншин, так і тих, з яких складалося етнічне ядро імперій” [21]. Україна для Російської імперії була найбільш значущою ланкою цього ядра, у великій мірі забезпечувала європейський генофонд держави.

Процес „націоналізації” династії Романових вельми затягнувся і зайняв практично все ХІХ ст., а наслідки цього погіршувалися самодержавним характером їх влади. У країні практично не існувало громадянських свобод. Як зазначав маркіз А. де-Кюстін, відомий монархіст, який втік з наполеонівської Франції до Росії і якого аж ніяк не можна було запідозрити в лібералізмі, „треба жити в цій пустелі без спокою, в цій тюрмі без відпочинку, яка зветься Росією, щоб відчутти всю свободу, що надається народам в інших країнах Європи, хоч би яким був прийнятий там спосіб правління. Коли ваші діти здумають ремствувати на Францію, прошу вас скористатися моїм рецептом, скажіть їм: їдьте до Росії! Ця подорож корисна для будь-якого європейця. Кожен, хто близько познайомиться з царською Росією, буде радий жити в будь-якій країні. Завжди корисно знати, що існує у світі держава, в якій неможливе щастя, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою, не маючи свободи” [22].

Власне, намагання зберегти самодержавство в його архаїчній формі і було головною причиною такої незрозумілої для європейця неволі. Романови запекліше, ніж

більшість європейських династій, гальмували націоналізацію, тим самим надовго позбавивши процес формування націй, що входили до імперії, такої ключової складової як розширення політичного життя і становлення громадянського суспільства. Справжнього контакту і співробітництва самодержавства і суспільства у справі будівництва націй в XIX ст. не було. В інших великих європейських країнах державна влада залишала помітно більше простору для громадянської діяльності, в тому числі і з будівництва нації, та сама держава помітно раніше і активніше стала брати участь у цьому процесі. Коли ж після 1905 р. Микола II почав шукати союзу з російськими націоналістами, він вирішив спертися на найбільш екстремістські й одіозні організації, зорієнтовані не на будівництво чого б не було, а на погроми.

Між моментом, коли нація „уявлена”, тобто коли її образ, або „ідеальна Батьківщина”, виникає у представників еліти, і моментом, коли національна ідентичність, що відповідає цьому, утверджується серед більшості членів цього уявленого суспільства й одержує політичне оформлення, зазвичай існує досить тривалий інтервал. Процес цей абсолютно не запрограмований на успіх, тобто зусилля з утвердження того чи іншого варіанта національної ідентичності можуть закінчитися як перемогою, так і невдачею, а кінцеве втілення нації-держави навіть у випадку здійснення проекту може суттєво відрізнятись від первинного задуму.

Різні проекти націй можуть перебувати в конфлікті один з одним, зокрема претендувати на одну і ту ж територію. Найчастіше це являє собою суперництво з приводу прикордонних територій, де йдеться про те, якому з уявлених суспільств належатиме дана територія. За приклад тут може правити конфлікт російського й польського образів „ідеальних Батьківщин”. Зіткнення може носити і тотальний характер у тому сенсі, що один образ „ідеальної Батьківщини” включав в себе всю територію й населення другого, заперечуючи альтернативний проект як такий. Найяскравіший приклад — конфлікт російського й українського націоналізмів” [23].

Переходячи до конкретного висвітлення подій, що відбувалися в XIX — на початку XX ст., потрібно зафіксувати: в цей час Російська імперія була однією з наймогутніших структур у Європі. А тому в процесі творення унітарної держави було вироблено концепцію збирання „істинно руских” земель. Теорія „Москва — третій Рим”, що з’явилася ще в XVI ст. під пером московських книжників, тепер почала підкріплюватись апеляцією до правонаступності й цінностей Київської Русі. Окрім того, зверненням до єднання православного світу. Але доцентрова орієнтація цього політичного кредо наштовхнулася на досить відчутну відцентрову тенденцію. В даний історичний період імперія „...зустрілася зі значним опором централізованим, що змушувало її йти на поступки місцевим осілим і кочовим народам, а також порубіжним козацьким формуванням. Більше того, просуваючись на Захід, Росія набула території і народи, що вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституцій самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої та унітарної Російської імперії. Великою мірою в Гетьманщині Росія вперше зіткнулася з таким типом західного регіоналізму та самоврядування” [24]. Таке прагнення розбудувати сильну державу спонукало царизм поборювати автархізм, ліквідувати регіональні соціально-економічні права, нівелювати їх територіальні відмінності. Характеризуючи курс правлячої царської династії по відношенню до нових підданих, М. Грушевський відзначав: „Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій. Поставивши на мету досягнення зовнішньої одноманітності замість внутріш-

ньої єдинодушності... він з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнув до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національної особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин імперії» [25].

Ми не можемо повністю погодитися з категоричністю Грушевського. Не менш глибокий дослідник — М. Драгоманов — писав з цього приводу: «...обрусеніє не є система, яка витікає з духу національного великорусів або з спеціально російського державного ґрунту, а є, принаймні на добру частину, наслідком певної фази всеєвропейської державної політики. Специфічно російським елементом в теперішній системі обрусенія можна вважати певну брутальність, котра проявляється, напр. в повертанні уніатів в православ'є або в забороні української літератури. Та й така брутальність видається російським специфіком тільки для нашого ХІХ ст., бо в ХVІІ—ХVІІІ ст. відносини Людовика ХІV до гугенотів або англійського уряду до гірських шотландців були ще більш брутальні. Та навіть тепер, коли порівнюємо відносини російського абсолютного, тобто тепер архаїчного, уряду до уніатів і українців з відносинами конституційного венгерського уряду до словаків, ще хтосьна-кому треба буде віддати премію на конкурсі брутальності» [26].

Але російському уряду потрібні були й місцеві кадри, а тому він ішов на певні привілеї місцевій соціальній верхівці. Тож закріплені ще в Грамоті для дворянства 1783 р. права української шляхти стали величезним стимулом для подальшого злиття російської та більшої частини української еліт. Відкривши перед верхівкою українського суспільства можливості для військової або цивільної кар'єри, царизм і забезпечив собі лояльність цієї верстви. Поступово вона звиклася з думкою, що живе не в окремій державі, а у провінції, яка вмонтувалася в політичну систему імперії. А тому в основній своїй масі представники шляхти виступали не за повернення давніх прав для всього краю, а за власні корпоративні інтереси.

Слід також відзначити, що бажання потрапити до дворянства вимагало документального підтвердження. Тому вивчаючи й збираючи літописні свідчення про своїх предків, а також хроніки, грамоти, акти, геральдичні „древа”, претенденти на дворянство мимохідь поринали в часи розквіту національної державності. Все це викликало патріотизм до своєї історії й сприяло українському відродженню. Тож можна погодитись з думкою Д. Дорошенка, що національне відродження першої чверті ХІХ ст., котре розпочиналось як чисто ідеологічний рух, було дворянським за своєю суттю [27].

У середині ХVІІІ ст. соціальна верхівка Гетьманщини складала приблизно 2100 чоловік. Однак до дворян було зараховано у декілька разів більше осіб, у тому числі тисячі дрібних службовців і заможних козаків (у 1795 р. кількість шляхти на Лівобережжі складала 36 тис. чол., тобто приблизно 9 тис. дорослих чоловіків). Сама наявність цього чисельного „середнього класу” і пом'якшувала тут соціальні антагонізми.

З травня 1783 р. Катерина ІІ видає рескрипт про закріпачення селян Лівобережної України. При цьому на Лівобережжі і Слобожанщині кріпаками стала меншість селян, а більшість з них так і залишилася вільними. Майже на половину етнічної української території кріпосне право ніколи не розповсюджувалось. Йдеться про Новоросію — території сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької, Донецької, значної частини Луганської і Харківської областей, а також про Крим і Кубань — про всі території, історично

пов'язані із запорозьким козацтвом. Зокрема, з сільських жителів Новоросійської губернії (451 тис. душ чоловіків) в 1801 р. найчисельнішою групою були державні селяни різних категорій (військові поселяни, козаки, колоністи тощо) — 57%. До другої групи належали „поміщицькі піддані”, тобто непокріпачені селяни, що мешкали на поміщицьких землях (36,7%). Третю, найменшу групу складали кріпаки (не більше 6,3%). На відміну від районів старого заселення феодално-кріпосницькі відносини на півдні України не одержали широкого розвитку. Це й зумовило більш швидкий тут процес розвитку буржуазних відносин [28]. Багато в чому завдяки цим обставинам українська цивілізація в Російській імперії одержала шанс на виживання, а згодом на здобуття власної державності.

Німецький дослідник А. Каппелер підкреслював, що концепція російської нації була дуже розпливчата. До неї могли входити: а) всі піддані Імперії; б) члени упоривілейованих станів; в) великороси-православні; г) всі східні слов'яни (українці, росіяни, білоруси) [29].

На офіційному рівні перевага віддавалася останній трактовці. Поняття „росіянин” було таким чином більш широким, ніж його сучасне значення. Воно стосувалося всіх східних слов'ян і складало основу проекту т.зв. „великої російської нації”, корені якої простежувалися з Київської Русі. Будучи етнічною концепцією, яка передбачала чіткі грані між росіянами й іншими народами Імперії, цей проект у той же час не визнавав якісний характер етнічних розбіжностей між велико-, мало- і білорусами, включаючи всіх їх до єдиної етнічної спільноти.

Малоросіяни і білоруси ніколи не дискримінувалися в Російській імперії на індивідуальному рівні. „Українцям і білорусам, — справедливо зазначає той-таки Каппелер, — які офіційно вважаються росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар'єра — за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і у дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Українці не вичленовувалися й не утискалися ані за конфесійними, ані за расовими ознаками” [30]. В ієрархії різних етносів імперії, яку він уявляє у вигляді системи концентричних кіл, всі православні слов'яни включалися в єдиний центр системи. Це ставлення до українців як до частини російського народу збереглося як офіційна позиція влади й переконання більшості освічених росіян протягом всього XIX ст.

Розвиток тенденцій взаємовідносин української еліти з Росією призвів до появи на цьому історичному етапі двох груп. З. Когут умовно поділив їх за підходами до проблеми на „асиміляторський” та „традиціоналістський”. Прихильники першого дотримувались думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу, а тому сприймали імперію як власну батьківщину, очікуючи від неї моральних та матеріальних дивідендів. А-табір „традиціоналістів” не відзначався однорідністю. Найбільш послідовно проти імперської політики виступала група, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. Основна ж група не заходила так далеко й обмежувалась лише відстоюванням залишків і традицій Гетьманщини. У цілому політичні настрої обох напрямів не були оформлені в системну ідеологію і знаходили своє відображення в епістолярному жанрі чи полемічних трактатах, що поширювались і були популярними серед шляхти.

Війна з Наполеоном справила сильне враження на українську еліту. Свіжий подих революційних ідей, втілених, зокрема, у правових нормах, сприяв формуванню на слов'янських землях нового політичного та інтелектуального клімату. В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської

кампанії „мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, з іншого — пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання вирости російські масони і декабристи, українські автономісти” [31].

Якщо говорити про територію України, то тут у 1823 р., у Новограді-Волинському, виникла таємна військова організація „Товариство об'єднаних слов'ян”, у програмних документах якої з російським патріотизмом, слов'янською єдністю, переплітались також ідеї національного визволення взагалі. Разом з тим Україні місця в майбутньому федеративному союзі не знайшлося. Як справедливо зазначає О. Реєнт, це свідчило про тодішній рівень самосвідомості національної еліти.

Значно далі пішов у національному питанні М. Муравйов — автор „Конституції”, що стала програмним документом Північного товариства. Про незалежність України в ньому не йшлося. Однак у майбутній федерації передбачалося створення Української й Чорноморської „держав” з центрами в Харкові та Києві. У той же час більш консервативно виглядали підходи до цього питання керівників Південного товариства, зокрема П. Пестеля, які він виклав на сторінках своєї „Руської правди”. У ній поруч з проголошенням вірності республіканським і демократичним ідеалам знайшла відображення ідеологія макіавеллізму, що виражалося в досягненні добробуту країни шляхом тотальної русифікації її народів за схемою „єдина територія — єдина держава — єдина мова — єдині закони” [32].

У той час в Україну із Заходу і Росії було занесене масонство. Члени окремих лож ввійшли до організацій декабристів та інших опозиційних таємних товариств, які ставили за мету боротися за права народів та їх справедливе влаштування.

Чим закінчилися виступи на півночі та півдні імперії декабристів — загальновідомо: імператор Микола I їх жорстко придушив. Нема потреби тут детально зупинятися на характеристичні цих трагічних подій. Відзначимо лише, що думка М. Брайчевського про декабризм як про суто українське явище, що мало однак загальноімперський характер [33], з нашої точки зору, м'яко говорячи, є сумнівною.

Контактували росіяни й українці в середині ХІХ ст. не лише всередині імперії, а й на міжнародному рівні. Так, під час з'їзду слов'янських громадських діячів у 1848 р., коли польська делегація вступила в гостру полеміку з „українського питання”, на боці галичан зокрема виступив М. Бакунін, який заявив: „Русинское население Белоруссии, Литвы и Галиции соединится с кем захочет, и никто не может теперь определить его будущую судьбу. Мне кажется всего вернее и желательнее, чтобы они образовали вначале с Малороссией отдельную национальную федерацию, независимую от Великороссии и Польши” [34]. Це був політичний дебют українців на міжнародній арені в новій історії (хоч і не приніс вагомих результатів).

Децю пізніше, під час Кримської війни (1854—1856 рр.), українські землі стали найближчим тилом російської армії, що була задіяна на півострові. До її складу влилися значні людські ресурси — рекрутів та ополченців. Зокрема вони приймали участь в обороні Севастополя.

У даний історичний період піднесення національної свідомості з'явився такий феномен, як Кирило-Мефодіївське товариство (1845 р.), яке виробило першу політичну програму для українства. В братстві зібрався цвіт української думки, люди, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Серед них був і геніальний поет Т. Шевченко, ще зовсім недавно викуплений його російськими

заступниками й друзями із кріпацької неволі. Як відзначав Д. Дорошенко: „Соціальний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних кружків першої чверті століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці і навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії і на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтелігенцією” [35].

Члени братства, насамперед Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Білозерський, стали тим поколінням, яке перетворило українофільство в модерну ідеологію українського націоналізму. Сам термін „українофільство” виник за зразком вже звичного для того часу „слов’янофільства”. Чи не вперше його було використано в секретній доповіді О. Орлова царю про розслідування справи Кирило-Мефодіївського товариства: „В Києве же и Малороссии славянофильство превращается в украинифильство. Там молодые люди с идеею соединения славян соединяют мысли о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии, доходя даже до мечтаний о возвращении времен прежней вольницы и гетьманщины” [36]. Сам Микола I прямо пов’язував виникнення товариства з впливом польської післяповстанської еміграції: „Явная работа той же общей пропаганды из Парижа; долго этой работе на Украине мы не верили; теперь ей сомневаться нельзя” [37]. Микола I вирішив зберегти у таємниці дійсні ідеї членів товариства. Його розпорядження про підпорядкування Київського навчального округу безпосередньо генерал-губернатору Бібікову було дано „не оговаривая причин” [38]. В чому ж полягали основні ідеї кирило-мефодіївців і як вони вплинули на цивілізаційні й державотворчі процеси в Україні?

Головною метою своєї діяльності товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом у конфедеративній спілці з іншими незалежними слов’янськими державами. Київ мав стати центральним містом даної спілки, в якому раз на 4 роки збирався б найвищий спільний консультативний орган. Ідея визволення слов’янських народів та їх державно-федеративного єднання мала поширюватись мирно, просвітницькою пропагандою. Члени товариства виступали за повалення самодержавства і ліквідацію кріпацтва в Росії.

Програмні засади братства викладено у прокламації, написаній М. Костомаровим, під назвою „До братів-українців”: „Ми приймаємо, що всі слав’яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани (хорвати. — Авт.), серби й болгары. Щоб був один сойм або Рада Слов’янська, де б сходилися депутати від усіх республік і тим розважали б і рішали такі діла, котрі належать до цілого Союзу Слов’янського. Щоб у кожній республіці був свій сойм, вибираний на кілька літ. Щоб у кожній республіці була загальна рівність і свобода, а станів щоб зовсім не було. Щоб депутатів і урядовців вибрано не по роду, не по багатству, а по розуму й по освіті. Щоб свята віра Христова була основою закону й усієї управи в цілому союзі і в кожній окремій республіці” [39].

Програмним документом товариства, на якому позначився вплив Т. Шевченка і М. Костомарова, була „Книга буття українського народу”, цей твір відомий і під назвою „Закон Божий”. Створений під впливом чеських і польських націоналістів, він написаний у дусі євангельських пророцтв та месіанізму. В термінах доктрини, випрацьованої християнськими отцями Церкви, тут наявне своєрідне бачення

української історії, національних витоків українства. Під кутом зору ідеалізації та романтизації української цивілізаційної історії ця пам'ятка політичної думки була вперше проаналізована академіком НАН України Ю. Левенцем.

Коротко переказавши біблійну оповідь про походження світу, автори „Книги буття” зображують генеалогію українського народу. Благодать Божа, мовиться в документі, була дана всім народам, та спершу вона розповсюдилася на „коліно Яфетове”. Зовсім не випадково те, що цей твір („Книга буття”) називає саме біблійного Яфета першопредком слов'янських народів. У християнській традиції існувала легенда, що Європа вважалася за синів Яфета, Азія — Сима, Африка — Хама. Хам був предком селян, Сим — духовенства, Яфет — шляхетних сеньйорів. „Повість временних літ” також розпочинала родовід Русі від Яфета.

З плином історичного часу благодать Божа перейшла до грецького, романського, німецького, слов'янського племен, ведеться оповідь у „Книзі”. Народ грецький не здатен був оправдати надію Божу, за пиху імператорську і панську Господь покарав їх. Романський народ занадто високо поставив Папу Римського, а німці дозволили, замість Папи і єпископів, керувати Церквою королям і панам. Французи менше шанували Христа, ніж честь національну, англійці вклонялись золоту. Замість Бога ці народи обожнили егоїзм чи інтерес. Це спричинилося до винищення королівської панської влади та до кривавої різни, і вони „втрапили у ще гіршу неволю”. Слов'яни були меншим братом в сім'ї Яфета, але стали першими у Бога. Ще до прийняття віри слов'янський народ не мав „ані царів, ані панів, і всі були рівні” [40]. Слов'яни мали два недоліки: незгоду між собою і те, що вони некритично переймали усе від старших, не розуміли переваг власного. Спочатку у слов'ян влада належала найрозумнішим старійшинам, проте згодом перейшла до панів. За це покарав Бог, але не остаточно. З плином часу він вивищив їх. За євангельським висловом „Камеень єго же не брегоша зиждущий, той бисть во главу угла”. Через багато літ на Слов'янщині стало три незалежних царства: Польща, Литва, Московщина. Польські пани жорстоко ставились до простого люду, Московщина піднесла свого царя вище за Бога. Україна належала Литві, потім Польщі.

Українське козацтво було справжнім християнським братством, усі вважались там рівними. Воно боронило християнську віру і визволяло ближніх з полону. „Закон Божий”, ідеалізуючи козацьчину, пише про неї так: „І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах міра сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, кого вони визволили з неволі” [41].

З кожним днем козацтво збільшувалось. Незабаром могло статися, малює політичну утопію „Закон Божий”, що всі стали б козаками, „усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного”. Приклад України наслідували б й інші слов'янські країни. Ідеальний суспільний устрій України полягав у тому, що тут ревно дотримувались Закону Божого, а чужоземці дивувалися, що в жодній країні світу немає такої щирої релігійності, любові між подружжям і дітей до батьків. Пани усіма засобами перешкождали політичному зміцненню козацтва, а воно подолало разом з народом поневолювачів і на недовгий час всі стали вільними й рівними. Від польського протекторату Україна перейшла під московський. Далі ще раз рефреном підкреслено щирі й беззастережну готовність України до рівноправного партнерства з іншими країнами: „Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею як єдиний люд слов'янський з слов'янським нерозділимо і несмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділимої і несмісимої, як колись поєднуються усі на-

роди слов'янські між собою” [42]. Союз України з Московщиною розпався, бо цар був „усе рівно, що ідол і мучитель”. Прагнення українців, щоб слов'янські народи жили разом, об'єднавшись в один слов'янський народ, не збулось, зате поділено було Україну навпіл по Дніпру між Польщею і Московщиною.

І знову в „Книзі” змальовується Україна в піднесено-релігійних, апокаліптичних виразах і термінах. Боротьба українців за свободу зображується як найважливіша подія світової історії, як вселенська боротьба Добра і Зла, результат якої є доленосним для цілого світу. Україна поціновується як домінуючий суб'єкт світової історії, а її народ таким, що взяв на себе священну місію звільнити країни від політичного рабства і заснувати новий світовий порядок на принципах християнства, демократизму та політичної толерантності. „І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна знайти в історії” [43].

Опісля зруйнування Січі царицею Катериною здавалось, що Україна вже в могилі, що вона не існує. Та, незважаючи на панування в Україні чужої влади і українських її прибічників, кожен „істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити єдиного Бога Ісуса Христа. Слов'янська неволя не є її власним витвором, царська і панська влада походить з Німеччини і Татарщини. Месіанське покликання України, наголошується в тексті, полягає в тому, що вона закликає до свободи слов'янські народи. У Польщі та Московщині вже відбулись антицарські повстання, які закінчились жорстокою розправою, але голос України не затих. „І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя... ні князя... ні пана, ні кріпака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорватів, ні у сербів, ні у болгар. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: „От камень, его же не брегоша зиждушии, той бисть во главу” [44]. Такими пророчими словами закінчується цей один з перших в історії України глобальний політичний проект, що в узагальненому вигляді подав короткий огляд вузлових політичних подій, їх наслідків, зафіксував вади сучасної політичної системи і накреслив шлях до виходу з того суспільно-політичного небуття, в якому перебувала Україна.

Тут знову виразно звучить мотив „пропащого часу”, але, спираючись на один з ключових євангельських принципів про те, що народи, які прийняли християнство опісля тих народів, що здійснили це раніше, будуть у Бога першими: „Багато з перших будуть останніми, а останні — першими” (Мт. 19, 30; 20, 16; Мр. 10,31; Лк. 13, 30), історія розвивається не за земною, а за сакральною, теологічною закономірністю. В християнській історії всі, хто пішов за Христом, набудуть вічне життя, і хоча може здаватись, що в земному житті вже все втрачено і Христові прибічники займають останнє місце, але вони все отримають сторицею і знайдуть у певний день набагато більше від того, що втратили. Це, здавалось би, алогічне з точки зору здорового глузду політичне передбачення, повинно було спричинитися до усвідомлення надзвичайної історичної місії України. Побожність українців, знання ними підтексту і тлумачення біблійних текстів, потрібно думати, при ознайомленні з текстом „Книги буття” викликало національну гордість. Цей твір пояснював читачеві, що українці „приречені” Божою волею бути провідником і лідером слов'янських народів і неодмінно привести їх до щасливого майбутнього [45].

Братство проіснувало трохи більше одного року. В 1847 р. дванадцять постійних учасників було заарештовано. Всіх їх розіслали по різних місцях, а Шевченку, як відомо, дісталось найбільше. Звичайно, цей розгром завдав відчутних втрат у лавах діячів українською національного руху.

Слід відзначити, що в другій половині ХІХ — на рубежі ХХ ст. взаємовідносини між представниками двох народів продовжували розвиватись у різних напрямках. З поширенням космополітичних та соціально-революційних ідей частина української молоді (та і не тільки її) також підпадала під їх вплив. У порівнянні з широкими політичними і соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітницькі постулати здавались занадто скромними. Але, з іншого боку, на політичну арену виходили нові сили, виховані вже в поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі. Російський уряд починає помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить на ширшу арену політичного життя.

Справа полягала в тому, що виклик з боку інших націоналізмів сприймався урядом і російською громадською думкою як виклик „іззовні”, в той час як загроза українського націоналізму для прибічників загальноросійської нації була диверсією з середини „національного тіла”. Як слушно відзначав О. Міллер, „у той момент, коли малорос приймав українську, що виключала загальноросійську, ідентичність, він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прибічників концепції великої російської нації відступником. В рамцях цієї концепції справедливим було формулювання: „одним українцем більше — одним росіянином менше”. „Возмутительный и нелепый софизм... будто возможны две русские народности и два русских языка, как будто возможны две французские народности и два французских языка!” — чітко визначав сутність побоювання з приводу українофільства Катков. Таким чином, сприйняття українського і білоруського, в тій мірі, в якій останній проявляв себе, національних рухів дкорінно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в імперії. Боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності імперії. Боротьба ж з українським рухом безпосередньо стосувалася ще й питання про цілісність російського народу... або того, які території і яке населення складають те ядро імперії, яке мало консолідуватись у російську націю. Тому політика Петербурга в Малоросії і Білорусі повинна порівнюватись саме з політикою Парижа в континентальній Франції і політикою Лондона на Британських островах...” [46].

Попри справедливості такого висновку, не можна не відзначити, що цивілізаційний процес у Російській імперії мав свої суттєві особливості. На деяких з них ми зупинялися вище. Однак окремі нюанси потребують детальнішого розгляду. Російська імперія не стала російською національною державою. Вона запроваджувала не „російськість”, а „росіянізацію”, тобто розвивала непохитну вірність та безпосереднє підкорення особі царя, Божою волею самодержцтю та голові Церкви. Основа росіянізації — православ'я, а не російськість. Православна ідея у її візантійському варіанті, який визнавав царя „помазаником Божим” і необмеженим володарем всього суцього в імперії, а не російська мова чи культура, була *spiritus movens* царизму. Росія, в особі імператора, була передусім священною, а не російською. У цьому відношенні „росіянізація” нагадує політику „радянізації” пізніших часів з її принципом „національна за формою, соціалістична за змістом” [47].

У німців, французів, іспанців були їхні власні імперії, але царська імперія ніколи офіційно не була „русской”. Її формальною назвою була „Российская империя”, а не „Русская” відповідно, і цар був „Император Российский”, а не „Русский”. Щоправда, деякі російські державні діячі виступали на підтримку „русской (национальной) идеи”, інші обирали „российскую”, тобто державну, точніше імперську. Зрештою, були й такі „що намагалися їх поєднати” [48].

Окремою проблемою для держави, як вже зазначалося, було українське питання. Історичні і, зокрема, релігійні чинники, дозволяли уряду розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом, прояви української окремішності були особливим об’єктом для переслідування.

Внаслідок цієї політики виникло таке поняття, як „малоросійство”. Розтлумачуючи його, академік НАН України І. Дзюба зазначає: „Хоч первісне поняття „Мала Русь” означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі, України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною завзятого вірогідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному — історичне малоросійство було ідеологічно, культурно і психологічно перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалося подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах” [49].

Говорячи про кінцеву фазу в історії східноєвропейського царизму, слід відзначити, що поняття „інородці” вживалося в Російській імперії для означення більшості народів, які її населяли. Офіційно їх нараховувалося 8 груп, а саме: сибірські народи; самоїди; калмики Астраханської та Ставропольської губерній; киргизи; кавказькі верховинці; тубільці Туркестану; ординці Закаспійської області; євреї. Однак на початку XX ст. П. Століпін відніс до категорії „інородці” й українців. Іншими словами, поняття „інородці” з початку XX ст. стало використовуватися стосовно всього неросійського населення, а росіяни розглядалися як „державна нація”. Таким чином проект „великої російської нації”, яку мали скласти українці, росіяни і білоруси, був похований самим самодержавним урядом, а інші проекти співжиття різних націй в одній державі були абсолютно нежиттєздатними.

„Інородцям”, зокрема українцям, заборонялося створювати свої національні товариства, громадські організації, клуби, газети, школи, на них поширювалася ціла низка обмежень.

Переважна більшість авторів характеризує Російську імперію як конгломерат різних етносів, як „в’язницю народів”, якій в етно-політичному плані були властиві цілковита безправність неросійського населення, його насильницька асиміляція, пріоритет принципу „поділай і володарюй” в усій етнонаціональній політиці царизму, формування імперського мислення, агресивного ставлення до будь-яких виявів національної свідомості „інородців”.

Імперська політика Росії (як і Австро-Угорщини) щодо „некорінних” і „недержавних” народів супроводжувалася відомими міграційними явищами та денаціоналізацією. Значні анклави українців на рубежі ХІХ—ХХ ст. опинилися за межами своїх етнічних земель: в Сибіру, на Далекому Сході та в інших місцях. Водночас імперські режими заохочували розселення неукраїнців (зокрема росіян) на українських землях.

Специфіка формування російсько-українських відносин, постійна паралельна колонізація обома народами велетенських територій, „вимивання” української інтелігенції з національного ґрунту та інтегрування її в імперську бюрократичну структуру давали підстави М. Драгоманову в кінці ХІХ ст. сумніватися в перспективах українського державного сепаратизму. На його думку, цивілізаційний поступ українського народу мав здійснитися через процес широкої автономізації. „От через те і я, — пише він, — не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії (selfgovernment), до котрої і в усій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії” [50].

Визволення України М. Драгоманов небезпідставно пов’язував із загальнодемократичними процесами в самій Росії, оскільки вважав, що „до конституції в Росії уряд ніколи не дозволить навіть української проповіді в церквах ні мови в школі і на селі” [51].

Предбачення М. Драгоманова повністю справдилися. Українська ідея активізувалася лише під час подій революції 1905 р. і введення перших, хоча й кущих, конституційних свобод [52].

Торкаючись спрямування та змісту політики царизму у сфері міжетнічних відносин, переважна більшість авторів сходиться на тому, що вона мала на меті збереження цілісності монархії, поросійщення всіх народів на ґрунті гасла Миколи І: „один закон, одна мова, одна віра”. Саме це гасло було в основі ставлення влади до українців, яких розглядали лише гілкою росіян, а українську мову — місцевим діалектом російської. Дослідники посилаються на циркуляр 1863 р. П. Валуєва за № 394, в якому стверджувалося, що „ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може”. А як вершину українофобії розглядають Емський указ Олександра ІІ 1876 р., що категорично забороняв друкувати і видавати українські книжки, ставити вистави й виконувати українські пісні.

У той же час асиміляційний процес був малоефективним. Зважаючи на маразматичний характер Валуєвського і Емського документів, на місцях вони виконувалися досить непослідовно. Водночас їх репресивний характер спонукав до відродження національної самосвідомості у все ширших мас українців. Так що всілякі „заборони”, хоча і гальмували процес українського національного руху, врешті-решт відіграли роль тієї краплі, яка переповнила чашу народного терпіння.

До того ж, колосальна відсталість Росії від провідних європейських країн у розвитку залізничного сполучення, промисловості й урбанізації вкрай ускладнювала реалізацію асиміляторського проекту. Вона обмежувала мобільність населення й знижувала потенційний вииграш від володіння пануючою державною мовою. Відсталість Росії обмежувала також людські і матеріальні ресурси, які були в розпорядженні уряду.

Модернізація запізнювалась не тільки порівняно з Англією або Францією. Не менш важливо, що вона запізнювалась у порівнянні з „пришестям націоналізму” на простір Російської імперії — у Франції розвиток індустріальної революції на кілька десятиріч випереджав появу націоналістичного виклику, а в Росії — навпаки.

У Росії жоден інститут, які Франція успішно використовувала при реалізації свого проекту національного будівництва, — а саме: школа, армія, місцева адміністрація — ані за своїм станом, ані за рівнем державного фінансування не був у змозі виконати подібні завдання. У свою чергу слабкість адміністративної системи обумовлювала непослідовність російської політики, яка суттєво змінювалась у зв'язку зі зміною не тільки самодержців, а й генерал-губернаторів. Незадовільний стан цих інститутів і державної машини в цілому поглиблювався обмеженістю можливостей використання суспільних ресурсів, хоча б для поповнення гостродефіцитних кадрів освічених чиновників. Це багато в чому пояснює ту непоступливість, з якою самодержавство намагалось зберегти свою політичну монополію, тобто залишитися самодержавством, навіть після відміни кріпацтва. Реформи 1860-х рр., якщо б мали своє продовження в політичній сфері, відкривали можливість подолати взаємне відчуження влади і суспільства. Перехід властей до контрреформаторської політики в 1870-ті рр., утвердження бюрократично-поліцейного режиму і політичний конфлікт, який з цього часу зростав у суспільстві, неминуче підривав привабливість Росії як інтеграційного центру для національних еліт окраїн імперії, в тому числі й української.

Політика царизму викликала дедалі більший спротив з боку українського та інших національних рухів, призвела до виникнення різних громадських об'єднань („Громада”, „Братство тарасівців”, „Молода Україна”), а згодом і перших політичних партій (Українсько-руська радикальна партія, Революційна українська партія). На базі останньої сформувалися Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська соціал-демократична спілка, Українська народна партія та інші. Оскільки на підросійській Україні легальна діяльність будь-яких політичних партій до 1905 р. була заборонена, а українська політична думка жорстко переслідувалась, національно-культурним притулком для українства, за визначенням С. Єфремова, стала Галичина, де відкрито діяли політичні об'єднання, видавалися часописи і газети.

Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в ході революційних подій 1905 р. в Росії розглядається в новітній історіографії як реакція царизму на зростаючий національно-визвольний рух, одним з видів якого стало утворення Української думської громади в I і II Державних Думах, її вимоги щодо надання автономії Україні, запровадження української мови в школах, судах та місцевих адміністративних органах. На основі статті М. Грушевського „Наші вимоги”, в якій йшлося про національно-територіальну децентралізацію Російської імперії, була розроблена Декларація про автономію України. І хоч текст цього документу досі не віднайдено, на підставі інших джерел можна стверджувати, що Декларація закликала до чіткого розмежування повноважень центральних і місцевих органів, передбачала забезпечення в Україні прав національних меншин на підставі спеціального закону. Але достроковий розпуск Думи перешкодив реалізувати ідеї Декларації.

Своєю опорою в проведенні великодержавницької політики на окраїнах царизм розглядав насамперед росіян. З другої половини XVII ст. помітно стала зростати міграція росіян в Україну, особливо на Лівобережжя, Причорномор'я і в Крим, зумовлена двома чинниками: збільшенням військових залог після Березневих статей

1654 р. і стихійною втечею старовірів, що переслідувалися так званими реформами Никона. Після зруйнування Запорозької Січі і ліквідації Гетьманщини російська експансія набула політичного характеру, хоча, із зазначених вище причин, була мало-ефективною. Наприкінці XIX — на початку XX ст. росіяни складали понад 8 відсотків населення України. Більшість з них проживала в містах Півдня та Слобожанщини. Їх численність зростала у зв'язку з розвитком промисловості і транспорту, спорудженням металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Царизм цілеспрямовано підтримував і захищав інтереси росіян, надавав їм різноманітні привілеї, особливо — дворянам, поміщикам, військовим і чиновникам, розглядаючи їх як свою опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів.

Поширеною є думка, що влада значною мірою штучно стримувала економічний розвиток українських губерній, розглядаючи їх як сировинний придаток імперії і ринок збуту російських товарів. Однак, справедливості заради, слід відзначити й позитивні тенденції в економічному відношенні. Це, в першу чергу, відноситься до сільськогосподарського виробництва і пов'язано з аграрною реформою П. Столипіна.

Справа в тому, що українське село мало низку особливостей, що відрізняли його від російського. В Україні індивідуальне селянське землеволодіння переважало над громадським. Селянські громади були слабкими й не відігравали тут такої ролі, як у російському селі. Громадська форма землекористування в Україні не прижилася, а там, де її примусово насаджували, виникав активний спротив населення.

Ані реформи, ані розвиток капіталістичних відносин не змогли істотно змінити соціальну структуру в Україні. Навіть на рубежі XIX—XX ст. 93% українців залишалися селянами, що визначальним чином впливало на суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей українського народу.

П. Столипін протягом 1905—1910 рр. став запроваджувати нову аграрну реформу, головною метою якої було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб підняти продуктивність сільськогосподарського виробництва. Розрахована на 20 років, реформа передбачала закріплення в приватну власність по всій імперії всіх ділянок надільної общинної землі, якими користувались селяни.

У результаті цієї реформи сільська община була позбавлена права виступати єдиною незаперечною розпорядницею в справі перерозподілу орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з громад, заможні селяни могли вимагати об'єднання належних їм у різних місцях земельних угідь в одне рівноцінне, яке називалося „відрубом”, а то й взагалі виселятися за межі села та створювати своє окреме хуторське господарство. Новостворений Селянський банк надавав „відрубникам” і „хуторянам” грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше — на Правобережжі й Півдні України), мала цілком позитивні наслідки. До 1917 р. 65% землі перебувало у власності селян. Реформа сприяла розвитку ринкових відносин, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства. Але значна кількість бідняцьких господарств була малопродуктивною й малотоварною, що обумовлювалося невисокою середньою врожайністю зернових. У той же час реформа не зачепила поміщицьких землеволодінь.

Одним з важливих її елементів була міграційна політика уряду, про яку вже згадувалось вище. Але чверть із переселенців повернулася назад. Незвичні природно-кліматичні умови, брак реальної допомоги з боку урядовців не дозволили їм закріпитися на освоєваних землях. Тому повного успіху заходи щодо переселення селян не мали [53].

Напередодні Першої світової війни в Державній Думі Росії проходила гостра дискусія щодо ставлення до українського національного руху. Депутат-чорносотенець Савенко звинуватив його активістів у тому, що вони нібито пропагують ідею відірвання від Росії Малоросії від Волги й до Кавказу та введення її до складу Австро-Угорщини на федеративних засадах, як автономної одиниці. Йому відповів відомий діяч кадетської партії П. Мілюков. На засіданні Думи 19 лютого 1914 року, коли обговорювалося питання про дозвіл на проведення Шевченківських свят в Україні, він, зокрема, зазначив: „Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому — кого ви хочете бачити в цьому русі — друга чи ворога?

Сепаратичного руху ще нема на Україні. Коли і є зародки його, то дуже слабкі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти — це ті, хто справді робить на користь Австрії, це — Савенко та його політичні друзі.

У мене в руках книга Стєда, бувшого кореспондента „Таймсу” у Відні, про Габсбурзьку монархію. У цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стєд каже з приводу питання про український університет: „Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет міг би служити могутнім центром притягання для 25 мільйонів малоросів Росії і міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значіння українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому напрямі на господарів цієї країни — поляків. Відбувалися довгі переговори між поляками й українцями і врешті сталася польсько-українська згода, наслідками якої може бути згодом те, що українці будуть мати львівський національний університет. Але коли? Стєд каже: „Коли відносини між Росією та Австрією поліпшають, українцям довго доведеться чекати свого університету. Хіба що, — додає він, — Росія поверне цю зброю проти Австрії, відкривши український університет у Києві”. Чужинець стоїть на певному, справедливому шляху. Нам не треба гадати про майбутнє, бо в минувщині ми маємо увесь необхідний матеріал для перевірки його висновків. Коли почався український рух в Галичині, ворожий Росії? Це були 60-ті роки. Коли Валуєв заявив категорично, що малоросійської мови не було, нема і не буде, зразу почала утворюватися українська літературна і наукова мова за кордоном.

Англієць Стєд справедливо зазначає, ніби австрійці зрозуміли, що український університет у Львові — це могутній захід до поширення австрійського впливу на російській Україні. Але ви не тільки про український університет — ви й слухати не хочете про українську школу. Пригадайте, що як тільки року 1906 дозволили українські журнали, газети й книги, так інтерес до львівських видань зник. Тепер, коли українці починають голосно казати, що всяка надія на Росію — це утопія, їм доводиться шукати порятунку в сепаратизмі. Ми вертаємося до звичок дореформених часів. Ми віднімаємо в українців останню надію на те, що їх становище в межах Росії буде краще. Коли ви будете й далі провадити теперішню політику, то справжніх сепаратистів доведеться рахувати тисячами й мільйонами” [54].

Як бачимо, навіть далекі від симпатій до українського руху, але освічені й розумні російські діячі, усвідомлювали: цивілізаційний процес неможливо зупинити заборонами та репресіями. Величезний український етнос, століттями законсервований в різних імперських структурах, з ослабленням останніх неминуче мав просуватися по шляху до національного відродження з усіма його атрибутами: мовою, культурними традиціями, власними органами місцевого самоврядування. Тільки підтримуючи цей процес, Росія мала шанси втримати Україну в імперській обіймі. Але, як ми вже зазначали, Російська імперія була побудована на зовсім інших цивілізаційних засадах, які заперечували будь-які прогресивні зрушення. А отже — суперечності між російським та українським націоналізмами ставали дедалі непримиреннішими.

Використані джерела та література:

1. *Дзюба Іван*. Тарас Шевченко. — К., 2005. — С. 611—612.
2. Див. наприклад: Rieber A. (ed.). The politics of autocracy: Letters of Alexander II to prince A.I. Variatinskii 1857—1864. — Paris, 1966.
3. *Карамзин Н.М.* Записки о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношении. — М., 1991. — С. 91.
4. *Миллюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры. — СПб., 1909. — С. 197.
5. *Юрій М.Ф.* Соціокультурний світ України. — К., 2004. — С. 191—192; *Семенникова Л.И.* Россия в мировом сообществе цивилизаций. — Брянск, 1995. — С. 109.
6. *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории. — СПб., 1996. — С. 114.
7. Доклады министра народного просвещения С.С.Уварова императору Николаю I. — М., 1995. — Кн. 1. — С. 71.
8. *Виттениер Ц.К.* Граф Сергей Семёнович Уваров и его время. — СПб., 1999. — С. 113.
9. Див.: Обозрение действий правительства за истекшее пятилетие. // Журнал министерства народного просвещения. — 1839. — № 1. — С. 8.
10. Там само.
11. Доклады министра народного просвещения... — С. 71—72.
12. Десятилетие министерства народного просвещения. — СПб., 1864. — С. 71.
13. Там само. — С.3.
14. Там само. — С.107.
15. *Зорин А.Л.* Идеология „православия-самодержавия-народности”: опыт реконструкции // Новое литературное обозрение. — 1997. — Т. 26. — С. 98.
16. *Дзюба Іван*. Вказ. праця. — С. 614—616.
17. *Реент Олександр*. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — С. 9.
18. *Anderson B.* Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism. — London, 1983.
19. Ibid. — P.6.
20. *Лисяк-Рудницький Іван*. Між історією і політикою. — Мюнхен, 1973. — С. 239—240.
21. *Миллер А.И.* „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб., 2000. — С. 10—11.
22. *Кюстин А.* Николаевская Россия. — М., 1998. — С. 316.
23. Див.: *Миллер А.И.* Вказ. праця. — С. 12.
24. *Когут Зенон*. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини. 1760—1830. — К., 1996. — С. 259.
25. *Грушевський М.* Украинство в России, его запросы и нужды. — СПб., 1906. — С. 9,10.
26. *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. — С.554—555.
27. *Дорошанко Дмитро*. Нарис історії України. — К., 1992. — Т. 2. — С. 9,10.
28. Цивилизационная структура современного мира. — Т. 1. — К., 2006. С. 143—145.

29. Kappeler A. Bemerkungen zur Nationalbildung der Rassen // A.Kappeler (Hg.). Die Rassen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. — Kцln, 1990. — S. 21.
30. Кappelер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия и Украина: история взаимоотношений. — С. 134—135.
31. Грциак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — С. 29.
32. Ревнт Олександр. Вказ. праця. — С. 75.
33. Брайтчевський Михайло. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 112.
34. Историческое развитие Интернационала. — М.-Л., 1966. — Ч. 1. — С. 350.
35. Дорошенко Дмитро. Вказ. праця. — С. 280.
36. Цит. за: Кирило-Мефодіївське Товариство. У 3-х томах. — К., 1991. — Т. 3. — С. 309.
37. Цит. за: Заполичковский П.А. Кирило-Мефодиевское общество (1846—1847) — М., 1959. — С. 118.
38. Там само.
39. Цит. за: Дорошенко Дмитро. Вказ. праця. — С.281.
40. Книга буття українського народу.// Кирило-Мефодіївське Товариство. У 3 т. — Т.1. — С. 160—162.
41. Там само. — С. 165.
42. Там само. — С. 166.
43. Там само. — С. 167.
44. Там само. — С. 168.
45. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 2001. — С. 325—333.
46. Миллер А.И. Вказ. праця. — С. 40.
47. Шпортюк Роман. Імперія та нації. — К., 2000. — С. 48.
48. Kristof Ladis K.D. The Russian Image of Russia: An Applied Study in Geopolitical Methodology // Ch.A. Fischer (ed.). Essays in Political Geography. — London, 1968. — P. 349—350.
49. Дзюба Іван. Україна перед Сфінксом майбутнього. — К., 2001. — С. 10.
50. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну.// Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — К., 1970. — Т. 1. — С. 472.
51. Там само. — С.479.
52. Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. — К., 1996. — С. 196.
53. Історія України. — К., 2002. — С. 160—161.
54. Цит. за: Чикаленко Євген. Щоденник. — К., 2004. — Т. 1 — С. 318.

2.5. Українство в Габсбурзькій монархії (XIX — початок XX століття)

1772 р. західні українські землі перейшли під руку нового володаря — Габсбурзької імперії. У XVI ст. Австрія підкорює Угорське королівство, до складу якого прикордонною смугою входило українське Закарпаття. На підставі першого поділу Речі Посполитої ця монархія отримала українсько-польські території, які увійшли до складу адміністративної одиниці з назвою, не вживаною від XIV ст., — „Королівство Галичини та Лодомерії (Володимирії)”. У 1774 р. до імперії була приєднана Буковина.

Включення українських земель до Габсбурзької монархії співпало зі зміною політичного режиму імперії — утвердженням принципів освіченого абсолютизму, низкою соціально-економічних реформ кінця XVIII ст., що спричинило появу симптомів пробудження українського національного життя. Потреба самозбереження й рівноваги імперської політичної системи призвели до того, що, керуючись принципом „поділяй і володарюй”, який став провідним у галузі міжнаціональної політики, Відень, поряд із обмеженням всевладдя місцевих феодалів, був змушений підтримати в числі інших українську громаду, не без успіху намагаючись цим зміцнити урядовий табір. В основному ареалі українства — Галичині, наданням українцям певних соціальних прав, підвищенням освіченості та зрівнянням в правах греко-католицького духовенства з католицьким, була підведена риска безроздільному польському пануванню, що обумовило на майбутнє цілком австролялістичну спрямованість національного громадсько-політичного руху.

Варто зауважити, що півтора століття перебування українських земель у складі Габсбурзької імперії мали досить суперечливі наслідки. З одного боку, українство, особливо після встановлення конституційного устрою з 1848 р., вперше отримало можливість, нехай і обмежену, прилучитися як суб'єкт до політичних процесів, що, безперечно, сприяло розвитку національного громадсько-політичного руху, формуванню сучасної політичної нації, отриманню відповідного досвіду участі в державних справах, парламентарної діяльності, використаних у період державного будівництва 1918—1919 рр. Успіхи українства західного регіону в громадсько-політичній царині (створення національних організацій освітньої та господарської спрямованості, партійної системи, свобода видавничої діяльності у свою чергу викликали надзвичайне зацікавлення та потребу в наслідуванні серед приреченої на політичну пасивність української громади Росії.

Але, з іншого боку, українська меншина, подібно до словаків чи, скажімо, євреїв, продовжувала й надалі значно відставати від провідних національних загалів. До кінця існування „Дунайської імперії”, незважаючи на формальні можливості та існуючі конституційні механізми, так і не було вирішене українське національне питання (у вузькому розумінні як зміцнення статусу меншини в складі Австро-Угорщини, чи ширшому — створення національної держави). Внаслідок геополітичних інтересів Відня українська проблема не спромоглася одержати відповідного політичного резонансу.

Загалом, у конституційній Австро-Угорщині, де формально гарантувалися загальногромадянські та національні права народів, участь української меншини в системі політичних відносин була вкрай утруднена. Поряд із загальною відсталістю та поневоленим становищем у соціально-економічній та політичній сферах, що не дозволяло повною мірою скористатися з існуючих прав і свобод, ситуація ускладнювалася позицією Відня та Будапешта щодо захисту привілейованих націй, в першу чергу німців, угорців, поляків, чехів.

Нагадаємо, що українці-автохтони від початку входження до Австрійської імперії перетворилися на „національну меншину”, поділену кордонами адміністративних земель. Після утворення федеративної Австро-Угорщини (1867 р.) з її досить відмінними політичними системами до складу Австрії входили як окремі коронні краї Галичина та Буковина, до Угорщини — українське Закарпаття, яке не мало статусу навіть окремої адміністративної одиниці. Згідно з офіційними даними останнього в історії імперії перепису 1910 р., українці нараховували 3,99 млн осіб у Галичині їх було понад 3,2 млн (39,9% населення краю, 62 % у Східній Галичині), 305 тис. у Буковині (38,3% краю, 65 % у Північній Буковині) та 472 тис. у Закарпатті (56% на етнічних українських землях). В австрійській частині імперії вони складали 12,5 % населення, в угорській — відповідно 2,3%. Ускладнювало ситуацію прилучення українців до домінуючих в регіонах інонаціональних загалів: в Галичині до поляків, Буковині — до румун, Закарпатті — до угорців [1].

Віденський уряд неодноразово використовував українців для придушення революційних рухів в імперії. Перший раз це відбулося 1848 р., коли галичани допомогли австрійцям подолати польський рух спротиву. 1849 р. угорські русини вітали сотисячну російську армію Паскевича, яка брала участь у розгромі угорського повстання. Один очевидець згодом пригадував, як радісно зустрічали русини російське військо: „Наши селяне постоянно исполняли перевозку багажа, а осмелевшие дети выносили в лагерь яблоки, сливы, орехи и проч...”. Русини, чий контакти з зовнішнім світом досі обмежувались Угорщиною, були приголомшені тим, що „они свободно разговаривают с москалями и без затруднения понимают их язык”. Царські війська, зі свого боку, відзначали, що „руснаки зустріли нас довірливо”, і хоча вони аж ніяк не сподівалися побачити в Угорщині слов’ян, — і найменше „руснаків”, — але, як свідчать усі джерела, стосунки між ними встановились добрі і щирі” [2]. Потерпаючи від угорського застосування, вони бачили у Паскевичі свого визволителя. Одному з провідних діячів українського руху А. Добрянському вдалося добитися призначення на посаду імператорського австрійського комісара при російській армії. Пізніше з його ініціативи до Відня було надіслано депутацію з переліком національних потреб угорських русинів та проханням про виділення їх земель в окремі „столиці”, з утвердженням в них особливої русинської адміністрації, російської мови в управлінні і в школах. Просили також заснувати в Унгварі руську академію. Імператор, наляканий угорським повстанням, який вбачав у русинах своїх природних союзників, на все погодився. Добрянського було призначено „наступником” (намісником) чотирьох столиць. Він заснував російську гімназію, завів російськомовне діловодство й широко підтримував розповсюдження в краї російської культури.

Але такий стан речей тривав недовго. По придушенню угорського повстання й відновленню впливу угорської аристократії в імперії на русофілів почалися гоніння. Самого Добрянського було звільнено з усіх посад.

У Галичині 1848 р. з ініціативи австрійського уряду було створено „Головну Руську Раду” — щось на зразок русинського парламенту. Рада видавала газету „Зоря Галицька” й заснувала Народний Дім у Львові. Та після замирення з поляками, імперський уряд припинив підтримку русинів. Рада розпадається. Ця слабкість і безпорадність посилювала москвофільський рух.

Особливе піднесення москвофільства почалося з 1859 р., коли управління Галичиною повністю перейшло під польську адміністрацію, яка стала посередником між галичанами та віденським урядом. Призначений намісником Галичини польський граф

Голуховський систематично переслідував усе, що заважало колонізації краю. Його жертвами стали передусім діячі русофільської партії, зокрема — Я. Головацький, який з 1848 р. посідав кафедру російської мови і літератури у Львівському університеті. Голуховський не тільки витіснив його з університету, а й звільнив з двох львівських гімназій та заборонив для використання складені ним підручники. Найбільше обурення галичан викликав висунутий Голуховським проект введення в дію латинської абетки, т.зв. „абецадла”, який мав на меті остаточне спольщення краю [3].

Придушення 1863 р. польського повстання в Росії загострило національний антагонізм в Галичині. Представники культурного москвофільства стали схилитися до москвофільства політичного. Коли російський уряд почав запрошувати для боротьби з польським елементом на Холмщині на священницькі та вчительські посади галичан, сотні галицьких українців виїхали до Росії, що ще більше зміцнило москвофільські настрої. Після поразки Австрії у війні з Прусією в 1866 р. галицькі москвофіли відверто сподівалися й вимагали приєднання Галичини до Російської імперії. Цілий ряд видатних галицьких діячів, які раніше відстоювали принципи української автономії, заявили про національно-культурну єдність Галицької Русі з Великою Росією. Я. Головацький, І. Гушалевиц, І. Наумович, Б. Дідицький та інші наполегливо пропагували москвофільські ідеї. Заснована 1861 р. газета „Слово”, яка раніше не мала виразного москвофільського забарвлення, все частіше заявляла, що русини вважають себе за таких само „русских”, як і великороси. Наумович у кінці 1866 р. відверто проголосив це з трибуни Сейму.

Австрія, аби не бути пошматованою між Росією й Прусією, мала шукати вихід у реформуванні своєї політичної системи. 1867 р. було укладено, а наступного року проведено в життя договір про створення дуалістичної монархії — Австро-Угорщини з центром у Відні. Ведення і фінансування закордонних справ і оборони вважалося „спільною справою” обох половин монархії, а всіма іншими адміністративними питаннями мали піклуватись, з одного боку, імператор і віденський парламент — у 17 австрійських коронних землях, а з другого, — імператор (як угорський король) разом із будапештським парламентом — в Угорському королівстві. Незважаючи на те, що в конституції нової імперії формально гарантувалася рівність всіх національностей в обох половинах монархії, в Підкарпатті українці потрапили в повну залежність від угорської, а в Галичині — польської адміністрації. Російську мову було витіснено зі шкіл, повсюдно закривалися русофільські громадські організації [4].

У Відні було розроблено план приєднання до дуалістичної імперії всієї України як третьої складової Габсбурзької монархії — Українського королівства. Претендент на її трон принц Вільгельм Габсбурзький прийняв ім'я Василя Вишиваного й перейшов в уніатську віру. Для того, щоб перевести ці плани в практичну площину, віденська адміністрація почала підтримувати в Галичині т.зв. „народну” партію, яка мала побороювати москвофілів [5].

Це співпало в часі з тим, коли до Галичини докотилися хвилі українського національного руху з Наддніпрянщини. „Кобзар” Шевченка, твори Куліша, „Основа” та інші українські видання дійшли до Галичини, захопили галицьку молодь та підтримали народницький рух, аналогічний до руху у Великій Україні. Почали засновуватись студентські громади, твори Шевченка ставали народною біблією, з'явилася мода на національний одяг, національну культуру тощо.

У Галичині відкрилися народовські періодичні видання: „Правда”, „Діло”, „Зоря”, „Батьківщина”, „Мета” та ін. Почались і особисті зв'язки з діячами з Над-

дніпрянської України — П. Кулішем, О. Кониським, М. Драгомановим. Коли москвофіли опанували такі поважні культурні установи, як Галицько-Руську Матицю, Ставропігійський інститут і Народний Дім, народовці заснували в 1866 р. товариство „Просвіта”, а в 1873 р. — „Товариство імені Шевченка”.

Розвиток національного руху в Галичині невинно поширювався і набув великого значення в загальноукраїнському масштабі. Коли російський уряд розпочав репресії проти українського руху, то національну видавничу справу, яку заборонили в Росії, було перенесено в Галичину, де, в умовах вільнішого конституційного життя, існувала можливість її дальшого розвитку. І хоча в суспільно-політичних поглядах наддніпрянців і галичан існували значні розбіжності, зумовлені різницею обставин, в яких відбувалося громадське життя в двох імперіях, користь від такої взаємодії важко переоцінити: українці, розділені не тільки державними, а й цивілізаційними кордонами, почали відчувати себе єдиною нацією.

Більше того, галичани неодноразово показували наддніпрянцям приклади того, як відстоювати свої права. 1902 року галицькі студенти у відповідь на заборону влади відкрити у Львові український університет, припинили своє навчання в цьому місті й ухвалили рішення навчатися в інших країнах. Студенти підтримали широкі народні маси, передусім селянські. Повернувшись додому на канікули, студенти розгорнули по селах активну просвітянську діяльність. „І стало диво в світі: забитий хлоп почув в собі людину, — писав з цього приводу відомий український діяч, харківський адвокат М. Міхновський. — Літом того ж року відбувся грандіозний страйк, майже вся українська Галичина застрайкувала... Які великі наслідки для усієї української Галичини, для долі українського пролетаріату в ній, мав студентський національно-український рух за національну академію! Можна покласти як безперечну правду, що Галичина прокинулася до свідомого життя з того часу... Маленька Галичина, завбільшки Полтавської губернії, а проявила такий героїзм! Нам, російським українцям, великій 25-мільйонній масі, доводиться у галичан учитися. Дивлячися на Галичину, можна уявити собі, які колосальні наслідки були б і в нас, коли б наші студенти так само відверто і завзято виставили народний прапор за національну академію, за українську викладову мову в ній. Яка страшна хвиля пройшла б по всій Україні од краю до краю! Наша нація, несвідомий сільський і міський пролетаріат, одкрив би собі очі і побачив би на собі пута гваро рабства і дізнався б, хто його вороги” [6].

З огляду на інтереси панівних націй Австро-Угорської імперії, провінційним українським теренам була введена роль аграрно-сировинного придатку „спадкових земель” монархії. Існуючий напівколоніальний статус стримував зростання продуктивних сил Галичини, Буковини та Закарпаття, через що вони залишалися найбільш відсталими в економічному відношенні та жебрацькими регіонами Австро-Угорщини. Це призводило до консервації віджилих господарсько-економічних відносин у вигляді поширеного поміщицького землеволодіння, незначного розвитку місцевої промисловості й торгівлі, слабкої урбанізації, найнижчого рівня життя та найвищої надлишкової робочої сили в імперії, що у свою чергу стримувало висхідний розвиток української нації, її політичну самореалізацію. Тому не випадково на початку XX ст. до 94% української громади Галичини та Буковини займалися виключно сільським господарством (для порівняння, румунськомовне — 90%, сербо-хорватське — 86,9%, словенське — 75,4%, польське — 65,6%, чеське — 43,1%, німецьке — 33,5%). Крім того, саме з цих регіонів почалася масова трудова імміграція українців до Нового Світу.

Наявна національна та соціально-політична дискримінація стали причиною вкрай низького представництва українців у владних структурах імперії на рівні як загальноімперському, так і регіонів, у представницьких та адміністративних органах, до яких кожна національна спільнота намагалася провести власних представників для захисту відповідних соціальних груп і національних загальних інтересів.

Українцям вкрай низьким залишалося представництво українців у сфері адміністративного управління. Так, до складу загальноімперських центральних органів управління та австрійського уряду станом на 1.01.1914 р. з 6293 осіб входило 25 українців (0,39%). Для порівняння: німці мали 75%, чехи — 10,3%, поляки — 4,9%, угорці — 4,4%, румуни — 0,4%. Зрозуміло, що українці посідали там другорядні посади.

Не кращою була ситуація й на регіональному рівні — в коронних краях. Згідно з даними 1914 р., в Галичині на 300 високопоставлених урядових чиновників-поляків припадало 25 українських. Подібною ситуація була й на Буковині. 1900 року в крайових установах нараховувалося 169 українців-службовців. Вони складали 9,2% від кількості всіх службовців, значно поступаючись іншим загалам: німцям — у 5,4 рази, румунам — в 1,2 рази, полякам, які поступалися кількісно українцям у десять разів, — в 1,44.

Із запровадженням у 70-х рр. XIX ст. „широкого провінційного самоврядування”, що стосувалося виключно Австрії, становище українців досить ускладнилося. Оскільки Відень як верховний арбітр самоусувався, боротьба за панування на регіональному рівні — в коронних краях, що були переважно поліетнічними масивами, призвела до загострення національного протистояння, збільшила апетит „державницьких” націй до поглинання слабких меншин, до яких належали й українці.

Як наслідок попереднього домінування, незважаючи на формальну рівність поляків і українців, з кінця 60-х рр. XIX ст. Галичина була перетворена на „польську” провінцію, де державна адміністрація, судочинство, органи крайового та повітового самоуправління, освіти й культури опановувалися польськими колами, що цілеспрямовано продовжували політику суцільної колонізації. Так, якщо в першій виборчій кампанії до Галицького сейму 1861 р. українці зі 150 депутатських мандатів змогли отримати 49 (найбільший відсоток за період 1861—1913 рр.), то у 1876 р. до сейму пройшли тільки 14 українців, у 1883 р. — 11, 1899 р. — 16.

У суміжній Буковині адміністративне управління залишалося в руках німецької бюрократії, яка з часом була „розмита” представниками інших націй, — румунів, євреїв, поляків, частково українців. У краї ситуація складалася для української меншини сприятливіше. Це пояснювалося відсутністю відчутної переваги будь-якого етносу, що унеможливило монополію на владу й за умов конкурентної боротьби давало сприятливі шанси й українцям як найчисленнішому етносу.

Ситуація для українців дещо поліпшилася на початку XX ст., коли із введенням нового виборчого закону до віденського парламенту 1907 року було обрано 32 українці. Поступово зміцнювалися позиції українців і в сеймах. Однак, незважаючи на збільшення українського представництва в законодавчих та представницьких органах і на пов'язані з тим нові, хоч досить непевні перспективи, українці на початку XX ст. і надалі були усунуті від провідних політичних процесів держави. Низку вимог української громади щодо реальної рівності з іншими національними загалами, не говорячи вже про засади національного самоуправління, вирішення нагальних соціально-економічних проблем, що перетворювало „українську проблему” на політичну, так і не було вирішено.

Виходячи із цих реалій, український політичний рух імперії на зламі XIX–XX ст. висунув домагання наступної демократизації політичної системи держави, розширення участі в ній українства та вирішення українського питання шляхом утворення національно-територіальної автономії зі Східної Галичини та Буковини в складі федеративної Австрії. Про Угорську Русь питання не піднімалося аж до 1918 р. Національна автономія розглядалася як відповідний механізм, що мав допомогти українцям заволодіти місцевою виконавчою та законодавчою владою, а це у свою чергу — сприяти досягненню політичної рівноправності з іншими народами, вільного й необмеженого розвитку української нації. Теза про політичну самостійність України в її соборницькому спрямуванні розглядалася провідними політичними партіями — національними демократами, радикалами та соціал-демократами — як максимальна програма.

До речі, подібні горизонти бачення вирішення національного питання були притаманні й іншим недержавним народам імперії. Зокрема, поряд із відродженням самостійної Польщі, провідні польські політичні сили головну увагу приділяли досягненню широкої автономії Галичини. Чехи здебільшого бажали об'єднання земель корони св. Вацлава (на той час окремі адміністративні одиниці — Богемія, Моравія, Сілезія) в національну автономію, в кращому випадку стати третім рівним партнером у триєдиній монархії. Подібну досить маловірогідну ідею триалізму, окрім створення власної держави поза межами імперії, висловлювали сербо-хорвати тощо.

Лише початок Першої світової війни викликав нильний інтерес уряду до українського питання. Зрозуміло, що причиною цього слугували суттєві військові та геополітичні чинники. Потреба внутрішнього зміцнення Австрії викликала до життя ініціативу уряду (серпень 1914 р.), в якій висловлювався намір після переможного завершення війни поділити Галичину на окремі українську та польську частини. Існували й складніші проекти модернізації Австрії, які також стосувалися долі українців. Для зміцнення німецьких позицій проти слов'янської більшості було запропоновано утворити з Австрії дві групи земель — Західноавстрійську (німецько-чеську) та Східноавстрійську (польсько-українську) з двопалатними парламентами та спільними державно-адміністративними органами. До складу останньої, де українці мали отримати культурно-національну автономію, повинні були входити Галичина, Буковина, Конгресова Польща, Волинь і Поділля.

Однак, розуміючи, що складовою успіху східної політики було вирішення українського питання, основний зміст якого зводився до української автономії, Відень мав намір ставитися до згаданої проблеми здебільшого в площині обіцянок, запевняючи українців у своїй прихильності. Адже будь-який варіант вирішення українських прагнень, самих по собі далеко не стратегічних, мав викликати небезпечні процеси, які б порушували баланс сил та цілісність імперії.

У часи Першої світової війни — останній період існування Російської імперії — Росія планувала силою зброї відвоювати західні східнослов'янські території (в першу чергу Східну Галичину, Північну Буковину та Закарпаття), а Австро-Угорщина та Німеччина воліли приєднати до себе нові східні землі. Внаслідок свого географічного розташування Україна, як і в попередні століття, знову потрапила до виру подій, а еліта українства розділилась на кілька таборів.

Інтелігенція, що мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв'язанню українського питання. Так, редактор журналу „Украинская жизнь” Симон Петлюра в своїй статті „Війна та українці” відзначав, що серед українців немає

австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Одночасно він висловлював сподівання, що по завершенню війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще та українське питання буде поставлене на порядок денний [7].

На це Головна українська рада у Львові відповідала: „Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України” [8].

Були й такі, що виступали з гаслами типу „Геть війну!” і просто дотримувалися нейтралітету.

Для народів Європи це були важкі часи. Щодо Правобережної України тяжкі наслідки воєнних операцій підсилювалися ще й тим, що території переходили з рук у руки, а в результаті цього в першу чергу страждали маси простого народу. Для всієї Російської імперії це була катастрофа: вона програла війну і припинила існування.

А щодо українського руху, то він переходив у нову фазу практичних зусиль у справі завоювання за допомогою зброї права на відродження національної державності. Причому вся попередня діяльність часників українського руху на дипломатичній, військово-політичній, культурно-освітній царині не минула марно.

У складних умовах бездержавності, різноманітних зазіхань з боку шовіністичних кіл сусідніх народів невпинно кристалізувалася національна свідомість широкого загалу українського суспільства. Засвідчена численними інтерпеляціями до світової громадськості й урядів іноземних держав, воля українців до самовизначення мала як противників, так і співчуваючих. Зусиллями кількох поколінь борців у ХІХ — на початку ХХ ст. „українське питання” перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ — з об'єкта на суб'єкт міжнародного права” [9].

Слід підкреслити, що Україна в цей час почала розглядатися зарубіжними геополітиками як самостійний гравець на світовій арені. Зокрема, про неї йшлося в проєкті німецьких вчених „Середня Європа” („Mitteleuropa”).

Кінцевою метою цього проєкту було створення на терені між Францією та Росією, між Балтійським, Адріатичним та Чорним морями спільного економічного, культурного й правового простору, що охоплював би народи, які за більшістю характеристик — історичних, культурних, господарчих, релігійно-етичних тощо — засвідчували близькість.

Рух набув організаційної цілісності після виходу з друку у жовтні 1915 року книги Ф. Науманна „Середня Європа”, яка мала величезний розголос; 1916 р. книга була перекладена французькою, англійською та угорською мовами, у наступні два роки — шведською, італійською та російською [10].

Ще напередодні виходу в світ „Середньої Європи”, оцінюючи в низці статей наслідки російської агресії, Ф. Науманн висловлює стурбованість долею східноєвропейських народів — вимріяна мета самостійності, титанічні зусилля останніх десятиріч за умов здійснення російських планів будуть зведені нанівець: стосується це

румунів і болгарів, так само як стосується це фінів, литовців, естонців, поляків, рутенців у Росії. Тверезо оцінюючи розстановку сил у центральноєвропейському регіоні, він констатує, що розбудова державності поляками, чехами, литовцями, естонцями, рутенцями (українцями) залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Росії чи Німеччини — для самостійного існування вони ще надто слабкі, а тому — „як міжнародна сила, простягаємо ми меншим сусіднім середньоевропейським народам руку й пропонуємо зважитися рушити разом з нами до майбутнього” [11].

У праці „Середня Європа” Науманн розгортає своє бачення нової спільноти. Основоположним аргументом на її користь є належність усіх народів означеного регіону до єдиного „середньоевропейського типу” [12], єдиної „середньоевропейської людської групи (Menschheitsgruppe Mitteleuropa)” [13], гомогенність якої, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою — схожим „господарчим темпераментом”, „господарчим характером”, що надає змогу казати про єдиний „середньоевропейський господарчий народ” [68], який сповідує єдину „нову соціально-економічну конфесію” [14].

Водночас стан середньоевропейської спільноти характеризує, з огляду на сусідню західноєвропейську, певна незрілість, неостаточна сформованість, перебування у фазі становлення: „наш середньоевропейський тип ще не досяг довершеності, він ще формується. ... Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний напівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення. ... Ми маємо за собою багато снаги, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньоевропейця” [15].

Науманн впевнений, що кожен з середньоевропейських народів є носієм рис і якостей, яких дещо бракує іншим; мета Середньої Європи є поєднання німецьких та ненімецьких первістків таким чином, щоби, уникнувши зверхності німецького елемента, використати взаємну компліментарність на користь спільного блага: „Не панування, проте поєднання! Ми маємо більше кінських сил, ви — більше мелодії. Ми міркуємо переважно кількостями, кращі з вас — якостями. Тож зіллємо разом те, на що ми здатні окремо...” [16].

Ідеологічним підґрунтям Середньої Європи є сукупність принципів консерватизму та лібералізму, плекання існуючих традицій та інституцій, поєднане з реалізмом і прагматизмом щодо інновацій. Державно-політичний устрій Середньої Європи Науманн визначає як союз (Bund — спілка, федерація, конфедерація) — союз держав, союз народів, наддержава: „Жодна держава, що увійде до цієї наддержави, не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету. ... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих” [17]. Саме таку модель східноєвропейської спілки пропонував 1882 р. К. Франц „Природно, з цього не постане жодне національне тіло та взагалі жодна держава. Це має бути союз (Bund) і то навіть з вельми різних елементів... Централізації та уніформності слід категорично уникнути” [18]. З появою Середньої Європи скасовується актуальність небезпечних, з огляду на наслідки, різноманітних панславистських та всенімецьких проектів, а також планів Великої Сербії, Великої

Румунії і т.ін. Центром розташування адміністративних органів Середньої Європи мала бути Прага.

З культурно-цивілізаційних міркувань Науманн рішуче відкидає будь-яку можливість спілки Німеччини з Росією, яка лише компенсувала б поганий стан господарства останньої для подальшої військової експансії: „Наше культурне почуття протестує проти цього, й наші серця ніколи на це не погодяться. Краще бути малими та самотніми, ніж російськими” [19].

Ідея Середньої Європи, проте, виявилася малосумісною з сучасною реальністю. Революція 1917 р. в Росії, а також поразка Німеччини у Світовій війні, усунули з порядку денного це питання [20].

Український народ у процесі його розвитку в складі різних імперій супроводжували, з одного боку, вироблення відносно національної єдності, а, з іншого — певні відмінності у психіці, культурі, політичному та економічному способах життя.

Протягом століть Галичина, Підкарпаття і Буковина належали до іншої держави, до іншої церкви, ніж Велика Україна, і жили під іншими (польськими, німецькими, угорськими, румунськими) культурними впливами. М. Грушевський зазначав, що якби Галичина і Велика Україна не піклувалися кожна про зближення, то за 20—30 років вони утворили б дві різні національності на єдиній етнічній основі, як серби і хорвати — дві частини сербського племені, що внаслідок політичних та релігійних обставин спромоглися розійтися до повного відокремлення. Наддніпрянці — це переважно люди східноєвропейської культури і свідомості. Вони, хоча і відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії і перемоги, релігія і культура, оскільки 10—12 і 7—8 поколінь українців відповідно на Лівобережній і Правобережній Україні формувалися разом з росіянами й у складі Російської імперії. У той же час, — слушно відзначає академік НАН України Ю. Пахомов, — у Великій Україні, на противагу Росії, віками формувався індивідуалізм. Тут у більшій мірі, ніж у Росії, культивувалася приватна власність, кріпацтво було менш пригноблюючим й існувало не так довго. Соціальні відносини характеризувалися більшою демократичністю. Інтенсивною, як і в Росії, була взаємодія української культури й інших культур. Але тут, на відміну від Росії, мав місце не стільки синтез та ефект синергії, скільки конформізм, який компенсувався культом благоустрою [21].

Цивілізаційні підвалини галичан і підкарпатців генетично формувалися під впливом західноєвропейської — австро-німецької, польської та угорської культур, звичаїв і традицій. Західні українці зазнали багатівкової асиміляції і виробили навіть типово західноєвропейські, щоправда з українським підґрунтям, культурні, релігійні та побутові традиції.

Переслідування російським царизмом всього українського перенесло центр національного руху з Києва до Галичини. Це мало подвійне значення. По-перше, літературна мова вироблялася на основі західноукраїнського діалекту, а не полтавського чи київського, тобто більш далекого від російських говірок. По-друге, польська мова, а не російська, стала джерелом нових абстрагованих і наукових словоутворень. Двоєкий вплив на формування української цивілізації в Галичині мав і факт її багатівкового розвитку у складі Польщі. З одного боку, дискримінація галичан поляками як меншорядної нації, на відміну від нівелюючого інтернаціоналізму російської імперської політики, яка довгий час вважала українців „теж росіянами” й допускала їх до російської дворянської адміністративної еліти, змушувала галичан зберігати в усіх історичних катаклізмах „український дух” завдяки своїй близькості до Заходу та

опорі на уніатську церкву. Хоча слід зауважити, що католицька церква, яка утворила культурну спільність Західної Європи, де історично опинилась і Галичина, відвела останній роль своєрідного посередника між Сходом і Заходом. З іншого ж боку, західноукраїнська інтелігенція зберегла типові риси польсько-шляхетського панства, зокрема схильність до диференціації своїх земляків на „верхи” та „низи”.

Цивілізаційні відмінності між українцями Наддніпрянщини й Галичини утворилися не лише в діалектах мови, психології та церковних конфесіях, а й у правосвідомості. Загальноросійське право у Наддніпрянській Україні, хоча й існувало завжди з українізованими рецензіями, було остаточно введене в 1840 р., проте на рівні звичаєвого права серед 90 % населення залишалося право українське з притаманним йому постулатом рівності. У Галичині з 1435 р. замість українського права був уведений католицький польський „Вісліцький статут”, а в 1797 р. — австрійське право, з його заохоченням підприємництва і нагромадження.

Водночас, аналіз етнополітичних та етнопсихологічних відмінностей між наддніпрянцями і галичанами дає змогу зробити висновок, що народні основи у Наддніпрянській і Західній Україні залишилися, незважаючи на перелічені вище фактори, дуже близькими [22].

Українська цивілізація витримала іспит існування в різних за своєю природою імперіях і після їх розпаду продовжила свій розвиток в нових соціально-політичних умовах.

Використані джерела та література:

1. *Яремчук В.Д.* Австрійська цивілізаційна місія і українство. // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — К., 2004. — С. 431—432.
2. *Магочій Павло Роберт.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). — Ужгород, 1994. — С.33.
3. *Ульянов Н.И.* Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996. — С. 210—214.
4. *Магочій Павло Роберт.* Вказ. праця. — С.39; *Дорошенко Дмитро.* Вказ. праця. — С. 307.
5. *Ульянов Н.И.* Вказ. праця. — С.215.
6. Цит. за: *Мірчук Петро.* Микола Міхновський апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — С. 42.
7. *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — Т. 1 — С. 184—187.
8. *Левицький К.* Історія визвольних змагань Галицьких українців з часу світової війни 1914—1918. — Львів, 1929. — Т. II. — С. 489.
9. *Реент Олександр.* Вказ. праця. — С. 104.
10. Див.: *Науманн Ф.* Середня Європа. — Пгд. — 1918.
11. Там само. — С. 475
12. *Naumann F.* Mitteleuropa. — Keln, 1915. — S. 554.
13. Ibid. — S. 665.
14. Ibid. — S. 597.
15. Ibid. — S. 600.
16. Ibid. — S. 554-555.
17. Ibid. — S. 627.
18. Ibid. — S. 735.
19. *Franz C.* Die Welt politik unter besonderer Bezugnahme auf Deutschland. Chemnitz. — 1882. — S. 69.
20. Ibid. — S. 675.
21. *Левицький Видим.* Україна в геополітичних концепціях першої третини XX століття // Українська державність у XX столітті. — К., 1996. — С. 130—134.
22. *Пахомов Ю.Н.* Мировые цивилизации: проблемы и перспективы // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. — С. 28.
23. *Юрій М.Ф.* Вказ. праця. — С. 704—708.

Частина III. Україна у вимірах міжнародних потрясінь ХХ століття

3.1. Міжнародний контекст українського питання напередодні і в роки Першої світової війни

Трансформація відносно ліберального капіталізму вільної конкуренції в агресивний монополістичний (імперіалізм) і посилення нерівномірності економічного розвитку окремих держав, коли за темпами господарського й військового зростання на поч. ХХ ст. вперед вирвалися Японія, США й Німеччина, обумовили неминучість силового зіткнення великих держав. Їхні зусилля були сфокусовані на формуванні військово-політичних союзів і підготовці за їхньою допомогою до війни за перерозподіл поділеного світу.

А для українських земель, що внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 рр.) були розділені між Російською й Австрійською (з 1867 р. — Австро-Угорською) імперіями, окреслилася перспектива знову опинитися в епіцентрі загальноєвропейських воєнно-політичних і дипломатичних колізій. Оскільки Росія й Австро-Угорщина належали до ворогуючих блоків, кожна з монархій претендувала на ту територію етнічної України, що була поза її межами. Тому один з головних театрів воєнних дій у майбутній сутичці за світове домінування мав розгорнутися саме на українських землях, вірогідно на захід від Збруча.

Попри те, що абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ, використовуючи термін Г. Гегеля, „неісторичним” і „недержавним”, загострення суперечностей між імперіями Романових та Габсбургів і наближення загальноєвропейської війни робили Україну зручним та бажаним об'єктом дипломатичної гри великих держав. „Українське питання” із суто внутрішньополітичного для обох монархій доволі швидко переростало в міжнародну проблему в контексті реалізації військово-політичних цілей Антанти й Троїстого союзу. Безперечно, цивілізаційна роз'єднаність українських земель (Наддніпрянина належала до православно-слов'янської, а Надністрянщина — до західної цивілізацій) та їхня належність до ворогуючих імперій вкрай заплутували вирішення „українського питання”.

Але водночас світовий конфлікт, за певних обставин (воєнне знесилення романовської й габсбурзької монархій та їхня вимушена лібералізація з подальшою децентралізацією й федералізацією, загострення внутрішньої кризи й революційна зміна форми правління та режиму, воєнна поразка з окупацією частини території, руйнацією державного устрою та розпадом імперії тощо), не лише давав шанс, а й міг створити міжнародно-правові підстави для кардинального вирішення „українського питання” на засадах права націй на самовизначення.

Крім того, набирала обертів перша глобальна хвиля демократизації, яка, на думку директора Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету С. Гантінгтона, почалася ще в 1828 р. із впровадження загального виборчого права для білих чоловіків у США [1, 16], а на погляд професора-політолога Стенфордського університету Ф. Шміттєра, — з „весни народів” — Європейської революції 1848—1849 рр. [2]. Окрім США й Франції, перехід до представницької демократії був завершений у Великій Британії та її „білих” домініонах (Австралія, Канада, Нова Зеландія й Ньюфаундленд), Бельгії, Нідерландах, скандинавських країнах, Греції й Швейцарії.

„Старій” Європі на поч. ХХ ст., здавалося, пощастило знайти оптимальну форму державного правління: з двох десятків країн лише дві — Росія й Чорногорія — зберегли абсолютну монархію, чотири — Франція, Швейцарія, Португалія й крихітна Сан-Марино — були парламентськими республіками, в решті склалися конституційні монархії з тенденцією переростання в парламентські. Хоча навіть на Заході, не говорячи вже про імперію Романових, політична рівноправність не мала універсального характеру, визвольні рухи таких „недержавних народів”, як українці, білоруси, естонці, латиші, словаки та інші, мали всі підстави органічно влитися до загальноєвропейського й світового революційного процесу.

Між тим на зламі ХІХ—ХХ ст. в історичному розвитку й міжнародному становищі „недержавних” українських земель по обидва боки Збруча відбулися якісні зміни. Коротко їх можна охарактеризувати як появу „Молодої України”, тобто явища відходу національної інтелігенції й молоді від культурництва та просвітництва Громад 1860—1880-х рр. до політичного розв’язання українського питання, спершу окремо в межах Російської й Австро-Угорської імперій, а потім — і в кордонах самостійної соборної держави. Мала позитивно вирішитися принципова дилема: або Україна втрачала власну лінію розвитку, остаточно перетворюючись на Південь Росії чи аграрно-сировинний придаток Австро-Угорщини, або ж вона ставала на шлях суверенного самовизначення. Оскільки в результаті трьох поділів Речі Посполитої абсолютна більшість — 4/5 української етнічної території опинилася в складі Російської імперії, де внаслідок індустріалізації швидко стала одним із найрозвиненіших у господарському сенсі регіонів, саме від процесів національного відродження в Наддніпрянщині залежало майбутнє України.

В Австро-Угорщині, за даними перепису 1910 р., українці становили 8 % населення й поступалися чисельно лише австрійцям, угорцям, чехам і полякам, а в результаті Революції 1848—1849 рр. могли користуватися демократичними свободами (як і інші народи „клаптикової” монархії), передусім — у межах культурно-національної автономії. Проте їхнє соціально-економічне становище як жителів окраїнного сировинного придатка, правління віденського уряду консервувати ситуацію, відверто протидіяти розвитку продуктивних сил, модернізації європейського зразка ніяк не могло задовольнити абсолютно природні потреби функціонування й поступу. Ставало дедалі очевиднішим, що розв’язати скільки-небудь радикально українське питання західній гілці єносу самотужки навряд чи можливо. Тож об’єктивно визрівало тяжіння до однокровних братів-наддніпрянців, у злуці з якими можна було сподіватися на здобуття волі.

Водночас та підтримка, яку галицькі українці відчували з боку австрійської влади ще під час „весни народів” 1848—1849 рр., — скасування кріпосного права раніше, ніж на територіях інших ненімецьких народів імперії; відкриття кафедри україн-

ської мови й літератури у Львівському університеті; адміністративне виділення українського Ужгородського округу з власним управлінським апаратом та ін. сприяла появі стійких сподівань на „царську милість” як вирішальний фактор, здатний задовольнити їхні головні вимоги. Це стало початком повільного процесу адаптації монархії Габсбургів до нових політичних реалій — балансування між інтересами української й польської спільнот Галичини шляхом взаємовиключних обіцянок і обережних поступок, які робилися аж до розпаду імперії в жовтні 1918 р.

Оскільки ліберальний політичний режим конституційної Дунайської монархії забезпечував досить сприятливі умови для задоволення культурно-національних потреб, Київська українська громада, очолювана відомим професором-істориком В. Антоновичем і письменником О. Кониським, сконцентрувалася на перенесенні центру українського руху з Наддніпрянщини до Галичини. Під впливом Київської громади й „українського аташе в Європі” М. Драгоманова [3] галицькі народовці приступили до вироблення політичної програми українського руху, що спиралася б на селянство, і швидко сформулювали головну свою вимогу: „Хочемо всестороннього і свобідного розвою нашої руської народності, яко самостійної народності слов'янської” [4, 6].

Водночас у Берліні й Відні окреслилася ідея використати проти Російської імперії український національний рух. Як зазначив перший секретар німецького посольства в Петербурзі Б. фон Бюлов, імперія Гогенцоллернів повинна „на багато років наперед зруйнувати економічні джерела Росії шляхом спустошення її чорноземних губерній... Нам необхідно, нарешті, — наголосував дипломат, — відрізати Росію від обох її морів — Балтійського та Чорного, на яких базується її світова могутність” [5, 324]. Пізніше, вже як рейхсканцлер, фон Бюлов у 1906 р. прямо стверджував, що Росію можна звести до рівня держави другорядного масштабу, якщо вона „або зазнає соціального розладу, або втратить Україну” [6, 9].

Уже в 1888 р. до канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора О. Дрентельна надійшов досить промовистий документ: „6-го липня помічено київською поліцією появу в місті переданих із Австрії закликів русинською та французькою мовами про те, що сполучення Малоросії з Російською державою не було актом підданства, а мало характер рівноправного союзу, що малоруський народ сильно пригноблений і покладається на гуманні народи, які визволили балканських слов'ян від турецької неволі (йдеться про впровадження протекторату Габсбургів над Боснією й Герцеговиною в 1878 р. — Авт.), і допоможуть йому скинути ярмо православних татар, що йменують себе великорусами” [7, 22].

В цілому австрійська дипломатія солідаризувалася з ідеєю фон Бюлова щодо позбавлення Росії виходу до Чорного й Балтійського морів. У розмові з німецьким послом у Відні в грудні 1889 р. міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Г.З. Кальнокі, згадавши „так званих українофілів” і той факт, що „землі, населені малорусами, відрізали центр імперії від Одеси та від західної частини Чорного моря”, зазначив: „Наявність багатомільйонного малоруського народу та його ворожнеча з великорусами за певних умов могли б відіграти роль важеля для тривалого послаблення московитського колоса”.

Того ж року відомим берлінським філософом і політологом Е. фон Гартманом (на думку І. Франка, він оприлюднював дійсну позицію „залізного канцлера” О. фон Бісмарка) в праці „Два десятиріччя німецької політики та сучасна світова ситуація” (попередньо її основні положення були викладені в статті „Росія та Європа” в берлін-

ському журналі „Gegenwart”) було проведено чіткий вододіл між належною до азійській цивілізації Великоросією та загарбаними нею в різний час народами Східної Європи, в тому числі й українцями. Вони, на переконання фон Гартмана, залишалися складовою частиною саме західної цивілізації й за рівнем культурно-господарського розвитку значно перевершували росіян. Науковець попереджав, що населені східноєвропейськими націями території становлять для Петербурга „міцний аванпост для стратегічних операцій на Заході”, тому поневолені царатом народи — реальні співники „середньоєвропейського мирного союзу по той бік російського кордону”.

Задля захисту європейської культури й цивілізації від російської агресії й територіальної експансії в роботі пропонувалося створення незалежних Польщі, Балтійського королівства (в складі Естляндії, Ліфляндії, Курляндії) й „Дніпровської держави” (або „Королівства Київського”), з приєднанням Фінляндії до Швеції, а Бессарабії до Румунії. Берлінський професор також закликав до формування антиросійського воєнно-політичного блоку, в якому Швеція й Балтійське королівство отримали б гарантії своєї безпеки з боку Німеччини, а Україна та Румунія — з боку Австро-Угорщини.

Таке геополітичне перевлаштування Центрально-Східної Європи жодним чином не зашкодило б Росії, а натомість забезпечило б розвиток як національної держави — прямого генетичного продовження Золотої Орди. „Ентузіасти чистої та здорової російської національної культури, — писав фон Гартман, — мають врешті-решт із щирим задоволенням вітати цю примусову ампутацію всіх хирих на європейські хвороби членів імперії, оскільки виключно вона уможливить справжнє існування російської національної держави, надасть змоги розірвати всі культурні стосунки із Заходом та відмежуватися від них китайським муром як суто азійській державі” [8, 169].

Новий підхід Берліна до „українського питання” змусив правлячі кола Австро-Угорщини, стурбовані підтримкою офіційним Петербургом русинських москвофілів, суттєво скоригувати свою політику щодо Галичини. Тим паче, що в національній політиці Габсбургів уже був такий прецедент: прагнучи послабити позиції німецьких лібералів у райхсраті, імператор Франц Йосиф I зробив низку поступок їхнім національно-політичним опонентам — чехам. У 1882 р. вони отримали новий виборчий закон, який забезпечив чехам домінування в ландтазі Богемії й збільшив представництво в загальноімперському парламенті, а чеську мову дозволено вживати в урядових установах. Того ж року Празький університет був поділений на два, один з яких став чеськомовним.

Успіхи чеського національного руху мали помітний вплив на політичну ситуацію в Галичині, не випадково в 1890 р. значною мірою внаслідок протидії саме поляків не було схвалено пропозицію міністра-президента Австрії графа Е. Таффе поділити Богемію за етнічним принципом, що могло б стати прецедентом і для Галичини. Але імперський намісник Галичини — етнічний поляк граф К. Бадені, що активно виступав проти русофілів, змусив шляхту й магнатів піти на компроміс із народовцями. Посередниками виступили київські громадівці, внаслідок чого в листопаді 1890 р. на сесії Галицького сейму було проголошено „нову еру” в польсько-українських стосунках. Як згодом зазначив у листі до канцлера фон Бюлова німецький консул у Львові, польська консервативна еліта побачила в новому курсові спосіб знайти серед „малоросів Поділля, Волині, Бессарабії й України” союзників у разі можливої війни з

Росією й плекала надії на приєднання підросійського Королівства Польського та Наддніпрянщини до Австро-Угорщини зі створенням об'єднаної Польської корони під скіпетром Габсбургів.

Усна українсько-польська угода, на якій наполягав Відень, в обмін на декларацію народовцями вірності Апостольському престолу й Австрійській державі, передбачала розширення доступу „рутенів” до галицьких управлінських структур і сейму, державну підтримку їхніх громадських організацій, у т.ч. „Просвіт”, у фінансових установ, рівноправність української мови в галицьких урядових установах, зрівняння в правах греко-католицької церкви з римо-католицькою, створення кафедри історії України й другої кафедри української літератури в Львівському університеті, впровадження фонетичного правопису в шкільництві й двомовності в учительських гімназіях та ін. На певний час угода „нової ери” зменшила міжетнічне протистояння в Галичині й сприяла зміцненню українських впливів в усіх сферах життя, тож не дивно, що це стривожило офіційний Петербург.

Але, як згодом відзначила польська преса, зростання національної свідомості „рутенського селянина” призвело до того, що він побачив ворога не за кордоном — в образі імперії Романових, а біля себе — в особі польського пана. Польська крайова адміністрація й політичні партії досить швидко усвідомили перспективу зміцнення українського руху, що претендував на поділ Галичини за національною ознакою й, тим самим, перекреслював плани відбудови Речі Посполитої в кордонах імперії Габсбургів.

Уже в 1895 р. один з лідерів молодіжного крила Русько-української радикальної партії, першої новітньої української політичної організації, заснованої у Львові 6 жовтня 1890 р. з ініціативи І. Франка й М. Павлика, — Ю. Бачинський у книжці „Україна irredenta”¹ з позицій марксистської методології стверджував, що централізаторська політика Відня й Петербурга є головною перешкодою для прогресу капіталізму в Україні, а тому політична самостійність є „conditio sine qua non”² її економічного і культурного розвитку. Умова взагалі — можливість її існування”. Публіцист наголошував на господарських суперечностях між окремими регіонами Росії й, головним чином, на протиріччях між Наддніпрянщиною та рештою імперії, вказуючи на їхні руйнівні наслідки для культурно-національного становища України [9, 112—118].

Під тиском „молодих радикалів” на IV з'їзді РУРП 29 грудня 1895 р. партійна програма була доповнена положенням, що здійснення її народницько-соціалістичних ідеалів „можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією” [4, 12—13]. Схожа вимога була внесена й до програми, заснованої через чотири роки народовцями з ініціативи М. Грушевського і Ю. Романчука Української національно-демократичної партії (УНДП), що невдовзі перетворилася в провідну політичну силу в західноукраїнському регіоні.

Політизація українського руху в Галичині відразу ж привернула увагу офіційного Берліна, що саме активізував германізацію польського населення в Познаньщині й

¹ „Україна незвільнена”.

² Лат. „життєво необхідна умова”.

Силезії. Її знаряддям стала заснована в 1894 р. Німецька спілка східних прикордонних областей (НССПО), що у взаємодії з державними структурами намагалася послабити економічні позиції поляків, зокрема, зменшити приплив з Російської імперії польських сезонних робітників, замінивши їх галицькими українцями. Для цього НССПО з 1903 р. налагодила співпрацю з Руським народним комітетом — виконавчим органом УНДП.

Такі контакти дали галичанам підстави сподіватися на політичну підтримку Берліна в протистоянні з польсько-австрійською адміністрацією. У травні 1903 р. Руський клуб у Відні й Руський народний комітет у Львові домовились про випуск в австрійській столиці німецькомовного двотижневика „Ruthenische Revue”³ (з 1906 р. — місячник „Ukrainische Rundschau”⁴), щоб „підтримати зацікавленість іноземців українською справою та здобути трибуну перед Європою”. Вперше після смерті М. Драгоманова світ отримав змогу дізнатися про Україну без посередників; німецька, французька, іспанська, італійська, шведська, норвезька й навіть японська преса охоче вдавалися до передруку матеріалів з „Ruthenische Revue”. А центральний орган французьких соціалістів — газета „L’Humanite” писала, що „українці увійшли в зносини з іншими народами через видавництво „Ruthenische Revue” [10, 229]. „Ukrainische Rundschau” лише в Німеччині мав понад 200 передплатників, безкоштовно розсилався членам дипломатичного корпусу, зарубіжним інформантам, письменникам і журналістам.

Революція 1905—1907 рр. в Російській імперії, що супроводжувалася посиленням національно-визвольних рухів, поставила офіційний Берлін уже перед потребою формувати власну політику щодо етнічних проблем імперії Романових і розпочати їхнє всебічне дослідження. Та, оскільки для цього не пасували прямі контакти урядовців із зарубіжними громадсько-політичними об’єднаннями, їхнє налагодження й було довірено представникам НССПО. Координатором виступив особистий радник кайзера Вільгельма II в питаннях „російської політики” — професор-історик Берлінського університету Т. Шиман.

У своїх публікаціях він називав імперію Романових напівварварською країною, найбільш строкатою сумішшю народів у всій Європі, що ніколи не асимілюється в єдине ціле, і яка тому постійно перебуватиме під дамокловим мечем революцій [11, 30]. Формулюючи ідеї, що не могли бути офіційно оприлюднені з міжнародно-політичних міркувань, професор стверджував необхідність превентивної війни з Російською імперією. На його думку, в разі серйозної політичної кризи імперія Романових неминує мала розпастися на власне Великоросію, Україну і „західні території” [12, 304].

Але офіційний Берлін тоді з насторогою поставився до розгортання революційних подій у Російській імперії, що в разі її перетворення на конституційну монархію вибило б „українську карту” з рук Австро-Угорщини. Ще далі йшов у своїх похмурих (і, як виявилось, небезпідставних) прогнозах кайзер, який безапеляційно заявив у грудні 1905 р.: „Події, що тепер відбуваються в Росії, є лише прелюдією до жакливої катастрофи, яка розіб’є цю імперію на багато республік. Утворення таких республік означатиме постійну загрозу для Німеччини, оскільки вони, без сумніву, ще більше схилитимуться до союзу з Францією” [12, 132].

³ „Русинський журнал”.

⁴ „Український огляд”.

За таких умов (і не в останню чергу під впливом Російської революції) імператор Франц Йосиф I пішов на впровадження 26 січня 1907 р. загального активного виборчого права для чоловіків старше 24-х років. Західним українцям вдалося істотно поліпшити своє представництво й можливості захисту національних прав на загальноімперському рівні. Того ж року на виборах до палати депутатів віденського райхсрату (516 парламентарів) пройшло 27 представників українських партій (в т.ч. 17 — від УНДП, 3 — від РУРП й 2 — від УСДП, та 5 — від народовців Буковини) і 5 галицьких москвофілів. У 1910 р. лідер Української парламентської репрезентації (фракції) націонал-демократ Ю. Романчук навіть став віце-президентом палати депутатів.

Тоді ж молодотурецька революція в Османській імперії й спричинена нею Боснійська криза, що увінчалася проголошенням 5 жовтня 1908 р. незалежного Болгарського царства й офіційною анексією Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною, призвели до чергового різкого загострення відносин між Берліном і Віднем, з одного боку, та Петербургом і Белградом — з іншого. Російська імперія негайно активізувала радикальну антигабсбурзьку пропаганду в Галичині, яку австрійський уряд назвав „неославізмом” — на відміну від попереднього „панславізму” поміркованих „старорусів”.

Не дивно, що коли в березні 1909 р. канцлер Німецької імперії фон Бюлов ледве не в ультимативному тоні вимагав від Росії офіційно визнати анексію Віднем Боснії та Герцеговини і вплинути відповідним чином на Сербію, член НССПО історик О. Гетш приступив до створення наукового часопису з історії Східної Європи, де планував приділяти значну увагу українській проблематиці (журнал почав виходити в 1911 р. як „Zeitschrift fur Osteuropaische Geschichte”). Тоді ж він поклопотався щодо фінансування „Ukrainische Rundschau”, а довірена особа політичного й торговельно-політичного відділів МЗС Німеччини — відомий історик і публіцист П. Рорбах здійснив тривалу подорож Російською імперією, під час якої зустрівся з групою українців-депутатів Державної думи.

Офіційний Відень мовчав в „українському питанні” до початку липня 1910 р., коли студенти-поляки спровокували у Львівському університеті криваву сутичку, під час якої загинув один з організаторів молодіжного руху 28-літній А. Коцко й 30 чол. було поранено. Тоді під час похорону вбитого близько 20 тис. демонстрантів пройшли Львовом, співаючи „Шалійте, шалійте, скажені кати!”, налякані австрійські власті пообіцяли протягом п’яти років відкрити окремий український університет. З того часу саме перспектива його створення в Галичині, потіснивши балканську проблематику, викликала чи не найбільше занепокоєння царської дипломатії, відповідалої за відносини з Австро-Угорщиною.

Уже після окупації Східної Галичини російськими військами в серпні-вересні 1914 р. царські жандарми під керівництвом полковника О. Мезенцева нібито знайшли в будівлі при львівському Соборі Св. Юра документальне підтвердження того, що в 1910 р. спадкоємець австрійського престолу — ерцгерцог Франц Фердинанд, відомий своїм прихильним ставленням до національних меншин Дунайської монархії й планами реформування її на засадах тріалізму (Австрія — Угорщина — Південнослов’янська держава / Чехія), „уклав формальний договір про створення „українського королівства” внаслідок війни Австрії з Росією”. Партнерами ерцгерцога на переговорах у його замку в Конопіште поблизу Праги начебто були галицький митрополит граф Андрей Шептицький, а також лідер української фракції Галицького сейму й співзасновник УНДП Є. Олесницький, один із керівників Товариства

українських поступовців у Росії й відомий меценат Є. Чикаленко, видатний композитор і громадivecь М. Лисенко та ідеолог українського самостійництва адвокат М. Міхновський [13, 83].

Про цю подію, як твердив Мезенцев у 25-сторінковому донесенні в Департамент поліції Російської імперії від 30 грудня 1914 р., було відомо керівникам усіх галицьких українських партій. В угоді начебто йшлося про те, що зайняті австрійськими військами українські території на схід від Збруча будуть відокремлені від імперії Романових з наданням їм „статусу національної області, незалежної від Росії”. А очолити її в статусі самостійного гетьмана мав „один із найбільш здібних воєначальників” габсбурзької армії, щоб „жодні політичні комбінації” не змогли знищити результатів воєнної перемоги союзників [14, 60].

Тим часом задимів і сипонув іскрами „пороховий лъох” Європи — Балканський півострів, де миттєво сформувався військово-політичний антитурецький блок у складі донедавна ворогуючих Болгарії, Сербії, Греції й Чорногорії. Скориставшись поразкою Османської імперії у сутичці з Італією за Лівію, союзники оголосили 17 жовтня 1912 р. війну Стамбулові й протягом місяця захопили решту його європейських володінь. Відчуваючи неготовність до великого конфлікту, Росія наполягла на виведенні сербської армії з Албанії, до того ж невдовзі балканські переможці пересварилися, й у ніч на 30 червня 1913 р. підбурювана Німеччиною й Австро-Угорщиною, Болгарія напала на Сербію та Грецію. Друга Балканська війна закінчилася через місяць поразкою Софії й утратою нею попередньо визволених територій у Македонії й Східній Фракії та остаточним переходом Болгарії на бік австро-німецького блоку; натомість Румунія, Сербія й Греція зблизилися з Антантою.

За таких обставин людський і економічний потенціал Східної Галичини, з якої Німеччина імпортувала набагато більше нафти, ніж із Росії, й де 13 із 78-ми акціонерних товариств контролювалися берлінськими банками [12, 150], набував першорядної ваги. Усвідомлюючи роль українського руху в регіоні, де місцева політична влада належала вороже налаштованим до Берліна полякам, МЗС Німеччини встановив офіційні контакти з Українським клубом австрійського парламенту. Вже в травні 1912 р. німецький посол у Відні обговорив із його членами питання створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи [15, 178].

Оскільки від голосів українських депутатів райхсрату (31 член нижньої палати з 516-ти) певною мірою залежало схвалення нового закону про військовий обов'язок, австрійський уряд без згоди Мольського клубу (фракції) ініціював спеціальне послання імператора: 29 листопада 1912 р. міністр-президент фон Штюрк вручив президії Української парламентської репрезентації новий проект „цісарського доручення-листа про університет” [16, 633]. А вже наступного дня міністр закордонних справ Австро-Угорщини Л. Берхтольд рекомендував главі уряду погодитися з вимогами меморандуму Є. Оленицького, щоб заспокоїти галицьких українців і забезпечити протидію русофільським течіям.

Відповіддю західноукраїнського суспільства стала прискорена організація військової підготовки молоді в селах („Січі”) й містах („Соколи”). 15 грудня 1912 р. т.зв. „запорізька рада” „Сокола-Батька” у Львові постановила повсюдно створювати його осередки, а деньгати Державної ради імперії, націонал-демократ Л. Цегельський очолив роботу з підготовки статутів для „Українського стрілецького товариства”. Торкаючись ситуації в українстві на схід від Збруча, О. Гетш у виданій 1913 р. книзі „Росія. Вступ на основі її історії з 1904 по 1912 рік” не без задоволення зазначив: „Ма-

лоруський рух... лише зміцнів за роки боротьби”, а „серед проблем нової Росії малоруська справа та політичний рух належать до дуже серйозних питань, оскільки саме там ґрунт буде найбільш сприятливим у разі, якщо станеться якесь нове потрясіння”.

Австрійський консул у Варшаві барон Л. фон Андріан, який невдовзі став провідним урядовим експертом з української проблематики, також дійшов висновку, що український рух у Росії сягнув рівня, що ставить офіційний Петербург у скрутне становище. Але водночас зі знанням справи він застерігав Відень від надмірних сподівань стосовно використання цього чинника, віднісши ідею українського визвольного повстання в разі війни Австро-Угорщини з Росією до „царини фантазії”.

Таким чином, із наближенням великої європейської воєнно-політичної кризи ставлення двох союзних німецьких напівабсолютистських монархій — Гогенцоллернів і Габсбургів — до „українського питання” в Російській імперії ставало щораз більш зацікавленим і цілеспрямованим. Проте аж до початку бойових дій будь-яких конкретних політичних заходів щодо російського українства як Берлін, так і Відень не планували, формально дотримуючись офіційної доктрини „єдиної й неподільної” імперії Романових, що не містила й поняття „український народ”.

Інша справа — українці Галичини й Буковини, чия позиція багато важила в австрійсько-російських відносинах із наближенням великої європейської війни. У меморандумі віденського МЗС від 2 квітня 1914 р. констатувалося: „Не буде перебільшенням сказати, що результат тривалого суперництва Австро-Угорщини й Росії залежатиме від того, чи вдасться українській народності в Галичині створити власну національну культуру”. Ще в одному документі — „Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом” вищезгаданий консул фон Андріан наполягав: „За значенням для нашої зовнішньої політики та для долі монархії український народ посідає перше місце. Від нашого ставлення до нього... найбільшим числом залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини” [17, 49].

Дипломат наголошував на негайній реалізації домовленостей у сфері освіти (на той час, попри кваліфіковані власні наукові сили, українцям вдалося забезпечити собі лише 7 звичайних кафедр та три доцентури у Львівському й три кафедри у Чернівецькому університетах), а також пропонував призначити „українофіла” віцепрезидентом штатгальтерства. А в болючому питанні створення українського університету фон Андріан закликав припинити практику гучних „самовбивчих” заяв, що надзвичайно дратували Петербург, і швидко заснувати цей вуз та Вищу сільськогосподарську школу, яка виконала б роль „притягальної сили” для Наддніпрянщини в менш провокаційний спосіб.

Хоча справа з відкриттям українського університету не просувалася, „рутенам” через обструкцію в райхсраті вдалося добитися виборчої реформи, що збільшувала їхнє представництво в Галицькому сеймі до 62-х депутатів із загального числа в 228 (на заваді більший квоті стояв високий майновий ценз і низька податкова спроможність українського населення Галичини, що в 1910 р. становило 39,9 % мешканців провінції, але сплачувало лише 18 % прямого податку). Імператор затвердив виборчу реформу лише в переддень війни — 8 липня 1914 р., тому очікуваного (й теоретично можливого на сеймових виборах 7 жовтня — 6 листопада) позбавлення поляків монополії на владу в краї не сталося.

Стосовно ж „Великої війни” відомий шведський аналітик і фундатор геополітики Р. Челлен, аналізуючи в 1915 р. в праці „Політичні проблеми світової війни” її при-

чини та можливі наслідки, дійшов висновку: саме замасковане панславистською пропагандистською демагогією бажання приєднати західноукраїнські землі було причиною вступу Росії у війну. „Ми маємо... всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни” [18, 125]. Від того ж, який баланс сил і конфігурація кордонів сформується в результаті війни у Східній Європі, Р. Челлен узаляжнював на тривалий час долю всієї Європи.

Унаочнюючи на карті розташування втягнутих у конфлікт сил, хвилястою лінією від гирла Вісли до Трієста Р. Челлен позначив території, на які „в ім'я раси” зазіхав Росія. Іншою лінією, що відокремлює Росію від Прибалтійських країн, білоруських та українських земель, він окреслив бажану — „в ім'я культури” та цивілізованої Європи конфігурацію західного кордону Росії. Тому вчений ретельно підтримав вищезгаданий проект територіально-політичної перебудови Центрально-Східної Європи Е. фон Гартмана.

Перша світова війна, розпочата через суперечності між двома ворожими військово-політичними блоками, що сформувалися на зламі XIX—XX ст., втягнула мільйони людей у криваву бійню і охопила значні території не лише Європи, а й Азії та Африки. Звичайно, основною причиною війни стало намагання великих держав перерозподілити світ, але істотно посилили суперечності, що виникли між двома блоками, національні питання в Центрально-Східній Європі. Закономірним було бажання правлячих кіл воюючих держав залучити до свого боку народи, що розраховували на війну задля досягнення національного самовизначення.

А позаяк провідні німецькі експерти, що напередодні війни консультували уряд у питаннях „східної політики”, не вважали російське українство значною політичною силою порівняно, наприклад, із поляками, перші політичні кроки офіційного Берліна після вибуху липневої кризи 1914 р. стосувалися саме російської Польщі: 31 липня (н. ст.) кайзер Вільгельм II і канцлер Т. Бетман-Гольвег зробили заяви про необхідність відновлення Польської держави. Проте стрімкий розвиток подій на початку серпня 1914 р., що призвів до вступу у війну проти Німеччини й Австро-Угорщини („Центральних держав”) не лише Росії та Франції, а й Великої Британії з її колосальною й невичерпною за ресурсами світовою колоніальною імперією, змусив Берлін і Відень звернути окрему увагу на український національно-визвольний рух.

У підготовленій 11 серпня 1914 р. інструкції Бетман-Гольвега німецькому послу у Відні вже зазначалося, що „зреволюціонування не лише Польщі, а й України є для нас дуже важливим як засіб боротьби з Росією” [19, 160]. Ця ідея органічно поєднувалася з подальшою практикою створення низки буферних держав із неросійських етносів у західних губерніях імперії Романових, що межували з Німеччиною чи Австро-Угорщиною. А вже 2 вересня того ж року експерт із польського питання й колишній німецький консул у Варшаві барон фон Рехенберг передав начальникові імперської канцелярії меморандум, головною ідеєю якого була підтримка української державницької традиції в інтересах німецької воєнної стратегії. Цей програмовий документ на 20 сторінках містив докладний огляд історії України, де згадувалися й Козацька держава XVII—XVIII ст., й демократичний громадський рух XIX ст., й антиукраїнська національна політика царату.

Стосовно ж оптимальної форми правління в Україні, фон Рехенберг віддавав перевагу монархії, але цілком слушно стверджував, ніби визначення особи монарха вимагало вирішення складних питань: коли ним став би представник Гогенцол-

лернів чи Габсбургів, виникла б підозра у зовнішньому втручанні, тому оптимальним варіантом бачилася республіка з козацькими традиціями. Водночас німецький дипломат вважав сумнівним утвердження в Україні стабільного політичного режиму з огляду на значне поширення в Наддніпрянщині радикально-соціалістичних та інших революційних ідей, а також відданість царській владі російських та русифікованих чиновників і офіцерства.

Створення незалежної України, на думку фон Рехенберга, безперечно ліквідувало б російську загрозу для Центральних держав, але організація національного повстання в південно-західних губерніях імперії Романових не мала належних підстав. Тому в меморандумі великого значення надавалося „українському П'ємонту”: „Привнести в російську Україну повстанський рух можливо лише з Галичини”. Пресова пропаганда серед російських українців на користь відновлення давньої козацької держави шляхом викриття злочинів царату й подальша організація селянської боротьби проти великоросійських поміщиків підготувала б ґрунт для введення регулярних німецько-австрійських військ у Наддніпрянщину. Забігаючи наперед, скажемо, що в подальшому українська політика Берліна розвивалася в цілому відповідно до пропозицій, сформульованих фон Рехенбергом.

Офіційний Відень, як і Берлін, з початком війни не скупився на привабливі обіцянки як у польському, так і українському питанні. Імператор Франц Йосиф I, який був не проти додати до габсбурзької монархії польську корону, в серпневому 1914 р. зверненні пообіцяв підданам „повну свободу на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права, а також законслухняну місцеву владу”. Благословивши підлеглих на боротьбу за свободу і щасливе життя, цісар, по суті, нічого нового не сказав, адже все запропоноване ним і українці, і поляки, згідно з довоєнним законодавством, уже мали.

А міністр закордонних справ — „українофіл” Берхтольд 12 серпня 1914 р. у листі до посла в Берліні — принца Гогенлоє-Шиллінґфюрста навіть стверджував, що „у випадку об'єднання Західної Галичини з Польським Королівством, Східна Галичина зі Львовом буде відокремлена та творитиме разом з Буковиною українську провінцію” [20, 100]. Того ж дня австрійський міністр-президент фон Штюрґк (за свідченням К. Левицького, „він був другим державним прем'єром, що розумів життя, відносини і змагання нашого народу в Австрії” [16, 226]) заявив представникам української й польської парламентських репрезентацій, що після перемоги над Росією Галичина буде розділена, й польсько-українська боротьба в межах Дунайської монархії втратить свій сенс [21, 311].

У Відні добре усвідомлювали, що від позиції українського населення імперії (в її австрійській частині в 1910 р. українці становили 12,58 % людності) залежав її успіх на Східному фронті й, певною мірою, майбутня доля. Тому урядові експерти нарешті гарячково кинулися виробляти оптимальний варіант створення української національно-територіальної автономії. Уже наступного дня після оголошення 1 серпня 1914 р. Німеччиною війни Російській імперії (Франц Йосиф I зробив це лише 6 серпня) у Львові з ініціативи австрійського уряду почалися консультації консула Е. Урбаса, що відповідав за український напрямок у МЗС, із лідерами українського руху, зокрема, соціал-демократом М. Меленевським і його однодумцем — колишнім рудівцем О. Скорописом-Йолтуховським.

Предметом цих переговорів було визначено статус губерній Південно-західного краю Російської імперії (Київської, Волинської й Подільської) в разі їхньої окупації

австрійськими військами. Вже 6 серпня 1914 р. Урбас писав керівникові кабінету МЗС графу А. Гойошу, що, незважаючи на те, як вирішиться „польське питання” в разі перемоги, російська влада буде лише відштовхнута, але не підірвуться її основи. На думку консула, Австро-Угорщина повинна створити вільну Україну й відновити в ній давні національні почуття у справжньому католицькому дусі Брестської унії.

„Такий план — Україна аж до Дону, — писав Урбас, — може здаватися у Відні фантастичним, однак про це можна говорити з окремими людьми як про цілком реальну річ. Все, що я тут побачив у воєнному виступі (йдеться про добровільний набір до легіону Українських січових стрільців. — *Авт.*), надає великої впевненості”. Оскільки українці матимуть власну державу і не захочуть опинитися знову під російським пануванням, „нам дорога до Константинополя відкрита”, таким чином, з утворенням Української держави Австро-Угорщина могла б утвердити свою сферу впливу на Балканах.

Аргументуючи доцільність створення самостійної Української держави, дипломат окремо наголошував, що таку „Україну важко буде політично приєднати до монархії” [22, 4—7]. Граф Гойош, коментуючи доповідь Урбаса, підтвердив його висновки: „Якщо Росія буде переможена, то ми, наскільки це можливо, сприятимемо створенню Української держави, проте вона повинна бути незалежною і управлятися не нами. Нам ніколи не впоратися із приростом у 30 мільйонів українців” [22, 8].

Який зміст вкладався обома дипломатами в поняття „незалежна Україна”, видно з додатку до доповідної записки Урбаса від 20 вересня 1914 р., що також було підготовлено консулом протягом двотижневих переговорів з українськими діячами. „Повністю незалежна Україна, без протекторату з боку неросійської держави, — робив достатньо об’єктивний прогноз Урбас, — не зможе протриматися проти Росії або ж матиме тенденцію до перетворення на радикально-соціалістичну республіку”. Якщо ж Наддніпрянській Україні за умовами мирного договору буде надано автономію в складі Російської держави, вона виявиться „лише фікцією: Росія русифікувала б її в будь-якому разі або розпочала б нову війну для розв’язання цього питання” [22, 11—12].

Тому Е. Урбас гіпотетично сформулював три можливі варіанти вирішення українського питання: 1) Наддніпрянська Україна під німецьким протекторатом; 2) Україна під спільним австрійсько-німецьким протекторатом; 3) Україна в персональній унії з Румунією. Найвигіднішим для Відня, на переконання Урбаса, був би перший варіант, оскільки тоді „німецько-російський кордон і, відповідно, німецько-російські суперечності, значною мірою зберігатимуться”, „соціалістичні тенденції в Україні зазнають найсильнішого тиску”, а „німецька торгівля одержить широкий та зручний шлях через Чорне море до Азії”, що розв’яже Дунайській монархії руки на Балканах.

Найгіршим для імперії Габсбургів був би спільний із Німеччиною протекторат над „незалежною” Україною, він допускався лише за умови, що Австрія візьме на себе „створення цивільної адміністрації, а Німеччина опікуватиметься організацією військової справи” [22, 14]. У письмовому звіті про результати львівських консультацій від 25 серпня Урбас погодився з пропозиціями митрополита Андрея Шептицького щодо встановлення в усіх відвойованих у Росії областях „особливого управління на засадах свободи”, аби справити належне враження на українців, які після укладення миру залишаться під владою Романових. Тому домовленості Урбаса з лідерами галицького українства передбачали включення до системи цивільної влади, підпорядкованої австрійському військовому командуванню, „носіїв української думки” — представників кооперативів, агрономів, учителів народних шкіл.

Таким чином, львівські переговори мали подвійну мету: забезпечити підтримку австрійським військам з боку російських українців і водночас відволікти зусилля австрійських українців від політичної боротьби всередині Дунайської монархії. Пропонуючи лідерам галицьких українців взяти участь в обговоренні системи влади на Правобережжі, Відень намагався використати їхні державотворчі прагнення в інтересах своєї геополітичної експансії. Але й тоді, як зауважив австрійський історик В. Біль, самостійність України „не могла йти першою ще з уваги на Польщу” [23, 227].

Початок Великої війни, зрештою, спричинився й до реалізації ідеї створення Союзу визволення України, коли 4 серпня 1914 р. в одній зі львівських кав'ярень відбулися збори місцевого осередку політемігрантів-революціонерів із Наддніпрянщини за участю Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, М. Гаврилка, М. Залізняка і його дружини Олени, Є. Любарського-Письменного, М. Матієвського й О. Назаріва. Вони й ухвалили заснувати СВУ на чолі з Д. Донцовим (після його виходу 21 вересня з організації її очолив М. Залізник, а з грудня 1914 р. — А. Жук). Показово, що виникнення СВУ було радо підтримане керівниками ГУР К. Левицьким і М. Васильком, а також митрополитом Андреем Шептицьким [24].

Невдовзі, за порадою консула Е. Урбаса, до СВУ вступили М. Меленевський й О. Скоропис-Йолтуховський, які підготували низку звернень до народів Європи, а також до урядів нейтральних (на той час) держав, з якими Українська держава мала дипломатичні зв'язки в минулому. Після спільного редагування на пленумі СВУ вони були опубліковані 25 серпня 1914 р. й отримали схвальні відгуки в ряді країн.

У зверненні „До громадської думки Європи”, зокрема, наголошувалося, що царська Росія, зробивши зняряддям своїх агресивних планів фальшивий панславизм, поневолила самостійну Українську державу, розчавила Польщу, послабила Туреччину й збирається захопити Протоки та Стамбул і перетворити Галичину на плацдарм для експансії. Тому навіть воєнний розгром імперії Романових не припинить її зазіхань на сусідні держави й виявиться лише слабким ударом, після чого вона швидко відродиться. „Лише свободна Україна, — зазначалося у вїдозві, — зв'язана з тридержавним союзом, могла би через свою далеку територію від Карпат аж до Дона і Чорного моря творити забороло для Європи проти Росії, яке раз на все зробило б нешкідливою експансію царизму та увільнило б слов'янський світ від впливу панславизму” [25, 2].

На австрійські кошти СВУ оперативно відкрив свої представницькі бюро в столицях і великих містах багатьох європейських країн: два в Швейцарії — в Лозанні — В. Степанківського і в Женеві — Є. Бачинського; два в Стокгольмі — М. Залізняка і В. Степанківського (пізніше — журналіста О. Назарука); по одному — в Берліні (Д. Донцов), Відні (М. Бардах), Лондоні (Дж. Рафалович), Римі (О. Семенів) Софії (член ЦК УСДП А. Ганкевич) й Стамбулі (М. Меленевський). До США із завданням ознайомлення української діаспори з ходом війни виїхав представник СВУ С. Демидчук. Ці бюро, згідно з планом М. Залізняка, стали центрами пресової й літературної діяльності СВУ, звідки розповсюджувалися інформаційні матеріали для закордонної преси, фактично бюро вже виконували роль дипломатичних представництв майбутньої незалежної Української держави.

Головним виданням був щотижневий „Вісник СВУ”, який 226 разів вийшов у Відні в жовтні 1914 — листопаді 1918 рр. (у 1918 р. — під назвою „Вісник політичного, літературного і культурного життя”) за редакцією майбутнього академіка ВУАН, літературознавця М. Возняка, В. Дорошенка і А. Жука. Німецькою мовою в столиці Австро-Угорщини протягом 1914—1917 рр. виходив щотижневик „Ukrainische Nachrichten”,

фаховим редактором якого був член УСДРП М. Троцький. Всього вийшло 100 випусків часопису, кожен тиражем до 4 тис. примірників; на німецьку мову тексти перекладалися секретарем президії СВУ В. Козловським, а технічне редагування здійснював спочатку Я. Біберович, майбутній дипломат ЗУНР, потім — Ю. Бачинський.

У Лозанні з 1915 р. під редакцією Є. Бачинського французькою мовою друкувався ілюстрований щомісячник „La Revue Ukrainienne”, націлений на пропаганду державницьких прав України серед населення країн Антанти. Всього вийшло 9 номерів журналу, кожен тиражем до 7 тис. примірників; у травні 1917 р. він був реорганізований у тижневик „L'Ukraine”. СВУ опублікував також близько 80-ти агітаційно-пропагандистських книжок і брошур дванадцятьма мовами. Особливе значення для міжнародної популяризації мали книжки М. Грушевського „Українське питання в його історичному розвитку” (німецькою мовою) й засновника української наукової географії та геополітики С. Рудницького „Україна і українці” (німецькою й італійською), а також збірки „Царська Росія — гнобителька народів” — румунською та „Україна, Росія і Туреччина” — турецькою мовами.

Показово, що С. Рудницький обґрунтував геополітичну доцільність утворення балто-чорноморської федерації за участю України, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Білорусі. Але до переліку країн-членів федерації науковець не включив Польщу, вважаючи, що вона є „середньоевропейським краєм, котрого природні зв'язки лежать у Середній Європі” [26, 181].

Важливою формою інформаційно-пропагандистської роботи СВУ була й підготовка бюлетенів для закордонної преси, зокрема, в Берліні в 1915—1916 рр. видавався „Nachrichten des Ukrainischen Pressebüros”, в Берні в 1916—1917 рр. виходив німецькою, англійською й французькою мовами прес-бюлетень „Служба інформації народів Росії”; інформаційні бюлетені розповсюджувало й прес-бюро СВУ в Лозанні. В Болгарії розвідки членів СВУ друкували газета „Камбана”⁵ й щомісячник „Читалище”. Всі прес-бюро (крім лондонського представництва), як і видання СВУ, фінансувалися австрійським і німецьким урядами.

Воєнні невдачі Німеччини в Східній Пруссії й на Варшавському напрямкові, поразка в битві на р. Марні й відступ австро-угорських військ із Галичини в серпні—жовтні 1914 р. остаточно перекреслили план „бліцкригу” генерал-фельдмаршала А. фон Шліфена й змусили вище військово-політичне керівництво Другого району вдатися до максимальної мобілізації всіх додаткових ресурсів, включно з пропагандистським арсеналом. Не випадково вже 9 вересня 1914 р. газета „Norddeutsche Allgemeine Zeitung” опублікувала звернення СВУ „До громадської думки Європи”.

Для більш ефективного пропагандистського забезпечення воєнно-політичних цілей Німеччини у жовтні 1914 р. в системі МЗС було створено Центральне управління закордонних служб на чолі з майбутнім послом в Українській Державі — бароном А. Муммом фон Шварценштайном. До дорадчого комітету ЦУЗС серед інших увійшли один з лідерів Партії центру й майбутній віце-канцлер М. Ерцбергер та професор Берлінського університету, орієнталіст Е. Йекх, а до числа штатних співробітників були зараховані журналіст П. Рорбах і А. Шмідт, які невдовзі стали впливовими лобістами українського вектора „східної політики” імперії.

Таким чином, з початком світової війни на провідні ролі в реалізації українського вектора зовнішньої політики Німецької імперії вийшло молодше політичне по-

⁵ Болгар. „Дзвін”.

коління, не переобтяжене „політичним заповітом” О. фон Бісмарка, що, як відомо, категорично застерігав своїх наступників від передчасного нападу на Росію: „Навіть найбільш сприятливий результат війни ніколи не призведе до розкладення основної сили Росії, яка ґрунтується на мільйонах власне росіян... Ці останні, навіть якщо їх розчленувати міжнародними трактатами, так само швидко знову з'єднуються один з одним, як частинки розрізаного шматочка ртуті” [27, 667]. Але П. Рорбах і його одноподумці виявилися готовими, принаймні на декларативному рівні, визнати право українців на створення власної повноцінної держави.

Працівники Центрального управління закордонних служб, яке в січні 1915 р., з переорієнтацією головних воєнних зусиль Берліна й Відня на Східний фронт, було підпорядковане інформаційному (розвідувальному) відділу МЗС, створили ефективну систему пропаганди військово-політичних завдань Німеччини. Зокрема, у Веймарі П. Рорбах і Е. Йєкх видавали тижневик „Das Größere Deutschland” (1914—1915 рр.), що висвітлював українську проблематику в контексті континентальної війни проти Російської імперії, а в Берліні вони ж за участю А. Шмідта друкували тижневик „Deutsche Politik” (1916—1918 рр.), де українському питанню також надавалося значної уваги.

Крім того, зусиллями співробітників Управління в Німеччині було розпочато підготовку до друку праць Д. Донцова „Ідея української держави і війна з Росією” та С. Рудницького „Україна і українці”, в яких з міжнародно-політичного й правового погляду обґрунтовувалася потреба створення незалежної від Росії Української держави. П. Рорбах докладно виклав положення роботи Рудницького для свого тижневика „Das Größere Deutschland” (28 листопада 1914 р.), а також написав для мюнхенської газети „Suddeutsche Zeitung” статтю „Що таке Україна і українське питання?” (6 грудня 1914 р.). Тоді ж побачила світ книга Рорбаха „Війна і німецька політика”, в якій стверджувалося, що відновлення української державності звільнить Німеччину від російської зовнішньої загрози.

Під тиском Берліна МЗС Австро-Угорщини змушене було 20 листопада 1914 р. сповістити послів у Берліні (принца фон Гогенлоє-Шиллінгфюрста) й Стамбулі (маркграфа І. Паллавічіні), що „нашою головною метою в цій війні є максимально тривале послаблення Росії, і для досягнення цієї мети в разі нашої перемоги ми розпочнемо заснування незалежної від Росії Української держави” [22, 168].

Отже, Наддніпрянська Україна, як і раніше, продовжувала цікавити вище керівництво Другого райху не лише як потенційне сировинне джерело, а й як дестабілізуючий чинник внутрішньополітичного життя Російської імперії. Саме на такі аспекти була спрямована увага авторів заснованого в січні 1916 р. Німецькою спілкою підтримки волелюбних прагнень українців „Вільна Україна” часопису „Osteuropäische Zukunft”⁶, політична спрямованість якого визначалася в МЗС та воєнному міністерстві райху. Воєнний еґоїзм імперських політиків і військових був прихований за аргументованою демонстрацією співчуття до українських проблем, хоча траплялися й поодинокі приклади щирого ставлення до інтересів пригноблених націй російської вічної „тюрми народів”, як її влучно „охрестив” після відвідин французький літератор і монархіст маркіз А. де Кюстін у книжці „Росія в 1839 році”. Політичний прагматизм підказував представникам німецької еліти, що єдиним чинником, який міг би зацікавити провідників потенційного східноєвропейського союзника, була ідея національної державності.

⁶ Нім. „Майбутнє Східної Європи”.

Так у розпал світової війни набув організаційного оформлення рух німецьких учених, політиків і підприємців — „Середня Європа” (Mitteleuropa), кінцевою метою якого було створення в геополітичному регіоні між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями спільного економічного, культурного і правового простору народів під егідою Німеччини. Головним речником ідеї „Середньої Європи” виступив теолог і політик Ф. Науманн — визнаний лідер нового (чи соціального) лібералізму, що мав спрямувати в єдине річище класової солідарності, гуманізму й демократії дві найпотужніші хвилі модерної німецької історії — національно-буржуазну й соціалістично-пролетарську. Таким же духом компромісу й солідаризму, порозуміння й доброї волі була просякнута ідея середньоевропейської федерації, обґрунтована Ф. Науманном у низці статей і підсумковій книзі „Середня Європа”, що побачила світ у жовтні 1915 р. й невдовзі була перекладена англійською, французькою, італійською, угорською, шведською й російською мовами загальним накладом понад 213 тис. примірників.

Науковець наголошував, що східноєвропейські народи (фіни, естонці, литовці, поляки, чехи, „рутенці”, а також болгари й румуни) ще надто слабкі для самостійного державного існування, за умов здійснення російських зовнішньополітичних планів їхні титанічні зусилля останніх десятиріч будуть зведені нанівець. Тому успіх у розбудові державності цими народами залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Німеччини.

Найбільш далекоглядні „середньоевропейці” невтомно застерігали офіційний Берлін від будь-яких експансіоністських намірів у Східній Європі, серед них був і всесвітньовідомий економіст та соціолог М. Вебер. Як і переважна більшість тогочасних європейських науковців, він відносив українців до західних слов'ян і наголошував, що „всяка політика по той бік нашого східного кордону, якщо саме вона є реальна політика, неминуче є західнослов'янська політика, та не німецько-національна політика... На Сході, але аж ніяк не на Заході, матимемо ми культурні завдання поза нашими кордонами” [30, 85]. Для науковця цілком природним було те, що українці з вищим, ніж у росіян, рівнем розвитку матеріальної й духовної культури, мали утворити свою власну незалежну національну державу.

На зорі ХХ ст. М. Вебер, тоді професор Гейдельберзького університету, опинився під впливом драгоманівського федералізму, з яким його познайомив український філософ і громадський діяч Б. Кістяковський, який саме в Парижі готував до друку двотомник праць великого мислителя. Особливо М. Веберу імпонувала викладена в „Історичній Польщі та великоросійській демократії” компромісна програма перебудови Росії на засадах самоврядування й автономізму. Німецький соціолог неодноразово посилався на М. Драгоманова як на автора найдемократичніших засобів вирішення національного питання в мультиетнічній Європі, а також був добре обізнаний з програмними документами провідних українських політичних партій Наддніпрянщини. Задовго до В. Винниченка М. Вебер зі знанням справи зауважував, що „лише проблема автономії приблизно 30 млн малоросів є пункт, на якому затамовують подих навіть найпослідовніші (російські. — Авт.) демократи” [18, 138].

Однак в силу низки об'єктивних причин (невтішна для Берліна ситуація на фронтах світової війни, наростання націоналістичних настроїв у німецькому суспільстві та ін.) погляди „середньоевропейців” не були в повному обсязі покладені в основу „східної” політики кайзерівської Німеччини. Реально вона формувалася в трьох центрах:

1) Пангерманський союз і Партія батьківщини ставили за мету розгром Російської імперії й відсунення її кордонів далеко на схід, а існування незалежної України розглядалося виключно в межах німецької економічної експансії на Схід і колонізації Донбасу, Криму та Приазов'я;

2) журналістсько-академічна група П. Рорбаха виступала за унезалежнення неросійських народів Російської імперії, а Україна потенційно розглядалася головним форпостом у Східній Європі проти експансії Росії на Захід.

3) група професора О. Гетша розвивала політичний напрям фон Бісмарка й виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою.

Оточення кайзера Вільгельма II й командування Збройних сил лавірували між поглядами Пангерманського союзу й групи О. Гетша, рейхскацлер Т. Бетман-Гольвег і МЗС Німеччини схилилися до рекомендацій групи П. Рорбаха. Таке розуміння позиції Другого райху й зумовило заяву Т. Бетмана-Гольвега в рейхстазі, в якій він наголосив: „Німеччина є й хоче залишитися оплотом миру і дружби великих і малих націй. Це є також основою для нашої позиції щодо України, прагнення й національно-історичні права якої добре відомі кайзерівському німецькому урядові. Ми бажаємо з відкритим серцем, щоб рани, завдані українському народові російським гнітом, так швидко зажили, як це можливо. Відносно можливого заснування самостійної Української держави кайзерівський німецький уряд ставиться прихильно”.

Але загалом „Randstaatentheorie” не мала особливого впливу на німецьку східну політику, в якій переважали анексіоністські й експансіоністські тенденції. Розроблені інтелектуалістами концепції слугували лише хорошою ідейною основою для більшої популяризації анексії серед громадської думки Другого райху. Берлін відкинув шлях, запропонований М. Вебером та Ф. Науманном, і хоча невдовзі взявся-таки за часткове „розчленування Росії”, однак дотримувався великодержавної політики, особливо коли центрального, особою в її формуванні став призначений у серпні 1916 р. 1-м генерал-квартирмейстером верховного командування (фактично — його главою) генерал піхоти Е. Людендорф.

Хоча німецька воєнна стратегія на 1916 і 1917 рр. не містила чіткої орієнтації на утворення Української держави, все ж інституції, створені для інформаційно-аналітичного забезпечення німецької експансії на Схід, продовжували масштабну діяльність, зорієнтовану на далеку перспективу. Вище політичне керівництво Німеччини, яке на початку війни погодилося на обмежене сприяння державотворчим прагненням українців, саме на зламі 1915—1916 рр. остаточно усвідомило, що Україна може стати для Другого райху не просто допоміжним, а й життєво важливим чинником для досягнення перемоги у війні, а найважливішою передумовою для використання цього чинника є визнання права українців на створення національної держави.

Британський уряд, як і Центральні держави, обґрунтовуючи ідею перемоги над ворогом у Великій війні, прагнув залучити на свій бік малі („недержавні”) народи, проголошуючи зрозумілі для них гасла про національне самовизначення. Для цього з початком війни в країні було створене „Агентство пропаганди публічної підтримки національного самовизначення” зі штатом науковців, журналістів і письменників, які вміло використовували громадську думку й проводили пропагандистську діяльність. На думку більшості дослідників, західні союзники Росії по Антанті про українське питання вперше дізналися саме з німецьких джерел, але матеріали британської преси й урядових структур періоду Першої світової війни засвідчують їхню ґрунтовну поінформованість про сутність української проблематики. Варто згадати, при-

наймні, праці відомих британських дослідників Центрально-Східної Європи, а в той час — співробітника МЗС А.Дж. Тойнбі й викладача Лондонського університету Р.В. Сетон-Вотсона.

Виходець із елітарної родини вікторіанської епохи й випускник Оксфорду А. Тойнбі дізнався про існування українського народу під час Боснійської кризи 1908—1909 рр. від свого колеги по навчанню, уродженця подільського Немирова — Л. Неміра (Леві Бернштейна-Немировського). А інтерес до української проблематики розвинувся в майбутнього автора монументального 12-томного „Дослідження історії” саме під впливом подій світової війни, коли вже в грудні 1914 р. в статті „Слов’янські народи” він згадав „малоросіян” як другий за чисельністю слов’янський етнос [31, 36]. Молодий дипломат-науковець наголосив на тому, що „первісним центром розселення слов’ян, вірогідно, був регіон у Центральній Європі, приблизно окреслений Карпатськими горами на заході, трясовинними болотами — на півночі, течією річки Дніпро — на сході й чорноморськими степами — на півдні” [31, 38].

Через рік у книзі „Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову” А. Тойнбі вже дав розгорнуте розуміння топоніму „Україна” не як країни Росії, а як широкої території від Карпат до Волги на межі величезних природно-географічних регіонів, натякаючи на детермінованість посередницької ролі України в історії. По-друге, вчений вказав на давню історію української землі, ототожнюючи її з відомою від Античності „країною чорнозему” [32, 77].

Нарешті, своєрідною відповіддю на проект „Середньої Європи” Ф. Науманна стала концепція „Нової Європи” одного із засновників Школи слов’янських та східноєвропейських досліджень при Лондонському університеті Р. Сетон-Вотсона. Напередодні війни він мав намір відвідати союзну Британії Російську імперію, аби з’ясувати для себе її урядову політику щодо майбутнього України, Польщі й Фінляндії. Але після докладного ознайомлення з петербурзькою пресою й спілкування з провідними слов’янськими діячами різного ідеологічного спрямування науковець відмовився від попереднього задуму й натомість зустрівся у Львові з митрополитом Андреем Шептицьким, І. Франком, М. Грушевським, К. Левицьким, С. Бараном та іншими провідниками галицького українства. Не випадково біографи Р. Сетон-Вотсона стверджують, що завжди „боротьба українців... супроти уряду Санкт-Петербурга зустрічала його міцну підтримку” [33, 99].

У заснованому Р. Сетон-Вотсоном спільно з майбутнім першим президентом Чехословаччини Т.Г. Масариком у жовтні 1916 р. журналі „Нова Європа” британський славіст обстоював потребу створення незалежних України, Польщі, Литви та інших держав, що відповідало б довготривалим інтересам Європи. Подібно Р. Челлену, він вважав, що українське питання було однією з головних причин Першої світової війни, а перебіг її подій довів, що надалі ігнорувати цю проблему неможливо. Українське питання, переконував Р. Сетон-Вотсон, не модерна вигадка Берліна й Відня, а застаріла проблема Європи, „про що свідчать численні книги, присвячені українським подіям, що були надруковані англійською вже XVII ст.” [18, 141].

Витоки ж російсько-українського конфлікту Р. Сетон-Вотсон вбачав у Переяславсько-Московській угоді 1654 р., адже „неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку, стояла стара Москва, в якій автократія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула додаткової потужності методами, запозиченими із Заходу; з другого — вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції” [18, 142].

Таке зацікавлення британських науковців (а разом з ними й окремих провідних політиків) інформацією про Україну можна пояснити неврегульованими геополітичними суперечностями між Лондоном і Петербургом. Агресивна континентальна Російська імперія своїми панславістськими гаслами заважала планам правлячих кіл не менш напористої „господарки морів” поширювати свій воєнно-політичний вплив у Центрально-Східній Європі. Лідер лібералів і непересічний дипломат Д. Ллойд Джордж стверджував, що напередодні призначення його прем'єр-міністром, восени 1916 р., були розроблені плани послаблення Росії, які передбачали „створення ефективного бар'єру проти російського домінування в Європі”.

Таким чином, як і будь-яке питання, пов'язане з національним відродженням, українське питання, було започатковане в українському громадянстві з висування на порядок денний ідеї національного самовираження та самобутності. А з розвитком політичної свідомості на поч. ХХ ст. воно трансформувалося від культурницького напрямку й вимог задоволення національно-духовних потреб української нації до здобуття нею державного самовизначення.

Проте з огляду на його просторову масштабність, соціально-економічну комплексність і етно-конфесійну багаторівневість, залучення до сфери безпекових інтересів провідних держав регіону, чий офіційні ідеології (національні міфи) були безпосередньо пов'язані з цивілізаційною й державно-правовою спадщиною Русі, українське питання мало шанси постати як самостійний чинник міжнародної системи відносин та визвольного руху лише внаслідок загальноєвропейських воєнно-політичних конфліктів

Такими були, зокрема, Тридцятилітня війна 1618—1648 рр., Велика французька революція 1789—1799 рр. і наполеонівські війни 1799—1815 рр., Перша світова війна 1914—1918 рр. Послаблення позицій держав, які контролювали українські етнічні землі, руйнування традиційних засад життя, що супроводжувалося революційними вибухами, неминуче передформувало регіональну та європейську політичну карту певною мірою компенсували внутрішню незрілість і структурну неповноцінність українського націотворення, перетворюючи міжнародний чинник на пріоритетний у справі відродження державності.

Об'єктивно українське питання й, відповідно, роль незалежної української державності в структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відбиття в стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й меншою мірою — Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними як важливий чинник послаблення, а то й розвалу, Російської імперії. Але співвідношення внутрішніх і зовнішніх аспектів революційної боротьби залишалося мінливим, і алгоритм їхнього поєднання в інтересах справи національного визволення вже цілком залежав від українського проводу по обидва боки Збруча.

Використані джерела та література:

1. *Huntington S.* The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. — Norman: University of Oklahoma Press, 1991. — 366 p.
2. *Schmitter Ph. S.* Democratization, Waves of. // Encyclopedia of Democracy. Vol. 2. — New York, 1995. — P. 346-347.
3. *Ясь О.* Український аташе в Європі: багатолік відповіді Михайла Драгоманова // День. — 2010, 17 вересня.

3.1. Міжнародний контекст українського питання напередодні і в роки Першої світової війни

4. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг; Фенікс, 1993. — 336 с.
5. Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. — Band 1: A-F. — Paderborn; München; Wien; Zürich: Verlag Ferdinand Schöningh, 2000. — 633 s.
6. Романчук О.К. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. — К.: Т-во „Знання” УРСР, 1990. — 64 с.
7. Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 442, оп. 541, спр.8.
8. Левандовський В. Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу (за матеріалами західноєвропейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини XIX сторіччя) // Політологічні читання. — 1992. — № 4. — С. 165—170.
9. Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів: Світ, 1996. — 800 с.
10. Животко А. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 1999. — 368 с.
11. Borowsky Peter. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen. Historische Studien. — Lubeck und Hamburg: Matthiesen, 1970. — 316 s.
12. Remer Claus. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. — Frankfurt-am-Main — Berlin — Bern — New-York — Paris — Wien: Verlag Peter Lang, 1997. — 408 s.
13. Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 3320.
14. Центральний державний історичний архів України в Києві, ф. 365, оп. 1, спр. 997.
15. Bachmann K. Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland. Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907—1914). — Wien-München, 2001. — 292 s.
16. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914. — Львів: Друкарня О.О. Василян, 1926. — 737 с.
17. Bihl W. Die Beziehungen zwischen Oesterreich — Ungarn und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908—1914 // Galizien um die Jahrhundertwende. Hrsg. von Karlheinz Mack. — Wien-München, 1990. — S. 30—51.
18. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). — К.: „Політична думка”, 1996. — 448 с.
19. Кураєв О. Ідея української держави і нові засади „східної політики” Німеччини (1914—1916) // Розбудова держави. — 2000. — № 7—12. — С. 160—170.
20. Потик С.Д. Українці в Австрії 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 236 с.
21. Велика історія України: У 2-х томах. — Т. II / Передм. д-ра І.П. Крип'якевича; Зладив М. Голубець. — К.: Глобус, 1993. — 400 с.
22. Hornykiewicz Theophil. Ereignisse in der Ukraine 1914—1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. — Philadelphia-Horn, 1966—1969. — Bd. 1. — 450 s.
23. Bihl W. Die Tätigkeit des ukrainischen Revolutionärs Mykola Zaluzniak in Österreich-Ungarn // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. — 1965. — Bd. 13. — S. 220—231.
24. Дорошенко В. Союз визволення України // Свобода. — 1954, — 6 серпня.
25. Вістник Союзу визволення України. — 1914. — № 1.
26. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — 416 с.
27. Історія дипломатії: [сб.] / Сост. А. Лактионов. — М.: АСТ, 2005. — 943 с.
28. Naumann F. Werke. — 4 Bd. — Köln, 1966. — 766 s.
29. Naumann F. Mitteleuropa. — Berlin: Verlag Reimer, 1915. — 800 s.
30. Weber M. Deutschland unter den europäischen Weltmächten. Gesammelte politische Schriften. — München. — 1921. — 488 s.
31. Toynbee A.J. The Slav peoples // The Political Quarterly. — 1914. — № 4. — P. 30—39.
32. Toynbee A.J. The new Europe. Some essays in reconstruction. — London and Toronto: J.M. Dent and sons Ltd., 1916. — 183 p.
33. Seton-Watson H., Seton-Watson Ch. The Making of a New Europe. R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. — London, 1981. — 382 p.

3.2. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР

У ХХ столітті українство увійшло, не маючи власної державності, будучи не суб'єктом, а об'єктом міжнародних відносин. Проте розшматована між двома могутніми імперіями — Російською та Австро-Угорською — нація ніколи не полишала мрій про національне визволення і повномасштабне відродження, постійно нагромаджувала визвольний потенціал і готувалася до вирішальних битв за розв'язання українського питання.

Реалізація прагнень українства з неминучістю вела до суттєвих змін на політичній карті Європи, передбачала, практично, автоматичну трансформацію відносин українців з сусідами-поневолювачами з внутрішніх, міжнаціональних на міжнародні, міждержавні, а також налагодження зв'язків з ближчими і дальшими країнами відповідно до власних потреб і можливостей. У тій чи іншій формі така перспектива ідейно-теоретично обґрунтовувалась всіма українськими політичними партіями, їх програмами.

Партії Наддніпрянської (Російської) України висували мету повалення самодержавства, як оплоту соціального і національного гніту, і запровадження широкої національно-територіальної автономії України у федеративній демократичній республіці Росія. Партії Підавстрійської України (Східної Галичини, Північної Буковини, Карпатської Русі) прагнули до втілення в життя ідеї „коронного краю”: об'єднання згаданих етнічних територій у адміністративну цілість під зверхністю Габсбурзької корони (як гарант від неминучої польської експансії) задля здійснення програми культурно-національної автономії. Однак досягнення окреслених завдань вважалося труднодосяжним, особливо після початку Першої світової війни, в якій надмогутні міждержавні угруповання — Антанта і Троїстий (згодом — Четверний) союзи прагнули до переділу світового простору, перетворивши Україну на один з найкривавіших плацдармів воєнного протиборства.

Ситуація різко змінилася після Лютневої (1917 р.) революції в Росії. Повалення самодержавства викликало своєрідний демократичний вибух у суспільстві. Його похідною і водночас органічною складовою стала Українська національно-демократична революція. Натхненник, організатор, політичний керівник українського руху — Центральна Рада — оформила напрацьовані теоретичні програмні настанови в цілісну концепцію революції. Її наріжними каменями були: гідний внесок українців у закріплення, розвиток демократичного, республіканського ладу в Росії, перетворення країни на федерацію самоврядних національно-державних (автономних) утворень, одним з яких і мала стати Україна. Визначальними моментами запропонованої державно-правової моделі мали стати Українські Установчі збори, які б дозволяли порядкувати на власній території, виходячи, передусім, з національних інтересів, і Всеросійські Установчі збори, які б законодавчо спрямовували, врегульовували життя в цілій Російській федерації, в тому числі і в Україні, що зобов'язувалась делегувати федеральному центру відповідні функції і жити за спільними загальними законами як автономна частина демократичної республіки.

Лідери Української революції — М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, М. Ковалевський та ін. вважали, що перетворення в життя такої платформи (її офіційно схвалив Український національний конгрес 6—8 квітня 1917 р.) принесе

користь українцям, відкриє шлях до відродження нації у всіх сферах буття — в економіці, політиці, культурі, державотворенні і водночас позитивно вплине на розвиток федеративної Росії, зміцнить її могутність. Тому досягти бажаної мети можна цілком легітимним, мирним шляхом, без силових, воєнних акцій, розгулу пристрастей, культивування ворожнечі тощо.

Однак зовсім інакше сприйняв досить помірковані домагання українців Тимчасовий уряд. Він розцінив їх як зазіхання на цілісність Російської держави, руйнацію її потенціалу, в тому числі, і в першу чергу — воєнного, що злочинно послабляло країну перед ворогами. Замість очікуваної домовленості з російськими демократами Центральна Рада у відповідь одержала лише зухвалі відкидання законних, логічних пропозицій, брутальні шовіністичні кампанії в пресі, відкриті погрози застосувати силу для „наведення порядку”. Тоді, спираючись на масове революційне піднесення, Центральна Рада стала на шлях самочинного здійснення обраного політичного курсу. 10 червня 1917 р. було оголошено Перший Універсал, згідно з яким декларувалося бажання України перетворитися на автономну частину Росії, а 15 червня створено Генеральний Секретаріат — орган української виконавчої влади.

За таких обставин Тимчасовий уряд змінив тактику і направив до Києва на переговори трьох міністрів — О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Результатом домовленостей стали Другий Універсал Центральної Ради і постанова Тимчасового уряду з українського питання, оприлюднені 3 липня 1917 р. Незважаючи на те, що Центральна Рада зобов'язалася не робити більше самочинних кроків щодо запровадження автономії України аж до Всеросійських Установчих зборів, сам факт переговорів, ухвалені рішення стали легітимізацією Центральної Ради, яка після поповнення представниками національних меншин визнавалася крайовим органом. Генеральний Секретаріат теж отримував „права громадянства”, хоч і ставав органом Тимчасового уряду в Україні. Це стало очевидною перемогою національно-демократичної революції, наближало Україну до розв'язання питання про власну державність і створювало передумови для визначення зовнішньополітичних орієнтирів.

Щоправда, російський уряд невдовзі вдався до перегляду результатів київських домовленостей. Тимчасовою інструкцією від 4 серпня 1917 р. значно обмежувалися масштаби компетенції Генерального Секретаріату, його прерогативи. Намагання ж Центральної Ради відстояти завойовані позиції великого успіху не мали. По суті патова ситуація кардинально розв'язалась більшовицьким повстанням у Петрограді, поваленням Тимчасового уряду.

У новій ситуації не існувало перешкод для реалізації неурізаної платформи формування автономного ладу в Україні. Кроки в цьому напрямі, рішуче підтримані широкими демократичними верствами, увінчало прийняття Центральною Радою 7 листопада 1917 р. Третього Універсалу. Україна оголошувалась Народною Республікою. Однак тут же заявлялося: „Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка стала федерацією рівних і вільних народів. ... Маючи силу й владу на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії” [1].

Проголошення Української Народної Республіки, наміри будувати федеративні відносини з іншими національно-державними утвореннями колишньої Росії стали, безперечно, визначною віхою, справжнім апогеєм Української революції. Юридично закріплювалося досягнення віковичної величної мети — відновлення національ-

ної державності, що дістала природну назву — Української. Зі створенням УНР народ, нація піднімалися на новий щабель свого розвитку. Перед ними відкривалися небачені до того можливості для масштабних зрушень як у різних галузях внутрішнього життя, так і в міжнародних відносинах. Одним могутнім порухом Україна начебто доганяла нації і держави, що мали можливості еволюції протягом століть, та буквально вривалася до міжнародної спільноти як прогресивний суспільний, національно-державний утвір.

Водночас Центральна Рада і Генеральний Секретаріат як керівні державні інституції УНР з першого ж дня виступили із гострим засудженням більшовицької революції, заявили про рішучу боротьбу зі спробами поширення влади Рад в Україні, не визнали ленінської Ради Народних Комісарів ані всеросійською, ані регіонально-московською владою, звернулися до керівництва національно-державних і регіонально-державних утворів, що дотримувались антибільшовицьких орієнтацій, з ініціативою творення федеративної Росії на нерадянських засадах. Природно, що офіційним Петроградом, який одним з перших своїх державних актів — „Декларацією прав народів Росії” гарантував право нації на самовизначення і їх рівноправ'я, поведінка проводу УНР трактувалася як однозначно недружня, більше того — войовничо-ворожа. Вододіл же між більшовицькою платформою і альтернативними варіантами суспільного розвитку в конкретно-історичних обставинах кінця 1917 р. став рівнозначним відмінності між політикою в інтересах народних мас і політикою, що розходила з цими інтересами (це змушені були визнати М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші керівники УНР і її перші історики).

За цих умов величезну роль відіграла юридична недосконалість визначення Третім Універсалом статусу України в її стіввідношенні з Росією — автономна частина неіснуючої федерації, створення якої і домагалася Центральна Рада. У результаті офіційний Петроград продовжував вважати Україну складовою частиною території Росії (більшовики теж ще не оголошували її федерацією), де контрреволюційні елементи намагаються перешкодити тріумфальній ході соціалістичної революції (прикметно, що в 14 випадках з 15, коли на засіданнях РНК в кінці 1917 р. обговорювалося питання про становище в Україні, доповідачем і автором підготовлених резолюцій був Й. Сталін — нарком у справах національностей і лише одного разу — Л. Троцький — нарком закордонних справ). Місцеві більшовики, сили, що їх підтримували (справедливості ради, слід відзначити, що вони були достатньо політично масштабними і неухильно примножувалися з розвитком подій) розглядали свої зусилля щодо встановлення влади Рад в Україні як цілком природне продовження боротьби зі старим ладом на території, яка просто не має кордону (між Росією і Україною).

Тому і налагодження контактів між Києвом і Ростовом — центром антирадянського заклоту генерала Каледіна (на пропозиції Центральної Ради до урядів країв і областей колишньої „тюрми народів” окрім отамана Всевеликого Війська Донського просто ніхто не відгукнувся) оцінювалось як потуги зовсім ще не зовнішніх, незалежних щодо радянської Росії суб'єктів, здійснювати власний курс, а як дії внутрішніх антидержавних сил, спрямовані проти пануючого в Росії режиму, розраховані на ліквідацію влади, дедалі більше підтримуваної народними масами.

Таким чином, із проголошенням УНР деякий період, поки остаточно визначався вибір її суспільно-політичного курсу, трансформації міжнаціональних відносин (між українцями і росіянами) у міжнародні, тобто міждержавні (між Україною і Росією) не

сталося, як це передбачалося раніше. І весь цей час, за оцінкою М. Грушевського „Україна жила в стані внутрішньої війни” [2]. А РНК Радянської Росії ставав дедалі активнішим чинником цієї „внутрішньої війни”, іншими словами — громадянської війни. Саме в цьому політичному контексті лише й можна зрозуміти і задовільно витлумачити „Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради”. Уже назвою, в якій старанно обходиться назва національно-державного утвору — УНР, автори документа (В. Ленін, Й. Сталін, Л. Троцький) хотіли підкреслити його політичний, а не міжнародний характер. Маніфест визнавав право всіх народів, у тому числі українського, на національну незалежність: „...Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо народну Українську республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними.

Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно” [3].

Зазначимо, що В. Ленін зовсім не випадково не вдається до офіційної назви тогочасного державного утвору — „Українська Народна Республіка”, а з розрахунком говорить про „народну Українську республіку”, що її, як видно з дальших положень документа, Центральна рада не могла представляти. Йшлося про визнання „національних прав і національної незалежності українського народу”. Що ж до Центральної ради, то Раднарком цілком визначено заявляв: „Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику, яка давно вже виражається в невизнанні Радою Рад і Радянської влади на Україні... Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного виразника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди” [4]. РНК висував Центральній раді ультимативні вимоги: відмовитися від дезорганізації фронту та пропуску контрреволюційних частин на Дон, Урал, в інші місця, припинити роззброєння радянських, червоногвардійських частин, а також сприяти боротьбі проти кадетсько-каледінського заклоту. В разі недержання задовільної відповіді протягом двох діб Раднарком мав уважати Раду „в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні” [5]. Таким чином, „Маніфест” не дає жодної підстави трактувати його як визнання Центральної Ради і УНР, що, між тим, неодноразово намагались довести деякі історики.

Прикметно, що сама Центральна Рада також давала собі повний звіт у тому, що РНК не визнає ні її влади, ні УНР. Підтвердженням тому може бути, зокрема, звернення до солдатів Західного і Північного фронтів, куди продовжував відправлятися хліб з України, вплинути на РНК саме з метою визнання УНР, а відтак — і невтручання у її внутрішні справи [6].

Не погодившись по суті з жодною з висловлених претензій РНК, Центральна Рада їх рішуче відкинула. „...На території Української Народної Республіки, — говорилось у посланні, підписаному В. Винниченком і О. Шулгиним, — влада належить демократії України. Всякі замахы озброєною силою на цю владу будуть придушуватись тою ж силою” [7].

Очевидно, на той момент, оглядаючись на дивізії „українізованого” війська, Рада вважала своє становище непохитним. Вона розгорнула інтенсивну кампанію, під час якої доводила, що поява „Маніфесту” — це оголошення війни Україні, видавала свою боротьбу проти рад в Україні і в Росії за війну між Україною і Росією, між двома

народами. 5 грудня 1917 р. В. Винниченко говорив про „Маніфест”: „Оголошення нас „буржуями” — засіб боротьби неукраїнців з українцями. Боротьба, яку тепер ведуть з нами більшовики, боротьба національна ... Не Генеральний секретаріат, а Рада Народних Комісарів затіяла братовбивчу війну. Але той, хто підняв меч, від меча і загине ...” [8].

5 грудня 1917 р. РНК розглянув відповідь Центральної Ради на ультимативні умови і, визнавши її незадовільною, вирішив „вважати Раду у стані війни з нами” [9]. Очевидна асиметрія у виборі понять сторонами — „війна між народами” і війна між „РНК і центральною Радою” у світлі вищевикладеного в цілому зрозуміла. Однак впродовж десятиліть чимало дослідників схильні вважати формальне використання терміну „війна” за цілком достатнє для оцінки відносин уже в рамках міждержавних відносин як „українсько-російська”, „українсько-більшовицька”, „українсько-радянська війна”.

Насправді ж воєнних дій аж до початку січня 1918 р. не велось. Зовсім навпаки; протягом грудня 1917 р. РНК кілька разів ініціював різні варіанти переговорів з Центральною Радою, не поспішав міняти цієї позиції навіть після проголошення I Всеукраїнським з'їздом Рад Української Республіки Рад і створенням Народного Секретаріату України — владного центру, альтернативного Генеральному Секретаріату. Незважаючи на те, що остання обставина до крайності загострила обстановку в Україні, активізувала повсюдне встановлення влади Рад, РНК не зважився на прямі дії проти Центральної Ради, хоч і перемістив в Україну, до Харкова, близько 32 тис. червоногвардійців і революційних загонів солдатів для наступу на каледінському фронті” [10]. І головна причина полягала зовсім не в дотриманні принципів міжнародного права чи повазі до Центральної Ради. Радянська Росія просто не мала достатніх військових сил для скільки-небудь масштабної акції проти УНР. Однак сили такі досить оперативно нагромаджувались і передбачити перспективу їх використання в найближчому майбутньому було неважко.

Провідники Української Народної Республіки дедалі більше усвідомлювали всю глибину конфлікту з РНК, починали розуміти прорахунки, допущені при законодавчому оформленні УНР і виборі її політичної платформи, ставали на шлях переоцінки нещодавніх федералістських поглядів і переходу на самостійницькі орієнтації. Крім провалу планів створення Всеросійської федерації на нерадянській основі, така лінія зумовлювалась і намаганнями відмежуватись від політики радянської влади, прихильники якої не дуже рахувались з умовно існуючими кордонами і демократично оформленими державними органами, тим більше такими, які доволіно кваліфікувались як ворожі соціалістичній революції.

До цих обставин додалися і суто зовнішньополітичні чинники. Провідні держави світу на кінець 1917 р., як відомо, все ще перебували у стані війни, й більшовицька революція стала подією, що знаменувала собою значний поворот у ній. Радянська влада запропонувала негайно припинити війну й укласти загальнодемократичний мир. На цю ініціативу відгукнулись лише країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Османська імперія). Після оперативного укладення перемир'я на фронтах у грудні 1917 р., в Бресті-Литовському розпочалася мирна конференція з метою підготовки мирного договору.

Такий розвиток подій не входив до планів країн Антанти і США. З одного боку, вони сподівались на швидкий крах радянської влади, прихід до правління в Росії сил, які б виявилися вірними союзницьким зобов'язанням і відновили воєнні дії.

З іншого боку було б легковажним виключати інші варіанти розвитку подій у Росії. І західні дипломати гарячково почали шукати на території колишньої східної імперії сили, які хоча б частково могли утримувати фронт проти центрально-європейських держав. Серед таких сил і була Центральна Рада.

Країни Антанти виявляли інтерес до України ще до краху Тимчасового уряду й активно зондували ґрунт на випадок розпаду імперії. Коли ж відбулося проголошення Української Народної Республіки і почалося її дистанціювання від радянської влади, Радянської Росії, дипломатичні зусилля західних країн дуже швидко набули масштабного характеру. Щоправда, західні партнери тоді не могли знати, що УНР на той час не диспонувала скільки-небудь масштабними і надійними військовими силами для ведення бойових дій, і результат їх дипломатичних зусиль мав би, в кращому разі, морально-політичний, однак ніяк не воєнний ефект.

На початку грудня 1917 р. до Києва зі Ставки переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Обіцяючи керівникам УНР величезну фінансову, матеріальну, військову допомогу, уряди Франції та Англії вдалися до досить ефектних „заохочувальних” заходів: до Києва були направлені офіційні послы (представники при уряді) — Піктон Баге та генерал Табуї з відповідними вірчими грамотами, нотами, з проведенням відповідних урочистих церемоній тощо [11]. Відсутність державного суверенітету України (в усякому разі його проблематичність згідно з Третім Універсалом) не надто непокоїла країни Антанти. Та й керівництво Центральної Ради, Генерального Секретаріату, передусім В. Винниченко, О. Шульгин, С. Петлюра до певного часу активно підтримували контакти з іноземними емісарами, стимулювали їх активність.

Хоч як намагались антантівські кола схилити на свій бік УНР (чим, дійсно зробили вагомий внесок у вироблення самостійницької позиції), всупереч їм діяли інші чинники. Й останні виявились потужнішими.

Лідери Української революції на той час мали визначитися щодо проблеми укладання миру. Центральна Рада, Генеральний Секретаріат упродовж всього свого існування не раз заявляли про прагнення до миру. Більшовицькі ініціативи, переговори у Бересті зумовлювали прискорення розв'язання питання про участь УНР у мирній конференції. Позначилася тут і позиція Радянської Росії, яка провадила переговори з країнами Четверного союзу, вважаючи і видаючи себе за представника всіх територій колишньої імперії. Звісно, в умовах наростання конфлікту з РНК, подальшого розходження революційних курсів такий стан не влаштував український провід.

Після кількох обговорень на засіданнях Генерального Секретаріату 11 грудня 1917 р. було ухвалено направити до Бреста „мирну делегацію Генерального секретаріату, незалежно від делегації Совіта народних комісарів” у складі М. Порша, В. Голубовича, К. Манієвича, О. Левицького, М. Любинського, О. Севрюка і ряду радників-фахівців [12]. Однак 15 грудня було вирішено вислати на конференцію трьох представників „з інформаційною метою” [13], а 18 грудня було доручено Генеральному секретарю міжнародних справ О. Шульгину „розробити конкретний план посилки делегації і проект української програми, яку мають одстоювати делегати Генерального секретаріату” [14].

22 грудня 1917 р. на урядовому засіданні було вирішено питання про створення Генерального секретарства міжнародних справ [15] (підготовча робота почалася раніше [16]). Власне, у прийнятій ухвалі йшлося про приведення у відповідність на-

зви секретарства, яке до цього займалось міжнаціональними справами, з новими додатковими функціями, які йому ж довелося виконувати у зв'язку з виходом України на міжнародну арену. Генеральним секретарем міжнародних справ став О. Шульгин, який до цього обіймав цю ж посаду, але з назвою секретарства міжнаціональних справ.

Таким чином, на кінець 1917 р. Українська Народна Республіка змогла виробити головні свої зовнішньополітичні орієнтири: а) відмежування від Радянської Росії і оголошення в найближчій перспективі УНР незалежною, суверенною державою — планувалось, що це зроблять призначені на 9 січня 1918 р. Українські Установчі збори; б) тимчасове усунення з порядку денного завдання федеративного переустрою Росії з розрахунком на неодмінне повернення до такого принципу державного будівництва в майбутньому; в) фактична відмова від подальшого співробітництва з країнами Антанти, оскільки останні нізащо не могли примиритися з участю України в мирній конференції в Бересті; г) встановлення якомога тісніших взаємозв'язків з країнами Четверного союзу як найперспективнішої можливості з допомогою зовнішньополітичного фактора вплинути на зміну розстановки сил усередині України; заключивши мир, домогтись при сприянні новоприсланих союзників надійної переваги над противниками Української революції.

Сталося так, що з перших днів свого існування Українська Народна Республіка потрапила в епіцентр світової політики, стала одним з найпритягальніших об'єктів міжнародної дипломатії. Підвищений інтерес до України поспішили виявити не лише країни Антанти, а й Четверного союзу. Розпочавши переговори в Бересті з Радянською Росією, Німеччина й Австро-Угорщина пильно стежили за розвитком подій в національних регіонах свого партнера. Протидія встановленню там влади рад, факти конфронтації з петроградським урядом послужили підставою для того, щоб спробувати обмежити прерогативи російської делегації, змусити її згодитися представляти країну не в колишніх імперських рамках, а виключивши з неї Польщу, Україну, Білорусію і Прибалтику. Почасти це впливало з давніх стратегічних задумів, з якими Німеччина та Австро-Угорщина розв'язували світову війну, почасти з оцінки ситуації в Росії, яка уявлялася критичною, сприятливою для тиску на РНК. Однак представники Радянської Росії на переговорах, рахуючись з реальним фактом відроджуваної польської державності, згоджувалися на вилучення з-під свого впливу і, відповідно, меж відстоюваних інтересів лише однієї Польщі [17].

Тоді країни центральноєвропейських держав звернулися безпосередньо до керівництва нових національно-державних і територіально-адміністративних утворів на теренах Росії, в тому числі й УНР, з пропозицією надіслати своїх представників для участі в Берестейській конференції. Незважаючи на те, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат на той час не раз уже заявляли про намір брати самостійну участь у міжнародному житті, а не через посередництво Радянської Росії, начебто сигналізували тим самим про готовність взяти участь і в мирній конференції [18], позитивно відреагували на ініціативи, що виходили з Берестя і привели до укладення 28 листопада у Фокшанах перемир'я між командуванням Румунського фронту та урядом Румунії (акція була узгоджена з країнами Антанти) з німецько-австрійським блоком [19], остаточне рішення далось нелегко. Зокрема, усвідомлювалося, що для повноцінної участі в переговорах треба мати не лише формальну, а й юридичну державну самостійність. Незборонна ж інерція політичного мислення, незнищенна віра в федералістичні ідеали не дозволяли зважитися на оперативний рішучий крок.

Жевріла надія й на замирення з більшовиками, з РНК — адже двостороння дипломатична активність не знижувалася. Водночас чимало бентежило те, що центральноєвропейські держави також добре розуміли складність ситуації і з перших же контактів почали тиснути на Київ, щоб він уконституював самостійність УНР. Спочатку це викликало опір частини українського проводу. Так, на засіданні Генерального Секретаріату 26 грудня 1917 р. О. Шульгин говорив, що „незалежність нам підсовують німці і тому її не треба оповіщати”, пропонував „помиритися з більшовиками” [20]. А прибічникам негайного оголошення самостійності генеральний секретар відповідав: „...Німці признають незалежність України, але за це вигоргують собі всі економічні впливи. З німецького боку насувається на нас велика небезпека. Треба спертися на всі живі сили Росії — нові республіки. Самостійність настрою мас не підніма і армії нам не утворить. А одночасно прийдеться вести дужчу війну з Росією; в цій війні треба буде опертися на Германію, на її військову силу, а в результаті Україна буде окупірована Германією...” [21].

Отже, принаймні частина лідерів Української революції, а серед них і Голова Генерального Секретаріату — В. Винниченко та й певною мірою Голова Центральної Ради М. Грушевський реалістично бачили перспективу, яка чекала народ, націю, республіку. І якщо робили відповідальний вибір, то це зовсім не означає, що вони були впевнені у правильності здійснюваних кроків, але альтернативи не знаходили, чи не могли її реалізувати.

Неважко було передбачити, що можливості для маневрів на переговорах у делегації УНР буде небагато. Та й відповідних потребам моменту кандидатів до делегації в силу природних причин (повної відсутності дипломатів бодай з якимось фаховим досвідом, необхідною освітою) знайти було неможливо. Тому на переговори було відправлено здебільшого дуже молодих людей: В. Голубовичу (голові делегації) було 32 роки, М. Левицькому — 37, М. Любимському — 26, М. Полозу (Полозову) — 27, Є. Севрюку — 24 роки. Не дивно, що, попри всі їх потенційні особисті якості, на момент Берестейської конференції, вони об'єктивно були малопідготовленими до прямого зіткнення, жорсткого протистояння з грандами європейської дипломатії. Певною мірою це компенсувалося тим, що членів делегації двічі консультував М. Грушевський, який як вчений не лише досить чітко науково прогнозував поведінку всіх суб'єктів переговорного процесу, а й найбільш ґрунтовно й тонко розумівся на суто українських проблемах, національних інтуїціях, ймовірних шляхах їх реалізації.

З першого ж дня участі посланців УНР у Берестейських переговорах виникли ускладнення. Якщо Л. Троцький відразу ж 28 грудня 1917 р. заявив, що російське представництво „не бачить жодної перешкоди до участі української делегації” в мирних переговорах [22], то західні дипломати розпочали дискусію щодо статусу репрезентантів Києва — чи вона самостійна делегація, чи складова радянської [23]. Однак, коли Л. Троцький дізнався, що поза офіційними засіданнями відбуваються таємні контакти українців з німцями та австрійцями, він вдарив на сполох і почав інтенсивні консультації по прямому дроту з Петроградом щодо необхідності кореляції ним же офіційно заявленої позиції. Об'єктивно цього вимагало і рішення Народного Секретаріату УСРР про направлення до Берестя Ю. Медведєва, В. Затонського і В. Шахрая, які мали представляти Україну на переговорах у складі єдиної російської делегації. Оскільки ж Л. Троцький у притаманній його натурі схильності до інтриганства вів власну гру, по суті ігноруючи урядові інструкції, В. Ленін і Й. Сталін викликали його до Петрограда. Заява Л. Троцького про бажання влаштувати паузу

в роботі конференції була охоче підтримана представниками інших делегацій — у всіх на той час нагромадилось чимало питань для погодження з власними урядами.

В особливій нагоді перерва стала й українській делегації. Справа в тому, що в процесі переговорів дедалі жорсткіше виявлялася, так би мовити, „протокольна” позиція країн Четверного союзу: вони не згоджувались укладати договір з утвором, який мав дуже розмитий статус і неясні перспективи — ввійде чи не ввійде до неіснуючої на той момент федерації, чи досягне самостійності тощо. Це не було лише дотриманням формального боку справи, традицій міжнародного життя. Німеччина й Австро-Угорщина поводитися дуже прагматично: вони намагалися створити найсприятливіші умови „для досягнення власних інтересів, передусім матеріальних, на „законних підставах”. Дивилися вони й у майбутнє, прагнучи забезпечити наперед вигоди свого міжнародного становища в повоєнній розстановці сил в Європі.

Досвідчені дипломати в даному разі відкидали специфічний для міжнародного діалогу стиль і вимагали розв'язати питання про самостійність України. Так, німецький генерал М. Гофман „казав українським делегатам, що коли вони хочуть мати формальне право заключити мир незалежно від того, чи заключить його Совітська Росія, то український уряд мусить формально проголосити повну самостійність Української Республіки” [24].

Не випадково між доповіддю делегації в Малій Раді і остаточним рішенням про необхідність Четвертого Універсалу був прямий логічний зв'язок (хоч і вичерпувати проблему державницького статусу України на підставі дії лише одного чинника не варто — вона була значно багатоаспектнішою і складнішою [25]). В тому ж ключі — нагальної потреби вести незалежну, самостійну зовнішню політику — витримана й „Відозва Генерального Секретаріату до народу України про мирні переговори” від 8 січня 1918 р. [26] Завданням негайного укладення мирного договору як першочерговим аргументом мотивував необхідність ухвалення Універсалу і Голова Центральної Ради М. Грушевський, коли представляв документ Малій Раді 11 січня 1918 р. [27].

Оголошення Української Народної Республіки „самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу” [28] стало надзвичайно важливою віхою національного державотворення, відкривало перед нацією якісно нові горизонти на міжнародній арені. У Четвертому Універсалі заявлялося: „Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки” [29].

Однак закріплення в найвищому державницькому акті нового статусу УНР сталося в той момент, коли вона в буквальному розумінні слова була за крок від загибелі. На Київ наступали спільні війська Радянської України і Радянської Росії і дуже швидко з'ясувалося, що чинити їм ефективний опір просто нікому.

Тому паралельно з подіями в Києві під час перебування Л. Троцького у Петрограді було вирішено спробувати домогтися усунення делегації Центральної Ради від переговорів у Бересті, а натомість домовитися із західними партнерами про участь у конференції делегації Радянської України. Було зрозуміло, що без ускладнень здійснити цей план буде неможливо через очевидну його не вигідність для країн Четверного союзу. Проте, розрахунок базувався на тому, що вони будуть поставлені перед реаліями — повсюдним поширенням влади Рад і звуженням до мінімуму впливу Центральної Ради з явною перспективою її зникнення з політичної арени взагалі.

Природно, що з відновленням роботи конференції у Бересті Л. Троцький, А. Іоффе, Ю. Медведєв та й інші радянські представники цілеспрямовано, хоч і з застосуванням дипломатичних прийомів, хитрощів, прагнули реалізувати намічений РНК план: висували різні умови, застереження — делегація УНР мала підписати угоди, які будуть погоджені чи то з урядом Росії, чи то з радянською делегацією, а західним дипломатам доводили, що підписувати мир з Центральною Радою — означає мати справу з „учорашнім днем”, оскільки влада Генерального Секретаріату в Україні фактично не існує і Центральні держави ризикують в очах всього світу опинитися в смішному становищі тощо [30].

Однак молоді посланці УНР виявили неабияку стійкість, методично відкидаючи всілякі домагання російського наркома і його колег, спростовуючи їх аргументи.

Не менша витримка, принциповість і послідовність знадобились і в стосунках з німецькою та австро-угорською делегаціями, їх прагнення укласти мир з Україною зумовлювалося не лише неможливістю подальшого ведення війни (практично всі можливі ресурси на той час було вичерпано), а й пекучою потребою одержати хліб, продовольство, без яких вибухонебезпечна ситуація, що склалася, обіцяла досить швидко досягти критичної межі. Для М. Грушевського — єдиного державного діяча, що інструктував мирну делегацію, було ясно, що за таких обставин вправні дипломати центральноєвропейських держав шукатимуть можливості досягти таких угод, за яких відверто слабку у воєнно-політичному відношенні УНР можна буде змусити „заплатити” за мир своїми сировинно-продовольчими ресурсами. Однак і українці мають скористатися зі скрути, в яку потрапили уряди Німеччини, і особливо — Австро-Угорщини, для досягнення давніх українських територіальних домагань: з’єднання з матірньою Україною її західних теренів.

О. Севрюк згадував пізніше про розмову з М. Грушевським напередодні від’їзду до Берестя: „...Говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляштя, Буковину, Закарпатську Україну, ну, й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв’язку жодного зі Східною Галичиною ні Центральна Рада, ні ми не мали; незручно і тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників і без жодного з ними контакту. „Але ви там вже викрутитеся й зробите якнайкраще для наших інтересів”, — виправляли нас в дорогу такими словами в Києві” [31].

Перспективи реалізації українських задумів виглядали непростими. Ще з кінця 1916 р. в Австро-Угорщині (у порозумінні з Німеччиною) було взято курс на відновлення Польської держави з планами включення до складу останньої більшості з перелічених українських територій, передусім — Східної Галичини. При конкретно-історичному розкладі сил на початок 1918 р. можна було сподіватися, що українські домагання підтримають німці, щоб зайвий раз довести свою першість у союзі з австрійцями. А останні перед загрозою голоду, що насувався, можуть відступитися від своїх симпатій і обіцянок полякам, лише б хоч якось вийти з продовольчої кризи (звичайно, сторгувавшись з українцями).

Варто сказати, що проводирі українського руху в Австро-Угорщині (Українська Парламентарна Репрезентація і Народний Комітет) поводитися дещо двозначно. З одного боку вони постійно заявляли про бажання возз’єднання двох гілок українського народу, а з іншого — самі ж доводили малореальність здійснення таких прагнень найближчим часом і згодні були на культурно-національну автономію українців у складі Австро-Угорщини (стара ідея „коронного краю”) [32]. Тому М. Грушевсь-

кий, особливо докладно визначивши лінію майбутнього кордону між Польщею і Україною на північному сході („дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням”), вважав, що за непоступливості Австро-Угорщини врешті можна буде, використавши всі можливості на переговорах, згодитись і на поміркованіший варіант [33].

Під час другого інструктажу членів делегації, коли вони перебували в Києві, за словами О. Севрюка, „проф. Грушевський жалкував, що нам, правдоподібно, не вдасться включити до України деяких, незначних частин Підляшшя, про що Гофман не хотів нічого й чути з стратегічних причин, і погодився, що мир може бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та північної Буковини австрійського коронного краю” [34].

Однак з перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австро-німецька сторона чи то з обуренням, чи то з глумом відкидала українські пропозиції, гордовито заявляючи, що не допустить втручання у свої внутрішні справи, нізачо не згодиться на „територіальні аспекти” і ніяких розмов про Карпатську („Угорську”) Русь (Закарпаття) й чути не хотіла. Вона категорично протестувала проти пропозицій референдуму в Галичині й Буковині, щоб з’ясувати настрої населення щодо самовизначення цих регіонів. Визнання незалежної УНР ставилось у пряму залежність від згоди України на кордон, який існував між Росією і Австро-Угорщиною на початок світової війни [35].

Однак віденський і берлінський уряди дедалі стійніше вимагали від дипломатів — без хліба з конференції не повертатись. Українські ж делегати, хоч і самі представляли країну, що опинилася у вкрай критичному стані, отримували інформацію про ситуацію в центральних державах і наполягали на своєму.

Тоді, підтвердивши 18 січня 1918 р. спеціальною заявою повноваження делегації Центральної Ради і офіційно визнавши УНР як незалежну державу, що має права на самостійне укладення міжнародних договорів, австро-німецька сторона на сепаратній нараді з українськими представниками вчинила на них безпрецедентний тиск. Міністр Закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені обох держав наголосив, що уряд УНР перебуває в безнадійному стані, а тому слід негайно підписати підготовлений проект договору. У ньому містилися лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни; намір встановлення дипломатичних і консульських відносин між центральними державами й Українською Народною Республікою; зобов’язання УНР доставити центральним державам 1 млн тонн збіжжя та інших харчових продуктів. Всі інші питання відкладалися до пізнішого спеціального погодження між урядами [36].

Видатний український дипломат і політик Д. Дорошенко так оцінив демарш західних партнерів: „Це був диктат, проба нервів українських делегатів” [37]. Однак вони виявили витримку і самовладання.

Наступного дня українські дипломати запропонували свій контрпроект. У ньому було теж три пункти: кордон в Холмщині пролягає за етнографічним принципом (у прямій відповідності з інструкціями М. Грушевського); зобов’язання УНР надати центральним державам збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; зобов’язання Австро-Угорщини провести на етнографічній підставі поділ Галичини на Західну і Східну і утворити зі Східної Галичини й Буковини коронний край (щодо цього мала бути ухвалена окрема таємна угода) [38].

Після офіційного ознайомлення партнерів з цими умовами керівники австро-угорської і німецької делегації О. Чернін і Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна, де було влаштовано широку нараду урядовців обох держав. На ній остаточно було вирішено „... за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить” [39]. По суті було одержано принципову згоду на варіант угоди, контури якої запропонувала українська делегація.

Однак часу на адекватне реагування на підсумковий документ практично не було: з України приходили повідомлення, тривожніші одне за інше. Навколо них весь час зчиняв галас Л. Троцький. Його неодноразові заяви про падіння Києва й Центральної Ради раз у раз спростовувалися українськими делегатами. Нарком закордонних справ Радянської Росії до останнього моменту намагався перешкодити сепаратним переговорам між Україною та австро-німецьким блоком. Уже 27 січня 1918 р. він сповіщав по прямому дроту: „Петроград. Смольний. Леніну.

Договір з Радою готовий. Підписання його можна чекати з години на годину. Лише точні і перевірені дані, що Київ в руках Радянської влади, могли б зашкодити цьому. Дайте знати на Україну, що підписання договору забезпечить центральним державам можливість постійно втручатися в долі України. Лише негайне і остаточне знищення Ради може зірвати змову проти українського народу. Троцький.” [40].

І хоча 27 січня народний секретар УСРР М. Скрипник направив Л. Троцькому повідомлення про взяття Києва, а наступного дня урядова телеграма про перемогу влади Рад в Україні і переїзд до Києва Народного Секретаріату надійшла до Петрограда, Берліна, Відня, Будапешта, Берестя, для ходу і підсумків переговорів вона вже нічого не означала.

Українська делегація ще до полудня 26 січня через спеціального кур'єра мала точні відомості, що Центральна Рада напередодні залишила Київ, однак утаємничила інформацію до підписання договору, яке відбулося вночі 27 січня. Важко повірити, щоб за тогочасних обставин і країни Четверного союзу перебували в інформаційному вакуумі, не знали про падіння Києва. А можливо, їх більше турбувало зовсім інше — як з найбільшою вигодою скористатись із ситуації. І це їм вдалося, якщо і не в абсолютно максимальному обсязі, то принаймні у варіанті, якому можна знайти багато аналогів в історії дипломатії.

Уже 27 січня 1918 р. граф О. Чернін відправив до Відня донесення надзвичайної ваги, в якому передано не лише новий зміст досягнутих з Українською Народною Республікою угод, а й смислову розшифровку формул та їх комбінацій, розгадати далекосяжні наслідки реалізації яких українським делегатам було дуже непросто. В документі говорилося:

„Підписаний сьогодні в 2 години ранку мировий договір між союзними державами з одного боку і Українською Народною Республікою з другого, містить в загальних рисах такі умови: границя між Монархією й Укр. Народною Республікою залишається та сама, що була між Монархією й Росією. Що до Польщі дістає Україна границю, яка в деталях і буде установлена допіру змішаною комісією „згідно з етнографічними відносинами і з оглядом на бажання населення”, і яка взагалі йтиме від Тарнограду до Білгорою і далі вдовж західної межі Холмської губернії. При цім подумано, що західна частина Холмщини, яка переважно є польська, лишиться при Польщі, східна ж, яка є українська, має припасти Україні. Через відповідне представлення цієї думки перед громадянством буде спробовано заспокоїти теперішнє

схвильовання польських кругів відкликом до цієї засади, що спирається на права народів на самоозначення. Додаткова умова:

I. Евакуація окупованих областей Української Народної Республіки, одже головно Волині й Холмщини. Хоча має наступити „безпроводочно” після ратифікації мирового договору, але переведення цієї евакуації доручається комісії, яка по мовчазній згоді переводитиме цю евакуацію в пізнішому часі і поступієво. Ця угода дає нам змогу відкласти евакуацію на який схочемо час, Україна сама бажає, щоб окупація продовжилась ще довший час, бо вона не в силі перейняти на себе організацію краю.

Кошти війни і воєнне відшкодування відпадають з обох боків.

Задля торговельних зносин утворюється такий режим: аж до 31 липня с. р. обмінюються держави почвірного союзу і Українська Народна Республіка цілою надвишкою сільськогосподарських продуктів і індустріальних виробів. Ці надвишки мають бути установлені негайно після підписання миру комісією, яка зійдеться в Києві. Ця комісія установить також негайно спосіб доставки і транспорту.

II. В протоколі, який має бути держаний в таємниці, задокументовано, що Україна посідає надвишку збіжа що найменше в один мільйон тонн, яку вона має дати до розпорядження центральним державам, і що ми маємо допомогти в організації транспорту, при чім подумано про дуже далеко йдучу поміч через виставлення військового й технічного персоналу, так що постачання має опинитись в наших руках. В цьому таємному протоколі зазначено, що ми тільки тоді готові будемо ратифікувати договір, коли ця київська комісія винесе детальні постанови в зазначеному смислі. Після 31 липня протягом 6 місяців по заключенні загального миру є в силі і загальних рисах наш старий торговельний договір з Росією. Для часів після цього періоду має бути заключний новий договір.

III. В одному великому додатковому договорі, який ще не підписаний, хоч уже готовий і буде підписаний цими днями, будуть урегульовані всі адміністраційні, юридичні та інші деталі. Важним серед цих умов є, що поворот коштів за удержання полонених взаємно скасований, але натомість приватні особи в запіллі можуть доходити відшкодування за свої утрати.

IV. В зв'язку з цілим отсим мировим договором стоїть таємна декларація, якою обмінялися лиш я та українські делегати; в ній ми говоримо, що майбутні приязні відносини будуть скріплені тим, що польська, німецька і жидівська меншости на Україні та українське населення Австрії будуть забезпечені в їх культурному й національному розвою. Язі свого боку приймаю до відома, що Україна вже видала закони в цім змислі; українські делегати приймають до відома, що Його Цісарська й Королевська Апостольська Величність при вступі на престол і в тронній промові приобіцяв розбудову вже існуючих в Австрії установ і що австрійське правительство після цього постановило не пізніше 20 липня с. року внести законопроект, згідно з яким „частини східної Галичини з переважаючим українським населенням мають бути відлучені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один коронний край”, та що „австрійське правительство всіма способами, які стоять до його розпорядимости, буде старатись, щоб цей законопроект дістав силу закону”. В кінцевому розділі оголошується, що ця декларація має держатися в таємниці і що вона тратить силу, як що Україна не виконає котроїсь з умов договору. Тим способом створення нового коронного краю, який складався б з східної Галичини й Буковини, зв'язане з

умовою, що Україна дасть до розпорядження центральних держав до 31 липня один мільйон збіжжя.

Я прошу Вашу Ексцеленцію повідомити про це Його Ц. і К. Апостольську Величність і обох міністрів-президентів і особливо підкреслити, що мої міркування що до умови про східну Галичину являються виключно персональними і мають триматися в абсолютній таємниці. Текст договору і декларації будуть вислані з кур'єром, як тільки будуть готові копії"[41].

Якщо дипломатичну мову перекладати на безжально-об'єктивні оцінки, то беззаперечним є те, що безвихідним становищем проводу УНР новоявлені партнери скористалися спритно і сповна. Кожне положення підсумкових документів обумовлювалося такою безліччю застережень, що за реалістичного погляду на них ставало зрозумілим: або ж Україна сплачувала неадекватну ціну за обіцяну допомогу, або її просто брутально, принизливо ошукували, як це було, наприклад, з абсолютно нездійсненними умовами, за яких на користь УНР начебто вирішувалися питання про Холмщину, Підляшшя та Східну Галичину.

Незаперечним є й те, що якби Німеччина та Австро-Угорщина не одержали очевидного економічного зиску, що давав змогу зняти внутрішнє напруження в цих голодуючих країнах, то навряд чи держави Четвертого союзу взагалі підписали б будь-яку угоду з УНР.

Основний текст договору засвідчував завершення стану війни між Українською Народною Республікою з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Османською імперією — з іншого, а також їх бажання жити в мирі і дружбі. Сторони відмовилися від взаємних територіальних та матеріальних претензій, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні взаємовідносини [42].

Договір, підписаний представниками УНР з центральними державами, був актом геополітичного масштабу і клав край кривавому безумству на велетенських просторах з десятками мільйонів населення. На дипломатичному фронті досягалося одне зі стратегічних завдань Української революції. Це досягнення було цілком співзвучним жаданням народів воюючих країн. Водночас патріотично-демократичні сили одержували ще один шанс продовжити вже при вирішальній підтримці зовнішньополітичного чинника процес українського державотворення, національного відродження. Однак австрійсько-німецька сторона під різними приводами буквально відібрала в українських дипломатів єдиний екземпляр таємного договору про Галичину, передала його на зберігання міністерству закордонних справ Німеччини, обопільно домовившись, що в разі недотримання Україною умов постачання хліба (а в те, що їх можна взагалі виконати, міг вірити лише абсолютно позбавлений реалізму політик) автоматично втрачать силу всі домовленості. Шляхом відвертого, цинічного шантажу австрійці домоглися істотного перегляду таємної угоди про Холмщину на користь поляків, не особливо переймаючись грубим порушенням науково-етнографічного принципу, і не полишаючи настійних спроб взагалі „законно похоронити” всю угоду в частині взятих перед українцями зобов'язань.

Далеко не у всьому коректною виявилася конкретизація положень економічного договору: вони йшли незмінно на грані зриву, оскільки західні делегації відверто домогалися односторонніх вигод. Всіляко ухиляючись від точної фіксації своїх зобов'язань, вони, істотно зменшуючи обсяги можливого імпорту в Україну, домогалися від української сторони підписання, потім і виконання умов, які були заздалегідь не-

пропорційними, програвшими, в кінцевому підсумку — навіть згубними для української економіки, а в принципі — часто просто нереальними. Для досягнення мети австро-німецька сторона не зупинялася перед безпардонною ревізією і фальсифікацією „великого договору”, підписаного в Бересті 27 січня 1918 р. [43]. Недалеким від істини був А. Денікін, який вважав, що в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип „...для даного моменту — викачування з України по можливості найбільше кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє — захоплення українського ринку і торгівлі, оволодіння чи підрив української промисловості і штучне утворення сильної заборгованості України” [44].

Ще під час конференції розвіялися надії на примноження українських збройних сил за рахунок формувань з військовополонених, що потрапили до німецьких та австро-угорських таборів. На відповідні прохання представники урядів центральноєвропейських держав відповіли по суті відмовою. Посилаючись на технічні труднощі передислокації українських військ для передачі їх під начало Центральної Ради, вони натомість вимагали походу в Україну власних регулярних збройних сил. Делегації УНР намагалися після відповідних консультацій з урядом, який вже перебував у Житомирі, домовитися, щоб німецькі війська дислокувалися лише вздовж лінії північного кордону України. Та, маючи реальну силу, австро-німецька сторона не стільки домовлялася, скільки диктувала свої умови. І тому без особливих труднощів, скориставшись з безпорадності Центральної Ради, провела такі рішення, згідно з якими збройні сили Австро-Угорщини і Німеччини мали просунути углуб України як гарант дотримання інших положень договору. Власне, навіть текст відповідного документа — звернення Центральної Ради до урядів Німеччини й Австро-Угорщини виробила німецька сторона, а українському представнику — М. Любинському нічого не залишалось, як підписати чужий текст [45]. Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що „сама збройна інтервенція... була вже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирового договору” [46]. І, не чекаючи, доки українські верхи переконують власні маси у доцільності окупації, почали 18 лютого 1918 р., за словами В. Винниченка, „військовий променад по Україні”. Приблизно 25-тисячне більшовицьке військо не могло розраховувати на скільки-небудь серйозний опір блискуче організованим і озброєним австро-німецьким арміям, що досягали 500 тис. чоловік. У квітні радянська влада на всій території України була знищена. Відновлювалася влада Центральної Ради.

Однак між окупаційною адміністрацією і соціалістично-орієнтованим українським політичним проводом досить швидко виникли серйозні суперечності, що почали інтенсивно переростати в конфлікти. Німці й австрійці на кожному кроці переконувалися, що Центральна Рада не лише не допомагає їм реалізувати основну мету їх присутності в Україні — постачання хліба, а й заважає цьому.

Так, у досить великому за обсягом рефераті про австро-німецьку політику в Україні, підготовленому співробітниками міністерства закордонних справ Німеччини, міститься чимало цинічних міркувань і висновків, однак у цілому документ дуже близький до правдивого відтворення ситуації: „Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні і ми не можемо цієї недостачі за-

ступити, як довго не закличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації.

Поперед усього Раді стоїть поперек дороги її власний програм. Провідна думка соціал-революційної партії — це скасування приватної власності, конфіскація всіх приватних маєтків на користь держави з одного боку і рівночасно претензії до держави з боку кожної окремої одиниці на рівне й вистачаюче забезпечення — з другого боку. В результаті, натурально, повний застій всякої продукційної господарської діяльності” [47].

Не дивно, що австро-німецькі військові власті, відверто зневажаючи чинну українську владу, стали на шлях її зміни, що й привело до державного перевороту 29 квітня 1918 р., ліквідації УНР і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського [48].

Отже, перша широкомасштабна зовнішньополітична акція Української Народної Республіки — участь в Берестейській мирній конференції — ознаменувалася перетворенням щойно відродженої національної держави на повноправного суб'єкта міжнародних відносин, практично миттєвим європейським визнанням. Однак, досягнутий на конференції успіх — укладень мирного договору — надав такої зловісної ролі зовнішньополітичному чиннику, що саме він став вирішальним у загибелі тієї ж держави, перервав республікансько-демократичний етап Української революції, поставив народ, націю перед необхідністю подолання нових випробувань.

Використані джерела та література:

1. Українська Центральна Рада. Документи й матеріали. У двох томах. — Т.1. — К., 1996. — С. 399—400.
2. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К. — Відень, 1919. — С. 553.
3. *Ленін В.І.* Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради // Повне зібрання творів. — Т.35. — С. 137.
4. Там само. — С. 138.
5. Там само. — С. 139.
6. Українська Центральна Рада. Документи й матеріали. У 2-х томах. — Т.2. — К., 1997. — С. 12 та ін.
7. Українська Центральна Рада. — Т.1. — С. 512—513.
8. Там само. — С. 513.
9. *Владимир Ильич Ленин.* Биограф. хроника. — Москва, 1974. — Т.5. — С. 111—112. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії (РЦЗВДНІ — колишній ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС). — Ф. 49. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1 зв., 3 зв.
10. *Гарчев П.І.* Червона гвардія України у Жовтневій революції. — Харків, 1969. — С. 67—68; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 411—412.
11. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 — грудень 1919 р.). Ч.П. К. — Відень, 1920. — С. 231—243.
12. Українська Центральна Рада. — Т. 2. — К., 1997. — С. 13.
13. Там само. — С. 38.
14. Там само. — С. 43.
15. Там само. — С. 61—63.
16. Там само. — С. 19—20.
17. Див. *Державин М.* Берестейський мир і Україна // Пам'ять століть. — 1998. — № 1. — С. 42.
18. Див.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — У 2-х томах. — Т.2. — К., 1997. — С. 13, 18.
19. Там само. — С. 13, 338.
20. Там само. — С. 68.

21. Там само. — С. 70.
22. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920. —Т.2. — Прага, 1921. — С. 99.
23. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. —ТЛІ. — Ужгород, 1932. — С. 297—299.
24. Там само. — С. 300.
25. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 403—447.
26. Українська Центральна Рада. — С. 97—98.
27. Там само. — С. 101.
28. Там само. — С. 102.
29. Там само. — С. 102.
30. *Троцький Л.* Моя жизнь. — С. 362—363.
31. Цит. за: *Симоненко Р.Г.* Брест. Двобій війни і миру. — К., 1988. — С. 186.
32. Див.: *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни (1914—1918 рр.). — Львів, 1930. — С. 567, 654, 700—702.
33. Див.: *Дорошенко Д.* Назв, праця. — С. 296.
34. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин 9.11.1918—9.11.1928. Спомини та матеріали. — Львів—Київ, 1928. — С. 155—156.
35. Див.: *Держалюк М.* Назв, праця. — С. 49.
36. Берестейський мир. — С. 119.
37. *Дорошенко Д.* Назв, праця. — С. 314.
38. Там само. — С. 315.
39. Там само. — С. 315.
40. Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії. Справи загального відділу НКЗС. — Спр. 5098.
41. Цит. за: *Дорошенко Д.* Назв, праця. — С. 317—319.
42. Див.: Українська Центральна Рада. — Т.2. — С. 137—139 та ін.
43. Див.: *Пристуляк А.А.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 62—71.
44. *Деникин А.И.* Гетьманство й Директорія на Україні // Революція на Україні: по мемуарам белых. — М. — Л., 1930. — С. 137.
45. *Дорошенко Д.* Назв, праця. — С. 333.
46. Там само. — С. 333.
47. Цит. за: *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. — Ужгород, 1932. — С. 11.
48. Див.: *Солдатенко В.Ф.* Назв, праця. — С. 448—469.

3.3. Дипломатичні досягнення Української Держави гетьмана П. Скоропадського

Дипломатія Української Держави була досить ефективним засобом зовнішньої політики гетьмана П. Скоропадського, що прийшов до влади внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. і усунення від влади соціалістичної Центральної Ради. Розбудова вітчизняної дипломатичної служби зазначеної доби відбувалася в українських складних умовах фактичної окупації території Наддніпрянщини німецькими й австро-угорськими військами, що зумовило однобічну зовнішньополітичну орієнтацію гетьманату на Центральні держави, принаймні, до кінця жовтня 1918 р. Але водночас П. Скоропадський, на відміну від своїх попередників із „першої” Української Народної Республіки, в умовах порівняно внутрішньополітичної стабілізації надавав набагато більше уваги міжнародним проблемам і особисто контролював здійснення головних напрямків зовнішньої політики держави.

Серед них слід виділити: 1) відносини з країнами Четвертого союзу; 2) взаємини з РСФРР та іншими державами і державними утворами, що постали на теренах колишньої Російської імперії (рандштатами — німецькою — „українними державами”); 3) відносини з нейтральними державами і (з початку листопада 1918 р.) з Антантою. З огляду на загальне внутрішньополітичне й міжнародне становище гетьманату та пріоритетні цілі дипломатії Української Держави, хронологічно її можна поділити на два нерівні періоди: 1) 29 квітня — 14 листопада 1918 р., коли вітчизняна дипломатія, незалежно від ідейно-політичних уподобань її керівників, спрямовувала свої зусилля на утвердження незалежної Української Держави як повноправного суб'єкта міжнародних відносин; 2) 14 листопада — 14 грудня 1918 р., коли відбулося повернення до федералістського зовнішньополітичного курсу.

Протягом першого періоду МЗС Української Держави очолювали фаховий історик держави і права України М. Василенко (3—20 травня 1918 р. як т. в. о. міністра закордонних справ) і відомий громадсько-політичний діяч та історик Д. Дорошенко (20 травня — 2 вересня 1918 р. як керуючий МЗС і 2 вересня — 14 листопада 1918 р. — міністр), у другий період — державний контролер у попередніх урядах гетьманату й також історик та освітлю Г. Афанасьєв. Коло партнерів Української Держави розширилося за рахунок Швейцарії, Швеції та нових незалежних держав на постімперському просторі, — Грузинської, Вірменської й Азербайджанської демократичних республік, Всеволодського Війська Донського, Кубанської й Білоруської народних республік, Польщі та Фінляндії. Гетьманат мав уже 11 дипломатичних і близько 50-ти консульських представництв у двадцяти країнах, а на українській території перебувало 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24-х держав.

За безпосередньої участі Д. Дорошенка в стислі терміни було завершено формування організаційної структури МЗС (як центрального відомства, так і закордонного дипломатичного представництва): вже з 1 червня 1918 р. набула чинності його нова штатна структура, остаточно затверджена законом від 17 серпня. На міністерство покладалося виконання завдань, аналогічних викладеним ще в „Проекті організації Народного Міністерства Справ Закордонних” УНР (січень 1918 р.), але його структура окреслювалася набагато детальніше. На чолі зовнішньополітичного відомства стояли міністр і два його товариші, що призначалися особисто гетьманом; їм допомагали 4 радники і 8 урядовців для особливих доручень, які призначалися

вже міністром. Дорадчо-колегіальний орган відомства — Рада міністерства — складалася з товаришів міністра, директорів департаментів МЗС і п'яти членів, яких затверджував гетьман (О. Ейхельман, О. Карпинський, І. Красковський, М. Славинський і О. Шульгин). До компетенції Ради міністерства входили: аналіз міжнародного становища Української Держави, вироблення конкретних рекомендацій щодо напрямків і кроків її зовнішньої політики, виконання окремих закордонних доручень міністра. На канцелярію міністра (директор — І. Мірний) покладалися загальне діловодство, листування з вищими державними структурами та дипломатичними представництвами іноземних держав, збереження секретної документації. Начальнику канцелярії підпорядковувалося 29 дипломатичних кур'єрів.

Питання внутрішньої організації роботи МЗС належало до відома Загального департаменту (директор — К. Лоський, заступник В. Оренчук) у складі відділів особового складу та загальних справ, бухгалтерсько-господарського, юридичного і архівного (загалом — 72 співробітники). Головне ж дипломатичне навантаження припадало на Департамент чужоземних зносин (директор — А. Яковлів, заступник М. Левитський), який готував ноти та представницькі документи дипломатів, вів листування з дипломатичними представництвами України за кордоном, видав зносинами з іноземними дипломатичними представництвами в Україні, пильнував інтереси українських громадян за межами держави, вирішував питання в'їзду і виїзду, керував міжнародно-інформаційною роботою. До цього департаменту входили відділи: дипломатичний, політичний, консульський і преси (разом — 86 осіб). Загальна штатна чисельність центрального апарату МЗС разом з допоміжним персоналом становила 243 особи [1].

Таким чином, вперше в історії вітчизняної дипломатії в стислі терміни на правовій основі й за функціональною ознакою було створено центральний апарат зовнішньополітичного відомства. А 14 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила і П. Скоропадський затвердив „Закон про посольства і місії Української Держави”, який підвів організаційно-юридичну базу під формування мережі постійних дипломатичних представництв країни. На них покладалися такі функції:

- ведення політичних зносин з урядами країн акредитації;
- захист політичних і торговельних інтересів України за її межами;
- піклування про права українських громадян за кордоном;
- виконання консульських функцій у зарубіжних місцевостях, де відсутні консульські заклади Української Держави.

Право відкриття чи закриття посольств належало Раді міністрів, а безпосередньо ними керував міністр закордонних справ, голови представництв призначалися гетьманом, всі інші члени дипломатичної місії — наказом міністра. Залежно від політичної ваги певної держави у міжнародних планах гетьманату закон передбачав таку класифікацію і штати посольств:

- посольство 1-го розряду на чолі з послом або посланником і уповноваженим міністром у складі радника, старшого секретаря, двох секретарів, двох перекладачів і 5-ти канцелярських працівників;
- посольство 2-го розряду на чолі з міністром-резидентом або повіреним у справах у складі секретаря і перекладача.

Працівники центрального апарату МЗС та співробітники закордонних дипломатичних представництв, як і за доби Центральної Ради, не могли обіймати інших по-

сад, окрім доручених, не мали права брати участь у роботі комерційних товариств і володіти нерухомістю за місцем акредитації.

Уже 21 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила постанову про заснування посольств 1-го розряду в Німеччині (Ф. Штейнгель), Австро-Угорщині (В. Липинський), Туреччині (М. Суковкін) і Болгарії (О. Шульгин, у Раді МЗС його змінив Л. Цегельський) та посольства 2-го розряду в Румунії (В. Дашкевич-Горбачький). Дещо пізніше були відкриті посольства 2-го розряду в державах, які утворилися на теренах колишньої Російської імперії, — Фінляндії (К. Лоський), на Догу (М. Славинський; з 1 листопада 1918 р. — К. Середін, що не зміг дістатися Новочеркаська внаслідок повстання під проводом Директорії), Кубані (Ф. Боржинський), в Польщі (О. Карпінський, виїхати до Варшави не встиг у результаті антигетьманського повстання). З метою подолання дипломатичної ізоляції від західноєвропейських держав у жовтні 1918 р. були відкриті посольства 2-го розряду в Швейцарії (Є. Лукасевич), Швеції та Норвегії (Б. Баженов) [2].

Донині заслуговує на увагу досвід створення під керівництвом Д. Дорошенка консульських установ Української Держави, коли десятки тисяч українців і вихідців з України, в т.ч. представників загальноросійської бізнесової, наукової, військової й творчої еліти, прагнули повернутися на Батьківщину, щоб врятуватися від жахів „диктатури пролетаріату”. Початок формуванню повноцінної системи консульських установ Української Держави був покладений підписанням 12 червня 1918 р. прелімінарної мирної угоди з РСФРР, ст. 4 якої передбачала взаємне заведення „в Українській Державі і Російській Республіці своїх представників — консулів та комісарів для оборони інтересів своїх громадян”.

А 4 липня 1918 р. був прийнятий закон України „Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном”, що покладав на них такі функції, як підготовка ґрунту для поліпшення торговельно-економічних зносин між Україною та Радянською Росією, матеріальна та юридична допомога громадянам України в РСФРР, піклування про потреби українців у східній діаспорі, допомога в справі репатріації за умов розгортання в Росії громадянської війни та „червоного терору”. Українські консульські установи отримали таку організаційну класифікацію: генеральне консульство (генеральний консул, секретар), консульське агентство 1-го розряду (консульський агент, секретар), консульське агентство 2-го розряду (консульський агент). При цьому клас закладу обирався міністерством відповідно до ваги місцевої української громади в житті регіону. На утримання українських консульств у РСФРР Радою міністрів було асигновано 326,7 млн крб. [3].

Генеральні консульства відкрилися в Петрограді та Москві, причому останнє мало своїх уповноважених також у Калузі, Ржеві, Рязані, Тамбові, Ярославлі. 10 консульських агентств 1-го розряду було створено в Гельсінгфорсі (нині — Гельсінкі), Мінську, Новочеркаську, Тифлісі (нині — Тбілісі), Батумі, П'ятигорську, Самарі, Омську, Ташкенті, Новомиколаївську (нині — Новосибірськ), а 20 консульських агентств 2-го розряду дислокувалися в місцях компактного проживання українців у Центрально-Чорноземній області та Поволжі (9), Сибіру та на Уралі (5), Кавказі (6), Далекому Сході (4), Туркестані та Середній Азії (3). Як зазначав Д. Дорошенко, набула поширення практика, коли на посади консулів „затверджувались здебільшого голови громад місцевих українських колоній або взагалі особи, рекомендовані цими громадами” [4].

Поступовий розвиток зовнішніх політичних та економічних зв'язків України з іншими державами вимагав розширення діючої консульської мережі та вдосконалення її організаційно-правових засад. Тому 6 листопада 1918 р. (вже після відрядження Д. Дорошенка до Німеччини) був схвалений новий консульський закон, що відновлював пропонувану ще за часів Центральної Ради градацію установ: генеральне консульство (3 особи), консульство (2), віце-консульство (2), консульське агентство (1). Загалом мало бути створено 57 консульських установ у 24 державах та окремих регіонах, в тому числі 11 — у Німеччині, по 7 в Австро-Угорщині та більшовицькій Росії, 2 в Персії й т.д.

Загалом вдалою була й кадрова політика Д. Дорошенка-міністра, в основу якої було покладено саме фаховий підхід, на протигагу партійно-політизованому добу Центральної Ради. „Дальшу повагу, — згадував працівник МЗС П. Ковалів, — заслужив Д. Дорошенко своїм хистом затримати майже всіх співробітників міністерства і то не лише зберегти їх, але і примусити щиро працювати” [5]. Щоправда, в міністра досить швидко склалися напружені відносини з гетьманом П. Скоропадським, який згідно з законом „Про тимчасовий державний устрій України” від 29 квітня 1918 р. був „вищим керівничим всіх зносин Української Держави з закордонними державами” [6].

П. Скоропадський, відразу ж після втрати влади згадував, ніби Д. Дорошенко як міністр „був не зовсім підходящим. Його ніхто не визнавав. І українці, і великороси його однаково не любили... Він був ярим українцем, але дещо пом'якшеного типу в смислі шовінізму. Власної думки він не мав, керувався, головним чином, тим, що скажуть про нього в українських колах... Я завжди вважав, що на пост міністра закордонних справ потрібно людину незрівнянно більш широкоосвічену. Один уже факт найповнішого незнання мов сильно шкодив йому” [7]. Дедалі більше важелів управління МЗС з часом зосереджувалося в руках керівника особистої канцелярії П. Скоропадського — О. Палтова, що 3 травня 1918 р. був призначений товаришем міністра.

З приходом до влади П. Скоропадський підтвердив усі міжнародні зобов'язання Центральної Ради й у бесідах з іноземними державними діячами та дипломатами, численних інтерв'ю зарубіжній пресі постійно наголошував на миролюбності Української Держави та її прагненні всіляко розвивати взаємовигідні та рівноправні стосунки з усіма країнами. Але, безперечно, першорядне місце серед них для Києва посідали держави австро-німецького блоку, дипломатичні відносини з якими різнилися: від приязних і безпроблемних із Болгарією та Туреччиною до певною мірою конфліктних, але в цілому взаємовигідних із Німеччиною, й вельми напружених із Австро-Угорщиною. Відповідним чином вітчизняній дипломатії вдалося забезпечити вирішення надзвичайно важливої проблеми ратифікації Центральними державами Берестейського мирного договору з УНР: 15 липня 1918 р. у Відні відбувся обмін ратифікаційними грамотами з Болгарією, 24 липня — Німеччиною, а 22 серпня — з Османською імперією. Але попри всі зусилля офіційного Києва, Австро-Угорщина під тиском польських і угорських кіл відмовилася ратифікувати мирний договір, тим самим анулювавши, під формальним приводом невчасного виконання Україною продовольчих поставок, і таємну угоду щодо створення автономного західноукраїнського коронного краю (її український примірник був спалений у Берліні в присутності австрійського посла 16 липня 1918 р.) [8].

П. Скоропадський намагався використати військову силу і політичний вплив Німеччини у Центрально-Східній Європі для внутрішнього й міжнародного зміц-

нення Української Держави, забезпечення їй сприятливих зовнішніх кордонів (як це мало місце на переговорах із делегаціями Білоруської Народної Республіки (БНР) й Кримського крайового уряду у вересні-жовтні 1918 р.) та захисту від можливої іноземної агресії. Найвищі посадові особи гетьманату двічі відвідали Берлін з офіційними візитами, започаткувавши традицію міжнародних переговорів на вищому рівні керівників незалежної України у ХХ ст. На початку серпня 1918 р., задля підготовки поїздки до Німеччини П. Скоропадського, в Берліні побував голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. Він кілька разів зустрічався зі щойно призначеним державним секретарем закордонних справ імперії фон Гінце і обговорив питання ратифікації Берестейського мирного договору, кордонів Української Держави, укладення повномасштабного мирного договору з РСФРР, а також німецької підтримки в урегулюванні конфліктних ситуацій, пов'язаних із Бессарабією, Доном, Кримом, Холмщиною, Чорноморським флотом і Збройними силами України. Прем'єр також домовився про надання Німеччиною кредиту в розмірі 1 млрд марок і розвиток взаємної торгівлі.

Німці підтримали домагання України щодо Чорноморського флоту колишньої Російської імперії, більша частина якого була інтернована в Севастополі, однак обумовлювали це виплатою відповідної частки боргових зобов'язань Росії в розмірі 800 млн руб. (українська сторона наполягала на її зменшенні до 230 млн руб.). Цю суму Українська Держава мала відшкодувати таким чином: по 20 % — товарами й золотом, 50 % — шестивідсотковою позикою і лише 10 % — кредитними білетами. Кредитова канцелярія українського міністерства фінансів, натомість пропонувала зменшити частку позики до 20 %, а половину суми забезпечити марками й товарами [9]. До того ж політично скандальною виявилася розголошена німецькими журналістами заява Ф. Лизогуба про готовність гетьманського уряду укласти оборонний союз із майбутньою відновленою Росією „на підставі угоди 1654 р.". Український національно-демократичний союз оголосив гострий протест з цього приводу, незважаючи на офіційне спростування берлінського інтерв'ю особисто прем'єром [10].

Оскільки Ф. Лизогубу не вдалося дістати дозвіл на розбудову регулярної армії, 4—18 вересня 1918 р. Німеччину відвідав із державним візитом П. Скоропадський, що небезпідставно розраховував на налагодження особистих зв'язків із кайзером Вільгельмом II та райхсканцлером фон Гертлінгом. Гетьману, якого приймали з усіма дипломатичними почестями й урочистостями як главу дружньої суверенної держави, вдалося погодити з німецькими керівниками лінію проходження українсько-російського державного кордону й отримати підтвердження визнання Криму автономною частиною Української Держави (умови приєднання півострова були конкретизовані в преліминарній угоді, укладеній після місячних переговорів з кримською делегацією в Києві 12 жовтня). У результаті тривалих переговорів П. Скоропадський домовився про повернення Німеччиною одного лінкора, одного крейсера, одинадцяти міноносців і кількох підводних човнів (з 35-ти суден Чорноморського флоту, що не були затоплені більшовиками в Новоросійській бухті), завдяки чому Українська Держава заклала підвалини формування власних ВМС та істотно зміцнила свої позиції на Чорному морі.

Наступність дипломатії Української Держави з добою Центральної Ради виявилася і в подальшому здійсненні курсу на згуртування навколо Києва „окраїнних держав”, що ускладнювалося окупацією значної їх частини (Фінляндія, балтійські країни, Польща, Білорусь) німецькими військами та розгортанням громадянської війни

на теренах Кубані й Дону. З огляду на близькість політичних режимів помірковано-консервативного гетьманату й „білої” Фінляндії К. Маннергейма та Дону саме між ними склалися найбільш конструктивні й довірливі відносини, скріплені низкою дипломатичних домовленостей. Уже 26 липня 1918 р. Сенат Фінляндії ухвалив рішення про призначення Г. Гуммеруса повіреним у справах при уряді Української Держави, а 9 серпня 1918 р. відбулося призначення фінських консулів.

Проте перші ж спроби налагодження товарообміну між Україною й Фінляндією наштотувалися на суттєві перешкоди з боку німецької окупаційної влади. Як згадував Г. Гуммерус, фіни „не могли отримати зерно, олію та нафту льону, оскільки українці не могли, а німці не хотіли нам нічого давати. Дістати можна було трохи солону. Крім того, були великі запаси готового для продажу цукру. Німці дали нам ліцензію на вивіз 250 тисяч пудів (4 тис. т) цього товару... В обмін на цукор ми могли пропонувати папір, якого тоді не вистачало в Україні, а також, можливо, і сільсько-господарські знаряддя” [11].

Після тривалих, але конструктивних переговорів 30 вересня 1918 р. Г. Гуммерус і товариш міністра торгу і промисловості С. Бородаєвський підписали домовленість щодо продажу до кінця року „Товариством фінських паперових заводів” 1 млн пудів паперу в Україну, в обмін на що представник фінського міністерства торгівлі міг придбати 250 тисяч пудів цукрового піску за ціною 100 крб за пуд. Загальна сума „паперової угоди” сягнула 30 млн фінських марок, третину суми українська сторона мала сплатити наперед.

Але в Берліні укладення українсько-фінської торговельної угоди, нібито без попередження німецької влади, було зустрінуте як „недружня діяльність” щодо Німеччини. Кайзерівський уряд обумовив дозвіл на перевезення товарів окупованими територіями через Ригу поставками з Фінляндії до Німеччини певної кількості вершкового масла. Сенат тривалий час не погоджувався з такими умовами, „паперова угода” опинилася на грані зриву. Коли ж, нарешті, проблему вдалося уладнати, транспортування товарів виявилось неможливим, оскільки за умовами Комп’єнського перемир’я німецькі війська почали виводитися з окупованих територій. Перша партія фінського паперу для України вартістю близько 4,5 млн марок залишилася у Ризі й у січні 1919 р. була конфіскована більшовиками.

Але серед „рандштатів” дійсно стратегічним партнером (у сучасному розумінні цього терміну) для Києва за доби гетьманату П. Скоропадського міг бути хіба що Дон. Це пояснювалося не лише тим, що з геополітичного погляду Дон зручно становив південно-східний тил української Держави в разі появи більш ніж імовірної загрози для неї з боку РСФФР. Аналогічно й у випадку відсічі небезпеки із заходу Донський регіон перетворювався на природну опору України, географічно виступав єднальним ланцюгом між Українською Державою й не менш важливою для неї Кубанню. А в разі успішної реалізації ідеї створення Причорноморського союзу Донська держава була його логічним завершенням у Приазов’ї. П. Скоропадському, що планував відродити в Україні козацький стан і зробити його опорою своєї влади, безперечно, імпонував і, до певної міри, слугував зразком внутрішній устрій Всевеликого Війська Донського.

Однак юридично-договірне оформлення українсько-донського союзу, окрім територіальних проблем, торговельних і прикордонних конфліктів, ускладнювалося ще й розпливчастістю державного статусу Всевеликого Війська Донського. Адже в Декларації військового кола від 16 травня 1918 р. іноземним державам пропонували

лося визнати права Дону на самостійне існування тільки „до часу утворення в тій чи іншій формі єдиної Росії”. Тому дипломатичний діалог відбувався на високому державному рівні: Українську Державу представляли прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, голова української делегації на мирних переговорах із РСФРР сенатор С. Шелухін, Д. Дорошенко і товариш міністра торгу і промисловості В. Ауербах; Всевелике Військо Донське — повноважний представник О. Черячукін і керуючий відділом торгівлі й промисловості В. Лебедєв. Обидві сторони пішли на компроміс, і 7 серпня 1918 р. написана С. Шелухіним „Попередня угода”, нарешті була підписана.

Вона містила взаємне визнання незалежності й суверенітету сторін (ст. 2), а кордоном між ними визначала адміністративну межу Облaсті Війська Донського з Катеринославською, Харківською та Воронізькою губерніями, причому „в районі Маріуполя, котрий застається за Україною, сторони визнали необхідним відведення на схід площі землі, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста і порту з їх околицями” (ст. 1). До перемоги над більшовицькою Росією донські війська зі стратегічних міркувань займали залізниці Чертково-Ліски і Ліски-Поваріно (ст. 4). Принципове значення мала ст. 5, де говорилося, що на території держави Всевеликого Війська Донського „українська народність користується всіма правами в області мови, школи і культури нарівні з усіма іншими громадянами, а політичними правами нарівні з усіма громадянами не козацького стану. Такі ж права надаються на Україні Донським уродженцям” [12].

Договірні сторони зобов'язалися не укладати з іншими державами і збройними організаціями угод, „спрямованих на шкоду інтересам одна одної”, а також у найближчий час розробити окремі домовленості щодо транзиту, товарообміну, митних тарифів, фінансового обігу, залізничних і поштово-телеграфних комунікацій та створити змішану комісію з урегулювання питань, які торкаються Донбасу в цілях збереження його господарської єдності. Всевелике Військо Донське мало надати Донбасу продовольство і мастильні матеріали, а Українська Держава — ліс і продукцію машинобудування й металургії [13]. Водночас із основним договором була підписана й „Додаткова секретна угода”, за якою Київ зобов'язувався в „найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового й санітарного спорядження за приблизним нормальним розрахунком на три корпуси” [14].

На Кубань уряд гетьмана П. Скоропадського, за свідченням Д. Дорошенка, „дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах” [15]. Першим позитивним сигналом для офіційного Києва стало прибуття 28 травня 1918 р. делегації в складі голови Кубанської Законодавчої Ради М. Рябовола (голова), його заступника С. Шахин-Гірея (голова комітету горців), членів Ради К. Безкровного, П. Каплина і Г. Омельченка та міністра землеробства Д. Скопцова. Формально переговори велися щодо надання Києвом Кубані допомоги в боротьбі проти більшовиків та налагодження міждержавних відносин, а неофіційно, як зазначав Д. Дорошенко, „між українським міністром закордонних справ і українцями — членами Кубанської делегації установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України” [16].

Але тоді справа українсько-кубанського державного об'єднання зірвалася, оскільки Д. Скопцов повідомив про вищезгадані таємні контакти донського посла О. Черячукіна, який, у свою чергу, сповістив кубанський уряд. Звіти делегації надійшла вказівка „не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати

насамперед допомоги зброєю". Вже наприкінці червня 1918 з України вирушив перший ешелон з військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн патронів і 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат. Наступного місяця на Кубань було вислано три повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кількості кулеметів та інші види зброї; подібні поставки здійснювалися регулярно.

МЗС Української Держави, як і у випадку з Кримом, таємно фінансувало проукраїнську пропаганду на Кубані, а консулом туди був відряджений П. Понятенко, що мав широкі зв'язки у місцевих колах з дореволюційних часів. Поступово в українському керівництві визрів досить ризикований план, схвалений гетьманом, десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тис. Окрему Запорізьку дивізію, що була розташована уздовж демаркаційної лінії з РСФРР на сході Харківської губернії. Водночас на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомогою якого українські війська могли б визволити Катеринодар (нині — Краснодар) ще до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об'єднання Кубані з Україною, тож коли німецьке окупаційне командування на початку серпня 1918 р. погодилося з проведенням кубанської операції, П. Скоропадський віддав наказ про передислокацію з'єднання до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відповідні кошти. Але, як згадував Д. Дорошенко, „справа розбилася через саботаж, чи вірніше зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни... А тим часом Алексеев швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями” [17].

Лише 20 жовтня 1918 р. до Києва з Кубані прибула Надзвичайна дипломатична місія на чолі з В. Ткачовим, що мала підготувати й укласти угоди про обмін військовополоненими, фінансові справи, поставки озброєнь і поштово-телеграфні відносини. Як зазначав Д. Дорошенко, неофіційно Місії „було доручено вивчити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною”. Вже 13 листопада 1918 р. в.о. директора Українського Державного банку Ігнатювич, директор Українських ощадних кас К. Білинський і члени кубанської Місії В. Родіонов та М. Сирейщиков підписали Угоду про здійснення кредитно-перевідних операцій. Наступного дня товариш міністра внутрішніх справ Української Держави В. Кулябко-Корецький і В. Ткачов та В. Родіонов уклали міжурядову Угоду відносно поштово-телеграфних зносин. Тоді ж Рада міністрів Української Держави уповноважила С. Бородаєвського, товариша міністра фінансів К. Замен, товариша міністра шляхів сполучення А. Лукашевича і В. Кулябко-Корецького провести у Катеринодарі переговори щодо укладення фінансово-економічного договору [18]. Через два дні А. Лукашевич і В. Ткачов та В. Родіонов підписали в Києві угоду „Про шляхи сполучення”, а також Угоду з фінансових питань. 17 листопада 1918 р., заручившись обіцянкою українського уряду щодо поставок на Кубань нових транспортів зброї та спорядження, Місія В. Ткачова вирушила до Катеринодара, але українська делегація, з огляду на розгортання повстання під проводом Директорії, так і не від'їхала на Кубань.

До цих домовленостей слід додати і узгоджений на початок грудня 1918 р., за сприяння Г. Афанасьєва, з Особливою торговельно-економічною комісією уряду БНР текст базового двостороннього договору. Угода мала економічний характер і передбачала, насамперед, вільне переміщення через українсько-білоруський кордон людей, товарів і послуг. Як принципові для обох сторін, встановлювалося зобов'язання „не

чинити перешкод взаємним торговельним зносинам”, а товари, що підлягали державній монополії, мали відпускатися „на територію іншої країни за тими ж нормами і цінами, які встановлені для свого населення”. Ст. 11 прямо зазначала, що „привезені з території Білорусі на Україну, і навпаки, з території України на територію Білорусі, товари вільні від митного збору на території, куди товари перевозяться, або куди вивозяться” [19].

Ст. 2 проекту українсько-білоруського договору надавала громадянам обох країн „право набуття, володіння, користування і розпорядження майном, як рухомим, так і нерухомим, а рівно земельними надрами на таких же засадах, як і місцевим громадянам” [20]. Угода встановлювала судовий захист і звільнення від усіх повинностей та військової служби громадян обох держав на принципі взаємної рівності. Окремо зазначалося взаємне право на вільний і безплатний транзит, а для вирішення питань про встановлення митного союзу та поточних справ мала бути створена на паритетних засадах змішана Українсько-білоруська торговельно-економічна комісія з місцеперебуванням у Києві [21].

Щоправда, в політичній сфері уряд гетьмана П. Скоропадського відмовився поновити двосторонні переговори з проходження державного кордону з ніким так офіційно й не визнаною БНР. Якщо уряд Центральної Ради, за згоди німецького командування, „явочним порядком” запроваджував власну адміністрацію в Поліському регіоні й Гомельщині, то за гетьманату цей процес набув юридичного оформлення. Вже в середині травня 1918 р. гетьманське МВС розробило проект закону про адміністративний поділ прилучених до Української Держави повітів між губерніями, за яким Гомельський повіт мав увійти до складу Чернігівщини, Мозирський і Річицький — до Київської губернії, а Пінський — до Волинської [22]. 25 травня П. Скоропадський підписав закон „Про тимчасове розповсюдження Української державної влади”, що визначав дії судових органів, повноваження прокуратури та МВС на новоприєднаних територіях. Їхнє населення й урядові установи відтоді отримували фінансування з української Державної Скарбниці та сплачувало до неї податки [23]. Нарешті, 14 серпня 1918 р. Рада Міністрів під головуванням М. Василенка постановила прилучити Гомельський повіт до Чернігівської губернії, а „повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в особну Поліську округу з адміністративним центром в Мозирі” [24].

Щоправда, місії Всебілоруської ради, очолюваній народним секретарем закордонних справ О. Цвікевичем, вдалося отримати від українського уряду згоду на призначення в Мозирський, Гомельський та Пінський повіти своїх комісарів як представників Народного Секретаріату БНР [25]. А МЗС Української Держави, зі свого боку, на початку жовтня 1918 р. офіційно звернулося до посла Німеччини в Києві Мумма фон Шварценштайна з інформацією про клопотання чергової делегації Народного секретаріату БНР на чолі з його головою А. Луцкевичем, щоб кайзерівські війська не квапилися залишати територію Білорусі, яку відразу ж окупають більшовики, а натомість посприяти передачі управління краєм Раді БНР. Зі свого боку, зовнішньополітичне відомство Української Держави, посилаючись на загрозу, що виникне внаслідок зайняття Червоною армією Білорусі, підтримало клопотання білоруської делегації й прохало німецького посла передати його імперському урядові [26].

Зрозуміло, що за таких обставин не могло бути й мови про підняття „білоруського питання” українською дипломатією на мирних переговорах з РСФРР у Києві, як

на тому в квітні-травні 1918 р. наполягала делегація О. Цвікевича. Рада міністрів Української Держави відхилила її прохання щодо офіційного запрошення білоруських представників на українсько-російські мирні переговори, але водночас вирішила поставитись прихильно до білоруських інтересів і чим можна — допомагати білорусам у національному державотворенні [27]. Зате голова делегації РСФРР Х. Раковський, офіційно не визнаючи БНР, все ж зустрівся з білоруськими представниками в Києві й підтримав їхній протест щодо впровадження в Гомелі й навколишніх повітах гетьманської адміністрації [28].

Реальна, а не уявна й бажана БНР надто нагадувала П. Скоропадському та його оточенню недавню УНР за найгірших часів Центральної Ради, — аморфну, беззахисну, непривабливу як ззовні, так і для власних громадян, із керівництвом, зануреним у нескінченні політичні суперечки й боротьбу за владу. Будувати з таким партнером відносини на рівноправній та довгостроковій основі гетьманський уряд не наважувався, чим і пояснюється зволікання Києва в справі офіційного визнання БНР. Звісно, доводилося враховувати й негативне ставлення Берліна до конституювання білоруської державності, зумовлене Берестейською угодою з Москвою, але все ж не воно було вирішальним. Адже дипломатичне невизнання Німеччиною Держави Всевеликого Війська Донського не перешкодило встановленню офіційним Києвом з нею повномасштабних політичних, військових і економічних відносин. Ставлення гетьманату П. Скоропадського до БНР у багатьох відношеннях схоже на партнерство Польської Республіки і УНР за доби Директорії: об'єктивно із взаємним зацікавленням у співпраці, але на ділі з позицій сили та пріоритетності власних національно-державних інтересів.

Безперечно, саме Наддніпрянська Україна з її найбільшими в Балто-Чорноморському регіоні людськими ресурсами, найрозвиненішими економічним потенціалом і транспортною інфраструктурою, надзвичайно вдалим геополітичним розташуванням об'єктивно була покликана відігравати провідну роль серед „окраїнних держав”, в т.ч. і в організації їх військово-політичних і економічних союзів. Визнання важливої ролі України серед „окраїнних держав” неодноразово підтверджувалося на офіційному й приватному рівнях їхнім політичним керівництвом, главами зовнішньополітичних відомств і дипломатичним корпусом. Додатковим аргументом на користь цього твердження був і повномасштабний українсько-грузинський договір, укладений у Києві 5 грудня 1918 р. С. Бородаєвським та послом Грузинської Демократичної Республіки В. Тевзая; він, по суті, встановлював митний союз між двома державами [29].

На відміну від нігілістичної позиції Центральної Ради щодо політико-юридичного визнання центральної російської влади, важливим напрямом дипломатичних зусиль гетьманату було міжнародно-правове урегулювання відносин із РСФРР. Необхідність порозуміння з північно-східним сусідом обумовлювалося потребами забезпечення як зовнішнього миру й недоторканості державних кордонів України, так і відвернення втручання в її внутрішні справи шляхом підтримки комуністичної опозиції, аж до збройної допомоги, а також встановлення нормальних торговельних відносин.

Мирна конференція повноважних делегацій Української Держави (голова — С. Шелухін, заступник голови — І. Кістяківський, 10 серпня 1918 р. його змінив П. Стебницький) і РСФРР (голова — Х. Раковський, заступник голови — Д. Мануїльський) відбулася в Києві 23 травня — 7 жовтня 1918 р. на виконання ст. VI Берестейсь-

кого мирного договору між РСФРР і Центральними державами. Показово, що переговори проводилися державними мовами за допомогою перекладачів (тобто, чи не вперше на міжнародному рівні як офіційна лунала сучасна українська мова), але С. Шелухін, хоча й народився на Полтавщині й брав активну участь в українському громадянському житті з 1905 р., українську мову тільки починав вивчати. Перекладач часто не розумів, що той хотів сказати, і перекладав по-своєму. Тоді голова української делегації, що володів російською мовою краще за перекладача, поправляв його. Шануючи дипломатичний етикет, Х. Раковський залишався незворушним.

Уже на першому засіданні виявилось, що повноваження російської делегації не були сформульовані належним чином, оскільки вона уповноважувалася на ведення переговорів і підписання договору, але про укладення перемир'я чи миру в документах нічого не говорилося. По-друге, С. Шелухін мотивовано зажадав роз'яснень щодо федералізму РСФРР, зокрема про те, які держави увійшли до цієї федерації. Голова української делегації висловив сумнів, чи може радянська влада давати зобов'язання від імені Білорусі, Криму, Дону, Кубані і т.п. [30] Х. Раковський, зі свого боку, вказав українській делегації на те, що її повноваження не завірені головою держави, який є керівником її зовнішньої політики, та попросив переформити повноваження відповідним чином [31].

Крім того, 28 травня Х. Раковський заявив, що Україна не може вважатися незалежною державою доти, доки його делегація не визнає, „що та частина, яка відійшла від Росії — Україна є самостійною державою”. Оскільки радянська Росія є правонаступницею колишньої Російської імперії, стверджував він, то відповідно вона має права і на всі території, що входили до її складу. Зрештою, 30 травня Х. Раковський вручив С. Шелухіну нові повноваження, що передбачали його право на підписання перемир'я, мирного договору та інших пов'язаних із цим актів. Невдовзі він зняв і свої заперечення щодо самостійного статусу Української Держави, а С. Шелухін погодився з пропозицією змішаної комісії стосовно проходження демаркаційної лінії відповідно становища на ділянках фронту, тобто через Сураж — Унечу — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Колонтаївку — Суджу — Беленіхіно — Куп'янськ. Але українська сторона не вважала цю лінію державним кордоном [32].

Тому після підписання 12 червня 1918 р. прелімінарного мирного договору між Українською Державою і РСФРР сторони перейшли до обговорення ключового питання про міждержавні кордони. Спираючись на норми міжнародного права, С. Шелухін запропонував застосовувати при визначенні меж як загальний етнографічний принцип і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та економічну доцільність. Натомість Х. Раковський — принцип самовизначення населення тих чи інших територій, стверджуючи, що Москва пішла на суттєві поступки Україні, погодившись на передачу їй території площею у 46 тис. кв. км у Мозирському повіті та двохколіній залізниці Пінськ — Річиця з вузлом у Жлобині. Непоступливість Києва щодо контролю над південною частиною Воронежської губернії та Донецьким басейном свідчила, на думку Х. Раковського, про прагнення України встановити не етнографічний, а геополітичний кордон.

Лише 22 червня сторони дійшли компромісу, згідно з яким вони мали спиратися на етнографічний принцип, „згодні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених в тому договорі спірних місцевостях... розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного встановлення державного кордону в тих місцевостях” [33]. Після короткої перерви і відбуття Х. Ра-

ковським консультацій у Москві переговори на рівні комісії відновилися 4 липня 1918 р. Керівник російської делегації запропонував проект етнічного кордону, що базувався на результатах перепису населення 1897 р., і подав карту з позначеними на ній кордонами, причому чотири північні повіти Чернігівської губернії мали залишитися в складі РСФРР. Українська делегація у свою чергу представила карту діалектів, складену в 1915 р. відомим лінгвістом Д. Ушаковим. Її дані мали обґрунтувати українські територіальні вимоги, що стосувалися 10 повітів Воронежської, Курської та Орловської губерній, чотирьох північних повітів Чернівщини та третини Области Війська Донського [34].

Впродовж восьми засідань політичної комісії експертам обох сторін все ж вдалося погодити лінію проходження кордону на окремих ділянках і скласти відповідну карту. Але коли потрібно було підписати загальний протокол, російські представники навідріз відмовились: уже погоджений етнографічний принцип визначення міждержавних кордонів став являти собою велику незручність для Х. Раковського. Посилаючись на положення III Універсалу Центральної Ради, він знову почав висувати на перший план право „окремих індивідів на політичне самовизначення” в тому розумінні, що „до якої держави бажає належати окрема людина чи населений пункт, до тієї він і повинен належати”. Як аргумент на користь такого підходу, голова російської делегації вповні серйозно наводив постанову сходу с. Баламутівки Сквирського повіту Київської губернії про відокремлення від України і приєднання до більшовицької Росії [35].

З метою затягування переговорів Х. Раковський активно використовував сфальсифіковані дані щодо волевиявлення україномовного населення суміжних повітів РСФРР і запропонував проходження державного кордону в 125—200 км на захід від українсько-російської етнографічної межі. Від України відрізалося б майже 85% покладів вугілля і весь антрацит, що робило проблематичним подальший розвиток металургійної промисловості. Не менші розбіжності на переговорах викликали також проблеми поділу майна і зобов'язань колишньої Російської імперії та укладення торговельного договору. 30 липня на засіданні фінансово-рахункової комісії українські представники зауважили, що коли вже на Україну покладається частина російських боргів, то за нею треба визнати і право на частину державного майна Росії. Причому якщо Х. Раковський вважав, що Україна перестала бути відповідальною за російські зобов'язання 15 березня 1918 р. (день ратифікації Берестейського мирного договору 4-м надзвичайним всеросійським з'їздом рад), то українська сторона називала 7 листопада 1917 р. — день проголошення УНР.

Відкинувши претензії України на майно всієї території колишньої Російської імперії (відповідно частки населення), Х. Раковський наполягав на тому, щоб питання про зобов'язання передати на розгляд Гаазького міжнародного третейського трибуналу. Але українська делегація не погоджувалася з такою пропозицією, оскільки Російської імперії, що брала участь у роботі трибуналу, вже не існує, а Українська Держава і РСФРР не приєдналися до Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр. Х. Раковський також виступав на користь створення митного союзу двох держав і тільки за цієї умови погоджувався на відновлення чинності останнього митного тарифу імперії 1914 р. Український уряд виступав проти митного союзу, однак був не проти прийняття тарифу 1904 р. з певними змінами. У зв'язку із замахом на В. Леніна, Х. Раковський від'їздив до Москви, тому пленарні засідання на переговорах було відновлено вже 6 вересня 1918 р.

Затягування переговорів і висування неприйнятних вимог, таким чином, переконливо засвідчило, що Кремль пішов на переговори не для того, щоб укласти мир, а лише з метою забезпечити собі певний перепочинок до початку революції в Німеччині. Очевидно, на початку осені 1918 р. обидва більшовицькі лідери дійшли висновку про недоцільність подальшого серйозного продовження київських переговорів та потребу переакцентування уваги на Берлін. Уже 10 вересня П. Раковський оголосив текст заяви російської делегації, що містила звинувачення України в порушенні Берестейського мирного договору у зв'язку з дипломатичним визнанням Києвом Держави Всевеликого Війська Донського та відмовою визначити українські кордони на південному сході й півдні (з Кримом) у погодженні з РСФРР. Українська делегація рішуче заперечувала проти того, що Берестейський договір покладає на її державу будь-які зобов'язання в цьому відношенні [36].

Намагаючись не допустити припинення мирних переговорів, до чого відверто прагнула російська сторона, українська делегація вдруге запропонувала певні територіальні поступки. Київ відмовлявся від західної й південно-західної частин Орловської губернії (Трубчевськ і Севськ), Курської губернії на південь від Сейму і широкої смуги Воронезької на північ від Коротяка, в районі Боброва і Новохоперська [37]. Проте це не зарядило становищу, Кремль остаточно дійшов висновку, що настав час кардинально „вирішувати” українське питання в цілому й іншими засобами. Останнє пленарне засідання делегацій відбулося 7 жовтня 1918 р., на ньому знову в загальній формі були висловлені взаємні претензії; того ж дня Х. Раковський, посилаючись на необхідність отримання інструкцій, виїхав до Москви. А Д. Мануїльський з основною частиною делегації залишився в Києві до повернення 11 листопада українських працівників консульських установ у РСФРР.

Важливим напрямком діяльності дипломатії гетьманату було забезпечення реалізації ідеї соборності українських етнічних земель і приєднання територій, історично пов'язаних з Україною, зокрема, це стосувалося окупованої Румунією на початку 1918 р. Бессарабії. До моменту вирішення проблеми державної належності колишньої російської губернії Київ вирішив не встановлювати дипломатичні відносини з Бухарестом на рівні послів, а 11 травня 1918 р. гетьманський уряд видав розпорядження „Про заборону вивозу товарів у Румунію і Бессарабію”. Т. зв. „митна війна” тривала протягом усього літа, доки до Києва не прибула для відповідних переговорів румунська урядова делегація. Проте загальна зміна військово-політичної ситуації в Європі у зв'язку з наближенням перемоги Антанти у Першій світовій війні змусила гетьманський уряд піти на підписання з Бухарестом 26 жовтня 1918 р. угоди, що фактично визнавала статус-кво у Бессарабії [38].

Окрім поступливої позиції в бессарабському питанні дипломатія Української Держави розраховувала використати для пошуку шляхів налагодження контактів із Антантою посольства у нейтральних Швейцарії й Швеції. На доручення П. Скоропадського Д. Дорошенко і Є. Лукаевич на початку листопада 1918 р. здійснили спробу порозуміння з представниками союзних держав у Берні. А Б. Баженов спробував переконати військового представника США у Стокгольмі у вимушеному характері запрошення німців в УНР у лютому 1918 р. та готовності гетьманського уряду встановити торговельні зв'язки із США. Але ця дипломатична активність, як і місія спеціального представника гетьмана І. Коростовця до Ясс, де перебували військові представництва Антанти, на жаль, не мала успіху. Корекція зовнішньополітичного курсу Української Держави відповідно до результатів Першої світової війни відбула-

ся занадто пізно, а оприлюднення 14 листопада 1918 р. т.зв. „федеративної грамоти” гетьмана про поновлення державного зв’язку з майбутньою небільшовицькою Росією лише прискорило початок повстання під проводом Директорії й утрату значної частки дипломатичних здобутків.

Водночас слід визнати, що гетьман П. Скоропадський та його уряди надавали великої уваги міжнародним аспектам вирішення українського питання, тому врегулювання спірних територіальних питань і налагодження конструктивних та взаємовигідних відносин із „рандштатами” посіли чільне місце (поряд із Центральними державами та РСФРР) в системі зовнішньополітичних пріоритетів київської дипломатії. Керівництво гетьманату, з огляду на значний воєнно-політичний інтерес Берліна до Прибалтики й фактичну окупацію німецько-австрійськими та турецькими військами більшої частини Східної Європи й Закавказзя, зосередилося на приєднанні всіх територій, що були пов’язані з Україною як з етнічного, так і з історичного погляду (Бессарабія, Південна Білорусь, Крим, Кубань, Підляшшя, Холмщина). А відносна фінансово-економічна й, меншою мірою, політична стабільність Української Держави слугували притягальним фактором для „окраїнних держав” у їхніх спробах вирішення власних проблем і утвердження їх як повноправних суб’єктів міжнародних відносин.

Однак проголошення П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. курсу на федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією, що продемонструвало повернення до дореволюційних (ліберально-реформістських) варіантів вирішення українського питання (попри суб’єктивні наміри й розрахунки його ініціаторів), з насторогою було зустрінуте керівництвом переважної більшості „рандштатів” (за винятком Дону і, частково, Кубані), а всередині України постфактум стало одним з вагомих аргументів на користь антигетьманського повстання під проводом Директорії.

Використані джерела та література:

1. *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917—1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. — К.: Темпора, 2002. — Т. II. „Українська Гетьманська Держава 1918 року”. — С. 103—104.
2. Див. докладніше: *Гайдуков Л., Веденєєв Д.* Служба повного профілю. Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // *Політика і час.* — 1998. — № 6. — С. 71—78.
3. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф.1064, оп.1, спр.3, арк. 45 зв-46; спр.6, арк. 200.
4. *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 107.
5. *Ковалів П.* Дипломатична діяльність за часи української держави // Альманах Червоної Калини. — Львів, 1939. — С. 130.
6. Державний Вістник (Київ). — 1918, 16 травня.
7. *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства та ін.; Голов. ред. Я. Пеленський. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 169.
8. Див.: *Несук М.* Договір, спалений у присутності посла: Таємна угода між УНР і Австро-Угорщиною від 8 лютого 1918 р. та її доля // *Політика і час.* — 1993. — № 6. — С. 59—65; № 7. — С. 53—59.
9. *Неманов Д.М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 г.). — К.: Типография „Культура и знание”, 1919. — С. 98—99.
10. *Дорошенко Д.І.* Назв. праця. — С. 263.
11. *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи: Шість місяців на чолі посольства у Києві. — К.: Таксон, 1997. — С. 82—83.

3.3. Дипломатичні досягнення Української Держави гетьмана П. Скоропадського

12. ЦДАВО України, ф.3766, оп.1, спр.126, арк.3.
13. Там само, арк.3зв.
14. Там само, арк.4.
15. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 роки): Науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2007. — С. 292.
16. Його ж. Історія України, 1917—1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 137.
17. Його ж. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 роки). — С. 293—294.
18. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 141, арк. 36а.
19. Там само, спр.139, арк. 41, зв. 42.
20. Там само, арк. 41.
21. Там само, арк. 42, зв. 43.
22. Там само, спр.186, арк. 15—17.
23. Там само, спр.188, арк. 2, 6, 19.
24. Там само, оп. 3, спр. 8, арк. 21.
25. Панько О. Питання державного кордону в білорусько-українських переговорах 1918 р. // Проблеми слов'янознавства. — Львів, 2002. — Вип. 52. — С. 7.
26. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 139, арк. 26.
27. Вістник політики, літератури і життя. — 1918. — № 22. — С. 343.
28. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, арк. 1.
29. *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917—1923. Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 319—320.
30. ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 6—7.
31. Там само, спр. 1, арк. 18—19 зв.
32. Гражданская война на Украине, 1918—1920. Сб. документов и материалов: В 3-х т., 4-х кн. — К.: „Наукова думка”, 1967. — Т.1. — Кн.1. — С. 344.
33. ЦДАВО України, ф. 2 607, оп. 1, спр. 1, арк. 209.
34. Там само, спр. 190, арк. 29—30.
35. Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 182 зв.; спр. 2, арк. 20.
36. Див.: Нова рада. — 1918, 11 вересня.
37. ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 20, арк. 91.
38. *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 140—144.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

3.4. Зовнішня політика Директорії у боротьбі за незалежність УНР

Берестейська регіональна система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі до кінця осені 1918 р. значною мірою компенсувала зовнішньополітичні прорахунки українського керівництва, але її руйнація в результаті воєнної поразки Центральних держав створила надзвичайно складні й нерідко критичні зовнішні обставини для офіційного Києва, подолати які йому так і не вдалося. Слід, однак, визнати, що зробити це протягом надто короткого й перенасиченого драматичними подіями проміжку часу, коли кардинально змінювалася вся система світових відносин, було вкрай важко. Трагізм і драматизм української дипломатичної історії 1917—1920 рр. полягав саме в тому, що, маючи приблизно однакові, а на окремих етапах і більші, потенційні можливості від Польщі, Фінляндії чи країн Балтії, Україна результативно не скористалася ними для утвердження своєї незалежності та самостійності.

Народно-демократична форма української державності була відновлена в результаті переможного антигетьманського повстання під проводом Директорії (В. Винниченко (голова), С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець), що увінчалася вступом її військ до Києва та зреченням влади П. Скоропадським 14 грудня 1918 р. 22 січня 1919 р. задля реалізації ідеї соборності Універсалом Директорії було проголошено злуку УНР і ЗУНР, проте вона мала демонстративно-пропагандистський характер, а в умовах військових невдач територія, підконтрольна українському національному урядові, невпинно скорочувалась. Конгрес трудового народу України (передпарламент), що відбувся в Києві 23—28 січня 1919 р., з огляду на критичну військово-політичну ситуацію залишив за Директорією верховну владу і оборону УНР, виконавча ж влада передавалася Раді народних міністрів (її очолювали в різний час В. Чехівський, С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа, В. Прокопович), яка призначалася Директорією. Після відставки 10 лютого того ж року під тиском Антанти В. Винниченка, в УНР доволі швидко встановилася фактично одноособова влада Головного отамана С. Петлюри, формалізована 12 листопада 1920 р. законом „Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР”. На його підставі після поразки Української революції в еміграції продовжував існувати Державний Центр УНР, останній президент якого М. Плав'юк передав свої повноваження Л. Кравчуку 22—24 серпня 1992 р.

Декларативно внутрішній курс Директорії здійснювався від імені та в інтересах робітничо-селянських мас, але на ділі урядова політика швидко еволюціонувала в напрямку поміркованої ліберальної демократії західного зразка. Спричинені цим принципові незгоди у вищому керівництві „другої” УНР щодо визначення пріоритетних напрямків зовнішньої політики, зокрема пошуків надійних союзників, згубно відбилися на здійсненні її міжнародної діяльності й унеможливили прорив дипломатичної блокади з боку країн Антанти та організацію відсічі російській агресії. Таким чином, дипломатія УНР доби Директорії формувалася й діяла у надзвичайно складних умовах становлення Версальської системи міжнародних відносин у Європі, загострення громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії й активізації реставраторських зусиль як „червоної”, так і „білої” Росії, коли реальна влада українського уряду жодного разу не поширювалася на всю національну територію.

Зречення П. Скоропадським влади й відновлення УНР збіглося у часі з евакуацією з її території німецько-австрійських військ (що усунуло останню гарантію від

зовнішньої агресії), висадкою десанту Антанти на чорноморському узбережжі, повненням збройного конфлікту з РСФРР і відкриттям двох нових фронтів: проти Добровольчої армії на південному сході та відновленої Речі Посполитої на заході й північному заході. Таким чином, якщо роком раніше УНР доби Центральної Ради безуспішно намагалася утриматися між більшовицькою Росією й Центральними державами, то із завершенням Першої світової війни на сході Європи залишилося два „центри сили” — Антанта, яка дедалі більше робила ставку на „білий рух”, і „червона” Росія, що під гаслом „пролетарського інтернаціоналізму” планувала радянізацію юної української державності.

Майже суціль вороже оточення і край напружена внутрішня ситуація диктували керівництву УНР необхідність пошуків міжнародних зв'язків з метою забезпечення більш-менш сприятливого зовнішнього середовища для успішного державного будівництва. Але Директорія прийшла до влади, не маючи чіткої зовнішньополітичної концепції, в її декларації від 26 грудня 1918 р. йшлося лише про „бажання мирного співжиття з народами всіх держав” [1], а в зверненні Трудового конгресу „До народів усього світу”, ухваленому в останній день його роботи, зазначалося, що 40-млн український народ хоче вільно увійти в сім'ю народів світу і „заявляє про право на місце учасника на мирній конференції в Парижі” [2]. Керівництво „другої” УНР роздирали партійно-політичні суперечності: центристи, очолювані С. Петлюрою, в протистоянні з більшовицькою Росією прагнули заручитися підтримкою Антанти, Польщі й Румунії, а ліве крило під проводом В. Винниченка і В. Чехівського виступало за рівноправний союз із Москвою й розглядало Антанту з її „підопічною” Річчю Посполитою як реакційну силу.

Зазнаючи поразок на зовнішніх фронтах та поступово втрачаючи державну територію в умовах „війни всіх проти всіх”, Директорія й уряд УНР покладали дедалі більші надії саме на дипломатичну діяльність. Попри внутрішню нестабільність і часту зміну складу Ради народних міністрів, включно з главами МЗС, яке очолювали В. Чехівський (26 грудня 1918 — 10 лютого 1919 рр.), К. Мацієвич (13 лютого — 9 квітня 1919 р.), В. Темницький (25 квітня — 27 серпня 1919 р.), А. Лівіцький (27 серпня 1919 — 26 травня 1920 рр.), А. Ніковський (26 травня 1920 — 14 січня 1922 рр.), головні зовнішньополітичні завдання УНР залишалися незмінними: 1) здобуття міжнародно-правового визнання (де-факто і де-юре) з боку провідних міжнародних акторів, передусім США, Росії, Великої Британії й Франції; 2) вступ до новоствореної міжнародної структури безпеки і співробітництва — Ліги Націй; 3) договірне оформлення кордонів, успадкованих у результаті розпаду держав, до складу яких входили українські землі, чи заново визначених на підставі етнічного принципу з урахуванням економічної доцільності; 4) налагодження взаємовигідної співпраці з суміжними і географічно близькими державами; формування з ними, по можливості, регіонального військово-політичного й економічного блоку під домінуючим впливом Києва (Балто-Чорноморський / Чорноморський союз).

Діяльність вітчизняної дипломатії зазначеної доби, відповідно до зміни акцентів у визначенні пріоритетних напрямків зовнішньої політики та стратегічних партнерів УНР, розстановки політичних сил у її керівництві, умовно можна поділити на 4 періоди: 1) 14 грудня 1918 — початок лютого 1919 рр. — спроби збереження нейтралітету УНР і процес формування системи зарубіжного дипломатичного представництва; 2) початок лютого — початок квітня 1919 — орієнтація на Антанту; 3) середина квітня — середина листопада 1919 р. — „орієнтація на власні сили”; 4) з середини

листопада 1919 — формування українсько-польського військово-політичного і дипломатичного союзу (після залишення 21 листопада 1920 р. Армією УНР національної території й відступу до союзної Польщі — Тарнівський період дипломатії Державного Центру УНР в екзилі).

Важливою особливістю дипломатії УНР доби Директорії стала спроба формування загальноукраїнської дипломатичної служби, що було пов'язано з реалізацією Акту Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р. Президент Української Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевич увійшов до складу Директорії, а керуючий справами державного секретаріату закордонних справ ЗУНР Л. Цегельський був призначений товаришем міністра закордонних справ УНР, нарада керівників УНР і Західної Облaсті УНР (ЗО УНР) ухвалила об'єднати дипломатичні місії обох державних організацій у загальноукраїнські, за винятком тих країн, що утворилися на місці Австро-Угорської імперії. Проте існування загальноукраїнського дипломатичного апарату на практиці виявилось суперечливим і нетривалим, за визнанням В. Темницького, „з'єднання відбулося похапцем, маса справ лишилася нерегульованими. Хоч у принципі прийнято було, що армія і закордонна політика спільні, проте було дві армії і дві закордонні політики” [3]. До того ж переважно соціалістичних (за партійною належністю) наддніпрянських дипломатів обурювали консерватизм, вузький регіоналізм і кон'юнктуризм їхніх галицьких колег; не в останню чергу саме ця обставина призвела до невдачі вітчизняної дипломатії на Паризькій мирній конференції 1919—1920 рр.

Дипломатичні представництва УНР доби Директорії поділялися на: 1) тимчасові дипломатичні місії, відряджені для ведення переговорів (з Антантою — в Одесі й Бірзулі (нині — Котовськ Одеської області) в січні—березні 1919 р., з РСФРР — у Москві в січні—лютому 1919 р., з Польщею — у Варшаві в жовтні 1919 — квітні 1920 рр.); 2) постійні дипломатичні представництва в Австрії (В. Липинський, Г. Сидоренко), Бельгії й Нідерландах (А. Яковлів), Болгарії (О. Шульгин), Ватикані (М. Тишкевич, отець Ф. Бонн), Великій Британії (А. Марголін), Греції (Ф. Матушевський, М. Левицький), Грузії (І. Красковський), Данії (Д. Левицький), Естонії (Є. Голіцинський), Італії (Д. Антонович), Королівстві сербів, хорватів і словенців (В. Прокопович), Латвії (В. Кедровський), Німеччині (М. Порш), Польщі (О. Карпинський), Румунії (К. Мацієвич), Туреччині (О. Лотоцький, І. Токаржевський-Карашевич), Угорщині (М. Галаган), Фінляндії (К. Лоський, М. Залізняк), Чехословаччині (М. Славинський), Швеції й Норвегії (К. Лоський) та Швейцарії (Є. Лукасевич, М. Василько), готувалося посольство до Аргентини (М. Шумицький), що останньою визнала де-юре УНР 5 лютого 1921 р.; 3) делегації для участі в роботі міжнародних форумів та організацій (Паризька мирна конференція 1919—1920 рр., Ліга Націй); надзвичайні дипломатичні місії, що відряджались для налагодження стосунків з провідними державами світу (Франція (О. Шульгин), США (Ю. Бачинський)).

Глави дипломатичних представництв призначалися Головою Директорії за пропозицією Ради народних міністрів і мали права директорів департаментів МЗС. Однак на практиці часто не лише керівник, а й увесь персонал місії затверджувався Директорією, що призводило до зайвої бюрократизації процесу побудови дипломатичного представництва. Статус українських дипломатичних представництв за кордоном був різний: в Німеччині, Австрії, Болгарії, Румунії, Туреччині, Угорщині, Чехословаччині, Польщі та інших „українних державах” вітчизняні послы фігурували у списках дипломатичного корпусу та користувалися дипломатичними привілеями й

імунітетами відповідно міжнародного права; в інших вони мали напівофіційне становище чи тільки дозвіл на перебування.

За великим рахунком, Директорія УНР після приходу до влади мала лише два ймовірних виходи зі скрутного зовнішньополітичного становища: за всяку ціну прихилити на свій бік Антанту або увійти в порозуміння з більшовицькою Росією. Проте остання можливість була пов'язана з небезпекою, відносно якої більшість керівництва УНР не мала жодних ілюзій. Союз із РСФРР міг створити тимчасовий спільний фронт проти польської експансії із заходу й білогвардійського наступу з півдня та південного сходу, але тоді ідея української національної державності була б рано чи пізно похована. Антанта ж на кінець 1918 р. ще не мала чіткого плану вирішення російського питання: чи проектувати федерацію народів колишньої Російської імперії на демократичних засадах, чи відбудувати „єдину й неділиму” царську Росію. На жаль, українські політики виявилися нездатними застосувати всі хитрощі міжнародної дипломатії, щоб використовувати одного члена Антанти проти другого, — на відміну від російських монархістів, які мали досконалу організацію, що сильно натискала на офіційні Вашингтон, Париж і Лондон.

Але суперечності між французьким командуванням в Одесі й Добровольчою армією та прагнення Парижа об'єднати всі антибільшовицькі сили у своїй „зоні відповідальності” (Крим і Україна), зрештою, змусили Антанту сприйняти Директорію УНР, що до початку лютого 1919 р. контролювала більшу частину України, як потенційного союзника. Прибуття до Одеси 14 січня 1919 р. головнокомандувача силами Антанти на Півдні Росії генерала д'Ансельма і начальника штабу полковника А. Фрайденберга, які негайно позбавили консульських і дипломатичних повноважень антиукраїнськи налаштованого „повноважного представника держав Антанти в Південній Росії” Е. Енно, уможливило початок переговорного процесу. Вже 15—19 січня в місті відбувся перший тур переговорів між командувачем військами Директорії в Катеринославщині, Херсонщині й Таврії генерал-майором О. Грековим і д'Ансельмом, під час якого сторони проінформували одна одну про свої наміри. Французька сторона у відповідь на прохання делегації УНР про надання підтримки для відсічі більшовикам зажадала підтвердження прагнень Директорії до співробітництва; ним стало зняття блокади Одеси українськими військами [4].

23—25 січня 1919 р. в Одесі пройшов другий тур переговорів між А. Фрайденбергом і місією УНР у складі керівника Головного управління преси й пропаганди УНР О. Назарука та міністра торгівлі й промисловості С. Остапенка, що мали від В. Винниченка інструкції погоджуватися на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох пунктів: у справі незалежності України та аграрної реформи [5]. Французька сторона зажадала усунення від влади В. Винниченка і В. Чехівського через їхнє „збільшовичення” і тимчасового виходу з Директорії С. Петлюри як „командира бандитів”; створення для боротьби з більшовиками 300-тис. армії під верховним французьким командуванням; залучення до її формування денікінських офіцерів; передачі під контроль Франції фінансів і залізниць УНР; припинення українсько-польської війни в Східній Галичині; перенесення справи державної незалежності України та її західних кордонів на розгляд Паризької мирної конференції; звертання Директорії до Франції з проханням встановлення над УНР протекторату (як це вже зробили Польща і Румунія). Фрайденберг відмовився від попереднього фактичного визнання УНР, наголосивши, що вона „надто маленька держава, щоб існувати самостійно” [6].

Після повернення місії О. Назарука і С. Остапенка до Києва переговори в Одесі продовжував віце-міністр закордонних справ УНР А. Галіп, до якого 28 січня 1919 р. приєднався ще один віце-міністр, відомий правник А. Марголін. Обидва урядовці були включені до основного складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР на Паризьку мирну конференцію й по завершенню переговорів мали відіти до столиці Франції. З метою активізації пошуків порозуміння А. Марголін запропонував французькій стороні принцип „федералізації знизу”, „побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними, державних ланок, які утворились на руїнах старої Росії”. Відповідна декларація за підписами представників УНР, Білорусі, Дону і Кубані була передана військовому командуванню Антанти 5 лютого 1919 р. і дістала його схвалення [7].

Наступна зустріч А. Фрайденберга з делегацією УНР (О. Греков, І. Мазепа, С. Остапенко і Ю. Бачинський) відбулася 6 лютого 1919 р. в Бірзулі. Українські представники мали письмові повноваження на підписання угоди з Антантою за умови визнання нею самостійності УНР і допущення її делегації на Паризьку мирну конференцію, забезпечення демократичного ладу і соціальних реформ, визнання автономності армії УНР і продовження боротьби з більшовиками лише до етнографічних кордонів. Французька сторона знову наполягала на формуванні більш поміркованого уряду УНР й виході з Директорії С. Петлюри, а також звільненні заарештованих гетьманських міністрів, що було розцінено делегацією УНР як втручання у внутрішні справи України [8].

Але вихід з Директорії В. Винниченка і призначення 13 лютого 1919 р. центристського уряду УНР С. Остапенка, катастрофічне становище на більшовицькому фронті як для українців, що втратили Лівобережжя і Київ, так і для французів, які були затиснуті повстанцями в трикутнику Одеса — Вознесенськ — Миколаїв, стимулювали відновлення переговорів. Уже 14 лютого генерал А.-М. Бертело, що прибув від бухарестської місії Антанти, прийняв в Одесі А. Марголіна і новопризначеного міністра закордонних справ УНР К. Мацієвича. А представник французького військового командування при Директорії у Вінниці капітан А. де Ланжерон надіслав С. Остапенку листа, в якому вказувалося на необхідність прийняття Директорією маніфесту про опіку з боку Франції та пропонувалося негайно прибути до Одеси комісії з підписаним документом для детального врегулювання умов союзної угоди. Зрештою, 17 лютого Директорія, зі згоди уряду і таємно від керівництва соціалістичних партій, ухвалила Декларацію, в якій просила представників французького військового командування „безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військовій, дипломатичній, політичній і фінансово-економічній впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками” [9].

Але лише 1 березня 1919 р. генерал д'Ансельм повідомив С. Остапенка, що Декларацію Директорії про встановлення над Україною французького протекторату він надіслав генералу Бертело в Бухарест (проектовані умови угоди виходили за межі повноважень антантівського командування в Одесі й вимагали згоди з боку уряду Франції), а сам він готовий, не чекаючи відповіді з Бухареста, надати певну реальну допомогу Директорії, як тільки з неї вийдуть С. Петлюра і О. Андрієвський. Проте ця вимога не була виконана, а французька допомога так і не надійшла (десант в Одесі був настільки незначний, що через місяць не зміг утримати навіть міста). До того ж після залишення Директорією й урядом УНР 6 березня Вінниці та відступу до Жмеринки, а потім до Проскурова, українська армія переставала бути для антантівського

командування принагідним союзником [10]. Наприкінці березня 1919 р. французькі представники в Одесі повідомили А. Марголіна, що переговори про союзну угоду за телеграфним розпорядженням з Парижа призупиняються; через кілька днів відбулася евакуація антантівського десанту з міста.

Таким чином, перша спроба політичного керівництва УНР порозумітися з Антантою в особі її військового командування в Одесі виявилася безрезультатною, як і відряджена з ініціативи К. Мацієвича Надзвичайна дипломатична місія УНР до Великої Британії, що була прийнята лише на рівні секретаря зовнішньополітичного відомства країни. Із завершенням світової війни головною метою Франції на сході Європи стало відновлення союзницької системи, для чого передбачалося відродити Росію як ключову ланку в антинімецькому військово-політичному блоку, але бажано у формі демократичної федеративної держави. На випадок істотного послаблення Росії внаслідок громадянської війни, господарської розрухи й суспільної анархії планувалося задіяти сильну „другу” Річ Посполиту.

Виходячи з таких принципових засад східної політики Франції як провідної держави-переможниці, офіційний Париж не міг підтримувати курс Директорії на зміцнення міжнародно-правової незалежності України й досягнення Соборності українських етнічних земель. Водночас французький уряд міг дипломатично заохотити Директорію (шляхом тимчасового визнання української державності) й робив певні кроки в цьому напрямі за умов входження УНР у майбутню Російську федерацію й активної боротьби Республіканської армії з більшовизмом, перетворення України на надійну складову „санітарного кордону” проти експорту комуністичної революції. Натомість державне керівництво УНР надто багато надій поклало на міжнародне визнання України й намагалося отримати політичні гарантії від антантівського командування в Одесі, що насправді прагнуло досягти з Директорією суто військової угоди. Це безнадійно гальмувало переговорний процес, а тим часом становище на фронтах драматично погіршувалося. Між тим лідери Антанти намагалися підтримувати лише ті політичні кола й державні утвори, що володіли реальною силою й мали серйозну підтримку в суспільстві.

Стосовно ж альтернативного — радянського — варіанту вирішення проблеми зовнішньополітичної орієнтації відновленої УНР, слід згадати, що його витoki сягають завершального етапу мирних переговорів між Українською Державою та РСФРР у Києві, коли лідери опозиційного Українського національного союзу — В. Винниченко і М. Шаповал, які готували повстання проти режиму П. Скоропадського, таємно увійшли в контакт із керівниками делегації РСФРР — Х. Раковським та Д. Мануїльським. Кремлівські дипломати обіцяли підтримати змовників посиленням російської розвідувальної діяльності на північно-східних кордонах Української Держави, щоб відвернути увагу німецько-гетьманських військ, а також визнати новий політичний лад в Україні й не втручатися в її внутрішні справи в обмін на легалізацію більшовицької партії в УНР [11].

Але після отримання звісток про перемогу демократичної революції в Німеччині, РНК РСФРР уже в день підписання Комп'єнського перемир'я — 11 листопада 1918 р. — дав Реввійськраді директиву „Про підготовку термінової військової допомоги трудящим України” в 10-денний термін [12]. Коли ж підтвердилися звістки про укладення Німеччиною перемир'я з Антантою й падіння в Берліні монархії Гогенцоллернів, ВЦВК РСФРР 13 листопада офіційно анулював Берестейський мирний договір. 17 листопада була створена Група військ Курського напрямку для наступу в

Україну, що через кілька днів розпочала активні бойові дії, а 28 листопада 1918 р. в Курську був сформований більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. Пятаковим (24 січня 1919 р. його змінив Х.Раковський). Наступного дня він переїхав до колишнього сотенного містечка слобідського Сумського полку — Суджі (нині — райцентр Курської області), де опублікував „Маніфест до українського народу” з оголошенням про повалення режиму П. Скоропадського й закликом боротися за відновлення радянської влади.

Лише 31 грудня 1918 р. Рада народних міністрів УНР спромоглася направити ноту протесту урядові РСФРР з приводу наступу її військ на території України без оголошення війни. Оскільки відповіді з Москви не надійшло, 2 і 4 січня 1919 р. (коли більшовицькі сили вже взяли Харків, а на базі Групи військ курського напрямку організований Український фронт) Кремлю було надіслано ще одну ноту протесту. Одночасно В. Чехівський у порозумінні з В. Винниченком висунув ідею відрядження до Москви офіційної делегації УНР, що мала добитися взаємного визнання суверенітету сторін коштом включення до складу українського уряду більшовиків, відкриття фронту проти Донської армії й розгортання дипломатичної боротьби з військовою присутністю Антанти на Півдні України.

Цього разу до Києва за підписом Г. Чичеріна 6 січня надійшла відповідь РНК РСФРР на українську ноту, де говорилося, що „ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки на Україні нема. Воєнна акція на українській території... провадиться поміж військами Директорії та армією українського радянського уряду, який є цілком незалежний”. Водночас виражалася згода прийняти в Москві представників УНР для ведення переговорів, якщо український уряд виступить проти англо-французького і американського імперіалізму. У відповідь уряд УНР 9 січня вислав до Москви чергову ноту, в якій заявив, що твердження комісара закордонних справ РСФРР є або умисним перекручуванням правди або ж цілковитою непоінформованістю. У разі негайного припинення воєнних операцій і виведення більшовицьких військ з України Рада народних міністрів погоджувалася приступити до мирних переговорів, якщо Кремль дасть задовільну відповідь на поставлені питання протягом 48 год, у противному випадку Директорія вважатиме, що Москва йде на Україну війною [13].

На це Кремль 11 січня знову наголосив, що серед військ, які борються проти Директорії, немає російських частин, але, „з огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагодити усі суперечливі питання шляхом переговорів”, Г. Чичерін запропонував їй вислати в Москву своїх делегатів. Крізь дипломатичну риторіку проглядало прагнення Кремля домогтися від Директорії легітимізації КП(б)У і, можливо, входження її до урядової коаліції. Для ленінського уряду це був би явно безболісніший, „менше затратний” крок до відновлення в Україні влади рад, який би дозволив використати обмежені Збройні сили РСФРР, що потрапляла у дедалі щільніше „кільце фронтів”, на критичних напрямках — проти О. Колчака й А. Денікіна. Того ж дня з Києва для ведення переговорів виїхала Надзвичайна дипломатична місія УНР на чолі із С. Мазуренком і 15 січня прибула до Москви. Але вже наступного дня, коли Червона армія вступила в Чернігів і наближалася до Полтави, Директорія УНР на вимогу С.Петлюри оголосила стан війни РСФРР.

Мирні переговори між делегаціями Директорії і РНК РСФРР (голова — Д. Мануїльський) тривали 17 січня — 4 лютого 1919 р. Українська дипмісія мала від В. Винниченка чіткі інструкції: досягти припинення військових дій РСФРР проти

УНР і укласти мирний договір на засадах цілковитої самостійності України, виведення з неї Червоної армії й надання Кремлем матеріальної допомоги Армії УНР; за це УНР зобов'язувалася підписати з РСФРР тимчасовий військовий союз проти „білого руху” і його спільників. Але російська делегація відмовилася від обговорення проблеми миру, мотивуючи це відсутністю представників Тимчасового робітничо-селянського уряду України й погоджуючись лише на роль посередника між останнім і Директорією; натомість Кремль пропонував вести переговори переважно з економічних питань, обминаючи політичні. Відстоюючи свої інтереси, російська сторона прагнула змусити УНР укласти союзну угоду проти Антанти, А. Денікіна та П. Краснова, за якою проводилося б узгодження військових дій проти „ворогів революції”; при цьому РСФРР не скупилася на обіцянки негайно офіційно визнати незалежність УНР [14].

На такі пропозиції С. Мазуренко відповідав, що коли Антанта почне просувати окупацію України, тоді обговорення питання про союз із РСФРР стане можливим, а поки що варто узгодити таємний план боротьби з ворогами революційної демократії, залишивши відкритими пункти про пропуск Червоної армії на Дон через територію УНР та про бойові дії проти десанту Антанти. Водночас, місія Директорії не відкидала спільних з Москвою операцій проти кадетського Кримського крайового уряду, але за умови подальшого приєднання півострова до УНР. З прибуттям до Москви з Харкова делегації УСРР, на засіданні 4 лютого 1919 р. було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити Директорії й харківському радянському урядові: 1) визнання Директорією влади рад; 2) нейтралітет України з активним захистом проти іноземного втручання; 3) спільна боротьба проти контрреволюції; 4) перемир'я на час ведення переговорів. Вони ж були продубльовані в телеграмі Х. Раковського до Директорії, відправленій уже після її евакуації з Києва до Вінниці. Оскільки в пропозиціях фактично йшлося про самоліквідацію Директорії як вищого органу державної влади УНР, 10 лютого до С. Мазуренка з Вінниці, де перебувало керівництво УНР, надійшло розпорядження „перервати всякі переговори з московським правительством” [15]. Певною мірою цей крок був зумовлений і сподіваннями на успішне просування українсько-антантівських переговорів в Одесі. Навіть В. Винниченко, що вже залишав свою посаду в Директорії на вимогу представників Антанти, відреагував вкрай бурхливо, особливо його обурили слова з телеграми Х. Раковського про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній українській землі.

Після невдачі одеських переговорів УНР із Антантою й московських із РНК РСФРР центр ваги діяльності української дипломатії було перенесено до Парижа, де 18 січня 1919 р. розпочала свою роботу міжнародна мирна конференція, що тривала з перервами рівно рік. Згідно із затвердженими 10 січня 1919 р. штатами, Надзвичайна дипломатична місія на Паризьку мирну конференцію складалася з 14 членів, 34 співробітників канцелярії, 20 працівників інформбюро та спостерігачів від провідних політичних партій [16]. Місію очолював колишній міністр шляхів УНР Г. Сидоренко, якого в серпні 1919 змінив посланник у Ватикані граф М. Тишкевич. Однак попри всі зусилля місії, великі держави дивились на українське питання в контексті загальноросійських проблем, представники країн Антанти постійно й послідовно переконували українських делегатів у необхідності відмовитися від домагань самостійності України й погодитися на федерацію з Росією. Інтерес до України зростав у західних лідерів лише тоді, коли Армії УНР вдавалося здобути успіх на

фронті (як, приміром, у липні-серпні 1919 р. під час наступу українських військ на Київ), але такі перемоги були епізодичними й не досить тривалими, щоб змінити загальне ставлення Антанти і США до української справи. Діяльність місії УНР була також суттєво послаблена браком належної дипломатичної підготовки багатьох її членів (включно з головою делегації), гострими політичними конфліктами й особистими чварами всередині делегації.

Брак довершеної зовнішньополітичної концепції Директорії УНР, яка б належним чином охоплювала проблеми повоєнного мирного врегулювання і де була б аргументовано доведена потреба самостійної УНР для створення системи загальноєвропейської безпеки, давався взнаки. Сьогодні не можна категорично стверджувати, що добре розроблена політична ініціатива і більш якісно поставлена дипломатична акція в Парижі мали б кращий результат, оскільки на конференції були досить сильними впливи ворожих до Соборної України, Польщі та „білої” Росії. Але завжди був шанс поліпшити ставлення Антанти до української проблематики, і саме його Надзвичайна дипломатична місія УНР постійно втрачала.

Г. Сидоренко робив усі можливі заходи, проте без досвіду в дипломатичній справі це було дуже важко. 25 лютого 1919 р. він подав ноту з протестом проти нападу Польщі й Румунії на УНР, що закінчувалася проханням до конференції „скерувати свій вплив і авторитет у румунській і польській владах на те, щоб вони не порушували принципів, встановлених Мировою конференцією, не посиляли своїх військ проти української території”. 5 березня 1919 р. була оприлюднена нова нота з інформацією про приєднання до УНР Закарпаття на підставі рішення віча в Хусті від 21 січня, а 18 березня знову з’явилася нота протесту проти окупації Буковини Румунією.

Намагаючись підсилити українські позиції на Паризькій мирній конференції, радник дипмісії О. Шульгин склав і направив 6 травня до французького МЗС меморандум делегації УНР, в якому була представлена концепція українсько-французької співпраці та прохання до французького уряду вислати свою військову місію до уряду УНР, що тоді перебував на території Східної Галичини. Незважаючи на те, що офіційний Париж уже схилився до підтримки варшавських планів щодо Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя і Західної Волині, відповідь на меморандум від 19 травня 1919 р. була досить прихильною і задовольняла пропозиції української делегації. Зі свого боку О. Шульгин від імені української делегації прийняв усі формальні вимоги французького уряду, суть яких зводилася до об’єднання військових зусиль УНР і Польщі в боротьбі проти більшовизму та невикористання французької допомоги проти О. Колчака і А. Денікіна [17].

Але цей обмін нотами вже не мав позитивних наслідків — ані діяльність МЗС УНР, ані підтримка опозиційних політичних сил у Парижі та Лондоні не змогли переламати хід мирної конференції щодо українського питання. У цілому Паризька конференція не бажала розглядати проблему політичної долі України як суверенної держави, обмежуючись лише обговоренням державної належності Західної України. Пізніше О. Шульгин згадував, що „в 1919 році при тій політиці, яку проводив уряд, в час, коли Україна була, як фортеця, оточена ворогами, годі було чогось добитись реального у Парижі, у тому Парижі, де нічого про Україну не знали, де проти нас велись скажені атаки як росіян, так і поляків” [18].

Зокрема, Надзвичайна дипломатична місія УНР у Парижі доклала чимало зусиль для отримання необхідної матеріальної допомоги, закупивши американського

військового майна на \$ 8,5 млн, в т.ч. ліків на \$ 1 млн. Але французьке командування затримало продані УНР матеріали, і Американська ліквідаційна комісія порвала контракт з українськими дипломатами. Більше того — на основі тенденційної інформації держсекретар США Р. Лансінг у листі від 29 жовтня 1919 р. орієнтував американську місію в Україні, що боротьба українського народу за свою незалежність є наслідком німецької й австрійської пропаганди, яка мала на меті розбити Росію. А невдовзі українська делегація в Парижі припинила свою діяльність, залишивши своїх представників для аналізу міжнародної ситуації.

Антанта погодилася б визнати за Україною приблизно те ж місце, яке посідала в регіоні колишня Російська імперія, лише в разі створення над Дніпром міцного й життєздатного державного організму, здатного нейтралізувати розповсюдження більшовизму і стабілізувати військово-політичну ситуацію. Але керівникам вітчизняного визвольного руху так і не вдалося переконати Захід у доцільності закріплення за Україною ключової ролі у створенні системи регіональної безпеки на Сході Європи шляхом організації Балто-Чорноморського союзу. Між тим саме невдачі в спробах започаткування рівноправного діалогу з РСФРР та в справі захисту українських національних інтересів на Паризькій мирній конференції, зрештою, активізували участь Директорії у створенні Балтійської (Східної) Антанти (підписання в Ризі Політичної конвенції на 4-й конференції прибалтійських держав 31 серпня 1920 р.). Проте активно підтримані С. Петлюрою та його однодумцями, передусім А. Лівичим і А. Ніковським, плани Ю. Пілсудського щодо союзного згуртування Речі Посполитої, УНР, Фінляндії, Естонії, Латвії й Литви, а також польсько-білоруської унії, від початку мали невеликі шанси на успішну реалізацію після того, як пам'ять про давні антагонізми з Польщею у свідомості литовців, білорусів і українців доповнили свіжі рани — окупація польськими військами Вільнюського краю, Гродненщини, Мінщини, Холмщини, Підляшшя, Волині та Східної Галичини протягом кінця 1918—1919 рр.

Але з геополітичного і військово-стратегічного погляду УНР і Друга Річ Посполита об'єктивно були зацікавлені у встановленні союзницьких відносин. Варшава у разі знаходження Директорією УНР компромісного та прийняттого для обох сторін варіанту вирішення проблеми кордонів стала б не лише могутнім спільником України у боротьбі зі спробами відродження „єдиної й неділимої” Росії та ще одним ключовим осередком Балто-Чорноморського союзу, а й виступила б у ролі дипломатичного „вікна в Європу” для УНР. „Начальник” відродженої Польської держави Ю. Пілсудський і його прибічники — представники демократичної лівиці у Сеймі — зі свого боку, обстоювали ідею створення федерації з визволеними від російського панування Україною, Білоруссю і Литвою, що призвело б до утворення „коридору”, що мав оберігати Другу Річ Посполиту від безпосередньої агресії з боку Кремля чи „білої” Росії, коли б остання перемогла у громадянській війні. При цьому, на їхню думку, до Польщі мала відійти Холмщина, Західна Волинь до р. Стир і Львівщина. Але впливова Національно-демократична партія Р. Дмовського, що мала відносно більшість у Сеймі, вважала українців нездатними до самостійного державного існування і прагнула інкорпорувати, крім згаданих теренів, усю Східну Галичину та Західне Поділля до Збруча й Смотрича), віддаючи перевагу на Сході безпосередньому кордонові Польщі з Росією.

З огляду на загальне погіршення військово-політичного становища УНР й неминуче зіткнення з Добровольчою армією В. Май-Маєвського, 22 вересня 1919 р. на

спільному засіданні Директорії УНР і Ради народних міністрів було вирішено відрядити до Польщі дипмісію на чолі з А. Лівіцьким, що мала забезпечити юридичне визнання УНР Варшавою шляхом підписання консульської конвенції, що гарантувала б національно-політичні та культурні права українців у Польщі та поляків в Україні, а також урегулювання спірних фінансових і територіальних питань. До складу місії увійшли й представники уряду ЗО УНР — С. Витвицький, А. Горбачевський та М. Новаковський; за найгіршої ситуації дипмісія могла піти на визнання вже dokonаної втрати Холмщини й Підляшшя, і то умовно — до скликання українського парламенту, що мав остаточно вирішити цю проблему. Делегація А. Лівіцького принципово не повинна була погоджуватися на належність Східної Галичини Польщі з огляду на виключну компетенцію в цій справі Паризької мирної конференції [19]. 3 жовтня 1919 р. дипмісія з 38-ми членів відбула до польської столиці, через три місяці її чисельність, не рахуючи керівництва, зросла до 97 чоловік (у тому числі 4 політичні радники, 5 радників-фахівців, 5 юрисконсультів, 6 секретарів), і вона, по суті, перebrала на себе функції керівного осередку української дипломатії [20].

Однак укладення 5 листопада 1919 р. командуванням Галицької Армії сепаратної угоди з білогвардійцями і її перехід у повне розпорядження А. Денікіна спричинило воєнну катастрофу УНР. Тому 15 листопада 1919 р., напередодні залишення Кам'янець-Подільського й здачі його полякам, Директорія прийняла таємну постанову про надання А. Лівіцькому остаточних інструкцій на переговорах. Вони зводилися до визнання кордону між УНР і Польською Республікою вздовж „лінії Бартеlemi” (див. наступний підрозділ) через територію Галичини й по р. Турії через Волинь, а у випадку необхідності — по Стиру. Вирішення проблеми польського землеволодіння на Правобережжі пов'язувалося з позицією майбутнього парламенту УНР [21]. Але цього вже було замало, і варшавські політики вирішили скористатися слушною нагодою для юридичного оформлення своїх військових територіальних здобутків.

30 листопада 1919 р. поляки в ультимативній формі висунули перед А. Лівіцьким вимогу цілковитого зречення не лише всієї Східної Галичини, а й більшої частини Волині. Після консультацій у Львові й Тернополі з провідними діячами УНР (члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець, а також В. Кедровський, М. Ковалевський, В. Старосольський та ін.) А. Лівіцький 2 грудня 1919 р. змушений був подати декларацію зі згодою на проходження українсько-польського кордону Збручем і далі через північно-західну Волинь; східногалицькі представники на знак протесту вийшли зі спільної місії. Передбачалося також взаємне забезпечення прав поляків в УНР і українців — у Польщі, остаточне вирішення аграрного питання залишалося в компетенції Українських Установчих зборів, однак юридичне становище польських землевласників регулювалося б окремим положенням. В обмін на територіальні поступки Варшава мала визнати УНР незалежною державою, представляти її інтереси на міжнародній арені, амністувати українських політв'язнів, допомогти Республіканській армії зброєю і спорядженням. Дізнавшись про зміст декларації, Ю. Пілсудський того ж дня дав згоду на прийняття на контрольованій польськими військами території решток розгромленої денікінцями Армії УНР і її урядових установ, а також створення бази для їхньої реорганізації, УНР отримувала можливість транзиту будь-яких товарів через територію Польщі [22].

Під час подальших переговорів щодо п. 1 Політичної конвенції (лише він підлягав публікації) виявилися певні розбіжності у запропонованих сторонами формулах визнання УНР: делегація А. Лівіцького наполягала на тому, що „Польща визнає

УНР незалежною суверенною державою, з якою вступає в заприятні і добросусідські зносини як з рівною стороною”, а польським проектом передбачалось лише визнання де-факто. В остаточному варіанті, підписаному в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. міністром юстиції і керуючим МЗС УНР А. Лівіцьким та керуючим МЗС Польщі Я. Домбським, делегації зійшлися на компромісній формулі: „Річ Посполита Польська визнає Директорію незалежної УНР на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу УНР” [23]. Вдалося досягти компромісу і щодо визначення складу місцевої адміністрації на українських територіях, зайнятих польським військом. Було вирішено, що „влада на дотепер зайнятих теренах, які, на підставі політичної умови, признаються УНР, полишається тимчасово в руках польської влади, а Український уряд організує свій адміністративний апарат, і по мірі того організування, влада на тих теренах, по порозумінню з Польським урядом, переходить до рук Українського уряду” (п. 8 Військової конвенції, підписаної 24 квітня 1920 р. генерал-хорунжим Генерального штабу Армії УНР В. Сінклером, підполковником М. Дідковським і майором Війська Польського В. Славеком та капітаном В. Єндржевичем) [24].

Проте українська сторона принципово відмовилась від запропонованого поляками в п. 2 проекту Політичної конвенції лінії міждержавного кордону, що прилучала до Польщі 7 із 12-ти волинських повітів; лише під загрозою остаточного зриву варшавських переговорів 20 квітня 1920 р. нарада мій УНР ухвалила рішення підписати угоду в польській редакції п. 2 про міждержавні кордони. Згідно ж п. 3 Політичної конвенції польський уряд визнавав за УНР „територію на схід від кордону, зазначеного в артикулі 2-ім”, тобто, від лінії р. Збруч — Вишеградок — Кременецькі узгір'я — Здолбунов — східна адміністративна межа Рівненського повіту — східна адміністративна межа Мінської губернії — р. Прип'ять, „до кордонів Польщі 1772 (передрозборових), які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним”. У разі військової поразки УНР саме окреслені в п. 3 терени Правобережжя стали б осередком української державності, за даними МЗС УНР, вона охоплювала б усю Подільську губернію й більшу частину Волинської та Київської, окремі повіти Мінської, Могильовської та Херсонської губерній, її площа перевищила б 160 тис. кв. км, а населення — 12 млн осіб [25].

Цілком відповідав нормам міжнародного права і п.4 Політичної конвенції, що зобов'язував обидві сторони „не заключати жодних міжнародних умов”, спрямованих проти кожної з них. УНР зберігала повну суверенність у своїх зовнішньополітичних справах як на регіональному, так і загальноєвропейському рівнях. Але польська сторона дістала суттєві переваги у Військової конвенції, зокрема, бойові операції на Правобережжі мали відбуватися „по взаємному порозумінню начальної команди Польських військ і головної команди Українських військ”, але „під загальним керуванням начальної команди Польських військ” (п. 3). Передбачалися польський військовий контроль над українськими залізницями, участь польських офіцерів в організації й становленні владних структур тощо; уряд УНР мав забезпечувати польські війська продуктами харчування і гужовим транспортом (п. 6—8).

Варшавський договір фактично так і залишився „персональним союзом” двох глав держав — С. Петлюри і Ю. Пілсудського — та ґрунтувався на їхніх довірчих особистих відносинах і приватних домовленостях (як таємна угода, він не потребував ратифікації парламентами), не став він і консолідуючим фактором. Більше того, обидва лідери зіткнулися з потужною опозицією своїм планам усередині власних

країн. Польські ендеки та центристські партії, які мали більшість у Сеймі, були стурбовані тим, що проукраїнська політика „начальника держави” лише антагонізує Москву, вважали наддніпрянських українців потенційними союзниками Німеччини та конкурентами в боротьбі за Східну Галичину, і тому рішуче виступали проти підтримки української державності в будь-якій її формі. С. Петлюра, у свою чергу, потрапив під вогонь нищівної критики майже всіх відомих із дореволюційних часів діячів українського руху (В. Винниченко, М. Грушевський, М. Шаповал та ін.), які вважали варшавські домовленості зрадою інтересів Соборної України.

Ризький мирний договір від 18 березня 1921 р., на укладення якого українська дипломатія вже не мала ані найменшого впливу, по суті, скасував Варшавську союзну угоду, хоча Польща офіційно заявила про це лише 1923 р. Українсько-польський військово-політичний союз виявився нетривким і під тиском непереможних зовнішньо- і внутрішньополітичних факторів спершу формально, а потім і фактично розпався, він був запізним принаймні на рік і самотужки не зміг протистояти зміцнілій більшовицькій Росії. Та водночас договір мав велике значення не лише для українського народу, який, завдяки допомозі з боку Польщі, продовжував збройну боротьбу за незалежну УНР до кінця 1921 р. Коли б не спільний українсько-польський опір улітку—восени 1920 р., то запланований Кремлем під гаслом „світової революції” похід на Польщу, Румунію і Німеччину виявився б цілком успішним і неминуче обернувся б трагедією для усіх цих країн, та і Європи в цілому.

Упереджене ставлення володарів повоєнної Європи до УНР, вичікувальна позиція залежних від них інших потенційних міжнародних партнерів України (Бельгія, Греція, Данія, Нідерланди, Швеція та ін.) обумовлювали певну специфіку у формах роботи вітчизняної дипломатії. Дипломатичним представництвам часто доводилося обмежувати свою діяльність виконанням консульських функцій, що, безумовно, було надзвичайно важливо в умовах процесу повоєнної репатріації, а потім і еміграційного потоку з охопленої вогнем революції України. Ще одним напрямом роботи дипломатичних інституцій УНР була міжнародно-інформаційна діяльність, нагальна потреба в котрій обумовлювалася поганим знанням України взагалі та її сучасних проблем зокрема, а також необхідністю давати відсіч антиукраїнській пропаганді з боку радянської й білогвардійської Росії. Міжнародно-інформаційну роботу здійснювали пресові або ж інформаційні відділи представництв, які розміщували у закордонній пресі велику кількість матеріалів щодо внутрішнього становища й зовнішньої політики, історії, культури України, а також налагоджували випуск власних видань.

Українська дипломатія доволі пізно дійшла принципового висновку, якого дотримується увесь сучасний цивілізований світ: у незалежної й самодостатньої держави немає постійних друзів, а є лише постійні інтереси, тому зовнішня політика повинна відповідати національним інтересам незалежної України. А військова поразка УНР від більшовицької Росії в листопаді 1920 р. й прагнення країн Заходу до встановлення торговельно-економічних відносин з РСФРР, що мали компенсувати жахливі матеріальні втрати Першої світової війни, призвели до припинення їхніх взаємин із дипломатичними представництвами УНР, які припиняли свою діяльність унаслідок браку фінансових засобів для утримання та поступового офіційного визнання світовою спільнотою СРСР.

Використані джерела та література:

1. Відродження. — 1918, 26(13) грудня (Додаток).
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2-х т., 3-х ч. / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. — Т. 1. — С. 115.
3. ЦДАВО України, ф.3696, оп.1, спр.69, арк.30.
4. Греків О. Переговори з представниками Антанти в Одесі 1918—1919 рр. // Шлях перемоги. — 1957. — № 41. — С.112—128.
5. Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з Української революції. — Відень: Укр. прапор, 1920. — С. 119-120.
6. Там само. — С. 128—130.
7. Марголін А. Україна і Антанта: Розмова з послом УНР в Англії // Воля (Відень). — 1920. — № 7—8. — С. 305—306.
8. Мазена І. Україна в огні й бурі революції. — К.: Темпора, 2003. — С. 92—94.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.: [У 4 т.] / Укр. соціол. ін-т. — Відень, 1921. — Т. II. — С. 101—102.
10. Стахів М. Західна Україна в державному будівництві та обороні 1918—1923. — Скрантон: Тризуб, 1959. — Т. 4. — С. 156—160.
11. Винниченко В. Відродження нації: (Історія укр. революції, марець 1917 р. — груд. 1919 р.): [В 3 ч.]. — Київ-Відень: б. в., 1920. — Ч. 3. — С. 288.
12. Антонов-Овсиєнко В. Записки о гражданской войне. — Т.3. — М.-Л.: Гос. изд-во, 1932. — С. 12.
13. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 12, арк. 1—8.
14. Там само, оп.2, спр.283, арк.22—30.
15. Там само, арк.35.
16. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скрантон: Укр. наук.-видавн. б-ка, 1964. — Т.4: Директорія і Антанта. — С.40—42.
17. Стахів М. Назв. праця. — Т.5. — Торонто, 1965. — С.118.
18. Шульгин О. Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — К.: Юрінком-Інтер, 1998. — С.76.
19. ЦДАВО України, ф. 3809, оп. 2, спр. 1, арк. 2—4.
20. Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 198.
21. Див.: Мазена І. Назв. праця. — С.311—312.
22. ЦДАВО України, ф. 2211, оп. 1, спр. 3, арк. 36—37.
23. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. — К.; Львів, 1923—1924. — Т. 2, кн. 5: 1917—1923. — С. 225.
24. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага: Нова Україна, 1926. — С. 30.
25. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 370, арк. 169.

3.5. Діяльність дипломатії Західноукраїнської Народної Республіки

Народження новітньої західноукраїнської державності не готувалося цілеспрямовано українськими національними силами протягом усієї „Великої війни” й не лобіювалося у високих кабінетах Антанти, як це було властиво для утворення Польщі („Другої Речі Посполитої”), Чехословацької Республіки (ЧСР) та Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Королівство Югославія). Переважна більшість східногалицьких політиків, як випливає з опублікованих документальних джерел, до останнього моменту продовжували декларувати свою взаємопов’язаність із імперією Габсбургів. Голова Українського парламентського клубу у Відні та Сеймового клубу у Львові, керівник Загальної української ради К. Левицький так окреслив „провідну політичну думку галицьких українців” на початку осені 1918 р.: „Доки український народ Галичини має надію, що австрійська держава дасть йому змогу свobodного життя в своїх державних границях і тим самим змогу духовного єднання зі своїми братами в українській державі, доти він ставить домагання утворити український коронний край в Австрії” [1, 98].

Л. Цегельський, що був тоді членом Палати депутатів австрійського рейхсрату, згадував, ніби лідери Українського парламентського клубу у Відні — М. Василько, К. Левицький, Є. Петрушевич, Ю. Романчук і міністр здоров’я Австро-Угорщини І. Горбачевський радили імператору Карлу I „зробити державний замах згори — тобто розпустити парламент і ввести цісарським едиктом нову державну конституцію, за якою окремі, автономні національні краї-держави увійдуть у федерацію під одним монархом і в одному федеральному парламентові для закордонних і воєнних справ. Українців підтримували словінці, християнсько-національні чехи, хорвати та альпійські християнсько-соціальні німці”. У червні 1918 р. „змовники” навіть розробили щось на кшталт плану дій, за яким у визначений день восени у Львові, Празі, Загребі й Люблянці мали бути проголошені (у порозумінні з цісарем) національні установчі зібрання, а Карл I попередньо повинен був змінити там комендантів і військові залоги, щоб ті придумали можливий опір з боку поляків, угорців або чинівництва [2, 26—27].

Але далі конспіративних розмов справа, з різних причин, не пішла, натомість 14 вересня 1918 р. віденський уряд звернувся ногою до всіх учасників світової війни з пропозицією розпочати мирні переговори на засадах відомих „Чотирнадцяти пунктів Вільсона”. Як відомо, Дунайської монархії безпосередньо стосувалися п. 9, 10 і 13-й, де, зокрема, йшлося про те, що „народом Австро-Угорщини, яких місце в Зборі народів (Лізі націй. — *Авт.*) бажаємо бачити охороненим і забезпеченим, має бути дана змога автономічного розвитку”, а також про потребу „утворити незалежну Польську державу, яка мусить містити в собі області, заселені без сумніву польським населенням” [3, 25].

На той час очевидні переможці у світовій війні так і не виробили угодженої позиції в українському питанні. За тиждень до гетьманського перевороту П. Скоропадського в Києві, головний американський експерт-полоніст, професор Гарварду Р. Лорд (він очолював Східноєвропейське відділення спеціальної групи „The Inquiry”, створеної на початку вересня 1917 р. з півтори сотні науковців для підготовки аналітичних матеріалів урядові США) у меморандумі на 110 (!) сторінок „Проблема Східної Галичини” дійшов висновку, що з погляду „абстрактної справедливості

вості” край із 58 % етнічного українського населення, звичайно, слід приєднати до України. Проте з урахуванням „доцільності й практичних міркувань”, оскільки „інтелектуально, економічно й культурно” поляки стоять вище від українців, а в господарському сенсі регіон більше тягє до Польщі, його бажано віддати останній.

На думку Р. Лорда, наддніпрянська УНР не надто потребувала галицької провінції, бо й без неї „досить велика”. Проблематичною тоді американському експертові видавалася й сама можливість тривалого існування незалежної Української держави, яку нібито знову буде включено до складу Росії, а поширювати російський кордон до Карпат „навіть чи бажано”. Сильна ж Польща, переконував американських урядовців Р. Лорд, „потрібна Європі”, а найкраща можливість зробити Другу Річ Посполиту такою — віддати їй Східну Галичину, що буде „найкращим розв’язанням проблеми”. Коли все ж буде вирішено об’єднати Східну Галичину з Україною, професор пропонував включити до Польщі щонайменше чотири райони, які забезпечать Варшаві відносно вигідний стратегічний кордон по Сяну [4, 41].

Але президент США В. Вільсон і держсекретар Р. Лансінг були проти прилучення Східної Галичини до відроджуваної Польщі, адже анексія західноукраїнських земель, як відомо, була метою Російської імперії у Першій світовій війні, й у разі перемоги „білих” у громадянській війні Антанта і США не могли не рахуватися з російськими претензіями на „спадщину Ярослава Мудрого”. У рефераті створеного „верховним правителем” адміралом О. Колчаком Підготовчого комітету до мирних переговорів чітко зазначалося, що „Русь Галицька, Прикарпатська і Буковина повинні бути приєднані до Росії, при цьому західний кордон Росії має безпосередньо сусідити зі Словаччиною” [5, 25].

Тому наприкінці жовтня 1918 р. видавець впливової „New York World” Ф. Кобб і секретар „Inquiry” — журналіст В. Ліпман на прохання радника президента — полковника Е. Гауза — підготували коментар-пояснення до „Чотирнадцяти пунктів”. Документ розроблявся з урахуванням нових міжнародно-політичних чинників і тому містив пропозицію визнання де-факто урядів, що утворилися на території колишньої Російської імперії. Стосовно ж Австро-Угорщини, то п. 10 пояснювався таким чином, що „Західна Галичина, без сумніву, польська, Східна Галичина великою мірою українська (русинська) і в жодному разі не належить до Польщі”. Тому, застерігалосся в коментарі до п. 13, „на сході Польща не повинна отримати території, де переважають литовці чи українці” [6, 202—204].

Щоправда, автори документу в звичному для американської політичної думки дусі радили урядові заохочувати федеративні зв’язки на сході Європи. Це, на переконання офіційного Вашингтона, мало, з одного боку, забезпечити право окремих націй на самовизначення, а з іншого — запобігти балканізації Центрально-Східної Європи та утворенню територіально малих і нежиттєздатних держав.

За таких обставин чи не головної ваги набували „доконані факти”, тобто здатність національних лідерів вдало скористатися „вакуумом влади”, що неминуче мав виникнути на короткий час унаслідок поразки Четверного союзу (й передусім Австро-Угорщини), для конституювання нових незалежних держав і здобуття їхнього міжнародно-правового визнання. Між тим, останній австрійський імператор Карл I, категорично відкинувши українські претензії на поділ Галичини, планував будь-що прилучити майбутню Річ Посполиту до Австро-Угорщини на правах третього рівноправного партнера. Аби якось поліпшити критичне становище імперії, Карл I 16 жовтня 1918 р. видав маніфест, що проголошував Австрію „союзною державою, в

якій кожен народ на своїй етнічній території творить власний державний організм”. Але якщо імператор санкціонував „приєднання польських земель Австрії до незалежної Польської держави”, то про українське населення в маніфесті не йшлося жодним словом [7, 88—91].

Розгубленість політичних лідерів західного українства далася внаслідок з прибуттям 18—19 жовтня 1918 р. до Львова депутатів австрійського парламенту й крайових сеймів, представників єпископату Греко-католицької церкви, українських галицьких та буковинських партій, а також студентства. Хоча зібрання конституювалося як Українська національна рада (УНРада) й проголосило утворення з етнічних українських земель Австро-Угорщини автономної „Української держави”, нечисленні пропозиції соціал-демократів і радикалів про воз’єднання з Великою Україною не дістали підтримки [8]. Аргументувалося це тим, що в разі збереження Антантою монархії Габсбургів її українські землі без санкції переможців у війні не зможуть об’єднатися з Наддніпряниною, а натомість лише погіршать власне політико-правове становище. Крім того, західноукраїнські політики розраховували взяти участь у роботі міжнародної мирної конференції, а шанси гетьманату П. Скоропадського, „дискредитованого” виконанням умов Берестейського мирного договору, видавалися примарними.

У той час, коли лідери польського, чеського, словацького й південнослов’янського національно-політичних таборів готувалися проголосити створення власних суверенних держав, західноукраїнські політики вели переговори з габсбурзьким урядом, як модернізувати австрійську політику в Галичині. К. Левицький пізніше згадував, ніби відвідини М. Васильком та Є. Петрушевичем австрійського міністра-президента М. Гуссарека завершилися домовленістю про те, що „для Східної Галичини намісником буде призначений українець; він перейме адміністрацію тієї області і в порозумінні з Українською Національною Радою переведе організацію державної влади в Східній Галичині” [1, 121—122].

Але швидка відставка 26 жовтня 1918 р. М. Гуссарека та очолюваного ним уряду скасувала цю недолугу австрійсько-українську угоду. Зате через два дні в Кракові польські депутати рейхсрату від Галичини сформували ліквідаційну комісію на чолі з В. Вітосом, що планувала прибути 1 листопада до Львова й перебрати владу від австрійської адміністрації та забезпечити об’єднання Галичини з іншими польськими землями в складі єдиної незалежної держави.

Фатального повороту подій українцям вдалося уникнути не завдяки поміркованій УНРаді з очолюваною Є. Петрушевичем виконавчою делегацією у Відні, а внаслідок рішучих дій керіваного сотником-січовиком Д. Вітовським Центрального військового комітету (ЦВК), який постав на основі створеного ще 31 травня 1917 р. Віденського революційного гуртка. Громадський діяч і журналіст М. Лозинський зі знанням справи пізніше згадував: „На щастя, ще перед утворенням Української Національної Ради почала працю військова організація, утворена офіцерами Українських Січових Стрільців і українських частин австро-угорської армії. Сій праці треба завдячувати, що українська Галичина, заснувши одного дня під Австрією, не пробудилася другого під Польщею” [1, 38].

Д. Вітовському довелося докласти чималих зусиль, щоб переконати дощового надвечір’я 31 жовтня в львівському Народному домі К. Левицького й Л. Цегельського в доцільності збройної операції, не чекаючи міфічного маніфесту імперського уряду про передачу влади українцям. Лише після цього справа зрушила з мертвої точ-

ки, а Д. Вітовський і його начальник штабу команди — майор-січовик С. Горук розіслали накази до попередньо створених окружних військових команд з вимогою взяти в ніч на 1 листопада владу на місцях в українські руки. Її формально-правова передача у Львові все-таки відбулася того ж дня пополудні, щоправда, імперський намісник фон Гуйн ухилився від неприємної місії, оголосивши себе інтернованим, тому довелося вдатися до послуг його заступника — колишнього керівника галицького департаменту імперського МВС, відомого правника В. Децикевича. Він оголосив про передачу повноважень делегації УНРади на основі маніфесту від 16 жовтня 1918 р. й підписав відповідний протокол, з іншого боку його скріпили своїми автографами С. Голубович, К. Левицький і Л. Цегельський.

Таким чином, політично активні українці-галичани все ж змоглися за лічені дні до зникнення з політичної карти Австро-Угорщини зібратися з силами та реалізувати ідею незалежної держави. Проте незвичність більшості галицького проводу — діячів ліберальної габсбурзької доби — до революційних кроків відклала створення національного уряду — Тимчасового державного секретаріату Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) аж до 9 листопада, а ухвалення УНРадою „Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії” — до 13 листопада 1918 р.

Згідно з ним, територія ЗУНР формально охоплювала етнічно українські частини Галичини й Буковини та угорських комітатів Закарпаття (за етнографічною картою імперії Габсбургів К. Черніга) [1, 45]. Відповідно ж до еволюції державно-правового статусу й головних напрямів зовнішньої політики ЗУНР, її дипломатію доцільно поділити на три етапи: 1) 9 листопада 1918 — 22 січня 1919 рр.; 2) 22 січня — листопад 1919 р.; 3) грудень 1919 — 14 березня 1923 рр. Загальне керівництво дипломатичною діяльністю ЗУНР (22 січня — 17 грудня 1919 р. — Західної області УНР, ЗО УНР) здійснював голова президії УНРади Є. Петрушевич; оперативне — державні секретарі зовнішніх справ В. Палеєко (9 листопада 1918 — 3 січня 1919 рр.), Л. Цегельський (4 січня — 9 березня 1919 р.), М. Лозинський (10 березня — 17 квітня 1919 р.) й уповноважені в закордонних справах екзильного уряду ЗУНР у Відні С. Витвицький (18 квітня 1919 — січень 1921 рр.) та К. Левицький (січень 1921 — 14 березня 1923 рр.).

З початку свого існування ЗУНР стала об'єктом територіальних зазіхань і військової агресії з боку сусідніх країн, а її керівництво фактично опинилося в міжнародній ізоляції, оскільки однобока орієнтація галицько-буковинських українців на Австро-Угорщину й Німеччину під час світової війни дискредитувала їх в очах переможців. Є. Петрушевич намагався якось виправити ситуацію й майже на два місяці затримався в австрійській столиці, щоб безпосередньо вийти на країни Антанти. Уже 20 листопада 1918 р. британський посол у Швейцарії переслав своєму міністру закордонних справ — А. Дж. Бальфуру ноту, вручену йому депутатом УНРади Є. Левицьким. У ній повідомлялося про заснування західноукраїнської держави й початок польсько-українського збройного конфлікту [9, 198]. Через кілька днів посланник Швеції у Вашингтоні Екенгрєн передав держсекретареві Р. Лансінгу лист-звернення Є. Петрушевича до В. Вільсона. Голова УНРади рішуче відкидав польські зазіхання на Східну Галичину й просив про допомогу, дипломатично посилаючись на „більшовицьку небезпеку”.

Лише така постановка питання й була доречною, оскільки голова Польського національного комітету в Парижі Р. Дмовський під час перебування в США у ме-

морялі до В. Вільсона від 8 жовтня 1918 р. так обґрунтовував потребу інкорпорації західноукраїнських земель Польщею: „Український національний рух, існування якого не можна заперечити, не охопив усього українського населення, значна частина якого є несвідомою та національно байдужою, ані витворив достатньо чисельного і незалежного українського інтелектуального класу... Якщо під австрійським пануванням уряди Галичини знаходяться в руках поляків, то це не означає, що вони були в привілейованому становищі, але тільки те, що в цьому краю немає іншого елементу, який був би здатен забезпечити його адміністрацію” [10, 608-609].

Тому відомий журналіст і головний редактор газети „Діло” В. Панейко відразу ж після вступу на посаду державного секретаря закордонних справ ініціював відправку на ім'я В. Вільсона дипломатичної ноти, в якій, зокрема, наголошувалося: „Утворивши державу 19 жовтня 1918 р. у Львові, ми визначили границю цієї держави тільки провізорно, очікуючи Вашого рішення, пане Президенте, стараючись оминати захоплення навіть найменшого клаптика землі, який не був населений українцями в переважній більшості, і дотримуючись справедливих принципів Ваших, Пане Президенте”. Крім того, було висловлено прохання до США виступити посередником у врегулюванні українсько-польського збройного конфлікту, що спалахнув у Львові вже надвечір 1 листопада 1918 р.

Проте жодної офіційної відповіді від Білого дому не було отримано (незважаючи на активні виступи української діаспори в США), хоча для збору інформації Британія, Франція і США направили до Варшави і Львова низку своїх представників та місій. Тому на початку лютого 1919 р. В. Панейко, очікуючи в Берні дозволу на в'їзд до Парижа для участі в мирній конференції, звернувся до британського посольства „з надією встановити зв'язки з представниками союзників”. Висловивши сподівання, що офіційні Лондон і Вашингтон із розумінням поставляться до української справи, на відміну від Франції, яка „не може позбавитись бажання відновити за будь-яку ціну велику Росію”, В. Панейко стверджував, ніби Східна Галичина „може стати ядром розбудови стабільної української держави” [11, 117].

В умовах браку кваліфікованих кадрів і досвідчених дипломатів, відверто прохолодного ставлення світового співтовариства до самої ідеї утворення самостійної західноукраїнської держави (хоча східногалицьке питання й стояло на порядку денному роботи Паризької мирної конференції) Є. Петрушевич та уряд ЗУНР вирішували три головні завдання: 1) якомога вигіднішого об'єднання з УНР; 2) виходу з міжнародної ізоляції, що означало здобуття прихильності країн Антанти; 3) налагодження дружніх відносин із найближчими сусідами: ЧСР, Угорщиною та Румунією. Водночас тривало створення закордонних представництв та місій, причому насамперед у країнах, що постали на теренах колишньої Австро-Угорщини. Вже наприкінці 1918 р. Є. Петрушевич призначив своїх представників до Австрії й Німеччини (землевласник і экс-сенатор рейхсрату М. Василько), Чехословаччини (з 18 грудня 1918 р., професор-славіст Чернівецького університету й колишній депутат рейхсрату С. Смаль-Стоцький), Угорщини (майор Я. Біберович). У вересні 1919 р. до Югославії було вислано місію на чолі з колишнім керівником пресової служби Галицької армії Г. Микитеєм, водночас вона мала предствляти й інтереси УНР.

Але центром всієї міжнародної діяльності ЗУНР і своєрідним містком, що зв'язував її тимчасову столицю — Станіслав — з осередками європейської політики, став Відень. Це пояснювалося як історичною традицією, пов'язаною з участю українців у роботі імперського парламенту, так і з відносно прихильним ставленням Австрій-

ської Республіки до ЗУНР. Причому віденський уряд був єдиним, хто визнав легітимність дипломатичних представників ЗУНР на своїй території; крім того, західноукраїнські делегати брали участь у роботі Ліквідаційної комісії, утвореної у Відні для розподілу активів і майна колишньої Австро-Угорщини. Водночас Угорщина, й особливо — Чехословаччина з її впливом у Франції, могли стати для ЗУНР, відрізаної ворожою Польщею й революційною Німеччиною від переможного Заходу, своєрідним „вікном у Європу” та посприяти позитивному вирішенню східногалицької справи. Вже 20 грудня 1918 р. на засіданні уряду ЗУНР було ухвалено на подання держсекретаря у військових справах Д. Вітовського „ввійти в переговори із Будапештом в цілі набуття там потрібної кількості амуніції... в обмін на нафту”. Нарешті, з огляду на напружені взаємини з офіційною Варшавою, ЧСР виявляла прихильність до ЗУНР у її війні з Польщею; а з Будапештом галичанам можна було проводити спільну політику щодо Румунії.

Тому взаємини ЗУНР із ЧСР та Угорщиною були закладені особисто Є. Петрушевичем, який відвідав Прагу й Будапешт і зустрічався, відповідно, з президентами Т. Масариком та М. Каройі. Західноукраїнське керівництво неодноразово намагалося переконати офіційну Прагу в спільності економічних і політичних інтересів двох держав. Так, у січні 1919 р. керівники Надзвичайної дипломатичної місії УНР Г. Сидоренко і В. Панейко, зупинившись у Празі по дорозі на Паризьку мирну конференцію, в інтерв'ю місцевим журналістам згадували, крім вищезгаданих геополітичних аргументів, про 100 тис. чехів на Волині і про те, що між Україною і ЧСР немає територіальних непорозумінь (хоча з огляду на окупацію 12—15 січня 1919 р. чеськими військами західної частини Закарпаття, включно з Ужгородом, це не відповідало дійсності). 30 грудня 1918 р. в Будапешті відбулися переговори щодо входу Південного Закарпаття до ЗУНР шляхом проведення плебісциту під нейтральним наглядом, але уряд Угорської Народної Республіки обмежився прийняттям 21 грудня закону про автономію „Руської Країни” (у травні-червні 1919 р. чеські війська повністю встановили контроль над регіоном).

В. Панейко, ще як керівник дипломатії ЗУНР, ініціював політичну підготовку до її возз'єднання з Великою Україною, передбачливо налагодивши контакти з антигетьманською опозицією. Вже 1 грудня 1918 р. у Фастові був укладений „Предвступний договір” між Радою державних секретарів (від неї підписи поставили Л. Цегельський і доктор права, адвокат Д. Левицький, що потрапив у російський полон і після звільнення перебрався до Києва, де став секретарем опозиційного УНС) та Директорією про майбутнє об'єднання ЗУНР і відновленої УНР у єдину державу. В угоді декларувався „непохитний намір” ЗУНР „перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усією територією й населенням як складова державної цілості, в Українську Народну Республіку”

Щоправда, на цьому оптимістичному тлі певним дисонансом виглядав п.4 угоди, що наголошував на „окремішностях життя” ЗУНР, витворених „історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними ріжницями”. Тому договірні сторони зійшлися на наданні ЗУНР „територіальної автономії, котрої межі означають у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія”, чіє рішення мали ратифікувати „компетентні законодавні й правительственні органи обох Республік”. Тоді ж „установлені будуть детальні умови злуки обох держав” [12, 254—256].

Безперечно, юридична колізія між задекларованим наміром керівництва ЗУНР інтегруватися в УНР і прагненням зберегти доволі широку територіальну автономію могла породити чимало проблем на міжнародно-дипломатичному фронті (й не тільки на ньому). До того ж під час обговорення на засіданні УНРади 17 грудня 1918 р. питання про злуку неодноразово лунали пропозиції відкласти його реалізацію до часу визволення Львова від поляків. Адже переговори з новоствореним Польським народним комітетом, які почалися вже 2 листопада за участю митрополита Андрея Шептицького і депутатів УНРади К. Левицького, М. Лозинського, Л. Бочкевича, Р. Перфецького та С. Федака, зазнали невдачі. Комітет, що претендував на всю повноту влади в Галичині, категорично відкинув українські пропозиції стосовно встановлення міждержавного кордону по Сяну й надання культурної автономії полякам та євреям на території відновленої Речі Посполитої. Це зробило неминучою українсько-польську війну 1918—1919 рр.

Така ж доля спіткала й перемовини М. Лозинського з представником Антанти — членом французької місії в Румунії старшим лейтенантом Е. Віллємом, який прибув до Львова вже 18 листопада 1918 р. Хоча „начальник держави” Ю. Пілсудський, що був заклопотаний створенням регулярної польської армії, через довірених осіб і пропонував українцям мир в обмін на автономію Галичини в кордонах відновленої Речі Посполитої [13, 13—24], через два дні дискусії зашли в глухий кут. Командувач Галицькою армією Г. Стефанів рішуче виступив проти припинення бойових дій із гуманістичних мотивів, як це пропонували поляки, а ті, зі свого боку, заявили, що ніколи не зречуться своїх прав на Львів. Віллєм відверто зазначив, що Польщу Антанта вже визнала, а України не визнавала й не визнає в майбутньому. Удосвіта 22 листопада 1918 р. поляки без опору опанували залишений українським військом Львів, новий фронт аж до травня 1919 р. півкільцем з півночі, сходу й півдня охоплював місто.

УНРада перебралася до Станіслава й 3 січня 1919 р. одногосно ухвалила „торжественно з'єдинення з нинішнім днем Західноукраїнської Народної республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну суверенну Народну Республіку”. Тоді ж було ратифіковано „Передвступний договір” і доручено Державному секретаріату „негайно розпочати переговори з Київським правительством для сфіналізування договору про злуку”. Причому досвідчені галицькі правники-депутати недвозначно наголосили, що „до часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада”. Відповідно цивільне й військове врядування на західноукраїнських теренах, фактично на невизначений термін, мав здійснювати Державний секретаріат [3, 68]. Таким чином, гучно розрекламована й очікувана „злука” ЗУНР з УНР на ділі могла увінчатися лише створенням аморфної конфедерації двох українських державностей, які до того ж спиралися на істотно відмінні суспільно-політичні й особливо економічні засади.

Наступного дня після станіславського рішення УНРади відбулося призначення нового уряду ЗУНР, де Л. Цегельський обійняв посаду секретаря без портфеля і керуючого справами державного секретаріату закордонних справ на час участі В. Панейка в роботі Паризької мирної конференції. Новому керівникові західноукраїнської дипломатії вдалося добитися гарантій від прибулої до Галичини делегації УНР на чолі з полковником Миколою Шаповалом (молодший брат організатора антигетьманського повстання — Микити Шаповала) про збільшення обсягів

військово-технічної допомоги у війні з Польщею. А 16 січня 1919 р. в складі державної делегації ЗУНР Л. Цегельський виїхав до Києва, де 22 січня взяв участь в урочистому проголошенні Акту злуки ЗУНР з УНР (саме Л. Цегельському було вручено від імені уряду УНР Універсал Директорії про злуку) і був призначений заступником міністра закордонних справ УНР, що мало символізувати єдність Сходу і Заходу України (призначення виявилось формальним, оскільки Л. Цегельський до Києва не переїхав).

Обидві республіки мали створити спільний фронт на міжнародній арені, а їхні закордонні представництва — працювати в повному порозумінні в справах, що стосуються Соборної України, подвійність допускалася лише у випадках, коли того вимагали специфічні інтереси тієї чи іншої частини; для забезпечення інтересів Західної області УНР (ЗО УНР) у кожній закордонній місії гарантувалося місце радника галичанину. Але вихід ЗУНР на міжнародно-дипломатичну арену значно ускладнювався не лише повномасштабною українсько-польською війною, що поглинала всі людські й матеріальні ресурси республіки, а й окупацією 6—12 листопада 1918 р. румунськими військами Північної Буковини та рішенням міжнародної конференції русинів-емігрантів у Скрантоні (США) 12—18 листопада 1918 р. про вхідження Закарпаття на федеративній основі до ЧСР.

Практично й Ухвала УНРади від 3 січня 1919 р., і Акт Директорії від 22 січня 1919 р. лише декларували проведення державного об'єднання ЗУНР з УНР у майбутньому, що мали закріпити Всеукраїнські Установчі збори, скликати які в тих умовах виявилось неможливим. Ця організаційна окремішність ЗО УНР (з окремим законодавством, урядом, системою державної адміністрації й Збройними силами) збереглася навіть тоді, коли її територію було повністю окуповано польськими військами, а уряд разом з армією опинилися на теренах, підконтрольних безпосередньо Директорії. Галицька українська політична еліта й надалі, незалежно від конкретної міжнародної й військово-політичної ситуації, продовжувала вважати, що в інтересах соборного будівництва слід зберегти й навіть зміцнювати суверенність західноукраїнської держави як найрозвинітішого з національно-політичного погляду регіону, що міг забезпечити дисципліновану військову силу — Галицьку Армію. На думку Є. Петрушевича і його оточення, саме Східна Галичина мала стати єдиною ланкою для налагодження дипломатичних і господарських зв'язків України із Західною Європою.

Коли 18 січня 1918 р. Паризька мирна конференція розпочала свою роботу, на західноукраїнських землях уже перебувала одна антантівська місія, а друга саме вирушила через Прагу й Варшаву до Кракова. Першу в ранзі „британського комісара” очолював військовий аташе посольства в Данії полковник Х. Вейд, а його безпосередній начальник — британський посол В.А. Серельд Хей, звітуючи до „Форін офісу” 7 грудня 1918 р., заперечував польські претензії на Східну Галичину: „Насправді цей край належить русинам”. Такої ж думки дотримувалися й головний експерт британського зовнішньополітичного відомства з польських проблем, уродженець подільського Немирова — Л. Немір, а також консультант британської делегації на Паризькій мирній конференції професор Дж. Хедлем-Морлі та головний історичний радник МЗС професор Ч. Оман.

Але британський уряд мав діяти в інтересах нафтових компаній, що інвестували напередодні світової війни 10 млн фунтів стерлінгів у розвиток Дрогобицько-Бориславського родовища й домагалися передачі всього регіону „надійній” Польщі. Тому

в останні дні 1918 р. в Лондоні було вирішено залишити без відповіді телеграфний протест Є. Петрушевича щодо розгортання польського наступу. Коли ж насторожений критичним становищем поляків в оточеному Галицькою армією Львові полковник Вейд ладен був піти на певні поступки українцям і запропонував поділити Галичину по Західному Бугу, ввівши війська Антанти у Львів і Борислав, віце-міністр закордонних справ Британії — Ч. Гардінг 21 січня 1919 р. підписав меморандум про невідповідність військового аташе посаді британського комісара, після чого той був відкликаний.

Натомість відряджена головнокомандувачем військами Антанти в Південно-Східній Європі маршалом Л. Франш д'Еспре з метою врегулювання польсько-чеського й польсько-українського територіальних конфліктів військово-дипломатична місія генерал-майора Ж. Бартелемі (бл. 70 офіцерів, переважно французьких), що 19 січня 1919 р. прибула до Кракова, відразу ж встановила довірчі взаємини з польськими властями. Поїздом, яким місія дісталася Львова, було відправлено й зброю для польських повстанців, що викликало протест митрополита Андрея Шептицького. Введений в оману оптимістичними запевненнями командувача польською армією „Схід” Т. Розвадовського, Бартелемі двічі відмовлявся вести переговори з галичанами, наполягаючи лише на припиненні вогню.

А з прибуттям 13 лютого 1919 р. до Варшави з Парижа Міжнародної комісії в польських справах, очолюваної екс-послом Франції в Росії Ж. Нулансом, місія Бартелемі стала її підрозділом. Обговоривши з Ю. Пелсудським стан справ у Східній Галичині, де саме вдало розпочалася Вовчухівська наступальна операція Галицької армії, посланці мирної конференції скерували місію Бартелемі на прискорення підписання українсько-польського перемир'я. Спроби членів делегації ЗО УНР (секретар УНРади С. Витвицький — голова, М. Лозинський, державний секретар судівництва О. Бурачинський, В. Темницький і представники Галицької армії) обґрунтувати позицію української сторони виявилися марними. Натомість делегат США Р. Лорд запевнив польських військових, що „історичні й політичні права” Польщі будуть захищені, до неї відійдуть Львів і нафтові родовища Прикарпаття.

27 лютого 1919 р. місія Бартелемі й українські делегати виїхали зі Львова до Ходорова (нині — Жидачівського району Львівської області), де в штаб-квартирі Галицької армії в присутності Є. Петрушевича й голови Ради держсекретарів С. Голубовича зустрілися з С. Петлюрою. Українська сторона наполягала на встановленні лінії перемир'я по Сяну, але із застереженням, що майбутній державний кордон із Польщею мав бути визначений за етнографічним принципом, тобто дещо західніше. Проте 28 лютого 1919 р. Бартелемі в ультимативній формі вручив С. Витвицькому листа з антантівським проектом угоди, за яким демаркаційна лінія встановлювалася так, щоб до Польщі відійшла третина території Східної Галичини зі Львовом і Дрогобицько-Бориславським нафтовим басейном. Заступниками голів повітових адміністрацій на схід від лінії Західний Буг — Кам'янка-Бузька — Бібрка — Миколаїв — Вибранівка мали бути поляки, на захід — українці. Питання остаточного визначення державних кордонів покладалося на Паризьку мирну конференцію, а доти ЗО УНР зберігала право використовувати для своїх потреб певну кількість Бориславської нафти. Ст. 9—11 унормовували експлуатацію нафтових родовищ і продаж пального під тимчасовою охороною Галицької армії, а контроль за виконанням умов перемир'я брали на себе Антанта і США.

Вже після Другої світової війни С. Витвицький згадував, що Ж. Бартелемі, нагадавши про більшовицький наступ зі сходу та прибуття до Польщі з Франції шести дивізій відмінно спорядженої армії генерала Ю. Галлера, попередив: „Якщо ви приймете наше пропозиція, то ми поробимо заходи, щоб визнано вашу суверенність. Факт, що ми з вами переговорюємо і звертаємося до вас з тим пропозиціям є вже до деякої міри визнанням вашої держави. Опісля з нашою поміттю ви переможете большевиків, відберете завойовану територію і не прийдете на мирову конференцію з порожніми руками. Ваше рішення буде мати вплив на вислід переговорів Директорії з представниками Антанти в Одесі, бо наші повновласті йдуть дальше, аніж повновласті Одеських делегатів. Ми будемо робити заходи, щоб ваших представників допустили на мирову конференцію... Ми наладнаємо відносини між вашим урядом і державами Антанти... Ніколи й ніде не будете мати такої нагоди як сьогодні. Доля вашого народу є у ваших руках” [14, 105—106].

Але керівництво ЗО УНР під тиском вищого командування Галицької армії відмовилося від послуг місії Бартелемі й утратило реальний шанс здобути дипломатичне визнання з боку Антанти. Делегація С. Витвицького припинила переговори, а в ніч на 1 березня галицьке командування скасувало домовленість щодо припинення вогню (М. Омелянович-Павленко завершив свою відозву до особового складу Галицької армії словами: „Хай нас розсудить залізо і кров”); наступного дня місія Бартелемі через Львів і Варшаву виїхала до Парижа. С. Петлюра болісно сприйняв провал переговорів, скаржачись командирові Золочівської бригади Галицької армії отаману С. Шухевичу: „Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умови, хоч я попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Коли б Галицька армія була кинута на Велику Україну, знищено большевиків і закріплено там владу, тоді по Києву була би прийшла черга на Львів. Тоді ж могли би зайняти Східну Галичину” [15, 145].

Тим часом Ж. Бартелемі вже 12 березня 1919 р. звернувся до Комісії в польських справах Паризької мирної конференції із заявою, де наголосив, що „ситуація перед Львовом є критична, над поляками висить загроза, що їх наб'ють українці... Утрата Львова мала б у Польщі страшний наслідок, бо це пояснили б як поразку Антанти. Це скріпило б також позицію большевиків, а одночасно заохотило б усіх німецьких агентів, які ведуть акцію проти Антанти у Східній Галичині” [16, 171]. Аналогічного змісту телеграми надсилав до Найвищої ради Паризької мирної конференції з Варшави й Ж. Нуланс, який попереджав, ніби „утрата Львова потягне упадок польського уряду, викличе анархію в краю, загрозу Польщі з трьох боків: Німеччини, українців і большевиків”.

Водночас заступник голови об'єднаної дипломатичної делегації УНР на Паризьку мирну конференцію В. Панейко 13 березня 1919 р. звернувся з листом до В. Вільсона і поінформував його про зрив українсько-польських переговорів, а також про упередженість Ж. Бартелемі до українців, на якого й поклав усю відповідальність. В. Панейко підкреслив, що українці Галичини погодяться на лінію перемир'я, коли вона відповідатиме 14 принципам, тобто українсько-польському етнографічному кордонові. Через чотири дні президент США пообіцяв галицькому дипломатові уважно вивчити все викладене в його посланні й повідомив, що до Галичини вирушить спеціальна міжсоюзна місія [3, 86].

Але спершу командування Галицької армії 19 березня отримало з Парижа телеграму за підписами В. Вільсона, Д. Ллойд Джорджа, Ж. Клемансо і В.-Е. Орландо. В ній

містилася вимога до М. Омеляновича-Павленка негайно припинити бойові дії під Львовом (аналогічна пропозиція була надіслана й польському генералу Т. Розвадовському) та залишити вільний доступ до міста з боку Перемишля. Зі свого боку, Найвища рада конференції погоджувалася на посередництво в урегулюванні територіальних претензій обох сторін, що було вкрай необхідно з огляду на успішний наступ Червоної Армії проти військ Директорії на Правобережжі [17, 27]. Тому уряд ЗО УНР погодився з антантівськими умовами, і 27 березня 1919 р., коли Вовчухівська операція внаслідок тактичних помилок командування Галицької армії зазнала невдачі, а Львів було деблоковано польськими військами, в окупованому ними Хирові (нині — Старосамбірського району Львівської області) почалися чергові українсько-польські переговори за участю американського генерал-майора Дж.Ф. Кернана.

Як попередню умову, польська сторона відразу виставила вимогу визнати демаркаційну „лінію Бартелемі”, галицька ж делегація на чолі з М. Лозинським пропонувала спочатку припинити вогонь, а мирні переговори провести в Парижі під опікою міжнародної конференції. Як і можна було сподіватися, в результаті непоступливості польської сторони вони зайшли в глухий кут. У конфіденційному звіті президенту США Кернан, наголошуючи на агресивних намірах підтриманих Парижем поляків і спростовуючи поширюване ними звинувачення галичан у більшовизмі, навіть рекомендував ужити заходів економічного тиску, щоб вплинути на позицію офіційної Варшави.

Водночас уряд ЗО УНР, не маючи сил і засобів для ведення боротьби на два фронти, не бажав загострювати відносини з Королівською Румунією. Обмежившись дипломатичними протестами й заявами про невизнання анексії Буковини декретом румунського короля Фердинанда I від 18 грудня 1918 р., Державний секретаріат ЗО УНР прагнув зберегти нейтралітет у взаєминах із Бухарестом. Ще 20 грудня 1918 р. він ухвалив рішення не вести мобілізацію „в цілі виступу оружно проти Румунії... із жаданієм таких самих запорук із сторони Румунії”. А вже наприкінці березня 1919 р. Бухарест відвідала делегація ЗО УНР на чолі із С. Витвицьким, яка наголосила, що остаточно належність української Буковини має вирішити Паризька конференція.

Навіть тоді, коли Румунія підтримала польський наступ і 24—27 травня 1919 р. окупувала галицьке Покуття, Держсекретаріат віддав наказ своїм військам у Коломиї не чинити збройного опору й розпочати евакуацію майна. Вже 23 липня Є. Петрушевич звернувся до румунського командування з листом, де зауважив: „З причини, що польські війська при занятті Східної Галичини допускаються грубих надужить супроти українського цивільного населення, натомість Королівські Румунські війська на Покутті поводяться з українським населенням дуже людяно... просить повноважений Диктатор, щоби Висока Команда Королівських Румунських військ на Покутті зволила на занятих собою частях Галичини задержати свої війська аж до часу остаточного вирішення політичної судьби Східної Галичини” [11, 121].

Що ж до окупації чеськими військами Закарпаття, то уряд ЗО УНР довго не наважувався офіційно визначитися. Принаймні в лютому — березні 1919 р. його праязка дипломатична місія не отримувала жодних інструкцій і мусила оминати неприємне питання, а потреба мати за сусіда дружню ЧСР, з якою місія С. Вітика уклала торговельно-економічну угоду, і реальне співвідношення сил у регіоні переважили соборницькі бажання. Західноукраїнські політики вважали, що в разі необхідності вибору між ЧСР і Угорщиною „національно-культурні інтереси самих закарпатських українців веліли б заявитися за першою”. Щоправда, уряд ЗО УНР продовжував

підтримувати український рух на Закарпатті, який нелегально фінансувався його посольством у Празі.

Хоча державне керівництво Франції в особі Ж. Клемансо на Паризькій мирній конференції зробило ставку на міцну союзню Польщу, яка, за свідченням начальника штабу Галицької армії полковника В. Курмановича, „мала бути тим парканом, що поставить опір дальшому походу більшовизму на захід” [18, 4], проблема Східної Галичини посіла помітне місце в діяльності конференції. Адже Галицьку армію, з якою ніяк не могли „впоратися” поляки, можна було направити на боротьбу проти червоних. Та й коли фактичний лідер радянської Угорщини Б. Кун неофіційно запропонував Я. Біберовичу своє політичне посередництво у порозумінні між ЗО УНР і РСФРР, Державний секретаріат на засіданні 31 березня 1919 р. більшістю голосів рішуче відмовився. А наприкінці квітня західноукраїнський уряд також відхилив прохання командуючого угорською Червоною армією В. Бьома посприяти в боротьбі проти Румунії.

Тому спільними зусиллями дипломатів і військових ЗО УНР 2 квітня 1919 р. вдалося забезпечити ухвалення Найвищою радою Паризької конференції пропозиції В. Вільсона про створення спеціальної „Міжсоюзної комісії з переговорів про перемир'я між Польщею та Україною”. До неї під головуванням члена спільної британської делегації — прем'єра Південно-Африканського Союзу генерала Л. Боти ввійшли від США — полковник Ембік і професор-географ І. Боумен, від Британії — підполковник Кіш, від Франції — ад'ютант начальника генштабу генерал Ле Ронд і Дегран, від Італії — майор М. Перголяні й Г. Брамбілья. Водночас від імені мирної конференції до Варшави було надіслано повідомлення про прийняте рішення й вимогу припинити бойові дії.

Комісія Л. Боти в цілому була політично нейтральною, а окремі її учасники, передусім герой англо-бурської війни й колишній командувач трансваальських військ Л. Бота та професор І. Боумен, із симпатією ставилися до українського визвольного руху. Уряд ЗО УНР негайно вислав до Парижа державного секретаря військових справ полковника Д. Вітовського й керуючого секретарством закордонних справ М. Лозинського, однак на перше засідання комісії Боти 29—30 квітня 1919 р. вони не встигли, й розгляд проблеми польсько-українського конфлікту, по суті, не відбувся. Натомість комісія заслухала виступи польських делегатів — прем'єра і міністра закордонних справ І. Падеревського та Р. Дмовського, що в один голос домагалися згоди Антанти на повну окупацію Східної Галичини задля утворення спільного кордону Речі Посполитої з Румунією й формування єдиного фронту проти більшовиків, а також на демобілізацію Галицької армії.

Спроба Г. Сидоренка і О. Шульгина офіційно поставити перед комісією Л. Боти українську соборну справу не мала успіху, оскільки південноафриканський прем'єр недвозначно заявив, що він має чітко визначене завдання — укласти умови перемир'я із Західною Україною, а не вирішувати інші питання. Лише після цього делегація УНР нарешті 6 травня 1919 р. звернулася з окремим документом до французького уряду (Г. Сидоренко вважав, що робота його місії має обмежитися лише рамками мирної конференції, а налагодження двосторонніх українсько-французьких взаємин повинні відбуватися на переговорах в Одесі й Бірзулі). У меморандумі була викладена концепція українсько-французької військово-політичної співпраці й містилося прохання до Франції вислати військову місію до уряду УНР, який тоді знаходився вже на території Східної Галичини. Українська делегація припускала, що

Франція обере як базу боротьби проти експорту більшовицької революції саме Західну Україну, тим паче, що в ніч на 10 травня 1919 р. Рада державних секретарів одноголосно відкинула пропозицію уряду УСРР щодо укладення перемир'я й спільного наступу проти Польщі та Румунії заради порятунку Радянської Угорщини.

Очевидно, дипмісія УНР не знала про фактичне рішення французького уряду та його генерального штабу піти назустріч військово-політичним планам Ю. Пілсудського й Р. Дмовського: одночасним наступом Польщі й Румунії ліквідувати західно-українську державність, у кращому випадку залишити за нею крихітну територію між річками Золота Липа й Збруч на Західному Поділлі. За таких критичних обставин 8 травня 1919 р. відбулося вирішальне засідання комісії Боти, коли перед нею виступили й відповідали на питання Д. Вітовський, М. Лозинський та Г. Сидоренко. Д. Вітовський переконував учасників зібрання в тому, що Галицька армія є регулярним військом, яке захищає рідну землю від агресії й готове припинити бойові дії та виконувати умови перемир'я. На запитання Л. Боти про прийнятну для ЗО УНР демаркаційну лінію, державний секретар твердо відповів, що вона повинна пролягти по Сяну, але водночас не виключав, що Львів, де поляки становили абсолютну більшість, міг би отримати статус території під контролем держав Антанти і США. Д. Вітовський також навів докази, що перекинута в Польщу з Франції армія Ю. Галлера зосереджена саме на українському фронті й готується до наступу [3, 138—139].

Того ж дня була створена підкомісія в складі представників Британії, США та Італії, яка опрацювала проект перемир'я з 13 пунктів, що був переданий на розгляд делегації ЗО УНР. Він був значно кращим для українців від проекту Бартеlemi, й хоча Львів із прилеглими районами залишався за поляками, терени на схід від залізниці Львів — Сокаль разом із нафтовим басейном відходили українцям. Проте ЗО УНР не влаштувало обмеження Галицької армії до 20 тис. вояків (як, до речі, й польських військ на території Східної Галичини), українська делегація вимагала уточнення демаркаційної лінії на північ від Львова й передачі ЗО УНР залізниці Самбір — Сянки, яка забезпечувала вихід до позитивно-нейтральних Чехословацчини й Угорщини.

13 травня 1919 р. відбулося останнє (з семи) засідання комісії Боти, на якому поляки категорично не погодилися таким проектом перемир'я й демонстративно залишили засідання. Українська ж делегація натомість погодилася із зазначеними умовами. Тому в підсумковій постанові, поданій комісією Найвищій раді конференції 15 травня за підписом усіх її членів, зокрема, зазначалося, що вона „вважає, що треба прийняти прохання українців відносно демаркаційної лінії й зглядного числа військ. Якщо проект, встановлений комісією одноголосно, не буде прийнятий обидвома сторонами, то комісія буде вважати, що її мандат закінчився й може тільки передати у Найвищу раду пропозиції, що вона їх встановила з метою привести обидві сторони до згоди” [19, 141—142].

Наступного ж дня — 14 травня 1919 р., напередодні загального польського наступу на галицькому фронті, українська дипломатична місія звернулася до мирної конференції з рішучою нотою, в якій висловлювалося обурення деструктивними діями Польщі. Уже за кілька годин делегація ЗО УНР була запрошена на засідання Найвищої ради в резиденцію президента США, де на неї чекали також члени комісії Боти. На прохання В. Вільсона висвітлити становище в Галичині, В. Панейко і Г. Сидоренко, який приєднався до делегації ЗО УНР, відповіли, що проти Соборної України ведуть агресивну війну Польща й більшовицька Росія, а український народ

бореться за право нації на самовизначення, що визнається Антантою. Коли ж на запитання Ллойд Джорджа: „Виходить, що Україна веде війну з більшовиками, а поляки атакують її з тилу?“, — українці відповіли ствердно, той кинув Ж. Клемансо: „Ось, бачите, що роблять ваші поляки!“ [19, 143—144].

На прохання В. Панейка наступного дня українську делегацію прийняв Ж. Клемансо, який повідомив, що саме очікує від Ю. Пілсудського відповіді на запит стосовно широкомасштабного польського наступу за участю армії Ю. Галлера, яка не повинна була брати участі в бойових діях проти українців. Він підтвердив, що Найвища рада конференції прагне припинення польсько-української війни і прийняв меморіал делегації ЗО УНР із цієї проблеми [20, 33]. Вже 19 травня на адресу об'єднаної місії УНР надійшло повідомлення делегації Франції про те, що її уряд „вирішив вислати в теперішнім часі свою військову місію до Галичини... Звичайно треба, щоб Україна і Польща об'єдналися в їх боротьбі проти спільного ворога — більшовизму“. Закінчувався цей багатообіцяючий для української сторони документ зауваженням, що О. Шульгин „повинен повідомити про свою повну згоду на вище подані умови для вислання названої місії в Галичину“ [21, 220—222].

Ще в березні-квітні 1919 р. така нота стала б підставою для подальших переговорів сторін, але в розпал успішного вирішального наступу польської армії в загальному напрямку до Збруча не могло бути й мови про відрядження французької військової місії до Дієвої армії УНР. О. Шульгин від імені української делегації, звичайно, прийняв усі формальні вимоги французького уряду, але цей обмін нотами вже не мав позитивних наслідків. З огляду на зміну міжнародної ситуації й погіршення воєнно-політичного становища України в Парижі було вирішено, що Франція будуватиме свою східну політику на допомозі О. Колчаку як „Верховному правителю всієї Росії“ й на сприянні А. Денікіну як його заступнику.

Тим часом варшавський Сейм 22 травня 1919 р. ухвалив рішення, що „Східна Галичина далі мусить творити невіддільну частину Польської держави“ з „широкою автономією для українського населення“. Останнє зауваження мало дістати схвалення керівництва Паризької мирної конференції, тим паче, що саме в ті дні польські війська затиснули Галицьку армію в невеличкому трикутнику на південному сході Галичини, обмеженому Збручем і Дністром. За таких, здавалося б, безвихідних обставин на засіданнях Державного секретаріату 19 й 25 травня 1919 р. дискутувався проект утворення федерації/конфедерації ЗО УНР з ЧСР і відведення на її територію частин Галицької армії. 30 травня С. Голубович листом запропонував Найвищій раді конференції план розташування у Східній Галичині й на Буковині контингенту військ Антанти. У разі ж неможливості уряд ЗО УНР наполягав, аби ЧСР було надано мандат від імені союзників „на заняття території аж до остаточного вирішення мирною конференцією справи кордону між Польщею і Західною Україною“.

Прагу безперестану відвідували українські делегації: 27 травня приїхав член президії УНРади Т. Окунівський, за ним — депутати Ради М. Здерковський і С. Баран та комендант Станіславської військової округи отаман Т. Рожанковський, що був призначений військовим аташе. 2 червня 1919 р. до Праги прибули міністр закордонних справ УНР В. Темницький і державний секретар судівництва ЗО УНР О. Бурачинський, а Т. Окунівський виїхав до Парижа, де протягом червня вів переговори з чехословацькою делегацією про можливість „нав'язання тісних державно-політичних взаємовідносин між Україною і Чехословаччиною аж до українсько-чеського державного союзу“ з подальшим „створенням конфедерації славянських держав“ [22, 68—73].

Але ці спроби не зустріли належного відгуку в Празі, оскільки на той час керівництво республіки, що орієнтувалося в російському питанні на Францію, вважало за краще, аби західноукраїнські землі разом з іншими українськими теренами увійшли до складу гіпотетичної федеративної й демократичної Росії. У такому разі спільний чехословацько-російський міждержавний кордон мав би істотне господарське значення для експорту чеських товарів на Схід, а головне — слугував би нейтралізуючим чинником у разі реваншистських намірів Угорщини в Словаччині й Закарпатті чи анексіоністських планів Польщі щодо спірних територій у Сілезії.

Тим часом 5 червня 1919 р. І. Падеревський проголосив право Варшави на анексію Східної Галичини, подавши на доказ учасникам Паризької конференції підписані ним та представником УНР Б. Курдиновським у Варшаві ще 28 квітня та 24 травня союзницькі угоди. Полковник Б. Курдиновський був таємно відряджений з Одеси ще 19 лютого 1919 р. особисто тогочасним міністром закордонних справ УНР К. Мацієвичем за згоди С. Петлюри. В обмін на польську військову допомогу й організацію спільної антиросійської оборони до лінії Дніпра, а також визнання незалежності УНР на чолі з Директорією, Польщі обіцялася територія на захід від річок Стир і Збруч, тобто Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь та Східна Галичина, а також запровадження єдиної торговельної політики з ліквідацією митного кордону між обома державами [23, 161—162].

Щоправда, Рада Народних Міністрів УНР неспішила дезавуювати угоду Курдиновського — Падеревського, заявивши, що український представник перевищив свої повноваження. Але варшавська делегація на Паризькій конференції зручно використала текст угоди, домагаючись від великих держав юридичного визнання належності Східної Галичини до Польщі. Даремною виявилася й відряджена до Львова з ініціативи С. Петлюри місія генерал-лейтенанта С. Дельвіга, що мала повноваження укласти перемир'я між УНР та Польщею й досягти домовленості про спільні бойові дії проти більшовиків. Узгоджена 16 червня „лінія Дельвіга”, що залишала під контролем Галицької армії південну й центральну частини Тернопільщини, безперечно, була набагато гіршою від „лінії Бартелемі” й тим паче „лінії Боти”, але єдино можливою за тих обставин. Однак успішно розпочата тижнем раніше Галицькою армією Чортківська наступальна операція зірвала домовленості.

Тоді Найвища рада конференції повернулася до розгляду східногалицької проблеми на спеціальному засіданні глав зовнішньополітичних відомств під головуванням французького міністра П. Пішона. Під час дискусії лорд Бальфур наполягав на створенні умов, аби Галичина протистояла більшовикам власними збройними силами й наголосив, що „військова окупація у Східній Галичині зашкодить політичному розвитку цієї країни”, а коли поляки все ж окупують Галичину, це має бути тимчасово й під контролем Ліги Націй, аби пізніше галичани могли самостійно визначити свій статус. Натомість італієць С. Сонніно пропонував автономію для Галичини в межах Польщі, до цієї пропозиції під впливом „доконаних фактів” приєднався й держсекретар США Р. Лансінг. Однак А. Бальфур із цим не погоджувався й нагадав, що українці не хочуть підпасти під панування польської меншості. Тому до остаточного рішення тоді не було вироблено, але В. Панейко отримав завдання терміново підготувати проект статусу Східної Галичини під протекторатом Ліги Націй.

Зрештою, під впливом панічних польських телеграм з обвинуваченнями на адресу „агресорів” — українців — 25 червня 1919 р. „Рада десяти” Паризької конференції терміново зібралася на нараду й ухвалила фатальне для ЗО УНР рішення. „Із метою

забезпечити особи й майно мирного населення Східної Галичини супроти небезпеки, яка йому загрожує від більшовицьких банд, — безпідставно зауважувалося у відправленій до Варшави ноті, — Найвища рада союзних держав вирішила вповноважити сили Польської Республіки вести свої операції аж до річки Збруч. Цей дозвіл не включає у себе рішень, які Найвища рада постановить пізніше в питанні політичного статусу Галичини” [24, 146].

Українські дипломати відповіли нотою, в якій запевняли керівництво Паризької конференції, що уряд і армія ЗО УНР здатні захистити „особи і майно мирного населення Східної Галичини” від більшовиків, яких на території республіки й близько немає, а небезпека загрожує лише з боку агресивної Польщі. Рішення Найвищої ради від 25 червня галичани кваліфікували як брутальне порушення прав і свобод українського народу, яке матиме наслідком рішучу боротьбу українців проти польської окупації. Коли ж 3 липня 1919 р. Г. Сидоренку було надіслано запрошення на субкомісію мирної конференції з польських справ за участю членів делегації з Галичини для обговорення її внутрішнього статусу, українські дипломати відмовилися. Без їхньої участі 11 липня полякам було доручено запровадити цивільну владу в Східній Галичині й водночас „в якнайвищій мірі забезпечувати територіальну автономію, як і політичну, релігійну та особисту свободу населенню”.

Українська делегація, звісно, відповіла нотою протесту, але це вже не мало значення: внаслідок браку боєприпасів і спорядження Галицька армія змушена була 15—16 липня відступити за Збруч на територію, контрольовану військами С. Петлюри. „Диктатор” ЗО УНР Є. Петрушевич разом із своїм урядом також змушений був перебратися до Кам’янець-Подільського — тогочасної тимчасової столиці УНР. А комісія в польських справах, очолювана генеральним секретарем МЗС Франції Ж. Камбоном, 23 вересня 1919 р. оприлюднила на своєму останньому засіданні Статут для Східної Галичини, що, незважаючи на протести з боку Польщі, був 21 листопада затверджений Найвищою радою конференції.

Згідно з документом, Варшаві на 25 років надавався мандат на управління Східною Галичиною під контролем Ліги Націй, причому кордони автономії мали бути визначені на місці спеціальною комісією з п’яти представників Антанти і одного від Польщі. Після зазначеного терміну Рада Ліги Націй могла зберегти, перевірити або ж змінити статут, а до того міжнародні угоди Польщі мали відноситися й до Східної Галичини. Всі політичні й приватні права та свободи для національних меншин, зафіксовані в польських законах, були обов’язкові до виконання й у Східній Галичині, греко-католицький обряд прирівнювався до римо-католицького. Польська і українська мови визнавалися рівними в управлінні, а мова навчання у народних школах мала обиратися громадами, законодавство про освіту відносилось до компетенції майбутнього однопалатного Галицького сейму, що формувався на основі загального виборчого права. Службовці, за незначним винятком, мали бути місцевого походження, а військову службу галичани відбували б на рідній території. Виконавча влада в Східній Галичині віддавалася губернатору, якого призначає польський президент, крім того, заборонялася систематична колонізація краю ззовні.

Але цей Статут, зрештою, так і залишився на папері, а небезпідставні побоювання, що Директорія УНР може піти на військово-політичний союз із Польщею коштом відмови (нехай і тимчасової) від принципу соборності, успіхи російської контрреволюції й постійний тиск з боку Антанти підштовхнули дипломатію ЗО УНР до пошуків порозуміння з „білою” Росією на платформі федералізму. Ініціаторами про-

російської орієнтації виступили В. Панейко, С. Томашівський і К. Левицький, які ще влітку 1919 р. налагодили контакти з членами Російської політичної наради в Парижі. Ідея ж військово-політичного союзу з А. Денікіним поступово знаходила дедалі більше прихильників серед командування Галицької армії, що уклало 6 листопада 1919 р. перемир'я з Добровольчою армією й перейшло на її бік. А 17 листопада з дозволу Є. Петрушевича в Одесі було підписано остаточний договір між представниками Збройних сил Півдня Росії й Начальної команди Галицької армії про перехід її у повне розпорядження А. Денікіна.

Від'їзд Є. Петрушевича з Кам'янець-Подільського до Відня й формальний розрив ним Акту злуки на зборах депутатів УНРади 9—17 грудня 1919 р. започаткували останній етап дипломатичної діяльності ЗУНР в умовах військової окупації її території Польщею та невизначеності політичного статусу (за Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. Австрія передала свої права суверенітету над Буковиною — Румунії, Закарпаттям — Чехословаччині, а над Східною Галичиною — Антанті, причому договір між останньою і Польщею, укладений на конференції в Спа (Бельгія) 10 липня 1920 р., передбачав запрошення галицьких представників на спеціальну конференцію в Лондоні).

Розраховуючи використати зацікавленість великих держав нафтою та концесіями у Східній Галичині й британсько-французькі суперечності щодо повоєнної відбудови Центрально-Східної Європи, Є. Петрушевич звернувся 15 липня 1920 р. з нотою до голови Паризької мирної конференції О. Мільерана, де обґрунтував ідею незалежності регіону. Згодом виникла концепція так званої „Швейцарії Сходу”, згідно з якою нейтральна Східна Галичина мала відігравати у Центрально-Східній Європі роль, аналогічну Швейцарській Конфедерації, а наступного року був розроблений і розісланий Лізі Націй та державам Антанти для розгляду й затвердження проект „Основ державного устрою Галицької Республіки”. Для популяризації й просування гасла самоїї й нейтральної Східної Галичини екзильний уряд ЗУНР утримував тоді дипломатичні представництва й місії в 11 державах: Австрії (В. Сингалевич), Бразилії (П. Карманський), Італії (О. Колесса, В. Бандрівський), Канаді (І. Боберський, О. Назарук), Німеччині (Р. Смаль-Стоцький, Я. Біберович), США (Л. Цегельський, Л. Мишуга), Угорщині (Я. Біберович), Франції й Великій Британії (С. Витвицький), Чехословаччині (С. Смаль-Стоцький, Є. Левицький), Югославії (Г. Микитей).

Західноукраїнською дипломатією також результативно використовувалася трибуна щойно створеної Ліги Націй, зокрема, 8 листопада 1920 р. делегація ЗУНР подала до її секретаріату ноту з вимогами припинити польський окупаційний терор у Східній Галичині та допустити представників УНРади до участі в засіданнях Ради Ліги Націй під час обговорення „східногалицького питання”, а 26 грудня з аналогічною нотою до Ради звернувся Є. Петрушевич. Результатом цих демаршів стало одностороннє рішення Ради Ліги Націй від 23 лютого 1921 р. про те, що Східна Галичина знаходиться поза кордонами її фактичного окупанта — польської держави, визначення ж державно-правового статусу регіону передавалося Раді послів великих держав у Парижі. За наполяганням делегації ЗУНР 2-га і 3-тя сесії Ліги Націй рекомендували великим державам звернути увагу на потребу негайного вирішення проблеми Східної Галичини, а 10 травня 1922 р., за підтримки Д. Ллойд-Джорджа, „східногалицьке питання” було внесене до порядку денного Генуезької конференції (хоча польському урядові з допомогою французької та американської делегацій вдалося не допустити певного рішення).

Паралельно активізувалися закулісні дипломатичні контакти між урядом ЗУНР і представництвами РСФРР та УСРР, за допомогою яких Є. Петрушевич розраховував актуалізувати „східногалицьке питання” (радянська дипломатія не вважала, що укладення 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору легітимізувало окупацію Польщею Східної Галичини й продовжувала дивитися на це питання як остаточно не розв’язане з міжнародно-політичного погляду) й одержати дипломатичну підтримку та фінансово-матеріальну допомогу проти Польщі (кредит у 3 млн нім. марок, зброя, організація військової бази над Збручем і утримання галицького легіону), а Кремль — перешкодити зміцненню „санітарного кордону”. Під час Генуезької конференції Є. Петрушевич таємно зустрічався з Х. Раковським, улітку 1922 р. — з Ю. Коцюбинським, а 4 січня 1923 р. призначив Надзвичайну дипломатичну місію до РСФРР і УСРР (Е. Брайтер, І. Косак і Т. Дацьків), яка провела переговори у Москві. Їхнім результатом були ноти урядів УСРР і РСФРР державам Антанти від 12 березня 1923 р., де застерігалось невизнання будь-якого режиму в Східній Галичині без попередньої згоди Харкова і Москви та опиту місцевого населення.

Але на той час міжнародна кон’юнктура для ЗУНР катастрофічно погіршилася внаслідок зближення зовнішньополітичних позицій Франції та Великої Британії й Італії, що виявили готовність піти на поступки Парижу і Варшаві в питанні Східної Галичини. З огляду на ухвалення польським Сеймом 26 жовтня 1922 р. закону про т. зв. „воєводську автономію” для Східної Галичини (що насправді передавав до компетенції Галицького сейму лише другорядні питання), Рада послів Великої Британії, Франції, Італії та Японії, на пропозицію Б. Муссоліні, 14 березня 1923 р. ухвалила остаточне рішення про передачу Східної Галичини під політико-адміністративне управління Польщі. Попри заяви британських представників — міністра закордонних справ Дж. Керзона та екс-прем’єрів Д. Ллойд Джорджа й лорда Р. Сесіля про те, що перед остаточним вирішенням питання слід обов’язково заслухати думку українців, делегація К. Левицького навіть не була допущена на засідання Ради послів. Вердикт від 14 березня 1923 р. поклав формальний край міжнародній діяльності екзильного уряду ЗУНР, який у травні того ж року був розформований згідно з наказом Є. Петрушевича, а дипломатичні місії — розпущені. Частина галицької еміграції на чолі з К. Левицьким засудила зв’язки Є. Петрушевича з більшовиками й вирішила повернутися на батьківщину, ставши на позиції „угодовства”, тобто порозуміння з поляками. Інші залишилися на Заході, але відійшли від активної політичної діяльності, також не погодившись із прорадянським курсом Є. Петрушевича, що аж до початку 1930-х рр. пов’язував свої надії саме з позицією в українському питанні новоутвореного СРСР.

Таким чином, від моменту проголошення ЗУНР і до розпуску її екзильного уряду у Відні, зовнішня політика західноукраїнської держави поступово еволюціонувала від орієнтації на Злуку з Великою Україною до планів федерації з Чехословаччиною та небільшовицькою Росією й нарешті — до відстоювання незалежності Східної Галичини. Вона була наслідком не стільки відсутності ясної мети в західноукраїнській еліті (хоча суперечки й розбіжності в підходах до визначення зовнішньополітичного курсу, який забезпечив би збереження тієї чи іншої форми державності, давалися взнаки), скільки результатом конкретної військово-політичної і міжнародної ситуації в регіоні та Європі в цілому. Фактично, лише Злука з УНР об’єктивно відповідала бажанням ширших верств населення Галичини, всі ж інші концепції диктувалися швидше зовнішніми чинниками й були вимушеною реакцією верхівки ЗУНР на політику великих і сусідніх держав. Разом з тим, невизнання галицькими україн-

цями легітимності польської влади й активна зовнішньополітична діяльність Є. Петрушевича суттєво вплинули на становлення міжнародних відносин у повоєнній Центрально-Східній Європі. Діяльність уряду ЗУНР завдала офіційній Варшаві чимало турбот, відігравала не останню роль у формуванні військово-політичних союзів та взаємин між країнами регіону, враховувалась у політиці великих держав тощо.

Використані джерела та література:

1. *Левицький К.* Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. — Львів: „Червона калина”, 1931. — 152 с.
2. *Цегельський А.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв’язані з Першим листопада 1918 р. / Передмова Я. Дашкевича. — Львів: Свічадо, 2003. — 336 с.
3. *Лозинський М.* Галичина в роках 1918—1920. — Відень, 1922. — 228 с. — (Укр. революція: Розвідки і матеріали; Кн.5).
4. *Павлюк О.В.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917—1923). — К.: Видавничий дім „КМ Academia”, 1996. — 188 с.
5. *Juzwenko A.* Polska a „biala” Rosja (Od listopada 1918 do kwietnia 1920). — Wrocław-Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytut Historii, 1973. — 296 s.
6. *The Intimate Papers of Colonel House. Vol. IV.* — Boston: Houghton Mifflin Company, 1928. — 510 p.
7. *Rumpel H.* Das Volkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918. Letzter Versuch zur Rettung des Habsburgerreiches. — Wien, 1966. — 440 s.
8. Буковина. — 1918, 25 жовтня.
9. *Hunczak Taras.* Sir Lewis Namier and the Struggle for Eastern Galicia. 1918—1920 // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1977. — № 2. — P.198—210.
10. *Dmowsky R.* Polityka polska i odbudowanie państwa. Z dodaniem memorialu „Zagadnienia srodkowo- i wschodnioeuropejskie” i innych dokumentow polityki polskiej z lat 1914—1919. — Warszawa, 1925. — 631 s.
11. *Павлюк О.* Зовнішня політика ЗУНР // *Київська старовина.* — 1997. — № 3—4. — С. 114—138.
12. *Винниченко В.* Відродження нації: (Історія української революції, mareць 1917 р. — грудень 1919 р.); В 3 ч. — К.; Відень, 1920. — Ч.3. — 535 с.
13. *Pilsudski J.* Pisma zbiorowe. T.V. — Warszawa: Inst. Jozefa Pilsudskiego, 1937. — 547 s.
14. *Витвицький С.* Галичина в міжнародній політиці в 1914—1923 роках // *Український історик.* — 1995. — № 1—4 (124—127). — С. 100—118.
15. *Шухевич С.* Спомини з Української галицької армії (1918—1920). — Львів: „Червона калина”, 1929. — 176 с.
16. Цит. за: *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. — Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма „ОЛІР”, 1995. — 368 с.
17. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. — 488 с.
18. *Курманович В.* Відворот УГА за Збруч // *Літопис Червоної калини.* — 1934. — Ч. 5. — С. 3—6.
19. *Борщак І.* Відгомін УГА на Версальській конференції // *Українська галицька армія: Матеріали до історії.* — Т. II. — Вінніпег, 1960. — С. 121—153.
20. *Zurawsky P.* Sprawa ukraińska na Konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Śempel, 1995. — 128 s.
21. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. [В 7 т.] — Скрантон: Укр. наук.-видавн. б-ка, 1964. — Т.4: Директорія і Антанта. — 352 с.
22. *Павлюк О.* Українсько-чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917—1921 рр.) // *Київська старовина.* — 1999. — № 1. — С. 65—77.
23. *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. [В 7 т.] — Скрантон: Укр. наук.-видавн. б-ка, 1963. — Т.7: Вихід із кризи. — 432 с.
24. *Назбурд О.* Рік на Великій Україні: Спомини з Української революції. — Відень: Український прапор, 1920. — 344 с.

3.6. Карпатська Україна у геополітичній грі держав континенту

Українське питання, що не було вирішеним на початку ХХ століття під час національно-визвольних змагань, з плином часу ставало то більшою, то меншою мірою актуальним як для самих українців, їх провідників, так і проблемою для великих та інших причетних до цього держав континенту. Всі вони у передвоєнні роки прагнули скористатися можливостями змін у розкладі політичних сил та європейській політиці. Зокрема, провідні політики намагалися використати на свою користь зростання національної самосвідомості українства та можливих територіальних переоблаштувань у Європі напередодні Другої світової війни.

Водночас із наближенням світового воєнного вихру українці, здавалося, мало що могли втратити внаслідок можливих змін, до яких він з певною вірогідністю міг призвести. Понісни величезні втрати від сталінщини в підкарпатській Україні, а в західних землях — від дедалі більшого гноблення Польщею, Румунією та Угорщиною, українці мали сподіватися, що будь-які, хай навіть детерміновані війною, зміни повинні покращити умови їхнього буття. Проте ті, хто так розмірковував, трагічно помилялися. Адже війна докорінно змінила становище українців, їм судилося пережити жахливі випробовування та величезні втрати, страждання й поневіряння долі. Саме роз'єднаність українських земель, що знаходилися на перехресті геополітичних інтересів провідних держав континенту — майбутніх учасниць Другої світової війни — робили Україну досить вразливою для зовнішньої агресії. В той час, коли емігрантські, західні українські політичні сили мали надію на певний реванш у боротьбі за свою незалежність, неупереджений аналіз свідчив, що Україна загалом не могла самостійно вирішувати своє національне питання, що доля українського народу була в руках правителів інших держав[1].

Як відомо, у період між двома світовими війнами українські землі перебували у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії, які, попри різний соціально-політичний устрій, цілеспрямовано дискримінували українство, протидіяли як зростанню національної самосвідомості, так й формуванню засад української державності. Напередодні воєнних баталій усі держави, на території яких проживали українці, намагалися втримати підпорядковані їм українські землі, та, за можливості, приєднати нові. Це були не лише складові соціально-економічних устремлінь керівних верств, але й геополітичні настанови керівництва відповідних держав, кожна із яких пов'язувала з цим свої майбутні плани.

Показово, що наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Українське питання на Закарпатті стало центром європейської політики, за альтернативне його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили. Існувало три варіанти його вирішення: чехословацький; угорський та український — створення окремої держави „Карпатська Україна”.

Громадсько-політичні рухи в тогочасному Закарпатті мали значне національне забарвлення і відрізнялися своєю зовнішньополітичною орієнтацією. Так, русофіли (здебільшого „общество Духновича”), вважали русинів частиною єдиного російського народу. Представники „мадяронів” намагалися довести, що карпатороси — це окрема національність, і прагнули приєднати край до Угорщини. Народовці, або українофіли на чолі з Августином Волошиним пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом. Саме вони вели боротьбу з русофілами і „мадяронами”, вимагаючи автономії Закарпаття. Відтак закарпатські комуністи, які

входили до легальної Компартії Чехословаччини, визнавали українську ідентичність Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УРСР свого краю.

Для традиційних лідерів Європи — Великої Британії та Франції, а також частково для заокеанської потуги — США, появилася спокуса використати Україну також як вагомий геополітичний чинник у своїй дипломатичній грі між Німеччиною та СРСР. Дві останні держави не приховували своїх гегемоністських намірів і відкрито, а то й доволі зухвало, декларували їх. Особливо це стосувалося Німеччини. Так, газета нацистської партії „Фьолькшер беобахтер“, головним редактором якої був А. Розенберг, що вважався в партійних нацистських колах великим знатоком Сходу, в липні 1928 р. безапеляційно стверджувала: „Невеликий рішучий удар, підтриманий великими державами, забезпечить за короткий час відрив України від Москви” [2].

Спекулюючи на проблемах, створених Версальським договором, А. Гітлер, прийшовши на хвилі заперечення гнітючого становища німців до влади, пріоритетним напрямом зовнішньополітичної діяльності, проголосив боротьбу з російським більшовизмом. Як неодноразово ним підкреслювалося до і, особливо — після приходу до влади, кінцевим наслідком боротьби з СРСР передбачалося його розчленування та створення тисячолітнього рейху, перетворення українських та інших слов'янських теренів у німецькі колонії.

Гітлерівський режим також вдало маніпулював прагненням народів Центрально-Східної Європи до національного самовизначення, зокрема, він враховував незавершеність процесу воз'єднання українських земель в єдиній державі, їх включеність до сусідніх країн. Саме виходячи із всього цього та переслідуючи свої далекосяжні загарбницькі плани, нацистське керівництво планувало використати українське питання як важливий фактор у відносинах з СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Причому, на кожному з історичних етапів, відрізків швидкоплинних змін Гітлер вдало розігрував різні комбінації з керівництвом зацікавлених учасників подій.

Хочу особливо наголосити, що ідеологічний апарат, спеціалізовані інституції фашистської Німеччини та розвідка звертали не раз свої погляди на Галичину та на інші українські території, що перебували під владою Польщі та інших держав. Матеріали, які збереглися до наших днів нинішнього Політичного архіву зовнішньополітичного відомства ФРН, містять чимало документальних свідчень того, як готувалася німецька нацистська машина до реалізації своїх хижацьких намірів стосовно українських земель, а також використання так би мовити „української карти” (цим терміном користувалися на позначення українських земель і політичних розрахунків стосовно українського питання, яке існувало в тогочасних міжнародних умовах). В архівних фондах містяться матеріали переписки дипломатів, урядовців, а також карта (виготовлена від руки) будівництва залізниці від Братислави до Ужгорода й далі на територію Східної України [3].

Особливу увагу слід звернути на те, що на відміну від періоду Першої світової війни, коли німецька воєнно-політична бюрократія не мала заздалегідь розроблених планів стосовно України, напередодні Другої світової війни гітлерівська Німеччина досить серйозно готувалася до використання потенціалу України. Це стосувалося насамперед потужного промислового і сільськогосподарського потенціалу, вигідних геополітичних можливостей, пов'язаних з українським питанням, а також у контексті вирішення власних тактичних і стратегічних загарбницьких планів. А. Гітлер і його оточення вельми вдало скористалися ситуацією, коли до україн-

ського питання напередодні Другої світової війни була прикута увага провідних держав світу.

Очоливши уряд Німеччини на початку 1933 р., А. Гітлер пріоритетним своїм завданням відверто сповідував боротьбу з російським більшовизмом та здійснення розчленування СРСР. Такі настанови не могли залишити байдужими українських політиків в еміграції. Адже, на їхню думку, сталінський тоталітарний режим у той час становив найголовнішу перешкоду на шляху до досягнення соборності та незалежності Української держави.

Про такі підходи у владних верствах Берліна, зокрема, свідчить нарада керівних діячів нацистської партії у другій половині березня 1933 р., на якій обговорювалося питання про політику стосовно України. Саме тоді було прийнято рішення розгорнути антирадянську пропаганду, залучивши до цієї справи представників українських політичних емігрантських кіл [4].

Про використання актуального на той час українського питання у своїй зовнішньополітичній діяльності Німеччини свідчать висловлювання, зроблені А. Гітлером у виступі 1 квітня 1933 р., присвяченому пуску на воду лінкара „Тірпіц”. Вдаючи вболівання за долю народів, що входили до складу СРСР, він наголошував, що не може спокійно спостерігати за поневоленням більшовиками великого російського і шляхетного українського народів та народів Кавказу. Тому ми вирішили, зазначав фюрер, переглянути Раппальські домовленості і докласти всіх зусиль, щоб знищити комунізм та надати допомогу визвольним змаганням українців. „Тільки падіння більшовизму та постання нової сильної української держави може завести рівновагу міжнародних сил у Європі та спокій у цілому світі” [5].

Гітлерівська Німеччина, яка оголосила боротьбу за життєвий простір, не приховувала своїх претензій на українські землі як одного з важливих факторів реалізації своїх гегемоністських, геополітичних та соціально-економічних інтересів. Ставши при владі, нацисти устами свого провідного фахівця з питань Сходу А. Розенберга, стверджували: „Родюча й багата Україна повинна стати німецькою колонією, територією, заселеною німецькими селянами західної Німеччини й Саксонії” [6].

Про такі наміри німецькі провідники неодноразово заявляли й на міжнародних форумах. Так, уже в червні 1933 р. на міжнародній фінансово-економічній конференції в Лондоні німецькі делегати виступили з вимогою передати їй українські землі для „раціонального їх використання”. Керівник німецької делегації А. Гугенберг у озвученій ним декларації обгрунтовував та прямо вимагав від західних держав передачі німцям України з метою „більш раціонального використання цієї родючої території” [7].

Звертаючи свої погляди до Радянського Союзу, у А. Гітлера раз від разу зростали апетити та зазіхання на все більші території СРСР. Так, на з'їзді нацистської партії у м. Нюрнберзі в 1936 р. він прямо зазначав, що із завоюванням Німеччиною України, Уралу і Кавказу „кожна німецька господиня відчула б, настільки її життя стало легшим” [8]. Таким чином, керівництво німецького Рейху вже з самого початку приходу до влади скеровувало свою військово-економічну доктрину на схід, проти СРСР, найактивнішим чином розігруючи „українську карту”.

Із зміцненням своєї влади заяви і відповідні дії німецьких фашистів щодо захоплення України ставали все зухвалішими, агресивнішими. У травні 1936 р. у своїй дискусії щодо європейських справ Г. Герінг доводив англійському високому посадовцю у Берліні, що „ми... ніколи на вас не нападемо. Захопивши Україну, ми раз і назавжди

встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, а й розв'яжемо всі проблеми, які стоять тепер перед Німеччиною” [9].

Звичайно, що відверті загарбницькі висловлювання нацистських лідерів, так само як і спроби окремих німецьких відомств залучити на свій бік українські емігрантські організації, не проходили мимо уваги радянських відповідних спецслужб та партійно-політичних настанов Кремля. Радянський Союз був занепокоєний відвертими зазіханнями німців на українські, зокрема радянські терена. Про це свідчать різні документи тієї епохи. Зверну увагу, зокрема, на матеріали Політичного архіву МЗС Німеччини, особливо ті, що надходили із німецьких консульств, які функціювали в Україні. Так, генеральний консул Німеччини у Харкові, тогочасній столиці Радянської України, у своєму піврічному політичному звіті, датованому 10 липня 1934 р., доповідав у Берлін, що найбільше занепокоєння радянського режиму виходить від „страху перед відокремленням України, що походить із закордону, особливо з Німеччини”. У цитованому донесенні підкреслювалося наступне:

„В політичних колах стверджують, що з приходом до влади націонал-соціалістів нібито знову активізувалися кола української еміграції, які бачать у Гітлері визволителя України, тож план відокремлення України нічч більше, ніж будь-коли, можна назвати наріжним каменем міжнародної політики”. Наголошується у політичному звіті і те, що за висловлюваннями політиків країни перебування „німецький фашизм ні на мить не полишав наміру почати імперіалістичну інтервенцію походом на Схід... У момент, коли уряд Радянської України переїздить до Києва, у Берліні певна політична група разом з білими емігрантами готує план нападу на Радянську Україну й Радянський Союз у цілому” [10].

У іншому донесенні німецького генконсула від 19 березня 1935 р. наводилися офіційні роз'яснення щодо відкриття у Києві Комісаріату внутрішніх справ, головним завданням якого було виявляти цільність у захисті держави та протистояти шпигунам і зрадникам, які „прагнуть відірвати Україну від великого Радянського Союзу”, а також наводилися твердження офіційних очільників про те, що „німецькі фашисти мріють знищити Радянську Україну, що вони підтримують націоналістичні емігрантські сили” [11]. І тут називалися різні прізвища українських емігрантських провідників.

Аналіз свідчить, що стосовно останньої позиції, то навіть твердження окремих повоєнних видань часто бажане видавали за дійсне. Це стосується, наприклад, того твердження, що П. Скоропадський підтримував Гітлера та надавав фінансову підтримку нацистській газеті „Фьолькішер беобахтер”. Однак у матеріалах того ж Політичного архіву МЗС Німеччини є не лише клопотання до Гітлера щодо фінансової підтримки колишнього Гетьмана Української Держави за його заслуги перед Німеччиною, але й розписки про те, що він отримував для потреб своєї сім'ї по 1000 німецьких марок вже за панування нацистського режиму [12].

Також слід додати, що у тогочасних радянських провідників у Москві панував підхід звинувачувати опозиційних до Й. Сталіна лідерів у співпраці із іноземними урядами, зокрема з нацистським. Радянський суд оперував під час процесів 1936—1938 рр. такими звинуваченнями до Л. Троцького, Г. Зіновєва, Л. Пятакова та М. Бухарина. Так, у звинувачувальному вироді Л. Троцькому інкримінували те, що він був „агентом фашизму”, а іншим те, що стали „огидними фашистськими найманцями”, які ставили за мету „розчленування СРСР та відірвання від нього України, Білорусії...”. Радянська влада при цьому спиралася не лише на зізнання окремих

підсудних, що були отримані сумнівними засобами, але, як зазначає відомий дослідник В. Косик, вона не гемлювала плітками [13].

Гітлерівський нацистський режим доволі швидко зміцнював власні позиції у самій Німеччині та підносив роль німецької держави на міжнародній арені. З аншлюсом, або силовим приєднанням 11 березня 1938 р. Австрії до третього рейху, Німеччина фактично порушила ту рівновагу в Європі, яка склалася у попередній період. А вимоги Гітлера щодо німецької меншини в Судетській області разом із поступливістю західних держав призвели до Мюнхенської угоди 30 вересня 1938 р. та залишення напризволяще Чехословаччини. Прискорена реалізація цієї угоди й подальша наступальна позиція Берліна демонстрували відверте прагнення Гітлера до встановлення німецької гегемонії на континенті.

Прикриваючись риторикою щодо встановлення „нового порядку” в Європі, який міг би гарантувати Німеччині домінування і добробут, Гітлер зумів використати різні політичні чинники на користь німецького рейху, числі цих чинників — права німецької меншини, радянська загроза континенту, право народів на самовизначення тощо. Останнє гасло було надихаючим для багатьох народів, зокрема й для українського та навіть його частини, що перебувала поза межами СРСР.

Як зазначалося вище, у досліджуваній передвоєнний період розроблялися різні концепції німецької політики щодо України, у т.ч. і напрями, в яких вона розглядалася як незалежна держава. Проте в усіх німецьких геополітичних, теоретичних розробках українська держава повинна була утворитись та існувати виключно в політичному полі Німеччини. Причому важливим фактором в її утворенні мав стати український політичний рух.

Ідеї, що їх пропагували німецькі політики, зокрема в частині, де йшлося про незалежну Україну, імпонували політичним поборникам української державності. Безумовно, українці небезпідставно, але зі значним перебільшенням, покладали сподівання на Німеччину. Внаслідок поразки у Першій світовій війні і Версальських угод Німеччина вважала себе обділеною. Як уряд Веймарської республіки, так і уряд нацистської Німеччини мріяли про реванш, про переоблаштування тогочасної Європи...

Про зацікавленість українським питанням німецькими партійними та військовими діячами свідчили дані, що почали з'являтися в засобах масової інформації. Як свідчать чимало документів, розголос про стан „української справи” організовувався саме з Берліна, з ініціативи А. Розенберга. Головна мета пропагандистської кампанії полягала в тому, щоб прозородувати настрої урядів західних і східних європейських країн стосовно цього та суміжних питань міжнародних відносин.

Так, готуючись до Мюнхенської конференції і під час її проведення у вересні 1938 р., А. Гітлер, окрім претензій самої Німеччини, також представив на розгляд пакет територіальних претензій і зазіхання до Чехословаччини з боку Угорщини, Польщі, Румунії на території, де проживало також українське населення [14].

З переходом вермахту 1 жовтня 1938 р. кордону з Чехословаччиною і захопленням Німеччиною Судетської області уряд Праги спробував врятувати єдність республіки й пішов на поступки в питанні словацької та української автономії. Але 4 жовтня ситуація ускладнилася, оскільки Будапешт запропонував Берліну приєднати до Угорщини Словаччину і Закарпаття. Рятуючи Чехословаччину, її уряд проголосив 10 жовтня 1938 р. федерацію в складі Чехії, Словаччини і Підкарпатської Русі, автономію якої чехословацький уряд визнав 11 жовтня. Відтепер Підкарпатсь-

ка Русь, яка за рішенням автономного уряду від 3 грудня 1938 р. стала називатись Карпатською Україною, отримала право здійснювати власну внутрішню і зовнішню політику [15]. Автономність Карпатської України 22 листопада того ж року була підтверджена парламентом Чехословацької республіки. Тим самим почала реалізовуватися можливість будувати свою українську державу.

Тобто Мюнхенська угода 1938 р. уможливила передачу частини чехословацької території Німеччині, а це викликало кризу в цій країні. А користуючись поступливістю празького уряду, Карпатська Україна отримує широку автономію, перебуваючи у федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду Карпатської України став А. Волошин [16].

Отримавши самоврядний статус, уряд Волошина приступив до негайної розбудови держави — перетворення Карпатської України на автономну українську державу. В адміністрації, системі освіти, видавничій справі запроваджувалася українська мова. У країні заборонялися всі партії, крім урядової — Українського національного об'єднання (УНО).

Набута автономія Карпатської України надто непокоїла сусідні Угорщину, Польщу та інші держави. Зокрема, Польща відчутно боялася впливу на українське населення своєї країни. Адже українці тут й до цього були відчутно налаштовані до самостійності. Посол Польщі в Берліні 22 жовтня 1938 р. повідомив міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа про те, що, за баченням Польщі, Карпатська Україна має відійти до Угорщини [17]. Тим самим Варшава прагнула зреалізувати політику Польщі за встановлення спільного кордону з близькою до неї Угорщиною. Берлін не йшов на задоволення прагнень Варшави та Будапешта. Тому у цій ситуації Угорщина через неупушливість Німеччини вважала себе обділеною під час цієї кризи, бо не отримала ні Словаччини, ні Закарпатської України.

Значний виграш мала Німеччина, на яку орієнтувалася як Карпатська Україна, так і більшість країн регіону. Берлін не допустив створення спільного польсько-угорського кордону, що відповідало військово-стратегічним планам рейху. Німецький уряд, дотримуючись тактики вичікування, приховуючи і маскуючи свою політику, намагався отримати найбільші вигоди. Він фактично спекулював на питанні про подальшу долю Карпатської України, ставлячи дилему: або проголошення самостійної Закарпатської України під протекторатом Німеччини (тоді б Угорщина нічого не отримала), або її приєднання до Угорщини. Цим самим Гітлер прагнув вплинути на політику Польщі й Угорщини, добиваючись від них нових поступок. Щодо Угорщини, то він хотів навернути її до антигітлерівського пакту в обмін на територіальні поступки за рахунок Карпатської України [18].

Водночас Карпатська Україна, її лідер А. Волошин, мали серйозні наміри стосовно підтримки з боку Німеччини, прагнули навіть певними поступками однозначно схилити на свій бік зростаючий міжнародний вплив Берліна. Показово, що в цей час небезпідставно зростають надії на підтримку Німеччини. Так, активізуються дипломатичні відносини, відкривається німецьке консульство. На Закарпатті розгорнула діяльність так звана „Німецька партія”, започатковує діяльність „Німецько-Українське культурне товариство”.

Також посилюються економічні зв'язки з Німеччиною. 7 грудня 1938 р. була підписана німецько-карпатсько-українська угода. Згідно з цією угодою, уряд А. Волошина зобов'язувався поставляти до Німеччини деревину, молочні продукти, шкіру, хутра, вовну та вина. Водночас підписується й угода з німецьким „Товариством з

експлуатації корисних копалин”, відповідно до якої уряд Карпатської України, по суті, передав Німеччині права на розвідування й експлуатацію надр Закарпаття.

Такий перебіг подій засвідчив, що був період, коли уряд Німеччини від тактики „зацікавленого нейтралітету” активно переходить до відносного зближення та демонстративної підтримки Карпатської України. Ці кроки не лишилися непоміченими як на Заході, так і на Сході. Уряд Японії також вирішив заснувати в Карпатській Україні своє консульство. Тим самим це був показник сприйняття світовим співтовариством серйозності намірів Німеччини створити „Велику Україну” [19].

Але стратегія і тактика Берліна стосовно Карпатської України, намірів розбудувати „Велику Україну” були оманливими і в силу цього досить мале, уразливе державне утворення ставало розмінною монетою у геополітичній грі чи розрахунках третього рейху. Адже на самому початку цих подій при співучасті західних держав Гітлер став арбітром у долі Чехословаччини та її народів, поділяючи буцімто вимоги до їх самовизначення. Але лише судетські німці досягли своєї мети — об’єдналися з Німеччиною, а інші були на тернистому шляху творення держави. Так видавалось, що Берлін підтримував прагнення словаків до автономії, але не завжди висловлював промовистої позиції щодо долі Карпатської України. Існують архівні документи, які підтверджують, що 8 жовтня А. Гітлер рекомендував своїм урядовцям вже значно менше займатися питаннями автономії у цьому регіоні. Виходячи з цього, міністр закордонних справ третього рейху Ріббентроп інформував німецькі диппредставництва, що Німеччина зайняла стриману позицію стосовно Карпатської України [20].

На той час 24 жовтня 1938 р. в Берліні спеціальна делегація Карпатської України передала німецькому канцлеру меморандум, якому стверджувалося, що Карпатська Україна — це лише складова частина всіх українських земель, і її населення усвідомлює обов’язки, які воно має „стосовно всієї української нації”. Автономна Карпатська Україна, йшлося у документі, щоб не стати жертвою агресії, „перебуває під чеською охороною, чекаючи об’єднання з Україною”. Меморандум пропонував перетворити Карпатську Україну в незалежну державу. Проголосивши незалежність, вона була б під міжнародним захистом, зокрема під покровительством чотирьох великих держав, що підписали Мюнхенські угоди. Названі країни послали б невеликі військові контингенти, щоб разом з українською міліцією оберігати кордони. Дана українська пропозиція не знайшла підтримки, як також і заходи українських громад у європейських державах та за океаном [21].

Дійсно, що ще до окупації частини чехословацької території та утворення української автономії Закарпаття Німеччина імітувала свою більш активну прихильність до „справедливого вирішення українського питання” та до створення „Великої України”. Берлін взяв за приклад попередню практику вирішення належності Судетської області й імітував підтримку вимог щодо соборної України.

Проте підкреслимо, що в дійсності А. Гітлер ніколи не прагнув сприяти утворенню української незалежної держави, бо це не входило до його планів. Досить влучну характеристику цьому тактичному ходу дав співробітник американського посольства у Варшаві Д. Біддл. Він писав: „...розігрування карти „Великої України” — це свідомо інспірований Берліном тактичний маневр, спрямований на: 1) здійснення відволікаючих акцій для прикриття інших проміжних ходів; 2) одночасне розгортання пропагандистських дій як акції по „введенню м’яча у гру” і підживлення інтересу до накресленого Берліном українського проекту... Нацисти розраховують скористатися „правом на самовизначення” як прикриттям своїх прагнень проникнути на Схід” [22].

У цей час Берлін здійснював активну маніпуляцію своїх дійсних намірів та прагнув завести в оману міжнародну спільноту, проводив зондування позицій Польщі і СРСР щодо подальших експансіоністських планів рейху. З цього приводу німецька дослідниця І. Фляйшхауер писала, що А. Гітлер, виношуючи честолюбну програму реваншу, розглядав Україну як важливу житницю, в якості „життєвого простору”, з придбанням якого він сподівався запобігти тому, що сталося після Першої світової війни, коли Німеччину охопив голод. „Застосовуючи принцип права народів на самовизначення, він збирався використати Закарпатську Україну, з українською меншиною в 700 тис. чоловік, спочатку як пропагандистський, а пізніше як силовий важіль для того, щоб ідеологічно ослабити, дезорганізувати і нарешті захопити радянську Україну з її тридцятимільйонним населенням” [23].

Показово, що в час проголошення автономії Карпатської України, коли мали б втілюватися плани стосовно створення „Великої України”, західна дипломатія займалася здогадками про найближчі плани Гітлера і часто бажане видавала за дійсне. При цьому західні політики та дипломати переймалися в першу чергу питаннями засобів захисту своїх держав від можливого конфлікту. І в їх числі були так би мовити заходи сприяння та підтримки реалізації гегемоністських намірів нацистської Німеччини. У цю площину лягала й згода з рішенням німецько-італійського арбітражу територіальних домагань Угорщини до терен Карпатської України 2 листопада 1938 р. [24].

Більше того, у західних столицях був час, коли вірили в те, що Німеччина може розгорнути дії проти Радянської України, але цьому може передувати відділення нею Західної України від Польщі, щоб об'єднати її з Карпатською Україною і заснувати васальну Українську державу. Як зазначав німецький посол у Москві В. Шуленбург, такий можливий перебіг подій для Кремля і особисто Й. Сталіна складав доволі велику небезпеку [25].

Проте дипломатична гра Берліна зрозумілою стала далеко не з самого початку. Більшість політиків європейських держав вірили в те, що після розчленування Чехословаччини подальшим кроком німецької експансії стане захоплення Радянської України. Така впевненість особливо зміцніла після візиту Ріббентропа в Париж і публікації 6 грудня 1938 р. французько-німецької декларації про добросусідські відносини між двома країнами. Дипломати і політики Заходу передавали це переконання радянським діячам.

Такі твердження спираються на дані архівних документів, зокрема на оцінки французького посла у Берліні Р. Кульондра. 15 грудня 1938 р. посол Франції у Німеччині повідомляв з цього приводу своєму міністру закордонних справ наступне: „Щодо України, то, здається, шляхи і засоби ще не розроблені, але мета вже визначена — створити Велику Україну, яка стала б житницею Німеччини. Для цього треба зламати Румунію, переконати Польщу, відняти частину території СРСР. У військових колах вже йдеться про похід. В оточенні Гітлера подейкують про таку операцію, яка б у ширших масштабах повторювала операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії, СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у відповідний момент дипломатична підтримка та акції з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Карпатська Україна” [26].

Іншими словами, оскільки Німеччина прагне завоювання України, то автономія Карпатської України західними політиками розцінювалася як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України. Окрім цього відзначаю, що

Берлін у здійсненні своїх намірів вдало використовував питання перспектив Карпатської України. Не розкриваючи своїх планів стосовно цього краю, німці нібито подавали Польщі певні надії на задоволення її вимог щодо встановлення спільного польсько-угорського кордону. Водночас вони постійно тримали поляків у напрузі, вимагаючи поступок у питаннях Данцига (Гданська) і Польського коридору та погрожуючи можливостями перетворити Карпатську Україну на вогнище національно-визвольного руху проти Польщі.

Так званою турботою про вирішення українського питання були пронизані розмови А. Гітлера 6 січня 1939 р. з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком, а через кілька тижнів і міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа, під час розгляду питання про Данциг і коридор між Німеччиною та Пруссією. Одночасне акцентування на українській проблематиці підтверджувало, яке значення воно посідало в тогочасній політиці. Польський міністр не приховував, що його держава теж претендує на Радянську Україну і на вихід до Чорного моря [27].

Слід особливо наголосити, що ідеологічний апарат, спеціалізовані інституції фашистської Німеччини та розвідка звертали не раз свої погляди на Галичину та на інші українські території, що перебували під владою Польщі та інших держав. Вже згадувані матеріали Політичного архіву МЗС ФРН містять чимало документальних свідчень того, як готувався німецький нацизм до реалізації своїх намірів стосовно українських земель, а також використання „української карти”. В архівних фондах містяться матеріали переписки дипломатів, урядовців, які розкривають хижацькі апетити цих стратегів.

Варто з'ясувати, що і як сталося з Карпатською Україною та чому А. Гітлер — „поборник права на національне самовизначення” і прихильник створення „Великої України” — допустив ліквідацію державності Карпатської України. З'ясувати ці питання можна лише визначивши мотиваційні чинники та стратегічні й тактичні цілі у німецькій геополітичній грі цього періоду. З виходом на авансцену (проголошенням автономії) Карпатської України „українська карта” у руках А. Гітлера стає справжнім козирем, який він майстерно використовує як засіб тиску і шантажу не лише у стосунках з противниками, а й з потенційними союзниками.

Так, документи Політичного архіву МЗС ФРН наочно підтверджують, що Берлін спочатку, вочевидь, не лише в пропагандистських цілях вивчає питання щодо можливостей створення „Великої України”. Проте у Німеччині цьому питанню приділялося більше уваги, ніж робилося в даному напрямі. Про „українську карту” здебільшого говорили на Заході, буцімто спрямовуючи бажаний підхід нацистського керівництва. Вкажемо, що за останні чотири місяці 1938 р. у британській пресі та часописах з'явилося близько 900 публікацій про Україну, необхідність об'єднання її земель, а у французьких газетах — понад 300. Крім того, західна преса подавала так матеріали, що нібито українські плани Німеччини є вирішеною справою” [28].

З огляду на завдання дипломатії Німеччини та геополітичний розклад сил, саме на рубежі 1939 р. з'явилися ознаки зміни тактичних підходів та появи нових стратегічних настанов. За дещо пізнішим визнанням А. Гітлера, він вирішив на початку року з'ясувати можливість забезпечити Німеччину від „війни на два фронти” шляхом зближення з СРСР. Налагодивши контакти у сфері торгівлі та розігравши карту Карпатської України, німецька дипломатія уже в серпні змогла безпосередньо ознайомити керівництво СРСР зі своїми геополітичними інтересами, принаймні на європейському континенті.

У визначений час відмова від ідеї створення „Великої України”, і взагалі від східноєвропейської орієнтації своїх планів, демонструється Німеччиною вельми неоднозначно. Водночас Німеччина обрала досить обережну й помірковану позицію. При цьому стратегічною метою стає вже мінімізація спротиву, а то й формування зацікавленості до найближчих реалій територіального облаштування Європи з боку Кремля, радянського керівництва. Йдучи на такий шлях, для досягнення мети А. Гітлер постав у ролі арбітра, який вирішував долю українських земель, що належали Чехословаччині. Саме тоді, 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу, що проходив у Відні, Карпатська Україна змушена була віддати Угорщині майже 200 кв. км своєї території із населенням у 180 тис. осіб і найбільші міста — столицю Ужгород і Мукачево. В силу цього столицю Карпатської України було перенесено у м. Хуст.

Зазначимо, що Німеччина мала свої плани, віддаючи на відкуп Угорщині спочатку лише частину земель Карпатської України. Такий жест А. Гітлера був для Угорщини своєрідним авансом, але не за власний, а за український рахунок. Крім того, Німеччина прагнула і спонукала тогочасний Будапешт до тіснішої співпраці з Берліном. Водночас, зберігши Карпатську Україну, гітлерівське керівництво мало ще значні засоби тиску не лише на Будапешт, який не отримав того, чого прагнув, а й на Варшаву та Москву, за рахунок чиїх підвладних українських територій ще могла бути, принаймні гіпотетично, створена „Велика Україна”.

Обстоюючи власні далекосяжні загарбницькі плани, нацистська Німеччина на рубежі 1938—1939 рр. по-іншому розставляє акценти у зовнішньополітичному курсі. Відхід від ідеї створення „Великої України” і взагалі від східної орієнтації демонструвалися Німеччиною вельми красномовно. Підтвердженням цьому був виступ А. Гітлера 30 січня 1939 р. у рейхстазі. В ньому, дотримуючись нової зовнішньополітичної лінії, маскуючи власні цілі в Європі, перед депутатами рейхстагу А. Гітлер заявив, що Німеччина потребує „життєвого простору” на африканському континенті. Тим самим він давав зрозуміти західним державам, або принаймні прагнув це продемонструвати, що їх — західних держав — геополітичні розрахунки не лягають у площину прагнень третього рейху. Так, міжнародний оглядач Ф. Шуман констатував, що, своїми розмовами про колонії і Африку, А. Гітлер затуманив визначення щодо Сходу й „нічого не сказав про Україну. Українська мрія була похована”.

Нацистська Німеччина, сповідуючи свої далекосяжні загарбницькі плани, вже на початку 1939 р. усвідомлювала необхідність залучити на свій бік Радянський Союз, або принаймні нейтралізувати його. У Берліні розуміли, що СРСР має власні інтереси у Західній Україні і не стоятиме осторонь, коли цей вигідний стратегічний район підпорядковуватиме Німеччина. Розглядаючи війну з Польшею як проміжний етап на шляху до агресії проти Франції та Великої Британії, німецьке керівництво в Берліні, очевидно, вирішило, що настав час для альянсу з Москвою, який також бачився А. Гітлеру тимчасовим „союзом для війни”.

Слід зауважити, що реалізуючи нові засади, офіційний Берлін робив на цьому шляху й інші відповідні кроки: спочатку в німецькій пресі припинено публікацію антирадянських статей, а далі за наказом Гебельса категорично заборонялося засобом масової інформації подавати матеріали про українське питання. Ці кроки не залишилися непоміченими керівництвом Кремля. Так, виступаючи 10 березня на XVIII з’їзді ВКП(б), Й. Сталін наголосив, що невщухаюча галаслива кампанія на Заході навколо „українського питання” має за мету „розлутити Радянський Союз, отруїти

атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав”. І далі він застерігав: „Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, які мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до комахи, тобто до так званої Карпатської України. І якщо дійсно є такі навіжені, можна не сумніватися, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гумівних сорочок для таких божевільних” [29].

Водночас зазначимо, що вся тональність виступу, розставлені акценти яскраво засвідчують реальність можливого зближення з німецькою стороною. В Берліні це все, певно, зрозуміли правильно і не стримували хижацьких прагнень Угорщини.

Після таких сигналів з Кремля події у регіоні розвивалися досить стрімко, а державотворчі заходи Карпатської України, як з'ясувалося, були приречені. Протягом 14 березня 1939 р. Словаччина, а за нею й Карпатська Україна проголосили свою незалежність. Наступного дня, 15 березня, сейм прийняв Конституційний закон про незалежність Карпатської України. Віднині вона ставала республікою на чолі з президентом, якого обирає сейм. А. Волошин відразу за рішенням сейму став президентом Карпатської України. Державною мовою визнавалася українська, кольорами державного прапора — синій і жовтий, гімном визначалася пісня „Ще не вмерла Україна”. Військовому формуванню — Карпатській Січ відводилася роль організації національної оборони. Конституційний закон набув чинності відразу ж з його прийняттям.

Про напругу та динаміку подій і рішень цих днів свідчать чимало архівних документів, матеріали дослідників перебігу подій. В. Косик, у відомій своїй книзі наприклад, наводить у додатках Конституційний закон про проголошення самостійності Карпатської України і донесення дипломатів різних країн з Німеччини своїм урядам, що передають не лише пульс напруги, але й доконаність відмови гітлерівського режиму від очікуваної підтримки Карпатської України та різного ставлення до цього у столицях європейських країн. Зокрема, це донесення повноважного представника СРСР в Німеччині від 11 березня 1939 р., в якому, окрім іншого, наголошується наступне. „...ситуація підживлювалася різного роду чутками про нові плани агресії Берліна на Схід. Говорили про неминучий тиск на Румунію, про прискорену фашизацію Угорщини, про план створення „незалежної” України з карпатською областю, до якої приєднують частини Польщі й Румунії, про експансію вглиб СРСР. Французи особливо множать чутки щодо України”. А далі йдеться про те, що стосовно українського питання Берлін став більше проявляти обережність у цій справі. „Навряд чи Берлін має у найближчий час серйозні наміри щодо Радянської України. Більш вірогідно, що це французька сторона хотіла би бачити розгортання німецької експансії на Схід” — писав радянський дипломат.

У наведених Косиком донесеннях посла Франції у Берліні констатується підспудна роль Німеччини стосовно Карпатської України. Так, у листі від 13 березня вказується на еволюцію Німеччини у ставленні до сусідів, що стала тепер зрозумілою — „політику васалізації Чехословаччини змінює політика роз'єднання національностей, які входять до неї. Рейх, сприяючи незалежності Словаччини, займає позицію на користь польсько-угорських домагань стосовно Рutenії, яка повинна неминуче потрапити до рук своїх сусідів”. У першому листі від 14 березня після інформації про ранкове „проголошення сеймом Братислави незалежності Словаччини та про перехід угорськими військами кордону із Підкарпатською Руссю”, з посиланням на достовірне джерело із найближчого оточення фюрера, стверджується про неминучу „ліквідацію” Чехословаччини. „У цьому разі Словаччина стане незалежною, Угорщина анексує

Підкарпатську Русь, а рейх повинен буде встановити контроль над Богемією та Моравією”. В другому листі від 14 березня 1939 р. французький посол повідомляє, що відголосом словацьким подіям у Підкарпатській Русі стало проголошення Волошином незалежності свого краю та проникнення угорських військ на територію рутенів, в силу чого А. Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Німеччини та Італії. Проте „мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання” — стверджує Р. Кульондр. В іншому листі вказується й на звернення до урядів Франції та Угорщини щодо врегулювання долі країни дипломатичним чином.

З огляду на те, що 14 березня 1939 р. угорські війська перейшли кордон, А. Волошин звернувся телеграмою до Німеччини про допомогу. В ній вказувалося, що Карпатська Україна проголосила свою незалежність, оскільки угорські війська перейшли кордон поблизу Мукачєва, змушені просити захисту та підтримки в Німецького рейху[30]. Про критичність ситуації може свідчити і той факт, що це була не єдина телеграма. В Політичному архіві МЗС ФРН й нині їх зберігається кілька від визначного українського провідника та його уряду. У одній із телеграм на ім'я німецького канцлера А. Гітлера А. Волошин навіть просив фюрера взяти Карпатську Україну під німецький протекторат. (Скоріш за все, саме пронімецьку орієнтацію, ці звернення А. Волошину не пробачили радянські керівники. У травні 1945 р. радянська військова розвідка силоміць заарештувала його у Празі і вивезла до Москви, де після тривалих допитів у Лефортовській тюрмі у Волошина зупинилося серце.)

Як свідчать документи Політичного архіву МЗС Німеччини, особисте звернення А. Волошина та, за його дорученням, інших членів уряду Карпатської України не справили на німецького фюрера бажаного впливу. Показово, що, як зазначає у листі від 16 березня 1939 р. до свого уряду французький посол в Німеччині Р. Кульондр, на звернення уряду з Хуста „гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів Підкарпатської Русі, яка покладає на них усю свою надію, і якій свого часу відводилась роль „Українського Пемонту”... Здається, що рейх втратив інтерес до цієї держави й полишив її Угорщині”.

Аналіз доводить, що причиною відмови у підтримці українцям були вже нові далекосяжні розрахунки німецького фашистського керівництва. Тому через дипломатичні канали керівники Німеччини радять урядовцям Карпатської України не чинити опору угорській армії (яка налічувала 40 тис. вояків, а чисельність війська Карпатської Січі була вдесьтеро меншою). Під час бойових дій загинуло від 5 до 6 тис. січових закарпатців. Протягом тижня угорцям удалося окупувати всю територію Карпатської України.

Таким чином Німеччина зміцнила і власні позиції у Карпатському регіоні, а оцінивши нову ситуацію, в подальшому вже захоплюється не проміжною акцією — створення „Великої України”, а прагне до втілення більш захоплюючих і амбітних перспектив. Тож, незважаючи на державність Карпатської України, існування таких її атрибутів, як президент, сейм, армія і прагнення А. Волошина у час угорської воєнної навали стати під протекторат Німеччини, — це все не отримало належної підтримки з боку Берліна. Німеччину вже не цікавило те, що 12 лютого 1938 р. на виборах до регіонального парламенту — сейму — українську партію підтримали практично 90 % виборців. Також Берлін ігнорував сформовану Карпатську Січ — військову організацію, що зі зброєю в руках захищала свою державність.

Незважаючи на такий фінал перебігу цих подій, слід наголосити, що створення уряду Карпатської України справило вельми потужний вплив на західних українців,

особливо у сусідній Галичині. Багато з них вважали його першим серйозним кроком на шляху до неминучого створення самостійної соборної України. Виявляючи готовність захистити вільну українську землю, багато молодих інтегральних націоналістів Галичини нелегально переходили кордон і вступали до Карпатської Січі. Проте серед провідників ОУН не було одностайності щодо того, яку політику проводити. Якщо молоді радикали — галичани — вимагали негайного й широкого підтримання Карпатської України, то їхнє старше керівництво за кордоном закликало до стриманості.

Таким чином, незважаючи на короткочасність існування, Карпатська Україна стала яскравим символом у боротьбі за українську незалежність та українську державність. Водночас це було свідченням того, що не тільки Німеччина, яка раніше демонструвала схильність підтримати самовизначення закарпатських українців, а й інші західні держави не спромоглися бути послідовними в справі підтримки національно-державних устремлінь українців західних земель. Однак виникнення Карпатської України мало неабиякий вплив, що співмірний із впливом українських національних змагань періоду 1917—1920 рр. Цей перебіг подій у Закарпатті спричинив перетворення великої частини населення краю та інших західноукраїнських земель, особливо молоді, на національно свідомих українців.

Ліквідувавши остаточно на початку березня Чехословаччину, окупувавши Богемію і Моравію, А. Гітлер дав дозвіл Угорщині на повну окупацію Карпатської України. Оцінюючи ситуацію, що склалася стосовно Карпатської Української держави, фюрер патетично заявив: „ Це трагічно, але неминуче”. Аналіз відомих документів та спогадів учасників подій свідчить, що Гітлер дотримувався поглядів „нежиттєздатності” Карпатської України, яка опиралася не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі [31].

Слід наголосити, що з падінням Карпатської України й захопленням її міцнішою державою — Угорщиною, Берлін досягав трьох важливих для себе тактичних цілей: по-перше, міцніше прив'язував до антикомуністичного пакту Будапешт; по-друге, хоч на короткий час забезпечував нейтралітет Польщі; по-третє, певною мірою заспокоював СРСР, створюючи передумови для подальшого німецько-радянського зближення.

Зауважимо, що березневі події 1939 р. призвели до замішання у правлячих колах західних держав. Фашистська Німеччина після вдалого розчленування Чехословаччини в ультимативній формі висловила територіальні претензії до Польщі. Союзники останньої зреагували на це наступним чином: англійський прем'єр Н. Чемберлен, виступивши 31 березня 1939 р. перед палатою громад, запевнив у повній підтримці польського уряду. 13 квітня 1939 р. Велика Британія заявила про надання гарантій Греції та Румунії. Аналогічно вчинив і французький уряд. Це, очевидно, було зроблено з метою дещо стримати Німеччину, змусити її до переговорів з Великою Британією. Проте Гітлера мало непокоїли „гарантії” Чемберлена, оскільки термін англо-німецької узгодженості уже минув, тим більше, що була захоплена Прага. Як стало очевидним, далі обурень щодо „віроломства” Гітлера та невдоволень таким перебігом подій західні уряди не пішли.

З іншого боку, 18 березня Радянський Союз виступив з нотою, в якій засудив дії Німеччини та Угорщини стосовно Карпатської України. Водночас, як свідчить прискіпливий аналіз, ця заява була лише відповідним дипломатичним жестом Кремля. Керівництво СРСР такий хід подій цілком задовольняв, оскільки Карпатська

Україна не стала для Німеччини трампліном, а перспектива воз'єднання розірваних українських теренів — приводом для зазіхань на східну, Радянську Україну.

Даний перебіг подій, окупація Угорщиною Карпатської України по-своєму була використана Берліном і Москвою. Натхненний успіхом розіграшу геополітичної карти Карпатської України у власних цілях, А. Гітлер уже 3 квітня 1939 р. видає наказ верхмату готуватися до нападу на Польщу. Радянське керівництво, яке оцінило стриманість амбіцій Берліна, робить власний крок у відповідь. На початку травня антифашистськи налаштованого М. Литвинова — керівника радянського зовнішньо-політичного відомства — змінює В. Молотов [32].

В цей час відбуваються спроби налагодження стосунків, під час яких, за оцінкою німецького історика І. Фляйшхауера, Берлін дотримується тактики „улучення, загрозі і попередження”, тобто тактики поступок і тиску. Під час таких дипломатичних маневрів „українське питання” відіграло не останню роль. Так, у травні 1939 р. держсекретар Міністерства закордонних справ Німеччини Вайцеккер заявив радянському повіреному в справах у Берліні Г. Астахову про можливість поліпшення радянсько-німецьких стосунків, наголосивши при цьому, що „відмова Німеччини від Карпатської України” тим самим знімає питання початку війни.

Дещо пізніше — в червні 1939 р., коли термін нападу на Польщу був уже близьким, позиція німецької сторони стає жорсткішою. Саме в цей час держсекретар МЗС Німеччини Вайцеккер відповідно до особистої інструкції Гітлера ставить радянську сторону перед альтернативою: „Ви можете бути або нашими друзями, або нашими ворогами”. Тогочасне керівництво Кремля вважало міжнародне становище СРСР несприятливим для можливого конфлікту через українське питання з фашистською Німеччиною. Це значною мірою сприяло зближенню між офіційним Берліном і Москвою.

Звернімо увагу на те, що гітлерівське керівництво Німеччини, використовуючи в такому варіанті „українську карту” вбачало проміжний хід, про що свідчать документи та наступний перебіг подій. Так, А. Гітлер на зустрічі зі швейцарським дипломатом Буркхардом 11 серпня 1939 р. стверджував: „Усе, що роблю, спрямоване проти Росії. Якщо Захід такий безглуздий і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду змушений домовитися з росіянами. Потім я вдарю по Заходу й після його поразки об'єднаними силами обрушуся на Радянський Союз. Мені потрібна Україна...”. Так, це були далекосяжні, не один рік омріяні плани Гітлера, які передбачали напад на СРСР та вирішення питання „життєвого простору” [33].

Прийняття Гітлером остаточного рішення з цього питання з далекосяжними наслідками залежало від відповіді з Лондона стосовно німецько-англійських переговорів двох держав. Останній промовчав, вважаючи, що угода з Німеччиною за тогочасних обставин не відповідає інтересам Великої Британії та настроям громадськості.

Тим часом у Москві із березня 1939 р. між СРСР, Великою Британією та Францією тривали безплідні переговори щодо політичних і військових питань, укладення конвенції у разі агресії з боку Німеччини. Негативну роль у цих переговорах відіграв уряд Польщі, заявивши, що поляки „не можуть ні в якій формі обговорювати питання про використання жодної частини національної території іноземними військами”. Однак наприкінці серпня 1939 р. позиція Варшави дещо змінилася, але було вже запізно.

Так само, як і Польща, не збирався поступатися своїми інтересами і Радянський Союз. Тож сталінське керівництво, не досягши порозуміння у переговорах (що за-

тягнулися) із Великою Британією і Францією, погодилося піти на зближення з гітлерівською Німеччиною. При цьому Кремль висунув власні вимоги: про відмову Гітлера від планів на зразок „Великої України”; про визнання інтересів СРСР на Балтиці, у Південно-Східній Європі та ін.

Усе це вельми наочно й рельєфно виявилось під час радянсько-німецьких переговорів у серпні 1939 р. в Москві. 21 серпня 1939 р. А. Гітлер звернувся до Сталіна з посланням, в якому вказувалося, що „криза може вибухнути з дня на день”, тож необхідно прийняти німецького міністра закордонних справ Ріббентропа для складання та підписання пакту про ненапад. Й. Сталін погодився на пропозицію. За дорученням своїх урядів 23 серпня 1939 р. В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали так званий Пакт про ненапад і таємний додатковий до нього протокол.

Підписаний договір між СРСР і Німеччиною був терміном на 10 років. Таємний протокол, існування якого довгий час заперечував Радянський Союз, окрім усього іншого, містив важливі положення стосовно українських земель, а саме: „У разі територіально-політичного перевлаштування областей, які входять до Польської Держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну”. Іншими словами, відмова рейху від претензій щодо України набула форми розмежування „сфер інтересів”[34].

Тим самим, протокол до пакту визначав межі просування німецьких військ у разі їх вторгнення в Польщу, а також сферу обопільних інтересів у Східній Європі. Як відомо, підписання секретного додаткового протоколу радянськими керівниками спричинило негативні міжнародні наслідки, фактично розв'язувало Гітлеру руки і уможливлювало напад на Польщу.

Підбиваючи підсумки проаналізованої теми слід зазначити наступне. Карпатська Україна хоч на короткий термін, але стала фактом ствердження українцями своїх національних та державотворчих прагнень. Вона стала яскравим продовжувачем всіх попередніх державних надбань українців. Протягом всього свого існування перед Карпатською Україною нависала постійна загроза угорського нападу та інших іноземних зазіхань. Але найсильніша із західних держав — Німеччина, що мала потужний вплив на весь перебіг подій у регіоні, вміло маніпулювала та скористалася ситуацією у геополітичній грі на континенті на свою користь. Проте це було свідченням того, що не тільки Німеччина, а й інші західні держави не спромоглися бути послідовними в справі підтримки національно-державних устремлень українців західних земель. Водночас виникнення Карпатської України мало потужний вплив, що співмірний із впливом українських національних змагань періоду 1917—1920 рр. Цей перебіг подій спричинив перетворення великої частини населення західноукраїнських земель, зокрема молоді, на національно свідомих українців.

Зростаюча національна самосвідомість українців західноукраїнських земель напштовхувалася раз у раз на брутальність владних інститутів цих держав. Усе це зумовлювало зростання політичного екстремізму та радикалізацію підходів у більшій частині борців за українську самостійність. Водночас і за такого перебігу подій над Україною згущалися хмари Другої світової війни.

Використані джерела та література:

1. Кудряченко Д.Т., Калінічева Г.І., Костиця А.А. Політична історія України ХХ століття. — К.: МАУП, 2006. — С. 254.
2. Норден А. Фальсификаторы. К истории германо-советских отношений. — М. — 1959. — С. 97.

3. Politisches Archiv des Auswartigen Amtes Deutschlands, Berlin, Bestand R. — 351, S. 1—2 (weiter: PAAA, V. R- 351, S. 1-2).
4. *Сардарчук П.Д., Швагуляк М.М.* Насувалась воєнна гроза. — Ужгород, 1984. — С. 31.
5. *Житарюк М.* Четвертована, але жива: Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни. — Львів, 1997. — С. 50.
6. *Коваль М.В.* Історія пам'ятає: (Кривавий шлях фашистів на Україні). — К., 1965. — С. 7.
7. Правда. — 1933. — 17 юнія; Україна і зарубіжний світ. — К. — 1970. — С. 264.
8. Україна і зарубіжний світ. — К. — 1970. — С. 265.
9. *Дробот І.* Україна в геополітичних планах західноєвропейських держав напередодні Другої світової війни. / Україна дипломатична. — К., 2004. — Вип. V. — С.350.
10. Duetsches Generalkonsulat Charkow. Politischer Halbsjahresbericht 1934, in: PAAA, V.R-69, Кудряченко А.І. Голодомор в Україні за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Німеччини. — К.; НІСД, 2008. — С. 217.
11. PAAA, V. R. — 351, — Pol. — IY. — Tgb. 57 Politische Bericht. — S. 4—5.
12. PAAA, V. R- Pol. — IY. — 351, S. 5.
13. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С.50.
14. *Гранчак І., Гапоненко І.* Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена. Нарис історії Закарпаття. — Т.2: 1918—1945. — Ужгород, 1995. — С. 264—273.
15. *Стерчо П.* Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919—1939 роках. — Л., 1994. — С. 264.
16. Там само.
17. Akten zur deutschen auswartigen Politik (ADAP) — Т. IY, doc. 80.
18. *Богів О., Задорожний В.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 — березень 1939). — Ужгород, 1999.
19. *Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костиця А.А.* Назв. праця. — С. 249.
20. Akten zur deutschen auswartigen Politik (ADAP), С, vol.IY,doc.46, 50.)
21. PAAA, V. R. — 357, — Pol. — IY — 134, f. 215, 216.
22. *Камінський Є., Трошинський В.* Українське питання в англо-американських архівних документах (1938—1951 pp.) // Всесвіт. — 1993. — № 9 — 10. — С.145.
23. *Фляйшхауер І.* Пакт: Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 — 1939. — М., 1991. — С. 81.
24. *Розанов Г.* Сталин — Гитлер. 1939— 1945. — М., 1991. — С. 179.
25. *Фляйшхауер І.* Пакт: Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938 — 1939. — М., 1991. — С. 82.
26. Weltgeschichte in der Gegenwart in Dokumenten, vol. III. — Meunchen, 1953. — S. 359.
27. Україна у Другій світовій війні. — К., 1997. — С. 117.
28. *Дробот І.* Назв.пр. — С. 353.
29. *Сталін Й.* Звітна доповідь ХУІІІ зїзду партії про роботу ЦК ВКП(б). 10 березня 1939 р. — К., 1954. — С. 12—13.
30. PAAA, V. R-351. — III / Politische Beziehungen. — Pol. IY. — 127, f. 27.
31. Ibid. — III / Politische Beziehungen. — Pol. IY. — 127.
32. *Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костиця А.А.* Назв.праця. — С. 259.
33. *Косик В.* Назв.пр. — С. 477— 478.
34. *Wuermeling Н.Л.* August 39. 11. Tage zwischen Frieden und Krieg. 21. August — 1. September 1939. — Ullstein. — 1989. — 2 Auflage. — S. 192—198.

3.7. Обмеженість міжнародної правосуб'єктності УРСР у повоєнний період

Українська Радянська Соціалістична Республіка (6 січня 1919 — 30 січня 1937 рр. — Українська Соціалістична Радянська Республіка) була квазідержавним комуністичним утвором на території України (в окремі періоди до юридичного створення 30 грудня 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік навіть формально незалежним від Москви), „червоною тінню УНР”, за влучним визначенням академіка М. Поповича [1, 222]. Але хоча радянська Україна й з'явилася з волі Кремля для послаблення національно-визвольного руху, її постання свідчило про те, що більшовицька влада, на відміну від російської царської чи білогвардійської, безперечно визнала існування українського народу і змушена була, відповідно до ленінського гасла про право націй на самовизначення, миритися з конституюванням його „радянської” національної державності, хоча і в дуже усіченому вигляді.

Саме національне життя надавало радянській Україні як квазідержаві цілком реального змісту, до того ж із чітко визначеними адміністративно-територіальними кордонами, власним урядом, конституцією, законодавством, гімном і прапором. Державні права українського народу не заперечувалися навіть у найтяжчі часи сталінщини, коли на чверть зросла площа УРСР, яка стала членом-засновником ООН і учасником багатьох міжнародних організацій.

Відомство ж закордонних справ радянської України було започатковане створенням ще 14(27) грудня 1917 р. в Харкові на Першому з'їзді рад народного секретаріату з міжнаціональних справ Української Народної (радянської) Республіки на чолі з більшовиком С. Бакинським (Л. Бернштеймом). Але принципи питання міжнародного характеру мали вирішуватися безпосередньо Центральним виконавчим комітетом (ЦВК) радянської України й урядом, тому фактично основним завданням відомства С. Бакинського була координація ведення бойових дій радянських Росії й України проти Дону й Української Центральної Ради.

Перший прояв зовнішньополітичної активності радянської України був пов'язаний із тактикою більшовицької дипломатії на Берестейських мирних переговорах 1918 р., коли роль представників легітимного українського уряду мала відігравати (на протипагу делегації Центральної Ради) створена 30 грудня 1917 р. (12 січня 1918 р.) місія в складі голови президії ЦВК України Ю. Медведєва (голова) та народних секретарів В. Затонського й В. Шахрая, що ввійшла до складу російської делегації. Насправді ж перебування харківської делегації в Бересті звелося лише до невдалого пропагандистського трюку.

Але з наближенням підписання Берестейського мирного договору РСФФР з державами Четверного союзу постало питання про оформлення суверенітету радянської України. Тому на засіданні її уряду 1 березня 1918 р. в Полтаві народний секретаріат з міжнаціональних справ був реорганізований у народний секретаріат закордонних справ, головою якого за сумісництвом був призначений народний секретар освіти В. Затонський, проте вже 4 березня змінив голову Народного секретаріату М. Скрипник. 26 березня 1918 р. він очолив Надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України і Народного секретаріату до Москви, де безуспішно намагався отримати допомогу в боротьбі з німецько-австрійськими військами. В складі Тимчасового робітничо-селянського уряду України, сформованого в Курську 28 листопада 1918 р., зовнішньополітичне відомство не було передбачене, й лише з реорганіза-

цією цього уряду 29 січня 1919 р. в Харкові в Раднарком (РНК) УСРР було запроваджено народний комісаріат закордонних справ (НКЗС) на чолі з головою РНК Х. Раковським.

У програмовому документі від 25 січня 1919 р. РНК УСРР висловився за федеративне об'єднання з РСФРР, форми якого планувалося визначити на черговому з'їзді рад. Однак склад делегатів III Всеукраїнського з'їзду рад 6—10 березня 1919 р. виявився настільки невідповідним поставленій меті, що більшовики навіть не ризикнули запропонувати питання про федерацію з РСФРР на обговорення. Натомість у прийнятій з'їздом Конституції зазначалося: „УСРР заявляє про свою тверду рішучість увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення” [2, 227].

Серед керівництва РКП(б) не було цілковитої одностайності щодо того, в який спосіб започаткувати процес відтворення неоімперського державного комплексу, але задля уникнення відкритої конфронтації з національним рухом, Кремль вирішив обрати гнучкішу тактику. 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК Рад видав декрет „Про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів”, за яким керівництво базовими галузями (військовий комісаріат, раднаргопси, залізниця, фінанси, комісаріат праці) зосереджувалося в руках єдиних колегій. Але вже через півроку, аналізуючи причини поразок більшовицької влади в Україні, В. Ленін визнав, що без серйозних (або принаймні таких, які здавалися б серйозними) поступок національному рухові всі намагання укорінитися на українському ґрунті не матимуть успіху.

3 грудня 1919 р., попри жорстку протидію великодержавників, В. Ленін наполіг на затвердженні VIII Всеросійською партконференцією резолюції „Про радянську владу на Україні”, складеної на основі тез Х. Раковського. У ній наголошувалося на неухильному здійсненні більшовиками принципу самовизначення націй і на тому, що „РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР”. Питання ж визначення форм союзу України та всіх радянських республік „буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами” [3, 120].

По завершенні громадянської війни в Росії, задля просування Ризьких мирних переговорів із Польщею, 28 грудня 1920 р. в Москві В. Леніним, Г. Чичеріним і Х. Раковським був підписаний „Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР”, в преамбулі якого визнавалась незалежність і суверенність обох сторін. Але наразі в ст. 1 вказувалося на необхідності „з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва” згуртувати свої сили шляхом укладення союзу і об'єднання семи провідних наркоматів, за винятком НКЗС [4, 97].

УСРР виявилася єдиною радянською республікою, що широко користувалася дозволом Кремля на власну зовнішньополітичну активність — укладати договори з тими державами, які її визнавали. Переважно це були правонаступники Російської імперії та аутсайтери Першої світової війни: Грузинська Демократична Республіка (мирний договір від 31 січня 1921 р.), Литва (14 лютого), Польща (18 березня), Латвія (3 серпня), Естонія (25 листопада), Австрія (7 грудня), Туреччина (2 січня 1922 р.). У цьому урядом УСРР було підписано 45 міждержавних угод, 4 резолюції загальноєвропейської Генуезької конференції та 7 угод із міжнародними організаціями. УСРР підтримувала якщо не де-юре, то де-факто відносини з більш як десятьма країнами; в штатах зарубіжних повноважних представництв УСРР, затверджених колегією НКЗС, налічувалося 82 співробітники, зокрема: в Польщі — 36 (по-

впред О. Шумський), у Німеччині — 17 (повпред В. Ауссем), у Чехословаччині — 12 (повпред М. Левицький), в Австрії — 9 (повпред Ю. Коцюбинський), у Прибалтиці — 8 (повпред Є. Терлецький).

Однак історія існування НКЗС, як і дипломатії УСРР, виявилася досить короткою: у зв'язку зі створенням СРСР, 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову „Про згортання апарату НКЗС”. У серпні 1923 р. консулати і дипслужби УСРР були злиті з апаратом союзного НКЗС, апарат же республіканського НКЗС остаточно перестав існувати 20 вересня того ж року [5, 15]. Натомість створювався Управління уповноваженого НКЗС СРСР в Україні (при уряді УСРР), яке очолив О. Шліхтер. Для забезпечення ж інтересів УСРР її уряд мав право висувати свої кандидатури на посади повноважних представників або радників чи перших секретарів при них у країнах, де інтереси України переважали над інтересами інших союзних республік. Перші роки після утворення СРСР ця практика була чинною, проте невдовзі союзний центр нею знехтував, монополізувавши всі міжнародні справи у своїх руках.

Початок відновленню центрального зовнішньополітичного відомства Української РСР було покладено ухваленим X сесією Верховної Ради СРСР 1 лютого 1944 р. законом „Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат”. Пояснюючи назрілу потребу прийняття такого екстраординарного рішення, адже йшлося про децентралізацію одного з ключових союзних відомств у розпал війни), нарком закордонних справ і заступник голови РНК СРСР В. Молотов у доповіді на сесії зазначив, що прийняття таких конституційних поправок зумовлене „політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік”, їхньою „зрислою потребою у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами” та має на меті „розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами” [6].

Урядовці НКЗС СРСР у приватних бесідах із західними дипломатами стверджували, що зазначені конституційні перетворення запозичені з практики Британської Співдружності, не пояснюючи, що правда, з якою метою. Слабо аргументованими виглядають і твердження повоєнної радянської історіографії, нібито відновлення зовнішньополітичних відомств союзних республік, і насамперед — України, було зумовлене подальшим розвитком „ленінської національної політики”, визнанням їхнього внеску в перемогу над нацизмом, підвищенням „міжнародного авторитету” та ін. Навряд чи зазначені зміни були продиктовані й прагненням сталінського керівництва збільшити своє представництво в майбутній міжнародній організації безпеки і співробітництва — отримавши право „вето” в Раді Безпеки ООН, кремлівський диктатор міг не турбуватися про збільшення контрольованих ним голосів у Генеральній Асамблеї (ГА), що мала відігравати другорядну роль.

Більш обгрунтованою є поширена на Заході версія, що підвищенням міжнародно-правового статусу союзних республік Кремль розраховував легітимізувати територіальні анексії 1939—1940 рр., які не визнавалися союзниками, а також розширити після перемоги кордони СРСР за рахунок майбутніх сателітних країн. Слушною здається і поширена серед української діаспори думка, що важливим фактором у цій справі були також внутрішньополітичні міркування Кремля. Наданням союзним республікам формальних прав на зовнішньополітичну діяльність Сталін „саме робив поступку національному розвитку їх, намагаючись цими поступками злагодити суперечливі національні відносини і тим зміцнити великодержаву” [7, 21].

Але безсумнівними виявилися й позитивні наслідки поновлення діяльності НКЗС УРСР після більш ніж двадцятирічної вимушеної перерви. Це стосувалося не лише появи поняття „державна Україна” в назвах матеріалів тогочасної закордонної преси і формального набуття нею статусу суб’єкта міжнародного права, а й зрушень усередині самої республіки. Сам факт „виходу республіки на міжнародну арену”, безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуття ними себе нацією, що варта представництва у світовій спільноті. Підвищення значущості українського питання в СРСР обернулося новою загрозою для радянської тоталітарної системи, з якою вона мусила справлятися протягом кількох післявоєнних десятиліть, але так і не змогла подолати.

Вже 5 лютого 1944 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР (раніше від решти республік) народним комісаром закордонних справ було призначено відомого драматурга, заступника глави зовнішньополітичного відомства СРСР із слов’янських країн О. Корнійчука. Він усерйоз сприйняв своє призначення й уже через кілька днів передав голові РНК УРСР М. Хрущову начерки концепції діяльності зовнішньополітичного відомства республіки. Обґрунтовуючи право республіки на участь у повоєнних мирних конференціях, нарком наголошував на тому, що воно зумовлене, передусім тими великими втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з нацистською агресією. Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС О. Корнійчук називав і встановлення дипломатичних зв’язків „з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією”.

Водночас він пропонував налагодити дипломатичні відносини з Великою Британією і США, тому що в такому разі „багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їхній приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв’язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах” [8, 64—65]. О. Корнійчук інформував голову уряду УРСР про те, що британський і американський послы в СРСР А. Керр та В. А. Гарріман у бесіді з В. Молотовим, а пізніше і з ним самим, висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім’я наркома теплі вітальні листи у зв’язку з його призначенням на посаду. В разі їхнього прибуття до столиці УРСР О. Корнійчук розраховував влаштувати послам теплий прийом, а за умов позитивного вирішення зазначеного питання посольствами СРСР у Великій Британії та США відразу ж встановити дипломатичні відносини з цими державами.

О. Корнійчук наголошував і на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на зовнішньополітичній арені щодо роз’яснення ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу з гітлерівською Німеччиною, політичного, економічного та культурного розвитку за радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них прес-конференцію.

Тоді ж О. Корнійчук представив М. Хрущову план організації НКЗС, причому до компетенції 1-го відділу мали входити зв’язки з сусідніми державами — Польщею, Чехословаччиною й Румунією, 2-го — з Британією і США, 3-го — з Болгарією, Грецією, Туреччиною, Угорщиною та Югославією. Четвертий відділ мав вирішувати питання, пов’язані з Німеччиною, зокрема, готувати матеріали для повоєнної мирної конференції. Загалом же штат НКЗС УРСР, без урахування працівників допоміжних підрозділів, мав становити 156 чол., з них 42 — в основних чотирьох відділах [8, 1—6]. Але до

липня 1944 р. з відділів було утворено лише політичний (займався складанням етнографічних карт західноукраїнського регіону та історичних довідок до них, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни), секретно-шифрувальний, протокольно-консульський, кадровий і управління справами. За штатним розкладом на той час НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте насправді в ньому разом із допоміжно-технічним персоналом налічувалося лише 40 осіб [8, 33—35].

У розпал організаційної роботи, 11 липня 1944 р., по поверненні до Києва з Одеси, де він проводив переговори з представниками союзних держав щодо можливості встановлення консульських зв'язків, О. Корнійчук дізнався від М. Хрущова про увільнення з посади наркома. Той повідомив О. Корнійчука, що на його місце „рекомендується тов. Мануїльський, який досконало володіє французькою та іншими іноземними мовами” [8, 5]. Наступного дня це було оформлено Указом Президії Верховної Ради УРСР, і на Заході утвердився погляд, ніби увільнення О. Корнійчука було пов'язане, головним чином, з міжнародною діяльністю його дружини — голови Спілки польських патріотів, письменниці В. Василевської, що невдовзі, 21 липня, стала заступником голови Польського комітету національного визволення, тобто промосковського тимчасового уряду Польщі. Отже, чоловік нібито мав зустрічатися за столом переговорів із власною дружиною як представники різних держав [9, 381].

Але, на нашу думку, причини цих кадрових змін були зумовлені внутрішніми аспектами української політики Кремля: О. Корнійчук виявив зайву активність у плануванні розбудови зовнішньополітичного відомства республіки, зокрема, щодо встановлення безпосередніх дипломатичних контактів України з іноземними державами. Йому явно не вистачало ані „повного розуміння політичного моменту”, ані практичного „більшовицького” досвіду Д. Мануїльського. Не випадково той став ще й заступником М. Хрущова в уряді та заочно був обраний членом політбюро ЦК КП(б)У, в якому очолив „ідеологічну роботу”. Відразу ж після цього в інтелігентських колах поширилися чутки про можливу заміну голови РНК УРСР М. Хрущова „за перегини в національній політиці” вірним сталінцем А. Ждановим [10, 5].

Д. Мануїльському було доручено розробити проект Положення про наркомати закордонних справ союзних республік. На відміну від аналогічного документа О. Корнійчука, в ньому вже не наголошувалося на необхідності налагодження прямих дипломатичних відносин союзних республік із іноземними державами. Республіканські уряди лише могли ставити перед НКЗС СРСР питання щодо врегулювання в бажаному для них дусі взаємин із сусідніми країнами (кордони, відшкодування втрат, дипломатичні представництва тощо). На час політичних або торговельних переговорів Кремля з іноземними урядовими делегаціями відповідні зацікавлені республіканські НКЗС мали тільки „залучатися”. Їхні працівники, як і в 1920-ті рр., могли також включатися до складу загальносоюзних дипломатичних місій, передусім у тих країнах, де були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік [11, 2].

У пункті „д” проекту Положення визначалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації працівників республіканських НКЗС, вказувалося на потребу систематичного вивчення ними всесвітньої історії, історії міжнародних відносин, поточної світової політики, географії, економіки й особливо іноземних мов (англійської, французької та мов прикордонних держав) [11, 1]. Саме завдяки зусиллям Д. Мануїльського, на підставі рішень РНК УРСР від 9 вересня й наказу наркома освіти П. Тичини від 18 жовтня 1944 р., в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка

було відкрито факультет міжнародних відносин. Але в цілому „проект Мануїльського” не тільки суттєво обмежував участь союзних республік у міжнародній діяльності, а й фактично зводив її нанівець. У концепції новопризначеного наркома чітко простежувалося намагання центру використовувати республіканські НКЗС лише як свої допоміжні філії в іноземних державах, що мали слухняно виконувати геополітичні та пропагандистські завдання сталінської дипломатії.

Щоправда, певний час Кремль продовжував досить уміло розгрівати „українську карту” на дипломатичній арені. Так, на запитання міністра закордонних справ коаліційного уряду Югославії — колишнього бана автономної Хорватії І. Шубачича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має уряд УРСР намір встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими державами, завідувач консульсько-протокольним відділом К. Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема наркомзаксправ України, створені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв'язків республіки [11, 58].

Навіть під час Установчої конференції ООН у Сан-Франциско в травні 1945 р. Д. Мануїльський наголошував на тому, що Україна готова в будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною [12]. Серед держав, з якими вже найближчим часом передбачалося встановлення прямих контактів, найчастіше називалися Польща і Чехословаччина, чий промосковський уряд також неодноразово висловлювали бажання налагодити безпосередні зв'язки з Києвом. Так, чехословацький президент Е. Бенеш улітку 1945 р. заявив про те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку [13, 196].

Паралельно з галасливою метушнею навколо можливості встановлення дипломатичних відносин Української РСР з іноземними державами сталінська дипломатія вчинила потужний тиск на партнерів по антигітлерівській коаліції з приводу членства союзних республік в ООН. Ще в останній день роботи першого етапу підготовчої конференції з вироблення Статуту ООН у Думбартон-Оксі (США) — 28 серпня 1944 р. голова радянської делегації, посол СРСР у США А. Громико зробив заяву про те, що в число первісних членів майбутньої міжнародної організації безпеки і співпраці мають увійти всі союзні республіки. Це викликало роздратовану реакцію з боку президента США Ф.Д. Рузвельта, який у посланні Й. Сталіну радив відкласти вирішення питання до офіційного створення ООН. Тому вдруге проблема була піднята В. Молотовим лише через півроку — 6 лютого 1945 р., на Кримській зустрічі глав держав антигітлерівської коаліції.

Але на цей раз Кремль змінив тактику і вирішив поступитися в малому, щоб зберегти головне, — йшлося вже не про всі республіки, а про те, „щоб три чи принаймні дві з радянських республік перебували серед ініціаторів міжнародної організації”. Малися на увазі Україна, Білорусь і Литва, що „зазнали найбільших жертв у війні і були першими територіями, на які вторглися німці”. До такої пропозиції досить прихильно поставився британський прем'єр В. Черчилль, який сам був зацікавлений у забезпеченні членства в ООН для домініонів Британської співдружності — Австралії, Канади, Нової Зеландії та Південноафриканського Союзу, а також Індії, що стояла напередодні деколонізації.

Наступного дня, 7 лютого 1945 р., вже особисто Й. Сталін нагадав співрозмовникам про прийняття України і Білорусі в члени-засновники ООН, тим самим погодившись зняти з обговорення кандидатуру Литви. Як конфіденційно інформував тоді Ф. Рузвельт свого держсекретаря — Е. Стеттініуса, кремлівський диктатор у приватній роз-

мові зізнався, що його позиція в Україні дуже непевна, а її голос потрібен для збереження єдності СРСР. „Ніхто не міг визначити розмір труднощів в Україні, — згадував Е. Стеттніус, — але ми у Вашингтоні, звичайно, чули під час німецького наступу, що Україна може відірватись від СРСР... Президент був обурений свого часу радянською вимогою в Думбартон-Оксі надати голоси для кожної з 16 республік. Він сказав мені, що було б цілком логічним, якби ми вимагали для нас 48 голосів. Однак тепер він сказав мені, що, зважаючи на географію і населення, він більше не думає, ніби російська вимога додаткових голосів для України і Білорусі є нерозумною” [14, 18—19].

Компромісний варіант вирішення проблеми був зафіксований у підсумковому протоколі роботи Ялтинської конференції від 11 лютого 1945 р., де зазначалося, що „коли відбуватиметься конференція про всесвітню організацію, делегати Сполученого Королівства і Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про допущення до первинного членства двох Радянських Республік, а саме — України та Білорусі”. 23 квітня 1945 р., напередодні відкриття Установчої конференції ООН, нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Британії та Китаю ухвалила спільне рішення про запрошення на неї української й білоруської делегацій. Через 4 дні його одностайно продублювали на другому пленарному засіданні учасників конференції, а 30 квітня Виконавчий комітет зібрання надіслав урядам УРСР і БРСР офіційні запрошення відрядити своїх делегатів до Сан-Франциско.

1 травня 1945 р. українська делегація на чолі з Д. Мануїльським (усього 12 осіб) вилетіла через Москву, Сибір та Канаду до США і вже 6 травня активно включилася в роботу комісій і комітетів конференції. Д. Мануїльський, який за рівнем близькості до Й. Сталіна фактично очолював усе радянське представництво, був удостоєний честі сформувати першу комісію першого комітету, що готував текст преамбули і першого розділу Статуту ООН — „Цілі і принципи” міжнародної організації. Український нарком також брав участь у роботі першої комісії третього комітету, де розглядалися структура і процедурні питання Ради Безпеки. А 26 червня одним із перших він підписав одностайно схвалені попереднього дня статуту ООН і Міжнародного Суду, тоді ж Україна приєдналася до Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРАА). Взагалі, Д. Мануїльський справив велике враження на делегатів Установчої конференції своєю ерудицією і знанням кількох іноземних мов, що дало привід окремим західним дослідникам писати про „еру Мануїльського в ООН”, „золотий вік української радянської дипломатії” [14, 145].

Але, на нашу думку, якщо про „еру Мануїльського” ще можна говорити, то „золотим віком” української радянської дипломатії 1944—1952 рр., коли Д. Мануїльський очолював зовнішньополітичне відомство республіки, слід вважати досить умовно. Оскільки Українська РСР не була самостійною державою, вона не могла мати незалежної зовнішньої політики, на всій її міжнародній діяльності лежав відбиток чіткої обмеженості, а НКЗС республіки не поновив свою роботу після 1923 р., а був заново створений як зручний і безвідмовний додатковий інструмент для ефективного здійснення зовнішньополітичних намірів кремлівського керівництва.

Про обмеженість та неповноцінність міжнародної правосуб'єктності УРСР переконливо свідчать хоча б такі факти:

1) договори, в яких було зафіксоване врегулювання територіальних проблем та проходження західних кордонів УРСР з Польщею — „лінією Керзона” (від 16 серпня 1945 р.) і Чехословаччиною — з передачею Закарпаття до складу Радянської України (від 29 червня 1945 р.), підписувалися від імені СРСР;

2) укладені Українською РСР 10 лютого 1947 р. мирні договори із колишніми європейськими союзниками гітлерівської Німеччини — Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією — стали дійсними лише після їхньої ратифікації Президією Верховної Ради СРСР, яка поширила дію цього акту на УРСР та БРСР;

3) перед підписанням 18 серпня 1948 р. нової Дунайської конвенції на Белградській конференції з режиму судноплавства глава делегації СРСР — міністр закордонних справ А. Вишинський — виступив із офіційною заявою про те, що оскільки в Дунайську комісію входить по одному представнику від кожної країни регіону, то СРСР належить у ній, враховуючи Україну, фактично два голоси. Проте „уряд СРСР, — наголосив міністр, — керуючись принципом рівноправності всіх придунайських країн, відмовляється від права мати у Дунайській комісії два голоси і буде мати тільки одного представника, який одночасно представлятиме як СРСР у цілому, так і Радянські республіки, що входять до нього, в тому числі УРСР” [15, 365]. Так з „легкої руки” А. Вишинського Україна не отримала свого законного місця в Дунайській комісії (аж до 1990 р.);

4) хоча УРСР формально було надано право на встановлення прямих міжнародних відносин, включно з обміном дипломатичними місіями, відповідна пропозиція британського уряду в листопаді 1946 р. викликала роздратовану реакцію В. Молотова, який „запевнив” Лондон у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів [13, 197]. США відреагували в червні 1947 р. доповідною директором управління європейських справ Держдепартаменту Г. Маттеуса держсекретареві Д. Ачесону. У першій частині — „Вигоди”, зокрема, зазначалося: „Встановлення безпосередніх дипломатичних зв’язків з Україною дало б урядові цінний пост підслуховування в одній з найважливіших республік Радянського Союзу”, що дало б змогу завчасно одержувати інформацію і враховувати її у відносинах з СРСР. Але в другій частині — „Невигоди” наголошувалося: „Окреме визнання України призвело б до більшого ускладнення наших зв’язків з Радянським Союзом і дало б радянському урядові можливості для маневрів у спробах реалізації власних специфічних інтересів у міжнародних справах”. Тому дипломат звів свої пропозиції до того, щоб „притримати рішення у цій справі до тих пір, поки не побачимо, чи вдалося встановити безпосередні зв’язки британцям і чи принесло це їм якісь переваги” [16, 258].

Але специфічну міжнародно-дипломатичну діяльність Української РСР не слід відкидати, зокрема, у вересні 1945 р. в Лондоні, де тимчасово перебували керівні органи ООН, Д. Мануїльський був обраний першим віце-головою Підготовчої комісії ООН, що мала ухвалити тимчасовий порядок денний перших сесій ГА, Ради Безпеки (РБ), Економічної і Соціальної Ради (ЕКОСОП), Ради з опіки, вирішити питання про місце перебування ООН тощо. Коли ж 10 січня 1946 р. в британській столиці відкрилася I сесія ГА ООН, Українська РСР терміном на 1 рік стала членом ЕКОСОП, а також увійшла до ревізійної Комісії ООН і Комісії з прав людини та народонаселення.

На цій же сесії очолювана Д. Мануїльським делегація рішуче виступила на захист темношкірого населення ПАС, гнобленого расистами. Водночас, 21 січня, Д. Мануїльський адресував РБ ООН спеціального листа, в якому наголошувалося, що британсько-нідерландська збройна агресія проти Республіки Індонезія загрожує миру й безпеці в регіоні, та пропонувалося провести належне й об’єктивне розслідування внутрішньополітичної ситуації в країні й прийняти відповідні заходи. В журналі „Індонезія” відзначалося, що представник УРСР „захищав справу індонезійського народу так наполегливо, як це міг зробити лише сам індонезійський народ” [17, 44].

За деякими ознаками, Д. Мануїльському відводилася в тогочасній зовнішньополітичній діяльності Кремля досить специфічна роль: як представник „суверенної” УРСР він міг виступати з окремих питань наполегливіше, ніж керівники власне союзного МЗС. Так, на Паризькій мирній конференції (29 липня — 15 жовтня 1946 р.) міністру (найменування посади з 25 березня 1946 р.) закордонних справ УРСР довелося відіграти помітну роль у вирішенні проблеми грецько-болгарського кордону, коли Афіни, посилаючись на „стратегічні мотиви”, вимагали відторгнення від Болгарії 1/10 частини її території на півдні. Тоді Д. Мануїльський від імені УРСР розповсюдив серед учасників конференції листа-звернення зі спростуванням грецьких територіальних претензій, що ставили під загрозу безпеку Софії та Пловдива, а у виступі 14 серпня небезпідставно заявив: „По якому праву грецька делегація претендує на споконвічну болгарську землю, де на 300 тисяч населення є всього 150—200 чоловік грецької національності?”. Хоча Паризька конференція тимчасово залишила цю проблему відкритою, але Третя сесія Ради міністрів закордонних справ п'яти великих держав (4 листопада — 12 грудня 1946 р., Нью-Йорк) висловилася на користь збереження Болгарії в кордонах станом на вересень 1940 р.

Як віце-голова комісії конференції з політичних і територіальних питань до Італії, Д. Мануїльський спільно з поляками наполіг на внесенні до проекту мирного договору статті про заборону всіх організацій фашистського типу й таких, що ведуть ворожу пропаганду проти ООН. Конференція схвалила й поправку делегації УРСР, яка зобов'язувала Італію передати Греції архіпелаг Додеканес, але пропозиції Д. Мануїльського щодо встановлення єдиних митних кордонів та валюти Вільної території Трієст і Югославії, підпорядкування Белграду залізничної мережі та зовнішньої політики Трієсту були відкинуті переважною більшістю членів комісії. Не дістала схвалення й українська поправка щодо обмеження можливості держав-переможниць задовольнити свої фінансово-економічні претензії до Рима за рахунок італійських активів у них (така „турбота” Кремля про Італію пояснювалася тимчасовою участю в її уряді комуністів та лівих соціалістів).

Член делегації УРСР на Паризькій мирній конференції 1946 р. — заступник голови РНК УРСР А. Барановський (10 червня 1952 — 17 червня 1953 рр. він очолював МЗС УРСР) був обраний головою комісії для Румунії й рішуче виступив проти поправки делегації ПАС щодо встановлення „справедливих”, тобто завищених, цін для колишніх союзників Німеччини за товари, придбані у громадян Об'єднаних Націй у рахунок репарацій. Кремль був переконаний у тому, що південноафриканська пропозиція становила спробу створення привілейованого становища для іноземних нафтових компаній у Румунії. Компенсація іноземним власникам за втрачене майно на території колишніх союзників Німеччини визначалася у дві третини від фактичних збитків.

У дещо делікатному становищі А. Барановський опинився, коли його обрали головою підкомісії Паризької мирної конференції з вирішення проблеми угорсько-чехословацького кордону біля Братислави. Чехословацька сторона наполягала на його перенесенні на 120 миль у південному напрямку, до того ж невизначеним залишалася становище 650-тис. угорського населення Південної Словаччини, що поверталася до складу ЧСР. Підкомісія рекомендувала внести чехословацьку поправку до проекту мирного договору, а Д. Мануїльський підтримав пропозицію офіційної Праги щодо здійснення між обома державами обміну населенням, по-езуїтському посилаючись на українсько-польський досвід.

На II сесії ГА ООН 13 листопада 1947 р. УРСР була обрана на дворічний термін непостійним членом РБ (США висували на місце, призначене для країн Центрально-Східної Європи, кандидатуру Чехословаччини, але Прага, за порадою Москви, підтримала кандидатуру УРСР [18, 78]) і в цій якості входила до складу Комісії з атомної енергії (в лютому 1948 р. навіть очолювала її), Комісії ООН з озброєнь звичайного типу та Комітету з прийому нових членів ООН. Тоді ж УРСР стала членом Економічної комісії для Європи і приєдналася до Міжнародної організації радіомовлення та телебачення, а на III сесії ГА ООН представник УРСР очолив Комітет з перевірки повноважень делегацій. 7 квітня 1948 р. Українська РСР стала державою-засновницею Світової організації охорони здоров'я, того ж року вона вступила до Всесвітнього поштового союзу, Всесвітньої метеорологічної організації та Міжнародного союзу електрозв'язку. Навіть у розпалі „холодної війни” УРСР виявляла певну дипломатичну активність, саме тоді її представники увійшли до Всесвітньої Ради Миру, а у вересні 1951 р. в Києві відбулася Українська республіканська конференція миру. В ООН Д. Мануїльський активно підтримував прохання про вступ до міжнародної організації Цейлону та Лаосу.

Незважаючи на відсутність в Українській РСР власної лінії міжнародної діяльності, її вихід на світову арену в „еру Мануїльського” мав велике позитивне значення. Він сприяв збереженню в певних верствах населення державницьких настроїв і водночас розкривав очі на кричущу невідповідність між формальним зовнішньополітичним статусом України, що своєю участю в діяльності ООН дістала певне визнання світового співтовариства, та її фактичним становищем абсолютно залежної частини радянської імперії.

Адже після входження УРСР в ООН подальша розбудова її МЗС була знята з порядку денного, протягом наступних сорока років кількісний склад МЗС майже не збільшився (в 1985 р. в ньому працювало тільки 87 осіб). Лише під час горбачовської „перебудови” штат МЗС УРСР зріс до 136 осіб і мав 4 невеликі дипломатичні місця: постійні представництва при ООН (з 1957 р., Нью-Йорк), ЮНЕСКО (Париж), при відділенні ООН у Женеві та при міжнародних організаціях у Відні. У кожному з відділів МЗС (міжнародних економічних відносин, двосторонніх зв'язків і регіонального співробітництва, договірно-правовий, інформації з прес-центром, культурних зв'язків і гуманітарних проблем, кадрів, протокольний, консульське і фінансово-господарське управління) тоді працювали 2–5 дипломатів. Ключову позицію посідав т.зв. Генеральний секретаріат на чолі з генеральним радником — підрозділ, до функцій якого належали, здебільшого, контроль за виконанням документів, їхня реєстрація й пересилка.

Варто наголосити, що діяльність України в ООН та її спеціалізованих структурах час від часу стикалася з чималими труднощами. Так, у 1955 р. під час обговорення проблеми реформування ООН комісія при Комітеті в закордонних справах Конгресу США опублікувала збірку документів, які наочно аргументували той безперечний факт, що УРСР і БРСР не є повноцінними суб'єктами міжнародного права, а членами ООН стали на підставі виключно політичних міркувань та комбінацій. На щастя, якихось серйозних наслідків це для України ні тоді, ні пізніше не мало, але й не сприяло ефективнішій діяльності республіки в ООН.

Коли на XXVI сесії ГА гостро дебатовалося питання поновлення прав КНР у міжнародній організації й, відповідно, позбавлення представництва гомінданівського Тайваню, постійний представник США при ООН Дж. Буш-старший наполягав на наданні Китаю двох місць, як „це було зроблено для СРСР, що має три голоси”. За свідченням

ветерана вітчизняної дипломатії О. Сліпченка, що працював тоді першим секретарем МЗС УРСР, глава республіканської делегації — міністр закордонних справ Г. Шевель (10 серпня 1970 — 18 листопада 1980 рр.) — „негайно зажадав права на відповідь і почав доводити, що Україна вповні самостійна, суверенна держава. Всі наші рішення, — говорив він, — ми приймаємо в Києві, самі визначаємо характер наших відносин з іншими країнами, і з тайванською маріонеткою не маємо нічого спільного” [19: 78]. Хоч би як там було, 25 жовтня 1971 р. сесія ГА ухвалила внесену 23-ма державами резолюцію, що передбачала негайне прийняття в ООН КНР і виключення чанкайців.

З іншого боку, союзна дипломатія продовжувала спритно використовувати українську делегацію для досягнення власних цілей при врегулюванні кризових явищ міжнародного життя й, не меншою мірою, в пропагандистських цілях. Зокрема, в жовтні 1950 р. керівник делегації УРСР на V сесії ГА ООН А. Барановський вніс проєкт резолюції щодо негайного припинення війни в Кореї, причому, задля дезорієнтації громадськості в нових незалежних державах, відповідальність за її розв'язання покладалася на „американських імперіалістів”. Тут же спільно з представниками СРСР, Білоруської РСР, Польщі й Чехословаччини він запропонував визнати несумісним із совістю та честю народів і членством в ООН застосування ядерної зброї.

Проте, коли на VII сесії ГА держсекретар США Д. Ачесон у відповідь на численні радянські ініціативи стосовно скорочення озброєнь і вилучення атомної бомби з військових арсеналів країн—членів ООН запропонував приступити до власне їхнього обліку, аби знати що й наскільки потрібно скорочувати, голова делегації УРСР А. Барановський глузливо заявив: „Таким чином, спочатку будуть переписані солдатські казанки й сумки, потім перейдуть, скажімо, до інвентаризації клинків і кинджалів... до сучасних озброєнь — реактивних літаків, танків, наймогутніших дредноутів і, нарешті, до атомної зброї перепис дійде лише наприкінці. Скільки на це знадобиться місяців, років, а можливо й десятиліть?”.

Через чотири роки представник УРСР в ООН В. Сапожников різко виступив проти відрядження до Угорщини міжнародних спостерігачів, убачаючи в цьому втручання імперіалістичних країн у внутрішні справи суверенної держави. І це говорилося тоді, коли народна антикомуністична революція в Угорщині була жорстоко придушена радянськими військами. Тому досить непереконаливо для світового співтовариства прозвучав у жовтні 1957 р. виступ глави делегації УРСР на XII сесії ГА ООН — міністра закордонних справ (з 17 червня 1953 по 13 серпня 1965 рр.) Л. Паламарчука, що від імені українського народу наголосив на потребі послаблення міжнародної напруженості шляхом радикального загального роззброєння, цілковитої заборони ядерної й водневої зброї, припинення її виробництва, істотного скорочення збройних сил, озброєнь і військових бюджетів держав, ліквідації всіх іноземних військових баз на чужих територіях. На XV сесії (тоді Л. Паламарчук уперше за всю історію членства республіки в ООН виголосив промову українською мовою) в процесі обговорення „Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам” делегація УРСР внесла поправку про те, щоб до ООН надавалася вичерпна інформація про становище на несамоврядних територіях, і виступила співавтором резолюції із засудженням проявів національної ворожнечі.

Таким чином, залишаючись складовою частиною радянської імперії, Україна виступила одним з ініціаторів прийняття в 1960 р. згаданої антиколоніальної резолюції. До того ж ще в 1953 р. УРСР стала учасником Програми розвитку ООН (ПРООН), хоча матеріальне забезпечення населення республіки тоді було ненабагато кращим,

ніж у країнах, яким допомагали. Однак немає підстав піддавати сумніву щирість протестних заяв українського представника в ООН з приводу потрійної агресії проти Єгипту в жовтні—листопаді 1956 р., загострення ситуації навколо Сирії в 1957—1958 рр. та ін. „Суть тогочасних українських потуг в ООН, — згадував відомий дипломат вже незалежної України В. Батюк — мабуть, найліпше виклав у свій час перед членами республіканської делегації міністр закордонних справ УРСР Лука Паламарчук: іншого за змістом, ніж делегація Союзу, ми говорити і обстоювати не можемо, то треба те ж саме викладати, принаймні, дохідливіше і переконливіше” [20, 41].

Але, приміром, у Комісії ООН з прав людини делегації УРСР доводилося брати участь у підготовці таких міжнародних документів, виконання яких у самій Україні за умов тоталітарного режиму було неможливим. Запропоновані представниками УРСР гуманістичні принципи — цінність людської особистості, право народів на самовизначення, право вибору мови спілкування — були лицемірством, оскільки брутально порушувалися в Україні. Непросто доводилося працювати представникам України і в Міжнародній організації праці (МОП), де вони брали участь у чотирьох комітетах. Їм доводилося виступати з питань про умови праці в металургії, на вугільних шахтах та в будівництві, тобто в тих галузях народного господарства, в яких у самій республіці умови праці трудівників замишались надзвичайно важкими.

Подібна ситуація склалася і в Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ), де УРСР брала участь, починаючи з Нью-Йоркської конференції в квітні 1957 р. Представники республіки домагалися в ній заборони ядерної зброї, використання атомної енергії виключно в мирних цілях, у той час як СРСР продовжував удосконалювати власну зброю масового знищення. Траплялися й курйози, зокрема — в 1959 р. українською делегацією в ООН було внесено пропозицію щодо проведення Міжнародного року охорони здоров'я. Але на той час внаслідок „холодної війни” як СРСР, так і УРСР вибули із Світової організації охорони здоров'я (Україна поновила своє членство лише в 1992 р.).

Однак, у цілому представництво УРСР у міжнародних організаціях поступово розширялося, передусім варто вказати на довгоочікуваний вступ України до тих спеціалізованих установ ООН, які за Сталіна вважалися ідеологічно шкідливими, — ЮНЕСКО та МОП у 1954 р. А вже в 1961 р. XVI сесія ГА ООН з ініціативи делегації УРСР ухвалила резолюцію, якою було доручено ЮНЕСКО розробити пропозиції з проведення всесвітньої кампанії за загальну письменність. На наступній сесії ГА була прийнята ініційована Україною резолюція 1824 „Роль ООН у справі підготовки національних технічних кадрів для прискореної індустріалізації слаборозвинутих країн”. За участю делегації УРСР в ЮНЕСКО також були підготовлені рішення про мирне використання ядерної енергії, про заборону пропаганди війни засобами масової інформації, про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, про роль і значення регіональних та національних культур у системі світової культури. У міжнародному масштабі відмічалися ювілеї Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, Є. Патона та інших діячів культури і науки України.

Якщо в 1950 р. республіка була членом 20-ти міжнародних організацій та їхніх органів, то протягом наступних восьми років приєдналася ще до 16-ти. У 1954—1962 рр. УРСР підписала 50 договорів, угод та конвенцій, була членом 29 комісій та комітетів різних міжнародних організацій і установ. Лише в 1956—1961 рр. Київ 19 разів відвідали іноземні державні діячі, в т. ч. представники Данії, Ірану, Франції, Швеції, Югославії та інших держав. З 1956 р. УРСР брала участь у роботі Еко-

номічної комісії ООН для Європи — в комітетах з сільського господарства, вугілля, чорної металургії, газу і житлового питання, електроенергії.

Однак представники України в різних міжнародних організаціях змушені були, виходячи з хибного розуміння вищих державних інтересів, підтримувати конфронтаційні акції та кроки союзного зовнішньополітичного відомства. Як приклад, можна навести оприлюднену Л. Паламарчуком 25 листопада 1964 р. заяву уряду УРСР „Україна не буде оплачувати дії агресорів” з приводу адресованого XIX сесії ГА ООН меморандуму США про фінансову кризу ООН. У ньому говорилося, що всі країни — члени ООН зобов'язані брати участь у покритті витрат на миротворчі операції в Конго-Леопольдвіль та на Близькому Сході, а ті країни, що відмовляються, передбачалося згідно ст. 19 Статуту ООН позбавляти права голосу в ГА. Застосувавши догматичне трактування Статуту ООН (операції були започатковані в обхід РБ ООН через ГА), уряд УРСР кваліфікував дії „блакитних шоломів” як такі, що „спрямовані на придушення національно-визвольного руху”, і відмовився брати участь у їхньому фінансуванні, натомість запропонувавши перекласти тягар витрат на Бельгію, Велику Британію, Ізраїль та Францію.

А під час загальної дискусії на XXII сесії ГА ООН 3 жовтня 1967 р. черговий міністр закордонних справ УРСР (16 березня 1966 — 11 червня 1970 рр.) — Д. Білоколос голосливо звинувачував „широку коаліцію” в Бонні у реваншизмі й ставив під сумнів її „нову східну політику”. „Факти переконливо свідчать про те, — безапеляційно заявив український міністр, — що в усьому своєму реальному змісті політика ФРН залишається такою ж, якою вона була до: політикою реваншу, мілітаризму, невизнання реального становища в Європі, посягання на територію інших держав і народів, у т. ч. на територію Німецької Демократичної Республіки”.

Водночас, оскільки СРСР з пропагандистською метою виступав також і з конструктивними ініціативами й пропозиціями щодо зміцнення миру та безпеки народів, українська делегація брала діяльну участь у їхньому виробленні й оприлюдненні. Тим більше, що станом на 1 січня 1984 р. УРСР стала членом 15 спеціалізованих установ ООН, міжнародних організацій, які не входять у систему ООН, та більш ніж 70 їхніх постійних або тимчасових органів. Лише за урядування в МЗС УРСР Г. Шевеля представники республіки 37 разів обиралися чи призначалися членами органів міжнародних організацій і конференцій, 287 разів висували поправки, проекти резолюцій, спільні заяви з питань, які на них обговорювалися, Г. Шевель особисто як голова делегації УРСР 15 разів виступав на сесіях ГА ООН.

На XVIII сесії ГА ООН (1963 р.) делегація УРСР була серед ініціаторів прийняття резолюції про нагальну необхідність припинення ядерних і термоядерних випробувань, на XXVII сесії (1972 р.) — про незастосування сили в міжнародних відносинах і заборону навіки застосування ядерної зброї. На 7-й спеціальній сесії ООН з економічних питань у 1975 р. Г. Шевель вніс до робочого документа „Розвиток і міжнародне економічне співробітництво” поправку, що стосувалася усунення нерівності й несправедливості в торговельних відносинах та ліквідації розриву між розвиненими державами і країнами „третього світу”. На 35-й і 36-й сесіях ГА (1980 і 1981 рр.) з ініціативи делегації УРСР і НДР були прийняті резолюції про засудження фашизму і неонацизму та застосування усіма державами заходів для викорінення цих явищ, попередження їх відродження і т.п.

Крім того, на 36-й сесії ГА ООН УРСР була співавтором (разом з СРСР) резолюцій про укладення договору щодо заборони розміщення в космічному просторі якої б то

не було зброї, про засудження виробництва й розгортання нейтронної зброї, про заборону розробки й виробництва нових видів зброї масового знищення та нових систем такої зброї, про припинення виробництва ядерної зброї та поступову ліквідацію її запасів, про заборону виробництва бінарних та інших нових видів хімічної зброї. Якоюсь мірою це вплинуло на обрання УРСР на 38-й сесії ГА непостійним членом РБ ООН на 1984—1985 рр. (згідно з досягнутою в 1946 р. угодою, країни Східної Європи одержали одне місце серед непостійних членів РБ). З 1970 р. Українська РСР брала плідну участь у роботі Спеціального комітету ООН проти апартеїду, постійний представник республіки при ООН відтоді незмінно обирався головою комітету.

Попри зрозумілу декларативність, у першій половині 1980-х рр., коли МЗС УРСР очолював В. Мартиненко (18 листопада 1980 — 28 грудня 1984 рр.), помітно активізувалася діяльність УРСР і в МОП. На 67-й сесії Генеральної конференції МОП у 1981 р. республіка втретє була обрана на трирічний строк до вищого виконавчого органу — Адміністративної ради організації (раніше це було в 1963 і 1972 рр.) як заступник члена по урядовій групі. Одночасно УРСР була призначена членом чотирьох комітетів Адміністративної ради: з програмних, фінансових і адміністративних питань; з міжнародних організацій; з технічної допомоги та з галузевих питань. Крім того, Україна стала тоді членом п'яти галузевих комітетів МОП: з умов праці в чорній металургії, вугільній промисловості, металообробній промисловості, будівництві та на внутрішньому транспорті.

Після 12-річної перерви УРСР у 1983 р. поновила своє членство в Комісії ООН з прав людини. А 21 сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО у 1980 р. з ініціативи делегації УРСР ухвалила резолюцію про міжнародне відзначення 1500-річчя Києва та здійснила конкретні заходи для популяризації цієї історичної дати. Символічно, що саме в 1982 р. представник УРСР був обраний до складу бюро Міжнародної асоціації з вивчення і поширення слов'янських культур; це стало логічним завершенням участі республіки в реалізації проекту ЮНЕСКО „Вивчення і популяризація слов'янських культур”.

Водночас прискіпливий політичний контроль Москви над навіть украї обмеженою міжнародною діяльністю УРСР сягнув тоді абсурдних висот. Як згадував відомий український дипломат М. Білоусов, коли на конференції з питань доповнення Женевських конвенцій 1949 р. про захист учасників збройних конфліктів та жертв війни (1974—1977 рр.) українська делегація запропонувала внести положення про непоширення норм конвенцій на найманців, Москва чомусь виступила проти. Тоді українські дипломати познайомили зі своєю пропозицією члена нігерійської делегації К. Аджайє, і той від імені своєї держави, що дуже потерпіла від найманців під час громадянської війни 1967—1970 рр., вніс це положення до проекту загального документа конференції.

Після тривалої дискусії й опору колишніх метрополій у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій було вміщено окрему ст. 47 з обмеженням прав найманців. Та коли на тій же конференції делегація УРСР порушила питання про доцільність вироблення в рамках ООН окремої Конвенції про заборону найманства, в Кремлі вкотре не дозволили внести проект документа (вже підготовлений у МЗС УРСР) від імені України. Тому українські представники знову передали матеріали нігерійським колегам, і в 1980 р., зрештою, спеціальний комітет ООН для вироблення цього документа був створений. Після тривалого узгодження тексту, 4 грудня 1989 р., коли МЗС УРСР очолював В. Кравець (29 грудня 1984 — 27 липня 1990 рр.) 44-та сесія ГА

ООН схвалила Міжнародну конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, а на початку наступного року Україна в числі перших держав підписала її [21, 67—68].

Безумовно, участь у роботі керівних органів і спеціалізованих установ ООН та в інших міжнародних організаціях давала змогу вітчизняній дипломатії сформулювати світову спільноту про внутрішнє життя УРСР, долучатися до обговорення глобальних і регіональних міжнародних проблем, а часом вносити власні альтернативні пропозиції (у дозволених межах, звичайно, зокрема, під час непостійного членства УРСР у Раді Безпеки ООН у 1948—1949 і 1984—1985 рр. та при обговоренні низки питань стосовно країн, що розвиваються, в 1970-х рр.).

Як влучно зазначив у своїх спогадах згаданий вище В. Батюк, котрий у 1985—1992 рр. очолював відділ міжнародних організацій МЗС України, „між державами—членами ООН Українська та Білоруська РСР були, як тінь дерева між справжніми стовбурами, але ж були — то була тінь від справжнього дерева, і тому толерувались, бо передбачливим політикам вірилось, що невдовзі і предмет, який відкидає від себе ту тінь, об'явиться на картині” [20, 38].

Використані джерела та література:

1. *Попович М.* Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005. — 888 с.
2. Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі конституції України. — К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. — 272 с.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 14 т. — К.: Видавництво політичної літератури, 1979. — Т.2: 1917—1924. — 522 с.
4. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1994. — 560 с.
5. Десять лет советской дипломатии (Акты и документы). — М.: НКВД, 1927. — 284 с.
6. Радянська Україна. — 1944, 3 лютого.
7. *Голубничий В.* Україна в Об'єднаних Націях. — Мюнхен, 1953. — 124 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 23, спр. 713.
9. *Bilinsky Y.* The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. — New Brunswick: Rutgers University, 1964. — 539 p.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.23, спр.1389.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.4669, оп.1, спр.20.
12. Правда. — 1945, 29 мая.
13. *Aspaturian Vernon V.* The Union Republics in Soviet Diplomacy. A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. — Geneva: E. Droz, 1960. — 228 p.
14. *Sawczuk K.* The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944—1950. — New York: Columbia University Press, 1975. — 240 p.
15. Україна і зарубіжний світ. — К.: Політвидав України, 1970. — 511 с.
16. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Дергачов (керівник авт. колективу). — К.: Політична думка, 1996. — 448 с.
17. *Шолмов Ю.А.* Советский Союз — Индонезия. 1945 — 1954. — М.: „Наука”, 1976. — 163 с.
18. История международных отношений и внешней политики СССР, 1917—1987 гг. В 3-х томах. Т.2. 1945—1970 гг. / Под ред. Г.В.Фокеева. — М.: Международные отношения, 1987. — 456 с.
19. *Слипенко А.С.* От имени страны. Заметки о дипломатии и дипломатах. — К.: ООО „За друга”, 2009. — 688 с.
20. *Батюк В.* Україна в ООН (роздуми напередодні 50-річчя Об'єднаних Націй) // Альманах „Гомону України” на рік 1995. — Торонто, 1995. — С.39—42.
21. *Білоусов М.* Зовнішньополітична та дипломатична ініціатива // Політика і час. — 1999. — № 4. — С.65—69.

Частина IV. Незалежна Україна на шляху реалізації регіональних інтересів у Європі

4.1. Міжнародне визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. відкрило нову сторінку в історії нашого народу. Ми перейшли від вікового бездержавного існування до розбудови власної держави, наповнення реальним змістом здобутого суверенітету.

Міжнародне визнання України як суверенної незалежної держави почалося відразу після референдуму 1 грудня 1991 р. Першими, наступного ж дня 2 грудня 1991 р., незалежність України визнали Польща й Канада. 4 грудня 1991 р. — Литва і Латвія, 5 грудня 1991 р. — Росія та Болгарія. Протягом першого місяця після референдуму Україну було визнано шістдесят вісьмома державами світу, у тому числі — Великою Британією, Ізраїлем, Італією, Німеччиною, Францією, США, КНР, Японією. Вже у 1992 р. Україну визнали 132 держави світу, 110 з них встановили з нею дипломатичні відносини. В Україні було відкрито 38 іноземних посольств, одне повноважне представництво і вісім генеральних консульств. У 1994 р. кількість держав, що визнали Україну, переважила за чотири сотні. Активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв. А на початку 1994 р. в Україні функціонувало 50 іноземних посольств, п'ять представництв міжнародних організацій, а також сім консульств [30, 194].

Навряд чи міжнародна спільнота дійсно розглядала в той час незалежну Україну як запоруку стабільності і гарантію незворотності демократичних процесів на теренах колишнього СРСР, як про це говорилося на дипломатичному рівні. Проте вона змушена була реагувати на процес розпаду Радянського Союзу, й тому процес визнання пройшов без особливих ускладнень. Слід особливо зазначити, що більшість європейських держав-сусідів визнали Україну протягом першого року після проголошення її незалежності, й лише Союзна Республіка Югославія затягнула цей процес до 1994 р., а малі держави Республіка Сан-Марино й Андорра зробили це аж у 1995 й 1996 рр., а Князівство Монако — аж 2007 р. Детальні дані наведено у таблиці 1.

Єдиною європейською державою, з якою ми досі не маємо угоди про взаємне визнання, нині залишається Республіка Косово. Проте наслідки взаємного визнання у випадку Косова можуть створити прецедент міжнародного визнання порушення принципу територіальної цілісності держав, що може в подальшому загострити проблеми, пов'язані з розвитком місцевого сепаратизму в окремих регіонах України. Тому, очевидно, слід підтримати обережну позицію, зайняту керівництвом нашої держави у цьому питанні.

Важливим кроком інтеграції України до міжнародного співтовариства стало приєднання нашої держави до низки регіональних міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна стала членом НБСЄ (з 1994 р. — ОБСЄ) та приєдналася до Північноатлантичної Ради із співробітництва, яка 1998 р. перетворилася на Раду Євроатлантичного партнерства. Станом на 1 січня 2011 р. Україна є учасницею 68 міжнародних організацій, серед яких слід виокремити Раду Європи, ОБСЄ, СОТ, МВФ, МБРР, ЄБРР, МФК, ОЧЕС, Міжнародну морську організацію, Міжнародну організацію цивільної авіації, Всесвітню туристичну організацію та інші [2].

Протягом перших років після проголошення незалежності основні зусилля нашої зовнішньої політики спрямовувалися на забезпечення міжнародного визнання України як суверенної і незалежної держави, утвердження її міжнародної правосуб'єктності, встановлення рівноправних відносин з іншими державами світу, створення зовнішніх умов безпеки держави, забезпечення присутності на світовій арені шляхом розгортання мережі дипломатичних представництв.

Нині маємо за кордоном 130 посольств, у тому числі 44 — за сумісництвом, 8 представництв при міжнародних організаціях, 29 генеральних консульств, 6 консульств, 1 консульську агенцію та 89 почесних консульств [2]. Повноцінне функціонування закордонної дипломатичної інфраструктури ставало можливим за умови забезпечення достатності кадрового корпусу, створення системи з підготовки працівників дипломатичної служби. У 1992 р. було затверджено „Положення про дипломатичне представництво України за кордоном” [20], розроблено головні критерії, за якими визначалася доцільність відкриття закордонних дипломатичних установ. Вони включають, передусім, територіальну наближеність країн до України, тобто особливий інтерес становлять країни-сусіди нашої держави; ступінь впливу країни на міжнародній арені; наявність у тій чи іншій країні потужної української діаспори. Окрім того, дипломатичні представництва мали бути відкриті у країнах-центрах багатосторонньої дипломатичної діяльності та нових незалежних державах, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу. Ухвалення обох документів створило нормативно-правову базу, яка дає нашій державі можливість розвивати різні за обсягом і формами міжнародні правовідносини [30, 194].

Проголошення незалежності України й розвиток її державних інститутів та інституцій стало частиною кардинальних політичних змін у системі міжнародних відносин, пов'язаних із завершенням „холодної війни”, розпадом „соціалістичного табору” та припиненням глобальної конфронтації між наддержавами. В Європі ці зрушення насамперед позначилися появою нових незалежних держав та зникненням військово-політичного й ідеологічного протистояння. В процесі формування власної зовнішньої політики Україна переслідувала дві основні мети: по-перше, забезпечення визнання її незалежності та суверенітету, сприяння закріпленню та подальшому розвитку державотворчого процесу, політичних та економічних реформ в державі; по-друге, забезпечення входження України до світового співтовариства в якості повноправного та впливового міжнародного актора, використання наявних економічного та ресурсного потенціалів, геополітичного становища для закріплення належної ролі України в європейській регіональній системі [1, 530].

Важливе місце відводилося створенню внутрішньодержавних правових основ зовнішньої політики та відповідної міжнародно-правової бази. Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема: визначення грома-

дянства України, національної символіки, введення власної грошової одиниці. Особливе місце в цьому процесі належало фіксації та визначенню правового статусу державного кордону, й відразу після проведення референдуму на підтримку рішення про проголошення незалежності України 1 грудня 1991 р. Верховна Рада ухвалила закони „Про державний кордон України” [10] та „Про Збройні Сили України” [12].

Основні засади зовнішньої політики України було визначено *Коїституцією України* [15], ухваленою 28 липня 1996 р., її принципи та завдання викладені в *Декларації про державний суверенітет* 1990 р. [3], Постанові Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики України” 1993 р. [21], законах „Про основи національної безпеки України” 2003 р. [13], та „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [11] 2010 р.

Вихід України як незалежного суб'єкта на міжнародну арену відразу ж поставив питання про пріоритети нашої зовнішньої політики. Перед Українською державою постали нові завдання у відстоюванні здобутої незалежності, зміцненні державного суверенітету, здобутті країною гідного місця в світовому поділі праці, у захисті прав українських громадян (у т. ч. тих, що перебувають в інших державах), інформаційному забезпеченні незалежного існування. Визначення пріоритетів триває й досі.

Вийшовши зі складу СРСР, Україна залишилася значною мірою прив'язаною до його спільного народногосподарського комплексу, окрім того зберігалися тісні культурні й гуманітарні зв'язки з Російською Федерацією. Проблема поглиблюється відсутністю достатньої кількості енергоносіїв, які б забезпечували функціонування енергозатратної, і з цього погляду — відсталої, української економіки. Проте зовнішньополітичний перекис у бік Росії в українській зовнішній політиці не лише не сприяв подальшій консолідації державних інституцій, реальному змістовному наповненню державного суверенітету, але й становив загрозу самому існуванню нашої держави як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин, перетворював нас на об'єкт російської політики. З метою поступового виправлення становища, що склалося, у 1990-і рр. при президенті Л.Д. Кучмі Україна проголосила основою зовнішньої політики т.зв. „багатовекторність” тобто прагнення розвивати відносини відразу на багатьох напрямках, навіть якщо вони конкурують між собою.

Багатовекторність, очевидно, була найоптимальнішою формою пошуку Україною власного місця й ролі в міжнародних відносинах. Проте поступово в українській зовнішній політиці відбулася певна еволюція, пов'язана з низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Уже у Постанові Верховної Ради УРСР „Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин” [23] від 25 грудня 1990 р. уряду було доручено „спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах” [22]. Формальне закріплення елементів Європейського вибору України було здійснено Постановою Верховної Ради України про „Основні напрями зовнішньої політики України” [21] 1993 р., яка визначила інтегрування в європейські та євроатлантичні структури основним пріоритетом зовнішньої політики України, а членство України в ЄС — її перспективною метою.

Важливим кроком на шляху формулювання засад української зовнішньої політики у XXI ст. стало ухвалення Закону „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [11] від 1 липня 2010 р. Закон визначив, що Україна як європейська позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур. Важливим стало проголошення дотримання Україною по-

літики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес [11].

Нині зовнішня політика України базується на принципах рівноправності та відкритості, взаємоповаги та взаємовигідності, невтручання держав у внутрішні справи одна одної. Україна обстоює непорушність міжнародного миру та безпеки, засуджує використання війни як засобу політики, дотримується принципу незастосування сили та загрози силою, прагне до вирішення міжнародних суперечок виключно мирними засобами, визнає примат міжнародного права, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. Україна прагне до забезпечення національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, підтримує зміцнення ролі міжнародного права у міжнародних відносинах, дотримання та виконання чинних, і вироблення нових принципів і норм міжнародного права [11].

В основу своєї зовнішньої політики Україна поставила відсутність територіальних претензій до сусідів, у свою чергу вона не визнає жодних територіальних претензій до себе. Україна зобов'язалася неухильно дотримуватися міжнародних стандартів прав людини, забезпечувати права національних меншин, що мешкають на її території, вживати належних заходів до збереження національної самобутності українців за межами України згідно з нормами міжнародного права [1, 529].

Зрозуміло, що пріоритетною засадою нашої зовнішньої політики є забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів; використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, її сталого економічного розвитку; створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації, її економічного потенціалу; забезпечення захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном [11].

Метою при цьому є утвердження провідного місця України в системі міжнародних відносин, зміцнення міжнародного авторитету держави; сприяння міжнародному миру і безпеці у світі, участь у всеосяжному політичному діалозі для підвищення взаємної довіри держав, подолання традиційних і нових загроз безпеці; запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів.

Важлива роль належить збереженню історичної свідомості, національної гідності українців, а також етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності громадян України усіх національностей; створення сприятливих умов для задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, підтримання з ними сталих зв'язків [11].

Як пріоритетна ціль розглядається забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі; підтримка розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди; забезпечення інтеграції економіки України у світову економічну

систему з метою повноцінного економічного розвитку та підвищення добробуту народу; розширення міжнародного співробітництва для залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та управлінського досвіду в національну економіку в інтересах її реформування, модернізації та інноваційного розвитку; підтримка інтеграції України у світовий інформаційний простір [11].

Таким чином, підводячи підсумок, можна стверджувати, що завданнями зовнішньої політики України є: утвердження і розвиток незалежної української держави, забезпечення стабільності міжнародного становища України, її територіальної цілісності та недоторканості її кордонів, захист прав та інтересів громадян України і її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів із зарубіжними українцями, поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера. В зовнішній політиці України проявляється прагнення держави брати активну участь у світовій політиці, виступати на міжнародній арені як самостійний та динамічний актор [1, 530].

На поч. 1990-х років основна увага української зовнішньої політики приділялася відносинам із найвпливовішими державами світу, країнами-сусідами та країнами пострадянського простору як на двосторонній основі, так і в рамках новоствореної Співдружності Незалежних Держав. Такі пріоритетні напрями впливали, передусім із необхідності забезпечення національної безпеки, цілісності та недоторканості території, створення дружнього для України зовнішньополітичного оточення та сприятливого міжнародного клімату.

Підписавши угоди стосовно виконання *Договору про звичайні збройні сили в Європі* [6] 1990 р., Україна зробила крок до зміцнення статусу країни, яка дотримується миролюбного курсу. Приєднання до договорів щодо статусу ядерної зброї 1992 р. стало кроком у напрямку до зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, а також до повної відмови нашої держави від її використання як важеля зовнішньої політики.

Іншим важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності України стали заходи, спрямовані на її вступ до міжнародних організацій та фінансових інституцій — Світового банку, Міжнародного Валютного Фонду, Європейського банку реконструкції та розвитку, Наради з Безпеки та Співробітництва в Європі. Після підписання 1994 р. *Угоди про партнерство і співробітництво* [31] з Європейськими Співтовариствами, відносини України з ЄС спираються на розгалужену структуру двостороннього співробітництва, до якої належать, зокрема, саміти Україна-ЄС, через механізм „Трійки” ЄС було встановлено регулярний політичний діалог тощо. Інтенсифікації співпраці нашої держави з ЄС сприяла „Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу” [17], розроблена й затверджена 1998 р. У грудні 2005 р. ЄС визнав Україну країною з ринковою економікою. У травні 2009 р. у Празі делегація України взяла участь в установчому саміті нової на той час зовнішньополітичної ініціативи ЄС, що торкалася України, під назвою „Східне партнерство”. 23 листопада 2009 р. шляхом обміну відповідними нотами Україна та ЄС офіційно схвалили новий практичний інструмент двосторонніх відносин — „Порядок денний асоціації Україна — ЄС”, який здійснюється на засадах спільної відповідальності за кінцевий результат — укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і подальше набуття нашою державою повноправного членства в ЄС [2]. Показово, що ця Угода біла схвалена на XV саміті Україна-ЄС 19 грудня 2011 р. в м. Києві.

У 1995 р. Україна стала повноправним членом Ради Європи, зробивши таким чином важливий крок у сфері включення до загальноєвропейських процесів. Ор-

ганічною частиною євроінтеграційного курсу України було забезпечення дипломатичної підтримки завершення процесу приєднання України до СОТ, що сталося 16 травня 2008 року.

У 1992—1993 рр. важливе місце в українській зовнішній політиці належало зміцненню регіональних позицій нашої держави [1, 530]. З ініціативи України було підписано *Декларацію про створення Парламентської асамблеї Чорноморського економічного співробітництва* [5]. Було також ухвалено рішення про створення Координаційно-консультативного комітету СНД. У 1993 р. було започатковано принципово нову для України форму регіональної багатосторонньої взаємодії — участь у Єврорегіонах, тобто транскордонних об'єднаннях, створених з метою поглиблення багатосторонньої транскордонної співпраці на місцевому рівні відповідно до *Європейської рамкової конвенції про тристороннє співробітництво між територіальними громадами або владами* [14], ухваленої в Мадриді 21 травня 1980 р. Першими це зробили три області України (Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька), які увійшли до створеного Польщею, Угорщиною та Україною Єврорегіону „Карпати” [28]. Нині, окрім цього єврорегіону, до якого вже приєдналися територіальні громади Словаччини та Румунії, Україна бере участь у Єврорегіоні „Буг” (з 1998 р., за участю Польської Республіки та Республіки Білорусь) [18] та Єврорегіонах „Верхній Прут” (з 2000 р.) [26] і „Нижній Дунай” (1997 р. разом з Румунією та Молдовою) [27].

Визначеність та і послідовність позиції України у підходах до кризових і конфліктних ситуацій, які мали місце в перші роки її незалежного існування (Придністровський конфлікт, ситуації навколо Криму і Севастополя, Чорноморського флоту), сприяли зміцненню її статусу як держави, що чітко дотримується своїх міжнародних зобов'язань, принципу врегулювання існуючих конфліктів винятково мирним політичним шляхом. Участь у врегулюванні кризових ситуацій сприяла набуттю досвіду „кризової дипломатії”, що стала важливим чинником для подальшої діяльності України як контрибутора безпеки на світовому, європейському та регіональному рівнях [1, 530].

Одним із найпомітніших прикладів ефективного забезпечення зовнішньополітичними засобами національних інтересів України в галузі безпеки стало звернення МЗС України до Ради Безпеки ООН у зв'язку з рішенням Верховної Ради Російської Федерації стосовно статусу міста Севастополя, у відповідь на яке в липні 1993 р. консенсусом була ухвалена Заява Голови Ради Безпеки ООН, у якій підтверджувалася територіальна цілісність України [1, 530].

У 1994—1995 рр. у зовнішньополітичній діяльності України відбулася певна еволюція акцентів: поряд із питаннями забезпечення політичних та безпекових інтересів держави, важливого значення набула економічна проблематика. Тепер провідну роль стали відігравати такі напрями зовнішньополітичної діяльності, як забезпечення сприятливих зовнішніх умов для соціально-економічних перетворень в країні і становлення України як впливової регіональної держави Центральної та Східної Європи, а також активізація зусиль, спрямованих на залучення до загальноєвропейських процесів. Прагматизм, економічна і політична доцільність були оголошені основою зовнішньополітичного курсу держави. Т.зв. „економізація” зовнішньої політики стала наочним проявом її прагматичної орієнтації на досягнення конкретних цілей суспільного розвитку.

Підписання 1994 р. *Хартії українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва* [33], яка стала основоположним політичним документом нового етапу

українсько-американських відносин, стало одним з перших кроків для формування належної правової бази міждержавного співробітництва між Україною та США. У лютому 2006 р. США визнали Україну країною з ринковою економікою. Це дозволило тоді ж скасувати дію щодо України поправки Джексона-Веніка.

Відносини України з НАТО формалізовані в рамках *Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО* [32], підписаної в Мадриді 9 липня 1997 р. і Декларації [4] про її доповнення від 21 серпня 2009 р., а також у рамках Ради Євроатлантичного партнерства та програми Альянсу „Партнерство заради миру” [19] (з 9 лютого 1994 р.). Важливою подією у розвитку співробітництва нашої країни з НАТО стало започаткування 3 березня 1994 року безпосередніх консультацій з альянсом у форматі „16+1”.

Характеризуючи основні напрями української зовнішньої політики, слід зазначити, що відповідальна зовнішня політика держави та послідовне виконання нею взятих на себе міжнародних зобов'язань сприяли закріпленню в світі ставлення до України як до надійного та прогнозованого партнера. Формуванню такого ставлення сприяли, зокрема, добровільна відмова України від третього за потужністю ядерного потенціалу в світі та приєднання до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї* [7] 1968 р. в якості без'ядерної держави, дотримання зобов'язань щодо скорочення звичайних озброєнь згідно з *Договором про звичайні збройні сили в Європі* [6], врегулювання територіальних спорів із сусідніми державами, закриття Чорнобильської атомної станції тощо.

Особливе місце у зовнішній політиці України посіли завдання інтеграції української економіки у світове господарство, забезпечення економічних реформ у державі. Розвиток промислових, торговельних та фінансових зв'язків із державами світу, активне співробітництво з міжнародними економічними організаціями є важливим фактором внутрішнього економічного розвитку України. Україна активно співпрацює зі світовими та європейськими економічними й фінансовими структурами (МВФ, Світовий банк, ЄБРР, ООГ та інші) у проведенні внутрішніх реформ в державі [1, 531].

Для України залишається важливим використання зарубіжного економічного потенціалу та досвіду ринкового господарювання з ціллю прискорення реформ у державі, залучення іноземних інвестицій у національну економіку, сприяння модернізації управління в економіці та запровадження нових технологій. Зусилля зовнішньої політики України також спрямовані на встановлення та розвиток науково-технічного співробітництва із розвиненими країнами світу, спрямованого на підтримку національної науки і освіти, збереження інтелектуального потенціалу держави, інтегрування його в світовий науковий та інформаційний простір.

Провідним пріоритетом зовнішньої політики України є інтегрування держави в європейські структури. Стратегічним курсом держави, що визначає основні напрями її сучасного зовнішньополітичного та внутрішнього розвитку, є поступове інтегрування у структури Європейського Союзу.

Відносини з Північноатлантичним союзом (НАТО) розглядаються Україною в контексті забезпечення національної безпеки, а також як засіб зміцнення європейської регіональної безпеки. За роки незалежності Україні вдалося розвинути конструктивний діалог з НАТО з широкого кола питань європейської безпеки. Україна підтримала розширення НАТО на Схід, наполягаючи, щоб воно супроводжувалось подальшою розбудовою особливого партнерства між Україною та НАТО.

Україна надає великої ваги розвитку інших напрямів європейського регіонального співробітництва, особливо в безпековому вимірі. Вона розглядає Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) важливим механізмом забезпечення регіональної колективної безпеки, виступає за подальше розширення сфери діяльності ОБСЄ, зміцнення та підвищення ефективності діяльності її структур [1, 531].

Пріоритетними напрямками у сфері двосторонніх відносин є розвиток політичних, економічних, науково-технічних, культурних та інших стосунків з сусідніми державами. Україна послідовно дотримується курсу на укладення з такими державами повномасштабних договорів про добросусідство і співробітництво з метою закріплення існуючих державних кордонів та розбудови добросусідських та взаємовигідних відносин у всіх галузях.

Велику увагу Україна приділяє інтегруванню разом із сусідніми державами в структури субрегіональної співпраці, зокрема в рамках Центральноевропейської ініціативи, Чорноморського економічного співробітництва тощо. Відносини із західними державами розглядаються як основний засіб для забезпечення інтегрування України до світової економіки, зміцнення її ролі в європейських справах, створення умов для розширення участі та входження України до європейських структур в недалекому майбутньому. Ключову роль в якості партнерів з-поміж західних держав для України відіграють Сполучені Штати Америки, а також провідні західноєвропейські держави [1, 531].

Особливості геополітичного розташування України, її економічного становища, стану господарських зв'язків, а також історичного й культурного розвитку зумовлюють особливе місце українсько-російських відносин в системі зовнішньої політики України. Внаслідок різноплановості, багатовимірності та значимості для розвитку України та європейського регіону загалом ці відносини за своїм характером мають бути саме „стратегічним партнерством”, визначною характеристикою якого стає постійне поглиблення взаємозалежності двох держав [1, 532].

Серед зовнішньополітичних пріоритетів України важливе місце відводиться співробітництву з державами пострадянського простору: подальший розвиток двосторонніх відносин та співпраця в міждержавних регіональних організаціях. Україна як держава-засновниця Співдружності Незалежних Держав виступає за активізацію багатостороннього економічного співробітництва, розвиток торговельно-економічних та інших зв'язків між країнами СНД на засадах суверенного партнерства, рівноправності і взаємовигоди. Головним завданням зовнішньої політики України на пострадянському просторі є створення зони вільної торгівлі, сприяння розвитку промислової кооперації тощо. Водночас Україна виступає проти створення наддержавних інституцій в рамках СНД та інших регіональних структур, перетворення СНД в наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру [1, 532].

Традиційно важливе місце в зовнішній політиці України займає діяльність в Організації Об'єднаних Націй (ООН), одним із засновників якої є Україна, та спеціалізованих установах ООН. Активна участь України в цих міжнародних організаціях є одночасно інструментом утвердження держави на міжнародній арені та засобом ефективного впливу на розвиток світової системи, сприяє здійсненню прагнення України до дієвої участі у формуванні нового міжнародного порядку. Україна надає першочергового значення миротворчій діяльності ООН, спрямованій на відвернення і врегулювання міжнародних конфліктів, та є одним з провідних учасників миротворчої діяльності під проводом ООН по всьому світу [1, 532].

Особливості історичного розвитку українського етносу зумовили його географічну розпороченість, призвели до утворення численних національних українських осередків в багатьох країнах у різних частинах світу. Відтак підтримання контактів з українською діаспорою є для зовнішньої політики України особливим завданням, покликаним сприяти розвитку гуманітарних та інших контактів зарубіжних українців з історичною батьківщиною. Важливою функцією зовнішньої політики України є захист прав зарубіжних українців, пов'язаних із збереженням ними своєї національної ідентичності. У процесі становлення та розбудови незалежної України її зовнішня політика відіграла суттєву роль в утвердженні міжнародного статусу української держави, створенні позитивного іміджу України в світі та визначенні її місця в сучасних світових процесах.

Використані джерела та література:

1. Губерський Л.В. Зовнішня політика України // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 529— 532.
2. Гуменюк Б., Малюська А. 20 років зміцнення української державності // Зовнішні справи. — 2011. — № 7. — Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=681>.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>
4. Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північно-Атлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997 року. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=950_021.
5. Декларація про створення Парламентської Асамблеї Чорноморського Економічного Співробітництва Стамбул, 26 лютого 1993 р. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=969_005.
6. Договір про звичайні збройні сили в Європі. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_314.
7. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_098.
8. Євроатлантична інтеграція України: інституції, політика і практика. — К.: Видавництво „К.І.С.”, 2000. — 156 с.
9. Європейський Союз та Україна. — К.: Представництво Європейського Союзу в Україні, 2010. — 7с.
10. Закон України „Про державний кордон України” від 4 листопада 1991 р. № 1777-ХІІ. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1777-12>.
11. Закон України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17.
12. Закон України „Про Збройні Сили України” від 06 грудня 1991 р. № 1934-ХІІ. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1934-12>.
13. Закон України „Про основи національної безпеки України” від 19.06.2003 № 964-IV. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>.
14. Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. — К.: Парламент. видав., 2000. — С. 197 — 206.
15. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
16. Коніцко В.В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. — К.: ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. — 448 с.

17. *Кривонос Р.А.* Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу 1998 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.2. — С. 521 — 522.

18. *Матвієнко В.М., Рябчун Н.В.* „Євроорегіон Буг” // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 472 — 473.

19. *Мінгазутдінов І.О.* „Партнерство заради миру”, ПЗМ // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т. 2. — С. 266 — 267.

20. Положення про дипломатичне представництво України за кордоном від 22 жовтня 1992 р. № 166/92-рп. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=166%2F92-%F0%EF>.

21. Постанова Верховної Ради України „Про Основні напрями зовнішньої політики України”, 2 липня 1993 року № 3360-XII. — Режим доступу: http://www.pbuv.gov.ua/law/93_zpu.html.

22. Постанова Верховної Ради Української РСР „Про проголошення незалежності України” // Законодавство України з питань військової сфери. — К.: Азимут-Україна. — 2003. — С. 15—16.

23. Постанова Верховної Ради України „Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин”, 25 грудня 1990 року № 581-XII. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua:7777/site/postanova/p_581.htm.

24. Постанова Верховної Ради України „Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО)”, 23 квітня 1999 року № 612-XIV // Голос України. — 1999. — 27 квітня (№ 76). — С. 2.

25. Про парламентські слухання на тему: „Про стан і перспективи розвитку економічних відносин з ЄС (зона вільної торгівлі) та Митним союзом”, 11 травня 2011 року. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244257636&cat_id=34989.

26. *Рябчун Н.В.* Євроорегіон „Верхній Прут” // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 473—474.

27. *Рябчун Н.В.* „Нижній Дунай” // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 474 — 475.

28. *Рябчун Н.В.* „Євроорегіон „Карпати” // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 474.

29. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_012

30. *Табачник Д.В.* Визнання України дипломатичне // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 194—202.

31. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_012.

32. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_002

33. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=840_015

34. *Чекаленко Л.Д.* Зовнішня політика України: підручник. — К.: Либідь, 2006. — 712 с.

35. *Шнирков О.А.* Економічне співробітництво України з Європейським Союзом // Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть / А.С. Філіпенко, В.С. Будкін, А.С. Гальчинський та ін. — К.: Либідь, 2002. — 470 с. — С. 232—233.

Держави Європи, які визнали Україну і встановили з нею дипломатичні відносини (станом на 01.09.2011 р.)

№ з/п	Держава	Дата визнання	Дата встановлення дипломатичних відносин
1	Австрійська Республіка	15 січня 1992	24 січня 1992
2	Республіка Албанія	4 січня 1992	18 січня 1993
3	Князівство Андорра	19 квітня 1996	19 квітня 1996
4	Королівство Бельгія	31 грудня 1991	10 березня 1992
5	Республіка Білорусь	27 грудня 1991	27 грудня 1991
6	Республіка Болгарія	5 грудня 1991	13 грудня 1991
7	Боснія і Герцеговина	20 квітня 1992	20 грудня 1995
8	Ватикан	8 лютого 1992	8 лютого 1992
9	Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії	31 грудня 1991	10 січня 1992
10	Грецька Республіка	31 грудня 1991	15 січня 1992
11	Королівство Данія	31 грудня 1991	12 лютого 1992
12	Естонська Республіка	6 грудня 1991	3 січня 1992
13	Ірландія	31 грудня 1991	1 квітня 1992
14	Республіка Ісландія	19 січня 1992	30 березня 1992
15	Королівство Іспанія	31 грудня 1991	30 січня 1992
16	Італійська Республіка	28 грудня 1991	29 січня 1992
17	Республіка Кіпр	27 грудня 1991	19 лютого 1992
18	Латвійська Республіка	4 грудня 1991	12 лютого 1992
19	Литовська Республіка	4 грудня 1991	21 листопада 1992
20	Князівство Ліхтенштейн	23 грудня 1991	6 лютого 1992
21	Велике Герцогство Люксембург	31 грудня 1991	1 липня 1992
22	Республіка Македонія	23 липня 1993	20 квітня 1995
23	Республіка Мальта	5 березня 1992	5 березня 1992
24	Республіка Молдова	27 грудня 1991	10 березня 1992
25	Князівство Монако	26 липня 2007	26 липня 2007
26	Королівство Нідерланди	31 грудня 1991	1 квітня 1992
27	Федеративна Республіка Німеччина	26 грудня 1991	17 січня 1992
28	Королівство Норвегія	24 грудня 1991	5 лютого 1992
29	Республіка Польща	2 грудня 1991	4 січня 1992
30	Португальська Республіка	7 січня 1992	27 січня 1992
31	Російська Федерація	5 грудня 1991	14 лютого 1992
32	Румунія	8 січня 1992	1 лютого 1992
33	Республіка Сан-Марино	30 жовтня 1995	30 жовтня 1995

4.1. Міжнародне визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України*Закінчення табл. 1*

№ з/п	Держава	Дата визнання	Дата встановлення дипломатичних відносин
34	Республіка Сербія	15 квітня 1994	15 квітня 1994
35	Словацька Республіка	8 грудня 1991	30 січня 1993
36	Республіка Словенія	11 грудня 1991	10 березня 1992
37	Турецька Республіка	16 грудня 1991	3 лютого 1992
38	Угорська Республіка	3 грудня 1991	3 грудня 1991
39	Фінляндська Республіка	30 грудня 1991	26 лютого 1992
40	Французька Республіка	27 грудня 1991	24 січня 1992
41	Республіка Хорватія	5 грудня 1991	18 лютого 1992
42	Чеська Республіка	8 грудня 1991	30 січня 1992
43	Швейцарська Конфедерація	23 грудня 1991	6 лютого 1992
44	Королівство Швеція	19 грудня 1991	13 січня 1992
45	Республіка Чорногорія	15 квітня 1994	15 квітня 1994

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

4.2. Зовнішньополітичний профіль України періоду незалежності

Зовнішня політика виявила себе як одна з найбільш важливих і водночас найбільш складних і суперечливих сфер діяльності державних структур незалежної України. Важливість зовнішньої політики від початку 1990-х рр. зумовлювалася потребою входження країни як незалежного суб'єкта міжнародних відносин у світове співтовариство, а за цим — забезпечення сприятливих умов для внутрішнього соціально-економічного розвитку України. Складність — невизначеністю трансформаційних змін глобального рівня після розпаду СРСР, суперечливістю внутрішньополітичного процесу, пов'язаного з протиборством різнополярних за своєю політичною орієнтацією і сприйняттям характеру зовнішньополітичних орієнтирів країни державних і суспільно-політичних сил.

Останнє, зокрема, стало вагомим підґрунтям змінюваності позицій керівництва України щодо пріоритетів зовнішньої політики країни, уявлень щодо зовнішньополітичних шляхів реалізації національних інтересів, зміцнення безпеки країни протягом 1990-х — першої декади 2000-х рр. — від ідеї нейтралітету України на етапі суверенізації республіки до позиції багатовекторності країни протягом 1990-х рр., орієнтації на євроатлантичні інтеграційні формування із варіативністю зазначеного (від ідеї повного членства в НАТО до поглибленого співробітництва з Північноатлантичним альянсом) від початку 2000-х рр. і, нарешті, офіційного позиціонування України як позаблокової держави із збереженням євроінтеграційних орієнтирів як визначальних згідно з позицією державних структур початку 2010-х рр.

Мова може йти й про пошуки найбільш оптимальних вимірів зовнішньополітичного курсу відносно динамічно змінюваної внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації — тенденції, що знайшла відображення в основоположних державних документах України і, відповідно до них, діяльності державних органів на міжнародній арені.

Так, провідною ідеєю першого стратегічного документа у сфері власної зовнішньої політики — декларації про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., поряд із проголошенням державного суверенітету як „верховенства, самостійності, повноти і неподільності влади Республіки в межах її території та незалежності і рівноправності у зовнішніх зносинах”, стала ідея здобуття нейтрального міжнародного статусу країни. „Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”, — говорить в цьому документі [1].

Після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р. така позиція знайшла відображення в Законі України „Про оборону України” (1991 р.), опосередковано (через проголошення ідеї позаблоковості) у Воєнній доктрині України (1993 р.) [2-3], поклавши початок тривалим дискусіям на політичному і науковому рівні щодо цінності орієнтирів на нейтральний статус України, з одного боку, а з іншого — можливостей досягнення зазначеного статусу за умов внутрішньополітичної ситуації та зовнішнього оточення країни. До уваги в даному відношенні бралось модернізоване бачення і практика міжнародних зв'язків нейтральних країн II пол. XX ст., коли поряд з класичним (на прикладі Швейцарії) тлумаченням нейтрального статусу країни як неучасті у будь-яких союзах, останнє не виключало економічної і безпекової складової.

Показовою в цьому плані була модель нейтралітету, притаманна низці сучасних європейських країн (Австрії, Швеції, Фінляндії, Мальті, Ірландії), що, поряд із залученням до інтеграційних зв'язків у межах ЄС, беруть участь (окрім Мальти) у формуванні та розвитку Спільної зовнішньої та безпекової політики Європи як однієї з трьох складових Європейського Союзу, мають високий рівень співробітництва з військово-політичним блоком НАТО. Деякі з названих країн (Австрія, Швеція, Фінляндія) не виключають, з огляду на позицію впливових в межах цих країн політичних сил, поступової трансформації їх нейтрального і позаблокового статусу з можливістю приєднання у майбутньому до Північноатлантичного альянсу [4, 23—78; 5, 27—36].

Деякі сутнісні аспекти викладеного об'єктивно відповідали інтересам України на етапі суверенізації і більше того — від здобуття незалежності республіки 24 серпня 1991 р. Це: вивільнення від зобов'язань членства у військовому блоці як передумови збереження ресурсів для соціально-економічного розвитку і модернізаційних процесів незалежної країни; можливість окреслення дієвих позаблокових підходів щодо зміцнення безпеки республіки; передбачення інтеграційних орієнтирів як відповідності загальносвітовим процесам; вірогідність досягнення узгодженості позицій діючих у суспільстві політичних сил за умов відсутності однополярних зовнішньополітичних орієнтирів країни і т. і.

Міжнародні відносини початку 1990-х рр. не виявились, утім, сприятливими для ствердження нейтрального статусу України — тенденції, що вимагає закріплення нейтральності будь-якої країни не тільки на національному, а й міжнародному рівні. Так, постійний нейтралітет, за міжнародно-правовими нормами, — це статус держави, яка добровільно на підставі одностороннього волевиявлення та міжнародного договору зобов'язується не брати участь у всіх війнах, крім індивідуальної самооборони, а в мирний час — проводити миролюбну зовнішню політику, що попереджує втягнення даної держави у військові конфлікти та втручання у внутрішні справи інших держав [38]. Невід'ємною складовою такого статусу стають не тільки певні зобов'язання країни-нейтрала щодо світової спільноти, а й відповідні зобов'язання (гарантії безпеки, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи) світової спільноти до країни, що декларує на міжнародному рівні свій нейтральний статус.

Мова може йти, таким чином, про наявність держав-гарантів суб'єкта міжнародних відносин, що претендує на здобуття статусу нейтральності за умов невизначеності характеру міжнародних відносин. Для України такими гарантами об'єктивно могли стати Росія як найбільш впливовий гравець міжнародних відносин пострадянського і більше того — посткомуністичного простору, з одного боку, а з іншого — країни західної спільноти на чолі зі США як провідні гравці міжнародних відносин глобального рівня після розпаду СРСР.

Показово, що саме зазначені країни не виявляли тенденції на визнання нейтральності України відповідно до позиції керівництва цих країн на початку 1990-х рр. Для РФ це зумовлене тяжінням до збереження геополітичних впливів на пострадянському просторі, і зокрема щодо України з чітко окресленими територіальними претензіями (Крим, Севастополь) російського керівництва щодо останньої. Для країн Заходу (і насамперед США як єдиної після розпаду Радянського союзу супердержави, що виступила з претензіями геополітичних впливів глобального рівня) — тенденцію на сприйняття розвитку подій на теренах колишнього СРСР (принаймні протягом першої половини 1990-х рр.) переважно крізь призму позиції у даному регіоні Росії.

Останнє пояснювалося низкою чинників, серед яких, відповідно до висновків західної політичної думки, особливого значення набували наступні:

- неготовність країн Заходу (США) щодо несподівано швидкого розпаду СРСР з неспроможністю (відсутність кадрів, знання ситуації, можливого розвитку подій) реалізації ефективної політики щодо кожної окремої пострадянської держави [7—8; 9, 103; 10, 159—166];
- передбачення можливого стримування через взаємодію з найбільш впливовою країною СНД — Росією небажаних для Заходу тенденцій, серед яких насамперед — розповсюдження ядерної зброї. Ситуація сприймалась у даному напрямі як особливо небезпечна у зв'язку з появою поряд з РФ ще трьох ядерних країн — Казахстану, Білорусі, України [11, 209—223; 12];
- сподівання на включення РФ до низки демократично розвинутих країн, а за цим — вірогідність стримування (через впливи демократичної Росії на теренах СНД) таких негативних явищ, як міжнаціональні й міждержавні конфлікти, хаос, міграція і водночас відродження неімперських політичних тенденцій... [13, 59—60; 14, 50—51].

Невідповідність останнього сподівання реаліям розвитку політичних подій на пострадянському просторі впродовж 1990-х рр. стало підґрунтям суттєвих змін зовнішньополітичних орієнтацій країн Заходу на користь окремих країн СНД, і насамперед — України. І водночас початковий період незалежності української держави не виявив тенденції на ствердження попередньо задекларованої позиції нейтралітету. Йдеться не тільки про несприятливість щодо цього зовнішньополітичної ситуації, а й переорієнтацію уявлень державно-політичних кіл України про пріоритети міжнародного позиціонування країни.

Так, невизначеність міжнародної ситуації з огляду на перспективи глобальних інтеграційних процесів, а також міжнародних форм безпеки, вимагали більш гнучких підходів урядових кіл до міжнародної діяльності з метою реалізації національних інтересів країни. Відбувається поступовий відхід від ідеї нейтралітету з пошуком найбільш маневрових реалій зовнішньополітичної діяльності України.

2 липня 1993 р. Верховна Рада України приймає „Основні напрями зовнішньої політики України” — Постанову, що заклала підвалини багатовекторної зовнішньої політики країни. „Україна здійснює активну, гнучку і збалансовану зовнішню політику на таких головних напрямках, — відзначається в документі:

1. Розвиток двосторонніх міждержавних відносин.
2. Розширення участі в європейському регіональному співробітництві.
3. Співробітництво в рамках Співдружності незалежних держав.
4. Членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях.

Кожен з цих напрямів має комплекс пріоритетів, які зумовлюються національними інтересами України та її прагненням сприяти підтриманню регіонального й загального миру, забезпеченню міжнародної безпеки, вирішенню глобальних проблем людства”.

Складовою частиною Постанови стало окреслення системи національних інтересів, поєднаної із завданнями України у сфері зовнішньої політики. „Національні інтереси України у сфері міжнародних відносин становлять три основні групи, — говориться в документі:

— стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані з забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності;

— економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство;

— регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

З метою забезпечення національних інтересів України її зовнішня політика постійно спрямовується на виконання таких найголовніших завдань:

1. Утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави.

2. Забезпечення стабільності міжнародного становища України.

3. Збереження територіальної цілісності держави та недоторканності її кордонів.

4. Включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу.

5. Захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном, створення умов для підтримання контактів з зарубіжними українцями і вихідцями з України, подання їм допомоги згідно з міжнародним правом.

6. Поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера”.

Серед головних пріоритетних функцій зовнішньої політики України, відповідно до її найважливіших загальнонаціональних інтересів і завдань та згідно Постанови, були визнані:

1. Забезпечення національної безпеки.

2. Створення умов, необхідних для нормального функціонування національної економіки.

3. Сприяння науково-технічному прогресу в Україні та розвитку її національної культури і освіти.

4. Участь у вирішенні глобальних проблем сучасності.

5. Контакти з українською діаспорою.

6. Інформаційна функція [15].

„Основні напрями зовнішньої політики”, відповідно до їх концептуальних і правових підвалів, були першим фундаментальним документом у сфері міжнародної діяльності України після проголошення незалежності. Згідно з принципом багатовекторності, закладеним в документі, міжнародна політика України була зорієнтована на забезпечення своїх інтересів і на Заході, і на Сході, на максимальне представництво і в європейських структурах, і в структурах СНД. За ідеологічною позицією українського політикуму, місією України на міжнародній арені мала стати роль своєрідного мосту для взаємопроникнення і збагачення східної і західної культур і цивілізаційної спільноти.

Важливого значення в процесі формування концепції зовнішньополітичного курсу набуло й прийняття нової Конституції України (1996 р.), що юридично закріпила основні завдання її зовнішньополітичної діяльності, спрямовані на забезпечення національних інтересів і безпеки держави.

1990 рр. — період активних зусиль державних структур України на міжнародній арені щодо реалізації окресленого зовнішньополітичного курсу. З погляду пройденого часу він (період 1990-х рр.) виявив як серйозні здобутки, так і прорахунки української дипломатії відповідно до задекларованих у провідних державних документах завдань і принципів зовнішньополітичного курсу.

Серед головних досягнень України:

- входження країни до світового співтовариства. Уже на січень 1995 р. країна була членом 37 міжнародних організацій, брала участь у роботі понад 100 постійних або тимчасових структур при цих організаціях. В 1992 р. Україна здобула членство в Нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). В 1995 р. стала постійним членом Ради Європи. Активна підтримка України міжнародним співтовариством зумовлювалася, зокрема, добровільною денуклеаризацією України. В грудні 1994 р. в Будапешті Україна завершила останній етап ратифікації Договору СНО-1, і тоді ж приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Протягом 1994—1996 рр. Україна позбулася третього у світі за потужністю ядерного арсеналу;
- започаткування співробітництва з різнополюсними економічними і військово-політичними союзами: СНД (від утворення Співдружності — на засадах асоційованого членства, 1991 р.), Європейським Союзом (на засадах Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, 1994 р.), НАТО (від приєднання України до Програми „Партнерство заради миру”, 1994 р.);
- урегулювання відносин як з країнами Заходу (США), так і з Росією; ствердження курсу на стратегічне партнерство між Україною й США і водночас між Україною і РФ (Заяви керівництва Сполучених Штатів; Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, 1997 р.; пакет угод про статус російського Чорноморського флоту).

Позитивним аспектом зовнішньополітичного курсу, визначеного принципами багатовекторності, можна вважати і його прийнятність (відповідно до політичних, психологічних позицій) більшістю членів суспільства, а за цим — можливість опрацювання компромісних підходів щодо зовнішньополітичних рішень діючими у суспільстві політичними силами.

Період 1990-х рр. виявив водночас і серйозні недоліки курсу на багатовекторність як передумови формування однополюсних пріоритетів країни наприкінці 1990-х початку 2000-х рр.

Серед таких:

- стагнаційність економічного розвитку України через уповільнення її приєднання до світових інтеграційних процесів внаслідок непрогнозованості стратегічних орієнтирів, а фазом з тим і чітких програмних дій щодо членства в інтеграційних об'єднаннях з боку українських державних кіл;
- відсутність чітких гарантій безпеки України за умов її денуклеаризації і водночас де-факто позаблокового статусу країни;
- недостатньо активний рівень стратегічного партнерства України внаслідок нечіткості зовнішньополітичних пріоритетів країни і водночас зростаючого протистояння її безпосередніх стратегічних партнерів — США і Російської Федерації.

Так, аналіз внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації України крізь призму реалій міжнародних відносин і загальносвітових процесів кінця XX — початку XXI ст. засвідчував, що багатовекторний принцип політики не виявляє достатньої ефективності з погляду національних інтересів України і більше того (попри його вихідне романтичне тлумачення з позицій перетворення України на єднальну ланку західної і східної цивілізації) — містить у собі загрозу перетворення України на сіру буферну зону між Сходом і Заходом або, конкретніше, між протилежними за своїм характером

і принципами організації та функціонування економічними (СНД, ЄС) та військово-політичними (ОДКБ, НАТО) союзами. Показово, що взаємодія, однак не повна інтеграція України із зазначеними структурами не тільки обмежувала можливості її економічного та військово-політичного співробітництва з передовими країнами, а й виводила Україну поза межі великої європейської та загальносвітової політики з урахуванням поступового обмеження інтересу до України або формування нерівноправної політики щодо неї з боку тих держав (РФ, США) або блоків держав (СНД, ОДКБ — ЄС, НАТО), що відігравали в цій політиці відчутну, якщо не провідну, роль.

Усвідомлення зазначеного вище на рівні експертів, а надалі — й представників вищого державного керівництва, зумовило процес трансформації принципів зовнішньої політики України з кінця 1990-х рр., де за пріоритетну орієнтацією з урахуванням низки чинників було окреслено європейський, а в ширшому вимірі — євроатлантичний напрям. На це впливало й поглиблення загальносвітових інтеграційних процесів, що об'єктивно окреслювали можливості економічного, політичного, соціального, національного прогресу будь-якої держави (включно з такою, як Україна, що перебувала на модернізаційному етапі свого розвитку) тільки в межах стійких та перспективних міждержавних формувань. Такі перспективи об'єктивно могли пов'язуватися державним керівництвом України з процесом інтеграції країни до Європейського Союзу як об'єднання, що попри внутрішні економічні і політичні труднощі, виявило тенденцію до розвитку, політичного плюралізму, збереження національних традицій окремих країн [16—18]. На противагу цьому запропоновані проекти економічної інтеграції з боку Москви — як у межах СНД, так і надалі (з 2003 р.) в межах ЄЄП, будучи мотивованими авторитарною ідеєю підпорядкування тенденцій розвитку інших держав позиції Росії, не гарантували ані політичної демократії, ані національного відродження України, а за цим — не могли визначити за пріоритет східний вектор зовнішньої політики країни.

Далася взнаки й необхідність чіткого окреслення безпекової політики України за умов її денукліаризації та водночас нестабільного та час від часу кризового характеру відносин держав, а саме Російської Федерації і США, які мали б виступати як гаранти територіальної цілісності та безпеки країни.

Не можна не визнати, що саме зростання військового і, більше того, — ядерного, протистояння Росії та США — тенденції, що супроводжувалась посиленням від другої половини 1990-х рр. економічним і політичним тиском на Україну з боку РФ, виявили необхідність пошуку надійших гарантій безпеки країни з орієнтацією її керівництва на входження в оборонний Північноатлантичний альянс. Аксиомою для українських аналітиків і політиків в цьому плані ставало те, що національна безпека України могла б бути забезпеченою або за допомогою могутнього (бажано ядерного) потенціалу стримування, або за рахунок участі у впливових і потужних воєнних блоках чи альянсах. Так, якщо відмова України від засобів ядерного стримування та її приєднання до ДНЯЗ не гарантували, як показала практика, формування самодостатньої системи безпеки, без'ядерна Україна могла б розраховувати на успіх у протистоянні з ядерною державою за умов, що таке протистояння відбуватиметься за військово-політичної допомоги з боку іншої ядерної держави чи союзу держав [19, 57; 20—24].

Якщо додати до цього й усвідомлення вищим політичним керівництвом, що Україна не володіла достатнім неядерним еквівалентом ядерної зброї, єдиним виходом для надійного гарантування безпеки України ставало вдатися до союзницьких

відносин зі стороною, що має адекватний сучасним загрозам потенціал ядерних сил [25]. Таким союзником на протигагу ОДКБ і Москві виступав Північноатлантичний альянс, членство в якому, за прикладом посткомуністичних країн, могло б окреслити й більш чіткі перспективи вступу до Європейського Союзу, а за цим завершити процес євроатлантичної інтеграції України.

Кінець 1990-х — початок 2000-х рр. позначився низкою офіційних заяв вищих державних осіб, а також низкою основоположних державних документів України, що декларували європейські й євроатлантичні інтеграційні орієнтири країни. Серед таких — Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу (1998 р.), Послання Президента України Л.Кучми до Верховної Ради України зі спеціальною доповіддю „Україна і Європейський Союз” (березень 2001 р.), де перспективи економічної і соціальної політики визначались через входження України до структур ЄС [26—27]. Це також Державна програма про співробітництво з НАТО (2001 р.), Стратегія України щодо НАТО (ухвалена Президентом України на основі Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р.), Закон України „Про основи національної безпеки України (2003 р.), що визначали перспективи національної безпеки країни у вимірі співробітництва України з НАТО і, насамкінець (відповідно до змісту Рішення РНБО і Закону), — набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору (НАТО) [28—30].

Характерно, що під час підготовки Стратегії України щодо НАТО (2002 р.) українські офіційні кола визнали статус позаблоковості та нейтральності таким, що суперечить національним інтересам України. 23 травня 2002 р. Секретар Ради національної безпеки й оборони України заявив, що „подальше дотримання Україною політики позаблоковості, або нейтралітету, є безперспективним, а в деяких випадках нейтралітет може відігравати згубну для держави роль і бути шкідливим” [4, 131].

Слід зазначити, що напередодні президентських виборів 2004 р. безпекова складова євроатлантичної стратегії України почала набувати більш поміркованого формулювання. Значною мірою це зумовлювалося загостренням внутрішньополітичної ситуації в країні через зростаюче протистояння прихильників і супротивників євроатлантичної інтеграції, а також відчутним погіршенням відносин України з Росією через незадоволення останньої курсом на інтеграцію України до НАТО.

Довідково: Указом Президента України Л. Кучми від 15 червня 2004 р. „Про Воєнну доктрину України” була затверджена Воєнна доктрина України, яка містила положення про підготовку країни до повноправного членства в НАТО та Європейському Союзі [31]. Ці положення були вилучені Указом Президента України від 15 липня 2004 р. „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 липня 2004 року „Про дальший розвиток відносин з НАТО з урахуванням результатів засідання Комісії Україна — НАТО на найвищому рівні 29 червня 2004 року”” [32].

Попри попереднє положення Воєнної доктрини України щодо кінцевої мети — вступу до Організації Північноатлантичного договору (НАТО), новий документ, затверджений Президентом України Л. Кучмою 15 липня 2004 р., не містив у своєму тексті відповідної тези. Після жорстких суперечок щодо формулювань у доктрині за стратегічну мету зовнішньої політики України у безпековій сфері було визнано „поглиблення подальшої співпраці із СНД і НАТО у політичній, військовій, військово-технічній та інформаційній сферах, у галузі озброєння і цивільно-військових відносин; розвиток співпраці з ЄС у межах реалізації ним спільної політики у галузі безпеки й оборони” (ст.14) [33].

Водночас зазначені підходи не набули довготривалого ствердження, оскільки обрання на посаду Президента України В. Ющенка як прихильника євроатлантичної інтеграції зумовило відновлення орієнтирів на повне членство в ЄС і НАТО як найбільших пріоритетів у зовнішній політиці України. Політичним підґрунтям у цьому для президентських структур було не тільки визнання євроатлантичної інтеграції як найсприятливішої платформи для реалізації національних інтересів країни, а й визнання курсу на членство в НАТО як реального кроку до здобуття Україною членства в ЄС.

У квітні 2005 р. Президент утверджує своїм указом положення щодо кінцевої мети — членства країни в НАТО у Воєнній доктрині України [34]. Тоді ж ініціюється інтенсивний діалог з НАТО з питань набуття членства та реалізації відповідних щодо цього реформ. 27 грудня 2005 р. Президент підписує указ на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 року „Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з організацією Північноатлантичного договору (НАТО)”, спрямованого на впровадження державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України [35]. Щорічно (2005—2009 рр.) до цього додається започаткований від 2002 р. Цільовий план у рамках Плану дій Україна — НАТО, спрямований на підготовку країни до набуття членства в Альянсі. Цільовий план Україна — НАТО на 2006 р. за своєю філософією та структурою формувався за схемою Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ), виконання якого є останнім етапом на шляху до отримання країною-претендентом запрошення приєднатися до Альянсу [36].

22 жовтня 2007 р. Президент В. Ющенко на відкритті засідання Ради міністрів оборони країн Південно-Східної Європи в Києві підтвердив незмінність курсу України на членство у НАТО та ЄС і заклав європейських партнерів підтримати нашу державу у її прагненні приєднатися до Плану дій щодо членства.

7 грудня 2007 р. українська сторона офіційно звернулася до представників країн-членів НАТО з проханням підтримати намір України приєднатися до Плану дій щодо членства на Бухарестському саміті Альянсу 2—4 квітня 2008 р.

18 січня 2008 р. Міністр закордонних справ В. Огризко передав Генеральному секретарю НАТО Я. Схефферу листа за підписами Президента, Голови Верховної Ради та Прем'єр-міністра України, в якому висловлювалася спільна позиція щодо необхідності та готовності України приєднатися до ПДЧ під час саміту Організації в Бухаресті у квітні 2008 р [37].

Такі організаційні засади, втім, не знайшли практичної підтримки ані на рівні опозиційних Президенту фракцій Верховної ради, ані на рівні суспільства переважно південно-східного регіону, традиційно орієнтованого на поглиблення інтеграційних зв'язків з Росією. Антипрезидентські дії опозиції протягом усього строку президентства В. Ющенка зумовили падіння підтримки з боку суспільства оголошеному Президентом курсу на євроатлантичну інтеграцію від 40% у 2004 р. до 15% у 2008/09 рр.

До внутрішньополітичних проблем додавались і зовнішньополітичні, пов'язані з:

- погіршенням політичних відносин України з РФ;
- посиленням економічним (енергетичним) тиском Росії на Україну;
- переважно проросійською позицією щодо України провідних європейських країн, лідери яких побоювались політичного використання Росією залежності ЄС від постачання природного газу з РФ.

Як наслідок, заявка президентських структур щодо приєднання України до ПДЧ не набула позитивного схвалення на саміті НАТО в Бухаресті 2008 р. попри активну підтримку України в цьому відношенні таким провідним членом Північноатлантичного альянсу як Сполучені Штати.

Ситуація вимагала кореляції зовнішньополітичного курсу, яка стала можливою з обранням на посаду Президента України в січні 2010 р. В. Януковича як представника альтернативних щодо попередньої президентської влади політичних сил. Серед задекларованих ще на етапі виборчої кампанії зовнішньополітичних орієнтирів нової влади — збереження за Україною статусу позаблокової держави при підтвердженні загально визнаного курсу на інтеграцію до ЄС та співробітництва з колективними структурами безпеки, включаючи НАТО.

Зазначені позиції знайшли законодавче закріплення в Законі України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, ухваленому в цілому Верховною Радою 1 липня 2010 р. Серед складових документа — визначення принципів і провідних засад діяльності України на міжнародній арені.

Так, „зовнішня політика (України, — *авт.*) ґрунтується на таких принципах, — говорить в Законі, —

- суверенна рівність держав;
- утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави;
- повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів;
- вирішення міжнародних спорів мирними засобами;
- повага до прав людини та її основоположних свобод;
- невтручання у внутрішні справи держав;
- взаємовигідне співробітництво між державами;
- сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань;
- пріоритет загально визнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права;
- застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України...;
- ... своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам” [38].

„Україна як європейська позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур, — говорить далі в документі. — Основними засадами зовнішньої політики є:

- забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права;
- забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів;
- використання міжнародного потенціалу для утвердження і розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, її сталого економічного розвитку;

- створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації, її економічного потенціалу, історичної свідомості, національної гідності українців, а також етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності громадян України усіх національностей;
- утвердження провідного місця України у системі міжнародних відносин, зміцнення міжнародного авторитету держави;
- сприяння міжнародному миру і безпеці у світі, участь у всеосяжному політичному діалозі для підвищення взаємної довіри держав, подолання традиційних і нових загроз безпеці;
- дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес;
- підтримка зміцнення ролі міжнародного права у міжнародних відносинах, забезпечення дотримання та виконання чинних, вироблення нових принципів і норм міжнародного права;
- запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів;
- забезпечення захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном;
- створення сприятливих умов для задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, підтримання з ними сталих зв'язків;
- забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі;
- підтримка розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди;
- забезпечення з метою повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу інтеграції економіки України у світову економічну систему;
- розширення міжнародного співробітництва з метою залучення іноземних інвестицій, новітніх технологій та управлінського досвіду в національну економіку в інтересах її реформування, модернізації та інноваційного розвитку;
- підтримка інтеграції України у світовий інформаційний простір" [38].

Такі підходи не суперечать орієнтирам зовнішньої політики, задекларованим державою ще на початку 1990-х рр., і, зокрема, відображеним у Постанові „Основні напрями зовнішньої політики України” (1993 р.). За умов пролонгації, і більше того — законодавчого ствердження статусу позаблоковості, це може сприйматися як повернення України до принципів багатовекторності або, у свою чергу, нейтрально-го статусу країни.

Аналіз документа від 2010 р. порівняно з тенденціями міжнародного позиціонування України попередніх років зумовлює, втім, модифіковане сприйняття зовнішньополітичних орієнтирів України відповідно до завдань, що традиційно характеризують її національні інтереси.

Йдеться, по-перше, про підтвердження пріоритетів на європейську інтеграцію (через здобуття членства в Європейському Союзі), а за цим і про відмінність найно-

вітніших зовнішньополітичних спрямувань України від тих, що зумовлювалися орієнтацією на багатовекторність.

По-друге, про специфіку міжнародного статусу позаблоковості як специфічного шляху реалізації національних інтересів, відмінного від того, що зумовлюваний орієнтацією на нейтралітет.

Порівняння позаблокового статусу і статусу нейтралітету дає змогу не тільки визначити відмінність першого від другого, а й виокремити позитивні перспективи позаблокових орієнтирів з урахуванням національних інтересів України. Так, позаблоковість — це особливий міжнародно-правовий статус, що (на відміну від статусу постійного нейтралітету) не потребує міжнародно-правового закріплення і може бути змінений в односторонньому порядку.

Позаблоковий статус у його сучасному міжнародно-правовому тлумаченні:

- передбачає неучасть у військових союзах, але не зобов'язує обмежуватися виключно нормами гуманітарного права під час конфліктів третіх країн;
- не накладає обмежень на відрядження військових контингентів у складі миротворчих сил міжнародних організацій;
- не забороняє укладати оборонні угоди й союзи з окремими державами;
- не виключає співпраці з безпековими структурами поза межами зобов'язань про колективну оборону;
- не поширюється на економічну сферу [6, 183].

Останнє може представляти особливий інтерес для України з урахуванням того, що позаблоковий статус не виключає участі в економічних інтеграційних союзах, і в цьому відношенні орієнтири щодо набуття Україною членства в ЄС без членства в Північноатлантичному альянсі (при розвитку конструктивних відносин з останнім) могли б деполітизувати проблему західних інтеграційних тенденцій країни та надати їй реального втілення за умов збільшення її прихильників серед громадських і політичних кіл.

Зазначене набуває особливої ваги з урахуванням особливостей внутрішньополітичного розвитку України. Утім, позаблоковий статус у його сучасному тлумаченні та визначених міжнародною практикою варіативних формах забезпечення також не позбавлений суперечностей щодо внутрішніх можливостей та зовнішньополітичного оточення України.

До уваги в контексті даної моделі береться, зокрема, позаблоковий статус без права на нейтралітет, що підтримується Договором про гарантії військової безпеки з боку провідних ядерних держав. Перші кроки до такого Договору було зроблено 1994 р. з підписанням „Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї”, також відомого як Будапештський [39]. Однак Меморандум не набув характеру юридичного документа і, отже, не передбачав (окрім консультацій) конкретного механізму реалізації зобов'язань країн-гарантів щодо без'ядерної України, не був підкріплений достатніми міжнародно-правовими гарантіями її незалежності і суверенітету. Крім того, збіг строку договору СНО-1 в грудні 2009 р. (приєднання до якого України й стало передумовою до підписання Меморандуму) зводить нанівець і ті суто умовні важелі, якими б Україна могла скористатися задля захисту своїх національних інтересів, покладаючись на політичну значущість обговорюваного документа.

Отже, в реалізації позаблокового статусу Україні доведеться покладатись виключно на власні сили без права стати членом будь-якого військово-політичного

союзу і без отримання будь-яких гарантій її військової безпеки і територіальної цілісності з боку інших країн. Не виключено, що головною перешкодою в реалізації такого статусу може стати проблема спроможності забезпечення національних інтересів (військової безпеки) власними силами з урахуванням військової потужності України порівняно з потужністю інших (у тому числі ядерних) країн.

Інший варіант зазначеного підходу може тлумачитись як посилення позаблоковості. Така модель позаблоковості має гарантуватися Договором про взаємодопомогу з боку однієї з країн „великої вісімки”, серед яких особливо вагомими для України є, беззаперечно, Росія й США.

Реалізація такого сценарію розвитку подій, утім, є малоімовірною з урахуванням практики взаємодії України із зазначеними державами у безпековій сфері, де на пріоритет у трикутнику взаємовідносин Україна — Росія — Сполучені Штати (попри розбіжності позицій двох останніх акторів міжнародних відносин) завжди претендували відносини по лінії США — Російська Федерація.

При розгляді перспектив можливого статусу посиленої позаблоковості слід зважити до того ж і на те, на які поступки може піти Україна, підписуючи Договір про взаємодопомогу з іншим провідним актором сучасних міжнародних відносин, насамперед — з Росією або США. Оскільки обидва з найбільш можливих кандидатів на укладання відповідного договору в їхніх орієнтирах і намірах щодо України перебувають у стані перманентного протистояння, вірогідними можуть стати вкрай неприйнятні з погляду на українську державність або стабільність в регіоні Договори про взаємодопомогу між Україною і РФ або Україною і США.

Отже, пріоритети зовнішньополітичних орієнтирів України, навіть з урахуванням найновітніших законодавчих документів, не можуть сприйматись остаточно ствердженими. Дієвість задекларованих положень буде підтверджуватись лише практикою, змогою урядових кіл підходити до їх реалізації з урахуванням загальносвітових тенденцій і тих позицій, що являють реальні національні інтереси країни. На порядку денному — завдання стабільного економічного й політичного розвитку України, ствердження засад демократії, входження до спільноти країн, що визначають перспективи й реальні здобутки сучасності.

Використані джерела та література:

1. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). — 1990. — № 31. — С. 429.
2. Закон України „Про оборону України” // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). — 1992. — № 9. — С. 106.
3. Воєнна доктрина України. Затверджена Постановою Верховної Ради України від 19 жовтня 1993 року № 3 529-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). — 1993. — № 43. — С. 409.
4. Манжоло В.А. Нейтралітет та позаблоковість у європейській системі міжнародних відносин / Володимир Андрійович Манжоло, Вікторія Миколаївна Вдовенко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2007. — 167 с.
5. Гончаренко О.М. Нейтралітет, позаблоковість і національна безпека: європейський досвід та альтернативи України / О.М. Гончаренко // Стратегічна панорама. — 2000. — № 1-2. — С. 27—36.
6. Международное право. Словарь-справочник / Под общей ред. акад. МАН, В.Н.Трофимова. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 368
7. Hoffman D. „Soviet Union as we’ve known it” is gone, Baker says. — Washington Post. — 1991. — December, 9.
8. Meyer S.M. Hying the Soviet Nuclear Peril. — New York Times. — 1991. — December, 12.

9. Luers W.H. Harmonizing U.S. and European Interests // Western Approaches to Eastern Europe / William H. Luers. — New York: Council on Foreign Relations Press, 1992. — P. 16—44.

10. Lynch A. The Cold War is Over-Again / Alien Lynch. — Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1992. — 280 p.

11. Kull S. Co-operation or Competition: The Battle of Ideas in Russia and the USA // The Limited Partnership. Building a Russian-US Security Community / Steven Kull. — Oxford: Oxford University Press, 1993. — P. 209—223.

12. Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американско-российских отношениях / Джеймс Гудби. — М.: Международные отношения, 2000. — 336 с.

13. Motyl A.J. Totalitarian Collapse, Imperial Desintegration, and the Rise of the Soviet West: Implications for the West // The Rise of Nations in the Soviet Union. American Foreign Policy and the Desintegration of the USSR / Alexander J. Motyl. — New York: Council of Foreign Relations Press, 1991. — P. 44—63.

14. Newmann W.W. History Accelerates: The Diplomacy of Cooperation and Fragmentation // The Limited Partnership. Building a Russian-US Security Community / William W. Newmann. — Oxford: Oxford University Press, 1993. — P. 28—54.

15. Постанова Верховної Ради України „Основні напрями зовнішньої політики України”. 2 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1993. — № 37. — С. 379.

16. Герошкін Г. Об'єднана Європа: Що там нас чекає / Г. Герошкін // Політика і час. — 1995. — № 7. — С. 3—10.

17. Круглашов А.М. Україна та Європейський Союз: ностальгія за майбутністю / Анатолій Миколайович Круглашов // Політичні студії. — Чернівці, 1997. — С. 40—49.

18. Якемчук Р. Україна і Європейський Союз / Роман Якемчук // Сучасність. — 1997. — № 10. — С. 95—99.

19. Палій О. Вплив процесу розширення НАТО на стан національної безпеки України // Україна-НАТО: досвід та нові виміри співробітництва. Збірка інформаційних та аналітичних матеріалів / Олександр Палій. — Київ: Атлантична Рада України, 2002. — С. 47—68.

20. Дзюбань О. Фундамент європейської безпеки — воєнний / О. Дзюбань, О. Панфілов // Політика і час. — 2003. — № 9. — С. 30—39.

21. Замятін В. Рух до НАТО: декларації та можливості / В. Замятін // Нова безпека. — 2003. — Квітень. — С. 17-24.

22. Малик Я. Проблеми національної безпеки України в умовах глобалізації / Я. Малик // Ефективність державного управління. — 2003. — Вип. 3. — С. 25—31.

23. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки [Електронний ресурс] / [ред. Гальчинський А.С.]. — К.: НІСД, 2003. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/zvit2003/index/html>.

24. Черноусенко О. Партнерство Україна—НАТО: еволюція розвитку / О. Черноусенко // Політика і час. — 2003. — № 10. — С. 3—8.

25. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку [Електронний ресурс] / [ред. колегія: О.Ф. Белов (голова) та ін.]. — К., 1999. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/ogliad/0021.htm>.

26. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Затверджено Указом Президента України від 11 червня 1998 року N615/98 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/846.htm>

27. Послання Президента України до Верховної Ради України 2001 рік. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0002100-01>

28. Державна Програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001—2004 роки. Затверджено Указом Президента України від 27 січня 2001 року № 58/2001 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&nreg=58%2F2001>

29. Стратегія України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Ухвалена указом Президента України від 8 липня 2002 року на основі рішення Ради національної безпеки

і оборони України від 23 травня 2002 року // А. Зленко. Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів: виступи, промови, інтерв'ю, статті. — К. Преса України, 2002. — С. 327—329.

30. Закон України Про основи національної безпеки України” //Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 39. — С. 174

31. Воєнна доктрина України. Затверджено Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648/2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nauk.ua/doc/?uid=1083.5580.4&nobreak=1>

32. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 липня 2004 року „Про дальший розвиток відносин з НАТО з урахуванням результатів засідання Комісії Україна-НАТО на найвищому рівні 29 червня 2004 року” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=800%2F2004&p=1130829975183747>

33. Воєнна доктрина України. Затверджена Указом Президента України від 15.06.04. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=648%2F2004>

34. Указ Президента України від 2 квітня 2005 р. № 702/2005 Питання воєнної доктрини України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=702%2F2005>

35. Указ Президента України № 1861/2005 від 27.12.05 Про рішення Ради національної безпеки і оборони від 25 листопада 2005 року „Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з організацією Північноатлантичного договору (НАТО)” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=ua-nato&sub=rish_gnbo_25_11_2005

36. Цільовий план Україна — НАТО на 2006 рік у рамках плану дій Україна — НАТО (v0002520-03). Додаток до Указу Президента України від 7 квітня 2006 року №295/2006 Про Цільовий план Україна — НАТО на 2006 рік у рамках Плану дій Україна — НАТО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=295%2F2006>

37. Лист Президента України, Голови Верховної Ради України та Прем'єр-міністра України Генеральному секретареві НАТО [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mzs.dn.ua/index.php?p=48>

38. Закон України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12069.html>

39. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 05.12.1994. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_158.

Державна установа
ІНСТИТУТ ВОЄННОЇ ІСТОРИЇ ТА
СТРАТЕГІЇ

4.3. Головні виміри відносин України з сусідніми державами—членами СНД

Зі здобуттям незалежності перед Україною постала низка проблем, серед яких — формування власної національної ідентичності, визначення зовнішньополітичної стратегії та своєї ролі у східноєвропейському регіоні. Перед молодого українською державно постав вибір: залишатись граничною територією між Сходом і Заходом чи обрати вектор зовнішньополітичного розвитку та інтеграції.

Якщо упродовж 90-х років минулого століття в міжнародних відносинах і політиці більшості пострадянських країн головним чином домінували фінансово-економічні проблеми та осмислення тенденцій і наслідків глибинних трансформацій геополітичного та гео економічного простору, то з початком XXI століття на перший план вийшли проблеми пріоритетного значення розвитку двосторонніх відносин з країнами-сусідами, в тому числі і в рамках Співдружності Незалежних Держав, що утворилися на пострадянських теренах.

Розвиток взаємовигідних та гармонійних відносин із сусідніми державами був одним з першочергових завдань зовнішньої політики України, що було детерміновано низкою чинників. *По-перше*, спільність державного кордону, необхідність залагодження територіальних претензій та утвердження територіальної цілісності з Росією, Білорусією, Молдовою, Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією зумовили особливу увагу до проведення політичного діалогу з цими країнами. *По-друге*, відносини із усіма сусідніми державами мали певні історичні традиції, які позитивно або негативно позначилися на динаміці двосторонніх відносин. *По-третє*, співробітництво з сусідніми державами на двосторонньому рівні та у форматі спільної участі у міжнародних об'єднаннях і організаціях впливало на становлення авторитету України як регіонального лідера в Східній Європі. *По-четверте*, з розпадом командно-адміністративної системи та напрацьованих економічних зв'язків в межах СРСР перед Україною відкривались потенційно великі можливості у сфері торгівельно-економічного розвитку з державами-сусідами.

Основними напрямками відносин України з сусідніми країнами були: забезпечення суверенітету та територіальної цілісності Української держави; офіційна делімітація та демаркація державного кордону, розв'язання територіальних суперечностей на основі принципів міжнародного права; гарантування прав і свобод українських меншин, що проживають у сусідніх країнах, поряд із забезпеченням прав інших національностей в Україні; участь у спільних інтеграційних процесах регіонального характеру чи міжнародних організаціях; формування оптимального рівня збалансованого торгово-економічного співробітництва; участь у спільних проектах із енергетичної безпеки країн регіону.

Проблема розвитку міжнародних відносин незалежної України привертає до себе увагу багатьох науковців і на сьогодні можна виокремити декілька дослідницьких напрямів щодо вивчення цілого спектру питань двосторонніх відносин України із сусідніми державами. Так, під час дослідження багатостороннього формату співпраці України з державами-сусідами і вивчення двостороннього рівня побудови взаємин особлива увага науковцями звертається на участь України та сусідніх держав у регіональних та міжнародних організаціях, зокрема в СНД, ОЧЕС, ЦЄІ, ГУАМ, розвиток транскордонного співробітництва (науковий доробок В. Андрійка, І. Бураковського, А. Гальчинського, О. Дергачова, І. Журби, Н. Мікули, А. Пивоварова, Ф. Рудича, К. Турилова, О. Сушка, Л. Чекаленко, А. Шевцова, та ін.).

Враховуючи актуалізацію проблеми забезпечення двосторонніх відносин України з сусідніми державами і намагаючись осмислити тенденції їх розвитку з урахуванням конкретно-історичного часу, провідні вітчизняні й зарубіжні вчені присвятили чимало своїх досліджень саме цій проблематиці (О. Бодрук, Л. Васильєва-Чекаленко, А. Зленко, В. Литвин, О. Соскін та ін [1]. У своїх працях вони ґрунтовно дослідили теоретичні підвалини стосунків України з державами-сусідами в окремих сферах (політичній, економічній, війсьній та ін.).

Підтвердженням вираженості зовнішньополітичної діяльності України з 1994 року стало усвідомлення того факту, що важливим напрямом у зовнішній політиці нашої держави є нормалізація та всебічний розвиток відносин з Російською Федерацією. Адже попередні, не завжди обачливі, кроки обох сторін мали негативні наслідки, вносячи дискомфорт у взаємини між державами і народами [2, 525].

Проблеми українсько-російських відносин знайшли своє відображення в роботах О. Андрєєвої, М. Білобоцького, О. Бодрука, С. Борисенка, А. Бульвінського, С. Вовк, О. Галушко, Л. Глебової, М. Гнатюка, М. Гончара, В. Гриневича, В. Даниленка, І. Діяка, А. Дмитрука, С. Кульчицького, А. Кудряченка, О. Лисенка, О. Майбороди, М. Малютіна, О. Молчанова, В. Мироненка, М. Михальченка, Г. Надтоки, В. Пасічника, М. Палютіна, В. Петровського, О. Романухи, Ю. Седляр, Т. Семенюк, Б. Сікори, О. Тлушчака, Р. Філоненка, М. Шульги та ін.

Політичний діалог між Україною та Росією з 1991 року формувався з огляду на чинники, що дісталися країнам у спадок від СРСР: різну динаміку і спрямованість двостороннього політичного діалогу детермінували питання правонаступництва, проблема ядерного роззброєння, територіальні претензії, економічна співпраця, чинник російської мови, розширення Європейського Союзу та вплив НАТО на країни Центрально-Східної Європи, зміна зовнішньополітичних пріоритетів як України, так і Росії, панування в політичному дискурсі та практиці державних еліт різних зовнішньополітичних доктрин тощо.

Незалежність України Російською Федерацією було де-факто визнано в ході зустрічі глав трьох республік СРСР у Біловезькій Пущі 7—9 грудня 1991 р., а де-юре згідно із Алма-Атинською декларацією від 21 грудня 1991 р. Договірною-правова база двосторонніх українсько-російських відносин станом на травень 2011 року складає близько 400 двосторонніх документів, з яких на міждержавному та на міжурядовому рівнях близько 280, інші — на міжвідомчому рівні [3].

Політичне співробітництво між двома державами відбувалось у таких напрямках як: розподіл майна і активів колишнього СРСР, а також виконання міжнародних угод колишнього СРСР із питань ядерного роззброєння, підтримання світової системи безпеки. На зустрічі лідерів України, Білорусі й Росії 8 грудня 1991 р. було засновано міжнародну організацію СНД, у рамках якої між Україною і Російською Федерацією відбувалось системне співробітництво з питань, котрі були спільними для обох республік.

На початку 1990-х рр. відносини між Україною і Росією визначалися за двома напрямками. *Перший* — це підходи до визначення ролі СНД, *другий* — двостороннє співробітництво. Складність співробітництва полягала в тому, що частина політичної еліти після розпаду СРСР ставила перед собою завдання використати СНД насамперед як засіб збереження виняткового російського впливу на пострадянські країни, не визнаючи їх, в т.ч. й Україну, рівноправним партнерами.

В цілому, можна виділити декілька основних етапів розвитку двосторонніх відносин, які формувались з урахуванням внутрішньополітичних обставин в Україні та Російській Федерації, а також геополітичних процесів, що відбувалися в регіоні. При цьому слід зазначити, що домінуючу роль у визначенні україно-російських взаємин відігравав зміст зовнішньополітичних орієнтирів Росії.

Перший етап україно-російських взаємин можна умовно окреслити з моменту розпаду СРСР, встановлення дипломатичних відносин між державами 14.02.1992 року і до 1997 року, коли були укладені перші стратегічні за значенням угоди двостороннього характеру. Для цього періоду характерне ускладнення двосторонніх відносин, зумовлене нелегким процесом формування консенсусу в багатьох сферах україно-російського політичного діалогу.

Слід зауважити, що на початку 90-х років зовнішню політику Росії переважно визначали ліберальні сили на чолі з Єгором Гайдаром та Андрієм Козирєвим. Головними постулатами „доктрини Козирєва” були покращення відносин з країнами Заходу та реінтеграція пострадянського простору в рамках структур Співдружності незалежних держав [4]. В свою чергу, Україна також в перші роки своєї незалежності визначила євроінтеграційну стратегію. Тому, з одного боку, Україна і Росія в цей час розглядали Захід як орієнтир для розвитку та перспективний напрямок для співробітництва, але з іншого — Україна завжди залишалась зоною пріоритетних інтересів Росії, де політичні інструменти впливу досить часто переплітались з економічними. Росія вживала всіх можливих засобів задля утримання України в орбіті свого впливу, розуміючи, що європейський та євроатлантичний вектори розвитку сусідньої України будуть представляти певні загрози безпекового характеру для Москви.

Зазначимо, що всі спроби Президента України Леоніда Кравчука щодо пошуку нових форматів забезпечення безпеки в Центрально-Східній Європі та забезпечення альтернативних поставок нафти та газу в Україну не принесли очікуваних результатів. Ускладнював ситуацію той факт, що в перші роки Української незалежності Росія стала для нашої держави одним з головних кредиторів. Різке підвищення цін на російські енергоносії для України спровокувало накопичення боргових зобов'язань перед російською стороною. Наприклад, в 1995 році борг України перед Росією склав 4,2 млрд дол. США, а вже в 1997 році досяг 8,8 млрд дол. США [5, 104].

Високий рівень економічної інтеграції України та Росії, значна енергетична залежність України від російських енергоносіїв зумовлювали особливий характер економічних відносин між двома сусідніми країнами. Політика Російської Федерації щодо України у сфері зовнішньої торгівлі була доволі жорсткою і не завжди опиралася на економічне підґрунтя. Прикладом може бути ініціатива зі створення зони вільної торгівлі, яка була закріплена угодою між Україною та Росією від 1994 року. Так, Росія в односторонньому порядку вилучила з режиму вільної торгівлі всі найбільш важливі для України товарні групи (енергоносії, сировину, кольорові метали, ліс, всього 300 видів) [6, 311].

Крім того, в середині 1990-х років у російській торговельній політиці було взято курс на поступове виштовхування української продукції з ринків Росії. Передбачалося, що у перспективі це поставило б українську економіку в скрутне становище та зробило б український уряд більш зговірливим. Першою сферою, яка зазнала обмежень, став агропромисловий комплекс. За продовольчими товарами на Росію в 1996 році приходилося 60% українського експорту (цукру — 76%, м'ясопродукти і риба —

87%, безалкогольні і алкогольні напої — 43%). Уже наступного 1997 року ця частина експорту через російські торговельні обмеження скоротилася вдвічі [7].

З 1992 р. з боку Росії розпочалася робота з побудови системної інституційної бази СНД як форми реінтеграції пострадянських республік. Російська Федерація прагнула надати СНД статусу самостійного суб'єкта міжнародних відносин [8, 169]. В свою чергу, керівництво України сприймало інтеграцію на пострадянському просторі як певну загрозу суверенності держави, зважаючи на асиметричність відносин і неоднозначне сприйняття незалежності України серед російських політичних еліт.

Політичну напругу в україно-російські відносини у 1990-ті рр. внесло створення міжнародної організації ГУАМ (Грузія-Україна-Азербайджан-Молдова, деякий час серед членів організації перебував і Узбекистан), котра мала антиросійське спрямування, оскільки мала на меті забезпечити диверсифікацію джерел і шляхів постачання енергоресурсів до Європи. Явний патронат цій організації висловили США у розпал конфронтації із РФ у питанні бойових дій НАТО проти Югославії.

Упродовж першої половини 1990-х рр. найбільш проблемним у двосторонніх україно-російських відносинах було питання ядерного роззброєння. Результатом потужної інформаційної роботи з боку Росії з дискредитації України на міжнародній арені як держави з ядерним статусом у 1994 р. Україна опинилась у міжнародній ізоляції [9, 111]. Під тиском Росії та США наша держава була змушена на початку 1994 року підписати угоду з ядерного роззброєння, що можна кваліфікувати як несиметричне сприйняття на міжнародній арені статусу незалежної України та Росії.

До 1997 р. двосторонні україно-російські відносини регулювалися Договором про основи відносин між двома країнами від 19 листопада 1990 року. Невизначеність багатьох питань, наприклад, статусу кордону, питання розподілу Чорноморського флоту та приналежності Криму створювали додаткову напругу в україно-російських взаєминах. У Росії на рівні окремих політичних сил та державних інститутів декларувались сумніви в територіальній цілісності України. Численні раунди переговорів з приводу статусу Криму та Чорноморського флоту мали однакові сценарій та результат. Характерно, що українська сторона у питанні розподілу Чорноморського флоту змушена була поступатись під тиском такого російського важеля, як засуви на нафто- та газопроводах. Вистояти в умовах гострої політичної кризи, жорсткого пресингу російської сторони давали можливість, з одного боку, конструктивна, гнучка політика керівництва республіки, з іншого — підтримка міжнародної спільноти, в тому числі Рад Безпеки ООН та США, які на офіційному рівні критикували позицію Росії у кримському питанні, кваліфікуючи її як порушення міжнародних норм і угод.

Підсумком російсько-українських відносин перших років незалежності, спробою розв'язати існуючі протиріччя стало підписання 30 травня 1997 року Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною. Цей документ зняв з порядку денного значну кількість проблемних питань та створив платформу для поглиблення україно-російських відносин.

Другий етап тривав від 1997 до 2004 року і був пов'язаний зі стабілізацією україно-російських відносин, піднесення їх до рівня стратегічного партнерства. В цей період лідерам двох держав вдавалося знаходити взаємоприйнятні рішення та уникати напруги, яка була притаманною взаєминам протягом першого етапу. Зміна тактики російської сторони могла пояснюватись зміною позиції Росії у питанні формування зовнішньої політики. З 1996 року зовнішньополітичний курс Росії буду-

вався згідно з „доктриною Примакова”, яка прийшла на зміну „доктрині Козирєва” (відмова від поглиблених відносин із Заходом та переорієнтація на співробітництво з країнами Азії та посилення інтеграції в рамках СНД). В свою чергу Л. Кучма, граючи роль лояльного до Росії політичного лідера, вмів застосовувати політику балансування між Сходом і Заходом, між Росією і США.

З 1999 р. Росія адаптувала нову доктрину зовнішньої політики, т.з. „доктрину Путіна”, яка відрізнялась прагматизацією відносин Росії з сусідніми країнами, переходом на ринкові форми співробітництва. Саме в цей період російський капітал почав активно інвестуватись в український фінансово-промисловий сектор, в стратегічні галузі виробництва, а російська сторона ініціювала ідею щодо запровадження спільних підприємств в енергетичній сфері. Реакція України як менш впливового суб'єкта міжнародних відносин залежала від конкретної суспільно-політичної ситуації всередині країни та сприйняття позиції Києва на міжнародній арені. В часи політичних криз (2001—2003 рр.) рівень співпраці з Росією помітно зростав. Зокрема, коли Україна опинилась у центрі „кольчужного скандалу”, Російська Федерація задекларувала позицію підтримки України.

Ускладнення міждержавних стосунків припадає на 2004 р., коли керівництво Російської Федерації відверто демонструвало свою підтримку під час президентських виборів кандидату від влади Віктору Януковичу. Його поразка змусила переорієнтувати російські підходи у відносинах з Україною.

Третій етап розпочався наприкінці 2004 р., коли під час президентських виборів до влади в Україні прийшли опозиційні політичні сили на чолі з Віктором Ющенком. Чітка орієнтація нової політичної еліти на європейську та євроатлантичну інтеграцію, відсутність дієвого діалогу на вищому рівні між президентами України та Росії, призвели до погіршення міждержавних стосунків та інколи доводили до торгових війн та енергетичних криз.

Головний формат двостороннього співробітництва на третьому етапі — Українсько-Російська міждержавна комісія (УРМК) під головуванням Президентів, яку було утворено 8 травня 2005 р. у Москві Главами двох держав. Зі створенням УРМК припинила свою діяльність очолювана прем'єр-міністрами двох країн Змішана Українсько-Російська комісія по співробітництву, створена згідно з Угодою від 16.01.1996 р. (8 листопада 2006 р. було підписано відповідний протокол). У рамках Комісії було створено Комітет з питань економічного співробітництва на чолі з керівниками урядів України та РФ, а також підкомітети з питань безпеки, міжнародного співробітництва, гуманітарної співпраці. Всього відбулося чотири засідання УРМК: 22 грудня 2006 р. (м. Київ), 12 лютого 2008 р. (м. Москва), 17 травня 2010 р. (м. Київ), 26 листопада 2010 р. (м. Москва). Перше засідання у новому двосторонньому форматі — Групи високого рівня з питань інтеграційної взаємодії в економіці під керівництвом перших заступників голів урядів А. Ключєва та І. Шувалова відбулося 17 вересня 2010 р. [10].

Від 2005 р. двосторонні українсько-російські відносини ускладнюються через задеклароване Україною прагнення вступу до НАТО. Стан напруженості у міждержавних взаєминах зберігався до 2010 р., оскільки до питання щодо вступу до НАТО додавалися ще й численні економічні та політичні питання, котрі призводили до загострення відносин. Так, у 2006 та 2009 роках у енергетичних відносинах України та Росії дійшло до відкритих кризових явищ, пов'язаних з перекриттям поставок російського природного газу через українську ГТС. В кінці 2009 р. фактично трива-

ла „дипломатична війна” у двосторонніх відносинах, яка демонструвала реалізацію обома сторонами недружніх дій по відношенню одна до одної.

Різnilась і політика Росії й України щодо Придністровської Молдавської республіки: Україна дотримувалась позиції нейтралітету у внутрішньомолдавському конфлікті, Російська Федерація до 1994 р. займала антимолдавську позицію, оскільки Республіка Молдова у своїй зовнішній і внутрішній політиці орієнтувалась до 1994 р. на політичне зближення із Румунією. У 2005 р. Україна прагнула використати придністровську проблему задля зміцнення своєї політичної позиції в регіоні, намагаючись виконати посередницьку місію у врегулюванні затяжного конфлікту, проте зазнала невдачі.

Оцінюючи стан українсько-російських відносин за каденції президента В. Ющенка, М. Михальченко зазначає, що режим Ющенка був ідеологічно-антиколоніалістський, інколи з надмірною антиросійською риторикою. Але у сфері економіки, реальної політики консолідації України, євроінтеграції було зроблено за п'ять років так мало, що не дарма аналітики вважають роки президентства В. Ющенка „роками втрачених можливостей”. При цьому вчений з боєм констатує, що бездіяльність або недолуга діяльність режиму В. Ющенка з розбудови незалежності України призвели до того, що в Україні з 2010 р. спостерігається сплеск неокolonіалістських, колабораціоністських настроїв [11].

Четвертий період розпочався після президентських виборів 2010 р. та обрання Президентом України Віктора Януковича. На сьогодні можна говорити про тенденцію до поживлення політичного діалогу та економічної співпраці. Періодичність зустрічей різко зросла. На порядок денний вийшли питання промислової кооперації та торговельного співробітництва.

Для реалізації національних інтересів України двосторонні відносини з Росією завжди були важливі, проте сьогодні „ціна питання” зросла у кілька разів, оскільки від розвитку цих відносин залежить як подальший розвиток ситуації в країні, так і позиціонування України на міжнародній арені. З одного боку, спираючись на ресурси Росії та використовуючи російський ринок, наша держава змогла б відродити свою економіку, науку тощо. З другого боку, унеможливується реалізація євроінтеграційних устремлень України, проголошених в якості найважливішого стратегічного завдання. Проте, спираючись на практику останніх років, аналітики вважають, що безболісне здійснення Україною євроінтеграційної стратегії неможливе без підтримки східної сусідки¹. Однак в нинішніх умовах, коли очевидним є проведення політики форсованого процесу зближення двох держав, вітчизняні науковці схильні характеризувати цей процес як здійснення реваншистської політики Росії за допомогою частини українських політичних сил. На думку М. Михальченка, складність відносин України з Росією пояснюється реваншистськими імперськими настроями Москви та розробкою нею (в особі різних інституцій і політиків) планів історичного реваншу та відродження імперії [12]. „Відносини України з Росією цілком вкладаються в схему відносин „метрополія — колишня колонія з обмеженим суверенітетом”, — констатує вчений [11].

¹ В останній тезі це міститься парадокс: досвід інших країн пострадянського та постсоціалістичного простору, які вже змогли стати членами Євросоюзу свідчить про те, що більшість з них будувало євроінтеграційні проекти, спираючись на регіональне співробітництво, яке певною мірою полегшувало їм досягнення мети.

„Проросійської” орієнтації нинішній Президент України В. Янукович ніколи не приховував, вона для нього природна та органічна, якщо під нею розуміти не васальну залежність від Кремля, а розуміння дійсного місця і ролі Росії у житті України. Проте, чи дочекається В. Янукович від Москви кроків назустріч? Події 2010 та 2011 років та їхня оцінка суспільством вкрай суперечливі. Так, вкрай контроверсійним стало підписання 21 квітня 2010 р. в Харкові Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. Цим документом пролонгується перебування Чорноморського флоту в Україні взамін на часткове зниження цін на російський природний газ². Зауважимо, що пролонгація договору про військову базу в Криму порушує Конституцію України, військова присутність Росії в Україні свідчить про те, що наша держава має обмежений суверенітет та втягнута в реалізацію стратегічних інтересів Росії. Це, в свою чергу, загострює ціннісний розкол між різними регіонами в питаннях геополітичної орієнтації, що розхитуватиме внутрішню стабільність країни та негативно відіб'ється на всіх сферах суспільного життя.

19 травня 2010 р. СБУ та ФСБ уклали договір про повернення в Крим на 5 років співробітників російської контррозвідки. 1 липня 2010 р. Верховна Рада України ухвалила Закон „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України”, в якому проголошується позаблоковий статус та відміння законотворчих норм та цілі отримання членства в НАТО як державний пріоритет [13]. На думку аналітиків, з боку нового українського керівництва це було суттєвою стратегічною поступкою Росії. Причому цей крок було зроблено Україною в односторонньому порядку без узгодження зі своїми партнерами у північноатлантичному альянсі [14]. 8 липня 2011 р. Верховна Рада ратифікувала угоду між Україною та Російською Федерацією про демаркацію російсько-українського кордону, підписану президентами 17 липня. Проте вона стосувалася лише сухопутного кордону та залишила відкритим питання визнання морського кордону в Керченській затоці та Азовському морі.

Ми маємо усвідомлювати, що короткочасна доцільність, пов'язана зі зниженням ціни на газ, але з обмеженням суверенітету України, буде мати довгострокові негативні наслідки для України як напіввасальної країни. Нагадаємо, що у результаті створення Митного союзу, держави-члени (Російська Федерація, Білорусь, Казахстан) у 2011 р. запровадили щодо України серію дискримінаційних заходів у сфері торгівлі, а Російська Федерація наполягала на вступі України до Митного союзу. „Україна ніяк не визначиться: Митний союз з Росією чи зона вільної торгівлі з ЄС... Період зближення і стабільності у відносинах Росії та України завершився... Очевидним є те, що мова йде не про виключно комерційні переговори, а про політичне протистояння, в якому Москва прагне розповсюдити свій вплив на колишню радянську республіку”, — пишуть ЗМІ [15]. Логічним продовженням на підтвердження вищезазначеної тези є результати зустрічі президентів України і Росії у серпні 2011 р. в Сочі, коли В. Януковичу та Д. Медведеву не вдалося досягти домовленості по жодному з питань порядку денного, у тому числі й питанні зниження цін на газ.

На сьогодні можна говорити про цілковиту залежність політико-правових відносин між нашими державами від торговельно-економічних, і навпаки — про вплив

² Фактично ціна на газ залишилась на тому самому рівні (330\$), а так звана „30% знижка” сьогодні щомісячно конвертується у зростаючий державний борг України перед РФ, який буде погашатися нашою державою через надання послуги оренди бази ЧФ на період 2017—2042 рр.

політичних чинників на розвиток двосторонніх економічних відносин. Попри існування гострих економічних і політичних дискусій щодо можливості й доцільності вступу України до Митного союзу, прем'єр-міністр України М. Азаров на відкритті ІХ засідання українсько-російського форуму "Друга хвиля світової кризи: перспективи українсько-російських економічних відносин" 10 серпня 2011 р. зазначив, що Україна готова обговорювати можливість вступу до Митного союзу, але тільки у форматі "3+1"[16]. Глава уряду вважає, що Україна і Росія, з урахуванням посилення ризиків у світовій економіці, повинні знайти форму співпраці, що забезпечує розвиток обох країн. На думку економістів, загострення відносин між Росією і Україною не принесе користі обом державам. Виходом із ситуації експерти вважають продовження переговорів щодо приєднання України до Митного союзу [17].

Незважаючи на погравлення україно-російських політичних і економічних взаємин на нинішньому етапі (зокрема, у 2010 р. відбулось понад 20 україно-російських зустрічей та візитів на високому та найвищому рівнях [18], за перше півріччя 2011 р. — більше десяти [19], слід сказати й про низку існуючих нині проблем, від взаємовигідного та прийняттого обома сторонами розв'язання яких залежить відродження дійсно партнерських двосторонніх відносин та їх подальший поступ. Це проблеми: лінії міждержавного кордону в Керченській протоці; постачання та транзит російського газу через територію України (вирішення „газового питання” та проблеми газотранспортної системи); перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України; функціонування українських громадських організацій в Росії; нормалізація торгівельних відносин (зняття обмежень на ввезення окремих українських товарів до Російської Федерації); зовнішніх боргів і власності колишнього СРСР тощо.

Слід сказати, що певна робота в напрямку розв'язання існуючих проблем робиться. Так, у 2011 р. було продовжено роботу з демаркації державного кордону та делімітації акваторій в Азовському і Чорному морях та Керченській протоці, прискорено розробку нової довгострокової комплексної Програми економічного співробітництва між Україною та Російською Федерацією, активізовано переговорний процес з вирішення актуальних питань, пов'язаних з перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України, на основі конструктивного діалогу та пошуку узгоджених рішень тощо.

Однак нагальним залишається й вирішення основних коротко- та середньострокових завдань у сфері двостороннього співробітництва України з Російською Федерацією: необхідність підписання Декларації про зміст українсько-російського стратегічного партнерства та нової довгострокової комплексної Програми економічного співробітництва між Україною і РФ; укладання міждержавних документів з питань розмежування у Чорному та Азовському морях, а також Керченської протоки лінією державного кордону. Слід завершити підготовку до підписання проєктів двосторонніх угод в галузі судноплавства, рибальства, захисту морського середовища та екологічної безпеки в Азовському та Чорному морях, а також у Керченській протоці.

Потребує на нинішньому етапі розвитку двосторонніх відносин вирішення питання розташування пунктів пропуску та кількість місць перетину українсько-російського державного кордону, а також правове врегулювання питань власності та експлуатації об'єктів залізничного транспорту. Не втрачає своєї актуальності необхідність приведення діяльності ЧФ РФ, що дислокується на території України, у

відповідність до Базових угод з питань ЧФ РФ та укладання додаткових угод з російською стороною. Нагальними залишається питання відновлення діяльності Міжнародного газотранспортного консорціуму; підписання „дорожньої карти” з реалізації спільних проєктів у галузі промисловості та суднобудування; розробка спільних проєктів у транспортній галузі щодо розбудови міжнародних транспортних коридорів, які проходять територією України та РФ.

Нагальним питанням у двосторонніх відносинах залишається необхідність врегулювання постачання до Російської Федерації української м'ясої та молочної продукції; розробка спільного Плану дій в соціально-трудої сфері, зокрема у пенсійній галузі; проведення у 2011 р. Днів освіти та науки України в Російській Федерації; підписання спільного Плану заходів щодо святкування у 2014 році 200-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка тощо [20].

Економічне співробітництво між Україною і Російською Федерацією, має неприховане політичне забарвлення, а його поступальному розвитку заважають постійні торговельні та газові „війни”. У розвитку українсько-російських економічних відносин умовно можна виділити чотири періоди, які також мають свою специфіку.

Перший період (1991—1999 рр.) характеризується занепадом двосторонньої економічної співпраці через втрату міждержавних інституцій планування і управління економікою в рамках СРСР, спадом виробництва і товарообміну у легальній формі. *Другий період* (2000—2004 рр.) позначився активізацією торговельно-економічних операцій, економічним піднесенням в обох державах, зростанням обсягів виробництва та поглибленням взаємної виробничої кооперації. Зокрема, в Україні у результаті зростання промислового виробництва збільшується попит на російську сировину, а в Російській Федерації — на українську продукцію хімічної промисловості, машинобудування, металообробки і сільського господарства тощо. *Третій етап* (2004—2008 рр.) можна вважати періодом стабільного розвитку, коли в обох країнах відбувалось зростання ВВП, активізувалась експортна стратегія та освоєння ринків ЄС, Азії та Африки, у тому числі й у результаті започаткування спільних високотехнологічних проєктів. *Четвертий етап* (друга половина 2008—2011 рр.) — період стагнації, коли світова економічна криза болісно вразила українську економіку і призвела до зменшення обсягів виробництва, втрати окремих ринків збуту продукції, у тому числі й ринків Російської Федерації. Проте слід сказати, що від другої половини 2010 р. (у порівнянні з попередніми роками) відбувається поживалення економічних відносин між Україною і Російською Федерацією [21].

Обсяг зовнішньої торгівлі України товарами та послугами з Російською Федерацією представлений у таблицях 1, 2 [22].

Маємо зауважити, що позитивне торговельне сальдо із Російською Федерацією упродовж 2000-х рр. Україна зберігає по групах товарів в галузі чорної металургії, продукції металообробки (особливо сталеві труби), хімічної промисловості, машино- і приладобудування, сільськогосподарської продукції. Російська Федерація експортує до України сировину (енергоносії), кольорові метали, продукцію чорної металургії та приладо- і машинобудування. Потужні позиції РФ займає в експорті до України послуг інженерно-технічного та ділового характеру.

За обсягом інвестування в українську економіку Російська Федерація знаходиться на четвертому місці після Кіпру, Німеччини та Нідерландів. Обсяг прямих інвестицій, що надійшли до України із Російської Федерації у 2010 р., склав 3402,8 млн дол. США, що складає 7,6 % в загальному обсязі отриманих інвестицій. За перше

4.3. Головні виміри відносин України з сусідніми державами—членами СНД

півріччя 2011 р. обсяг інвестицій (акціонерного капіталу) від Російської Федерації склав 3386,1 млн дол. США (7,2%) [22].

Таблиця 1

Структура зовнішньої торгівлі України з Російською Федерацією товарами

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	7495821,72	127,34	12843419,16	105,90	-5347597,44
2006	8650699,8	115,5	13787221,5	107,4	-5136521,7
2007	12668323,9	146,4	16837595,5	122,1	-4169271,6
2008	15735571,9	124,2	19414212,5	115,3	-3678640,7
2009	8495072,3	54,0	13235774,4	68,2	-4740702,1
2010	13431881,0	158,1	22198005,8	167,7	-8766124,9
2011 (I півріччя)	9257188,2	161,6	15064969,8	160,1	-5807781,6

Таблиця 2

Структура зовнішньої торгівлі України з Російською Федерацією послугами

Роки (період)	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року (періоду)	тис. дол. США	у % до поперед. року (періоду)	
2005	2574,5	111,5	436,8	128,4	2137,7
2006	3401003,5	108,4	690150,4	115,7	2710853,0
2008	3845357,7	112,8	886531,5	127,3	2958826,2
2009	3452191,6	89,6	652017,6	72,9	2800174,0
2010	5157055,7	148,7	793484,0	120,4	4363571,6
2011 (I квартал)	1161042,3	88,1	167189,4	106,4	993853,0

Отже, на сьогодні українсько-російські відносини поступово нормалізуються, посідаючи важливе місце у зовнішньополітичних пріоритетах обох держав. За нашим баченням, під час побудови конструктивного діалогу з Російською Федерацією Україні слід виходити в першу чергу з національних інтересів держави та не поєднувати в одному „пакеті” питання безпекового та економічного характеру.

В свою чергу, слід враховувати той факт, що Росія на сьогодні має чітке бачення власного геополітичного проекту щодо країн-сусідів³. Як зазначає, В. Карасьов, „РФ сьогодні — це не розділена імперією демократична єльцинська Росія із сентиментальним ставленням до молодшої сестри, а зла, драйвова, зосереджена на просуванні своїх інтересів наднаціональна держава, котра претендує на домінування в прикордонному регіональному просторі” [23]. Політолог зауважує, що РФ не настільки сильна, щоб бути наддержавою, але й не настільки слабка, щоб бути просто нацією-державою

³ Під проєктністю тут розуміється програмування національних інтересів в систему державного зовнішньополітичного курсу, який дає конкретні орієнтири в геополітичному партнерстві

західного типу. Водночас Україна не настільки сильна, щоб претендувати на статус регіональної держави, але й не настільки однорідна і незалежна від російського стратегічного простору, щоб стати нормальною східноєвропейською державою.

Важливими напрямками у відносинах між Україною та Росією на нинішньому етапі постають: створення конкурентоспроможних транснаціональних корпорацій, спільних підприємств, асоціацій у різних сферах, реалізації спільних проектів у ракетно-космічній галузі, авіа- та суднобудуванні, електроенергетиці тощо.

Сьогодні Україна вельми зацікавлена в потужній економічній співпраці з Росією. Водночас в економічній галузі доцільним для України було б дотримання вимог СОТ та нової зони вільної торгівлі при ухваленні рішень щодо створення спільних українсько-російських холдингів і консорціумів. З метою послаблення негативного сприйняття російською стороною ініціатив та заходів Європейського Союзу щодо України, варто було б залучати Росію в якості третьої сторони до реалізації проектів у рамках нової зовнішньої політики ЄС „Східне партнерство”.

У зв'язку з особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного і гео економічного положення України визначальними у двосторонніх стосунках із прикордонними державами — членами СНД є *українсько-білоруські відносини*. Як сусідня держава, *Республіка Білорусь* посідає пріоритетне місце у зовнішньополітичних інтересах України, що зумовлене, з *одного боку*, наявністю спільного протяжного кордону, відсутністю територіальних претензій, усвідомленням культурної, історичної та етнічної спорідненості України та Білорусі, присутності в обох країнах національних меншин, збереженням традицій партнерства через тривале перебування країн в єдиному політичному та економічному просторі. Об'єднуючим чинником для розвитку двосторонніх відносин є також і те, що населення обох країн сильно постраждало внаслідок Чорнобильської катастрофи. З *другого боку*, невирішеність питання щодо договірно-правового оформлення українсько-білоруського державного кордону зумовлює надання відносинам з Білоруссю особливого місця у зовнішній політиці України.

Для України Білорусь є дуже важливим політичним, економічним і соціальним партнером. Маючи тісні економічні, коопераційні та технологічні зв'язки в багатьох галузях народного господарства та розгалужені транспортні мережі, Україна та Білорусь мають значні перспективи розвитку взаємовигідного економічного співробітництва. Зокрема, для України Білорусь є важливою транзитною країною, через яку зручно підтримувати відносини з Балтійськими і Скандинавськими державами.

Проблеми *українсько-білоруських* відносин є предметом досліджень О. Антипової, С. Вдовенка, І. Вільцанюка, М. Гриба, О. Долженкова, Т. Журженко, К. Завальнюка, А. Козакевича, І. Маковецького, Г. Максака, Р. Морозова, Ю. Пащенко, Є. Пожидаєва, С. Слишової, О. Соскіна, А. Розанова, В. Уласовича, О. Редути та ін.

Співпрацю України та Білорусі було започатковано у 1991 р., коли 27 грудня між державами були встановлені дипломатичні відносини. До жовтня 1993 р. обидві країни відкрили свої дипломатичні представництва. Під час першого офіційного візиту до України в грудні 1992 р. прем'єр-міністра Білорусі В'ячеслава Кебича було досягнуто домовленостей щодо вільної торгівлі, безвізового режиму, співробітництва у військовій сфері та врегулювання фінансових питань.

Українсько-білоруські відносини регламентуються Договором між Україною і Республікою Білорусь про дружбу, добросусідство та співробітництво від 17 липня 1995 р., який набув чинності 6 серпня 1997 р. Саме цим двостороннім нормативним

актом було закріплено на довгі роки легальні рамки співробітництва: сторони домовились про невтручання у внутрішні справи, непорушність існуючих між ними кордонів та підтвердили, що не мають ніяких територіальних претензій одна до одної.

Офіційний діалог проходить між Україною та Білоруссю на основі нормативно-правової бази співробітництва, сформованої упродовж періоду незалежності сусідніх держав під впливом низки зовнішніх та внутрішньодержавних чинників. В цілому, станом на березень 2011 р. двостороння договірно-правова база охоплює понад 160 міжнародно-правових документів, які регулюють практично всі сфери двостороннього діалогу.

Найефективнішим індикатором розвитку двосторонніх українсько-білоруських відносин є рівень та інтенсивність політичних контактів між державами, які формувалися під впливом внутрішніх та зовнішніх обставин. Враховуючи, що з перших років незалежності сусідніх держав форми правління держав були з чітко визначеною президентською домінантою, основний політичний діалог будувався саме на рівні глав держав. Необхідно визнати, що відносини нашої країни з Білоруссю на міждержавному рівні особливо динамічно розвивалися за президентства Л. Кучми. В 1994—2004 рр. політичний діалог України та Білорусі носив переважно стабільний характер без різких змін на зовнішньополітичному напрямку. Україна підтримувала Білорусь, особливо під час виборчих кампаній. Упродовж двох каденцій перебування на посту Президента України Леоніда Кучми український та білоруський лідери зустрічалися 19 разів. Половина зустрічей проходила під час офіційних візитів глав держав, а половина — під час різних міжнародних багатосторонніх зустрічей та саммітів СНД.

Проте немає підстав стверджувати, що Україна в зовнішній політиці Білорусі, як і Білорусь в зовнішній політиці України займали ключові позиції. З одного боку держави конкурували в зовнішньому середовищі за отримання тих чи інших преференцій від Росії, з іншого — рухались в різних інтеграційних напрямках в різношвидкісному режимі.

З кінця 2004 р. акценти у відносинах України та Білорусі значно видозмінилися через зміну політичних еліт в Україні внаслідок так званої „помаранчевої революції”, яка відкрила для України можливості проведення демократичних трансформацій в країні. Конституційна реформа перерозподілила повноваження між основними центрами влади в державі з переміщенням центру впливу з президента на парламент. Ці події багато в чому визначили корективи у зовнішній політиці України, в тому числі і зміни підходів до українсько-білоруських відносин.

Починаючи з 2005 р., у двосторонньому політичному діалозі з’явилась певна напруженість. В Мінську в цей період спостерігалась неоднозначна оцінка подій, що відбувались у Києві, побоювання можливого експорту революційних технологій до Білорусі. Слід відмітити, що українська влада сама неодноразово заявляла про свої наміри сприяти демократизації Білорусі. Так, вже в квітні 2005 р. президент США Джордж Буш та президент України Віктор Ющенко підписали спільну заяву „Порядок денний нового століття для українсько-американського стратегічного партнерства”, де зокрема зобов’язувались „підтримувати просування свободи в таких країнах як Білорусь та Куба”. Заслуговує також на увагу і позиція української делегації в ООН, яка підтримала резолюцію цієї міжнародної організації про порушення прав людини в Білорусі. Це було виявом нової позиції української сторони у побудові політичного діалогу з білоруською стороною [24, 74]. Керівництво Білорусі також

намагалось не залишатись „в боргу”, називаючи революції в Україні та Грузії відкритим бандитизмом під прикриттям демократії.

Вже восени 2005 р. новий формат відносин між Україною та Білоруссю знову зазнав змін. Враховуючи низку зовнішніх та внутрішніх факторів, керівництво України намагалось зосередитись на економічному аспекті відносин, не акцентуючи уваги на політичних розбіжностях. Певним чином до перегляду української позиції призвів фактор впливу Росії, хоча частково це можна було також пояснити приближенням парламентських виборів в Україні.

Сьогодні Україна із тривогою сприймає події, які свідчать про посилення авторитарних, антидемократичних тенденцій у Білорусі, і вважає, що влада повинна припинити переслідування опозиції. Водночас, Україна з розумінням ставиться до вибору білоруського народу, що обрав президентом країни Олександра Лукашенка, і не може не зважати на цей факт. Відзначимо, що українські непарламентські політичні партії підтримували білоруську опозицію під час виборів Президента Білорусі, а потім засудили прихід до влади О. Лукашенка. Однак партії, які пройшли в Український парламент під час березневих виборів 2006 р., уникають відкритих протистоянь із правлячими колами Білорусі. Підтримуючи позицію європейських країн — членів ЄС щодо необхідності налагодження діалогу між опозицією та правлячими силами в Білорусії, Україна висловлюється за розвиток такого діалогу в форматі „круглого столу” та готова надавати усіляку підтримку для його встановлення.

2006—2008 рр. не принесли політичної розрядки у двосторонніх відносинах, тому цей період можна охарактеризувати як дипломатію „по умовчужанню”, коли сторони намагаються не акцентувати увагу на політичних розбіжностях, а вказують на успіхи в економічній сфері [25]. З кінця 2006 р. між Мінськом і Києвом постійно проходили переговори про організацію зустрічі у двосторонньому форматі на вищому рівні, однак така зустріч відбулась лише на початку 2009 р. Однією з причин відтермінування зустрічі традиційно була позиція білоруської сторони щодо порушення питання ратифікації Договору про державний кордон з питанням про український борг.

В цілому, до кінця 2008 р. спостерігався низький рівень політичних відносин, взаємна недовіра та неприйняття владними структурами українських реалій в Білорусі й білоруських — в Україні. Упродовж 2005—2008 рр. президенти України та Білорусі мали змогу лише тричі зустрітись в рамках саммітів глав держав—членів СНД. Цілком очевидно, що такий формат зустрічей не сприяв глибокому осмисленню двостороннього співробітництва і виведенню його на новий рівень.

Відліком якісно нового етапу розвитку двосторонніх відносин на рівні політичних контактів можна вважати 2009 рік, коли за ініціативи української сторони було інтенсифіковано політичний діалог на всіх рівнях. Реальний прорив в стосунках намітився вже з перших місяців 2009 р., коли поновився канал міждержавної комунікації на рівні глав держав. Так, президенти України та Білорусі провели дві робочі зустрічі 20 січня у Чернігові та 6 травня у Гомелі, а також 9 вересня — двосторонню зустріч у Кишиневі в рамках засідання РГД СНД. Президенти України та Білорусії зустрічались також 6 листопада 2009 р. в Києві в рамках офіційного візиту Президента Республіки Білорусь в Україну (4—6 листопада 2009 р.).

Порядок денний зустрічі президентів України і Білорусі 20 січня 2009 р. в м. Чернігові дозволяє говорити про реальне нове якісне наповнення українсько-білоруських стосунків. Зокрема, в рамках зустрічі були підписані: 1) Меморандум

про співпрацю в енергетичній сфері; 2) Консульська конвенція між Республікою Білорусь і Україною; 3) Меморандум між урядами і нацбанками Білорусі і України про напрацювання системи заходів з інтенсифікації двосторонньої торговельно-економічної співпраці в умовах світової фінансово-економічної кризи.

На зустрічі президентів України та Республіки Білорусь 6 травня 2009 р. окрім обговорення перспективних проектів співпраці і вирішення існуючих проблем, також йшлося про можливість підтримки Україною контакту Мінська з Брюсселем, зокрема, у форматі повноправної участі Білорусі в „Східному партнерстві”.

Можливість поглиблення координації спільних дій також можна відзначити в заявах А. Лукашенка на кишинівському саміті СНД, що відбувся 9 жовтня 2009 р. Спроби вироблення солідарної позиції Білорусі і України відносно Росії стали яскравим сигналом про готовність білоруської сторони піти далі в поглибленні контактів з Україною у сферах, які представляють досить великий інтерес для Російської Федерації.

Поза сумнівом, в цьому контексті найбільш змістовним був офіційний візит президента Білорусі А. Лукашенка до України 4—6 листопада 2009 р., в ході якого були підписані угоди: 1) Меморандум між МЗС України і МЗС РБ про взаємодію в реалізації взаємовигідних проектів у рамках ініціативи Європейського Союзу „Східне партнерство”; 2) Протокол про обмін ратифікаційними грамотами Консульської конвенції між Україною і Республікою Білорусь. Також під час перебування президента Білорусі в Україні була досягнута домовленість про ратифікацію договору про правове оформлення українсько-білоруського державного кордону і вирішення питання щодо боргових зобов'язань України шляхом надання пільгових цін на українську електроенергію, що поставляється до Білорусі.

Слід зауважити, що упродовж 2009 р. відбувались активні українсько-білоруські зустрічі на найвищому рівні. Так, 29—30 червня 2009 р. під час офіційного візиту Голови Верховної Ради України до Мінська відбулась зустріч керівників законодавчої влади; зустріч прем'єр-міністрів відбулася 12 червня 2009 р. в Києві в рамках робочого візиту Прем'єр-міністра РБ С. Сидорського до України. Глави зовнішньополітичних відомств обох країн зустрілись 8 грудня 2009 р. в Брюсселі в рамках першої зустрічі країн-учасниць зовнішньополітичної ініціативи ЄС „Східне партнерство”.

Президентські вибори в Україні в 2010 р. дещо змінили акценти в офіційному порядку денному двостороннього українсько-білоруського співробітництва. З приходом до влади Віктора Януковича значно потеплішали відносини між Києвом та Москвою, що припало на пік напруження у політичних російсько-білоруських відносинах. У цьому контексті знову призупинились процеси щодо вирішення хронічних проблем у двосторонньому співробітництві. Зокрема, незважаючи на той факт, що до травня 2010 р. білоруською стороною були реалізовані всі необхідні процедури з ратифікації та підписання Договору про державний кордон, до цього часу обмін ратифікаційними грамотами так і не відбувся. Зустріч двох президентів, яка планувалась в травні 2010 р. в м. Батурін Чернігівської області, не відбулась.

При цьому слід сказати, що у 2010 р. відбулось 5 зустрічей (у тому числі 2 візити) на найвищому рівні. За результатами переговорів 29 квітня 2010 р. в Мінську глави держав ухвалили спільну Заяву щодо необхідності виходу у двосторонніх відносинах на стратегічний рівень партнерства. Востаннє Президенти України та РБ

зустрічалися в рамках неформальної зустрічі глав держав—учасниць СНД 10 липня 2010 р. у м. Ялта.

Активного розвитку набуває і міжпарламентське співробітництво: як на рівні керівників парламентів, так і по лінії міжпарламентської комісії зі співробітництва Національних зборів Республіки Білорусь та Верховної Ради України (останнє в 2010 р. засідання відбулось у грудні у Мінську). Зустріч Голови Верховної Ради України В. Литвина з Головою Ради Республіки Національних зборів РБ Б. Батурою відбулася 7 квітня 2010 р. у м. Санкт-Петербург у рамках чергового засідання МПА СНД.

Остання зустріч Прем'єр-міністрів двох країн відбулася 21 травня 2010 р. в м. Санкт-Петербург у рамках чергового засідання РГУ держав—учасниць СНД. П'ять разів у 2010 р. зустрічались перші заступники Прем'єр-міністрів, у тому числі — в рамках проведення двох засідань (квітень, вересень) Міжурядової Українсько-Білоруської комісії з питань торгівельно-економічної співпраці. Регулярними є зустрічі голів зовнішньополітичних відомств України та Республіки Білорусь (у 2010 р. відбулись зустрічі у Сопоті, Мінську, Астані). Остання двостороння зустріч Міністрів закордонних справ України та РБ мала місце 8 вересня 2010 р. у Мінську в рамках робочого візиту Міністра закордонних справ України К.І. Грищенка до Республіки Білорусь [26].

Попри існування різних політичних режимів, зовнішньополітичних стратегій та наявність певних ускладнень у двосторонніх відносинах, Україна та Білорусь активно взаємодіють на міжнародній арені, зокрема в ООН, ОБСЄ, ЦЕІ, СНД, в рамках програми європейської ініціативи „Східне партнерство”, хоча позиції країн з цілої низки проблемних питань не є тотожними. Зауважимо, що Україна відмовилась приєднатися до санкцій ЄС відносно Білорусі, які вводили обмеження проти окремих посадових осіб.

Очевидним є те, що на розвиток Білорусі як суверенної держави справляє вплив російський чинник і для нинішнього етапу міжнародних відносин характерне наростання певних протиріч у відносинах між Мінськом та Москвою. Одна з найвідчутніших проблем полягає в запровадженні Росією ринкових цін на газ для всіх країн, у тому числі для Білорусі, економіка якої не здатна витримати ціну на газ навіть у \$80—90 за 1 тис. кубометрів, не кажучи вже про \$200—250. У зв'язку з такими обставинами, А. Лукашенко почав демонструвати певний економічний націоналізм, захищаючи національні інтереси Білорусі. І цей момент є важливим для України, оскільки він може стати основою для формування єдиної консолідованої позиції щодо транзиту газу, а також прямої взаємодії між лідерами обох країн.

На нинішньому етапі продовжується робота щодо розвитку регіональних зв'язків, активізувались добратимські зв'язки між містами і районами (угоди про партнерські відносини уклали понад сорок міст України та Білорусі). Мінськ і Київ активно взаємодіють по лінії боротьби зі злочинністю, охорони кордонів, у військово-технічній галузі. Традиційного характеру набуває діалог „Білорусь — Україна — Литва” в рамках взаємодії „Східного партнерства” [27].

Головним проблемним питанням двосторонніх відносин є завершення договірно-правового оформлення українсько-білоруського державного кордону. Слід зазначити, що питання кордону стояло на порядку денному упродовж 19 років незалежності обох країн. 12 травня 1997 р. президентом України Леонідом Кучмою та президентом Республіки Білорусь Олександром Лукашенко був підписаний До-

говір між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон, який Верховна Рада України ратифікувала 18 липня 1997 р. Білоруська сторона до 2010 р. зволікала з ратифікацією даного договору, пов'язуючи цей крок з необхідністю врегулювання фінансових відносин між двома країнами, що склалися за результатами зовнішньоекономічної взаємодії суб'єктів господарювання України та РБ в перші роки незалежності [28, 13].

У процесі переговорів 2001—2003 рр. Білорусь пред'являла вимоги Україні на \$100 млн, а Україна висловлювала готовність визнати тільки \$50 млн. При цьому українська сторона відмовилася надавати заборгованості статус державного боргу і ставити на порядок денний „пакетний розгляд” тематики кордону та боргів українських підприємств. У квітні 2005 р. Президент Білорусі знову наголосив, що розраховує врегулювати з Президентом України В. Ющенком питання про повернення українською стороною фінансової заборгованості, яка утворилася між країнами в 1992 р. після відмови від використання радянського рубля у взаєморозрахунках. „Білорусь не знімає питання про повернення Україною державного боргу, а який механізм вирішення цієї проблеми ми знайдемо, це вже справа наших урядів”, — сказав А. Лукашенко [29].

Для сучасних взаємовідносин між Україною та Білоруссю характерний активний політичний діалог на фоні динамічного розвитку *торгівельно-економічних зв'язків*. Білорусь була і залишається одним з основних торговельних партнерів України, посідаючи 4 місце серед країн СНД (після Російської Федерації, Туркменістану та Республіки Казахстан) та 9 місце серед країн світу (частка РБ у загальному товарообігу України з країнами світу становить 2,98%). У 1996 р. розпочала свою роботу Міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва, дев'ятнадцяте засідання якої відбулось 30 вересня 2010 р. у Мінську.

Українсько-білоруське економічне співробітництво спирається на договірно-правову базу, яка постійно доповнюється новими нормативними документами. Так, у 2010 р. було підписано 4 міжнародних договори економічного характеру [30].

Нагадаємо, що в середині 1990-х років в українсько-білоруських відносинах виникли певні непорозуміння та ускладнення, пов'язані з економічною кризою, що охопила пострадянські країни. Стала проросійська орієнтація Республіки Білорусь призвела до втрати українських позицій на білоруському ринку: тільки за період з 1992 до 1994 р. частка України в товарообігу Білорусі зменшилася з 21,5% до 11,3% [31, 482]. У 1994 р. торговельно-економічне співробітництво двох сусідніх держав послабло через недопостачання Україною білоруській стороні цукру та олії, а українській стороні від Білорусі — нафтопродуктів, мінеральних добрив, скла і тракторів. З 1995 р. спостерігається зростання обсягів торгівлі: якщо в 1995 р. зовнішньоторговий обіг між державами становив 741 млн доларів, то в першій половині 1997 р. — 601 млн. Загалом за 1997 р. торговельний баланс з Білоруссю перевищив 1,4 млрд доларів. У наступний період торговий оборот з Білоруссю за темпами та обсягами скоротився: у 2003 р. експорт становив 340,4 млн доларів, а імпорт — 343,6 млн. А у 2006 р. загальний обсяг товарообігу перевищив 1,8 млрд доларів. Загальний обсяг зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь у 2005 р. склав \$32,7 млрд, при цьому майже 6% у його структурі припадає на Україну [32].

Основними видами українського експорту в Республіку Білорусь є продукція АПК — 26%, продукція металургійної промисловості — 24,5%, хімічної промисловості — 17,4% та машинобудування — 18,6%. Останнім часом збільшився експорт

пшениці до Білорусі в 1,8 разів. За 2001 рік загальний імпорт товарів з Республіки Білорусь в Україну становив 407,1 млн доларів США і знизився порівняно з 2000 роком на 194,8 млн доларів, або на 32,4%. Основними видами білоруського імпорту в Україну є енергоносії — 40,3%, продукція АПК — 10,7%, машинобудування — 20,1%, легкої промисловості — 6,1% та продукція деревообробної промисловості — 3,6% [33, 7]. Збільшення експорту українських товарів у Республіку Білорусь відбулося завдяки збільшенню експорту продукції металургійної галузі, деревообробної, легкої промисловості та продукції АПК. З метою повернення втрачених позицій регулярно проводять засідання міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва та Координаційна Рада з питань реалізації міждержавної Програми довгострокового економічного співробітництва між Україною і Республікою Білорусь на 1999—2008 р., останні засідання відбулися в Гомелі (2007 р.) за участі прем'єр-міністрів обох країн.

У 2009 р. за обсягом товарообігу з Республікою Білорусь Україна займала друге місце серед країн СНД і четверте — в загальному обсязі зовнішньої торгівлі. У свою чергу, серед торговельних партнерів України Білорусь займала 7-е місце.

Основа білоруського експорту традиційно складають товари машинобудування, сільськогосподарська техніка, нафтопродукти, продукція харчової, хімічної промисловості. Основа імпорту з України склали металопродукція, електроенергія, фармацевтичні препарати, соняшникова олія, кондитерські вироби, будівельні матеріали.

Іншим важливим моментом, який наразі характеризує відносини України та Білорусі, є спільна участь у енергетичних проектах, які надають альтернативу енергетичній залежності від Росії. Зокрема, можливість українських чорноморських портів Мінськ почав використовувати для транспортування венесуельської нафти для переробки на білоруських НПЗ. Хоча на даний час обсяги транспортування є незначними, подібний досвід українсько-білоруської взаємодії засвідчує можливість напрацювання стратегічних напрямків майбутньої співпраці.

Особливо перспективним є співробітництво України та Білорусі в газовій сфері, враховуючи залежність обох країн від поставок природного газу з Російської Федерації. Попри наявність обопільного інтересу в альтернативних варіантах надходження блакитного палива, Мінськ на даному етапі доволі прохолодно ставиться до ідеї транзиту української електроенергії. У 2009 р. не було досягнуто розуміння в питанні можливості транзиту української електроенергії через територію Білорусі в країни Балтії. Поряд з певними технічними складнощами, така ситуація також обумовлювалась наявністю з білоруської сторони бажання купувати і продавати українську електроенергію, а не виступати її транзитером. Економічні інтереси вимагають більш рішучої позиції української сторони: Київ повинен переконати Мінськ, що імпорт вітчизняної електроенергії може носити взаємовигідний характер.

За результатами 2010 р. Білорусь стала п'ятою серед економічних партнерів України, натомість Україна посідає друге місце за обсягом товарообігу та третє за обсягом експорту серед країн — торгових партнерів Білорусі.

Упродовж останніх років білорусько-українська торгівля характеризувалась активною динамікою росту. У 2010 р. товарообіг Білорусі склав 4439,9 млн дол. США (148,9% до 2009 р.), обсяг білоруського експорту — 2562,3 млн дол. (151,5%), імпорту — 1877,6 млн дол. (145,5%) при позитивному сальдо 684,7 млн дол. [34]. Показники білорусько-української торгівлі наведені у таблиці 3, а українсько-білоруської — у таблиці 4.

Таблиця 3

Динаміка зовнішньої торгівлі Республіки Білорусь з Україною
(млн дол. США) [34]

Періоди	Товарообіг	Експорт	Імпорт	Сальдо
2008	4893,0	2777,9	2115,1	662,8
2009	2982,5	1693,1	1289,4	403,7
2010	4439,9	2562,3	1877,6	684,7

Таблиця 4

Обсяг товарообігу України з Республікою Білорусь [22]

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	891988,74	у 1,6 р.б.	939897,73	у 1,7 р.б.	-47908,99
2006	1222688,8	137,2	1255184,8	133,6	-32495,9
2007	1561387,0	127,7	1444792,4	115,1	116594,6
2008	2105576,7	134,8	2809645,7	194,4	-704069,1
2009	1258938,2	59,8	1692833,9	60,3	433895,8
2010	1899198,1	150,9	2567588,7	151,7	-668390,6
2011 (I півріч.)	954841,8	119,3	1675801,7	187,5	-720959,9

Як бачимо, за останні шість з половиною років (2005 — червень 2011 р.) зберігається негативне сальдо у зовнішній торгівлі України з Республікою Білорусь. Децю оптимістичнішою виглядає картина експорту-імпорту послуг України з Білорусією (таблиця 5).

Таблиця 5

Динаміка експорту-імпорту послуг України з Республікою Білорусь
(2005—2010 рр.) тис. дол. США [22]

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	47268,2	57939,7	81257,8	123253,8	85525,4	131837,7
Імпорт	23843,4	26973,3	35902,8	54651,0	43810,3	63268,5

У 2010 р. обсяг інвестицій з України в Республіку Білорусь склав 5,665 млн доларів США. Водночас, на сьогодні в Україні функціонує розгалужена мережа білоруських товаровиробничих підприємств, які здійснюють також ділерські та дистрибуторські функції [34].

Одним з основних напрямків, спрямованих на збільшення товарообігу між нашими країнами, є розвиток міжрегіонального співробітництва. Активно розвиваються відносини між Чернігівською і Гомельською, Волинською і Брестською, Київською і Мінською областями, а також містами Києвом в Мінськом. До першої п'ятірки регіонів України по товарообігу з Республікою Білорусь за 2010 р. входять м. Київ

(доля товарообігу 27,9%), Київська (10,9%), Дніпропетровська (9,7%), Донецька (7,4%), Львівська (5,9) області.

Отже, поточний стан українсько-білоруських відносин можна охарактеризувати як такий, що неповною мірою враховує національні інтереси обох держав, підлягає постійному впливу з боку зовнішніх факторів та міжнародних акторів. Виходячи з реалій сьогодення, важливим завданням для України постає необхідність створення механізму інтенсивного міждержавного діалогу. Україна може має стати одним із локомотивів виведення Білорусі з економічної ізоляції. Цьому може сприяти взаємна зацікавленість України та Білорусі у співпраці в енергетичній, транзитній та торговельній сферах, відновленні промислових коопераційних зв'язків. Україна може виступати посередником у налагодженні діалогу і нормалізації відносин Республіки Білорусь з Європейським Союзом, сприяти активному залученню Білорусі до процесів європейської інтеграції та виходу країни з політичної й економічної ізоляції. Одним із перспективних напрямів взаємодії України з Республікою Білорусь на міжнародній арені є поглиблення співпраці (у т.ч. і регіональної) в рамках реалізації програми ЄС „Східне партнерство”, зокрема у контексті підготовки спільних проєктів.

З метою активізації двосторонніх торговельних відносин, на думку експертів, доцільно було б порушити питання щодо розробки та укладання нових стратегічних домовленостей між Україною і Білоруссю у сфері економічної й транскордонної співпраці, які мають замінити Міждержавну програму довгострокового економічного співробітництва між Україною та Республікою Білорусь на 1999—2008 рр. й Угоду між Україною і РБ „Про економічне співробітництво на 1999—2008 рр.”. При цьому слід передбачити перспективи спільної участі в європейських програмах фінансової допомоги та транскордонної взаємодії [35].

Взявши курс на діалог та партнерство, розвиток політичних, економічних, культурних відносин із Білоруссю, доцільно також, на наш погляд, долучити Білорусь до проєктів зі створення Балто-Чорноморсько-Каспійського партнерства, яке має великі перспективи. Оновленню механізму розвитку відносин між Україною і Білоруссю та сусідніми державами може прислужитись створення газотранспортного консорціуму за участю України, Білорусі, Польщі та Словаччини, який створює умови для побудови незалежної моделі енергозабезпечення власних країн і членів ЄС.

Республіка Молдова посідає важливе місце у зовнішньополітичних та економічних інтересах України, що зумовлено багатьма факторами, в першу чергу, спільними кордонами та широкими можливостями у налагодженні всебічного взаємовигідного співробітництва. Суттєвим чинником розвитку двосторонніх відносин є те, що в Молдові проживає близько 600 тис. українців, а в Україні — понад 250 тис. молдаван, які в основному розселені в Одеській, Кіровоградській та Чернівецькій областях.

З'ясуванню питань розвитку відносин України та Молдови присвятили свої наукові праці В. Андрійко, О. Бабенко, Л. Гвоздик, О. Гончаров, А. Дірун, Н. Кожокару, В. Кулик, Г. Мельничук, В. Міхеєва, О. Нантой, Т. Нішкурова, В. Орлик, Г. Перепелиця, В. Смати, В. Степанов, О. Сушко та ін.

Україно-молдавський політичний діалог розпочався від часу проголошення обома республіками в серпні 1991 р. незалежності та взаємного визнання. Дипломатичні відносини були встановлені 10 березня 1992 р. Договірно-правова база двосторонніх відносин налічує понад 130 документів, з них 7 міждержавних договорів та угод, 59 — міжурядових, 65 — міжвідомчих, 16 договорів втратили чинність у зв'язку з закінченням терміну їх дії.

Розвиток політичних відносин було започатковано підписанням президентами України і Молдови 23 жовтня 1992 р. у Кишиневі Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво, який Верховна Рада України ратифікувала 1 листопада 1996 р., а парламент Молдови — 3 грудня цього ж року. 23 жовтня 1998 р. у Кишиневі відбулася робоча зустріч президентів України та Молдови, за результатами якої було підписано Договір між Україною і Республікою Молдова про економічне співробітництво на 1998—2007 рр. Під час офіційного візиту в Україну тодішнього Президента Молдови П. Лучінські 18 серпня 1999 р. сторони підписали Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон та Додатковий протокол по Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон про передачу у власність України ділянки автомобільної дороги Одеса—Рені в районі населеного пункту Паланка (Республіка Молдова).

Від 2001 р. спостерігається політика президента і уряду Республіки Молдова на зближення із Україною, зокрема, на здійснення скоординованих кроків, спрямованих на інтеграцію до європейських структур. В рамках Саміту країн Дунайсько-Карпатського регіону з питань охорони навколишнього середовища 30 квітня 2001 р. в Бухаресті відбулася перша робоча зустріч президента України Л. Кучми з новообраним президентом Республіки Молдова В. Вороніним, який на запрошення українського президента наніс офіційний візит в Україну 18—19 травня 2001 р. Під час переговорів були порушені актуальні питання двосторонніх відносин, намічені пріоритетні заходи, спрямовані на подальший розвиток співробітництва між Україною та Республікою Молдовою на засадах добросусідства і партнерства. Належна увага була приділена обговоренню механізмів забезпечення широкого спектру можливостей з метою активізації торговельно-економічного співробітництва.

Особливий наголос президент України Л. Кучма зробив на необхідності якнайшвидшого справедливого вирішення придністровської проблеми виключно мирними засобами на основі принципів Гельсінського Заключного Акту, забезпечення суверенітету та територіальної цілісності Республіки Молдова, дотримання загальноприйнятих міжнародних стандартів у сфері дотримання прав і свобод людини. Українська сторона підтвердила готовність створити всі необхідні умови для забезпечення транзиту через свою територію військового майна та озброєння Російської Федерації з території Республіки Молдова (Придністров'я). Результатом зустрічей та переговорів стало підписання президентами Спільної заяви та низки міжурядових та міжвідомчих угод про співробітництво у сферах юстиції, агропромислового комплексу, культури, науки і освіти, взаємних безвізових поїздок громадян України та Республіки Молдова.

У контексті реалізації домовленостей президентів України і Республіки Молдова 9—10 липня 2001 р. відбувся робочий візит в Україну прем'єр-міністра Республіки Молдова В. Тарлева. Головним політичним результатом цього візиту стала демонстрація практичної зацікавленості нового державного керівництва Молдови у поглибленні торговельно-економічного співробітництва з Україною, розширенні транскордонної та міжрегіональної співпраці, взаємодії двох країн у напрямку економізації їх відносин.

Політичні домовленості президента України Л. Кучми з президентом Республіки Молдова В. Вороніним невдовзі дали перші практичні результати: 12 липня 2001 р. парламент Республіки Молдова ратифікував Договір між Україною та Республікою Молдова про державний кордон і Додатковий протокол до нього від 18 серпня 1999 р. Цього ж дня Верховна Рада України ратифікувала Угоду між урядом України

та урядом Республіки Молдова про взаємне визнання і регулювання відносин власності, поклавши тим самим край довготривалому процесу ратифікації парламентами сторін важливих для обох держав документів.

Низка робочих зустрічей президентів України та Молдови відбувалася й упродовж 2002 р., зокрема під час тристоронньої зустрічі в Одесі президентів України, Російської Федерації та Молдови, а також Ялтинської зустрічі президентів країн — учасниць ГУУАМ. Протягом наступних років відбувались окремі візити, робочі зустрічі, ухвали різного рівня, які мали неоднозначні за своїм впливом результати.

Так, наприклад, двосторонні відносини між Києвом і Кишиневом у 2005—2006 рр., на думку В. Кулика, характеризувались тим, що Україна крок за кроком здавала свої позиції в багатьох важливих економічних питаннях. Зокрема, на початку 2006 р. Україна пішла назустріч Молдові у питаннях забезпечення поставок газу за рахунок квоти України, а також поставок електроенергії за зниженими тарифами. Водночас Київ відкрив український ринок для постачання молдавської алкогольної продукції після введення Росією заборони на ввезення молдавського вина. Більше того, українська сторона, дала згоду на діяльність Моніторингової місії ЄС на українсько-молдавському кордоні та впровадженні уніфікованого митного порядку на придністровській ділянці спільного кордону. При цьому експерти наголошують, що існування проблемних питань у авіаційному сполученні між Україною та РМ, залізничному сполученні через Придністров'я, проблеми блока Дністровської ГРЕС та Джурджулештського нафтотерміналу свідчать про свідоме затягування розв'язання проблемних питань в українсько-молдавських відносинах з боку офіційного Кишенева.

Аналітики підкреслюють, що тривалий час Кишенів з успіхом домагається від Києва участі у здійсненні тиску на Придністров'я без врахування його власних інтересів. „Молдавське керівництво прагне за чужий рахунок отримати певні преференції і заробити там, де Україна потерпає збитків”, — резюмує В. Кулик [36].

Перший за останні кілька років офіційний візит глави українського зовнішньополітичного відомства до сусідньої Молдови відбувся 6—7 липня 2011 р. Власне, як і перша за останні кілька років зустріч на найвищому рівні, що відбулась між Президентом України В. Януковичем з в.о. Президента Молдови, спікером парламенту М. Лупу також 7 липня 2011 р. Молдавський спікер відзначив, що його зустріч з Президентом України та візит Міністра закордонних справ України К. Грищенка до Кишенева 6—7 липня 2011 р., а також серйозна робота на рівні МЗС обох країн дають підстави говорити про перезавантаження у відносинах Молдови і України та „надання нової динаміки та якості нашим двостороннім відносинам як держав-друзів, сусідів”. Характеризуючи перспективу двосторонніх відносин, він наголосив, що Україна завжди була для Молдови важливим стратегічним партнером. „Є політична воля, взаєморозуміння, є гармонія у взаємовідносинах, а це створює фундамент, щоб від сьогодні співробітництво між нашими країнами рухалось зовсім у іншому ритмі”, — підкреслив М. Лупу [37].

В свою чергу українська сторона висловила готовність розглянути в дусі добросусідства та партнерства можливість відміни для громадян Молдови вимоги про наявність фінансового забезпечення перебування на Україні⁴. Не дочекавшись ухвален-

⁴ Влітку 2009 року Україна внесла Молдову до списку країн „міграційного ризику”, поряд з Туркменістаном, Узбекистаном, Киргизією, Таджикистаном, Албанією і низкою країн Африки, Азії та Південної Америки. Умовою для перетину українського кордону громадянами Молдови була необхідність підтвердження наявності фінансової спроможності у розмірі 12600 гривень або понад більше \$1600.

ня відповідного рішення, молдавські ЗМІ вже 7 липня 2011 р. розповсюдили інформацію про відміну Києвом цієї вимоги для молдавських громадян.

Слід також сказати, що ключовою проблемою у двосторонніх молдавсько-українських відносинах є питання врегулювання наслідків придністровського конфлікту. У межах придністровської проблеми залишаються невирішеним окремі аспекти двосторонніх економічних зв'язків і транзиту територією Молдови вантажів, оскільки у відносинах між Кишеневом і Бендерами існує невизначеність у питанні митного оформлення вантажів, котрі йдуть в невизнану республіку ПМР чи експортуються із неї, а також транзитом через її територію.

Як зазначають експерти, упродовж березня-квітня 2011 р., сторони, які так чи інакше були задіяні в процесі урегулювання Придністровського конфлікту (США, ЄС, Росія, Румунія), доклали певних зусиль, щоб ствердити свої позиції у регіоні, а також підготуватись до рішучих дій в майбутньому. Нічого не зробила і нічого не сказала тільки одна сторона — Україна. За їх баченням, Київ все більш дистанціюється від активної участі у вирішенні проблеми Придністров'я, залишаючись на позиції надання Тирасполю певної „широкої автономії“ у складі Молдови [38].

На відміну від пасивної дипломатії Києва у південно-західному напрямі, Бухарест вже сьогодні демонструє наявність усвідомленої наступальної зовнішньополітичної стратегії як щодо Молдови та Придністров'я, так і щодо України. Реалізація цієї стратегії створює реальну загрозу територіальній цілісності української держави. За баченням А. Чалого, українська дипломатія проявляє недопустиму пасивність на придністровському напрямі, де мусила б, навпаки, бути локомотивом всього процесу урегулювання, маючи найбільші можливості впливу на ситуацію та залишаючись перед найбільшими загрозами у випадку, коли ситуація не буде врегульована. При цьому він справедливо вказує на відсутність власної позиції Києва з важливих питань міжнародної безпеки, де Україна позиціонує себе в якості статиста, або сліпо слідує у кільватері Євросоюзу [38].

Під час візиту до Молдови у липні 2011 р. глава українського зовнішньоекономічного відомства Костянтин Грищенко підтвердив незмінність української позиції щодо придністровського врегулювання (територіальна цілісність Молдови й особливий надійно гарантований статус Придністров'я у її складі). Водночас міністр закликав молдовську сторону до гнучкості в діалозі з Тирасполем, особливо у вирішенні питань, що мають важливе соціально-економічне значення для населення, яке живе по обидва боки Дністра. Попри фактичний старт виборчої кампанії в Придністров'ї та абсолютне небажання що-небудь чути про переговори з Кишиневом, К. Грищенко вдалося знайти аргументи для отримання згоди Ігоря Смірнова допустити на територію невизнаної республіки молдовського прем'єр-міністра Влада Філата й провести з ним неофіційну зустріч [39].

В процесі зустрічі 7 липня 2011 р. В. Януковича з М. Лупу українська сторона черговий раз зазначила незмінність своєї позиції щодо врегулювання молдавсько-придністровського конфлікту, підкресливши, що будь-яка модель урегулювання має вирішуватися виключно політичними засобами в межах існуючого формату „5+2” (Молдова та Придністров'я — як сторони конфлікту, Росія та Україна — як країни-гаранти, ОБСЄ — як посередник, ЄС та США — як спостерігачі) [40].

За оцінками експертів, сьогодні за потужної підтримки Заходу відбувається експансія Румунії щодо Молдови та України. З огляду на потенційну небезпеку, Україна має відкоригувати свою зовнішню політику на південно-західному напрям-

ку. Ця політика має бути орієнтована на проведення системи заходів, спрямованих на протидію агресивним закликам та войовничій риторичі Румунії, збереження Молдови у якості буфера між Україною та Румунією, зрештою, зміцнення позицій України у Придністров'ї. При цьому Києву слід враховувати позицію з придністровського урегулювання керівництва ПМР та Кремля.

За баченням фахівців, певна пасивність української сторони у врегулюванні придністровського конфлікту пояснюється тим, що власними силами змінити існуючу ситуацію Київ не зможе. Лише залучення на свій бік „російського ресурсу” дозволить Україні зберегти статус регіональної держави, зупинивши подальшу експансію Румунії на Схід. Водночас експерти вказують на недопустимість пасивної позиції України в якості стороннього спостерігача, нездатного відстоювати свої зовнішньополітичні інтереси, оскільки це може призвести до втрати впливу України на ситуацію в регіоні та відсування її на периферію конкурентної боротьби у Чорноморсько-молдовській та Придунав'ї [38].

Одним з нерозв'язаних питань в українсько-молдовських відносинах тривалий час залишалось питання демаркації центральної (придністровської) ділянки українсько-молдовського кордону і визнання власності. 30 червня 2011 р. було підписано українсько-молдавський Акт на визначення та закріплення на місцевості кордонів ділянки автомобільної дороги Одеса-Рені. Через 12 років після підписання відповідних документів молдовська сторона нарешті виконала свої договірні зобов'язання, передавши Україні акт на право власності на землю під 7,7-кілометровим відтинком дороги Одеса-Рені в районі н.п. Паланка⁵. За експертними оцінками, остаточне вирішення питання з дорогою в районі н.п. Паланка зняло напругу, яка нагромадилася останніми роками, та взаємну втому в відносинах двох країн, а також розблокувало політичний діалог між ними.

Фахівці вважають, що існує низка чинників, які обумовлюють гнучкий підхід Кишинєва до вирішення двосторонніх проблем. „По-перше, всього кілька тижнів тому в Молдові завершилися місцеві вибори, причому досить успішно для партій, котрі входять у правлячу коаліцію. По-друге, зіграв свою роль європейський чинник: практично кожен європейський полісмейкер, який відвідував Молдову останніми роками... акцентував увагу на нормалізації відносин із Україною. По-третє, попри численні спроби молдовської влади продемонструвати успіх на російському напрямі, Москва чітко дає зрозуміти, що прем'єр-міністра Молдови Влада Філата поки що, м'яко кажучи, там не чекають. По-четверте, Кишинєву було необхідно черговий раз заручитися підтримкою Києва в питанні придністровського врегулювання й не допустити створення українсько-російського тандема на цьому напрямі. Ну й, по-п'яте, молдовському міністру закордонних справ Юрію Лянке вкрай важливо було реабілітуватися перед українським колегою за свою відмову відвідати в червні нинішнього року Одесу для проведення консультацій у форматі Україна—Росія—Молдова на рівні глав зовнішньополітичних відомств”, — зазначає А. Лазаренко [39].

Актуальним питанням в українсько-молдовських відносинах, у розв'язанні якого зацікавлена Україна, залишається необхідність демаркації кордону в районі буферного вузла Дністровської ГЕС-2, де частина технологічних споруд станції розташова-

⁵ Водночас прагнучи нейтралізувати невдоволення різних політичних сил щодо передачі Україні прав власності на ділянку автодороги, міністр закордонних справ та євроінтеграції Молдови Ю. Лунке розцінив підписаний акт скоріше як технічний, а не політичний документ, що був укладений внаслідок взяття молдовською стороною зобов'язань по договору 1999 року про державний кордон.

4.3. Головні виміри відносин України з сусідніми державами—членами СНД

на на правому березі Дністра. Молдова завершує будівництво міжнародного порту Джурджулешть, і потребує від України, відповідно, додатково кілька гектарів водної поверхні р. Дунай [41]. Це питання є одним із ключових і для Молдови, як у контексті щонайшвидшого врегулювання Придністровського конфлікту, так і з погляду відсутності юридично оформленого кордону з Румунією.

Незважаючи на більш ніж очевидні практичні результати візиту високого рівня до Кишинева та наступну зустріч на рівні глав держав влітку 2011 р., до остаточного вирішення основних проблем українсько-молдовських відносин нашим країнам належить пройти ще досить довгий і тернистий шлях. Оскільки ж інтерес Києва до відносин із Молдовою і тематики придністровського врегулювання швидше спорадичний, ніж системний, очікувати в найближчому майбутньому якихось нових проливів навряд чи варто.

Україна насьогодні виступає ключовим *торгівельним партнером* Республіки Молдова, здійснюючи постачання до неї електроенергії, нафтопродуктів, вугілля, транзит газу, сировини для підприємств, металопродукції, труб, медикаментів, кондитерських, хлібобулочних та тютюнових виробів, продукції деревообробної промисловості, меблів тощо. Україна посідає друге місце за обсягом імпорту до Республіки Молдова і третє за товарообігом після Російської Федерації та Румунії. Питома вага України у зовнішньоторгівельному обігу Молдови склала 11,4%. Показники товарообігу України з Республікою Молдова наведені у таблицях 6,7 [22].

Таблиця 6

Структура зовнішньої торгівлі товарами між Україною та Республікою Молдова

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	679091,64	102,82	84159,39	125,10	594932,25
2006	671230,5	98,9	122409,0	145,5	548821,5
2007	911306,1	135,8	168246,1	137,5	743060,0
2008	1171987,3	128,6	169569,7	100,8	1002417,6
2009	693621,2	59,2	52058,9	30,7	641562,3
2010	713525,6	102,9	73639,6	141,5	639886,0
2011 (I півріччя)	363663,9	113,8	41533,6	119,2	322130,3

Таблиця 7

Динаміка експорту-імпорту послуг України з Республікою Молдова (2005—2010рр.) тис. дол. США

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	33724,3	35266,7	53390,8	68935,1	54668,8	67099,4
Імпорт	15322,6	25086,1	29855,7	47211,9	22784,1	29144,0

Обсяг інвестицій із Республіки Молдова, що надійшли до України станом на 01.01.2011 р., складає 27,781 млн дол. США. Сферами інвестування є: промисловість — 4,645 млн дол. США, сільське господарство — 0,056 млн дол. США, оптова та роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами та послуги з ремонту — 3,204 млн дол. США, охорона здоров'я та соціальна допомога — 13,550 млн дол. США. В свою чергу, із України до Республіки Молдова станом на 01.01.2011 р. надійшло 15,226 млн дол. США. Сферами інвестування були: інжиніринг та надання послуг підприємцям — 14,701 млн дол. США; оптова та роздрібна торгівля, ремонт автомобілів, побутової техніки, тощо — 0,248 млн дол. США [42].

Важливим аспектом двосторонніх відносин є митне прикордонне співробітництво. Тривалий час Молдова пропонувала створити спільні прикордонні та митні пости задля попередження „придністровської контрабанди” [43]. Наразі на спільній частці кордону діє моніторингова місія ЄС.

Співпраця між Україною і Республікою Молдова у період незалежності обох держав відбувалась також у напрямках енергетичного, військового, науково-технічного та гуманітарного співробітництва. Зокрема, у червні 2010 р. було підписано Протокол між Міністерством освіти і науки України та Міністерством просвіти Республіки Молдова про співробітництво в галузі освіти на 2010—2011 та наступні навчальні роки. Перспективним напрямом для спільної роботи України і Молдови є СНД та ініціатива ЄС „Східне партнерство”.

Сьогодні Молдова переживає глибоку та непередбачувану за наслідками політичну кризу. Після подій 2009 р., коли президент Володимир Воронін склав з себе повноваження, країна вже тривалий час дестабілізована. У вересні 2010 р. був проведений референдум для визначення форми виборів президента Молдови (сьогодні його призначає парламент), що був визнаний недейсним через занижку явку виборців [44]. Така ситуація, безумовно, негативно впливає не лише на внутрішню, але й на зовнішню політику країни. Якщо після відставки В. Вороніна вектор європейської інтеграції та поглибленої співпраці з Румунією лише посилюється, то вирішення придністровської проблеми та налагодження стосунків з Україною, здається, не є пріоритетами молдавської влади.

Насьогодні стан двосторонніх відносин між Україною та Молдовою можна характеризувати як задовільний. Країни не мають суттєвих конфліктних питань, а всі існуючі можуть бути вирішені за столом переговорів. При реалізації зовнішньополітичних інтересів Україна виходить з попередніх історичних зв'язків, вбачаючи за доцільне переводити їх на відповідну політико-правову, цивілізовану основу. Втім, Україні варто звернути увагу на латентні регіональні загрози, пов'язані з активною румунізацією Молдови, які можуть викликати загострення придністровського конфлікту.

Таким чином, в українських інтересах першочерговими серед державних пріоритетів мають бути незалежність, суверенність Української держави; досягнення високого рівня економічного розвитку та чільного місця в гармонійному розвитку відносин між державами — географічними сусідами. Нагальним завданням сьогодні є надання особливої уваги розвитку двосторонніх відносин з країнами сусідами — членами СНД, які визначено стратегічними. Водночас Київ послідовно виступає проти перетворення СНД на конфедерацію чи федерацію нового типу, а розглядає її як міждержавний форум для активного двостороннього та багатостороннього співробітництва, передусім економічного характеру.

Використані джерела та література:

1. Бодрук О.С. Структури військової безпеки: національний та міжнародний аспект. Монографія — К.: НІПМБ, 2001. — 300 с.; Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944—1996 рр.). — К.: Освіта, 1998. — 176 с.; Зленко А.М. Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів. Виступи, промови, інтерв'ю, статті. — К.: Преса України, 2002. — 346 с.; Литвин В.М. Україна: Європа чи Євразія? — К.: Лі-Терра, 2004. — 512 с.; Саски О. Вступ до НАТО — стратегічний вибір України. — К.: Вид-во „Інститут трансформації суспільства”, 2008. — 192 с.
2. Кудряченко А.І. Політична історія України ХХ століття: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А.І. Кудряченко, Г.І. Калінічева, А.А. Костира. — К.: МАУП, 2006. — 696 с. — С. 525.
3. Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/53635.htm>
4. Kapusniak T. Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie — Warszawa-Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2008. — 319 с.
5. Касьянов Г.В. Україна 1991—2007: нариси новітньої історії. — К.: Наш Час, 2008. — С. 104.
6. Газін В.П., Котилів С.А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945—2002) — К.: Либідь, 2004. — 624 с. — С. 311.
7. Діак І.В. Україна-Росія (Історія та сучасність) — К.: ВАТ „Книжкова друкарня наукової книги”, 2001.
8. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією д-ра іст. наук, професора А.І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2009. — С. 169.
9. Kozakewicz J. Rosja w polityce niepodległej Ukrainy — Warszawa: ISP PAN, 1999 — С. 111.
10. Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/53635.htm>
11. Михальченко М. Реваншизм як прояв геополітики: погляд з України (частина II) // Дискусійний клуб САММІТ. — Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/vneshnjaja-politika/1694-revanshizm-jak-projav-geopolitiki-pogljad-z-ukraini-2.html>
12. Михальченко М. Реваншизм як прояв геополітики: погляд з України (частина I) // Дискусійний клуб САММІТ. — Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/vneshnjaja-politika/1682-revanshizm-jak-projav-geopolitiki-pogljad-z-ukraini-1.html>
13. Закон України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України” // Відомості Верховної Ради України — 2010. — № 40. — Ст. 527, Офіційний сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>
14. Российско-украинские отношения: взгляд украинских НПО (Части I—IV) // Дискуссионный клуб САММІТ. — Режим доступу: www.dc-summit.info.
15. „Счастливы браки” России и Украины завершился. — Facenews. — 2011. — 16 августа. — Режим доступу: <http://facenews.ua/14715/schastlivij-brak-rossii-i-ukraini-zavershilsja.html>
16. Азаров розповів про Україну в Митному Союзі. // Економічна правда. — 2011. — 10 серпня. — Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2011/08/10/294542>
17. ІХ засідання Українсько-Російського форуму „Друга хвиля світової кризи і перспективи українсько-російських економічних відносин”. — Режим доступу: <http://photo.unian.net/ukr/themes/25260>
18. Інформаційна довідка про українсько-російські зустрічі і візити на високому та найвищому рівні в 2010 році. // Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/53637.htm>
19. Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/53635.htm>
20. Основні коротко- та середньострокові завдання у сфері двостороннього співробітництва України з Російською Федерацією // Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/53636.htm>
21. Стан торговельно-економічного співробітництва між Україною і Російською Федерацією (2009 р.) // Міністерство економіки України. — Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/rus/3532.html

22. Державна служба статистики. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
23. Карасьов В. Україна—Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. — 2010 — 20 березня. — Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/ukrayina_rosiya_nesimetriчне_partnerstvo-59576.html
24. Мельяницов Д., Казакевич А. Геополитический поворот: политика Минска в отношении Литвы и Украины после президентских выборов 2006 // Lithuanian Foreign Policy Review. — 2008. — № 20 — С. 69—83.
25. Максак Г. Украинско-белорусские отношения: на пороге грядущих изменений. // Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень. — Режим доступу: www.pfirs.org
26. Посольство Республіки Білорусь в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.ukraine.belembassy.org/rus/relations/>; Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/51466.htm>
27. Посольство Республіки Білорусь в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.ukraine.belembassy.org/rus/relations/>
28. Szeptycki A. Stosunki między Ukraina i Republika Białorusi: uwarunkowania, stan, perspektywy // PISM research papers. — 2006. — №1.
29. Белорусские новости. — 2006. — 29 сентября .
30. Посольство Республіки Білорусь в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.ukraine.belembassy.org/rus/relations/trade/>
31. Чекаленко, Л.Д. Зовнішня політика України. — К.: Либідь, 2006.— с. 482.
32. Посольство Республіки Білорусь в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.belembassy.org.ua/>
33. Беларусь в цифрах: Статистический справочник. — Минск: Министерство статистики и анализа Республики Беларусь, 2006. — С. 7.
34. Посольство Республіки Білорусь в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.ukraine.belembassy.org/rus/relations/>
35. Засадко В. Інституційний базис стимулювання розвитку економічної співпраці України з Республікою Білорусь // Стратегічна панорама. — 2008. — № 3 (8) — С. 219—224.
36. Кулик В. Украинско-молдавские отношения. // Евразийский дом. Информационно-политический портал. — Режим доступу: <http://www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=861>
37. Украинско-молдавские отношения // Аналитик. Киевский центр политических исследований и конфликтологии / 22 липня 2011 — Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/ext/4e2418efc8df5/>
38. Французов Ф. Тирасполью остается смотреть, как Киев играет мускулами, которых нет // Дискуссионный клуб САММИТ — Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/vneshnjaja-politika/1535-tiraspolju-ostaetsja-smotret-kak-kiev-igraet-muskulami-koto1535-ti.html>
39. Лазаренко А. Україно-молдовський ренесанс: увечері Паланка — вранці візит // Дзеркало тижня. Україна. — 2010 — №26 — 15 липня — Режим доступу: <http://dt.ua/articles/84540>
40. Украинско-молдавские отношения // Аналітик. Киевский центр политических исследований и конфликтологии. — 22 липня 2011 — Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/current-comment/ext/4e2418efc8df5/>
41. Кулик В. Украина—Молдова: отношения с оглядкой на выборы. — Зеркало Недели. — 2009. — № 4. — 14—20 ноября. — с. 4.
42. Посольство України в Республіці Молдова. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/moldova/ua/24612.htm>
43. Мельничук Г. Україна — Молдова: проблеми та перспективи двосторонніх відносин (90-ті рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст.) / Мельничук Г. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004 — 348 с. — (Збірн. наук. статей. Питання історії України; Т. 7) — С. 98.
44. Кулик В. Стабільна нестабільність Молдови // Зеркало Недели. — 2010. — № 33. — 11—17 сентября . — С. 5.

4.4. Стратегіями взаємин України з країнами Вишеградської групи

Сучасний стан розвитку міжнародних відносин України ставить на порядок денний необхідність формування та становлення багатофакторних відносин України з країнами Східної Європи. Особливе місце у зовнішньополітичній стратегії нашої держави посідає розвиток взаємин з країнами Вишеградської групи, три з яких — Польща, Угорщина та Словаччина — є нашими безпосередніми сусідами, що надає можливість ефективно використати цей факт для реалізації потужних міжрегіональних проєктів.

Широкі можливості для всебічного взаємовигідного співробітництва між Україною та країнами Вишеградської четвірки обумовлені багатьма об'єктивними факторами: наявністю спільних кордонів (з трьома країнами); глибокими історичними та культурними зв'язками наших народів; відсутністю будь-яких взаємних територіальних претензій; традиційними господарськими зв'язками, взаємодоповнювальним характером національних економік; спільністю політико-стратегічних інтересів, активним співробітництвом у всіх сферах суспільного життя між двома державами та існуванням української національної меншини в Польщі, Словаччині, Угорщині та Чехії та представників польської, словацької, угорської і чеської меншин — в Україні.

Дослідження зв'язків України з країнами Вишеградської групи спрямовані, здебільшого, на розгляд питань транскордонного співробітництва та євроінтеграційних процесів (О. Гарасюк, З. Герасимчук, І. Журба, О. Замора, Н. Колінько, С. Кулина, О. Лютак, Ю. Макар, Р. Мадяр, Н. Мікула, С. Науменко, І. Олексіюк, В. Пила, Є. Рябін, Т. Терещенко, Р. Ткач, О. Чмир, О. Урбан Ю. Шолох та ін.).

Українсько-польські відносини з моменту отримання незалежності нашою державою в 1991 році без перебільшення можна характеризувати як особливі партнерські. З одного боку, досвід демократичних перетворень в Польщі з 1989 р. був для України певним прикладом до наслідування, з іншого — польська політична еліта приділяла дуже багато уваги розвитку європейського вектора інтеграції України.

В цьому контексті символічно, що саме Польща 2 грудня 1991 р. першою визнала державну незалежність України серед іноземних держав. 4 січня 1992 р. між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини на рівні посольств. Становлення польсько-українських відносин відбувалося під час міжнародної ізоляції України, спричиненої наслідками дезінтеграції Радянського Союзу, і саме в цьому контексті можна говорити про виважену та далекоглядну позицію Польщі щодо зв'язків з Україною [1, 115]. При цьому слід наголосити на динамічному, поступальному характері розвитку українсько-польського співробітництва, що обумовлюється збігом національних інтересів країн-сусідів у багатьох сферах, їхніми глибинними історичними та культурними зв'язками.

Договірньо-правова база між Україною та РП налічує 125 міжнародних договорів та належним чином регулює більшість сфер українсько-польського співробітництва. Важливою її складовою є двосторонні домовленості між суб'єктами адміністративно-територіального устрою України та РП, яких загалом налічується понад 450 [2].

Різні аспекти українсько-польських відносин стали предметом наукових розвідок О. Бабак, І. Бабець, В. Борщевського, В. Гевко, Є. Голибарди, Д. Горуна, І. Гудзеляк, І. Гуцуляка, В. Дударьова, Г. Зеленько, О. Знахоренко, Т. Капушняка, К. Кінд-

рата, В. Кирилича, Н. Климець, Л. Ковач Є. Козакевича, В. Колодяжної, А. Кровяка, О. Кукуруз, М. Лазарука, В. Мельник, В. Моцока, Я. Ошуркевич, Є. Савельєва, С. Стоєцького, С. Трохимчика, І. Цепенди, С. Чеботаря, Л. Чекаленко, Р. Федана, С. Швидяка та ін.

У процесі розвитку українсько-польських відносин можна умовно виділити три періоди: *перший* (1992—1993 рр.) — встановлення контактів, „відкриття” України для широкого загалу польської політичної еліти, підписання перших двосторонніх документів, обопільне вивчення потенційних можливостей для співробітництва; *другий* (1993—1999 рр.) — розвиток договірно-правової бази, виведення двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства; *третій* (1999 — с.д.) — зі вступом Польщі до НАТО та набуттям членства в Європейському Союзі остаточно формується роль Варшави як одного з найважливіших партнерів України на міжнародній арені, активного та послідовного партнера України у питаннях європейсько-го вибору нашої держави [3].

Важливим етапом у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Республіки Польща 18—19 травня 1992 р., під час якого було підписано міждержавний Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Результатом офіційного візиту в Україну Президента Польщі Л. Валенси 24—25 травня 1993 р. стало створення Консультативного Комітету Президентів України і Республіки Польща. Як засвідчив подальший досвід, діяльність Комітету істотно вплинула на активізацію динаміки двостороннього співробітництва [4, 9].

У той же час перша половина 90-х років характеризувалась значним впливом Росії та країн Заходу на двосторонні відносини України та Польщі. Маючи на своїй території російські військові бази та, в той же час, прагнучи вступити до НАТО, Польща змушена була враховувати „російський чинник” та балансувати у зовнішньополітичному напрямі. Про це свідчить і відтермінування підписання з Україною польською стороною Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, оскільки Варшава від весни 1992 р. проводила переговори з Росією про дату виведення російських військ із території Польщі.

Ігнорування на першому етапі владними колами Республіки Польща можливості потужної військово-політичної співпраці з Україною ускладнювало двосторонній політичний діалог. Зі свого боку, Україна не підтримувала ідею розширення НАТО на Схід за рахунок надання членства Польщі. Як наслідок — керівництво Польщі не допомогло Україні з входженням до Вишеградської групи та в реалізації проекту створення зони безпеки і стабілізації у Центрально-Східній Європі, пропаговане Президентом України Л. Кравчуком у 1993 р. Водночас, реалізуючи свої зовнішньополітичні пріоритети, орієнтовані на розвиток відносин з Брюсселем, Польща приєдналась до позицій Заходу про ядерне роззброєння України. Все це і зумовило ту напруженість в українсько-польських відносинах, яка спостерігалась до 1995 р. [5, 119—124]. Лише після отримання гарантій безпеки від Заходу, підписання Україною програми НАТО „Партнерство заради миру” та початком процесу ядерного роззброєння Варшава почала відновлювати стосунки з Києвом. У свою чергу, Київ змінив ставлення до вступу Польщі до Північноатлантичного альянсу.

Важливе значення для розвитку двосторонніх відносин мало підписання 25 червня 1996 р. Спільної Декларації Президента України і Президента Республіки Польща, де чітко була сформульована ідея про стратегічне партнерство між Україною і

Польщею. З цього моменту двосторонні відносини почали набувати динаміки. Регулярно відбувалися офіційні зустрічі президентів та прем'єрів Польщі та України, нормою стали зустрічі між посадовцями різного рівня цих країн. 21 травня 1997 р. голови обох держав підписали спільну неформальну Декларацію до згоди єднання [6, 74].

Як зазначає В. Бочаров, основні завдання польської політики щодо України полягали в поглибленні стратегічного партнерства як одного з пріоритетних напрямків зовнішньої політики, підтримці зближення з європейськими структурами, привертання якнайбільшої уваги США та ЄС до утвердження України в її європейському виборі, прямиї підтримці процесів трансформації та внутрішніх реформ. Відносини з Україною розглядалися як такі, що мають ключове стратегічне значення для безпеки Польщі та стабільності регіону Центрально-Східної Європи, сприяють зміцненню європейської безпеки [7, 279]. Слід зазначити, що ідея і практика розвитку партнерських відносин з Україною поділялася й послідовно розвивалася правлячими коаліціями як правого, так і лівого спрямування.

Водночас Польща була зацікавлена в статусі держави, що поширює західноєвропейську політику на пострадянські країни, оскільки саме цей статус надав вагомості її голосу на міжнародній арені [8, 64,74; 9]. Згадані завдання польської політики виходили далеко за двосторонні рамки і спрямовувалися на сприяння приєднання України до загальноєвропейських процесів. Цьому мали слугувати Постійна польсько-українська конференція з питань європейської інтеграції, Польсько-американсько-українська ініціатива співпраці, ідея залучення України до миротворчих операцій НАТО та до процесу інтеграції з євроатлантичними структурами, підтримка якнайшвидшого прийняття України до ВТО [7, 279; 8,75].

Цілеспрямований розвиток польсько-української політичної взаємодії дозволив Україні заручитися підтримкою Польщі у налагодженні діалогу зі США та провідними державами Європи. При цьому слід зазначити, що у Стратегії національної безпеки Польщі було задекларовано підтримку Варшавою євроатлантичних устремлень України, зокрема, в рамках продовження політики „відкритих дверей” до НАТО [9; 10]. Про наближення України до НАТО свідчить і створення в 1998 р. польсько-українського батальйону POLUKRBAT у Перемишлі, який пізніше брав участь у здійсненні миротворчої місії в Косово. Коли у 1999 р. Польща стала членом Організації Північноатлантичного договору (НАТО), питання інституціонального забезпечення безпеки України залишалося ще невизначеним.

Під час другої президентської каденції Леоніда Кучми політична ситуація в Україні дещо ускладнилася: у новому уряді міністром закордонних справ став Анатолій Зленко, який почав розвивати тісні стосунки з Росією, а „стратегічне партнерство” з Польщею замінив „добросусідськими відносинами” [11].

Політична криза в Україні та втрата її авторитету на міжнародній арені не давали змоги Польщі виконувати роль партнера й адвоката України у відносинах з НАТО та Європейським Союзом. Варшава, хоч і висловлювала своє занепокоєння з приводу внутрішньої ситуації в Україні та її дистанціювання від Європи, однак не мала наміру відмовлятися від стратегічного партнерства. Польське керівництво не раз звертало увагу на відсутність динаміки у процесі проведення політичних і економічних реформ в Україні, що ускладнювало розвиток стратегічного партнерства між державами.

У цій ситуації, наприкінці 2002 р. Польща подала ЄС як неофіційний документ Концепцію щодо стратегії координації діяльності з надання допомоги Сходу залеж-

но від ступеня зацікавленості цими країнами європейською інтеграцією. З набуттям членства Польщі в ЄС у 2004 р., Варшава звернулася до Брюсселя з пропозицією, щоб ЄС запропонував Україні перспективу членства.

Події, пов'язані зі зміною політичних еліт в Україні внаслідок проведення президентських виборів у 2004 р., в Польщі сприйняли з розумінням, а окремі польські політики навіть брали участь у акціях протесту на Майдані Незалежності. Слід особливо відзначити конструктивну роль польської сторони у врегулюванні політичної кризи в Україні, що виникла після другого туру виборів Президента України. Йдеться, насамперед, про участь тодішнього Президента А. Квашневського як міжнародного посередника у „круглому столі” (26 листопада, 1 та 6 грудня 2004 р.).

З обранням на посаду Президента Республіки Польща Леха Качинського в 2005 р. Варшава утримала позицію промоутера України на міжнародній арені, у тому числі східної політики Європейського Союзу і НАТО, а також сприяла впровадженню різних спільних проєктів, зокрема польсько-української ініціативи співпраці EURO 2012.

В грудні 2006 р. Польща приєдналась до ініціативи України та Грузії щодо створення Співдружності демократичного вибору — об'єднання, спрямованого на поширення демократичних цінностей. У 2008 р. Польща поряд зі Сполученими Штатами була активним апологетом надання Україні та Грузії Плану дій щодо членства в НАТО.

Не надто сприятливі позиції України стосовно вступу до Європейського Союзу і НАТО супроводжувались новими ініціативами Польщі, яка, здається, все більше відходила від своєї колишньої ролі регіонального лідера у Центральній-Східній Європі на користь східної політики ЄС. Цей пріоритет зовнішньої політики Польщі був реалізований у 2008 р. у спільній польсько-шведській ініціативі „Східне партнерство”, яка передбачала поглиблення відносин країн ЄС з сусідніми країнами Східної Європи та Південного Кавказу¹.

У 2008 р. було розпочато розробку інноваційних та системних форматів двосторонньої співпраці, які повинні були відповідати сьогоднішньому високому рівню стратегічного партнерства між Україною та Польщею. Наприклад, було введено новий формат засідань Ради МЗС України та МЗС Польщі. З метою визначення пріоритетних заходів двох сторін на найближчу перспективу було запроваджено практику підписання Дорожніх карт українсько-польського співробітництва на дворічні терміни, зокрема було розроблено принципово новий проєкт Дорожньої карти українсько-польського співробітництва на 2009—2010 рр.

Характерними рисами сучасного стану українсько-польських міждержавних взаємин є активізація двостороннього діалогу на вищому рівні, яка спрямована на наповнення існуючого стратегічного партнерства реальним прагматичним змістом; активна робота розгалуженої мережі постійних інституційних механізмів двостороннього співробітництва; розвиток нових та удосконалення існуючих форм співпраці [12].

Так, після президентських виборів в Україні та Польщі в 2010 році новообрані глави двох держав Віктор Янукович та Броніслав Коморовський підтвердили обов'язкову зацікавленість у розвитку українсько-польських взаємин. Про це йшлося під

¹ Запровадження програми „Східне партнерство”, яке почалося після саміту Європейського Союзу в Празі (7 травня 2009 р.), передбачає фінансову допомогу, торгівельне співробітництво й вирішення питання щодо спрощення візового режиму для шести країн: України, Грузії, Молдови, Вірменії, Азербайджану, Білорусі

час зустрічі президентів під час Ялтинської конференції в Криму в жовтні 2010 р. У 2011 р. Президенти України і Польщі зустрічались в рамках Економічного форуму в Давосі (27—28 січня 2011 р.), в рамках проведення зустрічі високого рівня „Київський саміт з питань безпечного та інноваційного використання ядерної енергії” (19 квітня 2011 р.), а також під час державного візиту Президента України В. Януковича до Республіки Польща 3—4 лютого 2011 р. та 27 травня 2011 р. в рамках проведення XVII Саміту глав держав Центральної Європи (м. Варшава). Активізувались останнім часом українсько-польська взаємодія на міжурядовому рівні [12], міжпарламентські зв'язки та співпраця апарату РНБО України з Бюро національної безпеки Республіки Польща [13].

Постійними і результативними є зустрічі глав зовнішньодипломатичних відомств України К. Грищенка та Республіки Польща Р. Сікорського в рамках робочих візитів та міжнародних заходів [14]. Так, під час робочого візиту К. Грищенка до Польщі 25 лютого 2011 р. було підписано декларацію про створення Українсько-Польського форуму партнерства, який є своєрідною платформою для відкритого обміну думками та розвитку максимально конструктивного українсько-польського діалогу, що спирається на факти і наукові дослідження історичного минулого та аналіз сучасних економічних й політичних процесів. Пріоритетними питаннями співпраці визначено соціально-політичний, економічний й культурний напрями, об'єднання зусиль у підготовці угоди про асоційоване членство України в Європейському Союзі та створення зони вільної торгівлі з країнами ЄС, сприяння розвитку конструктивного діалогу між владою, громадськими організаціями й діловими колами у європейському форматі [14].

На сучасному етапі у двосторонніх відносинах використовуються наступні інституційні механізми співробітництва між Україною та Республікою Польща: Консультативний комітет Президентів України та Республіки Польща²; Міжурядова комісія з економічного співробітництва³; Міжурядовий комітет з питань підготовки і проведення фінального турніру Чемпіонату Європи з футболу 2012 р.⁴; Постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції⁵; Міжурядова координаційна рада з питань міжрегіонального співробітництва⁶; Економічний форум „Україна—Польща”⁷; Постійна Конференція керівників обласних державних адміністрацій і обласних рад України та воєвод і маршалків воєводств РП8 [15].

² Функціонує з 1993 року. Очолюють з українського боку — заступник Глави Секретаріату Президента України, з польського — Державний секретар Канцелярії Президента Республіки Польща. Останнє засідання відбулося 9—10.06.2008 у м. Вінниця.

³ Функціонує з 1995 року. Співголовами комісії є віце-прем'єр-міністри України та Польщі. Останнє засідання відбулося 19—20.03.2008 у м. Варшава.

⁴ Функціонує з 2008 року. Співголовами комітету є прем'єр-міністри України та Польщі. Останнє засідання відбулося 19.09.2008 у м. Києві.

⁵ Функціонує з 1999 року. Очолюють заступники міністрів закордонних справ України та Польщі. Останнє засідання відбулося 31.03.2008 у м. Києві.

⁶ Очолюють: з українського боку — заступник міністра закордонних справ України, з польського — заступник міністра внутрішніх справ та адміністрації РП. Останнє засідання відбулося 7—8.10.2008 у м. Луцьку.

⁷ Проходить на щорічній ротаційній основі під патронатом президентів України та Польщі. Останній форум відбувся 28—30.10.2008 у м. Донецьку.

⁸ Проходить на щорічній ротаційній основі разом із Економічним Форумом „Україна—Польща”. Останнє засідання відбулося 28—30.10.2008 у м. Донецьку.

Чільне місце в українсько-польських відносинах посідає міжрегіональне співробітництво⁹. Після вступу Польщі до Європейського Союзу та запровадження нової політики сусідства ЄС було підписано „Стратегію українсько-польського міжрегіонального та прикордонного співробітництва” (м. Ялта, 25 червня 2004 р.), в якій були визначені основні завдання щодо реалізації міжрегіональних та транскордонних проектів з метою зближення моделей адміністративно-самоврядного управління регіонів України та Республіки Польща.

Одним із дієвих чинників активізації міжрегіонального співробітництва є контакти між керівниками регіонального рівня. Починаючи з 2002 р., в рамках Економічного форуму „Україна-Польща” під патронатом та за участі президентів України та Польщі на постійній основі відбувається Конференція голів обласних державних адміністрацій, обласних рад України та воєвод і маршалків воєводств Республіки Польща. VI Конференція (Форум самоврядування) відбулася 3—4 лютого 2011 р. у м. Варшава.

Практичним механізмом вироблення та реалізації міжрегіональних проектів між Україною та Польщею є участь у діяльності Єврорегіону „Буг” (створений у 1995 р.) та Асоціації „Карпатський єврорегіон” (створена у 1993 р.). Діяльність єврорегіонів сприяла залученню коштів ЄС через програми INTERREG, TACIS, PHARE на їх подальший розвиток. Крім того, активна міжрегіональна співпраця у рамках єврорегіонів значно сприяли формуванню спільної політики у сфері охорони навколишнього середовища (реалізація проекту „Чистий Буг”, програма освоєння озера Світязь, діяльність Карпатського екологічного заповідника тощо).

Окремим напрямом двосторонньої співпраці є спільна розбудова інфраструктури українсько-польського кордону та розвиток прикордонних територій, у т.ч. із залученням ресурсів у рамках програм Європейського інструменту сусідства та партнерства (ENPI)¹⁰. Важливою складовою військового співробітництва між Україною та Польщею є створення спільної багатонаціональної тристоронньої бригади ЛІТ-УКРПОЛБРИГ¹¹. Пріоритетним напрямом у 2011 р. визначено створення правової бази тристоронньої українсько-польсько-литовської бригади, залучення до співпраці Збройних Сил України у складі Бойової тактичної групи Європейського Союзу „Вишеградська БТГр. ЄС” [16].

Вартим уваги є українсько-польське співробітництво в гуманітарній сфері. Показовими у цьому контексті було проведення „Року Польщі в Україні” (2004) та „Року України в Польщі” (2005) та низки культурно-освітніх заходів в обох країнах. Завданням створеного 25 лютого 2011 р. Українсько-польського форуму є проведення інформаційної роботи задля унеможливлення політизації проблемних сторінок історії та продовження процесу примирення і поєднання.

⁹ Основним правовим інструментом міжрегіонального співробітництва є Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про міжрегіональне співробітництво, підписана 24 травня 1993 року; механізмом міжрегіонального співробітництва виступає створена у 1995 році Міжурядова Координаційна Рада з питань міжрегіонального співробітництва (МКРМС), останнє засідання якої відбулося 2—3 березня 2011 року у Львові.

¹⁰ Характерною рисою українсько-польського прикордонного регіону є концентрація на його території фінансових ресурсів ЄС, що пов'язано із прагненням Європейського співтовариства зміцнити свій східний кордон.

¹¹ Результатом розпочатої у 2010 році роботи стала розробка документа „Порозуміння між Урядами України, Республіки Польщі та Литовської Республіки про створення військової частини”.

4.4. Стратегіями взаємин України з країнами Вишеградської групи

Основним здобутком українсько-польських відносин в економічній сфері є збереження тенденції до зростання двосторонньої торгівлі¹². Це певним чином спростило очікування негативних наслідків розширення ЄС для торговельно-економічного співробітництва України та Польщі, засвідчило достатню підготовленість сторін до роботи в нових економічних умовах. Республіка Польща є найбільшим торговельним партнером України серед країн Центрально-Східної Європи та займає за результатами I півріччя 2011 року четверте місце серед країн світу.

На початку XXI століття діяло майже 600 українсько-польських підприємств, загальний обсяг капіталу яких становив понад 37 млн доларів США. Товарообіг між Україною і Польщею в 1991—2011 рр. динамічно зростав і збільшився майже у 10 разів, сягнувши в 2008 р. 6,6 млрд доларів (табл. 1). Проте, на жаль, торговельне сальдо залишається від'ємним (табл. 2). [17]¹³.

Таблиця 1

Торгівля товарами між Україною та Республікою Польща

Рік	Обсяги, млн дол. США		
	Імпорт в Україну	Експорт в РП	Взаємні обсяги торгівлі товарами
2005	1406,6	1010,9	2417,5
2006	2 109,1	1 344,5	3 453,6
2007	2 920,4	1 636,9	4 557,3
2008	4 280,3	2 338,2	6 618,5
2009	2 170,3	1 213,1	3 383,4
2010	2 788,8	1 787,2	4 576,0
Січень—червень 2011	1 409,1	1 411,1	2 820,2

Таблиця 2

Обсяг товарообороту України з Республікою Польща

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	1010916,16	103,16	1406678,40	139,53	-395762,24
2006	1344516,3	133,1	2109116,2	150,0	-764600,0
2007	1636938,0	121,8	2920480,4	138,5	-1283542,4
2008	2338303,0	142,8	4280309,2	146,6	-1942006,2

¹² Одним з головних документів, що регулює відносини України та Польщі в економічній сфері, є Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про економічне співробітництво, яка була підписана 4 березня 2005 року і ратифікована Верховною Радою України 15 березня 2005 р. Угода передбачала сприяння розвитку взаємовигідного економічного співробітництва в усіх галузях і секторах економіки на принципах рівності і взаємної вигоди відповідно до законодавства держав Договірних Сторін.

¹³ Таблиці в розділі складено за інформацією, розміщеною на сайті Державної служби статистики — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2009	1213109,5	51,9	2170311,2	50,7	-957201,7
2010	1787225,2	147,9	2788809,6	128,5	-1001584,4
2011 (I івріччя)	1411050,6	191,0	1409021,9	149,6	2028,7

Обсяги зовнішньої торгівлі послугами України з Республікою Польща за результатами 2010 р. зросли на 11,2 % від рівня аналогічного періоду 2009 року і склали 234,1 млн дол. США. Рівень українського експорту послуг до РП у 2010 р. становив близько 93 млн дол. США, а рівень польського імпорту послуг до України — 141,2 млн дол. США (див. табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка експорту-імпорту послуг України з Республікою Польща (2005—2010 рр.) тис. дол. США

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	62214,8	80765,9	104508,8	152665,8	83539,4	92987,2
Імпорт	76955,2	96954,7	146301,5	230591,4	126412,2	141156,6

Особливе місце в українсько-польському економічному співробітництві посідає інвестиційна співпраця, динаміка якої за останні десять років представлена у таблиці 4.

Таблиця 4

Динаміка українсько-польської інвестиційної співпраці у 2001 — I пол. 2011 рр.¹⁴

За даними Держкомстату України	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011 I півріччя
З РП до України, тис. дол. США	69298	98419	153316	179484	224000	366000	670500	694700	864900	935800	894400
З України до РП, тис. дол. США	343	328	350	293	21300	24200	30100	46900	49400	49100	51100

Слід сказати, що активізації торгово-економічних зв'язків значно сприяла робота постійних українсько-польських економічних форумів і семінарів, організатором яких здебільшого була Польща. Важливий внесок у розбудову економічних відносин

¹⁴ Таблицю складено за даними, розміщеними на сайті Посольства України в Республіці Польща та на сайті Державної служби статистики.

зробила й українсько-польська Міжурядова комісія з питань торгівельно-економічного та науково-технічного співробітництва.

Сьогодні в Україні діє 1244 підприємств з капіталом польських інвесторів. Найвагомими польськими інвестиціями в Україні є: фабрика будівельної кераміки „Церсаніт”, фабрика паркету „Барлінек”, меблева фабрика „Новий Стиль”, фабрика упаковки „Кен-Пак”, фабрика втозапчастин „Інтер-Гроклін”, фабрика металообробки „Полімекс-Мостосталь”, м'ясокомбінат „ПКМ Дуда”, банк „Кредо”, „Плюс-банк” [18].

У Польщі нині діє 9 підприємств з українським капіталом. Традиційно польські інвестиції скеровано в обробну промисловість (близько 50%), у фінансовий сектор (близько 30%), в оптову та роздрібну торгівлю (12%). Найвагомими українськими інвестиційними проектами в РП є: Варшавський автомобільний завод (інвестор — „Авто-ЗАЗ”), металургійний комбінат „Гута Ченстохова” (інвестор — „ІСД”), суднобудівельний завод „Сточне Гданське” (інвестор — „ІСД”), металотрейдер „Центросталь Бидгощ” (інвестор — „УГМК”), металотрейдер „Центросталь Бидгощ” (інвестор — „УГМК”). У 2009 р. в Польщі було відкрито представництва автомобільного заводу „КРАЗ” та компанії „Nemiroff”. При цьому слід зазначити, що українські інвестори більш охоче вкладають кошти в польську економіку, ніж польські підприємці до української.

Економічна співпраця між Україною і Польщею активно розвивається у таких галузях, як сільське господарство та сфери переробки його продукції, машинобудування, літакобудування, енергетика, теплопостачання, військово-промисловий комплекс, фармація та медичне устаткування. Новим аспектом українсько-польської співпраці в енергетичній галузі став проект прокладання паралельно з нафтопроводом Броди-Плоцьк газопроводу для транспортування газу з Норвегії в Україну через Польщу. Започаткований наприкінці ХХ сторіччя, він залишається актуальним і сьогодні.

Таким чином, незважаючи на складні історичну спадщину, українсько-польські відносини у ХХІ столітті набули конструктивного, прагматичного та взаємовигідного характеру.

Двосторонні відносини України та Словаччини розпочалися, коли остаточно була поставлена крапка у існуванні Чехословаччини. Україна однією з перших країн світу 1 січня 1993 року визнала державну незалежність Словацької Республіки (СР) і вона єдина із пострадянських держав, яка безпосередньо межує зі Словаччиною.

Українсько-словацькі відносини є предметом наукового інтересу таких вчених, як В. Андрійко, Н. Бокало, В. Боровіна, О. Сурніна-Далекорей, М. Васильченко, С. Віднянський, В. Дем'янець, В. Єременко, М. Іванишин, М. Кріль, В. Литвин, А. Матвійчук, Н. Матвійчук, С. Мірляєва, Д. Мороз, Т. Сергієнко, О. Соскін, О. Стойко, С. Трохимчук, Ю. Юрійчук, Ю. Юсип-Якимович та інші.

Після здобуття Україною та Словацькою Республікою незалежності, дипломатичні відносини між державами були відновлені¹⁵. Перший офіційний візит, під час якого було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та Словацькою Республікою, здійснив 29—30 червня 1993 р. Президент Словаччини М. Ковач. Таким чином, між державами було закладено легальну основу

¹⁵ Згідно з принципом правонаступництва, а також враховуючи відповідні попередні домовленості сторін, насьогодні офіційною датою встановлення дипломатичних відносин вважається 9 червня 1934 р. Нині у Братиславі та Києві діють, відповідно, українське та словацьке посольства. У 2000 р. відкрито Генеральне консульство СР в м. Ужгород, у 2003 р. — Генеральне консульство України в м. Пряшів.

для співробітництва та створено фундамент для нарощування договірно-правової бази [19]. Станом на першу половину 2011 р. в українсько-словацькій договірно-правовій базі є чинними 79 угод, договорів, інших двосторонніх міжнародних документів, які в основному належним чином виконуються сторонами [20].

Існуючими двосторонніми органами високого рівня є: українсько-словацька Міжурядова комісія з економічного, промислового та науково-технічного співробітництва; українсько-словацька Міжурядова комісія з питань транскордонного співробітництва; українсько-словацька Двостороння комісія з питань національних меншин, освіти та культури.

У новітній політичній історії українсько-словацьких відносин можна виділити декілька етапів, які охоплюють періоди з різною динамікою та змістовним наповненням двосторонніх відносин.

Перший етап (січень 1993 р. — 1999 р.) характеризується відсутністю чіткої стратегії відносин та координації в реалізації стратегічних зовнішньополітичних пріоритетів, певною безсистемністю у побудові двостороннього формату співробітництва, браком належної динамічності та цілеспрямованості.

Проте саме у 1990-х рр. сформувалася система ефективної взаємодії між основними державними інституціями України і Словацької Республіки — парламентами і урядами, главами держав і урядів, міністерствами і відомствами та іншими структурами. Разом з тим, зв'язки суб'єктів — структурних елементів системи українсько-словацького міждержавного співробітництва мали різну інтенсивність: офіційні контакти президентів двох країн посилилися лише в 1999—2000 рр.; дещо раніше — в 1995—1997 рр. — була започаткована принципово нова форма співпраці урядів — регулярні зустрічі і переговори міжурядових делегацій; з деяких питань недостатньою була координуюча спільна робота зовнішньополітичних відомств; тільки наприкінці ХХ століття більш інтенсивним стало двостороннє міжпарламентське і міжпартійне співробітництво.

Слід сказати, що на цьому етапі двосторонніх взаємин позначалися проблеми внутрішньополітичної трансформації в обох країнах, а також вплив на них зовнішньополітичних чинників. Зокрема, наприкінці 1990-х рр. двосторонній політичний діалог мав негативне забарвлення через суперництво двох країн на виборах Голови 52-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1998 р. та непостійного члена Ради безпеки ООН у 1999 р., запровадження Словаччиною у 2000 р. візового режиму взаємних поїздок громадян, денонсацію Україною міждержавної Угоди про передавання та приймання осіб через спільний державний кордон, конфлікт навколо енергетичного проекту „Яма ІІ” тощо. Пошук зовнішньополітичної ідентичності політичними елітами України та Словаччини заважав побудувати чітку стратегію відносин та координації в реалізації зовнішньополітичних пріоритетів.

Появі певних непорозумінь слугували також нерегулярність та недостатнє інституціональне забезпечення взаємодії на рівні глав держав, урядів та парламенту. Після офіційного візиту до України Президента Словаччини в 1993 р., сторони довго не могли підняти зустрічі на найвищому рівні до рангу офіційних. Тому, до 1999 р. зустрічі двох президентів відбувались переважно на самітах глав держав Центрально-Європейської ініціативи та зустрічах президентів країн Центральної Європи.

Проте, незважаючи на існуючі перешкоди, українською та словацькою сторонами було зроблено певні кроки, які можна вважати проявом добросусідських відно-

син. Зокрема, Україна була співініціатором резолюції про прийняття новостворених Словацької Республіки і Чеської Республіки до ООН. Словацьчина, у свою чергу, активно залучала Україну до участі в процесах регіональної та загальноєвропейської інтеграції: підтримала вступ України до Центральноєвропейської Ініціативи (ЦЄІ) в 1996 році, пропонувала стати членом нового регіонального міжнародного економічного об'єднання — Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (CEFTA), прагнула створити українсько-словацьку зону вільної торгівлі. Важливе місце в політиці Словацької Республіки щодо України посідала робота, спрямована на залучення її до регіональних інтеграційних процесів. Зокрема, завдяки позиції Словацької Республіки Україна в червні 1996 р. стала членом Центральноєвропейської ініціативи.

Водночас, слід зазначити, що у сформованій упродовж 1990-х років системи українсько-словацької міждержавної взаємодії не вдалося створити розширеного комплексу спеціальних двосторонніх структур організації і координації співробітництва. Але і в українсько-словацьких міждержавних відносинах були також присутні унікальні механізми і форми співпраці. Наприклад, у січні 1996 р. було започатковано проведення переговорів і спільних засідань кабінетів міністрів двох країн. Аналогу міжурядової взаємодії ні Україна, ні Словацьчина не мали із жодною з країн Центральної та Східної Європи. Друге засідання було проведено в 1997 р. в Україні. На жаль, у подальшому практика переговорів і спільних засідань урядів України та Словацьчини не була продовжена [21].

Відсутність між Україною та СР принципових розбіжностей або спірних питань, схожість головних завдань національно-державного будівництва обумовила формування у 1990-х рр. міцної основи динамічного розвитку українсько-словацького міждержавного співробітництва в наступні роки.

Другий етап (1999—2004 рр.) українсько-словацьких відносин бере свій початок з обранням в 1999 р. Президентом Словацької Республіки Р. Шустера — дієвого прибічника зміцнення словацько-українського діалогу. У цей час сторонам вдалося налагодити контакти на найвищому рівні. Подоланню наслідків першого етапу у двосторонніх відносинах сприяли офіційні візити до СР Прем'єр-міністра України В. Ющенка (грудень 2000 р.), Міністра закордонних справ А. Зленка (квітень 2001 р.), Президента Л. Кучми (червень 2001 р.), а також офіційний візит в Україну Президента СР Р. Шустера (грудень 2002 р.). При цьому у взаєминах з нашою державою тодішнє політичне керівництво СР дотримувалося концептуального документа „Стратегія розвитку відносин з Україною”, прийнятого у жовтні 2001 р., в якому декларувалося, що національним інтересам Словацьчини відповідає максимальне наближення України до НАТО та ЄС.

Офіційні та робочі і неформальні зустрічі двох президентів істотно сприяли прискоренню не тільки міждержавного співробітництва на рівні центральних органів влади двох держав, а й міжрегіональних, транскордонних зв'язків. Позитивна динаміка розвитку двосторонніх відносин, досягнута у 2000—2003 рр., у наступні роки була закріплена. Головними подіями, що визначали зміст та характер українсько-словацького політичного діалогу в усіх сферах у зазначений період, були зустрічі Президента України Л. Кучми та Президента СР Р. Шустера у Високих Татрах 8—9 березня 2003 р. та у Криму 29 липня — 1 серпня 2003 р., а також ініційована словацькою стороною участь Прем'єр-міністра України В. Януковича у зустрічі глав урядів країн В-4 25 червня 2003 р. у м. Тале у Словацьчині. В ході всіх цих зустрічей

були підтверджені наміри сторін підтримувати досягнутий рівень конструктивного партнерства на основі збігу євроінтеграційних та євроатлантичних намірів і близькості позицій щодо фундаментальних аспектів міжнародної політики [22]. Дієвим прикладом у цьому контексті стала підтримка Словаччиною України в її прагненні вступити до СОТ/ГАТТ¹⁶.

У 2003 р. Словацька Республіка виступила ініціатором встановлення тісніших стосунків і механізму співробітництва між Україною і Вишеградською четвіркою. Під егідою словацької сторони було започатковано переговори між країнами В-4 та Україною з метою запобігання перетворенню східних кордонів Європейського Союзу після вступу в 2004 р. Польщі, Словаччини, Угорщини та інших країн до ЄС на нові розмежувальні лінії на континенті.

Нового імпульсу двостороннім відносинам надав перший офіційний візит до СР Голови Верховної Ради України В. Литвина (м. Братислава, 7—8 жовтня 2003 р.), який засвідчив всебічну підтримку Словаччиною євроінтеграційних прагнень України, її готовність поділитися набутим досвідом на шляху приєднання до ЄС. Важливе значення для подальшого розвитку українсько-словацьких відносин мали робочий візит в Україну Президента СР Р. Шустера (7 червня 2004 р) та офіційний візит до Києва 21—22 червня 2004 р. Голови Уряду СР М. Дзурінди.

Третій етап (2004—2009 рр.) у відносинах Словаччини та України наступив у 2004 році, коли Словацька Республіка офіційно набула членства у Європейському Союзі. Цей період може бути охарактеризований розширенням українсько-словацького співробітництва в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України. Підтвердженням цього стала зустріч 22 лютого 2005 р. новообраного Президента України В. Ющенка з Президентом СР І. Гашпаровичем у рамках засідання Комісії Україна—НАТО, в ході якої сторони, зокрема, висловилися за активізацію торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва, а також лібералізацію між Україною та СР візового режиму.

Упродовж 2005—2007 рр. відбулась низка офіційних візитів та робочих зустрічей на високому та найвищому рівнях, які сприяли закріпленню позитивних тенденцій розвитку українсько-словацьких відносин, а також конкретизації перспективних напрямів двостороннього співробітництва в політичній, торговельно-економічній, енергетичній, гуманітарній та інших сферах і забезпеченню більш активної та послідовної підтримки словацьким керівництвом курсу України на європейську інтеграцію.

Так, Словацька Республіка як член Європейського Союзу підтримувала євроінтеграційні амбіції України, насамперед — через передачу досвіду з інтеграції намагалась допомагати українському керівництву реалізувати цілі в цьому напрямку. Словацька Республіка в рамках допомоги у виконанні Плану дій „Європейський Союз — Україна” спиралась на власний „План допомоги Словацької Республіки Україні”, схвалений урядом Словацької Республіки 26.10.2005 р. і вручений прем'єр-міністром Словаччини М. Дзуріндою Ю. Єханурову під час його офіційного візиту у Словаччину 25.11.2005 року. За ініціативою Посольства Словацької Республіки в Україні, після консультацій з представниками українських відомств, був підготовлений

¹⁶ 21 березня 2003 р. у м. Женева було підписано Протокол про взаємний доступ на ринки товарів та послуг між Україною та Словаччиною, що було обов'язковою передумовою набуття Україною членства в СОТ.

документ „План дій на 2006 рік”, в якому були визначені конкретні цілі та заходи на 2006 рік [23].

У червні 2006 р. в Словацькій Республіці відбулися позачергові парламентські вибори, в результаті яких до влади в СР прийшли нові, ліво-орієнтовані, політичні сили. Відповідно до Програми нового Уряду СР, схваленої Національною Радою СР 4 серпня 2006 р., одним із основних пріоритетів зовнішньої політики Словаччини було посилення добросусідських відносин з Україною та підтримка її розвитку. Стратегічним інтересом Словаччини було визначено підтримку європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Проте на думку Я. Логінова, з наступом у 2006 р. коаліції соціалістів (Смер), націоналістів (СНС Яна Слоти) та мечіарівців (ГДЗС), які вважали пріоритетним стратегічне партнерство з Москвою, спостерігалось похолодання словацько-українських відносин. За його баченням, 2006—2009 рр. позначені кількома серйозними конфліктами. Хоча вони й не були достатньої мірою висвітлені в ЗМІ, проте негативно вплинули на міжнародну позицію Києва та його євроінтеграційні перспективи. Найбільший конфлікт спалахнув у січні—лютому 2009 р. у зв'язку з газовою кризою. Тодішній словацький прем'єр Роберт Фіцо, визнаючи Газпром надійним партнером, назвав українську сторону крадійкою. Відлуння тих подій донині позначається на словацько-українських відносинах, які відтоді стали помітно холоднішими [24].

Погіршення словацько-українських відносин відбулося на ставленні словацьких консульств і прикордонних служб до українських туристів і підприємців, які хотіли отримати шенгенську візу й приїхати до Словаччини. В ті роки практично повністю зупинився процес розвитку інфраструктури пунктів пропуску на українсько-словацькому кордоні, ускладнився візовий режим тощо.

Однак, незважаючи на певне похолодання у двосторонніх відносинах, на рівні керівників МЗС України та Словаччини протягом 2006—2008 рр. було підписано низку двосторонніх документів, які декларували готовність словацької сторони надавати допомогу Україні в імplementації Плану дій „Україна—ЄС” та сприянні у наближенні української сторони до європейських стандартів. Зокрема, словацька сторона пріоритетом свого головування у Вишеградській четвірці (липень 2006 — червень 2007 рр.) визначила надання Україні допомоги в реалізації її трансатлантичних намірів і неодноразово запрошувала представників України до участі в заходах у рамках В-4.

Дієвим напрямком українсько-словацького співробітництва стала реалізація політики ЄС „Східне партнерство”, що була офіційно прийнята 7 травня 2009 р. У жовтні 2009 р. МЗС СР передало українській стороні документ „Внесок Словаччини у „Східне партнерство”, в якому було запропоновано конкретні напрями співробітництва між Україною та СР.

Робочі візити в січні 2009 року до України Прем'єр-міністра СР Р. Фіцо та Президента СР І. Гашпаровича засвідчили незмінність позиції СР щодо підтримки європейських та євроатлантичних прагнень України. Разом з тим, основним питанням порядку денного зазначених візитів була проблематика енергетичної безпеки в контексті українсько-російських газових суперечок.

Основними результатами двосторонніх контактів на різних рівнях між Києвом та Братиславою в 2005—2009 рр. були: підтвердження сторонами зацікавленості у подальшій активізації двостороннього співробітництва в політичній, торговельно-економічній, гуманітарній та інших сферах; забезпечення більш активної та послідовної

підтримки словацьким керівництвом курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію; підписання низки важливих двосторонніх документів. Станом на початок 2010 р. між Україною та Словаччиною було підписано близько 70 угод, договорів та інших двосторонніх міжнародно-правових документів.

Четвертий етап бере свій початок від 2010 р., упродовж якого розвиток українсько-словацьких відносин характеризувався активізацією у всіх сферах політичного, економічного та гуманітарного співробітництва після періоду певного уповільнення українсько-словацького політичного діалогу, що було обумовлено газовою кризою у січні 2009 р.

12 червня 2010 р. в Словацькій Республіці відбулися чергові парламентські вибори, за результатами яких до влади в СР прийшла нова правоцентристська коаліція, більш прихильна до Києва. Міністром закордонних справ став колишній прем'єр, українофіл Мікулаш Дзурінда. Розвиток відносин з Україною був визначений у якості одного з пріоритетів нової влади. У Програмі діяльності нового Уряду СР на 2010—2014 рр. зазначалось: „Словаччина буде й надалі активно підтримувати інтеграційні та модернізаційні наміри свого найбільшого сусіда — України, адже безпечна, економічно прогресуюча, демократична та вільна Україна представляє собою важливий елемент загальноєвропейської стабільності; Словаччина є готовою вести інтенсивний діалог з представниками влади та громадянського суспільства України; модернізація України, покращення функціонування її внутрішнього ринку та посилення її економічного розвитку можуть створити й більше користі для сходу Словаччини” [25]. У відповідності з Програмою діяльності Уряду СР, словацька сторона підтвердила своє прагнення підтримувати розвиток співпраці з Україною у рамках „Східного партнерства” та надавати конкретну допомогу інтеграційній перспективі України [22]. Підтвердженням цьому став робочий візит нового Міністра закордонних справ СР М. Дзурінди до України (м. Ужгород) 27 серпня 2010 р.

Прагнення нового уряду СР інтенсивно підтримувати євроінтеграційні амбіції України, відводячи їй роль стратегічного партнера у своїй зовнішній політиці, в черговий раз було засвідчено під час робочого візиту до України Державного секретаря Міністерства закордонних справ Словацької Республіки М. Єжовіци. Свідченням цього стала презентація міжнародного проекту „Національний Конвент України щодо ЄС: діалог громади, влади та бізнесу” 8 грудня 2010 р. в м. Києві [26].

Експерти відзначають активізацію в 2010 р. двостороннього політичного діалогу між СР та Україною: двосторонні зустрічі Міністрів закордонних справ України та Словаччини, робочий та офіційний візит до України Прем'єр міністра та Президента Словаччини¹⁷. В результаті такого діалогу було забезпечено практичну передачу українській стороні досвіду Словаччини, набутого нею на шляху до членства в ЄС [26].

Головування СР в Вишеградській четвірці (з липня 2010 р. до червня 2011 р.) відкрило для України нові можливості та інструменти динамізації її європейського вектора зовнішньої політики. Відповідно до програми головування СР у Вишеградській групі Україну було залучено до вишеградської співпраці у форматі „В-4+”, а також в рамках реалізації ініціативи ЄС „Східне партнерство” як у двосторонній, так й у багатосторонній площинах [27]. Зокрема, після зустрічі глав оборон-

¹⁷ В рамках офіційного візиту в Україну Президента СР І. Гашпаровича 5—8 жовтня 2010 р було проведено українсько-словацький Економічний форум, у роботі якого взяли участь президенти двох держав та укладено кілька міждержавних угод.

них відомств у форматі „Вишеградська четвірка+Україна” міністр оборони Словаччини Любомир Галко на прес-конференції в Левочі (Словаччина) повідомив, що країни „Вишеградської четвірки” домовилися про створення в першому півріччі 2016 року бойової тактичної групи й запросили до участі в ній Україну [28].

В першому півріччі 2011 р. динамічний розвиток двостороннього політичного діалогу продовжувався: відбулась низка офіційних та робочих візитів глав зовнішньополітичних відомств, керівників уряду, міністерств і відомств, делегації депутатів Верховної Ради України — членів української частини міжпарламентської українсько-словацької групи дружби [29]. Важливим кроком, з огляду на зміцнення двосторонніх відносин, став офіційний візит до Словаччини 17 червня 2011 р. Президента України В. Януковича, який провів переговори з Президентом СР І. Гашпаровичем та з прем'єр-міністром СР І. Радічовою.

Транскордонне співробітництво України зі Словаччиною (як і з іншими країнами В—4), відбувається у формі діяльності єврорегіонів (Україна та Словаччина є членами „Карпатського єврорегіону”); реалізації програм сусідства ENPI (фінансового інструменту, призначеного для підтримки розвитку транскордонної співпраці між ЄС і країнами, що межують з ним); міжрегіональної співпраці (угоди про транскордонне співробітництво) [30].

В Україні основним регіоном-учасником є прикордонна Закарпатська область, яка залучена до програм: „Україна — Угорщина — Словаччина — Румунія” (індикативний бюджет — 68,638 млн євро) [31] та „Україна — Польща — Білорусь” (індикативний бюджет — 202 млн євро) [32].

Транскордонне співробітництво між Україною та СР має свої результати: на сьогодні укладено понад 30 міжрегіональних документів між місцевими державними адміністраціями України та відповідними суб'єктами Словацької Республіки [33]. Крім програм сусідства ENPI, українські території також залучені до реалізації словацько-українських проектів, підтриманих Норвезьким фінансовим механізмом. Так, у рамках цього механізму реалізована програма „Відкриття нових напрямів кооперації” в рамках якої було оголошено 3 конкурси на загальну суму 2 074 159,36 євро та реалізовано 25 українсько-словацьких проектів [34]. Водночас Словацька республіка дуже обережно ставиться до можливості приєднання України до центральноєвропейської зони вільної торгівлі.

Українсько-словацька гуманітарна співпраця охоплює широкий спектр питань: освітнє й наукове співробітництво, задоволення потреб національних меншин, проведення Днів культури (у березні 2006 р. відбулися Дні культури України в СР, у травні 2008 р. було проведено Дні культури Словацької Республіки в Україні, у ході яких підписано черговий План співробітництва між міністерствами культури двох країн на 2008—2012 рр.), здійснення культурних обмінів тощо [35].

Політичне порозуміння між Україною і Словацькою республікою сприяє плідному розвитку економічних зв'язків. *Торговельно-економічне співробітництво* між Україною та Словацькою Республікою має свою специфіку, обумовлену високим рівнем залежності економік країн від внутрішньополітичної ситуації (Україна) та іноземних інвестицій (Словаччина).

У 2009 р. внаслідок дії світової фінансово-економічної кризи порушилася тенденція стабільного збільшення двостороннього зовнішньоторговельного обігу між Україною та Словацькою Республікою. Упродовж кризового 2009 р. загальний двосторонній обіг товарами знизився порівняно з попереднім роком на 55,6 % та склав

739,7 млн дол. США. Більш високі темпи зниження товарного словацького імпорту до України у порівнянні з українським експортом до Словаччини обумовили позитивне для України сальдо двосторонньої торгівлі товарами, яке склало 127,7 млн дол. США (таблиця 5) [36].

Таблиця 5

Обсяг товарообігу України зі Словацькою Республікою

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	508620,92	127,77	304036,74	125,08	204584,18
2006	549636,2	108,3	382774,5	125,9	166861,7
2007	645202,3	117,4	523424,6	136,7	121777,7
2008	910208,2	141,1	742466,5	141,8	167741,7
2009	433698,6	47,6	306005,5	41,2	127693,1
2010	568243,5	131,0	442570,4	144,6	125673,1
2011 (I півріччя)	451285,4	176,4	258591,7	151,2	192693,7

Процес виходу України і СР із кризи у 2010 р. від самого початку супроводжувався зростанням показників двосторонньої зовнішньоекономічної діяльності, яке обумовлювалось відновленням промислового виробництва та, відповідно, експортного потенціалу підприємств обох країн. Двосторонній торговельний обіг товарами між Україною та СР за 2010 р. склав 1010,814 млн дол. США при позитивному для України сальдо 125,674 млн дол. США. У 2011 р. зростання показників двосторонньої торгівлі між Україною та СР продовжується (табл. 5, 6).

Таблиця 6

Динаміка експорту-імпорту послуг України зі Словацькою Республікою (2005–2010 рр.) тис. дол. США

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	49167,3	29536,1	50219,3	71099,4	47617,6	50606,6
Імпорт	17460,0	25104,0	28028,2	39243,4	16037,4	18202,6

Основні статті українського товарного експорту до СР — чорні метали, руди та концентрати залізни, вугілля кам'яне, алюміній необроблений, лісоматеріали необроблені або малооброблені. Основні статті товарного імпорту з СР — транспортні засоби, електричне обладнання, товари хімічної промисловості, будівельні матеріали.

Станом на початок 2010 р. Словаччина інвестувала в економіку України 64,4 млн дол. США, протягом I півріччя відбувся відтік словацьких інвестицій у сумі 2,9 млн дол. США. У II півріччі 2010 р. словацькі інвестори вклали в економіку України 1,2 млн дол. США. Таким чином, на кінець 2010 р. загальна сума словацьких інвестицій в Україні становила 62,7 млн дол. США, що складає біля 0,18 % прямих іноземних інвестицій, які надійшли до економіки України з країн ЄС. Прямих інвестицій з України до СР не зареєстровано [17].

На території України на кінець 2010 р. діяло 246 підприємств із словацьким капіталом, 137 із них — спільні українсько-словацькі підприємства. Так, наприклад ТзОВ СП „Хемосвіт-Луцькхім” (м. Луцьк) є дочірньою фірмою словацької компанії „Chemotovit a.s.” (виробництво пластмасових виробів, 4 заводи у Волинській області), а ТзОВ „Словнафт-Україна ЛТД” (м. Івано-Франківськ) є дочірнім підприємством словацької компанії „SLOVNAFT Plc”. В свою чергу у Словацькій Республіці діють Головне представництво відкритого акціонерного товариства „Українське Дунайське пароплавство” і Представництво ВАТ „Укртранснафта” в Словацькій Республіці [37].

Незважаючи на порівняно невисокий рівень словацьких інвестицій в Україні, позитивним є те, що найбільший їх обсяг спрямовано до промисловості — понад 30% від загальної суми словацьких інвестицій до України, у видобувну промисловість — 23,7 %, до переробної промисловості — 14,9 % від загальної суми словацьких інвестицій до України [38].

Відображенням двосторонньої економічної співпраці є, в першу чергу, транскордонне співробітництво, яке покликане насамперед сприяти економічному розвитку прикордонних регіонів сусідніх країн та поглибленню співробітництва в інших сферах. Традиційним партнером СР, передусім її східних регіонів, у зовнішньоекономічній діяльності є Закарпатська область. Так, за обсягами прямих іноземних інвестицій, що надійшли в економіку Закарпаття в 2010 р., СР посідає 8 місце після США, Японії, Угорщини, Австрії, Німеччини, Польщі та Нідерландів. Найбільш привабливими для словацьких інвесторів є міста Ужгород та Мукачеве, Ужгородський і Мукачівський райони. Більше 80 % словацьких інвестицій спрямовано у виробничу сферу [26]. Одночасно з розвитком двостороннього транскордонного співробітництва значний потенціал зберігає співпраця прикордонних регіонів наших країн у рамках міжнародної асоціації „Карпатський єврорегіон”.

З огляду на економічні потенціали України та Словацької Республіки, існують суттєві резерви для активізації торговельно-економічної співпраці між нашими країнами. Найперспективнішими напрямками двосторонньої економічної співпраці могло б стати співробітництво: 1) в енергетичній галузі та у сфері *транзиту енергоносіїв* (створення технічних умов для збільшення поставок української електроенергії в СР, реалізація проекту Євро-Азійського нафтотранспортного коридору; приєднання України до спільної європейської електроенергетичної мережі ENTSO-E, що створює додаткові можливості до вироблення уніфікованих підходів до вирішення енергетичних криз); 2) у сфері *транзитних перевезень*, в тому числі у сфері транзиту енергоресурсів; 3) у сфері *автомобілебудування* (тенденції розвитку цієї галузі промисловості СР свідчать про можливість виникнення дефіциту власних виробничих ресурсів Словаччини, що актуалізує можливість залучення українських виробників до кооперації із словацькими підприємствами у сфері виробництва деталей та комплектуючих до автомобілів, включення українських підприємств до логістичних схем автомобільних концернів); 4) у *металургійній галузі* (існують можливості для переносу акценту з експорту української сталеливарної продукції та сировинної металопродукції на експорт продукції з більшою доданою вартістю — металевих напівфабрикатів та готових деталей).

Експерти наголошують, що, незважаючи на позитивну динаміку розвитку двосторонніх політичних та торгово-економічних відносин, у взаєминах між Україною та СР все ще залишаються проблемні моменти [39]. Серед найбільш проблемних питань, які перебувають на порядку денному українсько-словацьких відносин, є: 1) питання фінансових розрахунків, пов'язаних з компенсацією участі словацької сторони

в будівництві Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд (КГЗКОР); 2) становище української національної меншини в Словаччині [40, 178]; 3) реалізація проекту Євро-Азійського нафтотранспортного коридору; 4) залізничні вантажні перевезення через прикордонний пункт у м. Матьовце [41]. Також до цих пір високим залишається рівень відмов словацьких дипломатичних установ у візах українцям. Однак найбільше непорозуміння виникає з видачею дозволів на місцевий прикордонний рух (МПР).

Слід також вказати, що, незважаючи на стратегічний вимір українсько-словацького міждержавного співробітництва, існують *зовнішньополітичні* (різне міжнародне, геополітичне становище України і Словацької республіки, відмінність в зовнішньополітичній орієнтації, належність до різних інтеграційних структур) та *внутрішньополітичні* (характер правлячих політичних сил, державно-політичних еліт, різноманітних кіл і груп впливу, безпосередніх суб'єктів двосторонніх стосунків тощо) чинники, що знижують ефективність українсько-словацьких взаємин.

З метою активізації двостороннього співробітництва між Україною та СР доцільним є: сприяння розвитку міжрегіональних та транскордонних взаємин, зокрема залучення для активного співробітництва західних областей України в рамках Карпатського єврорегіону; надання державної підтримки розвитку регіональної інфраструктури економічної та зовнішньоекономічної діяльності; спільна зі словацькою стороною розробка концепції розвитку прикордонних областей із залученням фінансування з боку ЄС; подальша лібералізація візового режиму; розширення економічного партнерства та збільшення обсягів торговельно-економічного співробітництва тощо; посилення співпраці України зі Словацькою Республікою в рамках реалізації політики ЄС „Східне партнерство”; розробка конкретних проектів в рамках платформ „Енергетична безпека”, „Контакти між людьми” тощо. Хочеться вірити, що реалізація вищезазначених заходів сприятиме подальшому розвитку плідних українсько-словацьких відносин.

Таким чином, ретроспективний аналіз логіки розвитку та змісту двосторонніх українсько-словацьких відносин дозволяє говорити про системний характер двостороннього міждержавного співробітництва, яке на сьогодні набуло рівня стратегічного партнерства. Визначальними в процесі розвитку співробітництва України зі Словацької республіки є динамічний розвиток двосторонніх міждержавних стосунків, пошук можливостей регіонального інтеграційного зближення, інтенсифікація співробітництва в загальноєвропейських структурах, підтримка Словаччиною поступового входження нашої країни до європейського простору.

Становлення новітньої історії **українсько-угорських відносин** пов'язане з докорінною перебудовою системи міжнародних відносин, визначальним геостратегічним чинником якої став розпад СРСР. Розвитку українсько-угорських взаємин сприяли: розбудова демократичного суспільства на засадах ринкової економіки; євроінтеграційні устремління кожної держави; геополітичні чинники, пов'язані з розташуванням країн у Східній Європі та наявністю спільних інтересів у сфері безпеки (в широкому розумінні цього слова — від військової до екологічної); близькість зовнішньополітичних стратегій та оцінок багатьох міжнародних питань тощо.

Аналіз *українсько-угорських взаємин* представлений у працях І. Артємова, І. Бабинця, А. Баян, А. Берені, В. Білана, М. Гетьманчука, А. Головача, В. Грищука, Ю. Гузинця, М. Держалюка, Ф. Дюли, Є. Кіш, Р. Офіцінського, В. Парфенюка, Д. Ткача, Н. Шипки та ін.

Упродовж 90-х років Україні та Угорщині вдалося створити основу цілісної системи взаємовигідного партнерства та добросусідських відносин, яка охоплює весь комплекс українсько-угорського співробітництва. Для реалізації цієї системи розроблено дієвий механізм координації діяльності двох держав як на двосторонньому рівні, так і на міжнародній арені [42].

Сьогодні двосторонні відносини між Україною та Угорщиною мають стабільно позитивний та прагматичний вимір і характеризуються інтенсивним політичним діалогом, активізацією співробітництва в галузі європейської інтеграції України, пріоритетним розвитком прикордонної співпраці, забезпеченням прав національних меншин, торгово-економічним співробітництвом.

Зasadний документ двостороннього співробітництва — Договір про основи добросусідства та співробітництва — був підписаний 6 грудня 1991 р. і набув чинності 16 червня 1993 р. Станом на 1 липня 2011 р. договірно-правова база між Україною та Угорщиною налічує 64 договірно-правових акти, які регулюють двостороннє співробітництво практично в усіх сферах [43].

Слід сказати, що українсько-угорські взаємини розвивались як з урахуванням тих завдань, що в той чи інший період стояли перед Києвом та Будапештом, так і під впливом певних зовнішньополітичних чинників. Відповідно до цих критеріїв, Д. Ткач виокремлює чотири етапи сучасної історії українсько-угорських відносин [44, 80].

Перший етап (середина 1989 р. — 24 березня 1992 р.) був пов'язаний із надзвичайно великою зацікавленістю Угорщини щодо набуття Україною державного суверенітету і характеризується динамічною побудовою фундаменту двосторонньої співпраці у практично всіх сферах та активним політичним діалогом. Висока динаміка співробітництва була обумовлена, перш за все, зацікавленістю сторін у безконфліктному, прагматичному розвитку відносин.

Проривом у двосторонніх відносинах України з Угорщиною фахівці називають візит Голови Верховної Ради України М. Кравчука до Угорщини (30 травня — 1 червня 1991 р.), під час якого було підписано дев'ять двосторонніх документів, які заклали фундамент договірно-правової бази українсько-угорського співробітництва [44, 80]. Це, зокрема, Декларація про основи відносин між Україною та Угорською Республікою, Консульська конвенція, Декларація про принципи співробітництва щодо забезпечення прав національних меншин. Два перших документи практично де-юре визнавали Україну як незалежну державу. Сам факт візиту в Угорщину делегації на найвищому рівні з України, переговори з президентом, прем'єр-міністром, головою Державних Зборів, підписані документи засвідчили визнання де-факто угорцями незалежності нашої держави ще за часів існування Радянського Союзу.

Невдовзі після фактичного набуття Україною незалежності між країнами було налагоджено добросусідські відносини. Вже 3 грудня 1991 р., після оголошення результатів Всенародного референдуму, між країнами було встановлено дипломатичні відносини, а 6 грудня Київ відвідала делегація Угорської Республіки на чолі з прем'єр-міністром Й. Анталлом. Під час візиту було підписано Договір про основи добросусідства та співробітництва — перший документ такого рівня, укладений незалежною Україною. Того ж дня в Києві було відкрито посольство Угорщини, перше серед іноземних дипломатичних представництв, а вже 24 березня 1992 р. було відкрито посольство України в Угорщині, яке стало першим дипломатичним представництвом України за кордоном.

Другий етап (квітень 1992 р. — березень 1999 р.) характеризується динамічним наповненням розвитку українсько-угорських відносин конкретним змістом та активізацією українсько-угорських відносин у політичній сфері. Термін закінчення цього етапу пов'язаний з набуттям Угорщиною членства в НАТО та виникненням нової геополітичної ситуації в регіоні Центрально-Східної Європи.

Знаковою подією цього періоду можна назвати офіційний візит у лютому 1993 р. Президента України Л. Кравчука до Угорщини, під час якого було підписано новий пакет угод, які визначили пріоритетні напрями подальшого розвитку співробітництва двох держав. Серед них: угоди про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво, про передачу—прийом осіб через державний кордон, про пункти пропуску через державний кордон, про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних областях [42].

В ході наступних офіційних візитів в Україну прем'єр-міністра Угорщини Дюли Хорна (18-19 травня 1995 р.) та президента УР А. Гьонца (14—16 листопада 1996 р.) та в Угорську Республіку прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка (11—12 листопада 1997 р.) були накреслені плани подальшого розвитку політичного та економічного співробітництва між Україною та Угорщиною. 27—28 жовтня 1998 р. відбувся офіційний візит до Угорщини Президента України Л. Кучми. Регулярними і плідними були також міжпарламентські зв'язки та відносини між міністерствами закордонних справ [42].

У 90-ті роки було налагоджено двосторонні зв'язки у військовій галузі, зокрема в рамках програми „Партнерство заради миру”. Відомства оборони 27 жовтня 1998 р. уклали Угоду про заходи зміцнення довіри і безпеки та про розвиток двосторонніх військових зв'язків (ратифікована Верховною Радою України 10 січня 2002 р.) та відповідний Протокол про двостороннє співробітництво в галузі підготовки військових кадрів — авіаційних інженерів, спеціалістів з протиповітряної оборони об'єктів „Круг”, „Куб”, „Оса”, а також фахівців тилу. Проте з подальшим пристосуванням угорської армії до вимог НАТО співпраця в цій галузі послабилася.

Особливістю розвитку двосторонніх відносин на цьому етапі можна вважати спробу угорської сторони перевести двосторонній формат взаємин у відповідність до нових реалій, з позицій членства Угорщини з міжнародних структурах. Динаміка відносин в окремі роки дещо уповільнювалась, а в окремі роки — залежала від зміни зовнішньополітичних акцентів в Києва.

Початок *третього етапу* українсько-угорського співробітництва (березень 1999 р. — травень 2004 р.) пов'язаний зі вступом Угорщини до НАТО, а кінець — зі вступом країни в Європейський Союз. Його характерною рисою була спроба угорської сторони переглянути стан двосторонніх відносин з Україною з позиції членства країни в Альянсі та майбутнього членства в Європейському Союзі.

Упродовж вказаного періоду відбувалися регулярні зустрічі на високому та найвищому рівнях, в ході яких обговорювались питання широкого спектру двосторонніх відносин. Особливої актуальності набували питання щодо розширення торговельно-економічного співробітництва між двома країнами, проведення зустрічей ділових кіл, бізнес-форумів, становища національних меншин, що проживають у двох країнах тощо. Під час зустрічей було досягнуто домовленості щодо активізації роботи українсько-угорської Комісії з питань торговельно-економічного та науково-технічного співробітництва, підписано міждержавні угоди про спрощений порядок перетинання українсько-угорського кордону, а також відбувся обмін ратифіка-

ційними грамотами щодо угоди про взаємну правову допомогу [45]. Проте, Д. Ткач вважає, що у 1999 р. українсько-угорські відносини в політичній сфері порівняно з попередніми роками розвивалися дещо уповільнено [44, 81].

Поштовх парламентському виміру двосторонньої співпраці надав офіційний візит в Україну делегації Державних Зборів Угорщини на чолі зі спікером К. Сілі, яка запропонувала підготувати довгострокову стратегію взаємовідносин, що містила б аспекти двостороннього співробітництва в усіх сферах [42].

Результатами зустрічей голів зовнішньополітичних відомств було підписання низки нормативних документів, які регулюють існуючі двосторонні взаємини та окреслюють подальші перспективи розвитку відносин між двома державами. Особлива увага була приділена економічній складовій двостороннього співробітництва з акцентом на необхідності активізації прикордонного та регіонального співробітництва [44, 82]. Так, під час робочого візиту Угорщину 20—21 лютого 2003 р. він взяв участь у засіданні Ради Карпатського єврорегіону і провів переговори.

Під час зустрічі міністра закордонних справ України А. Зленка з міністром закордонних справ Угорщини Л. Ковачем в лютому 2003 року угорська сторона вперше висунула ідею створення Консультативної ради з питань європейської інтеграції за участю України і країн Вишеградської четвірки. Реалізація цієї ініціативи дала змогу створити механізм взаємних консультацій та запозичення Україною досвіду європейської інтеграції. Продовженням угорської ініціативи щодо створення консультативної ради у форматі Україна-В-4 стала зустріч у червні 2003 р. глав держав країн Вишеградської четвірки у Словаччині, на яку було запрошено прем'єр-міністра України В. Януковича [42]. За результатами зустрічі від імені президентів було заявлено, що після вступу до ЄС країни Вишеградської четвірки готові до співробітництва з Україною за формулою „4+1”.

Початок *четвертого етапу* у відносинах України та Угорщини припадає на початок членства Угорщини в Європейському Союзі (з 1 травня 2004 р.) та продовжується до теперішнього часу. 2004—2009 рр. характеризуються динамічним розвитком двосторонніх відносин у всіх сферах, передусім загальним підвищенням уваги з боку Угорщини до співробітництва з Україною у галузі європейської та євроатлантичної інтеграції, активізації торгово-економічних взаємин тощо. Зокрема, у 2005 р. відбулась низка зустрічей на найвищому рівні, де були закріплені головні пріоритети відносин у політичній та економічній сфер [44, 83—84; 45].

Починаючи з 2006 р. двосторонні відносини між Україною та Угорщиною мають стабільно позитивний характер і позбавлені критичних проблемних компонентів. На порядок денний розвитку взаємин, окрім традиційних питань гуманітарного співробітництва, продовження динамічного зростання обсягів двостороннього торговельно-економічного співробітництва, пріоритетного розвитку прикордонного співробітництва, а також забезпечення прав національних меншин, вийшли питання активізації співробітництва в галузі європейської та євроатлантичної інтеграції України, диверсифікації енергоносіїв та енергетичної безпеки [42].

У вересні 2007 р. Угорщина першою з країн-сусідів ЄС підписала міжурядову угоду з Україною про правила місцевого прикордонного руху. Під час офіційного візиту голови Державних Зборів Угорщини К. Сілі в Україну 12—13 вересня 2006 р. було домовлено розширити договірно-правову базу в сфері транспорту та інфраструктури кордону, активізувати міжпарламентське співробітництво, а також співпрацю у сфері культури та забезпечення потреб національних меншин.

Активно сприяючи зближенню Києва з Північноатлантичним альянсом, угорська сторона 21 квітня 2005 р. під час засідання КУН у Вільнюсі заявила про свою активну підтримку України у її планах набути членство в НАТО, а 23 квітня 2008 р. Угорщина підписала Спільну Заяву міністрів закордонних справ країн Вишеградської четвірки щодо підтримки євроатлантичних прагнень України, приєднання нашої держави до ПДЧ, практичну реалізацію рішень Бухарестського саміту НАТО та надання сприяння Україні у проведенні інформаційної кампанії щодо Альянсу.

Придїляючи неослабну увагу проблемі формування загальноєвропейської архітектури безпеки, зокрема розширенню НАТО, сторони мали свої власні підходи. Україна зайняла виважену позицію у цьому питанні: процес мав бути еволюційним, прозорим, враховувати інтереси нейтральних позаблокових країн і не призводити до виникнення в Європі нових розділових ліній. Особливо Україну турбували питання розміщення ядерної зброї на територіях країн ЦСЄ — потенційних членів НАТО. Угорщина, зі свого боку, досить стримано сприймала українську ініціативу щодо нерозміщення ядерної зброї, що вносило деякі незгодження в позиції сторін. Враховуючи досвід військового співробітництва з Польщею, Україна пропонувала угорській стороні створити спільний українсько-угорський підрозділ, який діяв би в рамках програми НАТО „Партнерство заради миру” і брав участь у миротворчих операціях ООН. За підтримки НАТО був створений багатонаціональний інженерний батальйон „Тиса” із залученням України, Угорщини, Румунії та Словаччини.

Проте з 2010 р., у зв'язку з ухваленням Верховною Радою України Закону „Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України”, в якому наголошується, що Україна дотримується політики позаблоковості, питання допомоги Угорщини у євроатлантичній інтеграції було переведено в площину сприяння „продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес” [46].

У першому півріччі 2010 р. поглибленню атмосфери довіри сприяла робоча зустріч президентів України та Угорщини у рамках перебування глави Угорської держави в Україні з метою участі в інавгурації президента України В. Януковича 25 лютого 2010 р. Було принципово погоджено графік першочергових заходів на вищому рівні, реалізація яких сприяла активізації українсько-угорських відносин у політичній та торговельно-економічній сферах.

Друге півріччя 2010 р. ознаменувалося значним погравленням українсько-угорських відносин. Протягом листопада-грудня 2010 р. відбулися зустрічі прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана з президентом України В. Януковичем [47] і прем'єр-міністром М. Азаровим [48], президента Угорської Республіки П. Шмітта з президентом України [49], Голови Верховної Ради України В. Литвина з Головою Державних Зборів Угорської Республіки Ласло Ковером [50]. Традиційно активною була двостороння співпраця на рівні зовнішньополітичних відомств України та Угорщини [45].

В цілому 2004—2010 рр. характеризувались високою динамікою політичного діалогу на найвищому рівні, реалізацією конкретних кроків, спрямованих на подальше поглиблення двосторонньої співпраці в політичній, торговельно-економічній та гуманітарній сферах.

У 2011 р. було продовжено конструктивний українсько-угорський політичний діалог. В ході робочого візиту міністра закордонних справ України К. Грищенка до Угорщини 9—10 лютого 2011 р. спільно з угорськими колегами було ухвалено План

дій щодо реалізації пріоритетів співробітництва Україна—ЄС під час Угорського головування в ЄС. Окремо було обговорено шляхи практичної реалізації програми „Східне партнерство” [42].

Відзначимо, що Будапешт у рамках головування Угорської Республіки в ЄС у першій половині 2011 р. офіційно виступав за надання Україні євроінтеграційної перспективи та декларував готовність надавати їй максимальну підтримку. Проте аналітики вважають, що головування Угорщини в ЄС в умовах існуючого конфлікту та певної „ізоляції” цієї країни не створило жодних додаткових можливостей для України [51].

Активним є співробітництво між Україною та Угорщиною у форматі „Вишеградська група +” та у рамках міжнародних організацій. Саме з ініціативи Угорщини, починаючи з 2005 р., розпочалися контакти у форматі В-4+Україна на всіх рівнях, що стало важливим політичним інструментом на шляху інтеграції нашої держави до європейських структур. Особливе значення Угорщина приділяла збереженню високого рівня політичного діалогу з Україною під час свого головування у В-4 (2009—2010 рр.).

За оцінками експертів, пріоритетними напрямками в українсько-угорській двосторонній співпраці, окрім підтримки євроінтеграційного курсу України, залишаються наступні: видобуток, транспортування та зосереження (у сховищах) енергоносіїв, зокрема нафти і газу; будівництво і модернізація атомних електростанцій, транспортування електроенергії; окремі галузі хімічної, фармацевтична та харчова промисловість. Без істотних змін залишаються програми співробітництва з Україною у сфері наукових досліджень, розробки нових біотехнологій, пошуку нетрадиційних (альтернативних) видів енергоносіїв, нанотехнології [52].

Конкретного змісту у сучасних умовах набуває українсько-угорське співробітництво в галузі культури, освіти і науки. Одним з пріоритетних питань двостороннього співробітництва є забезпечення прав національних меншин, які проживають в Україні та Угорщині, що обумовлено проживанням на території України (в основному — Закарпатської області) численної (156 тис. осіб) угорської національної меншини, а також в Угорщині — української меншини (понад 5 тис. осіб).

Проте, як зазначають аналітики, гуманітарні питання, особливо навколо становища угорської національної меншини в Україні, залишаються доволі гострими у двосторонніх угорсько-українських взаємовідносинах. За результатами соціологічного опитування, 21% угорців в Україні заявили про свою готовність емігрувати з країни за першої ж можливості. Експерти також вважають, що надання угорського громадянства представникам нацменшини, які проживають в Україні, потягне за собою відновлення питання про створення Притисянського автономного округу. Жорсткість і непоступливість владних кіл Угорщини з цього питання вони пояснюють насамперед бажанням Віктора Орбана увійти в історію в якості об'єднувача нації. З огляду на надання закордонним угорцям виборчого права в Угорській Республіці, очолювана ним сила може здобути підтримку близько 2 мільйонів нових громадян Угорщини, забезпечивши собі таким чином значну електоральну перевагу в майбутньому [53].

Торговельно-економічне співробітництво України та Угорщини, визначене як пріоритетний напрямок двосторонньої співпраці, активно розвивалось упродовж двадцятирічної історії міждержавних взаємин. За обсягами двостороннього товарообігу Угорщина посідає друге місце серед країн Центральної та Східної Європи (після

Польщі), 11-те місце серед країн-партнерів України в світі та є 4-ю за обсягом ринку збуту українських товарів у країнах Європи та 8-ю за обсягами імпорту серед країн Європи. Динаміка товарообігу між Україною та Угорщиною представлена в таблицях 7, 8.

Таблиця 7

Обсяг товарообороту України з Угорською Республікою

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	690689,33	85,52	647892,89	137,44	42796,44
2006	946132,0	137,4	802234,5	123,9	143897,5
2007	1235087,5	130,5	1240859,0	154,7	-5771,5
2008	1367110,1	110,7	1282661,3	103,4	84448,9
2009	730223,1	53,4	678320,9	52,9	51902,2
2010	860084,3	117,8	1214630,6	179,1	-354546,4
2011 (I півріччя)	602952,0	176,5	609034,2	122,9	-6082,2

Як бачимо, протягом 2000—2008 рр. двосторонній товарообіг зріс у 4,4 раза, у тому числі експорт — у 3,2 раза, імпорт — у 6,7 раза. Під час світової фінансової кризи 2008—2009 рр. обсяги двосторонньої торгівлі значно зменшились. На даний час відмічається поступове пожвавлення українсько-угорської двосторонньої співпраці [54].

Таблиця 8

Динаміка експорту-імпорту послуг України з Угорською Республікою (2005—2010 рр.)

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	128210,2	125813,8	102529,6	113813,9	67942,9	223874,1
Імпорт	49757,3	59271,4	127110,5	96157,4	44616,0	52314,0

Структуру українського експорту в Угорщину у 2009—2010 рр. формували наступні товари: апаратура та механізми, напівфабрикати з вуглецевої сталі, проводи ізольовані, кабелі, електроенергія, електричні механізми, добрива мінеральні або хімічні, азотні, одяг тощо. На вищеперераховані товарні групи припадало понад 65 % від загального обсягу експорту товарів із України до Угорщини. Аналіз товарної структури українського експорту до Угорщини свідчить про те, що в I півріччі 2011 р., так само як і в минулі роки, її формували як „традиційні” товарні позиції (енергоносії, електроенергія, металопродукція, руди, машини, устаткування, лісоматеріали, цемент, мінеральна сировина та напівфабрикати), так і готова продукція (машини, обладнання, механізми, апаратура, тощо).

Структуру українського імпорту з Угорщини складають: лікарські засоби, корми для тварин, полімери етилену в первинних формах, передавачі для радіотелефонного, радіотелеграфного зв'язку, радіомовлення або телебачення, автомобілі легкові та інші моторні транспортні засоби, металоконструкції, консервовані овочі. На ці то-

варні групи припадало понад 50 % від загального обсягу імпорту товарів із Угорщини до України. Варто звернути увагу на те, що в українсько-угорській двосторонній торгівлі майже відсутні інноваційні тенденції. Угорщина зберігає зацікавленість у сировинному імпорті, а Україна — у сировинному експорті. Товарний спектр з кожним роком розширюється переважно за рахунок угорських поставок, в яких переважає продукція з високим ступенем обробки.

Слід сказати, що у 2011 р. було здійснено низку заходів, спрямованих на покращення торговельно-економічного співробітництва між Україною та Угорщиною, проте, за інформацією Посольства України в Угорській Республіці, Гтвірччя 2011 року характеризувалося високим рівнем інертності представників українських ділових кіл у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Так, зокрема, кількість українських підприємств, які прийняли участь у зазначений період році у виставкових заходах в Угорщині, в порівнянні з минулими роками, зменшилась у декілька разів [55].

Стан інвестиційного співробітництва між Україною та Угорщиною свідчить про активний інтерес угорських компаній на шляху реалізації подальших інвестиційних проєктів в Україні. За даними Державної служби статистики, обсяг прямих інвестицій в економіку України з Угорської Республіки складав: у 2010 р. — 723,6 млн дол. США, що становить 1,6% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій; у 2009 р. — 711,5 млн дол. США. Динаміка надходжень прямих інвестицій з Угорщини в економіку України наведена у таблиці 9.

Таблиця 9

Обсяги інвестицій з Угорської Республіки в економіку України
(млн дол. США)

Рік	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Сума інвестицій	370,9	411,2	595,4	675,2	711,5	723,6

На даний час в Україні діє 474 підприємств за участю угорського капіталу, з яких 281 — спільні. До найбільших угорських інвесторів належать ВАТ „Банк ОТП”, фармацевтичний завод „Гедеон Ріхтер”, хімічне підприємство „Паннонпласт”, сільськогосподарське підприємство „Баболна”, таропакувальне підприємство „Дунапак-Україна” та аграрна виробничо-торговельна компанія Сабольч Габона та низка інших інвесторів. Українсько-угорські підприємства створені у таких галузях, як внутрішня торгівля, хімічна і медична промисловість, машинобудування і металообробка, громадське харчування, лісова, деревообробна, целюлозно-паперова промисловість та ін.

Водночас, експерти угорського товариства торгівлі та інвестиційної діяльності ITDN [56] та вітчизняні аналітики вказують на суттєве зменшення динаміки та обсягів двосторонньої зовнішньоторговельної діяльності останнім часом, що спричинене впливом на тенденції угорсько-української торгівлі російського капіталу [57]. Враховуючи активізацію російського бізнесу на угорському ринку, експерти вважають, що українська сторона з метою їх активізації зовнішньоторговельної діяльності повинна зосередитися на наступних елементах: 1) збереження позицій та розширення обсягу її номенклатури торгівлі товарами з традиційних продуктів українського експорту в УР з урахуванням кон'юнктури угорського ринку (авіаційна техніка, устаткування для металургії, хімічної промисловості тощо); 2) диверсифікації номенклатури товарних позицій та збільшення кількості суб'єктів ЗЕД;

3) перенесенні акцентів у двосторонніх відносинах з формату звичайних комерційних трансакцій або трансакцій з давальницькою сировиною до реалізації спільних комерційних та інвестиційних проектів в рамках промислової кооперації [57].

Отже, досягнення подальших позитивних результатів в економічному співробітництві в цей складний період можливе за рахунок значної активізації співпраці між нашими країнами на всіх рівнях: між урядами, міністерствами та відомствами, громадськими організаціями, бізнесом.

Після вступу Угорщини до ЄС пріоритетного значення набула активізація прикордонного співробітництва, яке концентрується на реалізації конкретних спільних проектів. Цьому сприяє здійснення „Ніредьгазької ініціативи”, започаткованої у жовтні 2003 р. Інструментом розвитку прикордонного співробітництва сторони вважають діяльність міжурядової українсько-угорської Комісії з питань прикордонного співробітництва.

У червні 2006 р. було укладено Рамкову угоду між Закарпатською облдержадміністрацією та самоврядуванням області Саболч-Сатмар-Берег про співробітництво в торговельно-економічній, науково-технічній та культурній сферах, що слугує подальшому розвитку співпраці між прикордонними областями України та Угорщини. У ході робочого візиту прем'єр-міністра УР В. Орбана до України в листопаді 2010 р. було досягнуто домовленості про активізацію співпраці щодо створення спільного українсько-угорського промислового парку на суміжних територіях в районі державного кордону.

На нинішньому етапі між Україною та Угорщиною опрацьовується проект комплексного розвитку економічної зони прикордонного регіону, в т.ч. логістичної зони Кішварда-Загонь-Чоп-Ужгород, який включає в себе створення системи сучасної логістичної діяльності щодо забезпечення високоякісними комплексними логістичними послугами, поступове поліпшення умов судноплавства на річці Тиса, розбудову річкових портів, створення на базі аеропорту „Мукачево” сучасного центру авіаційних перевезень та міжнародного перевантажувального транспортно-логістичного вузла.

Наші країни ефективно розвивають міжрегіональне співробітництво. Вінницька, Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Луганська, Черкаська області співробітничать з відповідними угорськими регіонами.

Активно співпрацюють Україна та Угорщина в рамках Центрально-європейської ініціативи. З червня 2005 р. (після набуття членства в ЄС Польщі, Угорщини та Чехії) сторони із залученням Словенії узгоджують в рамках євроінтеграції питання лібералізації візового режиму взаємних поїздок громадян, активізації торгово-економічної співпраці, питання прикордонного співробітництва, а також актуальні питання міжнародного життя.

Незважаючи на стабільні двосторонні відносини, які характеризуються активними політичним діалогом та зростаючими темпами економічно-торгівельного співробітництва, існують проблеми та невирішені питання, які потребують невідкладного розв'язання. Передусім це проблема угорської меншини, що проживає в Україні. На перший план висувуються питання забезпечення освітніх та культурних потреб українських угорців. З огляду на агресивну налаштованість Угорщини щодо становища національних меншин у сусідніх країнах, Україні необхідно проводити виважену та послідовну політику щодо угорської національної меншини, здійснюючи цю

діяльність виключно в рамках Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин.

Особливої гостроти у двосторонні добросусідські відносини додає „паспортна проблема” (можливість набуття громадянства Угорщини українськими угорцями згідно законодавства УР). Тому сьогодні Україна має сформулювати чітку позицію з питання подвійного громадянства.

До питань прикордонного співробітництва, які потребують вирішення, слід віднести завершення переговорного процесу з угорською стороною щодо зміни статусу діючих пунктів пропуску через українсько-угорський кордон. Зокрема, потребують подальшого договірної опрацювання питання про прикордонний рух та створення додаткової прикордонної інфраструктури (контактних пунктів, утримання спільних прикордонних транспортних об'єктів).

Нагальною проблемою для спільного вирішення є створення відповідної інфраструктури для боротьби з катастрофічними повенями, які дедалі частіше трапляються в українському Закарпатті та в Угорщині. Нині країни разом протистоять стихії: угорська сторона фінансує створення автоматизованої інформаційно-виміральної системи „Тиса” для запобігання наслідкам повеней, а Україна надає технічну допомогу.

Найважливішими завданнями у реалізації інтересів України у відносинах з Угорщиною є подальше підтримання високої динаміки українсько-угорського діалогу на всіх рівнях та активне продовження консультацій з питань європейської інтеграції, забезпечення послідовної і дієвої підтримки Угорщиною євроінтеграційних прагнень України. Стратегічно важливим є активний розвиток міжрегіонального і прикордонного співробітництва, зокрема в рамках Карпатського євро регіону.

Метою економічної співпраці на нинішньому етапі постає забезпечення послідовного збільшення товарообороту між Україною і Угорщиною, збереження позитивних тенденцій у його формуванні, врегулювання механізму торговельних обмежень між двома країнами.

Не втрачає актуальності необхідність активізації двостороннього співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин — української в Угорщині і угорської в Україні та посилення інформаційної роботи і забезпечення подальшого формування позитивного іміджу України в Угорщині [44, 88; 42].

Отже, за двадцять років в українсько-угорських стосунках були періоди активної взаємодії, були часи значного скорочення політичного діалогу. Але незмінним залишався інтерес обох країн одна до одної, бажання будувати стосунки на взаємовигідній, добросусідській основі. Досягненням та беззаперечним позитивом у двосторонньому співробітництві можна вважати створення стійкої системи міждержавних відносин на всіх рівнях, а також постійне збагачення українсько-угорських відносин новими напрямками, видами і формами співробітництва.

Виклики сьогодення потребують нового погляду на практику добросусідських відносин та партнерства з країнами Центрально-Східної Європи і, зокрема, з **Чехією**. Розвиток взаємин із географічними сусідами по регіону Центрально-Східної Європи, зокрема з Чеською Республікою, є надзвичайно важливим з огляду забезпечення національних інтересів двох країн.

Питання розвитку українсько-чеського співробітництва представлені в наукових працях С. Віднянського, О. Гетьманчук, Є. Кіш, О. Коваля, Р. Корсака, Я. Логінова, О. Мотрук, О. Піддубського, С. Устича, В. Федурця, П. Черник, О. Цуп та ін.

Після поділу Чехословаччини на 2 незалежні держави, Україна однією з перших держав світу встановила з Чеською Республікою дипломатичні відносини — 1 січня 1993 року, у перший день існування Чехії як самостійної держави.

Взаємини України з Чеською Республікою мають свою історію, динаміку та особливості. Значний потенціал двосторонніх відносин здобув реальне відображення у створенні потужної договірно-правової бази, яка визначала і визначатиме динаміку взаємин двох країн. Так, на сьогодні договірно-правова база чинних міжнародних угод, укладених між Україною та Чеською Республікою, становить близько понад 90 міжнародних нормативних актів — від державного до галузевого рівня. Укладені угоди між Україною та Чехією упродовж 1993—2011 рр., охоплюють весь спектр можливої співпраці у різних суспільних сферах і створюють ґрунтовні правові засади для подальшого міждержавного співробітництва [58].

Двосторонні відносини між незалежними Україною та Чеською Республікою з 1993 р. характеризується доволі динамічним розвитком співробітництва в політичній, економічній, культурній та науковій сферах, розвитком неформальних людських контактів. На початкових етапах в українсько-чеському співробітництві Україна віддавала перевагу політичній співпраці, а Чехія — торговельно-економічному співробітництву. Упродовж першої половини 1990-х рр. Україна та Чехія намагалися також налагодити двосторонні взаємини у виробничій та культурній галузях.

Протягом 1993—1997 рр. Україна та Чехія активно співпрацювали у багатьох міжнародних організаціях. З середини 90-х рр. двосторонні взаємини доповнилися співпрацею в парламентській асамблеї Ради Європи, ОБСЄ, інших європейських та регіональних міжнародних організаціях та об'єднаннях. Яскравим проявом такої взаємодії можна назвати той факт, що в 1995 році Україна стала членом Ради Європи під час головування у цій організації та за активної підтримки Чеської Республіки [59]. Завдяки позиції Чехії Україна в червні 1996 р. стала членом Центрально-європейської ініціативи. Маючи достатньо великий досвід участі у діяльності ООН (протягом останніх років представники України і Чехії головували на сесіях ГА ООН), обидві країни активно співпрацюють в питаннях взаємної підтримки на виборах до структури ООН.

Найвищим проявом міждержавної співпраці України та Чехії в 1990-х рр. стали обміни державними візитами Президентів обох країн — Президента України Л. Кучми у квітні 1995 р. до Праги та Президента Чеської Республіки В. Гавела влітку 1997 р. до Києва. Важливим наслідком візиту Президента України до Праги стало підписання 26 квітня 1995 р. основного договірного документа, підписаного та ратифікованого між країнами — Договору про дружні відносини та співробітництво між Україною та Чеською Республікою, яким визначено, що Договірні сторони (Україна і Чехія) розвиватимуть свої взаємини як дружні держави [60; 61, 74].

В ході візиту Президента Чеської Республіки В. Гавела до України 30 червня — 2 липня 1997 р. сторонами було укладено ряд важливих договорів, які визначили подальше співробітництво між країнами. Було підписано надзвичайно важливу з точки зору перспективи економічного співробітництва Угоду між Урядом України та Урядом Чеської Республіки (очолюваним нинішнім Президентом Чеської Республіки В. Клаусом) про співробітництво в галузі атомної енергетики і атомної промисловості, Угоду між урядами країн про співробітництво в боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом та незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин тощо [60]. Візити на найвищому рівні задекларували прагнення обох країн до

налагодження дієвих контактів між Україною та Чехією, що знайшло своє відображення у Спільній заяві Президентів України і Чеської Республіки за результатами державного візиту Вацлава Гавела до Києва 30 червня — 2 липня 1997 р.

Після обміну державними візитами президентів України та Чехії політичні контакти на високому рівні певною мірою втратили свою динаміку. З чеського боку це було цілком логічно, адже для Чехії цей період був найбільш відповідальним у плані підготовки до вступу до ЄС — країна активно готувалася до вступу, проводячи масштабні реформи, адаптуючи національне законодавство, політико-правову та економічну сфери до єдиних європейських стандартів. Цій меті слугувала й конституційна реформа, проведена у 2000—2001 рр. [62].

Упродовж 1993—1999 р. було сформовано основу партнерських відносин двох країн, яка у наступні 2000—2003 рр. проявилася в широкомасштабному торговельно-економічному співробітництві. Початок ХХІ століття позначився активізацією різносторонніх відносин між країнами, проте не можна назвати українсько-чеські взаємини в цей період безпроблемними. Уже в 2000 р. ЧР відповідно до вимог ЄС, заявила про денонсацію договору про безвізовий режим для громадян України, а в 2003 р. денонсувала ще чотири угоди: про співпрацю в сільському господарстві, про економічне і науково-технічне співробітництво, про торговельні відносини, про співпрацю в галузі ветеринарної медицини [63].

Для України останні роки ХХ і перші роки ХХІ ст. позначилися хаотичними пошуками вибору шляхів свого розвитку, що мало прояв у так званій багатовекторності зовнішньої політики Л. Кучми. Згідно з цією зовнішньополітичною доктриною, малим європейським країнам, у тому числі й Чехії, приділялося занадто мало уваги порівняно із США, Росією чи країнами-фундаторами ЄС. У свою чергу по мірі того як членство в ЄС для Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщини ставало дедалі більшою реальністю, у цих країнах суттєво посилювалося усвідомлення необхідності більш чіткого формулювання своїх інтересів у Східній Європі у новій геополітичній реальності, що неминуче виникало при розширенні ЄС на Схід. У зв'язку із очевидністю таких змін, в Україні також поступово зростало розуміння того, що відносини з регіоном Центрально-Східної Європи важливі не лише в контексті локальних двосторонніх контактів, але й як інструмент реалізації власних євроінтеграційних прагнень [64, 17].

Якісно новий етап у двосторонніх українсько-чеських відносинах з огляду на членство Чехії в Європейському Союзі було започатковано під час офіційного візиту Міністра закордонних справ України А. Зленка до Праги у 2003 р. Як зазначено у Концепції зовнішньої політики, схваленої парламентом Чеської Республіки, Чехія розглядає Україну як важливу європейську країну, від якої залежить стабільність в Центральній та Східній Європі, підтримує євроінтеграційний курс України, твердо дотримуючись позиції, що Європейський Союз має бути відкритим для усіх європейських держав за умови відповідності критеріям політичного та економічного життя ЄС. Також зазначалось що на рівні намірів Чехія прагне відігравати провідну роль у реалізації єдиного вектора Спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу [59], про що неодноразово заявляли чеські високопосадовці.

Важливим для розвитку взаємин став офіційний візит до України влітку 2005 р. Президента Чехії В. Клауса, який провів зустрічі зі своїм українським колегою, а також взяв участь у бізнес-форумах в Одесі та Львові, заявивши вчоргове про підтримку євроінтеграційних прагнень нашої держави [65, 176].

Чеська Республіка, підтримуючи євроінтеграційний курс України, твердо дотримується позиції, що Європейський Союз має бути відкритим для всіх європейських держав за умови, що організація їхнього політичного та економічного життя відповідає визначеним критеріям. Головування Чеської Республіки в ЄС у першому півріччі 2009 року створювало сприятливі умови для поглиблення переговорного процесу між Україною та Європейським Союзом щодо Угоди про асоціацію, створення зони вільної торгівлі та запровадження безвізового режиму.

Чехія прагне відігравати провідну роль у виробленні та практичній реалізації „східного вектора” Спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу, в першу чергу, — стосовно України. У цьому зв'язку важливою видається думка экс-президента Чеської Республіки і надзвичайно авторитетного політика в Чехії та Євросоюзі В. Гавела, який однозначно стверджує, що „...на сьогодні Україна демонструє тяжіння до євроатлантичного світу. Я також переконаний: Європейському Союзу вигідно прийняти Україну до свого складу” [66].

Проте декларації українських і чеських політиків та реалії буття не завжди відповідають реальному стану відносин між країнами. Так, вони засвідчують прагнення взаємного співробітництва, але слід враховувати той факт, що нині Чеська Республіка — невід'ємна частина Європейського Союзу, яка у відносинах з Україною виступає фактично у двох вимірах — як географічно близький сусід України та як частина ЄС. Саме друга обставина пояснює солідарність чеських політиків з цілком закономірним і зрозумілим скепсисом політиків Євросоюзу щодо можливостей України як потенційного кандидата в члени ЄС. Не втрачає і сьогодні актуальності поширене у світі правило: міждержавні відносини не будуються на альтруїзмі, а визначаються інтересами. Як зазначають експерти, Україна тоді стане членом ЄС, коли той буде в цьому зацікавлений [67]. Позицію Праги щодо євроінтеграційних прагнень України можна назвати пасивно-позитивною. Тобто чеські представники воліють не порушувати консенсус ані у випадку, коли Євросоюз приймає рішення, що не відповідає інтересам України, ані тоді, коли йдеться про цілком прийнятний для Києва результат обговорення [68]. У цьому випадку варто говорити про низький рівень політичної довіри з боку чеського політикуму до України, для чого є переконливі підстави.

У той час, коли політична довіра між Києвом та Прагою перебуває на стадії формування, двостороннє торговельно-економічне співробітництво набирає обертів. За даними Держкомстату України, серед 205 країн світу Чеська Республіка посідає 18 місце за обсягами двосторонньої торгівлі з Україною. За даними Чеського статуправління, за сумарним товарооборотом Україна посідає 22 місце серед 234 країн світу, з якими Чехія здійснює економічне співробітництво [69]. За обсягом товарообігу з Чехією Україна посідає друге місце серед країн СНД та Балтії (після Російської Федерації) і дев'ятнадцяте — серед інших країн, з якими Чеська Республіка має торговельні зв'язки [59].

За даними Держкомстату України, у 2010 р. загальний товарооборот у торгівлі між Україною та Чеською Республікою досяг 1 374,2 млн дол. США, що на 42,7 відсотка більше, ніж за аналогічний період попереднього року (взагалі у 2009 році обсяги двосторонньої зовнішньої торгівлі товарами становили 962,9 млн дол. США). [69]

За українськими статистичними даними, експорт продукції з України протягом 2010 р. становив 626,2 млн дол. США (у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року збільшився на 83,8 %), а чеський імпорт досяг приблизно 747,9 млн дол.

США (збільшився на 20,2 %). Від'ємне сальдо двостороннього товарообороту для України у минулому році становило 121,7 млн дол. США (у 2009 р. — 281,5 млн дол. США).

Більшу частину українського експорту становить залізна руда, титанові руди, алюміній, хімікати, добрива, нафтопродукти, деревина. Натомість у чеському експорті головну роль відіграють високотехнологічні товари. Це, насамперед, комплектуючі до реакторів українських АЕС. Близько 20% експорту — автомобільна продукція, яка має високий попит в Україні. Значну частину експорту становлять ліки, алюмінієва фольга, цигарковий папір, чеське виробниче обладнання для електротехнічної промисловості, машинобудування, легкої промисловості тощо [65, 176].

У 2010 р. до основної групи експорту товарів з України до Чехії увійшли: руди, шлаки та зола — 575,2 млн дол. США (зростання на 58 %); чорні метали — 212 млн дол. США (зростання у 3,5 рази); паливо мінеральне, нафта і продукти її перегонки — 89,3 млн дол. США (зростання майже на 57%); електричні машини та устаткування — 57,8 млн дол. США (зростання на 25 %).

В цілому, у структурі двосторонньої зовнішньої торгівлі з української сторони переважають товари сировинної групи, які становлять понад 84% загальних обсягів українського експорту до ЧР. Натомість чеська сторона постачає в Україну майже 90% промислових виробів та продукції „високого переділу”.

Основними українськими експортерами до ЧР є Полтавський та Криворізький гірничозбагачувальні комбінати, металургійні підприємства ім. Ілліча, „Азовсталь”, „Запоріжсталь”, „Алчевський”, фірма „Інтерпайп”, хімічні підприємства ВАТ „Стирол” та ВАТ „Рівнеазот”, „КриворіжНДІБудмаш”, „УкрграфітПВП”, АТ „Дніпрошина”. На ринку авіап перевезень успішно працює компанія „Аеросвіт” [70].

У свою чергу Україна виявляє інтерес до впровадження прогресивних технологій вирощування зернових, цукрового буряка, інших сільськогосподарських культур та їх переробки. Великі перспективи має співробітництво у металургійній галузі, ядерному та електронному машинобудуванні, створенні автоматизованих систем управління технологічними процесами, розвитку міського електротранспорту [64, 3—4] (так, компанія „Богдан” створює з чеською Segeles спільне підприємство, що дозволить „Богдану” значно наростити обсяги продаж) [71].

На сьогодні *інвестиції* Чехії у загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку України становлять 0,2%. Станом на 1 січня 2011 року Чеська Республіка інвестувала в українську економіку 74,93 млн дол. США, що на 4,86 млн дол. США менше у порівнянні з показниками, зафіксованими у січні того ж року. Незначний відтік прямих чеських інвестицій з України був насамперед пов'язаний з наслідками світової фінансової та економічної кризи. Кількість підприємств з чеським капіталом, які функціонують на території України, залишилася незмінною — 432.

Важливою складовою українсько-чеського співробітництва є реалізація спільних проектів у сфері інвестування та промислової кооперації. Серед таких проектів — участь чеської сторони у модернізації діючих та спорудженні нових українських АЕС, модернізації об'єктів теплоенергетики, співробітництво у вирощуванні, переробці ріпаку та виробництві в Україні біопалива з нього. Для української сторони, у першу чергу — для приватних осіб, цікавою є інвестиційна діяльність, зокрема у нерухомість Чехії, будівельну індустрію тощо.

Загалом Україна — єдина із країн СНД, з якою в Чехії спостерігається загальна динаміка зростання товарообігу. Цей процес триває вже багато років, а темпи зро-

стання до кризи складала близько 20 % на рік, що є свідченням значного потенціалу українсько-чеських економічних відносин. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що українсько-чеський діалог має усі шанси перетворитися в майбутньому на справді ефективне партнерство, однаково вигідне для обох країн.

Поряд з активізацією економічного українсько-чеського співробітництва у двосторонніх відносинах існує низка проблемних питань, які потребують розв'язання.

Проблемним специфічним питанням українсько-чеських відносин залишається погашення „ямбурзької” заборгованості України перед ЧР згідно з укладеною 30 червня 1997р. Угодою „Про умови завершення реалізації після 1.01.1992 р. на території України Угоди між Урядом СРСР і Урядом ЧССР про співробітництво в освоєнні Ямбурзького газового родовища, будівництві магістрального газопроводу Ямбург-Західний кордон СРСР та об'єктів Уральського газового комплексу і пов'язані з цим поставки природного газу із СРСР до ЧССР від 16 грудня 1985 р.”, яка була ратифікована Верховною Радою України. Це питання порушується чеською стороною під час практично всіх двосторонніх переговорів. Відповідно до міжурядової Угоди, яка набула чинності у 1999 р., Україна визнала борг на суму 79,17 млн умовних розрахункових одиниць (еквівалент 1247 млн м³ природного газу). [72, 125]

Ускладнює міждержавні відносини України та Чехії до цих пір не вирішене питання трудових мігрантів з України. За різними даними, їх у Чехії було від 70 до 200 тис., проте точних даних немає [73].

Інша проблема пов'язана безпосередньо з набуттям Чехією членства в ЄС. Вхідження Чехії до складу ЄС 1 травня 2004 р. цілком змінило геополітичну ситуацію в регіоні Центральної Європи та детермінувало розбудову абсолютно нового формату відносин України з Чехією відповідно до вимог європейського співтовариства. Відтак на вільне переміщення товарів і робочої сили між двома країнами неможливо розраховувати принаймні до підписання Україною угоди про безвізовий режим з ЄС.

Криза, яка охопила світ у 2008 р., теж позначилася на українсько-чеських відносинах — внаслідок відставки уряду М. Тополанека наприкінці березня 2009 р. візит Президента України не додав нічого до європейських прагнень України — чехів більше хвилювали питання приєднання до Лісабонської угоди, головування в ЄС та визначення строків вхідження країни в зону євро. Перед викликами світової фінансової та економічної кризи щедалі більше стали очевидними проблемні питання, пов'язані з українським чинником — кризові явища тільки відсунули ще далі перспективу України в європейському просторі, що, звичайно, позначилось і на взаєминах з окремими учасниками Європейського Союзу.

Однією з проблем у двосторонніх відносин є той факт, що Україна втрачає свої позиції, вона сприймається Чехією як непередбачуваний транзитер російського блакитного палива і взагалі ненадійний партнер. На цьому фоні в Чеській Республіці суттєво посилюються проросійські настрої. Більше того, постійні корупційні скандали в Україні створили негативний імідж і стереотипи сприйняття нашої держави в світі, які українській владі потрібно подолати, будуючи свої стосунки з Чеською Республікою і взагалі — цивілізованим світом [74].

Аналізуючи динаміку українсько-чеського діалогу, можна припустити, що у загальному розрізі перспективи України в Європі і пошук спільного майбутнього з Чеською Республікою можуть стати реальністю вже найближчим часом. Україні є в чому брати приклад з маленької Чехії — це і досвід політичних та економічних ре-

форм, це регіональне співробітництво та інвестиційна політика. У взаєминах з нею Україні важливо підтримувати: постійний політичний діалог на найвищому державному рівні, взаємодію міжурядових структур у плані удосконалення співробітництва у транспортно-енергетичній та консульсько-правовій сферах; сприяти активній підтримці Прагою євроінтеграційних прагнень України шляхом реалізації спільних проєктів та реальній, неупередженій праці на усіх рівнях [75].

Отже, незважаючи на існуючі проблеми та труднощі, ключовим фактором майбутньої співпраці України та Чехії є те, що реально об'єднує ці дві європейські країни, — спільність поглядів щодо майбутнього Європи. Обидві держави переконані, що шлях благополуччя і добробуту, об'єднання та солідарності на основі загальнолюдських демократичних і правових цінностей — це те, чого прагнуть всі народи об'єднаної Європи, народи України та Чеської Республіки.

Таким чином, сучасні відносини України з країнами Вишеградської групи стали прикладом успішної зовнішньої політики, яка ґрунтується на принципах визнання та партнерства держав та ідеї добросусідства, що надало можливість збудувати правові та політичні підвалини сучасних міжнародних відносин. Тому досвід цих міждержавних взаємин є корисним з точки зору побудови дружніх стосунків між Україною та іншими країнами ЄС. Слід лише раціонально використовувати всі потенційні ресурси, які надають ці відносини, та продовжувати активно їх розвивати.

Використані джерела та література:

1. *Васильєва-Чекаленко Л.Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944—1996 рр.). — К.: Освіта, 1998.
2. Перелік міжнародних договорів між Україною та Республікою Польща // Посольство України в Республіці Польща. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/29485.htm>
3. Стан та перспективи українсько-польських відносин // Посольство України в Республіці Польща. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/29136.htm>
4. *Гевко В.Р.* Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991—2004 рр.). — Чернівці, 2005.
5. *Salka Marek Janusz.* Stosunki z Ukraina // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. — 1995.
6. *Головченко В.І., Тамм А.Є.* Міжнародні відносини і зовнішня політика країн Центральної та Східної Європи (середина 40-х — середина 90-х рр. XX століття). — Харків: ІСМВ „Харківський колегіум”, 2001.
7. *Бочаров В.В.* Євроінтеграційні орієнтири стратегічного партнерства України і Республіка Польща // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. — К.: Фенікс. 2011. — 352 с.
8. *Геремек Броніслав.* Основні напрямки зовнішньої політики Польщі // Політична думка. — 1998. — № 1. — С. 62 — 75.
9. Expose Pana Ministra Bronislawa Geremka, wygloszone w Sejmie w dniu 8 kwietnia 1999 r. — Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl>; Expose Ministra Spraw Zagranicznych Bronislawa Geremka // Gazeta Wyborcza. — 10.05.2000. — S. 8 — 10.; Informacja Ministra Spraw Zagranicznych o zasadach polskiej polityki zagranicznej w 2001 roku na forum Sejmu RP w dniu 6 czerwca 2001. — Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl>
10. *Сардачук П.Д., Сагайдак О.П.* Україна в двосторонніх міжнародних відносинах (кінець XX — початок XXI століття). — К.: Видавництво Європейського університету, 2005.
11. *Драус Я.* Процес становлення та розвиток польсько-українських відносин у 1991—2009 роках: політичний дискурс // Інститут трансформації суспільства — Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2009/11-12/200919.html>

12. Посольство Республіки Польща в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.kijow.polemb.net/index.php?document=2727>

13. Політичний діалог між Україною та Республікою Польща за 2010—2011 роки // Посольство України в Республіці Польща. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/29134.htm>.

14. Посольство Республіки Польща в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.kijow.polemb.net/index.php?document=2438>

15. Інституційні механізми співробітництва між Україною та Республікою Польща Посольство України в Республіці Польща. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/29135.htm>

16. Стан та перспективи українсько-польських відносин // Посольство України в Республіці Польща. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/29136.htm>

17. Державна служба статистики. Офіційний сайт — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

18. Довідка про торгівельно-екномічне співробітництво України та Республіки Польща // Міністерство закордонних справ України. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/poland/ua/publication/content/29136.htm>

19. Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словацькою Республікою. (дата підписання: 29.06.93 р., дата ратифікації: 24.02.94 р., дата набуття чинності: 16.06.94 р.). — Режим доступу: http://search.liga.zakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU94313.htm

20. Стан договірно-правової бази // Посольство України у Словацькій Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/2537.htm>

21. Литвин В. Українсько-словацькі відносини: історія та сучасність // *Голос України*. — 2003. — 10 квітня.

22. Українсько-словацькі політичні відносини (інформаційна довідка) // Посольство України у Словацькій Республіці. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/34720.htm>

23. Посольство Словацької Республіки в Україні. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.slovakia.kiev.ua/site/ua/slovakiuk/>

24. *Логінов Я.* Україна — Словаччина: довгий шлях від байдужості до партнерства // *Дзеркало тижня*. Україна. — 2011. — №10. — 18 березня.

25. *Zameranie zahranie e nej politiky sr na rok 2010.* — [http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_98CA86E2F7C1AD46C12576E9003585F0_SK/\\$File/Zameranie_ZP_2010.pdf](http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_98CA86E2F7C1AD46C12576E9003585F0_SK/$File/Zameranie_ZP_2010.pdf).

26. Українсько-словацькі відносини в контексті зміни політичного ландшафту. Підсумки року. Аналітична записка. 02.03.2011 // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал в м. Ужгороді. — Режим доступу: <http://uz.niss.gov.ua/articles/388/#sdfootnote3sym#sdfootnote3sym>

27. *Program Slovenskeho predsednictva Vysehradskej Skupiny — V4/ (Jul 2010 — Jun 2011)* // [http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_C65E90D9E284F0BBC1257767004DD46C_SK/\\$File/100609_finalny_text_programu_predsednictva_SR_vo_V4.pdf](http://www.foreign.gov.sk/App/wcm/media.nsf/vw_ByID/ID_C65E90D9E284F0BBC1257767004DD46C_SK/$File/100609_finalny_text_programu_predsednictva_SR_vo_V4.pdf).

28. Вишеградський майданчик України // *Дзеркало тижня*. Україна. — 2011. — №17. — 13 травня.

29. Політичне співробітництво. Зустрічі. Візити. // Посольство України у Словацькій Республіці. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/34721.htm>

30. Закарпаття. Транскордонне співробітництво, щоквартальне видання Закарпатської державної адміністрації. — Л.: Укрпол, 2010. — С. 18—19.

31. Програма транскордонного співробітництва ЄІСП „Угорщина—Словаччина — Румунія — Україна. — Режим доступу: <http://www.huskroua-cbc.net/ua/nformacija-pro-rogramu>

32. Програми транскордонного співробітництва „Польща—Білорусь—Україна 2007—2013” — Режим доступу: www.pl-by-ua.eu/ua

33. Посольство України в Словацькій Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/data/upload/publication/slovakia/ua/40827/mizreg.doc>

34. Презентація результатів, реалізованих в рамках Норвезького механізму // МАИРР (Международная Ассоциация Институций Регионального развития). — Режим доступу: http://iardi.org/index.php?news_id=128
35. Посольство України в Словацькій Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/2543.htm>
36. Двосторонні торговельно-економічні відносини між Україною та Словацькою Республікою. Інформаційна довідка // Посольство України в Словацькій Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/2603.htm>
37. УКРІНФОРМ (Українське національне інформаційне агентство). — Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Slovatchina/slovatchina.php?menu=attitudes>
38. Щодо українсько-словацького торговельно-економічного співробітництва (2009 р.) // Міністерство економіки України. — Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/slo/3722.html
39. Проблемні питання взаємовідносин Україна—Словаччина. Аналітична записка // Національний Інститут стратегічних досліджень при Президенті України. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/496/>
40. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2009. — № 21.
41. Довідка щодо проблемних питань двосторонніх економічних відносин між Україною та Словацькою Республікою // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Офіційний сайт. — Режим доступу: http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/ukr/2471.html
42. Історія двосторонніх відносин України та Угорщини // Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/hungary/ua/26633.htm>
43. Стан договірно-правової бази // Посольство України в Угорській Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/hungary/ua/26646.htm>
44. Кач. Д.І. Українсько-угорські відносини новітньої доби. // Науковий вісник Дипломатичної Академії. — 2009. — № 15.
45. Хронологія українсько-угорських офіційних візитів та контактів на вищому рівні // Посольство України в Угорській Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/hungary/ua/26634.htm>
46. Закон України „Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України” // Верховна Рада України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>
47. Офіційне Представництво Президента України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/18705.html>
48. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України // Кабінет Міністрів України — Режим доступу: http://kmu.gov.ua/kmu/control/ru/publish/article?art_id=243811440&cat_id=243365172
49. Офіційне Представництво Президента України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/18978.html>
50. Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. — Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=224588&cat_id=37486
51. Головування Угорщини в ЄС: можливості для України. Аналітична записка. // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал у м. Ужгород. — Режим доступу: <http://uz.niss.gov.ua/articles/430/>
52. Динаміка розвитку українсько-угорських відносин у другому півріччі 2009 року. Аналітична записка. // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал у м. Ужгород. — Режим доступу: <http://uz.niss.gov.ua/articles/423/>
53. Українсько-угорські відносини в контексті зміни політичного ландшафту. Підсумки року. Аналітична записка. 02.03.2011. // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал у м. Ужгород. — Режим доступу: <http://uz.niss.gov.ua/articles/387/>
54. Торговельно-економічне співробітництво України та Угорщини. // Міністерство економіки України. — Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/hun/1440.html

55. Стан торговельно-економічних відносин та інвестиційної діяльності між Україною та Угорщиною // Посольство України в Угорській Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/hungary/ua/26843.htm>
56. Товарство торгівлі та інвестиційної діяльності Угорщини [itd.hungary](http://www.itd.hu/engine.aspx). — Режим доступу: <http://www.itd.hu/engine.aspx>.
57. Головування Угорщини в ЄС: можливості для України. Аналітична записка. 19.04.2011 // Національний інститут стратегічних досліджень. Регіональний філіал у м. Ужгород. — Режим доступу: <http://uz.niss.gov.ua/articles/430/>
58. Договірні-правова база. Перелік чинних міжнародних угод між Україною та Чеською Республікою // Посольство України в Чеській Республіці, Офіційний сайт. Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/czechia/ua/1614.htm>
59. Українсько-чеські відносини // Посольство України в Чеській Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу. — <http://www.mfa.gov.ua/czechia/ua/15115.htm>
60. Перелік чинних міжнародних угод між Україною та Чеською Республікою. — <http://mfa.gov.ua/czechia/ua/publication/print/7369.htm>
61. Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською Республікою // Політика і час. — 1995. — № 6. — С. 74—77.
62. Лемак В. Конституційна реформа в Чеській Республіці 2000—2001 рр. в умовах вступу країни до НАТО і ЄС: досвід для України. — Право України. — 2003. — № 8. — С. 128—131.
63. Брик І. Матеріали до історії українсько-чеських взаємин // Українсько-руський архів. — НТШ, т. XV, Л., 1921.
64. Устич С. Україна—Чехія: партнерство, спрямоване у перспективу // Політика і час. — 2003. — № 11. — С. 14—23.
65. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. — 2009. — Вип. 21. — С. 172—179.
66. Вагнер О. Вацлав Гавел: „Я готовий завжди підтримати Україну”. — <http://www.dt.ua/3000/3760/54886> № 41 (620) 28 жовтня — 3 листопада 2006.
67. Веселовський А. Європейська інтеграція обирає гідних. — <http://www.dt.ua/1000/1550/64718> № 43 (722) 15 — 21 листопада 2008.
68. Гетьманчук О. Україна — Чехія: дружимо поза ЄС // Дзеркало тижня. — 2005. — № 23. — С. 5.
69. Українсько-чеські торговельно-економічні зв'язки // Посольство України в Чеській Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/czechia/ua/1657.htm>
70. Комітет з питань Європейської інтеграції Верховної Ради України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.euroint.com.ei.nsf>
71. Украина и Чехия создадут СП по производству троллейбусов. — <http://news.bigmir.net/print/business/284399>
72. Тодоров І.Я. Відносини України з Чеською Республікою: перспективи майбутнього // Сучасна українська політика. Спецвипуск: Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів. — К.: Фенікс, 2011. — С. 352 с.
73. Мозоль О. Становище українських робітників-нелегалів на чеському ринку праці в контексті розвитку двосторонніх відносин між державами // Київська старовина. — 2005. — № 4. — С. 168—174.
74. Ганоусек П. Спасибі за українців. Корупція та мафія супроводжують заробітчанство в Чехії. — <http://www.dt.ua/1000/1600/34862> № 19 (394) 25 — 31 травня 2002.
75. Відносини з країнами Центральної та Східної Європи. — http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=223270222&cat_id=

4.5. Стан та перспективи співпраці України з країнами Бенілюксу

В українській науці об'єктом досліджень зазвичай стають великі держави. Таку ситуацію певною мірою можна пояснити радянською спадщиною, адже зовнішня політика Радянського Союзу традиційно аналізувалася нашими науковцями у порівнянні із зовнішньою політикою провідних західних держав. Відповідно, політика „карликів” на міжнародній арені опинялася поза межами наукового дискурсу як позбавлена не лише практичного, але, значною мірою, й теоретичного інтересу.

Сьогодні незалежна Україна є великою регіональною державою. Проте її важко порівняти за масштабом із Радянським Союзом, США чи іншою великою державою. Тому можна зробити висновок, що для української зовнішньої політики інтерес становить як зовнішньополітичний досвід великих держав, так і малих країн Європи, яким при малих масштабах, але завдяки зваженій і продуманій зовнішній політиці вдається ефективно реалізовувати дві найважливіші зовнішньополітичні цілі: гарантувати власну безпеку та забезпечувати добробут власного населення [27, 25]. Адже ці ж дві загальні цілі стоять і перед нашою, українською, зовнішньою політикою.

Важливе місце серед держав Західної Європи займають компактно розташовані одна поблизу одної Бельгія, Нідерланди і Люксембург, які мають спільне історичне минуле й подібні політичні системи. Усі три держави є конституційними монархіями. Збереження монархій не завадило цим країнам перетворитися на квітучі демократії. Попри свої малі розміри, ці міні-держави відіграють далеко не останню роль у міжнародних справах та світовій економіці. Скажімо, Велике Герцогство Люксембург посідає перше місце у світі за виправкою сталі на душу населення, а, наприклад, Голландія є найбільшим виробником квітів тощо [18, 5].

Усі три держави належать до економічного об'єднання Бенілюкс, яке свого часу стало однією з перших спроб впровадження в життя ідеї економічної інтеграції західноєвропейських держав й зразком для Європейського економічного співтовариства. Формування Бенілюксу розпочалося зі створення 1921 р. економічного союзу між Бельгією та Люксембургом — Белюкс (Belgium-Luxembourg Economic Union, BLEU). Окупація під час Другої світової війни Бельгії, Нідерландів та традиційно пов'язаного із ними Люксембургу сприяла початку переговорів між еміграційними урядами, що завершилися підписанням тристоронньої *валютної угоди* 1943 р. та *митної конвенції* 1944 р. По завершенні війни, 1947 р., між трьома державами було підписано *Договір про митний союз* Бенілюкс. *Угода про перехідний період* 1949 р. передбачала поступове скасування торговельних квот на промислову продукцію та координацію торговельної й фінансової політики щодо третіх країн, а серія угод, підписаних у 1953—1956 рр., встановлювала спільне регулювання заробітної плати, лібералізацію руху товарів і робочої сили, уніфікацію торговельних угод з третіми країнами та розробку єдиної сільськогосподарської політики [10, 17].

Нарешті 3 лютого 1958 р. в Гаазі було укладено *Договір про економічний союз Бенілюкс* строком на 50 років з можливим подальшим продовженням на 10-річні періоди. Договір передбачав забезпечення у відносинах між трьома державами „чотирьох свобод” — тобто вільного руху товарів, капіталу, працівників та послуг, а також координацію економічної, фінансової та соціальної політики, проведення спільної зовнішньоторговельної політики [10, 17—18; 11].

Давайте розглянемо відносини України з кожною з держав—учасниць Бенілюксу докладніше.

Розпочнемо з Королівства Нідерландів. Іноді його називають просто — Нідерланди, неофіційно — Голландією, за назвою найбільшої історичної провінції. Королівство розташоване в Західній Європі, на узбережжі Північного моря. Площа території країни становить 41 526 км², вона включає власне Нідерланди, а також залежні території — острови Аруба, Кюрасао, Синт-Мартін (голландська назва південної частини острова Сен-Мартен), Бонайре, Саба й Синт-Естатіус. Крім Аруби решта залежних теренів до 10 жовтня 2010 року склали єдину адміністративну одиницю у складі Нідерландського королівств — Нідерландські Антильські острови [7, 174; 15].

Голландія — одна з найбільш щільно заселених країн Європи та світу (в середньому 386,9 осіб/км²); її населення становить близько 16,3 млн чоловік (2007 р.); тут мешкають голландці — 83 %, фламандці — 12 %, німці, французи та інші — 5 % [6, 170]. Офіційна мова — нідерландська (голландська). У релігійному відношенні країна довгий час була протестантською, але стала однією з перших у Європі, де була забезпечена свобода віровизнання. В результаті сьогоденні ситуація змінилася. Католицизм сповідує 31 % населення, протестантизм (реформатство й кальвінізм) — 21 %, іслам та інші релігії — 8 %, зате дуже високою (40 %) є частка позаконфесійного населення [6, 171].

Столицею Нідерландів є Амстердам (1105 тис. чол.) — великий порт та промисловий осередок, найважливіший фінансовий центр Європи, „ювелірна столиця” світу. Та усе ж місцем перебування уряду з 1588 року залишається Гаага: тут розташовані резиденції королеви, Генеральних штатів, Державної ради, міністерств, Верховного суду.

Нідерланди — одна з небагатьох держав ЄС, яка майже повністю забезпечує себе природним газом. Газове родовище, знайдене у 1959 р. в провінції Гронінген, є третім за розмірами у світі [10, 7]. Розвідані запаси природного газу складають 1650 млрд м³. Видобуток природного газу — 87 млрд м³ при власному споживанні лише 37,7 млрд м³. В результаті залишається ще 49,3 млрд м³ для експорту.

Нідерланди мають процвітаючу відкриту економіку, що залежить, в основному, від міжнародної торгівлі. Для неї характерні стабільні промислові зв'язки, незначна інфляція, значний профіцит зовнішньоторговельного балансу. Окрім того, країна відіграє важливу роль як європейський транспортний вузол.

Сучасні Нідерланди посідають чотирнадцяте місце у світовому господарстві за обсягом ВВП (у 2007 р. за показником купівельної спроможності сягнув 638,9 млрд дол. США, тобто 38 600 дол. США на душу населення) і восьме за експортом (465,3 млрд дол. США у 2007 р.) [4, 98; 6, 171]. Амстердам є найбільшим світовим фінансовим регіоном після Швейцарського. Нідерланди були серед перших одинадцяти країн ЄС, що з 1 січня 1999 р. увійшли до зони євро.

В промисловому виробництві країни переважають харчова та хімічна промисловість, нафтопереробна галузь і машинобудування. Близько половини виробництва орієнтовано на експорт. Величезне значення для економіки країни мають чотири найбільші транснаціональні корпорації — британсько-голландська нафтова компанія „Роял Датч-Шелл”, британсько-голландський концерн з виробництва продуктів харчування й технічних жирів „Юнілевер”, голландсько-німецька компанія з виробництва штучного шовку „АКЮ” та голландсько-американський радіоелектронний концерн „Філіпс”. Але одночасно Нідерланди вважаються країною малого і середнього бізнесу, частка таких підприємств в експорті складає 23 % [6, 171].

Голландія є прикладом передової постіндустріальної країни: сільське господарство складає тут лише 3,6 % ВВП країни, промисловість — 28,5 %, а послуги — аж 67,9 % [6, 171].

У високомеханізованому сільськогосподарському секторі зайнято лише чотири відсотки робочої сили, але, незважаючи на таку незначну частку сільського господарства, виробництво продукції цього сектору за останні 25 років збільшилося втричі, він забезпечує значний надлишок продуктів харчування для харчової промисловості та експорту. А інтенсивність ведення сільського господарства в країні така, що на продукти харчування припадає понад п'ята частина голландського експорту. Голландці утримують третє місце у світі за обсягом експорту сільськогосподарської продукції (після США і Франції), окрім того, країна є найбільшим у світі експортером квітів.

Хоча на долю Нідерландів припадає лише 2,5 % площі сільськогосподарських угідь країн ЄС, вони виробляють 8,2 % всієї сільськогосподарської продукції ЄС (у грошовому виразі). За цим показником Нідерланди випереджають Велику Британію у 8 разів, Німеччину і Францію — у 5 разів [6, 172].

Нідерланди — унітарна держава. В адміністративно-територіальному відношенні вона поділяється на дванадцять провінцій, які в свою чергу складаються з громад і кантонів. Форма державного правління в Нідерландах — парламентська монархія. Законодавчі повноваження належать парламенту — Генеральним штатам, який складається з монарха та двох палат — Першої (верхньої) палати — Eerste Kamer der Staten General і Другої (нижньої) — Tweede Kamer der Staten General. Перша палата складається з 75 депутатів. Вона обирається членами провінційних рад строком на шість років із оновленням половини складу кожні три роки. Друга палата, що складається зі 150 депутатів, обирається шляхом загальних прямих виборів на основі пропорційного представництва строком на чотири роки.

Правом законодавчої ініціативи та затвердження уряду наділена Друга палата. Закони приймаються обома палатами і скеровуються на затвердження монархові.

Монарх (з 1980 року — королева Беатрікс Вільгельміна Армгард з династії Оранських-Насау [див. докл.: 9]) є главою держави. Монарх наділений досить широкими правами. Спільно з парламентом здійснює законодавчу владу, спільно з урядом — виконавчу, через суди — судову. Конституція закріплює за главою держави такі функції: він призначає прем'єр-міністра і за його рекомендацією — інших міністрів та комісарів у провінціях, затверджує законопроекти, керує зовнішніми зносинами, має право помилування. Кожного року в третій вівторок вересня на об'єднаній сесії парламенту глава держави виступає з доповіддю про основні напрямки державної політики. Однак його повноваження в багатьох випадках носять формальний характер, оскільки значну кількість королівських функцій здійснює уряд. Особа монарха є недоторкованою.

Особливістю державного механізму в Нідерландах є наявність передбаченого конституцією спеціального органу — державної ради (один із найстаріших та найважливіших державних органів) для попереднього розгляду законопроектів і розв'язання адміністративних суперечок. Її члени (в основному — колишні державні діячі, судді, бізнесмени) призначаються королем пожиттєво за рекомендацією міністра внутрішніх справ та після наради з міністром юстиції.

Нідерланди займають найвищі позиції в світі за рівнем свободи слова та незаангажованості ЗМІ. Майже дві третини населення (73,3 %) країни мають доступ до ме-

режі Інтернет й посідають десяте місце за міжнародним індексом гуманітарного розвитку (Human Development Index) та дев'яте місце за міжнародним індексом глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, 2006—2007 pp.).

Нідерланди беруть активну участь у міжнародній співпраці на регіональному й глобальному рівнях, зокрема в роботі ООН та її спеціалізованих установ і діяльності Європейського Союзу. Нідерланди очолюють європейську регіональну групу 13 країн-членів Міжнародного Валютного Фонду та Світового Банку, до якої належить і Україна.

Розвиток українсько-голландських відносин після проголошення незалежності України був достатньо стрімким і стабільним. Королівство Нідерланди визнало Україну 31 грудня 1991 року. Поступово співпраця обох країн набула інституалізованих форм. Дипломатичні відносини між нашими державами встановлені 1 квітня 1992 року. У період правління в Україні Президента Л.Д. Кучми у березні 1996 р. офіційним візитом в Україну Прем'єр-міністра Нідерландів В. Кока було започатковано політичний діалог на вищому рівні. У грудні 1997 року відбувся офіційний візит до Нідерландів українського президента. Після тривалої паузи, пов'язаної з „касетним” та „кольчужним” скандалами, двосторонні політичні контакти відновилися лише у 2002 році.

Важливим кроком у відновленні процесу обміну візитами на найвищому рівні став офіційний візит до України Прем'єр-міністра Нідерландів Я.П. Балкененде (18—19 квітня 2004 р.). У липні 2004 р. Президент України Л.Д. Кучма здійснив візит до Нідерландів на чолі делегації нашої держави, яка взяла участь у саміті Україна—ЄС, що відбувся в Гаазі [23].

Розвиток політичних взаємин продовжився у період правління президента В.А. Ющенка. У січні 2005 р. Прем'єр-міністр Нідерландів Я.П. Балкененде здійснив візит в Україну для участі в інавгурації Президента В.А. Ющенка. У ході візиту відбулися його зустрічі з В.А. Ющенком та тогочасним прем'єр-міністром Ю.В. Тимошенко. 27 січня 2005 р. Президент України В.А. Ющенко мав зустрічі з Королевою Нідерландів Беатрікс та з Прем'єр-міністром Нідерландів Я.П. Балкененде під час проведення заходів з вшанування 60-річчя визволення в'язнів концтабору Аушвіц-Біркенау в Освенцимі [23].

7—8 червня 2006 року на запрошення Королеви Нідерландів Беатрікс Президент України В.А. Ющенко здійснив офіційний візит до Нідерландів. Під час візиту відбулися три зустрічі Президента України з Королевою Нідерландів, переговори з Прем'єр-міністром Нідерландів Я.П. Балкененде у вузькому колі та у розширеному складі, зустрічі з керівництвом нідерландського парламенту. У рамках візиту Президент України провів зустріч із керівництвом найвпливовіших нідерландських компаній, мав бесіду з президентом компанії „Шелл” Й. Ван дер Веєром, а також з директорами найбільших фінансових інституцій Нідерландів [23].

У ході візиту було підписано низку двосторонніх угод, у тому числі: *Програма спільних дій між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Нідерланди на 2007—2009 рр.*; *Меморандум про розуміння між Кабінетом Міністрів України та Урядом Нідерландів про співпрацю з впровадження Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу і, зокрема, щодо зменшення емісії парникових газів відповідно до статті 6 Кіотського протоколу*; *Меморандум про взаєморозуміння щодо технічного співробітництва у 2006—2009 роках між Державною податковою адміністрацією України та Міністерством фінансів — податковою та митною адміністрацією Нідерландів*; *Угода*

між Україною та Королівством Нідерланди про взаємну адміністративну допомогу в митних справах; Меморандум про взаєморозуміння щодо співпраці в енергетичній сфері між Міністерством палива та енергетики України та Міністерством економіки Королівства Нідерланди [13].

Остання офіційна зустріч Президента України В.А. Ющенко з Прем'єр-міністром Нідерландів Я.П. Балкененде відбулася 7 травня 2009 р. у рамках Ініціативного саміту „Східного партнерства” в Празі [23].

Регулярного характеру набув діалог міністрів закордонних справ України та Нідерландів як у рамках обміну візитами, так і в ході міжнародних багатосторонніх форумів. Важливою складовою інституалізації двосторонніх взаємин стали регулярні політичні консультації між міністерствами закордонних справ України й Нідерландів та розбудова міжпарламентських зв'язків. З огляду на розташування та діяльність в Гаазі значної кількості міжнародних організацій продовжується розвиток контактів зі згаданими організаціями та забезпечується участь багатьох делегацій України у заходах, що відбуваються під егідою цих установ та організацій.

Нині договірно-правова база українсько-нідерландських відносин складається із 33 договорів та угод [13; 17]. До найважливіших із них належать: *Конвенція про уникнення подвійного оподаткування* від 12 липня 1996 р. [5], *Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій* від 26 лютого 1997 р. [21], *Угода про технічне та фінансове співробітництво* від 1 березня 1999 р., *Угода про співробітництво у галузі культури* від 18 липня 1996 р., *Угода про повітряне сполучення* від 1 серпня 1994 р., *Угода про автомобільні перевезення* від 1 січня 1995 р.

Між Україною та Нідерландами досить динамічно розвивається торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво. Зокрема, про динамічний розвиток двосторонніх взаємин у торговельній сфері свідчить те, що, за даними Державного комітету статистики України, у 2008 році у зовнішньоторговельному обороті товарами та послугами України з країнами Європи Нідерланди посіли сьоме місце з часткою 4,7 %. Одночасно, у той же період обсяг двосторонньої торгівлі товарами та послугами збільшився на 44 % та склав 2,7 млрд дол. США. Правда, торговельні взаємини характеризувало суттєве від'ємне для України сальдо, яке склало 142 млн дол. США [1].

Позитивна, в цілому, тенденція зростання обсягів двосторонньої торгівлі не є стабільною. Зокрема, у зв'язку з наслідками світової фінансової та економічної кризи обсяг двосторонньої торгівлі товарами та послугами між Україною та Нідерландами за 9 місяців 2009 року скоротився майже удвічі (на 46 %, 900 млн дол. США) порівняно із відповідним періодом 2008 року і склав 1,45 млрд дол. США. Експорт товарів та послуг з України до Нідерландів у порівнянні з аналогічним періодом 2008 року зменшився на 45 % (380 млн дол. США) і склав 471 млн дол. США. Імпорт товарів та послуг з Нідерландів до України зменшився на 47 %, що становило 520 млн дол. США і склав 574 млн дол. США [1].

Прикрим є те, що найбільшу питому вагу в структурі експорту товарів з України до Нідерландів мають сировинні товари (продукція рослинного походження, неблагородні метали, жири та масла), на промислову продукцію припадає лише трохи більше десятої частини (засоби водного транспорту, машини та устаткування). У той же час найбільша частка у загальному обсязі імпорту товарів з Нідерландів до України за січень—вересень 2009 року припадала на готові вироби: продукцію

хімічної промисловості, машини та устаткування, продукцію харчової промисловості, пластмаси та каучук, засоби транспорту, продукцію рослинництва.

Розвиток двосторонніх торговельних відносин поєднується з масштабним інвестуванням Нідерландів в економіку нашої держави. У січні—вересні 2009 року інвестиції з Нідерландів в економіку України зросли на 616,8 млн дол. США. За даними Держкомстату України, Нідерланди посідають третє місце за обсягами іноземних інвестицій в Україну після Кіпру (8063,7 млн дол. США) та Німеччини (6530,9 млн дол. США). Станом на 1 жовтня 2009 р. прямі іноземні інвестиції з Нідерландів в економіку України склали 3,8 млрд дол. США.

Станом на липень 2009 року найбільшу питому вагу у загальному обсязі інвестицій з Нідерландів в економіці України займають інвестиції у промисловість, будівництво, фінансову діяльність, торгівлю, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям. Найбільшими інвесторами в економіку України на сьогодні є банки „ING Ukraine”, „RaboBank”, „Fortis Bank” та компанії „Damen Shipyards”, „Royal Dutch Shell”, „Philips”, „Lucent Technologies”, „Nutricia”, „Unilever Export” та деякі інші.

Проте інвестування не є дорогою одностороннього руху. Станом на 2009 р. Україна інвестувала в економіку Нідерландів 25,4 тис. дол. США у сфері сільського господарства, мисливства, лісового господарства. Проте унаслідок світової економічної кризи у 2008 році відтік українських інвестицій із економіки Нідерландів склав 1,1 тис. дол. США. Позитивно, що на території Нідерландів працює одне підприємство з українським капіталом. Хоча цього й замало, але це є добрим початком для українських інвесторів.

Про зацікавленість нідерландського бізнесу інвестувати в нашу державу свідчить, серед іншого, те, що протягом 2004—2008 рр. відбулося понад два десятки „Місій голландського бізнесу в Україну”, одну з яких навіть очолив Міністр зовнішньої торгівлі Нідерландів Ф. Хеємкерк (6—7 липня 2008 р.).

Окремим напрямком розвитку взаємин між українськими та нідерландськими підприємцями є програма технічної допомоги голландського уряду, яка реалізується центром менеджменту при Асоціації нідерландських промисловців та зайнятості. Метою цієї програми є навчання українських менеджерів малих та середніх приватних компаній принципам роботи в умовах вільної ринкової економіки. Асоціація підтримує плідні стосунки з Українською спілкою промисловців та підприємців.

Нідерланди посідають третє місце серед європейських країн за обсягами технічної допомоги Україні. В нашій країні реалізуються дві програми технічної допомоги Нідерландів: MATRA (сприяння переходу до громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи) та PSOM (підтримка країн Центральної та Східної Європи при переході до ринково орієнтованої економіки) зі щорічними бюджетами понад 5 млн дол. США та близько 48 млн. євро. відповідно [23].

Більшу частину бюджету нідерландської програми технічної допомоги для України складають проекти в сільськогосподарській галузі. Результатом здійснення проектів програми PSOM стало створення спільних підприємств за участю нідерландських компаній у таких важливих галузях, як сільське господарство, транспорт, промисловість та подальше надходження інвестицій.

Важливою складовою двосторонніх відносин є двостороннє співробітництво у галузі науки й освіти. Воно розвивається шляхом виконання окремих науково-до-

слідних проектів, обміну студентами для навчання за окремими спеціальностями та стажуванням викладачів у вищих навчальних закладах обох країн, а також участі українських фахівців у міжнародних конференціях та семінарах на території Нідерландів. Активно розвивається спортивне та молодіжне співробітництво, а також співпраця між музеями обох країн.

Не останню роль у розбудові двосторонніх взаємин відіграє співпраця в інформаційній, культурній та гуманітарній сферах. Спільно з громадськими організаціями Нідерландів проводяться різноманітні інформаційні заходи, культурно-мистецькі фестивалі, „Дні України” в окремих містах Нідерландів, круглі столи з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики нашої держави. До участі в таких заходах залучаються благодійні організації Нідерландів, журналісти національних та місцевих видань, керівництво муніципалітетів, члени парламенту Нідерландів, представники громадських організацій України, українські мистецькі колективи.

Зокрема, 2009 року було реалізовано низку спільних культурно-мистецьких проєктів, проведено виставку творів українського та голландського художників І. Нєсміянова та Я. ван Гога у Гаазі та Ейндховені. З метою організації та популяризації в Нідерландах українських театральних сезонів за сприяння нідерландського культурного фонду „Internationale Opera Producties” пройшли гастролі Київського та Одеського театрів з оперними й балетними постановками „Кармен”, „Дон Жуан”, „Лебедине озеро”.

Активно, проте однобічно, розвивається співробітництво в гуманітарній сфері. Співпраця з різними нідерландськими лікувальними закладами дає можливість проводити навчальні програми для українських спеціалістів, здебільшого у таких сферах, як боротьба з ВІЛ/СНІД, соціальна адаптація дітей з певними вадами. Нідерландські фонди „СНОЕ” та фонд допомоги дітям „Breath” у 2009 році завершили будівництво двох дитячих будинків на Закарпатті, а також реалізували щорічні дитячі літні програми „The Dutch host-families” та „Holiday Plan” для закарпатських дітей-сиріт. Нині фонд „СНОЕ” фінансує проєкт будівництва у місті Перечин (Закарпаття) соціального житла на 24 квартири для випускників місцевого інтернату, а фонд „Breath” працює над планом створення у дитячому будинку Красноармійська (Донецька обл.) школи-інтернату зі спортивною спеціалізацією.

За обсягами надання гуманітарної допомоги Україні Нідерланди є третьою країною у світі після США та Німеччини. Уряд Нідерландів, благодійні організації, приватні фірми та окремі громадяни країни регулярно направляють в Україну гуманітарну допомогу, надають сприяння в організації відпочинку та лікування дітей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. У жовтні 2002 р. Нідерланди надали допомогу (ліки, медобладнання) постраждалим під час авіашоу у Львові. У 2008 р. — виділили 100 тис. євро на допомогу постраждалим від повені в Україні та Молдові. 2009 року Нідерланди надали оперативну допомогу для ліквідації наслідків повені у Закарпатті, загальний обсяг якої склав понад 600 тис. дол. США.

У країні діє більше 100 організацій, які співпрацюють в гуманітарній сфері з країнами Східної Європи, у тому числі з Україною. Показовою є діяльність нідерландського фонду „Супутник”, який у 2009 році доставив в Україну більше 20 гуманітарних транспортів загальною вагою понад 250 тонн, а також передав у користування психіатричній лікарні м. Ромни мікроавтобус, призначений для перевезення інвалідів. У рамках гуманітарної допомоги з запобігання поширенню епідемії

грипу в Україні фонд „Супутник” на безкоштовній основі доставив в Україну 33 палети медичних засобів та обладнання.

Отже, співпраця між Україною і Нідерландами розвивається достатньо динамічно, ця невелика, навіть за європейськими мірками, держава відіграє суттєву роль у закордонних інвестиціях в українську економіку, зовнішній торгівлі та гуманітарній сфері нашої держави. У той же час приклад Нідерландів наочно демонструє проблеми взаємовідносин України з розвиненими постіндустріальними державами Західної Європи. Україна має значне від’ємне сальдо у двосторонній торгівлі. А, скажімо, гуманітарні зв’язки значною мірою зводяться до гуманітарної допомоги Україні з боку Нідерландів.

Другою за потужністю з країн Бенілюксу є Королівство Бельгія, держава на північному заході Європи, яка межує з Нідерландами (450 км), ФРН (167 км), Люксембургом (148 км) і Францією (620 км) [7, 178]. Її територія становить 30,5 тисяч км²; населення складає 10,39 млн. чол. (липень 2007 р.). До нього входять різноманітні етнічні групи: фламандці — 58 %, валлони — 31 %, італійці, німці та інші — 11 % [6, 175]. Відповідно, населення Бельгії розмовляє кількома мовами — фламандською (60 %, літературна форма майже тотожна нідерландській мові, відмінності наявні на рівні розмовних діалектів), французькою — (39 %), німецькою (1 %); всі вони визнані офіційними [6, 175]. Католицизм сповідує 75 % населення, 13 % є атеїстами і агностиками, решта сповідують протестантизм та інші релігії [7, 174]. Столиця — Брюссель; інші великі міста: Антверпен, Гент, Льєж, Брюгге, Монс, Намюр.

Основними галузями економіки Бельгії є металургія (виробництво чавуну та сталі), суднобудування, хімічна, текстильна, харчова, електронна, цементна промисловість, обробка алмазів (Антверпен — найбільший „діамантовий” центр у світі), переробка сільськогосподарської продукції. Природні умови Бельгії вважаються найкращими для сільського господарства у Західній Європі, але для сільськогосподарських потреб використовується лише четверта частина території. Бельгія характеризується найсприятливішим у світі інвестиційним кліматом. Яскравим свідченням цього може бути той факт, що королівство посідає перше місце в світі за виробництвом автомобілів на душу населення, не маючи при цьому жодної власної національної марки в цій галузі [7, 174]. Економіка Бельгії значною мірою залежить від зовнішньої торгівлі, найбільша частка якої припадає на країни ЄС.

Особливістю федеративного устрою країни є паралельне функціонування двох видів суб’єктів федерації — мовних спільнот і регіонів. Валлонський, Фламандський і Брюссельський (його офіційно визнано двомовним) економічно автономні лінгвістичні регіони посідають територіально-економічну автономію, наділені широкими повноваженнями, мають власні уряди й ради (законодавчі органи). Регіони наділені виключною компетенцією в галузі облаштування території, навколишнього середовища, громадського будівництва, водо- та енергопостачання, зайнятості, зовнішньоекономічної діяльності, експортного контролю, розвитку інфраструктури тощо.

Змінами до Конституції від 14 липня 1993 р. зафіксовано також існування трьох культурно-лінгвістичних спільнот: фламандськомовної (складається з населення Фландрії та нідерландомовних жителів регіону Брюссель-Столиця, які становлять 15% населення регіону), франкомовної (складається з населення Валлонії та франкомовних жителів Брюсселя-Столиці, частка яких становить близько 85% населення регіону) та німецькомовної (до неї належить німецькомовне населення Валлонського регіону, на кордоні з Німеччиною, близько 60 тис. чоловік). Спільноти наділені

виключною компетенцією в питаннях культури, науки, освіти, інформації, охорони здоров'я, молоді і спорту. Діяльність спільнот інституалізована шляхом створення кожною з них власного владного органу — ради. Спільним рішенням Фламандської спільноти і регіону всі повноваження регіону було передано Фламандській спільноті. Таким чином, спільнота і регіон об'єднали свої органи влади, утворивши єдині Фламандський парламент і Фламандський уряд.

У березні 2008 р. Міністр-президент Регіону Валлонія Р. Демотта був призначений Міністром-президентом Франкомовної Спільноти. Таким чином, на нинішньому етапі два уряди Валлонії та Франкомовної спільноти, які є близькими, але не ідентичними за складом, очолює єдиний глава. Регіони і спільноти є суб'єктами міжнародних відносин і можуть укладати міжнародні договори і угоди. Разом з тим, у адміністративно-територіальному відношенні Бельгія все ще ділиться на десять провінцій — по п'ять у Фландрії та Валлонії.

За формою правління Бельгія — парламентська монархія. З 9 серпня 1993 р. королем бельгійців (офіційний титул) є Альберт II [8]. Законодавчі повноваження належать королю і парламенту, який складається з двох Федеральних палат: палати представників і сенату. З 1970 р. обидві палати є рівноправними. До складу палати представників входить 150 депутатів, які обираються на 4 роки шляхом прямих виборів за системою пропорційного представництва. Сенат складається із 71 сенатора: 40 обираються на 4 роки прямими виборами (25 у Фландрії й 15 у Валлонії), по 10 чоловік делегуються зі складу Фламандської ради і Ради французької спільноти, один — від Ради німецькомовної спільноти, і, відповідно, по шість і чотири нових члени кооптують сенатори-фламандці та сенатори-франкофони.

10 червня 2007 р. у Бельгії відбулися парламентські вибори, за підсумками яких до Палати представників увійшли нідерландомовні та франкомовні партії. Тривалі переговори їхніх лідерів протягом липня — грудня 2007 р. не дали позитивного результату і викликали безпрецедентну в політичній історії Бельгії політичну кризу. Це пояснюється тим, що традиційно фламандські політики прагнуть до подальшого розвитку федеративного устрою, тобто до передачі до компетенції регіонів і спільнот країни дедалі нових повноважень, аж до перетворення країни на конфедерацію. Зі свого боку, франкомовні бельгійці прагнуть стримати такі тенденції, оскільки вважають, що вони ослаблюють єдність Бельгії і мають на меті створити передумови для її поділу. Під час коаліційних переговорів 2007 року вперше у бельгійських політиків інтереси свого регіону переважили над усвідомленням необхідності пошуку компромісу та збереження єдності країни.

Як тимчасове вирішення проблеми, 21 грудня 2007 р. було сформовано „перехідний” уряд на чолі з Ф. Вергофстадтом, який працював до 20 березня 2008 р., коли політичним силам вдалося знайти компроміс та сформувати правлячу коаліцію, до якої увійшли нідерландомовні та франкомовні партії. 20 березня 2008 р. було створено повноцінний уряд на чолі з представником нідерландомовних християнських демократів І. Летермом. Водночас питання здійснення державної реформи в країні до кінця узгоджено не було.

У другій половині липня 2008 р. внутрішньополітична ситуація у Бельгії знову загострилася. Партиійний блок Прем'єр-міністра у складі нідерландомовних Християнсько-демократичної партії та „Нового фламандського альянсу”, невдоволений тим, що лідери партій урядової коаліції так і не змогли дійти згоди щодо подальшого реформування бельгійської федерації, відмовив І. Летерму в підтримці. У зв'язку з

цим 14 липня 2008 р. Прем'єр-міністр подав у відставку. 18 липня 2008 р. Король бельгійців Альберт II оголосив про неприйняття відставки І. Летерма та доручив йому продовжити керівництво урядом, склад якого не зазнав змін. Незважаючи на домовленість між політичними силами щодо продовження роботи кабінету І. Летерма щонайменше до літа 2009 р., 19 грудня 2008 р. цей уряд подав у відставку під тиском звинувачень у намаганні впливати на прийняття рішення судовими органами країни у справі, пов'язаній з націоналізацією банку „Fortis”. Формування нового уряду країни було завершено 30 грудня 2008 р. Прем'єр-міністром Бельгії став колишній Голова Палати представників Герман Ван Ромпей. Склад кабінету залишився у цілому без змін, за виключенням трьох міністрів. Крім того, Патрік Девал, який у старому уряді обіймав посади віце-прем'єр-міністра та міністра внутрішніх справ, змінив Г. Ван Ромпея на посту голови Палати представників Бельгії. 7 червня 2009 р. у Бельгії відбулися регіональні вибори. В результаті змінився склад правлячої коаліції. 19 листопада 2009 р. Прем'єр-міністра Бельгії Г. Ван Ромпея було обрано першим Постійним головою Європейської Ради. Внаслідок цього 25 листопада 2009 р. він подав у відставку. Цього ж дня призначений його наступником І. Летерм та члени уряду склали присягу королю. 27 листопада 2009 р. новий уряд отримав вотум довіри від парламенту та приступив до виконання своїх обов'язків.

Бельгія провадить активну зовнішню політику і є членом близько 50 міжнародних організацій, у т.ч. ООН та її спеціалізованих установ (ЮНЕСКО, МАГАТЕ тощо), була державою-засновницею ЄС, НАТО, ОБСЄ, Ради Європи, ЗЄС, ОСЕР. Бельгійські військові беруть активну участь у міжнародних миротворчих операціях.

Активно розвиваються бельгійсько-українські зв'язки. Бельгія визнала Україну разом з іншими державами—членами Європейського Співтовариства 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини було встановлено 10 березня 1992 р. Політичний діалог на найвищому рівні було започатковано робочим візитом Президента України Л.М. Кравчука до Бельгії 7—8 липня 1992 р. Під час перебування в Брюсселі у червні 1995 р. Президент України Л.Д. Кучма мав зустріч із Королем бельгійців Альбертом II. Двосторонні переговори Президента України з Прем'єр-міністром Бельгії Г. Вергофстадтом відбулися під час Саміту Україна—ЄС (Ялта, 10—11 вересня 2001 р.). У 2005 р. Президент України В.А. Ющенко і Прем'єр-міністр Бельгії Г. Вергофстадт мали зустрічі з нагоди міжнародних заходів з відзначення 25-річчя руху „Солідарність” (Гданськ, 31 серпня) та під час Саміту ООН (Нью-Йорк, 16 вересня). А 31 жовтня 2008 р. у ході офіційного візиту в Україну Прем'єр-міністра Бельгії І. Летерма відбулася його чергова зустріч з Президентом України. Під час бесіди основну увагу було приділено обговоренню питань щодо курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, стану двостороннього співробітництва та шляхів його подальшого розвитку, а також стосовно деяких аспектів міжнародної ситуації у світі [25].

19 березня 2009 р. в Брюсселі, у рамках саміту Європейської народної партії, президент України В.А. Ющенко провів зустріч з прем'єр-міністром Бельгії Г. Ван Ромпеем. Сторони обговорили розвиток українсько-бельгійських відносин. Було наголошено на важливості подальшого поглиблення співробітництва у торговельно-економічній та інвестиційній сферах. 15—16 жовтня 2009 р. Президент України В.А. Ющенко здійснив перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит Глави Української держави до Бельгії. У рамках візиту відбулися аудієнція президента України з королем бельгійців Альбертом II, а також зустрічі з главою уряду Бельгії

Г. Ван Ромпеєм у форматі „тет-а-тет” та з головами обох палат бельгійського парламенту, проведено українсько-бельгійські переговори у розширеному складі під головуванням президента України та прем'єр-міністра Бельгії [25].

Під час зазначених зустрічей президент України охарактеризував українсько-бельгійські відносини як особливе партнерство. Було досягнуто домовленості про активізацію українсько-бельгійського співробітництва у контексті бельгійського головування в ЄС у другій половині 2010 р. Бельгійська сторона підтвердила свою підтримку європейських та євроатлантичних прагнень України, а також висловила впевненість у європейському майбутньому нашої держави [25].

Важливу роль у розбудові двосторонніх зв'язків належить контактам на рівні глав урядів та політичному діалогу на рівні міністрів закордонних справ, а також міжпарламентським зв'язкам. З 2002 р. регулярно проводяться консультації між зовнішньополітичними відомствами України та Бельгії на рівні керівників департаментів. 31 жовтня 2008 р. під час офіційного візиту в Україну прем'єр-міністра І. Лейтерма було проведено перше засідання українсько-бельгійської Змішаної комісії з торговельно-економічного та фінансового співробітництва [25].

Договірні-правова база двостороннього співробітництва налічує понад 20 міжурядових та міжрегіональних угод, найважливішою серед яких є підписаний 1997 р. міждержавний *Договір про взаєморозуміння та співробітництво* [3].

Активно розвиваються економічні зв'язки. Загальні обсяги торгівлі товарами і послугами між Україною і Бельгією у 2008 р., за даними Держкомстату України, становили 1,4 млрд дол. США (збільшення на 39,2% у порівнянні з 2007 р.). Важливо, що хоча тут, як і у випадку торгівлі з Нідерландами, наявне високе негативне сальдо торговельного балансу, існує тенденція його поступового скорочення (з 224 млн дол. США до 202 млн дол. США протягом 2008 р.). Аналогічним чином і у випадку Бельгії світова економічна криза спричинила скорочення двосторонньої торгівлі товарами і послугами. У січні—вересні 2009 року її обсяг у порівнянні з аналогічним періодом 2008 року зменшився на 26% і склав 711 млн дол. США, з негативним для України сальдо 73 млн дол. США [1]. Цікаво, що якщо у торгівлі товарами сальдо є негативним (186,6 млн дол. США), то у торгівлі послугами воно є позитивним на користь України і складає 110,8 млн дол. США.

Основними статтями українського експорту товарів до Бельгії є електричні машини, устаткування, одяг та текстильні товари, натуральні й культивовані перли, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали, біжутерія, деревина і вироби з деревини, деревне вугілля, мідь і вироби з міді тощо.

Бельгія експортує в Україну котли, машини, апарати і механічні пристрої, полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них, фармацевтичну продукцію, інші продукти хімічної промисловості, автомобілі, тягачі, велосипеди, електричні машини й устаткування тощо.

На відміну від Нідерландів, бельгійські прямі іноземні інвестиції становлять лише 0,12% від загального обсягу іноземних інвестицій в Україну серед 125 країн-інвесторів. За даними Держкомстату, станом на 2009 р. прямі бельгійські інвестиції склали 44 млн дол. США і здійснювалися в обробну промисловість, оптову та роздрібну торгівлю, транспорт і зв'язок, сільське господарство, мисливство та лісове господарство [1].

Яскравими прикладами успішної діяльності бельгійських підприємств в Україні є такі компанії, як „Сан-ІнБев Україна” (створене найбільшим у світі бельгійським

броварним концерном „AB InBev”, обіймає більше третини пивоварного ринку України), „Ватра Шредер” (промислове електрообладнання, освітлення вулиць та будинків у Києві (Хрещатик, будівлі Кабінету Міністрів та Верховної Ради України), Львові, Одесі тощо), „Мелексіс” (електронне обладнання та системи для машинобудування, наукова співпраця з КПП, освіта українських студентів), „Дексонінк” (металопластикові профілі для будівництва), „Массів” (електрообладнання) та інші.

Свідченням перспективності роботи на українському ринку фінансових послуг стала угода про придбання банком „Фортіс” страхової компанії „Еталон” (за 7,6 млн євро), рішення французько-бельгійської компанії АХА про вступ у капітал „Українського страхового альянсу” та „Веско”, а також створення у Рівному підприємством „Сіун Індастріз” підприємства з виготовлення спеціальних текстильних матеріалів (на 100 робочих місць).

Активно розвивається співпраця у соціальній сфері. Зокрема, уряд Фламандського регіону фінансує спільний із Міжнародною організацією праці проект зі зміцнення соціального діалогу в Україні. У жовтні 2007 р. в його рамках делегація представників урядових структур роботодавців та профспілок України вивчала бельгійський досвід. Налагоджено взаємодію Всеукраїнського об'єднання солідарності трудящих та Християнських профспілок Бельгії, які за підтримки уряду Фламандського регіону спільно здійснюють проект організації сімейної соціальної медицини у Львівській області.

Значна роль у розбудові бельгійсько-української співпраці належить співробітництву в галузі науки, культури та освіти. У розвитку наукового співробітництва значна увага приділяється прямим зв'язкам між відповідними закладами та установами обох країн. Це, зокрема, співробітництво Королівського музею історії та мистецтв Бельгії з Інститутом археології НАН України і музеєм археології Львівського відділення НАН України.

Протягом 2004—2009 рр. в Бельгії відбулися виступи ряду провідних музичних колективів України: Національного симфонічного оркестру України під керівництвом В. Сіренка, Київського камерного оркестру під керівництвом Г.Макаренка, оркестру Штабу південного оперативного командування Збройних Сил України, камерного оркестру „Київські солісти” під керівництвом Богодара Которовича, хорової капели „Орея” (Житомир), сольні концерти соліста Будинку камерної та органної музики України В. Кошуби, ансамблів „Любисток” (Львів) та „Оберег” (Харків), камерного хору „Київ”, капели бандуристок „Дзвінга” (Львів), рок-гурту „Гайдамаки” (Київ).

Проведення у 2004—2008 рр. серії виставок українських художників — Віктора Покиданця, Віктора Сфіменка, Петра Столяренка, Віктора Севастьянова, Бориса Буряка, Світлани Ляшук-Лебіги, Михайла Демця в галереях Брюсселя, Віртона, Коксейде та Нієюноорта, а також у виставкових залах готелів „Хілтон” та „Голлі Гранд-отель дю Саблон” (Брюссель) стало свідченням інтересу громадськості Бельгії до культурного надбання України. На 11-у, 12-у та 13-у Міжнародних бієнале скульпторів (2005—2007 рр.) у місті Спрімон (провінція Льеж) українську скульптуру репрезентував Анатолій Валієв. Його роботу „Жінка, що молиться” встановлено у місці християнського паломництва Банне-Нотр-Дам.

У 2009 році у Бельгії проведено близько 50 українських культурно-мистецьких заходів, у т.ч.: сольний концерт у місті Кортрейк (Східна Фландрія) переможця Міжнародного конкурсу Королеви Єлизабет піаніста В. Самошка; виставка „Україн-

ське сучасне художнє мистецтво” у Культурному центрі „Абатство Аффлегем” (Фландрія); презентація у Брюсселі персональної виставки українського художника Б. Буряка; сольний концерт української класичної музики піаніста Я. Боженка у Мейсі; конференція „Містерія трипільської культури” (у місті Стер-Франкошам; виставка скульптур у Фламандській академії мистецтв (Брюссель) в пам’ять пожежників, які загинули під час ліквідації аварії на ЧАЕС; виступ танцювального колективу „Поділля” з Хмельницького в рамках Міжнародного фольклорного фестивалю в Намюрі; концерт українського піаніста Д. Суховієнка у супроводі Симфонічного оркестру Бельгії „Ver Lage Landen” у місті Сін-Ніклас; художня виставка „Un voyage artistique” з представленням робіт українських художників; „День української культури” з фотовиставкою „Архітектурна спадщина України”, експозицією одягу і предметів національного побуту та традиційної української кухні; виступи у Фландрії українського колективу „Любисток” зі Львова.

Прямі зв’язки встановлені між університетами обох країн. Це, зокрема, співробітництво між Київським національним університетом ім. Т. Шевченка та Антверпенським університетом, між Українським національним аграрним університетом та Гентським університетом. Розвивається також співробітництво між Київським училищем естрадно-циркового мистецтва та Брюссельською вищою школою циркового мистецтва.

У рамках співробітництва між Полтавською областю та провінцією Ено започатковано співпрацю та підписано угоди про співробітництво між Полтавським національним технічним університетом, Кременчуцьким політехнічним університетом та Технічним університетом міста Монс, Полтавською державною аграрною академією та аграрними університетськими факультетами у Монсі й Шарлеруа.

Слід зазначити, що на території Бельгії встановлено пам’ятники та пам’ятні знаки, пов’язані з Україною: жертвам Голодомору 1932—1933 рр. (Генк, провінція Лімбург), до 1000-ліття Хрещення України-Руси (Генк та Спрімон-Банне, провінція Льеж), І. Франку (Стер-Франкоршан, провінція Льеж), героям, загиблим за свободу України (Стер-Франкоршан) [25].

Українським науково-дослідним інститутом архівної справи і документознавства та місцевими органами влади реалізовано проект з увічнення пам’яті першої дипустанови України у Брюсселі. У рік її 90-річчя, у рамках офіційного візиту Президента України до Бельгії у жовтні 2009 року, відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки на будинку у центрі Брюсселя, в якому діяла Надзвичайна дипломатична місія України у Бельгії та Нідерландах (1919—1923 рр.) [25].

Важливе значення у розвитку відносин має співпраця у гуманітарній сфері. Проте, як і у випадку з Нідерландами, вона має односторонній характер. Зокрема, в рамках надання гуманітарної допомоги та реабілітації дітей, постраждалих в результаті аварії на ЧАЕС, розвивається співробітництво між Головним управлінням охорони здоров’я Львівської обласної адміністрації, Львівським медичним університетом та Міжнародним інститутом природної та цілісної медицини (Брюссель), Європейським центром біологічних досліджень (Брюссель), між Чернігівською обласною лікарнею та Ротдрі-клубом міста Генк, між Смілянською міською лікарнею № 14 та клінікою міста Арлон. За сприяння благодійної організації „SOS Діти Чорнобиля” (провінція Антверпен) здійснюється оздоровлення українських дітей [25].

Активно також працюють асоціації „Проект Україна — Едегем” (провінція Антверпен), „Задля кращого життя людей” (Монс), „Робоча група Україна” (Брюгге),

фламандське відділення міжнародної неурядової організації „Викладачі без кордонів” [25].

Завдяки ініціативам бельгійської асоціації „Партнерство: Україна — два Люксембурги” здійснюється співробітництво між закладами культури, освіти, охорони здоров'я Черкаської області та бельгійської провінції Люксембург, проводяться стажування учнів Черкащини в Арлоні [22].

Розвивається співробітництво між службою з питань всиновлення міністерства з питань допомоги молоді Франкомовної спільноти Бельгії, благодійною асоціацією „Лариса” та Центром по усиновленню дітей при Міністерстві освіти і науки України. Насьогодні в Бельгії близько 100 родин виховують українських дітей, виявляючи при цьому великий інтерес до України, до її культури, історії та сучасності.

Отже, незважаючи на численні етнонаціональні проблеми, Бельгії вдалося створити міцну демократію та соціальну ринкову економіку, яка дозволяє підтримувати один із найвищих у Західній Європі рівень життя населення. Економічні успіхи стали міцною засадою на лише соціальної і політичної стабільності всередині країни, але й поступового перетворення її у фактичну „столицю” Європейського союзу завдяки плавному процесу концентрації у Брюсселі європейських та євроатлантичних політичних інституцій. Все це створює добру основу для розвитку українсько-бельгійських відносин, які подібно до українсько-голландських розвиваються динамічно, але не безпроблемно. До проблемних полів належать високе негативне сальдо у двосторонній торгівлі товарами та односторонній характер співпраці в гуманітарній сфері.

Нарешті, найменшою країною Бенілюксу є **Велике Герцогство Люксембург** — останнє незалежне герцогство в Європі. Його територія складає лише 2 586 км², а населення — 480 тис. чол. (2007 р.) [7, 181]. 61,4 % жителів країни вважають себе люксембуржцями і розмовляють власною мовою, близькою до німецької; крім того, в країні мешкають італійці (4,1 %), португальці (14,1 %), французи (4,8 %) та ін. В обігу використовуються три мови: люксембурзька (національна), німецька та французька (обидві ділові та адміністративні). 87 % населення сповідує католицизм, у країні також мешкають прибічники протестантизму, ісламу, юдаїзму (але з 1979 р. законодавчо заборонено збирати статистичні дані про віросповідання) [6, 177—178]. Столицею Герцогства є м. Люксембург (77 тис. жителів); інші містечка — Труавьєж, Дікірх, Мертерт, Гревенмахер, Діферданж, Еш, Дюделанж.

Економічний розвиток Люксембургу характеризується стабільністю, стійким зростанням, високими прибутками, низькою інфляцією та найнижчим в ЄС рівнем безробіття — 4,37 %. ВВП на душу населення за оціночними даними МВФ за 2008 р. складає 117 232 дол. США. Промисловий сектор, у якому до останнього часу домінувала чорна металургія, тепер став значно диверсифікованішим і включає виробництво заліза і сталі, харчову промисловість, виробництво металовиробів, машинобудування, хімічне виробництво, виробництво гуми й автопокришок, скла, алюмінію та іншої продукції. Нині контрольний пакет металургійного комбінату „Арселор” належить індійській компанії „Міттал Стіл”. Занепад металургійної промисловості компенсувало зростання фінансового сектору. Надання послуг, особливо в банківському секторі, складає нині домінуючу частку економіки.

Люксембург є одним з фінансових центрів Європи, у країні діє 157 банків, яких приваблює найсприятливіше в ЄС законодавство, що регулює діяльність банківської сфери, ухвалене завдяки реформам кінця 1970-х рр. Утім, гармонізація законодавств-

ва в країнах ЄС, що була проведена 1993 р., дещо нівелює переваги Люксембургу відносно інших країн-членів у цій сфері. В Люксембурзі знаходяться штаб-квартири міжнародної корпорації „SES Global” — світового лідера глобальних супутникових комунікацій та мультимедіальної міжнародної корпорації „RTL Group”, а також європейські штаб-квартири „Amazon, AOL, Apple” (США).

У сільському господарстві переважають невеликі ферми сімейного типу. В економіці непропорційно великою є частка робітників-іноземців, що складають 30 % всієї робочої сили. Особливо тісні торговельні та фінансові зв'язки Люксембург має з Бельгією й Нідерландами, а як член ЄС користується перевагами відкритого європейського ринку. Країна входить до зони євро з часу її впровадження — 1 січня 1999 р.

Люксембург також відіграє важливу роль у європейському радіомовленні та телебаченні. „Радіо-Тіл-Люксембург” — акціонерне товариство з перевагою французького і бельгійського капіталу — володіє однією з наймогутніших станцій у світі й транслюється на більшість європейських країн. У 1988—1996 рр. саме це акціонерне товариство фінансувало запуск шести європейських телевізійних супутників АСТРА.

Згідно з конституцією від 17 жовтня 1868 р., Люксембург — парламентська монархія. Главою держави є великий герцог, який бере участь у здійсненні законодавчої влади шляхом реалізації своїх прав законодавчої ініціативи, утвердження та обнародування прийнятих парламентом законів; відкриває та закриває сесії парламенту, може відкласти його засідання, а при необхідності — скликати надзвичайну сесію; має право розпустити парламент, вносити поправки в закони, схвалені парламентом, і навіть тимчасово накладати вето на закони. З 7 жовтня 2000 р. великим герцогом є Анрі (1955).

Законодавчі повноваження належать однопалатному парламенту (діє з 1868 р.) — Палаті депутатів з 60 членів, що обирається на п'ять років шляхом загальних виборів на основі пропорційного представництва. Члени уряду не можуть бути депутатами парламенту, головна функція Палати депутатів — прийняття законів. У структурі державних органів Люксембургу досить помітну роль відіграє Державна рада, до складу якої входять вищі посадові особи суду та прокуратури і найбільш високопоставлені чиновники. Члени ради призначаються великим герцогом пожиттєво, але він може усунути чиновників з посади, зазначивши мотиви свого рішення. Найважливіші функції ради — розгляд та обговорення законопроектів, адміністративна юрисдикція. Виконавча влада, відповідно до Конституції, належить великому герцогу, проте на практиці вона здійснюється урядом країни, очолюваним прем'єр-міністром. З 20 січня 1995 р. цю посаду обіймає Жан-Клод Юнкер, член найбільшої в країні Християнської соціальної партії (засн. у 1870-х рр.). За державним устроєм Люксембург є унітарною країною, в адміністративно-територіальному плані він складається з трьох округів, поділених на кантони та комуни; в кожному з округів функціонує призначений урядом представник, а місцеве самоврядування організовано на рівні комуни [7, 183—184].

Країна залишається стабільною завдяки послідовній прихильності суспільства до т.зв. „люксембурзької моделі”, відповідно до якої глава держави, уряд і профспілки в міру необхідності розглядають ключові внутрішньополітичні питання в рамках т.зв. потрібної комісії. Певне загострення внутрішньополітичної ситуації в країні сталося у грудні 2008 р. в час підготовки палатою депутатів країни другого читання закону про легалізацію евітаназії. Великий герцог Анрі оголосив, що з етичних міркувань не підпише зазначений закон у разі його прийняття. У відповідь 12 березня 2009 р. Палата депутатів Люксембургу у другому читанні одностайно ухвалила рішення про прийняття

поправки до статті 31 Конституції Люксембургу від 1868 р., якою, фактично, обмежується влада герцога щодо підписання прийнятих парламентом законів. Зміни до Конституції вступили у силу через тиждень після голосування — 19 березня 2009 р.

Попри малі розміри Люксембург провадить достатньо активну зовнішню політику. Країна бере участь в роботі ООН та низки її спеціалізованих установ (ЮНЕСКО, МАГАТЕ), ЄС, НАТО, ОБСЄ, Ради Європи, СОТ, ОСЕР, ЗЄС, Міжнародної енергетичної агенції, ФАТФ, Міжнародної організації франкофонії, МОМ.

Люксембург має маленькі, але власні, збройні сили. Нині його армія нараховує 962 військовослужбовці і включає в себе чотири бойові роти, підрозділи тилової та медичної служби, а також роту почесного караулу. Хоча країна не має флоту та військово-повітряних сил, однак, двадцять літаків НАТО зареєстровані у Люксембурзі, пілотуються льотчиками НАТО та базуються на авіабазі Гейленкірхен у Німеччині.

Цікаво, що попри малесеньку чисельність збройних сил, їхній особовий склад бере участь у п'яти міжнародних миротворчих операціях за кордоном в Афганістані, Косово, Конго та Боснії і Герцеговині (всього — 34 чол.). У 1996 р. люксембурзька армія брала участь в операціях НАТО у Боснії та Герцеговині. У 2002 р. у складі КФОР у Косово діяв спільний батальйон, що складався з 700 бельгійців, 149 українців, 90 румунів та 26 люксембуржців. На даний час у складі КФОР несуть службу 23 люксембурзьких миротворці під французьким командуванням. З 2003 р. Люксембург бере участь у миротворчих зусиллях НАТО в Афганістані (Міжнародні сили сприяння безпеці (МССБ)). Контингент Люксембургу нараховує 9 осіб, які входять до складу бельгійського підрозділу і здійснюють охорону Кабульського міжнародного аеропорту. Країна є вкладником міжнародного трастового фонду НАТО зі стабілізації ситуації в Афганістані та фонду сприяння діяльності оборонних сил Косово. У період з початку 1990 р. до 2002 р. розвідувальна рота Люксембурзької армії перебувала у складі мобільних сил Вищого Головного командування Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі.

Велике Герцогство Люксембург визнало незалежність України разом з іншими країнами ЄС 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено 1 липня 1992 р. шляхом обміну нотами [24].

Політичний діалог на вищому рівні був започаткований візитом до Люксембургу 14 червня 1994 р. Президента України Л.М. Кравчука, під час якого було підписано *Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами* [20], *Спільну декларацію Президента України і Прем'єр-міністра Люксембургу* та двосторонню міжурядову *Угоду про повітряне сполучення*. 2 грудня 1996 р. Президент України Л.Д. Кучма зустрівся з Прем'єр-міністром Люксембургу Ж.-К. Юнкером в рамках Лісабонського саміту ОБСЄ.

У 1990-х рр. двосторонні відносини були тісно пов'язані з питаннями співробітництва України з ЄС. Цьому передовсім сприяли офіційні візити ППрем'єр-міністра Люксембургу Ж.-К. Юнкера в Україну (вересень 1997 р.) та ППрем'єр-міністра України В.П. Пустовоголенка до Люксембургу (червень 1998 р.), які було поєднано відповідно з першим самітом Україна—ЄС та першим засіданням Ради зі співробітництва Україна—ЄС [24].

22 лютого 2005 р. в Брюсселі відбулася зустріч президента України В. Ющенка з прем'єр-міністром Люксембургу Ж.-К. Юнкером в рамках участі у засіданні Комісії Україна—НАТО на вищому рівні. З нагоди проведення в Люксембурзі 4-го засідання Ради з питань співробітництва Україна—ЄС 26 червня 2001 р. відбулася двостороння

зустріч Прем'єр-міністра України А.К. Кінаха з прем'єр-міністром Люксембургу Ж.-К. Юнкером. 18 червня 2007 р. відбулася зустріч прем'єр-міністрів України та Люксембургу В.Ф. Януковича та Ж.-К. Юнкера під час участі прем'єр-міністра України у 11-у засіданні Ради з питань співробітництва Україна—ЄС в Люксембурзі [26].

19 березня 2009 р. у рамках Саміту Європейської народної партії у Брюсселі зустрічі із прем'єр-міністром Люксембургу Ж.-К. Юнкером провів президент України В.А. Ющенко та прем'єр-міністр України Ю.В. Тимошенко. Сторони обговорили питання двосторонніх відносин, наголосивши на зацікавленості в розширенні торговельно-економічного співробітництва між двома державами та підтримці Люксембургом політики європейської інтеграції України [2].

16 червня 2009 р. у Люксембурзі пройшли двосторонні переговори прем'єр-міністра України Ю.В. Тимошенко з прем'єр-міністром Люксембургу Ж.-К. Юнкером в рамках робочого візиту Ю.В. Тимошенко до Великого Герцогства для участі у засіданні Ради з питань співробітництва Україна—ЄС. У ході перебування у Люксембурзі Ю.В. Тимошенко була також прийнята Главою держави — великим герцогом Люксембурзьким Анрі [2].

Регулярно відбувалися зустрічі міністрів закордонних справ України та Люксембургу в рамках їх участі в сесіях ГА ООН та під час участі в інших міжнародних заходах. Важливою складовою політичного діалогу стало започаткування з червня 2003 р. двосторонніх консультацій на рівні міністерств закордонних справ. З жовтня 2008 р., люксембурзька сторона бере участь як спостерігач у роботі українсько-бельгійської міжурядової Змішаної комісії з торговельно-економічного та фінансово-го співробітництва.

Нині українсько-люксембурзьке співробітництво спирається на договірно-правову базу, яка складається з міжурядової *Угоди про повітряне сполучення* (підписана у червні 1994 р.), *Угоди про співробітництво в галузі культури, науки, освіти, молоді, спорту і туризму* (підписана у грудні 1994 р.) [19], *Конвенції про уникнення подвійного оподаткування і попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і капітал* (підписана у вересні 1997 р.) та *Угоди про співробітництво в галузі банківської підготовки* (підписана у червні 1998 р.).

Окрім того, у січні 1997 р. було підписано двосторонню *Програму співробітництва у галузі культури, освіти, науки, молоді, спорту і туризму на 1997—1999 рр.*, проте вона так і не була ратифікована Україною і не набула чинності.

Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Люксембургом характеризують тенденції, подібні до тенденцій у розвитку співпраці з Бельгією та Нідерландами. Проте світова економічна криза віддзеркалилася тут раніше. У 2008 році товарообіг товарами та послугами склав 40,8 млн дол. США, що свідчило про зменшення у порівнянні з 2007 р. на 29,7 %, у т.ч. український експорт склав 16,6 млн дол. США, імпорт — 24,2 млн дол. США. Слід зазначити, що позитивною тенденцією є зменшення негативного для України сальдо торгівлі з Люксембургом з 51,6 млн дол. США у 2007 р. до 7,5 млн дол. США у 2008 р. [24].

Цікаво, що товарообіг товарами між Україною та Люксембургом у 2008 році зріс на 34,7 % у порівнянні з 2007 роком і склав 30,9 млн дол. США. А от торгівля послугами зазнала суттєвого зменшення (на 71,8% протягом 2008 р.) та склала лише 9,9 млн дол. США. Позитивною тенденцією стало те, що сальдо двосторонньої торгівлі стало позитивним для України. У структурі експорту товарів з України до Люксембургу найбільшу питому вагу склали поставки деревини, обсяг експорту яких порівняно

з відповідним періодом 2008 року зріс більше ніж у чотири з половиною рази. У структурі імпорту товарів з Люксембургу до України переважали поставки чорних металів, дорогоцінних металів, машин та апаратів. При загальному скороченні імпорту товарів з Люксембургу до України на 6,3 млн дол. США найбільше скоротились поставки меблів і машин. В той же час збільшилися обсяги імпорту дорогоцінних металів.

Слід зазначити, що так само, як вплив економічної кризи в українсько-люксембурзькій торгівлі проявився на рік раніше, ніж у торговельних зв'язках із Бельгією і Нідерландами, так і поживавлення торговельних відносин розпочалося вже з першої половини 2009 р. За його перші 9 місяців обсяг двосторонньої торгівлі послугами між Україною та Люксембургом збільшився порівняно із відповідним періодом 2008 року майже у п'ять разів і склав 21,6 млн дол. США.

Станом на 2009 р. обсяг прямих інвестицій в Україну з Люксембургу становив 250 млн дол. США, або 0,6 % від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україну. Майже половина люксембурзьких інвестицій в економіку України спрямована в оптову торгівлю (43 %); далі йдуть хімічна та нафтохімічна промисловість, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям.

Серед потужних люксембурзьких бізнес-структур в Україні присутні ВАТ „Arcelor Mittal-Кривий Ріг” (раніше „Криворіжсталь”) — найбільший виробник металопродукції, частка якого на ринку становить 20 %. Виробничі потужності підприємства, яке має повний виробничий цикл, розраховані на щорічний випуск більше 6 млн тонн прокату, близько 7 млн тонн сталі та більше 7,8 млн тонн чавуну. Уряду Люксембургу належить близько 4 % акцій компанії „Arcelor Mittal”. Люксембурзька компанія „Astron Buildings S.A.”, яка є лідером на європейському континенті у виробництві будівель з металевих конструкцій, будує заводи та склади з металевих конструкцій у багатьох містах в Україні, зокрема, в Києві, Львові, Дніпропетровську, Одесі та інших містах. Машинобудівна компанія „Paul Wurth”, що здійснює поставки високотехнологічного обладнання для доменних печей українських металургійних підприємств й у 2008 р. відкрила у Маріуполі власне представництво.

Окрім того, дочірнє підприємство компанії „Kernel Holding S.A.” (Люксембург) підписало 23 червня 2008 р. угоду з українським підприємством агропромислового комплексу про придбання його потужностей у 2,817 тис. га сільськогосподарських земель. Строк оренди наявних сільгоспугідь — 10 років. Вартість угоди оцінюється в 3,617 млн дол. США. В основні напрямки діяльності холдингу „Кернер” входять виробництво соняшникової олії, дистрибуція бутильованої олії в Україні, експорт олії та зернових, надання послуг зі зберігання зернових і олійних культур на елеваторах тощо. Підприємства „Кернел Груп” випускають продукцію під торговельними марками „Щедрий дар”, „Стожар”, „Любонька”, „Чумак”.

Важливе місце у двосторонніх відносинах займає співпраця у науково-технічній галузі. Зокрема, в рамках реалізації міжурядової угоди про підготовку банківських фахівців (від 1998 р.) за активної участі Агентства трансферту банківських технологій Люксембургу (ATTF) та Національного банку України представники Національного банку України регулярно беруть участь у семінарах з проблематики функціонування міжнародних фінансових ринків та попередження фінансової злочинності, які проходять у Люксембурзі. Крім того, починаючи з 2005 р., семінари з цієї тематики, організовані за сприяння та на кошти Міністерства фінансів Люксембургу, проходять у Києві.

Активно розбудовується співробітництво в галузі культури, освіти та в гуманітарній сфері. Воно здійснюється у рамках *Угоди між Урядом України і Урядом Великого Герцогства Люксембург про співробітництво у галузі культури, освіти, науки, молоді, спорту і туризму* від 2 грудня 1994 року [14].

Представники України брали участь у літніх курсах з хореографії та музики при Люксембурзькій консерваторії. В рамках творчих контактів між Одеським відділенням Спілки композиторів України та культурним центром ім. Р. Шумана у місті Етерданш у Люксембурзі був підготовлений до випуску компакт-диск з творами одеських композиторів. Вперше у Великому Герцогстві, у рамках Фестивалю культур, 4 жовтня 2009 року у центрі дозвілля „Am sand” міста Оберанвен за підтримки посольства України та люксембурзької ініціативної групи, було організовано презентацію українського салону, де відвідувачі змогли ознайомитися з культурою, минулим та сьогоденням України. Особливий інтерес викликала виставка „Архітектурна спадщина України”. До цього заходу було перекладено на люксембурзьку мову „Заповіт” Т. Шевченка.

Люксембург надає гуманітарну допомогу Україні як у рамках державного фінансування, так і на рівні громадських асоціацій. За рахунок урядового фінансування Червоний Хрест Люксембургу виконує програму допомоги українським дітям із серцево-судинними захворюваннями, що є найбільшим міжнародним проектом Червоного Хреста Люксембургу. З лютого 1992 р. у Люксембурзі було прооперовано майже 400 дітей з України. Вартість кожної операції, включаючи реабілітаційний період, складає 6—8 тис. євро. У Люксембурзі здійснюється професійна підготовка українських фахівців-кардіологів. Представники Червоного Хреста та медичних закладів Люксембургу проводили консультації в Україні, забезпечували надання практичної допомоги українським колегам. З огляду на значення та обсяг цієї програми, її було продовжено до 2010 р. Люксембурзька благодійна організація „Допоможи дітям України” продовжує співробітництво з Асоціацією багатодітних сімей України шляхом надання гуманітарної допомоги та реалізації в Україні проектів соціально-гуманітарного спрямування [24].

У 2009 році Червоний Хрест Великого Герцогства надав постраждалим від поєні в Україні гуманітарну допомогу (одяг, білизну, ковдри тощо) загальною вартістю 55 000 євро.

Асоціація „Партнерство: Україна — два Люксембурга” співпрацює з медичними та освітянськими закладами Черкаської області, куди протягом 2009 року направлялися медикаменти [12; 22]. Розроблено проект у галузі паліативної медицини, реалізацію якого планується здійснити на базі одного з медичних закладів м. Сміла [22].

Таким чином, попри свої малі розміри, Люксембург відіграє не останню роль у міжнародних справах. Саме план люксембурзького прем'єр-міністра П'єра Вернера (1913—2002), розроблений у 1970 р., став прототипом Єдиної валютної системи, впроваджені в 1979 р. з метою створення в Європі зони відносної монетарної стабільності у відповідь на значні коливання світових валют. А впродовж 1995—1999 рр., під час головування в Комісії ЄС іншого люксембуржця — Жака Сантера, який, в свою чергу, був керівником МВФ у 1989—1991 рр. та Світового Банку в 1984—1989 рр., були зроблені остаточні кроки щодо впровадження єдиної європейської валюти євро.

Люксембургу вдалося перетворитися із середньовічного князівства на сучасну демократію. Вміло підібрана стратегія економічного розвитку дозволила країні за-

безпечити найвищий в ЄС ВВП на душу населення (\$ 80800 у 2007 р.) [6, 181] і, відповідно, найвищі в Євросоюзі доходи для власних громадян. Досвід окупації під час двох світових воєн переконав правлячі кола й населення країни у помилковості уявлення, що нейтралітет може бути надійною гарантією збереження суверенітету малих держав, розташованих на перетині торговельних і, відповідно, військових шляхів. Відмовившись від нейтралітету, Люксембург зміг міцно увійти у систему регіональних економічних об'єднань та військових союзів. У цьому відношенні досвід Люксембургу має бути прикладом при розв'язанні тих зовнішньополітичних проблем, які стоять перед Україною.

Зрозуміло, що у відносинах України з Великим герцогством залишаються окремі нерозв'язані проблеми. Основною з них є те, що Верховна Рада України досі не ратифікувала підписану ще 6 вересня 1997 р. міжурядову *Конвенцію про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно*. Люксембурзькою стороною документ було ратифіковано 14 серпня 2001 р. Проект *Закону про ратифікацію Конвенції* було відхилено Верховною Радою України у 1998 році у зв'язку з тим, що у документі містяться положення щодо звільнення від оподаткування дивідендів та встановлено низьку ставку оподаткування процентів (на рівні 2 %).

Прикро, що між нашими державами практично відсутні міжпарламентські зв'язки. Проте наявні проблеми можуть бути розв'язані шляхом активізації двосторонньої співпраці.

Таким чином, підводячи підсумок, можна стверджувати, що відносини України з Бельгією, Нідерландами і Люксембургом розвиваються динамічно, хоча й не без окремих проблем. Хоча країни Бенілюкс і не підтримують стрімкої інтеграції України до Європейського Союзу, проте вони активно сприяють розбудові його співпраці з Україною в рамках політики сусідства ЄС та „Східного партнерства”. Поступовому реформуванню українських суспільних структур сприяє також швидкий розвиток співробітництва з кожною з країн регіону в економічній площині.

Вже нині Нідерланди перетворилися на найпотужнішого інвестора в українську економіку. Ця та інші держави Бенілюкс відіграють важливу роль в українській зовнішній торгівлі. Поступове зростання обсягів двосторонньої торгівлі не змогла зупинити навіть світова економічна криза, яка розпочалася 2008 року. Позитивною тенденцією є також поступове зменшення негативного сальдо торговельного балансу з цими країнами.

Культурна співпраця з Бельгією, Нідерландами та Люксембургом сприяє розповсюдженню інформації про Україну у світі, а також розширює поле можливостей українських вчених, освітян та культурних діячів. Допомога нашій державі у гуманітарній сфері дозволяє успішніше долати соціальні та екологічні проблеми, які стоять перед Україною. Важливе місце у розбудові відносин у культурній та гуманітарній площинах належить українським діаспорам, які проте не є дуже чисельними. Найпотужнішою є бельгійська діаспора, яка не лише спромоглася створити порівняно розгалужену мережу інституцій, але й регулярно організовує інформативні та культурні заходи.

Говорячи про проблеми відносин з державами Бенілюксу, слід назвати несприятливі умови для бізнесу в Україні (швидкі зміни законодавства, корупція на всіх рівнях державної влади тощо); однобічний характер співпраці у гуманітарній сфері, коли Україна виступає лише реципієнтом допомоги з боку державних і громадських

інституцій країн Бенілюксу. Односторонній характер має також співпраця між науковими й освітніми закладами. В основному вона зводиться до матеріально-фінансової допомоги, а також організації наукових та студентських стажувань коштом західної сторони. Українські виші практично не використовують таких форм співпраці, як спільна з західною стороною організація літніх шкіл, семінарів і окремих курсів з української мови, історії, культури, а також інженерно-технічних дисциплін тощо.

Досвід країн Бенілюксу, які відмовилися від нейтралітету (Нідерланди 1948 р., Бельгія 1921 р., Люксембург 1948 р.) й успішно інтегрувалися в мережу західних військових союзів та економічних об'єднань є корисним для України з погляду формування власної військово-політичної стратегії та політики у сфері національної безпеки.

Використані джерела та література:

1. Відносини з країнами Західної Європи, Північної Європи та Балтії. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3fart_id=223269081&cat_id=223259211.
2. Добірка про Люксембург на сервері фотоінформації Укрінформу. — Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Luxemburg/luxemburg.php?menu=ukrinform>
3. Договір про взаєморозуміння та співробітництво між Україною та Королівством Бельгія, Французькою спільнотою Бельгії, Фламандською спільнотою Бельгії, Німецькомовною спільнотою Бельгії, Валлонським регіоном Бельгії, Фламандським регіоном Бельгії, регіоном Брюссель — столиця Бельгії. — Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=056_004
4. *Ивошин О.Е.* Международные отношения в Западной и Центральной Европе. — Смоленск: Смоленский педагогический университет, 2001. — 131с.
5. Конвенція між Україною і Королівством Нідерландів про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=528_654
6. Країнознавство: підручник / В.І. Головченко, М.С. Дорошко, П.М. Ігнат'єв та ін.; за ред. В.П. Крижанівського, В.І. Головченка. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2009. — 509 с.
7. Країнознавство. Країни СНД, Європи, Північної Америки: навч. посіб. / М.С. Дорошко, Р.А. Кривонос, В.П. Крижанівський, Н.Ф. Сербіна. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 312 с.
8. *Кривонос Р.А.* Альберт II // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 38.
9. *Кривонос Р.А.* Беатрікс // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 112—113.
10. *Кривонос Р.А.* Інтеграційні процеси у Європі та Північній Америці: навчальні матеріали з курсу „Країнознавство Європи та Північної Америки”. — К.: ІМВ, 2007. — 44 с.
11. *Миронова М.М.* Бенілюкс // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т.1. — С. 118—119.
12. Міжнародне партнерство „Україна Два Люксембурга”. — Режим доступу: www.fcg.ck.ua/international_projects_ukraine_belgia.html
13. Міжнародні договори України з Нідерландами. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/netherlands/en/publication/content/25951.htm>
14. Міжнародні угоди про співробітництво в галузі освіти і науки. — Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=international/agreements>
15. Нідерландське Антильське острова прекратили существование. — Режим доступу: <http://www.lenta.ru/news/2010/10/10/noantilles>
16. Програма спільних дій на 2004—2006 рр. між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=528_017.

17. Перелік чинних міжнародних угод між Україною та Королівством Нідерланди. — Режим доступу: http://ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/net/2118.html

18. *Сербіна Н.Ф., Кривонос Р.А.* Малі країни Європи: навчальні матеріали з курсу „Країнознавство Європи та Північної Америки”. — К.: ІМВ, 2007. — 75 с.

19. Угода між Урядом України і Урядом Великого Герцогства Люксембурґ про співробітництво в галузі культури, науки, освіти і туризму. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=442_001.

20. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=998_012.

21. Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій між Україною та Королівством Нідерландів. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=528_716.

22. Україна нагородила президента Асоціації партнерства „Україна — два Люксембурґа” за розвиток отношений с Черкащиной. — Режим доступу: <http://www.pro-vincia.com.ua/news-h-1596.html>

23. Україна — Нідерланди. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/netherlands/ua/17723.htm>

24. Україна-Люксембург. — Режим доступу: <http://svit.ukrinform.ua/Luxemburg/luxemburg.php?menu=attitudes>

25. Українсько-бельгійські двосторонні відносини (2005 — вересень 2009 р.). — Режим доступу: http://ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/ukr/3478.html

26. Українсько-люксембурзькі відносини. — Режим доступу: <http://news2.ukrinform.com.ua:8101/States/Luxem/vidnos.html>

27. *Baring A.* Scheitert Deutschland? Abschied von unseren Wunschwelten. — Stuttgart: Haupt, 1997. — 352 S.

Державна установа «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОСТРОЇНЦЬ УКРАЇНИ»

4.6. Особливості співробітництва України з країнами Північної Європи

До країн Північної Європи належать чотири скандинавські держави — Данія, Швеція, Норвегія, Ісландія, у яких розмовляють мовами північної (скандинавської) підгрупи германських мов індоєвропейської мовної родини, та Фінляндія, мова якої є однією з угро-фінських мов, що входять до уральської мовної родини. За формою державного правління три з п'яти держав — Данія, Швеція, Норвегія, які отримали незалежність до початку Новітнього часу, — є монархіями, дві — Ісландія і Фінляндія, що стали незалежними у Новітній час, — є республіками. Попри відмінності у мовах і формі правління, держави Північної Європи мають дуже подібну політичну культуру, що, очевидно, визначається тим, що в ході Реформації всі вони прийняли лютеранство. Протестантський світогляд визначає особливості менталітету північноєвропейців, зокрема, такі риси, як раціональність, ощадливість, бережливість, готовність віддавати частину власних статків на суспільні потреби.

Хоча країни Північної Європи безпосередньо з Україною й не межують, проте вони є важливими партнерами нашої держави в економічній сфері, а у міжнародно-політичному житті здатні суттєвим чином впливати на європейські аспірації нашої країни. Окрім того, створена північноєвропейцями модель держави загальногo добробуту є привабливою як модель, за якою може бути реформована соціальна система нашої держави.

Між країнами Північної Європи й Україною розвивається активна співпраця. Її аналіз розпочнемо з найбільшої серед північноєвропейських держав — Швеції.

Королівство Швеція є п'ятою за площею (450 тис. км²) країною в Європі, що розташована у східній і південній частині Скандинавського півострова. Населення складає 9,354 млн чол. (2009 р.), країна відзначається високим рівнем урбанізації — майже 87 % населення проживає в містах, більшість з яких невеликі [6, 202].

За етнічним складом населення Швеції можна поділити на корінних жителів, до яких належать шведи (87 %) та фінська (3,5 %) й саамська меншини, і недавніх іммігрантів, які сформували нечисленні діаспори данців, норвежців, греків, турків. Більшість громадян Швеції (74 %) належать до Євангельської лютеранської церкви, 1,5 % сповідують католицизм, в країні є також окремі мусульманські, юдейські, православні та інші громади. Вражає тривалість життя шведів: майже 83 роки живе середньостатистична шведка, і 78,89 — середньостатистичний швед [7, 206].

Швеція — постіндустріальна країна з добре розвиненим сільським господарством. Її частка у світовому виробництві становить близько 1%, а у світовій торгівлі перевищує 2 % (при кількості населення, що дорівнює близько 0,14 % населення земної кулі) [7, 206]. Про ефективність шведської економіки, для якої, поряд з її високою відкритістю для іноземного капіталу, характерні монополізація та концентрація виробництва і капіталу, свідчить той факт, що в галузі матеріального виробництва, де зайнята лише 1/4 працездатного населення (інші 3/4 працюють у посередницькій сфері та сфері послуг), виробляється майже 60 % ВВП країни, який за ПКС складає \$337,893 млрд, тобто \$36,5 тис. на душу населення (2010 р.). За останнім показником королівство знаходиться на дев'ятому місці у світі. У 2010 р. економіка Швеції перемістилася з четвертого на друге місце в світі за індексом глобальної конкурентоспроможності.

Провідні позиції в шведській економіці (близько 90 % всієї промисловості) належать приватному капіталу, решта припадає на кооперативні, комунальні та дер-

жавні організації. Досить суттєвою є участь держави в транспорті і зв'язку — 60 %, виробництві електроенергії, газо- і водопостачанні — 88 %, а також гірничодобувній промисловості — 56 %. Економіка Швеції великою мірою залежить від діяльності обмеженого числа дуже великих міжнародних компаній. Приблизно кожна десята з майже 35 тис. зареєстрованих у світі ТНК має свою штаб-квартиру в Швеції, понад половину загального шведського експорту товарів формують 20 найбільших промислових груп, до яких належать, зокрема, „АСТРА”, „Електролюкс”, „Ерікссон”, „Фармація”, „Вольво” та „СКА” [6, 202].

Провідною галуззю промисловості є машинобудування (електротехнічне, електронне, турбіно-, верстатно-, судно-, автомобілебудування). Розвинені також целюлозно-паперова й деревообробна, металургійна, гірничодобувна, хімічна, харчова, лісопильна, текстильна, взуттєва галузі промисловості. Останнім часом все більшої ваги набуває високотехнологічна продукція: телекомунікаційне обладнання, спеціальні прилади, автомобілі, фармацевтичні препарати. Швеція посідає третє місце у світі за виробництвом целюлози, п'яте — за видобутком залізної руди. Інтенсивність наукових досліджень і розробок у шведському промисловому секторі є однією з найвищих у світі. Близько 80 % видатків на наукові дослідження в шведській промисловості здійснюються тими ж двадцятьма великими промисловими групами [7, 206—207].

Механізоване сільське господарство з надлишком забезпечує потреби країни в основних видах сільськогосподарської продукції, займаючи 1,4 % ВВП і 2 % внутрішнього ринку праці. Переважають фермерські господарства. Головна галузь — м'ясо-молочне тваринництво [6, 202].

Понад половину всіх промислових товарів, що йдуть на експорт, становить продукція машинобудування (35 %). Основними експортними продуктами є також папір і картон (перше місце в світі), целюлоза і залізна руда (друге місце), деревина і пиломатеріали (четверте місце), продукція хімічної промисловості (включаючи фармацевтичні товари), машинне устаткування, телекомунікаційні системи, електротовари й автомобілі [7, 206].

За формою правління Королівство Швеція — парламентська монархія; Конституція країни складається з трьох законів: *Про форму державного правління*, *Про престолонаслідування* й *Про свободу преси*. 15 листопада 1979 р. було ухвалено поправку до *Закону про престолонаслідування*, відповідно до якої члени королівської сім'ї чоловічої і жіночої статі мають рівні права на наслідування трону. Законодавча влада здійснюється однопалатним риксдагом із 349 депутатів, які обираються шляхом загального прямого і таємного голосування на чотирирічний термін за пропорційною системою [7, 210—211]. Виконавча влада належить уряду, що має право розпускати риксдаг і призначати позачергові вибори; водночас уряд несе відповідальність перед риксдагом.

Після перемоги на парламентських виборах 5 жовтня 2006 р. прем'єр-міністром Швеції був обраний лідер Поміркованої коаліційної партії Швеції Й.Ф. Райнфельдт (1965), який одночасно очолює об'єднання правоцентристських і ліберальних партій „Альянс за Швецію”. Після парламентських виборів 19 вересня 2010 р. йому як главі право- а не лівоцентристського уряду, вперше у післявоєнній історії країни вдалося зберегти посаду прем'єра, хоча очолюваний ним Альянс і втратив більшість у риксдазі. При цьому Й.Ф. Райнфельдт відмовився від коаліції з праворадикальною і расистською партією „Шведські демократи”.

У Швеції сформувалася розвинена система місцевого самоврядування. Країна розділена на 21 лен, а ті, у свою чергу — на 286 громад; Стокгольм поєднує функції лену і громади. Майже 75 % бюджету левів витрачаються на охорону здоров'я; муніципалітети приблизно половину коштів витрачають на освіту й соціальні потреби. Особливістю місцевого самоврядування в Швеції є те, що в порівнянні з іншими країнами шведські комуни мають більшу можливість надавати послуги населенню на свій розсуд. Окрім того, з 1976 р. виборче право на виборах до органів місцевого самоврядування отримали іммігранти, які три і більше років проживають у країні.

19 грудня 1991 р. Швеція першою серед країн Північної Європи визнала державну незалежність України. Дипломатичні відносини між обома країнами були встановлені 13 січня 1992 р. під час візиту до Києва міністра закордонних справ Швеції М. Аф Угглас. У вересні 1992 р. було відкрито посольство Королівства Швеція в Україні. 31 травня 1994 р. у Стокгольмі розпочало роботу дипломатичне представництво України, очолюване за сумісництвом послом України у Фінляндській Республіці. 11 лютого 1999 р. першим послом України в Стокгольмі став О. Сліпченко. У березні 1999 р. відбувся перший в історії двосторонній взаємин державний візит до Швеції президента України Л. Кучми, що розпочав двосторонній діалог на найвищому рівні. У січні 2006 р. Україну з офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр Швеції Й. Перссон [1, 414], а в жовтні 2008 р. з державним візитом в Україну перебували король Швеції Карл XVI Густав і королева Сільвія.

Слід зазначити, що це був не лише перший візит шведського короля в Україну, а й перший в історії нашої держави офіційний візит іноземного монарха загалом. Сам факт проведення візиту став важливим сигналом представникам політичних і бізнесових кіл не тільки Швеції, а й всієї Європи про успішність здійснюваних в нашій державі демократичних і ринкових реформ та важливість налагодження з нею якнайтіснішого співробітництва. Візит засвідчив високий рівень політичної довіри, який існує між обома країнами, а також підтвердив послідовну підтримку Швецією євроінтеграційного курсу України та надання їй перспективи членства в ЄС.

Важливими віхами двостороннього діалогу стали також офіційний візит до Швеції прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко у листопаді 2008 р. та офіційний візит в Україну голови шведського риксдагу П. Вестерберга у травні 2009 р.

До головних результатів візиту Ю. Тимошенко можна віднести підтвердження Швецією пріоритетності відносин з Україною та готовності надавати нашій державі якнайширше сприяння в покращенні її відносин з Євросоюзом. Окрема увага була приділена активізації співробітництва в енергетичній сфері, зокрема, підвищенню енергоефективності, впровадженню альтернативних джерел енергії, застосуванню новітніх шведських енергозберігаючих технологій у комунальному господарстві та теплоенергетиці України. Швеція також підтвердила намір збільшити обсяги технічної допомоги Україні в рамках реалізації нової стратегії уряду Швеції щодо співробітництва з нашою державою на 2009—2013 рр.

У ході першого офіційного візиту в Україну спікера шведського риксдагу П. Вестерберга було дано значний імпульс подальшому розвитку міжпарламентського співробітництва між Верховною Радою України та шведським риксдагом і взаємодії обох країн на міжнародній арені.

Відображенням значного інтересу сторін у налагодженні більш тісної співпраці між українськими і шведськими парламентаріями стали кроки в напрямку її організаційного оформлення. У парламентах обох країн діють групи двосторонньої

міжпарламентської співпраці. У Верховній Раді України — Група з міжпарламентських зв'язків з Королівством Швеція, у шведському риксдазі — Асоціація дружби з Україною. Цікаво, що у 2002—2006 рр. депутатом риксдагу була Марія Хасан, українка за походженням.

Позитивне ставлення шведських парламентаріїв до України постійно знаходить своє відображення в рекомендаціях риксдагу для уряду Швеції з питань зовнішньої політики, які містять відповідні положення на підтримку євроінтеграційних устремлень України.

Візит міністра закордонних справ Швеції К.Більдта в Україну, здійснений за його ініціативи на початку квітня 2010 р., став першим візитом в Україну міністра закордонних справ країни-члена ЄС після обрання В.Януковича президентом України.

Нині договірно-правова база українсько-шведських відносин містить 28 угод і домовленостей, включно з угодами, щодо яких оформлено правонаступництво України (2009 р.). До них належать міжурядові *Угода про встановлення дипломатичних відносин* [15], *Конвенція про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно* [3], *Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій* [16].

Між Україною і Швецією досить динамічно розвивається торговельно-економічна співпраця. За інформацією Держкомстату України, за підсумками 2008 р. обіг товарів і послуг між Україною та Швецією перевищив 1 млрд. дол. США. За результатами 2008 року Швеція посіла сімнадцяте місце в торгівлі України з країнами Європи. Проте, основною рисою двосторонньої торгівлі товарами між Україною та Швецією залишається дисбаланс між обсягами експорту і імпорту, який, правда, поступово скорочується. Україна експортує до Швеції переважно вироби текстильної промисловості, сировину й напівфабрикати металургійної, легкої та деревообробної промисловості. Зі Швеції імпортуються, передусім, передавачі для радіотелефонного зв'язку, електричні машини й прилади побутової техніки, механічні прилади, транспортні засоби, папір і картон. У товарообігу між Україною та Швецією постійно зростає частка послуг. На жаль, відчутного удару по двосторонній торгівлі завдала світова економічна криза 2009 р., внаслідок якої обсяги торгівлі скоротилися приблизно вдвічі. Але надає оптимізму той факт, що темпи скорочення обсягів експорту українських товарів та послуг до Швеції майже вдвічі нижчі, ніж аналогічних позицій шведського імпорту.

Продовжується активний розвиток двостороннього співробітництва в інвестиційній сфері. Обсяг шведських інвестицій в економіку України протягом 2007—2009 рр. зріс більше ніж у 9 разів, перевищивши 1 млрд дол. США — зі 137,3 млн дол. США станом на 1 січня 2007 р. до 1263,0 млн дол. США станом на 1 січня 2009 р. Це відбулося, в першу чергу, за рахунок збільшення інвестицій у фінансову сферу та переробну промисловість. Шведські прямі приватні інвестиції в економіку України становлять 3,5 % від загального обсягу іноземних інвестицій. В Україні діє 116 підприємств зі шведським капіталом, серед них найвідомішими є „Асеа Браун Бовері (АББ)”, „Альфа Лаваль”, „Астра Зенека”, „Атлас Копко”, „Ді-Ейч-Ел”, „Електролюкс”, „Еріксон”, „Оріфлейм”, „Сандвіч Інтернешнл”, „Сканія”, „Тетра Пак”, „Вольво” та інші. Швеція входить до десятки провідних світових інвесторів в українську економіку.

Спостерігається тенденція посилення зацікавленості шведських ділових кіл у співробітництві з українськими партнерами. Ряд підприємств Швеції цікавиться

можливостями переносу в Україну виробничих потужностей своїх компаній, які розташовані в „нових” країнах—членах ЄС, а саме країнах Балтії, Польщі, Словаччини, Угорщині, у зв'язку зі стрімким зростанням собівартості продукції у зазначених країнах.

Найбільш перспективним напрямом двостороннього співробітництва є енергетична галузь, особливо у контексті необхідності модернізації енергетичного сектору економіки України, спрямованої, перш за все, на впровадження новітніх шведських технологій з метою наближення норм енергоспоживання на одиницю енергії до європейського рівня. Використання відновлюваних джерел енергії також становить для України значний інтерес, особливо з точки зору впровадження досвіду та відповідних технологій шведських компаній.

Важливою складовою двостороннього співробітництва є впровадження *Стратегії уряду Швеції щодо співробітництва з Україною в цілях розвитку (2009—2013 рр.)*, яка була прийнята в грудні 2008 р. Стратегією передбачено два пріоритетні напрямки надання технічної допомоги Україні: демократизація суспільства і захист прав людини, а також використання природних ресурсів і збереження навколишнього середовища.

Двостороннім документом, яким визначаються основи українсько-шведського співробітництва в культурно-гуманітарній сфері, є *Деморандум про співробітництво у галузі культури між Міністерством культури і мистецтв України та Шведським інститутом*. У співпраці з цією установою здійснюється значна частина відповідних проєктів. В українських університетах викладається шведська мова, відбувається студентський обмін, українцям надаються стипендії та гранти на навчання й проведення досліджень у вищих навчальних закладах Швеції.

Найважливішою культурною подією за останні роки стала виставка „Україна — Швеція: перехрестя історії (XVII—XVIII ст.)”, присвячена 300-річчю українсько-шведського військово-політичного союзу 1708 року між гетьманом України Іваном Мазепою та королем Швеції Карлом XII, яку було урочисто відкрито в Києві президентом України В. Ющенком та королем Швеції Карлом XVI Густавом в ході державного візиту королівського подружжя в Україну у 2008 р. Шість державних установ Швеції — Національний архів, Військовий архів, Національний музей військової історії, Національна бібліотека, Шведська Академія, Публічна бібліотека міста Лінчепінг — надали 47 експонатів для цієї експозиції. Організація виставки сприяла налагодженню тісної співпраці між українськими і шведськими істориками й фахівцями музейної та архівної справи. В рамках заходів на відзначення 300-ліття Полтавської битви шведська Асоціація друзів Національного музею військової історії Швеції передала в дар Полтавському краєзнавчому музею погруддя короля Карла XII.

Значна частина проєктів у культурно-гуманітарній сфері здійснюється у співпраці зі Шведським Інститутом. Зокрема, в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка та Львівському національному університеті ім. І. Франка за сприяння Шведського інституту працюють відділення скандинавських мов та культури, відбуваються студентські, наукові обміни, ведеться викладання шведської мови.

В рамках програми „Вісбі” Шведського Інституту українцям надаються стипендії та гранти на навчання й проведення досліджень у вищих навчальних закладах Швеції. Зазначена програма не передбачає підписання додаткових двосторонніх угод з країнами, з якими ведеться співпраця.

Надання гуманітарної допомоги Україні здійснюється такими шведськими неурядовими організаціями, як „Скандинавська дитяча місія”, яку очолює почесний консул України Б. Валенберг, „Чорнобильський комітет”, „Місія великодньої допомоги”, „Зірка надії”, „Допомога Південної Сконе Україні”. Активну діяльність з надання допомоги безпритульним й бездоглядним дітям, а також дітям, що зазнали насильства, здійснює Всесвітній фонд королеви Швеції Сильвії „Дитинство”. На сьогоднішній день у рамках його діяльності реалізуються шість проєктів, зокрема, у Чернігові функціонує Центр допомоги дітям вулиці та незахищеним дітям, в Одесі — Центр медичної та соціальної допомоги для ВІЛ-інфікованих дітей і Кризовий Центр організації „Шлях додому”.

Таким чином, політичні відносини між Україною та Швецією характеризуються подібністю підходів до вирішення актуальних питань міжнародної політики. Обидві країни мають спільну історію та європейську ідентичність, поділяють цінності й пріоритети в контексті ЄС і в рамках міжнародних організацій, насамперед ООН, активно розвивають співробітництво з НАТО. Шведські інвестиції у поєднанні з високими технологіями сприяють розвитку народного господарства України.

Протягом останніх років українсько-шведські відносини набули нового змістового наповнення, що обумовлюється, в першу чергу, підтримкою шведською стороною курсу України на утвердження демократичних принципів у суспільстві та інтеграцію до Європейського Союзу.

Принципове визнання Швецією права всіх європейських країн поза межами ЄС свого часу набути членства в Євросоюзі конкретизувалося відносно України підтримкою її євроінтеграційних устремлінь, яка підтверджується в офіційних документах уряду Швеції та основними політичними партіями країни.

Швеція разом з Польщею була ініціатором „Східного партнерства” і на нинішньому етапі залишається одним з основних рушіїв у просуванні цього проєкту.

Другою за величиною серед країн Північної Європи є **Королівство Данія**, розташоване в північно-західній частині Європи на півострові Ютландія та 406 островах загальною площею 42 394 км². Крім того, Данії належать Фарерські острови (1,4 тис. км²) й острів Гренландія (2,176 млн км²), що користуються внутрішньою автономією. Населення Данії становить 5,6 млн осіб (жовтень 2010 р.), у т.ч. данці — 98 %, ескімоси, фарерці, німці — разом близько 2 %. Частка міського населення становить 85 %, але переважають міста з населенням менше 15 тис. чол. В країні законом гарантується свобода віросповідання. Проте Євангелічна лютеранська церква є офіційною й користується підтримкою держави. Вона утримується за рахунок спеціального податку, яким обкладаються всі лютерани країни, що становлять 95 % населення. До релігійних меншин належать мусульмани (2 %), католики, баптисти, юдеї [6, 199]

Королівство Данія — парламентська монархія. В країні діє *Конституція* від 5 червня 1953 р. Глава держави — король (королева), що здійснює верховну владу через міністрів. Королівська влада успадковується за чоловічою або жіночою лінією. В разі вакантності престолу й за відсутності спадкоємця парламент (фолькетинг) обирає короля і встановлює порядок престолонаслідування на майбутнє. Збори міністрів утворюють державну раду, в якій головує монарх і на якій обговорюються всі закони й важливі урядові заходи. Законодавча влада належить королю й однопалатному парламенту — фолькетингу, що складається зі 179 депутатів. Члени фолькетингу обираються шляхом загального прямого і таємного голосування за пропорційною системою строком на чотири роки. Гренландія та Фарери мають у фольке-

тингу по два депутати. Виконавча влада належить монархові та уряду. Монарх призначає і звільняє прем'єр-міністра. З 7 квітня 2009 р. прем'єр-міністром Данії є Л.Л.Расмуссен (1964), який змінив на цій посаді попереднього лідера партії Венстре А.Фога Расмуссена (1953), обраного 4 квітня 2009 р. Генеральним секретарем НАТО.

Данія визнала незалежність України 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини були встановлені 12 лютого 1992 р. [1, 350] У серпні 1995 р. у Данії почало діяти українське посольство, проте перший український посол з'явився в Копенгагені лише 2005 р.

Політичний діалог між Україною та Данією було започатковано у липні 1992 р. у Гельсінкі на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі, в ході якої президент України Л. Кравчук зустрівся з данським прем'єр-міністром П. Шлютером. Вагому роль у розвитку двосторонніх відносин відіграла зустріч президента України Л. Кучми з данським прем'єр-міністром П.Н. Расмуссеном під час Всесвітньої зустрічі на найвищому рівні в інтересах соціального розвитку 10—12 березня 1995 р. в Копенгагені. В рамках саміту Україна—ЄС президент Л. Кучма у липні 2002 р. здійснив офіційний візит до Данії, де зустрівся з прем'єр-міністром А. Фогом Расмуссеном і спікером фолькетингу І. Хансеном.

Пожвавленню двостороннього діалогу сприяли контакти на рівні міністрів закордонних справ. Зокрема, у березні 1996 р. в рамках офіційного візиту міністра закордонних справ Г. Удовенка прийняли данський кронпринц Фредерік і прем'єр-міністр П.Н. Расмуссен. Відбулися переговори з міністром закордонних справ Данії Н.Х. Петерсеном, було підписано *Спільну декларацію про основні засади співробітництва і партнерства* [13] між обома країнами, *Протокол про співробітництво між МЗС двох країн і міждержавну Конвенцію про уникнення подвійного оподаткування* [2].

У вересні 1998 р. в ході офіційного візиту міністр закордонних справ Данії Н.Х. Петерсен був прийнятий президентом України Л. Кучмою, прем'єр-міністром В. Пустовойтенком і головою Верховної Ради О. Ткаченком. В ході цього візиту були підписані міждержавні *Угода про міжнародні автомобільні перевезення* [14] і *Протокол про фінансове співробітництво* [12].

Внаслідок „касетного”, й особливо — „кольчужного”, скандалів у двосторонніх відносинах відбулося охолодження, „пауза” тривала до 2004 р. Було заморожено данську технічну допомогу Україні, у середині квітня 2002 р. (за офіційними поясненнями — з міркувань економії бюджетних коштів) припинило свою роботу посольство Королівства в Києві, було суттєво ускладнено видачу данських віз для українських громадян. На думку експертів, у цей період „українсько-данські відносини стають суто формальними” [1, 351].

Після подій 2004 року в Україні позиція Данії щодо нашої держави зазнала відчутних змін. З 2005 р. було відновлено технічну допомогу та поновлено діяльність посольства, а державний секретар МЗС Данії К. Сьодегор взяв участь у інавгураційних заходах вступу на посаду президента В. Ющенка 22—23 січня 2005 р.

Важливою подією двосторонніх відносин став офіційний візит президента В. Ющенка до Данії у березні 2007 р., в ході якого український президент провів зустрічі й переговори з королевою Маргрете II та прем'єр-міністром А. Фог Расмуссеном, які надали нового імпульсу розвитку політичного діалогу на найвищому рівні.

Поглибленню двостороннього партнерства сприяв візит міністра закордонних справ України К. Грищенка до Данії у жовтні 2004 р. Він провів тут переговори з

главою МЗС П. Стіг Мьоллером та головою Комітету з європейських питань фолькетингу К. Ларсен-Йенсенем. Зі свого боку П. Стіг Мьоллер відвідав Україну з офіційним візитом у жовтні 2005 р. Керівник данського МЗС заявив про підтримку вступу України до СОТ, започаткування переговорів щодо створення зони вільної торгівлі з ЄС, надання Україні статусу країни з ринковою економікою та оголосив про збільшення технічної допомоги Україні на 13 млн євро.

У листопаді 2006 р. в ході офіційного візиту міністр закордонних справ Б. Тарасюк мав аудієнцію у королеви, провів переговори з П. Стіг Мьоллером, зустрівся з віце-прем'єр-міністром, міністром економіки Б. Бендтсенем, міністром оборони С. Гаде, головами і членами комітетів фолькетингу із зовнішньої політики, в європейських і у закордонних справах, виступив на засіданні „круглого столу” в Конфедерації данської промисловості, відвідав штаб-квартиру „Роквул Інтернешнл”. Також була підписана міжурядова угода про технічне і фінансове співробітництво.

У 2006—2008 рр. двосторонні відносини набули рис реального партнерства. Підтвердженням цього став офіційний візит міністра закордонних справ П. Стіг Мьоллера до України у липні 2008 р., в ході якого він був прийнятий президентом В. Ющенком, провів переговори з міністром закордонних справ В. Огризком і зустрівся з лідером ПР В. Януковичем.

З членів данської королівської родини приватним чином Україну відвідували у 1992 р. принц Йоаким та кронпринц Фредерік у 2003 р. У вересні 2006 р. принц Йоаким офіційно відвідав Україну й був прийнятий президентом В. Ющенком, головою ВР О. Морозом і віце-прем'єр-міністром А. Ключевим. Високий рівень зустрічей, конкретний характер домовленостей, представницький рівень заходів і насиченість програми делегації були високо оцінені в Данії.

Активно розвивається й міжпарламентська співпраця. Цьому, зокрема, сприяли візити до Данії голів Верховної Ради України О. Ткаченка у 1999 р. та В. Литвина у лютому 2009 р. Непересічною подією став перший візит спікера фолькетингу К. Майдаля в Україну у вересні 2005 р. в рамках ініціативи глав парламентів скандинавських і балтійських країн.

Особливістю українсько-данського міжпарламентського співробітництва є те, що у фолькетингу відсутня практика утворення груп дружби. Тому українські парламентські делегації, що перебувають у Данії, зустрічаються з окремими парламентаріями. Свідченням інтересу до України стало проведення у фолькетингу у травні 2006 р. парламентських слухань „Білорусь і Україна — Quo Vadis?” за участю парламентаріїв, політологів, журналістів, науковців, бізнесменів, партійних і громадських діячів Данії та міжнародних експертів. Значну роль у міжпарламентській співпраці відіграла депутат фолькетингу Г. Северінсен, доповідач по Україні Моніторингового комітету Парламентської асамблеї Ради Європи, яка майже 50 разів відвідала нашу країну, а у січні 2008 р. була нагороджена українським орденом „За заслуги” II ступеня. У 2008—2009 рр. вона була позаштатним радником прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко.

Інституалізації українсько-данських політичних взаємин сприяло започаткування в Києві у листопаді 1996 р. двосторонніх політичних консультацій на виконання *Протоколу про співробітництво між МЗС двох країн*. З 1998 р. консультації проводилися на рівні керівників політичних управлінь по чергово в Києві (1999, 2004, 2006, 2009 рр.) і Копенгагені (2000 і 2007 р.) та на рівні заступників глав МЗС у 2006 та 2009 рр.

Торговельно-економічні відносини України й Данії характеризуються високим рівнем співпраці і динаміки ділових контактів, значним потенціалом і сталим зростанням обсягів торгівлі та інвестицій. Товарообіг між двома країнами з 2000 р. збільшився ушестеро і у 2008 р., за даними Держкомстату України, досяг майже 650 млн дол. Головною проблемою у двосторонній торгівлі є від'ємне сальдо, яке становить 95,6 млн дол. Негативним чином на двосторонні торговельно-економічні відносини вплинула світова фінансова криза. Протягом 2009 року товарообіг зменшився майже на половину (40,5%). У структурі українського експорту домінують чорні метали і вироби легкої промисловості (трикотажний та текстильний одяг). Обмежені поставки інших товарних груп (котли, машини, апарати й механічні пристрої, деревина та вироби з деревини, вироби з чорних металів і меблі) свідчать про наявність значних резервів.

Іntenсивно розвивається інвестиційна співпраця. У 2008 р. загальний обсяг данських інвестицій в економіку України сягнув 176,9 млн дол. США, що становить близько половини відсотка загальної кількості приватних інвестицій в господарство нашої держави. В Україні діє 158 підприємств з данським капіталом (2008 р.).

Важливими сигналами для інвесторів стали відновлення у 2008 році авіакомпанією SAS прямого авіасполучення з Україною, побудова в Києві готелю „Редіссон SAS”, відкриття в Україні відділень, торгових центрів і офісів провідних данських компаній („Грундфос”, „Данфос”, DHL, „Банг&Олуфсен”, „Юнайтед Текстиль Груп”). З великих данських ТНК інтерес до України виявляють світовий лідер з контейнерних перевезень „А.П. Мьоллер-Мерск” що має офіси в Києві та Іллічівську, і фармацевтичний гігант „Ново Нордіск”. Найбільшим данським інвестором в Україні є компанія „Карлсберг”, яка у 2004 р. у складі холдингу „Балтика” розпочала виробництво пива у Києві та Львові (вартість проекту — 147 млн дол.).

Дедалі більшу увагу данських інвесторів привертає можливість співпраці з Україною у сфері високих технологій, зокрема інформаційних. Про динамічний характер співпраці у сфері ІТ свідчить діяльність компанії „Сіклум”, в українській філії якої знайшли працю близько семисот українських громадян.

Першим українським інвестором в Данії став Алчевський металургійний комбінат, що у 2003 р. взяв участь у створенні українсько-дансько-російського СП „ДанСканМетал” у м. Фредеріксверк. У вересні 2007 р. компанія „Ворскла Сталь” придбала металургійний комбінат „Електростальверкет” (орієнтовна вартість 150 млн дол., потужність 600 тис. т сталі на рік).

Значної активності набула співпраця в аграрному секторі та харчовій промисловості. За даними Держкомстату України, Данія посідає шосте місце за обсягами інвестицій в аграрний сектор України.

Культурна співпраця між Україною і Данією має нерегулярний характер і залежить від ініціативи окремих установ і закладів обох країн. Данська сторона не має практики укладення міжвідомчих угод у цій сфері. Налагодження співпраці між Львовом і Орхусом створило умови для активізації контактів між Національним університетом ім. Івана Франка та Орхуським університетом на підставі угоди від 1997 р. Національний театр опери і балету ім. Т. Шевченка щорічно у березні гастролює по Данії. Неодноразово з тривалими концертами в Данії перебували камерний хор „Київ” і Львівський ансамбль „Дивограй”. У 2004 р. налагоджено співпрацю між Міжнародним музичним конкурсом ім. К. Нільсена і Міжнародним конкурсом юних піаністів ім. В. Горовиця. Популяризатором української музики в Данії є й заслуже-

ний артист України О.Запольський, перша скрипка Симфонічного оркестру данського радіо, який організував ансамбль юних скрипалів, що виконує твори українських композиторів. В Данії регулярно демонструються твори українських художників. Так, у 2006 р. проведено виставки творів І. Пилипенка і „Художників Києва” (Т. Сілваши, О. Придувалова, В. Будников, І. Вештак-Остраменська, Е. Бігларова, В. Вештак). У лютому 2009 року художню колекцію циклу «Оживлення білого» представив С. Святченко у м. Роскіле, а у квітні 2009 р. І.Пилипенко представляв виставку робіт у Копенгагені у „Галереї 68”. У Центрі сучасного мистецтва в рамках проекту Європейської культурної фундації програми ЄС „Культура 2000” демонструвався цикл малюнків київської художниці А. Кахідзе. Україна регулярно представлена в мерії Копенгагена на заходах під патронатом принца-консорта Генрика, у т.ч. з нагоди Дня ООН. У 2008 та 2009 рр. Україна брала участь у міжнародному фестивалі культур під егідою мерії Копенгагена. Вдев’яте в рамках культурної ночі в Копенгагені в жовтні 2008 р. „Галерея 68” представила твори львівського художника С. Савченка.

Активно розвивається співпраця в гуманітарній сфері. З 2005 р. Данія надає технічну допомогу Україні щодо проведення парламентських виборів, розвитку громадянського суспільства, реформ державного сектору, боротьби із торгівлею людьми та розбудови незалежних ЗМІ..

Підводячи підсумок, слід зазначити, що Данія підтверджує прагнення бачити у перспективі Україну серед членів ЄС і НАТО і надає практичну допомогу у цьому процесі. Програма уряду Данії відносить Україну до пріоритетних держав у сфері зовнішньої політики. Данія разом зі Швецією, Польщею, Фінляндією й балтійськими державами увійшла до групи NB6, яка координує зовнішньополітичні зусилля країн-учасниць у розбудові відносин з країнами — східними сусідами ЄС. Данія сприяла розвитку відносин України з Радою Міністрів Північних країн (РМП). Данія переконана у важливості європейської перспективи для України і необхідності збереження політики відкритих дверей ЄС. Свідченням дружнього характеру двосторонніх відносин стала допомога Данії у липні 2006 р. при евакуації українських громадян із зони бойових дій у Південному Лівані. Підтвердженням реального партнерства між нашими країнами став той факт, що Данія першою серед країн ЄС 16 березня 2007 р. уклала з Україною міжурядові угоди про лібералізацію візового режиму та реадмісію. Данія стала співавтором резолюції Парламентської Асамблеї ОБСЄ про Голодомор, схваленої у липні 2008 р. Важливим чинником для зміцнення військово-політичної співпраці стало ініціювання Данією залучення України до формату співробітництва у рамках Скандинавсько-балтійської оборонної ініціативи (СБОІ). На Бухарестському саміті НАТО Данія однозначно підтримала членство України в Альянсі. МЗС Данії фінансує проведення в Києві та Харкові семінарів у рамках інформаційно-роз’яснювальної кампанії щодо НАТО. Данія сприяє спільним зусиллям з утилізації непридатних для використання радянських боєприпасів (зокрема, в рамках Форуму безпеки ОБСЄ). У 2009 році данським керівництвом схвалено рішення про виділення у рамках ОБСЄ допомоги у розмірі 1 млн євро для реалізації проекту „Меланж” з утилізації ракетного палива. Таким чином, Данія є другим контрибутором після Швеції (1,5 млн євро), за обсягами запланованих внесків у проєкті „Меланж”.

Тому можна стверджувати, що українсько-данським відносинам притаманні високий рівень взаєморозуміння та взаємодії, збіг оцінок і підходів до подій у світі, ди-

намічний розвиток співпраці в політичній, торговельно-економічній, військово-політичній, гуманітарній та інших сферах.

Важливе місце серед скандинавських країн посідає **Королівство Норвегія**, яке займає західну й північну частини Скандинавського півострова та близько 50 тис. прилеглих островів. Берегова лінія Норвегії є однією з найбільш протяжних та розчленованих у світі. Це — малонаселена країна, де мешкає 4,916 млн чол. (2010 р.), з них норвежці складають майже 98 %, саами (або лаппи), квени, фіни, данці, шведи — близько 2 %, є приблизно 25 тис. іммігрантів з Азії, Африки та Південної Америки. Три чверті населення проживає у містах, зосереджених на півдні або на узбережжях. У низині, що прилягає до Осло-фіорду (третина території), мешкає більше половини всього населення. Державною релігією, згідно *Конституції*, є євангелічне лютеранство (сповідує 85,7 % населення), протестанти та римо-католики складають 3,4 %, мусульмани — 1,8 % населення, позаконфесійних громадян — 8,1 % [6, 208].

Економіка Норвегії поєднує риси вільного ринку з державним регулюванням. Норвезька промисловість значною мірою базується на використанні природних ресурсів. Норвегія посідає третє місце в світі (після Росії та Канади) за обсягами газу, що експортується, п'яте — за обсягами експорту нафти. Країна володіє значними запасами гідроресурсів. Розвинуті також суднобудування, целюлозно-паперова, металообробна, хімічна, деревообробна, рибна промисловість. Держава через великомасштабні державні товариства контролює ключові сфери, зокрема, життєво необхідний нафтовий сектор.

Одним з найбільш важливих завдань для керівництва держави є вироблення стратегії розвитку після вичерпання запасів нафти та газу, які, за висновками експертів, закінчаться через 20—30 років. З цією метою профіцит бюджету кожного року скеровується у створений 1995 р. Державний пенсійний фонд Глобал (до 2006 р. — Державний нафтовий фонд), який, крім цього, інвестується також ззовні і складає нині майже 512 млрд дол. США. Це найбільший пенсійний фонд у Європі і четвертий за величиною в світі. Його величина майже вдвічі перевищує ВВП країни, що в перерахунку на душу населення дає підставу говорити про норвежців як найощадливішу націю світу [6, 209]. Щорічне зростання ВВП країни становить приблизно 3—5 %, ВВП у 2010 р. склав 259 млрд дол. США за ПКС, тобто 52,96 тис. дол. США на душу населення.

За формою державного правління Норвегія — парламентська монархія, визначена основним законом як „обмежена і спадкова”. Згідно з конституцією, законодавчу владу здійснює парламент — стортинг, до складу якого входять 165 депутатів, що обираються загальним рівним прямим і таємним голосуванням за пропорційною системою терміном на чотири роки. Конституція передбачає двоступеневу структуру парламенту. На першій сесії після виборів депутати поділяються на дві палати — 1/4 кількості депутатів утворює верхню палату (лагтинг), 3/4 — нижню (одельстинг), засідання яких відбуваються окремо. Усі законопроекти спочатку розглядає нижня палата, після чого вони передаються до верхньої. Якщо законопроект, двічі ухвалений нижньою палатою, двічі відхиляється верхньою, його розглядають на спільному засіданні стортингу. Для прийняття закону потрібна кваліфікована (2/3) більшість голосів від загального складу стортингу. Конституцією забороняється розпуск стортингу й проведення дострокових виборів. Члени уряду можуть брати участь у засіданнях палат парламенту, але не мають права голосувати; уряд несе політичну відповідальність перед парламентом [7, 216].

За конституцією, виконавча влада належить монарху, але після змін, внесених до Конституції в 1884 р., більшість повноважень монарха передана урядові. Водночас його компетенція у сфері законодавчої влади є нетрадиційною для парламентарної монархії, зокрема, король наділений правом відкладального вето на закони, прийняті стортингом. Для подолання вето закон має бути повторно двічі схвалений парламентом двох скликань. Засідання, на яких стортинг розглядатиме цей закон, повинні бути віддалені одне від одного щонайменше двома черговими сесіями.

Реально виконавчу владу здійснює уряд. Конституційною формою його існування є державна рада, очолювана королем. До її складу, крім монарха (з 1991 р. — Гаральд V з данської королівської династії Шлезвіг-Гольштейн-Зондербург-Глюксбург), входить прем'єр-міністр та не менше семи інших членів. Членів ради призначає глава держави, однак у своєму виборі він повинен враховувати, яка політична партія або коаліція партій має більшість у парламенті. Всі рішення короля потребують контрасигнування прем'єр-міністра або відповідного члена уряду. Сформована після парламентських виборів 12 жовтня 2005 р. державна рада є коаліційною: НРП, Соціалістична ліва партія (заснована 1975 р.) і Партія центру (створена 1920 р.). У такому ж складі вона залишилася й після парламентських виборів 14 вересня 2009 р. З 17 вересня 2005 р. прем'єр-міністром Норвегії є Й. Столтенберг (1959).

Норвегія бере активну участь у міжнародному співробітництві, зокрема, у врегулюванні ситуації на Близькому Сході. У 1998 р. экс-прем'єр Г. Харлем Брунтланд була обрана генеральним директором Всесвітньої організації охорони здоров'я; экс-міністр закордонних справ Т. Столтенберг виконував обов'язки Верховного комісара ООН у справах біженців.

Норвегія визнала незалежність України 24 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між нашими державами встановлені 5 лютого 1992 р. Хоча посольство Королівства Норвегія в Україні розпочало роботу ще 1992 р., лише у жовтні 2004 р. Україна нарешті відкрила повномасштабну амбасаду в Осло. Останнє засвідчило прагнення тогочасного керівництва нашої держави до активізації українсько-норвезьких відносин. Проте і сьогодні діалог на найвищому рівні має переважно епізодичний характер і відбувається на різноманітних міжнародних форумах.

Активнішим є діалог на рівні міністрів закордонних справ. Він розпочався робочим візитом до України міністра закордонних справ Норвегії Т. Столтенберга у лютому 1992 р. Продовженням у березні 1996 р. став візит до Норвегії міністра закордонних справ України Г. Удовенка. Слід зазначити, що наприкінці 1990-х рр. Норвегія першою з країн Північної Європи офіційно заявила про підтримку України на виборах непостійних членів Ради Безпеки ООН на 2000—2001 рр.

Робочі візити міністра закордонних справ Норвегії Т. Ягланда в Україну у листопаді 2000 р., міністра закордонних справ України К. Грищенка до Норвегії у червні 2004 р. та офіційний візит в Україну міністра закордонних справ Норвегії Й.Г. Стьоре у травні 2006 р. показали, що, попри тимчасове охолодження, пов'язане з „касетним” і „кольчужним” скандалами, діалог на цьому рівні набув достатньо регулярного характеру. Підтвердженням цього став робочий візит до Норвегії у квітні 2007 р. міністра закордонних справ України А. Яценюка для участі у засіданні Комісії Україна—НАТО, яке проходило в Осло під час неформальної зустрічі міністрів закордонних справ країн—членів НАТО.

Важливе місце у двосторонніх взаєминах посідає міжпарламентська співпраця. Проте вона має менш регулярний характер порівняно з контактами на рівні

міністрів закордонних справ. За період з часу встановлення дипломатичних відносин між Україною та Норвегією голови норвезького стортингу двічі (з проміжком у десять років) відвідали Україну. У травні 1999 р. цей візит здійснила К.К. Грьондаль, у лютому 2009 р. — нинішній його голова Т. Ягланд. Норвегію з офіційним візитом у лютому 2003 р. відвідав голова Верховної Ради України В. Литвин.

Політичний діалог підтримується також у формі регулярних двосторонніх консультацій на рівні директорів відповідних департаментів МЗС обох країн, що чергово проходять в Осло та Києві. Проте ці консультації досі не набули регулярного характеру й відбуваються в міру появи проблемних питань у двосторонніх відносинах. Зокрема, вони здійснювалися у вересні 2002 р. в Осло, у квітні 2004 р. в Києві, у листопаді 2007 р. в Осло. Востаннє їх черговий раунд відбувся в Києві 2009 р.

Активно розвивається торговельно-економічна співпраця. Аналіз статистичних даних засвідчує стабільну тенденцію до зростання обсягів двосторонньої торгівлі між Україною та Норвегією у середньому на 30% за останні роки, крім 2009 року (з огляду на світову фінансову кризу).

Основними товарними позиціями експорту з України є плавучі морські та річкові засоби (45,9%), чорні метали і вироби з них (32,4%), продукти неорганічної хімії (17,5%), транспортне обладнання, деревина і вироби з деревини. Основні статті імпорту з Норвегії в Україну: риба та морепродукти (близько 80% структури норвезького експорту), нікель і вироби з нікелю, електричні машини й устаткування, електротехнічне обладнання та прилади, фармацевтична продукція.

Норвегія посідає 33 місце серед 125 країн-інвесторів за обсягами прямих інвестицій в Україну.

У 2010 р. в Україні діяло 33 підприємства з норвезьким капіталом. Понад дві третини норвезьких інвестицій здійснюються у галузь зв'язку (71,2 млн дол. США). Окрім того, об'єктами інвестицій є нерухомість, видавничка справа, сільське господарство тощо.

З 2008 р. в Осло діє Норвезько-українська торгово-промислова палата, до якої належать 33 суб'єкти підприємницької діяльності. Палата сприяє розширенню співпраці між Україною та Норвегією у сферах торгівлі й промислових технологій, надає інформаційні послуги щодо оцінки економічної ситуації в Норвегії та Україні, займається організацією різноманітних заходів і конференцій з метою поширення інформації про торговельні та інвестиційні можливості в Україні. Стати членами торгово-промислової палати можуть як приватні компанії, так і компанії державного сектору, які зацікавлені у співпраці між промисловцями Норвегії та України.

Слабше розвивається співпраця у культурній та гуманітарній сферах. Тут досі відсутня необхідна договірно-правова основа. Це пов'язано з тим, що, хоча уряд Норвегії й заохочує у принциповому плані співпрацю країни у гуманітарній сфері з іншими державами, питання практичної реалізації такого співробітництва передаються на розсуд його безпосередніх учасників — закладів культури, освіти, відповідних громадських організацій тощо. У переважній більшості випадків такі заклади є досить невеликими і нерідко стикаються з проблемами фінансового забезпечення своєї діяльності. Це, безумовно, негативно впливає на розвиток двосторонньої співпраці у відповідних сферах з іноземними організаціями, у т.ч. й з українськими.

Попри це набувають розвитку, наприклад, зв'язки і контакти між Києво-Могилянською академією та Норвезьким інститутом міжнародних відносин (НУПІ), який є науково-дослідним закладом. У рамках такої співпраці на постійних засадах, кілька

разів на рік, в обох закладах здійснюються проекти з дослідження питань, які становлять взаємний інтерес, організовуються конференції та семінари за участю українських і норвезьких науковців.

Низка гуманітарних об'єднань тісно співпрацює з Україною у питаннях надання гуманітарної допомоги. Цільова гуманітарна допомога Україні надходить через гуманітарні організації Barn fra Ukraina, Tro Nap og Kjærlighet Stiftelsen, Організацію Червоного хреста, а також в рамках ініціатив низки шкіл та релігійних громад. Місія „Відкрите серце” у містечку Драммен здійснює підтримку пунктів харчування в Україні, де щодня годують до 3,8 тис. український дітей. Місією також утримуються 15 реабілітаційних центрів для колишніх наркоманів і алкоголіків, 2 притулки для дітей з неблагополучних сімей у Києві та в Криму, притулок для бездомних дітей на 250 місць тощо.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що Норвегія у 2008 р. зайняла друге місце в світі за Міжнародним індексом гуманітарного розвитку. Загальною політикою норвезького уряду є максимально можлива мінімізація укладення міждержавних та міждержавних договорів з іншими державами, за винятком тих галузей або сфер, які становлять для країни особливий інтерес.

Найменшою серед скандинавських держав є острівна **Республіка Ісландія**, розташована на однойменному острові у північній частині Атлантичного океану, поблизу Полярного кола, за 1050 км від Норвегії та за 320 км від Гренландії. Ісландія знаходиться в одній з найактивніших вулканічних зон: на її території близько 200 вулканів, з яких понад 30 виявляли активність за останнє тисячоліття. Найбільш характерними є ланцюжки кратерів, що виникли в результаті вивержень уздовж тріщин і розломів. В 1783 р. під час виверження вулкана такого типу Лаки, що знаходиться на південний захід від Ватнайкюдля, утворився найбільший лавовий потік, який коли-небудь спостерігався на Землі в історії людства — він вкрив площу 570 км². Майже 6 % території Ісландії займають понад 250 лавових полів і гарячих джерел, розкиданих по всій країні, у тому числі гейзерів, а також інші наслідки вулканічної діяльності [7, 217].

Населення країни складає 318 тис. чол. (липень 2010 р.) переважно скандинавського походження. Вони є, головним чином, нащадками вікінгів, що переселилися на острів у IX—X ст. Пізніша імміграція на острів була обмежена, тому донині лише 6 % населення мають іноземне походження. В містах і селищах мешкають 95 % жителів, причому 40 % населення сконцентровано в столиці — Рейк'явіку (119 тис. чол.). 20 % території країни не заселено. 86 % населення — лютерани, що переважно належать до Євангельської лютеранської церкви, 3,6 % — до інших протестантських конфесій, близько 2,5 % — до Римо-католицької церкви (2010 р.). Євангельська лютеранська церква підтримується державою, але водночас забезпечена свобода віросповідання [6, 214].

Ісландія володіє великими запасами гідроенергії, проте досі тут використовується всього 6 % гідроенергоресурсів. Крім того, є величезний потенціал енергії термальних джерел, яка широко застосовується в комунально-побутовому і парниковому господарствах, 85 % населення живе в будинках, що обігріваються їхніми водами. Понад половина потреби Ісландії в енергії задовольняється за рахунок імпорту нафти, що раніше надходила з СРСР, а тепер в основному — з Британії та Норвегії. Протягом більшої частини історії країни основу її економіки склали рибальство і сільське господарство. Промисловість почала розвиватися після Другої світової вій-

ни, нині в ній працює близько третини населення. Гірничодобувна галузь практично відсутня (не враховуючи невеликої розробки бурого вугілля, пемзи та ісландського шпату). З кінця 1960-х рр. ведеться виробництво алюмінію з імпоротної сировини (діоксиду алюмінію); отриманий метал експортується. Основна промислова галузь — переробка риби, виготовлення філе і свіжозамороженої риби [7, 218].

Оброблювані землі займають менше 1% загальної площі країни. В сільському господарстві зайняті лише 5% самодіяльного населення. В країні є майже 6 тис. ферм, з них 80% належать приватним особам. Основною галуззю тваринництва є вівчарство. Баранина — головна м'ясна їжа в Ісландії, а також предмет експорту, разом із шерстю й шкурами овець. Є також значні поголів'я великої рогатої худоби і домашньої птиці, розводять кіз, свиней, чорно-бурих лисиць тощо. На фермах вирощують картоплю, ріпу, капусту та інші овочі. На базі геотермальних джерел розвивається парникове господарство (вирощують огірки, помідори, інші овочі, квіти, банани і т.д.). Держава виплачує фермерам значні субсидії [7, 214—215].

Економіку Ісландії серйозно похитнула світова економічна криза 2008—2009 рр. Внаслідок непродуманих рішень уряду і Національного банку країни наприкінці жовтня 2008 р. ісландська крона впала у вартості на 60%, що спричинило колапс фондового ринку. Банкрутство ісландських банків супроводжувалося широким міжнародним резонансом, оскільки їхніми вкладниками були не лише громадяни країни, але й іноземці. Щоб примусити Ісландську державу сплатити величезні державні борги, які раптом з'явилися внаслідок державних гарантій банківським установам, скажімо, уряд Великої Британії заморозив ісландські активи в британських банках. Для відновлення економіки країна була змушена ухвалити рішення про вступ до ЄС.

Країна є парламентською республікою, хоча її глава — президент — обирається на чотири роки загальним прямим і таємним голосуванням, причому кількість термінів не обмежується. У випадку наявності одного кандидата вибори не проводяться, і він затверджується або відхиляється парламентом країни. Президент Ісландії є главою вищої виконавчої влади, але насправді його повноваження обмежені й мають багато в чому формальний характер. У 1980 р. президентом Ісландії вперше була обрана жінка — В. Фіннбогадоттір [1980—1996], з 1 серпня 1996 р. президентом Ісландії є О.Р. Грімссон. Законодавча влада за конституцією належить президенту і парламенту. Парламент Ісландії — однопалатний альтинг (63 депутати) — вважається одним із найдавніших у світі й обирається загальним голосуванням терміном на чотири роки на основі пропорційного представництва за загальнонаціональним та місцевими округами. Альтинг затверджує державний бюджет, обговорює та приймає закони, змінює і доповнює конституцію, дає згоду президенту на укладення договорів і угод з іншими державами, контролює фінансову діяльність виконавчої влади.

Виконавча влада належить уряду — кабінету на чолі з прем'єр-міністром, який несе політичну відповідальність перед альтингом. У випадку винесення з боку парламенту недовіри кабінету він відправляється у відставку. Альтинг може порушувати й справи проти окремих міністрів за звинуваченням у вчиненні злочинів, пов'язаних із виконанням ними службових обов'язків. Відповідні справи розглядає спеціально створюваний суд. Головує на засіданнях кабінету прем'єр-міністр, який, як правило, є лідером партії (чи коаліції) більшості у парламенті. Конституція 1944 р. передбачає також можливість проведення спеціальних засідань уряду у формі державної ради

під проводом президента, на яких розглядаються проекти законів і „важливих державних заходів”.

З 1 лютого 2009 р. прем'єр-міністром Ісландії є лідер Соціал-демократичного альянсу Й. Сигурдардоттір (1942) — перша жінка в історії Ірландії і перший офіційний лідер руху сексуальних меншин у сучасній світовій політиці. Вона очолює коаліційний уряд соціал-демократів і зелених, що прийшов до влади внаслідок бурхливих 14-тижневих протестів проти жажливих для країни наслідків світової економічної кризи, які практично зруйнували фінансову систему та систему соціального забезпечення цієї раніше однієї з найстабільніших держав Європи. Повноваження уряду Й. Сигурдардоттір були підтвержені за результатами чергових виборів до альтінгу 25 квітня 2009 р.

На відміну від інших скандинавських країн політичний діалог України з Ісландією характеризується нерегулярністю й слабкою інтенсивністю. Створюється враження, що ісландська сторона більшою мірою зацікавлена у підтриманні двосторонніх взаємин, ніж українська. Останній візит високого рівня з України до Ісландії відбувся у травні 2002 р., коли країну відвідав міністр закордонних справ України А. Зленко. Після цього в Україні побували з офіційним візитом ісландський прем'єр-міністр Д. Оддссон (лютий 2004 р.) та міністр закордонних справ і зовнішньої торгівлі Республіки Ісландія В. Сверрісдоттір (листопад 2006 р.).

Торгово-економічні відносини з Ісландією в 2009 р. обмежені імпортом ісландської свіжої та мороженої риби до України: Обсяг цього імпорту й, відповідно, загальний обсяг двосторонньої торгівлі у 2009 р. досяг 17,2 млн дол. США. У попередні роки Україна експортувала до Ісландії, правда, у незначних кількостях, промислову продукцію. У той же час маленька Ісландія займає далеко не останнє — 40 — місце серед 123 країн-інвесторів за обсягами прямих інвестицій в Україну. Прямі інвестиції з Ісландії станом на 2008 р. одержали дев'ять підприємств України.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що внаслідок світової економічної кризи 2008 р. Ісландія перемістилася з другого на сімнадцяте місце в світі за індексом розвитку людського потенціалу ООН. Проте поступово вона відновлює позиції однієї з найзаможніших держав Західної Європи. Тому керівництву нашої держави слід приділяти більше уваги цій маленькій, але працьовитій країні. Потребує інтенсифікації політичний діалог, варто також задуматися над відновленням експорту промислової та сільськогосподарської продукції до цієї країни.

Останньою з країн Північної Європи є **Фінляндська Республіка**, чверть території якої розташована за Полярним колом. Населення Фінляндії налічує 5,4 млн чол. (2010 р.), абсолютну більшість якого, 93,4 %, становлять фіни, 5,7 % є шведського походження (в основному на Аландських островах та у прибережних районах Похьянма й Усима). Більшість населення Фінляндії (79,9 %) належить до Євангельсько-лютеранської церкви, 1,1 % віруючих — православні [6, 219].

Фінляндія — індустріально-аграрна країна з високим рівнем розвитку. Для економіки характерний високий рівень централізації та концентрації капіталу і виробництва. Визначальний вплив у ній належить двом десяткам родин великих власників, у яких знаходиться понад 70 % приватного акціонерного капіталу. Вони ж займають ключові позиції у двох найбільших комерційних банках — Об'єднаному банку Фінляндії й Національному банку, які зосереджують у себе 85 % банківського капіталу. Частка держави є також значною в економіці, особливо — в гірничорудній,

металургійній та хімічній промисловості, нафтопереробці, машинобудуванні. Державі належить 34 % земель і 24 % лісів [7, 223].

У структурі економіки переважає сфера послуг (у ній зайнято 60 % активного населення). Промисловість представлена добре оснащеними паперово-целюлозною, хіміко-технологічною галузями, харчовою, легкою і будівельною індустрією. Найбільшими промисловими об'єднаннями є змішані концерни з перевагою державного капіталу: „Фортум” (провідна енергетична компанія у Північному та Балтійському регіонах), „Несте” (нафтопереробка і нафтохімія, спеціалізується на виробництві та продажу палива), „Енсо-Гут-дайт” (лісопереробка і машинобудування), „Кеміра Груп” (світовий лідер із виробництва та постачання хімічної продукції), „Валет” (машинобудування), „Фінейр” (лідер з авіаційних перевезень у Фінляндії). У державній власності частково знаходяться також концерни „Вяртсиля” (суднобудування), „Нокія” (електротехніка й електроніка, найбільший в світі виробник мобільних телефонів), „Раума-Репола” (суднобудування та інші галузі машинобудування), „Тампелла” (виробництво устаткування для паперової промисловості).

Фінляндія є однією із найпівнічніших країн, які мають розвинене сільське господарство, тісно пов'язане з лісовим. У сільському господарстві може використовуватися 2,7 млн га земель, що становить лише 8,1 % території країни, переважна більшість з них під ріллею. Більше половини селянських господарств мають площу, меншу 5 га. Тому для селян важливі доходи від експлуатації лісу (у середньому 35 га на господарство) й приробітки на стороні. Лише у 5 % господарств застосовується наймана праця, більшість з них — високомеханізовані. Основним напрямком є переважно молочне тваринництво (75 %), що доповнюється інтенсивним рослинництвом (пшениця, ячмінь, овес, картопля, овочі). У північних районах розвинене оленярство та морське рибальство [6. — С. 218—219]. Основними продуктами експорту є папір, целюлоза, продукція машинобудування — судна, машини й устаткування для деревообробної і целюлозно-паперової промисловості тощо. Але країна змушена імпортувати промислову й продовольчу сировину, енергоносії, транспортне обладнання, залізо та сталь.

Фінляндія є одним з популярних напрямків для туризму у Північній Європі. Щороку країну відвідують близько 4 млн туристів, надходження від туризму становлять 3% ВВП країни.

За формою правління Фінляндія є парламентською республікою. Главою держави є президент, який обирається громадянами країни на шість років з можливим переобранням на другий термін. З 1 березня 2000 р. президентом Фінляндії є Т.К. Галонен (1943), переобрана на другий термін у січні 2006 р. Законодавча влада належить однопалатному парламенту — едускунті. Він складається з 200 депутатів, які обираються за пропорційною системою на чотири роки. На парламентських виборах 16 березня 2003 р. після 8-річної перерви до влади повернулася партія Фінляндський центр (заснована 1906 р.). Вона ж набрала більшість голосів на виборах 18 березня 2007 р. [1. — С. 398]. З 22 червня 2010 р. лівоцентристський уряд країни очолює голова партії Фінляндський центр М. Ківініємі, яка змінила на цій посаді попереднього лідера центристів М. Ванханена [2003—2010 рр.]. До урядової коаліції входять також Соціал-демократична (заснована 1899 р.) та Шведська народна (заснована 1906 р.) партії. Остання представляє інтереси шведської меншини.

Фінляндія бере активну участь у роботі ООН та її спеціалізованих установ, ЄС, ОБСЄ, Ради Європи, СОТ, МВФ, ОЕСР, МБРР, ЄБРР, Раді міністрів Північних

країн, Раді держав Балтійського моря (РДБМ), Арктичній Раді. Головування в ЄС (друга половина 1999 р., друга половина 2006 р.), головування в РДБМ (2002—2003 рр.). У 2007 р. Фінляндія головувала в Раді міністрів Північних країн. У 2008 р. Фінляндія головувала в ОБСЄ.

Фінляндія визнала незалежність України 30 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між нашими державами було встановлено 26 лютого 1992 р. шляхом обміну листами міністрів закордонних справ [10]. У квітні 1992 р. відкрила двері амбасада Фінляндської Республіки в Україні, у грудні розпочало роботу посольство України в Гельсінкі.

Українсько-фінляндські відносини мають партнерський характер, відзначаються високим рівнем політичного взаєморозуміння й доволі інтенсивними темпами нарощування торговельно-економічного та наукового співробітництва.

Активно розбудовується діалог на найвищому рівні: Україну з візитом 14 травня 1992 р. відвідав президент Фінляндії М. Койвісто. В ході візиту було підписано угоди *Про торгівлю та економічне співробітництво* й *Про розвиток та двосторонній захист інвестицій*. У відповідь президент України Л. Кравчук вже в липні того ж року відвідав Фінляндію з метою участі у Гельсінкській нараді НБСЄ „Надії й проблеми часу змін”. У ході наради 10 липня 1992 р. було підписано декларацію „Виклик часові змін” [5].

З цього часу діалог на найвищому рівні набув регулярного характеру. Візит сприяв підготовці наступного, вже у вересні 1995 р. фінляндський президент вдруге відвідав нашу країну У лютому 1996 р. відбувся перший офіційний візит до Фінляндії президента України Л. Кучми. У ході візиту обговорювалися економічні питання, проблеми довкілля й ядерної безпеки [8]. Було підписано *Договір про основи дружби та співробітництва* [1, 399]. У квітні 1998 р. Україну відвідав з офіційним візитом наступник М. Койвісто на посаді М. Ахтісаарі. В рамках цього візиту було підписано міжурядовий *Меморандум про фінансове співробітництво*. Прикро, але він досі не ратифікований з українського боку. У вересні 1999 р. М. Ахтісаарі взяв участь у конференції „Балто-Чорноморське співробітництво: до інтегрованої Європи ХХІ століття без розподільних ліній” у Ялті. Офіційний візит до Фінляндії президента України В. Ющенка у жовтні 2006 р. засвідчив динамічний та партнерський характер двосторонніх відносин, відкрив можливості для подальшого розвитку українсько-фінляндського співробітництва на взаємовигідних засадах, підтвердив підтримку Фінляндією курсу України на європейську інтеграцію. У ході візиту в Україну президента Фінляндії Т. Галонен у травні 2009 р. фінляндська сторона поновила свою підтримку інтеграції України в ЄС, висловила готовність передати свій досвід, набутий на шляху інтеграції до ЄС, та розширити співробітництво з Україною у галузі безпечного для навколишнього середовища застосування ядерної енергетики, запровадження енергозберігаючих технологій та використання відновлювальних джерел енергії.

Регулярно відбуваються зустрічі на найвищому рівні в ході міжнародних форумів, зокрема, в рамках участі в сесіях Генеральної Асамблеї ООН.

Важливим елементом відносин між двома державами є міжурядова співпраця. Зокрема, у липні 1999 р. Україну в рамках фінляндського президентства в ЄС відвідав з офіційним візитом прем'єр-міністр Фінляндії П. Ліппонен. У жовтні 2005 р. відбувся офіційний візит в Україну прем'єр-міністра Фінляндії М. Ванганена. У жовтні 2010 р. Гельсінкі з робочим візитом відвідав український прем'єр М. Азаров. В ході візиту було обговорено проблеми, пов'язані з укладенням між Україною та ЄС угод про асоціацію й про створення зони вільної торгівлі, а також з поглиблен-

ням торговельно-економічного співробітництва між обома країнами [9]. Прем'єр-міністр України зустрівся з представниками ділової еліти Фінляндії та відвідав із ознайомчим візитом найбільшого в світі виробника засобів зв'язку, що зацікавлений в поглибленні співробітництва з Україною — корпорацію „Нокія”. Економічний складовий візиту були присвячені також зустрічі з керівництвом Північної екологічної корпорації НЕФКО та Північного інвестиційного банку [19].

3 липня 1996 р. діє спільна українсько-фінляндська міжурядова Комісія з питань торгівлі та економічного розвитку, проте її робота досі не стала регулярною.

Діалог на рівні міністрів закордонних справ було започатковано у березні 1992 р. офіційним візитом в Україну міністра закордонних справ Фінляндії П. Вяурінена. Діалог продовжив його наступник на посаді Г. Гаавісто, відвідавши Україну з офіційним візитом у жовтні 1994 р. В ході цього візиту було підписано міжурядову *Конвенцію про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень щодо податків на доходи та майно* [4].

З того часу діалог на рівні міністрів закордонних справ набув регулярного характеру. У серпні 1995 р. Фінляндію з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ України Г. Удовенко, а в січні 1999 р. — Б. Тарасюк. А вже через три місяці у зв'язку із зустріччю між Трійкою ЄС та українським керівництвом з офіційним візитом в Україні перебувала фінляндський міністр закордонних справ Т. Галонен, адже Фінляндія саме головує в ЄС. У жовтні 2002 р. Україну відвідав з візитом міністр закордонних справ Фінляндської Республіки Е. Туоміойя. Він зустрівся з головою Верховної Ради України В. Литвином, прем'єр-міністром України А. Кінахом, своїм колегою А. Зленком. У ході візиту було розглянуто ряд важливих питань інтеграції України до європейських і євроатлантичних структур. Фінляндія висловила готовність підтримати процес реформ в Україні та її приєднання до СОТ [18]. У жовтні 2004 р. відбувся офіційний візит до Фінляндії міністра закордонних справ України К. Грищенка. У серпні 2006 р. Фінляндію з робочим візитом відвідав міністр закордонних справ України Б. Тарасюк. У січні 2008 р. пройшов офіційний візит в Україну міністра закордонних справ Фінляндії І. Канерва, у травні 2009 р. — візит міністра закордонних справ Фінляндії Т. Галонен.

Нарешті, на початку липня 2010 р. Київ відвідав нинішній міністр закордонних справ Фінляндської Республіки А. Стубб. В ході візиту обговорювалися питання відновлення рівня товарообігу, який значно скоротився у 2009 р., й проблематика, пов'язана з процесом євроінтеграції нашої держави.

Активно розвивається міжпарламентська співпраця. У парламентах України та Фінляндії діють групи дружби „Україна-Фінляндія” та „Фінляндія-Україна” [20]. У квітні 2004 р. Фінляндію з офіційним візитом відвідала парламентська делегація на чолі з головою Верховної Ради України В. Литвином.

Між Україною та Фінляндською Республікою укладено 35 документів міжурядового, міжрегіонального та міжвідомчого характеру [11]. Основними з них є міждержавні *Угода про морське сполучення* (1994 р.) та *Меморандум про співробітництво в галузі юстиції* (2005 р.), міжурядові угоди *Про торгівлю і економічне співробітництво* (1993 р.), *Про повітряне сполучення* (1996 р.), *Про оперативне сповіщення про ядерні аварії, а також обмін інформацією та співробітництво в галузі ядерної безпеки і радіаційного захисту* (1997 р.), *Про співробітництво з митних питань* (1998 р.), *Про міжнародні автомобільні перевезення* (2000 р.) [17], *Про сприяння та взаємний захист інвестицій* (2005 р.), між-

урядова Конвенція про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно (1994 р.) [4].

Активно розвивається економічна співпраця. Україна є третім за значенням торговельним партнером Фінляндії в Співдружності Незалежних Держав. У 2008 р. товарообіг між двома державами сягнув 745,44 млн дол. США, за даними фінляндської митної служби, він взагалі перевершив 1 млрд дол. США, досягши 1020,11 млн дол. США. Проблемаю є величезне негативне сальдо не на користь України, викликане приблизно п'ятикратним перевищенням імпорту з Фінляндії (686,34 млн дол. США за даними Держкомстату й 924,64 млн дол. США за фінляндською інформацією) над українським експортом до цієї країни (59,1 млн дол. США за даними Держкомстату й, відповідно, 95,47 млн дол. США за фінляндською інформацією).

В українському експорті до Фінляндії переважає сировина та низькотехнологічна продукція: чорні метали (41,1 % від загального обсягу експорту), продукція машинобудування (22,2 %), у тому числі силові установки та енергетичне устаткування (9%); одяг (11,3 %); продукти харчування (7 %); органічні хімічні сполуки (3 %).

Основними позиціями фінляндського експорту в Україну є: телекомунікаційна та звукозаписувальна апаратура (45% від загального обсягу), папір та картонна продукція (25 %), продукція машинобудування (19,8%), продукція хімічної промисловості (8,5%), у тому числі фармацевтична продукція (3,3 %).

За даними Держкомстату України, обсяг фінляндських інвестицій в економіку України становить 54,6 млн дол. США, причому, починаючи з 2005 року, обсяги прямих фінляндських інвестицій в економіку України зросли втричі і становлять 16,9 млн дол. США. (2009 р.).

Нині на українському ринку працюють близько 70 провідних фінляндських компаній, зокрема „Нокія”, „Конек”, „М-Реал”, „Раутаруукі”, „Оріон”, „Конекрейнс”, „Валіо”, „Люмене груп”. На території України діє 66 підприємств з фінляндським капіталом (2009 р.). Фінляндські інвестиції спрямовуються у торгівлю, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, переробну промисловість, у тому числі машинобудування, металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів, целюлозно-паперове виробництво.

З метою сприяння налагодженню нових ділових контактів між підприємницькими колами обох країн у 1998 р. в Фінляндії була заснована Фінляндсько-українська асоціація з питань торгівлі, промислового виробництва, науки та інвестиційного співробітництва. На сьогоднішній день ця організація об'єднує близько п'ятдесяти провідних фінських компаній [20].

У 2002 р. у Гельсінкі був заснований Фінляндсько-український торговельний дім, основною метою якого є збільшення торговельних операцій між обома країнами та налагодження посередницької діяльності між діловими колами обох країн [20].

Розвиткові двостороннього співробітництва в туристичній галузі певною мірою також сприяло відкриття 6 вересня 2001 р. прямого авіаційного сполучення між Україною та Фінляндією. Відтепер авіакомпанія „Міжнародні авіалінії України” та фінська компанія „Фіннейр” тричі на тиждень здійснюють спільні рейси між Києвом (аеропорт „Бориспіль”) і Гельсінкі (аеропорт „Вантаа”) [20].

Фінляндія розглядає Україну як перспективного торговельного партнера, проте на заваді розвитку двосторонніх взаємин стоять непрозора судова система в Україні, забюрократизованість господарського життя, нестабільне конкурентне середовище [10].

Менш інтенсивно розвивається культурна співпраця. Культурно-гуманітарне співробітництво України та Фінляндії має значні традиції, різноманітні форми реалізації та широке коло учасників. Головним чином це — влаштування художніх виставок, гастролі творчих колективів, організація лекцій, проведення Днів культури України у Фінляндії та Днів культури Фінляндії в Україні тощо [10].

У Фінляндії встановлено два українських історичних об'єкти: пам'ятна дошка на будинку, в якому у 1918—1921 рр. працювала перша дипломатична місія України у Фінляндії, та відкритий 30 серпня 2009 р. у містечку Суомусалмі пам'ятник українським воїнам, загиблим під час бойових дій на півночі Фінляндії в ході Зимової війни 1939—1940 рр.

Ефективним інструментом поглиблення українсько-фінляндських взаємин є співробітництво між містами України та Фінляндії. На сьогодні встановлено побратимські зв'язки між Києвом і Гельсінкі, Києвом і Тампере, Одесою та Оулу, Запоріжжям і Лахті, містом Новоградом-Волинським Житомирської області та комуною Суомусалмі [10].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що Фінляндія зайняла шосте місце у світі згідно з Глобальним звітом конкурентоспроможності за 2009—2010 рр. (Global Competitiveness Report) й 12-е за Міжнародним індексом гуманітарного розвитку (2008 р.). Тому, попри невеликі розміри, ця країна є важливим партнером нашої держави в Північній Європі. Виходячи з інституціоналістських підходів, фінляндське керівництво прагне розбудовувати й зміцнювати зв'язки з тими країнами пострадянського простору, які поки не можуть бути інтегровані до Євросоюзу, у т.ч. з Україною. Прихильність Фінляндії була чітко продемонстрована при підготовці і прийнятті *Стратегії Європейського Союзу щодо України* під час фінляндського головування в Європейському Союзі у другій половині 1999 року.

Для України одним із головних результатів головування Фінляндії в Європейському Союзі у другій половині 2006 р. стало парафування на саміті в Гельсінкі угод про спрощення візового режиму і реадмісію між Україною та ЄС.

Завдяки регулярним політичним консультаціям на різних рівнях Україна та Фінляндія з'ясовують позиції з ключових міжнародних питань, що дає можливість ефективно співпрацювати у балтійсько-чорноморському регіоні та у міжнародних організаціях. У рамках Європейського Союзу Фінляндія активно підтримує програму Східного партнерства, введення безвізового режиму для громадян України в рамках ЄС та укладення Угоди про вільну торгівлю між Україною та Євросоюзом.

Таким чином, можна стверджувати, що попри географічну віддаленість країни Північної Європи є важливими партнерами України в політичній, економічній, культурній та гуманітарній сферах. Співпраця з ними розвивається на усіх рівнях як у двосторонніх відносинах, так і в рамках взаємодії країн у міжнародних організаціях і форумах. Відносини з північноєвропейськими державами характеризуються відсутністю проблемних питань у політичній площині. Розташовані поблизу кордонів Російської Федерації Швеція, Норвегія й Фінляндія прагнуть до послаблення російського військового й економічного впливу у Північній Європі. Тому вони, а за ними й інші північноєвропейські країни активно підтримали інтеграцію держав Балтії до ЄС і НАТО та сприятливо ставляться до розширення співпраці інших держав пострадянського простору, у тому числі й України, з Євросоюзом і Організацією Північноатлантичного договору. Проте двостороння співпраця у політичній сфері

досі не набула регулярного характеру, що особливо стосується малих скандинавських країн — Норвегії та Ісландії.

Співпраця в економічній площині має інтенсивний характер, але характеризується диспропорціями й проблемами. До останніх належить переважно сировинний характер українського експорту до цих держав, велике негативне сальдо у двосторонній торгівлі, причому імпорту з окремих країн Північної Європи у два і більше разів перевищує український експорт до цих держав. Слід також зазначити, що Україна, скажімо, практично, відмовилася від експорту своєї продукції до Ісландії. Численні складності існують і з поверненням ПДВ суб'єктам підприємницької діяльності з капіталом з країн Північної Європи.

У культурній та гуманітарній сферах співпраця розвивається нерівномірно. Якщо північноєвропейські глядачі знайомляться з українськими культурними досягненнями завдяки регулярним гастролям театральних колективів, художнім виставкам тощо, то рух культурних цінностей у зворотному напрямку практично відсутній. Винятком є хіба що тижні кінофільмів скандинавських авторів.

В освітній сфері спільні проекти передбачають переважно стажування українських науковців у північноєвропейських вузах, промоцію вивчення скандинавських мов тощо, в той час як Україна навіть не намагається здійснювати жодної зовнішньої культурної політики. Цілковито відсутнє заохочення вивчення української мови, культури, історії громадянами північноєвропейських держав. Україна навіть не робить спроб на державному рівні підтримати, скажімо, короткотермінові програми шкільних і вузівських обмінів тощо.

Те саме стосується й гуманітарної співпраці. Гуманітарна допомога здійснюється лише односторонньо з держав Північної Європи в Україну. Практично відсутня співпраця по лінії МНС. Не існує жодного спільного гуманітарного проекту в третій країні. Це при тому, що ми — далеко не найбідніша країна світу, а окремі українські підприємці належать до числа найбагатших людей у світі.

Тому подальша розбудова співробітництва нашої держави з країнами Північної Європи вимагає усунення наявних диспропорцій.

Використані джерела та література:

1. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003) / Відп. ред. С.В. Віднянський. — К.: Генеза, 2004. — 616 с.
2. Конвенція між Урядом України і Урядом Королівства Данія про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=208_669
3. Конвенція між Урядом України і Урядом Королівства Швеція про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=752_001.
4. Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Фінляндія про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно від 14 жовтня 1994 р. — Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=246_621
5. Кравчук Л. Знайти формулу спільного життя: [Виступ на нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі, Гельсінкі] // *Голос України*. — 1992. — 15 лип. — С. 2.
6. Країнознавство: підручник / В.І. Головченко, М.С. Дорошко, П.М. Ігнат'єв та ін.; за ред. В.П. Крижанівського, В.І. Головченка. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2009. — 509 с.

7. Країнознавство. Країни СНД, Європи і Північної Америки: навч. посіб. / М.С. Дорошко, Р.А. Кривонос, В.П. Крижанівський, Н.Ф. Сербіна. — К.: Ніка-Центр, 2009. — 312 с. — С. 206.
8. Кучма Л. Україна і майбутнє Європи: Виступ у товаристві ім. Паасківі (м. Гельсінкі, Фінляндія) 8 лют. 1996 р. // Політика і час. — 1996. — №3. — С. 3—6.
9. Лысенко Л. Финляндия поддерживает подписание / РИА Новости. — 2010. — 6 октября. — Режим доступу: rian.com.ua/politics/20101006/78527164.html.
10. Миккелсон К. Украина-Финляндия: перспективное партнёрство / В. Бызова, пер. с англ. Д. Холодилина. — Режим доступу: www.investukr.com.ua/get-news/11/.
11. Перелік чинних міжнародних угод між Україною та Фінляндією. — Режим доступу: www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/fin/2917.html
12. Протокол між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Данія про фінансове співробітництво. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.261.0>.
13. Спільна декларація про основні засади співробітництва і партнерства між Україною та Королівством Данія. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU96513.html.
14. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Данія про міжнародні автомобільні перевезення. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.2147.0>.
15. Угода між Україною та Королівством Швеція про встановлення дипломатичних відносин. — Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU92400.html
16. Угода між Урядом України та Урядом Королівства Швеція про сприяння та взаємний захист інвестицій. — Режим доступу: uazakon.com/document/spart96/inx96937.htm
17. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Фінляндія про міжнародні автомобільні перевезення. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1079.2720.0>
18. Україна—Фінляндія — Країни світу. — Режим доступу: svit.ukrinform.ua/Finland/finland.php?menu=attitudes
19. Урядовий портал: Відносини з країнами Західної Європи, Північної Європи та Балтії. — Режим доступу: www.kmu.gov.ua/.../article%3Fart_id=223269081&cat_id=223259211
20. Фінляндія — Посольство України в Королівстві Бельгія — Публікації. — Режим доступу: www.ukraine.be/belgium/ua/publication/content/964.htm.

Державна установа «Інститут взаємодії зі світом: Стратегія України»

4.7. Пріоритети відносин України з Румунією, Грузією та Туреччиною

З-поміж сусідніх країн, з якими Україну об'єднує спільний сухопутний кордон та чорноморський простір, важливе місце посідає Румунія. **Розвиток українсько-румунських відносин** зумовлений, з одного боку — наявністю спільного державного кордону, підтримкою Румунією євроінтеграційних прагнень України, значними потенційними можливостями торговельно-економічного та транскордонного співробітництва, присутністю в обох країнах національної меншини іншої сторони, а з другого — нестабільністю двостороннього політичного діалогу на найвищому та високому рівнях, специфікою позиції Бухареста стосовно етнічної політики України, конкуренцією за політичний та економічний вплив у регіоні.

Історіографія *українсько-румунських* взаємин достатньо широка і представлена роботами як вітчизняних, так й іноземних авторів. Українсько-румунські взаємини стали предметом досліджень Л. Ази, Г. Ангель, Р. Асмуса, С. Аппатова, Н. Беліцер, І. Білана, М. Вегеш, С. Віднянського, О. Воловича, С. Гакмана, С. Герасимчука, Г. Глебової, М. Гоманюк, Ю. Гончаренка, Л. Горват, В. Дергачова, О. Дьякова, М. Емерсона, Т. Зарецької, В. Кит, В. Кройтора, С. Кульчицького, В. Куреляка, Д. Кучерюк, І. Макана, І. Максименко, О. Маначинського, В. Марини, О. Новосьолова, С. Павленка, Б. Парахонського, Г. Перенелиці, М. Петрова, С. Пирожкова, О. Пономарьова, А. Попка, А. Попова, О. Сагайдака, П. Садачука, Т. Силиної, О. Парфенова, Л. Чекаленко, О. Швачки та ін.

Основними документами, що регулюють українсько-румунські відносини, є „Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією” „Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань”, Консульська Конвенція між Україною та Румунією. Нині чинними є 20 міждержавних та міжурядових і 25 міжвідомчих міжнародних договорів, триває переговорний процес щодо 18 проектів двосторонніх договорів у різних сферах [1].

Ретроспективний аналіз побудови українсько-румунського політичного діалогу дозволяє виділити наступні етапи двосторонніх відносин.

Перший етап (1991—2003 рр.) позначився підписанням основоположних документів двостороннього характеру. Румунія визнала державну незалежність України 8 січня 1992 року, а вже 1 лютого 1992 року між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини. Втім через низку спірних питань встановити добросусідські відносини країнам відразу не вдалося.

Вже з перших кроків українсько-румунських взаємин визначився конфліктний характер політичного діалогу. Зокрема, на початковому етапі становлення міждержавних відносин мали місце спроби висунення Румунією територіальних претензій до України. Ще 24 червня 1991 року Парламентом Румунії було ухвалено декларацію про пакт Ріббентропа-Молотова та його наслідки для України, де йшлося про приналежність частини українських земель (Бессарабії та Північної Буковини) до Румунії. У відповідь Верховна Рада Української РСР у своїй Заяві від 5 липня 1991 року розцінила такі дії румунської сторони, як територіальні претензії до України.

Наступною, недружньою стосовно України, акцією стала ухвалена 28 листопада 1991 р. румунським парламентом „Декларація про референдум в Україні”, в якій вже вказані території були оголошені румунськими. У заяві містився заклик до пар-

ламентів та урядів інших країн у своїх актах про визнання незалежності України не поширювати їх на згадані території. Різко негативна реакція України змусила Румунію обрати помірковану позицію щодо територіального питання.

Українсько-румунський територіальний конфлікт, який виник ще 1995 року щодо статусу та приналежності острова Зміїний, суттєво уповільнював переговорний процес між країнами. Як зазначають експерти, „проблема Зміїного отримала комплексний характер, із суто територіальної набувала також і значення економічної суперечки, особливо важливої в умовах гострих проблем із енергетичною залежністю обох країн” [2]. Румунська дипломатія виявилася напрочуд послідовною й вкрай наполегливою в просуванні інтересів Бухареста щодо острова Зміїний та, особливо, територіальних вод навколо нього. Натомість молодій українській дипломатії бракувало належного вишколу, тих знань і вмінь, які дозволяли б їй гідно протистояти своїм бухарестським колегам. В наступному 1996 р. Румунія денонсувала Протокол 1948 р., який передбачав перехід о. Зміїний до складу СРСР. Проблема о. Зміїний, створена румунською стороною, суперечила Гельсінському акту 1975 р., гальмувала процес вироблення та підписання українсько-румунського Договору про дружбу та співробітництво.

Підписання базового політичного документа — Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією (1997 р.) можна назвати значним проривом у політичному україно-румунському діалозі, оскільки після його укладення активізувалися двосторонні контакти на всіх рівнях. Відбулися зустрічі президентів України та Румунії в рамках міжнародних форумів, а 27—28 травня 1999 року відбувся перший офіційний візит Президента Румунії Е. Константінеску в Україну.

У той же час Бухаресту вдалося винести за рамки вищезазначеного договору питання про державний кордон та його режим. 17 червня 2003 року після 19 раундів переговорів держави підписали у Чернівцях „Договір між Україною і Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань”. Українські дипломати пропонували залишити в силі старий радянсько-румунський договір 1961 року, виключивши з нього положення, що стосуються молдавсько-румунської ділянки державного кордону [3]. Румунська сторона на словах визнавала нецорунність кордонів, а на практиці — прагнула закласти в договір положення, які б дозволили Румунії в майбутньому претендувати на частину території України. Варто відзначити, що подібним чином румунська дипломатія поводить ся й у відносинах з іншим своїм східним сусідом — Молдовою, зовнішня політика щодо якої орієнтована на поступове зближення країн з метою їхнього наступного об'єднання.

16 вересня 2004 р. влада Румунії звернулась з позовною заявою до Міжнародного суду про делімітацію континентального шельфу навколо острова Зміїного [4]. У лютому 2009 року Міжнародний Суд виніс компромісне рішення щодо розмежування шельфу в Чорному морі між сторонами, яке було на користь Румунії, хоча й залишило за Україною частину шельфу острова разом з нафтовими та газовими родовищами (замість 200 миль економічної зони навколо острова Зміїний Україна отримала всього лише 12 миль) [5]. Фактично, це означає, що наша держава поступилася Румунії майже 80% спільної території чорноморського дна площею 12 тис. км², потенційно багатой на нафтогазові родовища. Рішення суду обов'язкове для обох сторін і перегляду не підлягає.

Проте вирішення міжнародним арбітражем українського-румунського протистояння навколо острова Зміїний не зняло з порядку денного проблему територіальних претензій з боку Румунії. Тепер Румунія вимагає, щоб Україна віддала острів Майкан¹ у гирлі Дунаю, що на кордоні з Румунією. Інша, менш відома і більш локальна, проблема виникла в Рахівському та Тячівському районі Закарпатської області України. Т. Бесеску відкрито говорить про необхідність розширення впливу Румунії не тільки за рахунок Молдови, але й України. За його словами, претензії на газовий шлейф в районі о. Зміїний, а також приєднання о. Майкана в усті Дунаю — це тільки перші кроки. На черзі — питання приналежності Буджака².

За оцінками британського політолога Патріка Грінберга, румунська влада вирішила відволікти населення від економічних проблем, зосередившись на зовнішній політиці, а саме — на конфліктах із сусідами. „Висунення чергових територіальних претензій до України може створити джерело регіональної напруги”, — пише П. Грінберг у тижневику „New Europe”. Водночас експерт сподівається, що „Бухарест чітко усвідомлює загрозу серйозних ускладнень внаслідок своєї нинішньої зовнішньої політики територіальних претензій до України та перегляду наслідків Другої світової війни і не ризикне наполягати на цій стратегії” [6].

Слід зауважити, що офіційно питання кордонів мало бути врегульовано укладанням згаданого вище Договору від 17 червня 2003 р., втім саме на прикладі підготовки цього документа простежується ставлення Бухареста до незалежної України. Ймовірно, що пом'якшення позиції Бухареста в питанні порушення територіальних претензій було зроблене під тиском зовнішніх чинників, зокрема під впливом позиції країн Заходу в контексті майбутнього набуття Румунією членства в НАТО та ЄС [7].

Сьогодні, незважаючи на надмірну політизацію зазначеної теми у Румунії, це питання можна вважати вже вичерпаним, адже у 2004 р. Румунія приєдналась до НАТО, а у 2007 році вступила до Європейського Союзу, визнавши таким чином відсутність територіальних претензій до країн-сусідів. Водночас слід наголосити, що Румунія, вміло використовуючи не завжди позитивний імідж України та критичне ставлення країн Заходу до ситуації в нашій державі, упродовж 20 років проводить тверду й непоступливу зовнішню політику щодо нашої країни.

Слід наголосити, що українсько-румунський політичний діалог в цей період ґрунтувався лише на зусиллях президентів країн в межах регіонального співробітництва і не спирався на співпрацю на рівні урядів, міністерств, парламентарів, політичних партій тощо. Показово, що лише в січні 2002 року, вперше за увесь час новітніх українсько-румунських відносин, було здійснено офіційний візит глави українського уряду до Бухареста. В його рамках відбулося лише друге засідання Міжурядової українсько-румунської консультативної ради з питань торговельно-економічного співробітництва (після п'ятирічної перерви), а також перший бізнес-форум ділових людей України і Румунії [8].

Другий етап розпочався в 2004 році і триває дотепер. З приходом до влади в Румунії та Україні нових політичних сил з'явилась надія на прагматизацію діалогу та

¹ Згідно з Ялтинськими домовленостями 1945 року, Румунія була змушена віддати Радянському Союзові острови Зміїний, Майкан, Єрмаков і декілька безіменних островів у гирлі Дунаю. Тепер у своїх відносинах з Україною Румунія відмовляється визнавати ці міжнародні акти і послуговується нещодавніми деклараціями Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

² Буджак — південна частина Одеської області, яка до 1940 року входила до складу Бессарабії.

пошук компромісних рішень. В березні 2005 року наслідком консультацій керівників зовнішньополітичних відомств стали домовленості про розблокування переговорного процесу з найважливіших питань двосторонніх відносин. За результатами візиту Президента Віктора Ющенка до Румунії 21 квітня 2005 року було підписано політичну декларацію, в якій була заявлена готовність до поліпшення співпраці двох держав. У ході офіційного візиту Президента Румунії Т. Бесеску до України 1 лютого 2006 року було досягнуто домовленості щодо створення Українсько-Румунської Спільної Президентської Комісії³.

У 2005—2006 рр. спостерігалась активізація двосторонніх контактів і співробітництво, зокрема і в спірних питаннях. Це стало можливим завдяки результатам взаємних візитів глав держав В. Ющенка і Т. Бесеску, які прагнули налагодити двосторонні відносини. Одним з механізмів розв'язання спірних питань стало створення Спільної президентської комісії „Ющенко—Бесеску”, завдання якої полягало у налагодженні спільної роботи з метою нормалізації україно-румунських відносин [9].

Проте двосторонні відносини й на цьому етапі не можна назвати рівними й конструктивними. Слід сказати, що декларації політиків не завжди реалізовувалися в практиці україно-румунських взаємин. Свого часу В. Ющенко наголошував на тому, що відносини України з Румунією мають стратегічний характер і Київ зацікавлений у подальшому їх розвитку. В свою чергу, Посол Румунії в Україні Т. Лауренціу-Христя у своєму інтерв'ю відзначав, що Україна і Румунія „приречені на співробітництво і сусідство”[10]. Проте на рівні офіційного Бухареста заявленого главою зовнішньоекономічного відомства Румунії підходу та оцінки україно-румунських відносин не спостерігалось.

Зокрема у Стратегії національної безпеки Румунії й документі, що був представлений у штаб-квартирі ЄС в Брюсселі у середині 2006 року, Україна взагалі не згадувалась [11]. Навіть у розділі про розвиток добросусідських відносин і регіонального співробітництва про Україну не йшлося, проте окремо підкреслювалась значущість відносин з Республікою Молдова, країнами Південно-Східної Європи і Чорноморського басейну, а також важливість розвитку співпраці в рамках регіональних організацій. Таким чином, за баченням фахівців, Румунія не розглядала Україну як одного з головних партнерів у розвитку регіональної взаємодії і трансформації потенціалу Великого Чорноморського регіону в систему, повноцінно інтегровану в європейську і міжнародну політику [12, 228].

На думку О. Парфенова, позитивна динаміка у розвитку україно-румунських відносин час від часу втрачалася. Вступ Румунії до Європейського Союзу в 2007 році не зняв з порядку денного проблемні питання, надавши румунській стороні додаткові інструменти для проведення дипломатичної боротьби з використанням позиції Брюсселя в якості аргументу в двосторонніх відносинах. Ініціатива формування політичного клімату переходила до політичних сил, не налаштованих на нормалізацію відносин. В результаті цього політична воля, необхідна для прийняття рішень, спрямованих на подолання проблем, нерідко ставала заручником негативних стереотипів.

³ Установче засідання Комісії відбулося в рамках офіційного візиту Президента України В. Ющенка до Румунії 30—31 жовтня 2007 року. Двостороння комісія, що складається з трьох підкомісій, опікується проблемами судноплавного каналу Дунай — Чорне море, нацменшин, питаннями делімітації континентального шельфу і виняткових економічних зон у Чорному морі, а також врегулювання придністровського конфлікту.

Можливості неурядових організацій фактично не використовувались, співпраця між науковими, аналітичними інституціями була декларативною [13].

Упродовж 2007—2010 років обидві країни великого значення надавали розвитку транскордонного співробітництва, яке трансформувалося в міжрегіональну прикордонну взаємодію країн—членів Євросоюзу і країн—учасниць Європейської політики сусідства. Цьому сприяли зустрічі президентів України і Румунії, офіційні візити, проведення спеціальних засідань та наукових заходів з питань транскордонного співробітництва, проведення парламентських слухань тощо [14]. Слід сказати, що ще у 2000 році було створено єврорегіон „Верхній Прут”, до якого спочатку ввійшли Чернівецька область, Белтський і Єдинецький повіти республіки Молдова, а також Ботошанський і Сучавський повіти Румунії, а в 2003 році Івано-Франківська область. Метою його створення було розширення існуючих міжрегіональних зв'язків та сприяння подальшому розвитку транскордонного співробітництва адміністративно-територіальних одиниць держав-засновниць.

Сьогодні основу двосторонніх відносин складають насамперед такі питання як поглиблення співпраці у європейському напрямі, активізація регіонального співробітництва, розширення торговельно-економічних зв'язків та гуманітарної співпраці. Водночас невирішеними і в 2011 р. залишаються окремі територіальні питання, що негативно впливають на відносини між двома країнами. Зокрема це стосується різночитань сторонами сутності та шляхів вирішення проблеми довкола каналу „Дунай — Чорне Море”. Причиною цього конфлікту Бухарест називає будівництво каналу в заповідній зоні, що суперечить міжнародним документам щодо охорони довкілля⁴. Київ дотримується іншої точки зору і вважає, що основною причиною конфлікту є економічна, адже це порушує монополію Румунії у судноплавстві по Дунаю.

Нагадаємо, що Румунія та країни Заходу чинять тиск на Україну від самого відкриття каналу в 2004 р. Попри численні зусилля сторін, цей конфлікт все ще не розв'язаний. Проблема детермінована переважно господарськими інтересами країн, а відсутність прогресу у їх розв'язанні додає надмірної політизації цієї проблеми [15].

Після подій 1989 року (повалення соціалістичного диктатора Чаушеску) помітно активізувалася пропаганда політичних сил правого спрямування так званого „історичного права” Румунії на деякі українські землі та забезпечення прав меншин (йдеться про Північну Буковину та прикордонні області Закарпаття та Одеської області, де проживає велика за чисельністю румунська меншина). Помітно активізувавши після набуття членства в НАТО і ЄС свою політику в південно-східному напрямі Європи, Бухарест продовжує активну, насичену територіальними спекуляціями, політику щодо сусідніх України та Молдови. Локальний, регіональний імперіалізм, що має місце сьогодні в Румунії, його підтримка частиною населення (так, ультраправа партія „Велика Румунія” у 2004 р. мала 30% місць у парламенті, наразі є третьою за чисельністю) [16] та плекання румунами ідеї „великої держави” загострила й без того непрості українсько-румунські відносини.

В останні кілька років у двосторонніх відносинах актуалізувалася проблема подвійного громадянства, або проблема так званої „паспортної війни” [17]. Румунськими державними органами всіх рівнів та громадськими структурами проводиться

⁴ В результаті виконання робіт щодо поглиблення фарватера виникло непорозуміння з румунською стороною, яка вважає, що роботи ведуться на території Дунайського біосферного заповідника, чим наносять шкоди його екосистемі. Втім, у більшості випадків, жоден з закордонних екологів, що заявляли про порушення Україною міжнародних конвенцій, не вказував на те, які саме конвенції і статті Україна порушила.

чітко організована та скоординована робота щодо активного залучення закордонних румунів до „єдиного румунськомовного, культурного та інформаційно-духовного простору”. Надаючи румунські паспорти етнічним румунам України, Бухарест намагається інтегрувати ці території (культурно, економічно та політично). Попри критичну оцінку цих дій з боку української сторони та міжнародної спільноти⁵, Бухарест після ухвалення нових редакцій закону про громадянство поновив практику видачі паспортів громадян Румунії іноземцям не тільки в Україні, а й в Молдові і в Угорщині.

Однією з серйозних проблем двосторонніх відносин є той факт, що українська національна меншина в Румунії поки що не може реально користуватися відповідними правами і свободами, закріпленими в румунському внутрішньому законодавстві. З огляду на це, українці, які проживають у Румунії, потребують серйозної уваги і захисту. Українська ідентичність завжди жорстко переслідувалась у Румунії, і не лише за часів Чаушеску, а й в наші дні. Згідно з останнім національним переписом населення Румунії, етнічних українців на її території проживає понад 60 тисяч (0,3% від усього населення). У Румунії діє лише одна офіційно визнана і зареєстрована українська організація — Союз українців Румунії, яка не представлена в державних органах і не має розгалуженої системи територіальних представництв. Водночас в Україні діє 19 румунських громадських організацій, більшість з яких співпрацюють з органами державної влади та громадськими організаціями Румунії.

Під час візиту до Румунії у травні 2011 року міністр закордонних справ К. Грищенко зазначив, що Україна зацікавлена у відновленні роботи Змішаної українсько-румунської міжурядової комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин та у продовженні призупиненого з ініціативи Бухареста моніторингу ОБСЄ щодо дотримання прав румунів в Україні та українців в Румунії. При цьому Костянтин Грищенко зауважив, що офіційний Київ розраховує на те, що румунська сторона зверне увагу на недостатню кількість середніх навчальних закладів з українською мовою викладання та сприятиме відкриттю нових українських шкіл в місцях компактного проживання українців.

Прагнучи відігравати провідну роль у Чорноморському регіоні, зокрема в урегулюванні Придністровського конфлікту, Румунія у 2005 році оприлюднила свій власний план нормалізації ситуації у зоні конфлікту „Придністров’я — еволюція замороженого конфлікту та перспективи врегулювання”, ініційований колишнім міністром закордонних справ А. Северіном та інститутом „Овідіу Шинкай”. Розробники цього документа спрямовували офіційні кола Румунії на „відокремлення Придністров’я як території республіки Молдова та встановлення там режиму, аналогічного застосованому у провінції Косово” [18]. В документі зазначається також, що особлива роль у врегулюванні Придністровського конфлікту належить державам-сусідам — Російській Федерації та Україні.

⁵ Реакція ЄС, ОБСЄ та Ради Європи на румунську практику надання подвійного громадянства вкрай негативна: вони не схвалюють реалізацію Румунією заходів, спрямованих на захист прав етнічних румун, формування прорумунської громадської думки й поширення сепаратистських настроїв у тих регіонах України, де компактно проживає румуномовне населення. З позиції Брюсселя, вільне пересування власників румунського паспорта територією країн Шенгенської зони призводить до збільшення неконтрольованих міграційних потоків і становить загрозу безпосередньо ЄС. До того ж, зміни до Закону про громадянство Румунії порушують рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин К. Воллебека, зокрема у частині, де втручання у справи сусідніх держав трактується як неправомірні.

На нинішньому етапі розвитку двосторонніх відносин продовжується конкуренція України та Румунії за лідерство в Чорноморському регіоні. Основними інтересами Румунії в Чорноморському регіоні є: закріплення статусу регіонального лідера; активна участь в економічних проєктах з розвитку демократії, безпеки та стабільності в регіоні; підтримка і розвиток ініціатив щодо поліпшення транспортної, енергетичної та комунікаційної інфраструктури, підвищення екологічної безпеки; поглиблення регіональної співпраці в рамках ОЧЕС, ГУАМ, Чорноморського форуму, Blackseafor; поглиблення відносин між ЄС і регіональними структурами. У цьому контексті основними пріоритетами України, які співпадають з румунським планом дій у регіоні як члена ЄС, є: розвиток транспортних і енергетичних систем; охорона навколишнього середовища; розвиток транскордонного співробітництва; поліпшення соціально-культурних відносин; боротьба з нелегальною діяльністю: міграцією, торгівлею людьми, зброєю, наркотиками [12, 225, 229].

Аналізуючи проблеми у двосторонніх взаєминах України з Румунією, слід сказати, що сьогодні українсько-румунські міжнародні відносини стали вузловим елементом політичного напруження в Центральній та Південно-Східній Європі. Весь комплекс українсько-румунських непорозумінь включає в себе як дипломатичні натяки на територіальні претензії Румунії до України, так і розбіжності щодо реалізації Україною різноманітних економічних проєктів. Разом із проблемою національних меншин він набуває характеру латентного протистояння, в публічній інтерпретації якого останнім часом все ясніше звучить підтекст ймовірного військового конфлікту. Україна, внаслідок внутрішньополітичної ситуації, наразі є слабким регіональним гравцем, що посилює дії румунської сторони, спрямовані на закріплення своїх позицій. Вже на даний час Румунія намагається підвищити свій регіональний статус, пропонуючи використання транзитних можливостей країни [19, 86].

В цілому, не зважаючи на спільне вирішення окремих питань та поліпшення відносин у 2005—2007 рр., упродовж останніх трьох років (2008—2010 рр.), двосторонні взаємини між Україною і Румунією розвивалися неоднозначно. Спостерігалися часи піднесення та спаду активності у відносинах, налагодження порозуміння, застої та відчуження. І сьогодні українсько-румунські відносини продовжують залишатися складними [20]. Проте Україна прагне розвивати конструктивний політичний діалог, підтвердженням чого є низка офіційних візитів на високому та найвищому рівнях у 2001 році.

Так, 18 травня 2011 р. відбувся одноденний офіційний візит до Румунії Міністра закордонних справ України Костянтина Грищенка, який вперше за останні шість років прибув до Бухареста, щоб реалізувати проявлене в останній період бажання обох сторін нормалізувати політичний діалог та співробітництво на всіх рівнях. 22 липня 2011 року в Бухаресті відбулися українсько-румунські консультації з придністровської проблематики, які проходили відповідно до домовленостей, досягнутих у ході офіційного візиту міністра закордонних справ України Костянтина Грищенка до Румунії 18 травня 2011 р. Сторони обмінялися думками щодо їх бачення поточного стану придністровського врегулювання та шляхів активізації відповідного переговорного процесу, зокрема перспектив офіційного відновлення формату „5+2” [21].

Незважаючи на існуючі розбіжності та нерозв'язані питання, співробітництво між Україною та Румунією сьогодні набуває подальшого розвитку у політичній, економічній, гуманітарній, науково-освітній, культурній галузях, транскордонному співробітництві в межах функціонування трьох євро регіонів („Карпати”, „Нижній

Дунай”, „Верхній Прут”), а також між містам-побратимами; активізується спільна участь у регіональних і міжнародних організаціях. На нинішньому етапі розвитку двосторонніх відносин між Україною та Румунією інтенсифікуються бізнесові, науково-освітні та культурні обміни, активізується транскордонна діяльність інститутів місцевої влади, органів місцевого самоврядування, чисельних організацій громадянського суспільства. Вони все більш активно починають координувати свої зусилля в царині чорноморського співробітництва, подолання загроз регіональної безпеки, зокрема в сфері протидії наркоторгівлі, нелегальної міграції, соціально-економічного відставання розвитку низки прикордонних територій, розв'язання Придністровського конфлікту тощо.

Сучасний розвиток **торговельно-економічних відносин між Україною та Румунією** характеризується тенденціями, пов'язаними зі вступом останньої до ЄС, розширенням рівня споживання в обох країнах, розміщенням в Румунії потужних підприємств відомих європейських та світових компаній, стратегії яких передбачають, зокрема, присутність їх продукції на ринках України. Обсяги зовнішньої торгівлі України товарами та послугами з Румунією представлені у таблицях №№ 1, 2⁶.

Основними статтями українського експорту до Румунії є природний газ, хімічні товари, напівфабрикати із заліза та нелегованої сталі, сталевий прокат, злитки з легованої сталі, залізна руда та залізорудні концентрати, феросплави тощо. Основними позиціями румунського імпорту до України є нафтопродукти, автомобілі, меблі, хімічні та фармацевтичні товари, синтетичні нитки, машини та комплектуючі частини до них, папір і картон тощо [22, 90].

Таблиця 1

Обсяг товарообороту України з Румунією

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	489847,84	66,94	211770,04	у 2,3 р.б.	278077,80
2006	625871,7	128,1	446086,2	210,6	179785,4
2007	628585,3	100,4	778860,2	174,6	-150274,9
2008	670802,8	106,7	1171079,9	150,4	-500277,1
2009	319468,1	47,6	488119,5	41,7	-168651,4
2010	705940,8	221,0	682195,4	139,8	23745,4
2011 (I півріччя)	508175,4	179,7	515740,0	167,1	-7564,6

Незначним залишається рівень інвестиційного співробітництва з Румунією, оскільки Румунія, як і Україна, не належить до країн-донорів капіталу і сама потребує значних інвестицій для модернізації економіки. Так, станом на 01.01.2010 в Україну з Румунії було інвестовано 18,5 млн дол. США, станом на 01.01.2011 — 21 млн дол. США.

⁶ Таблиці в розділі складено за інформацією, розміщеною на офіційному сайті Державної служби статистики. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

**Динаміка експорту-імпорту послуг України з Румунією
(2005—2010 рр.) тис. дол. США**

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	8017,5	18305,0	19661,1	29770,4	14253,0	21636,4
Імпорт	4023,8	5229,2	11223,7	30545,6	21919,0	11187,4

Певні ускладнення у відносини привносить проблема фінансової заборгованості української сторони. Так, Румунія вимагає від України відшкодувати мільярд доларів, які Бухарест раніше вклав в пайове будівництво Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд [23] та погасити існуючу заборгованість суб'єктів господарської діяльності України перед румунськими підприємствами [24].

Серед проблемних питань українсько-румунських економічних відносин можна виділити чотири основні: 1) відновлення Україною глибоководного суднохідного ходу р. Дунай — Чорне море; 2) добудова Криворізького гірничо-збагачувального комбінату окислених руд (КГЗКОР); 3) питання щодо перспектив вирішення існуючої заборгованості суб'єктів господарської діяльності України та Румунії; 4) побудова газового терміналу в районі порту „Південний”⁷.

Отже, оцінюючи загальний характер нинішніх відносин Києва і Бухареста, їх справедливо можна охарактеризувати, як „холодна конфронтація”. Навіть враховуючи зміни політичних еліт як у Румунії, так і в Україні, ситуація у двосторонніх відносинах залишається стабільно прохолодною з різних причин. *По-перше*, через традиційну силу непоступливої румунської дипломатії, відомої як однієї з найсильніших у Європі. *По-друге*, через негативний імідж нашої держави, навіть у порівнянні з Румунією, що дозволяє сусідові ігнорувати інтереси України, нав'язуючи свою думку у вирішенні тієї чи іншої проблеми. *По-третє*, Румунія є на даний момент країною—членом НАТО та ЄС, тобто обґрунтовано може розраховувати на допомогу і підтримку як самих відливових інституцій, так і окремих країн—членів цієї організації.

Водночас слід зауважити, що разом із вступом Румунії до НАТО та ЄС, Бухарест став проводити більш виважену політику щодо України у вирішенні спірних питань із нею. Останнім часом зростає інтенсивність двосторонніх контактів на вищому та регіональному рівнях у цілому, поживляється й урізноманітнюється транскордонна, міжрегіональна співпраця.

Перспективним напрямком співробітництва залишається розвиток інституційної структури та соціально-економічного й гуманітарного проектування на території Єврорегіонів „Верхній Прут” та „Нижній Дунай”. Подальша співпраця між Україною та Румунією відкриватиме нові шляхи для започаткування та реалізації спільних ініціатив, які відповідатимуть інтересам обох держав. Залишається нереалізованим великий потенціал двостороннього співробітництва, зокрема це стосується поглиблення економічних зв'язків, адже Румунія залишається одним з найбільших економічних партнерів України

⁷ Будівництво терміналу для приймання зрідженого газу в районі порту „Південний” викликає серйозне напруження у двосторонніх економічних відносинах, оскільки термінал виступає прямим конкурентом амбіційного румунського проекту AGRI (Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnector), завдяки якому Румунія має намір здійснювати морське постачання газу в країни Південно-Східної та Центральної Європи.

Таким чином, узгоджене сторонами на основі врахування взаємних інтересів вирішення багатьох спірних питань значною мірою сприятиме належній стабілізації двосторонніх взаємин, переведення транскордонної співпраці між обома державами на рівень стійкого європейського партнерства та такої стратегічної взаємодії, які здобудуть перспективу остаточної стабілізації у випадку втілення в життя Україною своїх європейських інтеграційних прагнень. А це не в останню чергу залежить і від дружньої позиції та системної підтримки цих зусиль України з боку Румунії.

Геополітичне становище України та Румунії, історичні зв'язки, співробітництво в багатьох міжнародних організаціях мають сприяти не лише зміцненню економічних і політичних відносин, але й спонукати обидві країни до пошуків нового виміру співробітництва як на регіональному, так і на міжнародному рівнях. Побудова добросусідських відносин з Румунією, новою країною європейського співтовариства, сприятиме поглибленню діалогу з ЄС, до повноправного членства у якому прагне Україна.

Серед держав, з якими Україна має морський кордон, особливе місце посідає **Грузія**, яка має унікальне стратегічне розташування. Розміщення нафто- та газопроводів та наявність транспортних коридорів в Грузії обумовили на початку 1990 років зацікавленість України у розвитку відносин з нею. «А спільна мета — протистояти тиску Росії на пострадянському просторі — зблизила дві країни, що заявили про своє стратегічне партнерство», — зазначає В. Кравченко [25].

Проблематика *українсько-грузинських* політичних відносин розглядається переважно з огляду на становлення системи безпеки і співробітництва в Чорноморському регіоні та їх значенні у міжнародних інтеграційних процесах (В. Ганганов, С. Глебов, І. Гончаренко, І. Іртишева, В. Кравченко, В. Лагодієнко, Н. Мхитарян, В. Топіха, В. Хоманець, Г. Шелест). Україно-грузинські відносини попередніх років розкриті в роботах А. Матіашвілі та Л. Розсохи.

Українсько-грузинські відносини беруть свій початок із сивої давнини. Після здобуття Україною незалежності, яку Грузія визнала 12 грудня 1991 р. однією з перших, було розпочато переговори про встановлення дипломатичних відносин між державами. Наприкінці грудня 1991 року мав бути підписаний Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Грузією, проте події 22 грудня 1991 року — січня 1992 року, що привели до влади в Грузії Військову Раду, перервали цей процес. Дипломатичні відносини між Україною та Грузією було встановлено 22 липня 1992 року шляхом обміну нотами. 5 квітня 1994 року почало діяти Посольство України в Грузії, 19 серпня 1994 року — Посольство Грузії в Україні.

Основоположним документом, який заклав підвалини українсько-грузинського співробітництва, є Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузія від 13 квітня 1993 року. Важливе значення для розвитку двосторонніх відносин на рівні стратегічного партнерства має укладання 25 березня 2005 року Декларації про розвиток відносин стратегічного характеру між Україною і Грузією.

Насьогодні між Україною та Грузією створено достатню договірно-правову базу для розвитку двосторонніх відносин та здійснення ефективного співробітництва на всіх рівнях — міждержавному, міжурядовому, міжвідомчому та міжрегіональному. Станом на серпень 2011 року між двома країнами діють понад 120 двосторонніх документів [26].

Враховуючи розвиток внутрішньополітичних процесів у державах, а також вплив зовнішньополітичних чинників, у розвитку українсько-грузинських відносин можна виділити наступні етапи.

Перший етап (1991—2003 рр.) бере свій початок з моменту набуття незалежності державами у 1991 році до 2003 року, коли в Грузії відбулась зміна політичних еліт внаслідок т.з. „революції троянд”. Протягом першого етапу у відносинах між Україною та Грузією не спостерігалось особливих точок напруги. Україна завжди стояла на позиціях визнання територіальної цілісності Грузії у її відносинах з Південною Осетією та Абхазією.

Упродовж 1999—2003 рр. між Україною та Грузією підтримувався постійний політичний діалог на рівні глав держав та глав урядів, керівників парламентів та зовнішньополітичних відомств [27]. Водночас, слід відмітити, що над двостороннім форматом українсько-грузинських відносин превалювало співробітництво в багатосторонньому форматі. Так, більшість контактів відбувалась під час самітів Співдружності незалежних держав.

Київ був завжди зацікавлений у транзитних можливостях грузинської сторони для створення альтернативних каналів поставок каспійських енергоносіїв, а також розширення транспортного потенціалу. Тому, зважаючи на низку спільних інтересів, Україна та Грузія у 1997 році стали країнами-засновницями міжнародної організації ГУАМ-ОДЕР⁸. Цілком символічним у цьому зв'язку є урочисте відкриття залізнично-поромного сполучення Поті/Батумі-Іллічівськ та нафтопроводу Баку-Супса під час робочого візиту Президента України у Грузію в квітні 1999 року.

Значний резонанс військового та політичного характеру мали проведені у 1999 році на території Грузії багатонаціональні навчання за участю підрозділів Грузії, Азербайджану та України з забезпечення функціонування Західного маршруту транспортування ранньої каспійської нафти.

Другий етап відносин (2003—2010 рр.) бере початок з листопада 2003 року, коли внаслідок „революції троянд” до влади в Грузії прийшла грузинська політична опозиція на чолі з М. Саакашвілі, який після обрання його президентом чітко проголосив орієнтацію на євроатлантичну інтеграцію Грузії та посилення співробітництва з країнами Європейського Союзу.

З початку 2004 року на офіційному рівні відносини дещо втратили темп, оскільки керівництво України дуже насторожено сприймало події радикальної зміни владних еліт в сусідній країні. В рамках міжнародних організацій позиції двох країн не завжди були тотожними. Проте наприкінці 2004 року, після здобуття влади в Україні опозиційними силами та обрання на пост президента України Віктора Ющенка українсько-грузинські відносини набули нового виміру та динаміки, ставши доволі тісними. У цьому українсько-грузинському союзі, скріпленому постійними особистими контактами президентів обох країн, домінували здебільшого політичні цілі, а не економічна доцільність.

Спільна орієнтація Києва та Тбілісі на європейську та євроатлантичну інтеграцію, декларування розбудови демократичних цінностей у процесі розвитку держав, активна співпраця у рамках ГУАМ, ініціатива створення Спільноти демократичного вибору додали додаткових можливостей для плідної двосторонньої спів-

⁸ ГУАМ — аббревіатура перших літер країн-членів: Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова; ОДЕР — Організація за демократію та економічний розвиток. Надалі в тексті використовуватиметься ГУАМ.

праці. Так, під час неофіційного візиту в Україну Президента Грузії М. Саакашвілі (31 грудня 2004 р. — 6 січня 2005 р.) президенти двох держав підписали Карпатську декларацію, в якій, зокрема, зазначається, що розвиток інститутів демократії та громадянського суспільства буде основним чинником для розвитку і економічного прогресу народів України та Грузії; що наші країни будуть і в подальшому йти шляхом участі в будівництві об'єднаної демократичної Європи та розвитку добрих відносин з усіма сусідами.

Визначною подією у двосторонніх відносинах стало проведення у 2005—2006 рр. Року Грузії в Україні та у 2006—2008 рр. — Року України в Грузії. На реалізацію ініціатив Президента України В. Ющенка та Президента Грузії М. Саакашвілі, викладених у Боржомській декларації (від 12.08.2005 р.), 2 грудня 2005 року у м. Київ проведено Форум Спільноти Демократичного Вибору.

Близькість позицій України та Грузії щодо інтеграції в європейські структури обумовлювала їх тісне співробітництво в міжнародних європейських та регіональних організаціях: ООН, Раді Європи, ОБСЄ, ОЧЕС. В квітні 2008 року на Бухарестському саміті НАТО Україна та Грузія намагалися приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО. З травня 2009 року для України і Грузії відкрився новий напрямок співробітництва в рамках зовнішньополітичної ініціативи ЄС „Східне партнерство”.

Актуальною темою порядку денного українсько-грузинських відносин на цьому етапі стало питання енергетичної безпеки, особливо з урахуванням наслідків українсько-російської газової кризи, що сталася на початку 2006 року. Упродовж 2007—2008 рр. спостерігалась активізація співробітництва між Україною та Грузією в рамках міжнародної організації ГУАМ, особливо в галузі енергетики.

Слід сказати, що внаслідок російсько-грузинського конфлікту у серпні 2008 року ситуація на Південному Кавказі змінилася: нині в регіоні набагато вищий ступінь конфронтації, аніж кілька років тому. Нестабільна внутрішньополітична ситуація всередині самої Грузії, де місцева опозиція безуспішно намагається усунути від влади М. Саакашвілі, також ускладнює безпеку в регіоні. Зовнішньополітична та внутрішньополітична нестабільність в Грузії призвели до втрати привабливості її транзитних можливостей та до зменшення іноземних інвестицій в економіку цієї країни, що в умовах світової кризи вкрай негативно відбилосся на соціально-економічному житті.

Особливої уваги у відносинах України та Грузії заслуговує питання міжнародної позиції України щодо самопроголошених республік Південної Осетії та Абхазії. Варто наголосити, що Україна послідовно виступає за збереження територіальної цілісності Грузії, докладає зусиль щодо врегулювання грузинсько-абхазького конфлікту. У 1999—2001 рр. Україна брала участь у діяльності Групи „Друзів Генерального секретаря ООН з Грузії”.

Україна активно підтримує Грузію при розгляді питань щодо врегулювання конфліктів на її території в рамках міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, РЕ, СНД тощо). Як приклад, на саміті СНД (8—9 жовтня 2009 р., м. Кишинів) за активної позиції України з Переліку рішень Ради Глав держав—учасниць СНД, дію яких зупинено, було офіційно вилучено рішення Ради Глав держав—учасниць СНД від 19 січня 1996 року „Про заходи щодо врегулювання конфлікту в Абхазії, Грузія” та інші рішення, пов'язані з врегулюванням конфлікту на території Грузії.

У ході російсько-грузинського конфлікту, незважаючи на тиск Москви, Президент України В. Ющенко разом з Президентами Естонії, Литви та Польщі і Прем'єр-міністром Латвії 12 серпня 2008 року у Тбілісі надав дипломатичну підтримку грузинській стороні. З часом вона була підкріплена військово-технічним співробітництвом: Україна здійснювала поставки до Грузії військової техніки. Як вказують аналітики, для України було вкрай важливо, підтримуючи Грузію всіма засобами, підтримувати опір країн Північного Кавказу тиску Росії. „Інакше настане черга України”, — вважає В. Кравченко [25].

У свою чергу, в січні 2009 р. Комітет з міжнародних відносин Парламенту Грузії ухвалив заяву на підтримку України в газовому конфлікті з РФ. Завдяки активній участі грузинських парламентарів під час третьої частини сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи 23 липня 2009 року Україні вдалося уникнути позбавлення голосу в ПА РЄ у зв'язку з невіршеністю питання щодо призначення судді від України до Європейського суду з прав людини.

Слід сказати, що активний політичний діалог на рівні глав держав, глав урядів та керівників законодавчих органів та зовнішньополітичних відомств України та Грузії у цей період [27] свідчить про взаємну зацікавленість країн у розвитку двостороннього співробітництва. Проте, як ми зазначали вище, на цьому етапі політична складова превалювала над економічною доцільністю.

Третій етап українсько-грузинських відносин (з 2010 р. — по теп. час) розпочинається з часу обрання на пост президента України Віктора Януковича в лютому 2010 року і характеризується зміною акцентів у двосторонніх відносинах.

Оскільки євроатлантична інтеграція не є більше пріоритетом для України, Тбілісі не може більше розраховувати на паралельний процес інтеграції до Північноатлантичного альянсу і спільну зовнішньополітичну позицію з цього питання. Також дещо пасивно українською стороною сприймаються грузинські ініціативи щодо розвитку співробітництва у форматі міжнародної організації ГУАМ. Можливим напрямком взаємин розглядається співробітництво в рамках міжнародної організації ОЧЕС [28].

На фоні загальних негативних тенденцій у зовнішній торгівлі Грузії, пов'язаних із впливом на її економіку наслідків військового конфлікту в 2008 році та світової економічної кризи, скороченням внутрішнього ринку споживання, особливо металовиробів і продукції хімічної промисловості, упродовж 2009—2010 рр. *торгівельно-економічне співробітництво між Україною та Грузією* розвивалося адекватно до потреб і можливостей обох країн зі збереженням динаміки зростання позитивного сальдо на користь України. З огляду на те, що українсько-грузинські відносини набули характеру стратегічного партнерства, реалізація значного потенціалу взаємної економічної співпраці реалізується через механізми відпрацювання спільних заходів, що дозволяють сприяти послідовній реалізації напрацьованих двосторонніх домовленостей, досягнутих на найвищому, міжурядовому і міжвідомчому рівнях.

У 2010 році частка України в товарообігу Грузії склала 9,9%, що обумовило третю позицію України (після Туреччини і Азербайджану) серед торговельних партнерів Грузії та другу позицію (після Туреччини) серед країн-експортерів із часткою 10,97% [29]. Показники торгівлі товарами та послугами між Україною та Грузією представлені у таблицях 3, 4.

Основна група товарів, що експортувалася з України до Грузії, залишалася традиційною: металовироби із заліза та сталі, кокс та напівкоксіві вугілля, цигарки, пшениця, соняшникова олія тощо. Основу грузинського експорту складала: феро-

4.7. Пріоритети відносин України з Румунією, Грузією та Туреччиною

сплави, відходи та лом чорних металів, мідь та мідні концентрати, мінеральні та хімічні добрива, золото напівоброблене та необроблене, автомобілі (реекспорт), виноградні вина, спирти та спиртні напої, цитрусові фрукти, води (мінеральні і немінеральні) тощо. При цьому Україна за обсягами імпортованої з Грузії продукції з часткою 6,5% зайняла п'яте місце після Азербайджану, Туреччини, США та Вірменії.

Таблиця 3

Обсяг товарообігу України з Грузією (2005—2011 рр.)

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	199733,55	135,37	41000,09	у 2,2 р.б.	158733,46
2006	312393,3	156,6	72358,4	176,5	240034,9
2007	527732,6	168,9	100152,0	138,5	427580,6
2008	655988,4	124,3	191582,6	191,3	464405,8
2009	398208,2	60,7	97807,3	51,1	300400,9
2010	527524,6	132,5	136068,1	139,1	391456,6
2011 (I півріччя)	344709,0	155,0	55047,4	96,5	289661,6

Таблиця 4

Динаміка експорту-імпорту послуг України з Грузією (2005—2010 рр.) тис. дол. США

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	33718,4	41392,5	50760,6	65681,3	54793,4	54134,0
Імпорт	11435,5	11948,2	15798,9	19246,5	15830,5	17694,4

Основна доля експорту *транспортних* послуг з України припадає на залізничні і морські перевезення, пасажирські авіаперевезення, транзит автотранспорту. Також зберігаються стійкі тенденції до збільшення кількості перевезених вантажів по ключовій ділянці транспортного коридору Європа-Кавказ-Азія — залізничній поромній переправі Іллічівськ-Поті/Батумі, вантажообіг якої за підсумками 2010 р. перевищив 2 млн т. Як зазначає Г. Шелест, транспортна сфера є однією з головних не тільки для зростання товарообігу між Україною та Грузією, „це — основа активізації товарообігу та перевезень з Кавказу та Азії до Європи” [30, 54].

Здійснення Грузією на нинішньому етапі ефективних економічних реформ дає підстави для розширення інвестиційних відносин з Україною, зокрема, у залученні українських інвесторів до приватизаційних процесів в країні перебування. На сьогодні в Грузії створено понад 50 підприємств за участю українського капіталу, при цьому, двостороннє інвестиційне і бізнесове партнерство має усі передумови щодо перспектив свого розвитку. Так, станом на 01.01.2011 р. обсяг українських інвестицій до Грузії перевищував 33 млн дол. США (для порівняння: на 01.01.2010 — 32,6 млн дол. США, на 01.01.2009 — 24,1 млн дол. США) [31]. На сьогоднішній день формуються передумови щодо можливої участі українських компаній в модернізації

грузинських підприємств та у приватизаційних процесах у металургійній, транспортній, хімічній й енергетичній галузях.

Упродовж останніх років активізувалася робота на грузинському ринку українських компаній, що працюють в галузі транспортного машинобудування. Так, концерн „Богдан” здійснює постачання до Грузії пасажирських автобусів марки „Богдан”, а холдингова компанія „АвтоКрАЗ” (м. Кременчук) постачає вантажні автомобілі, самоскиди та іншу техніку власного виробництва. Відбувається плідна співпраця між компанією „Леман-Україна” (м. Донецьк) і ТОВ „Грузинська залізниця” з постачань залізничних рейок. В м. Тбілісі утворено спільне підприємство — ТОВ „УГМК-Грузія”, 99% інвестицій у статутному фонді якої належить „Українській гірничо-металургійній корпорації” (м. Київ). Набуває подальшого розвитку співробітництво грузинських компаній щодо закупівлі фармацевтичної продукції виробництва АТ „Борщагівський хіміко-фармацевтичний завод”, АТ „Київмедпрепарат”, АТ „Дарниця”, ЗАТ „Біофарма” (м. Київ) та ДП „Здоров’я народу” (м. Харків).

Активно просувається на ринок Грузії продукція вітчизняного агропромислового комплексу і провідних українських продовольчих брендів. Зокрема, українська компанія з розливу мінеральних вод „IDS” (Миргородський завод мінеральних вод) та Моршинський завод мінеральних вод „Оскар” об’єдналися з крупною грузинською компанією „Georgian Glass and Mineral Water” в єдину спільну бізнесову групу — холдинг „GG&MW/IDS”, який став провідною компанією з виробництва мінеральних вод в СНД.

Аналізуючи показники економічної співпраці, слід сказати, що незважаючи на зростання товарообігу, досягнутий рівень українсько-грузинського двостороннього співробітництва на сучасному етапі не може розглядатися як достатній, беручи до уваги економічний потенціал двох країн, їхню взаємну зацікавленість у розвитку такої співпраці. Тому під час офіційного візиту в Грузію 15 липня 2011 року Міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко під час переговорів із своїм грузинським колегою Григолом Вашадзе акцентував увагу на необхідності активізації двосторонньої співпраці у торговельно-економічній сфері шляхом налагодження системної роботи Спільної міжурядової комісії з питань економічного співробітництва. Особливу увагу сторонами було приділено питанням поглиблення взаємодії у галузі транспорту та енергетики. „Сьогодні назріла необхідність надати нашим двостороннім відносинам більше прагматизму — підкріпити політичний діалог довгостроковими економічними проектами,” — підкреслив К. Грищенко [32].

Важливою складовою українсько-грузинського співробітництва, від якої залежить стабільність у Чорноморському регіоні, є енергетична сфера. Питання диверсифікації енергоносіїв завжди були актуальними для України та Грузії. Транзитні можливості та розвинута трубопровідна інфраструктура — головна перевага двох країн, зокрема, України⁹. Проте ефективне використання транзитних можливостей України та Грузії ускладнюється через невирішені конфлікти на території країн-членів ГУАМ — у Придністров’ї, Південній Осетії, Абхазії та Нагорному Карабаху.

Позиції України та Грузії щодо врегулювання „заморожених конфліктів” на території держав — членів ГУАМ схожі, Київ і Тбілісі неодноразово виступали із спільними заявами та пропозиціями щодо їх вирішення. Проте фахівці зауважують,

⁹ Добре відомі трубопроводи Баку — Тбілісі — Джейхан, Баку — Тбілісі — Ерзурум, Одеса — Броди — альтернативні російським шляхам постачання енергоносіїв з Каспію

що через наявність неврегульованих конфліктів на території самої Грузії, тандем Україна—Грузія не може бути розглянутий як посередник, оскільки грузинська позиція не буде стовідсотково об'єктивною. „За такої ситуації Україна може бути найбільш оптимальним посередником серед інших чорноморських держав, тим більше, що інші держави ГУАМ ставляться до цього позитивно, вважаючи, що українські миротворці будуть значно об'єктивніші за російських та більш зацікавленими у остаточному вирішенні цих конфліктів”, — зазначає Г. Шелест [30, 56]

Українсько-грузинське військове співробітництво є одним з дієвих напрямів двосторонніх відносин, що має також і регіональний безпековий вимір. Україна та Грузія є членами програми НАТО „Партнерство заради миру”, а з 2001 року — членами військово-морської групи Блексіфор, метою якої є не лише спільне проведення навчань військово-морських сил шести приморських держав, але й боротьба з тероризмом та контрабандою, проведення рятувальних операцій, запобігання торгівлі людьми та наркотиками, забезпечення безпечного судноплавства у Чорному морі тощо.

Стратегічно вигідне розташування Грузії обумовлює зміцнення транспортно-енергетичної складової двосторонніх відносин України і Грузії як транзитних країн, щодо подальшої організації мультимодальних і контейнерних перевезень [33]. Транспортно-енергетичні українсько-грузинські відносини мають достатній потенціал для свого розвитку і вимагають подальшої інтенсифікації зв'язків між сторонами для впровадження низки взаємовигідних проектів та ініціатив

Так, з огляду на те, що для України забезпечення енергетичної безпеки є одним з пріоритетних завдань, Грузія може представляти інтерес для Києва не лише з точки зору диверсифікації джерел та шляхів постачання енергоносіїв, але й з позицій сприяння в реалізації спільних енергетичних проектів: зокрема — створення Євро-Азійського транспортного коридору (ЄАНТК) для подальшого транспортування каспійських нафти і газу через територію України до Європи; будівництво газопроводу Грузія — Україна — ЄС „Білий потік” (GUEU). Доцільним було активізувати зусилля щодо участі України у спільних транспортно-енергетичних проектах INOGATE, TRACECA та „Східне партнерство”. Резервами зміцнення економічного співробітництва між нашими країнами може стати також участь українських підприємств в будівництві і модернізації об'єктів промислової та транспортної інфраструктури Грузії [34].

Одним з найважливіших на сьогодні питань зміцнення двосторонніх відносин залишається необхідність посилення економічної співпраці між двома країнами. Серед головних перспективних завдань у економічній сфері видаються: інтенсифікація торгівельно-економічних відносин та збільшення двостороннього товарообігу; оптимізація реалізації двосторонніх домовленостей, досягнутих на найвищому, міжурядовому, відомчому і міжрегіональних рівнях; розвиток виробничої кооперації, зокрема в галузі машинобудування (зокрема, енергетичного і транспортного); створення спільних підприємств і торгових домів у Грузії і в Україні; реалізація спільних транспортних та енергетичних проектів, у т.ч. в рамках організації країн—членів ГУАМ; створення необхідних умов для збільшення українських інвестицій в енергетичну, транспортно-комунікаційну і будівельну сфери Грузії.

Аналіз розвитку двосторонніх відносин дає підстави для висновків, що для українсько-грузинського майбутнього замало лише тісних політичних стосунків, як і розуміння українським керівництвом геополітичної цінності Грузії. Україна перш за

все має чітко розуміти інтереси основних міжнародних та регіональних акторів на Південному Кавказі та з огляду на це — стати більш активним економічним гравцем у Грузії, створюючи таким чином певний баланс російському та азійському капіталові в країні у стратегічних сферах.

Таким чином, українсько-грузинські відносини мають велику перспективу не тільки у контексті двостороннього співробітництва, але й з огляду на забезпечення стабільності й розвитку Чорноморського регіону. Вдала реалізація проектів у транспортній та енергетичній сфері сприятиме зміцненню партнерських стосунків між нашими державами. Існуючий транзитний потенціал обох країн, реалізація нових інтеграційних проектів дозволяють Україні і Грузії не тільки плідно співпрацювати у різних сферах, а й надають впевненості у перспективах подальшого розвитку двосторонніх українсько-грузинських відносин.

З-поміж сусідніх країн, з якими Україну об'єднує спільний чорноморський простір, **Туреччина** є особливим партнером нашої держави. Геополітично Україна і Турецька Республіка знаходяться на перехресті цивілізаційних струмів та комунікацій між Сходом і Заходом. Будучи двома сторонами транспортно-комунікаційного коридору, що зв'язує між собою Європу й Азію в єдину магістральну систему субконтиненту, вони зацікавлені у розвитку півдних і взаємкорисних відносин. Зближення України з Туреччиною, окрім взаємної зацікавленості у транзиті енергоносіїв, зумовлено також компліментарністю їхніх економік, співпрацею у форматі Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Більше того, національні інтереси України і Туреччини суттєво співпадають у формуванні оптимального балансу сил у новій геополітичній ситуації: держави прагнуть забезпечення стабільності в Чорноморському регіоні та перетворення Чорномор'я в зону миру, безпеки і співробітництва. Об'єднуючою ланкою є наявність однакової стратегічної мети — вступ до Євросоюзу і розбудова (на різних рівнях) відносин з НАТО.

Дослідження взаємин України та Туреччини знайшли своє відображення в роботах І. Айдинка, О. Воловича, М. Воронюк, Є. Габер, О. Маначинського, Н. Мхитарян, Р. Стадніченка, Б. Парахонського, В. Побережного, Ф. Туранли, І. Турянського, І. Ханіна, В. Шишкіної та ін.

Сьогодні українсько-турецькі відносини набувають дедалі більшого значення, оскільки Туреччина належить до п'ятірки країн, взаємини з якими останнім часом розвивались найінтенсивніше, ґрунтуючись на засадах рівноправ'я та вирізняючись своєю гнучкістю. Фактично, Туреччина нині є найважливішим партнером для нашої держави на південному напрямі.

Туреччина визнала незалежність України 16 грудня 1991 р., проте ще раніше — 20 листопада 1991 року — між Україною та Туреччиною були встановлені консульські відносини. Основи добросусідських українсько-турецьких взаємин було закладено в таких міжнародно-правових документах, як Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою від 4 травня 1992 року та Спільний план дій між Кабінетом Міністрів України та Урядом Туреччини з розширеного співробітництва від 2 квітня 2004 року. Співробітництво з окреслених в цих документах напрямів отримало подальший розвиток завдяки реалізації заходів, визначених у Спільному плані дій між Україною та Турецькою Республікою на 2006 рік від 1 березня 2006 р. Сьогодні чинна договірно-правова база міждержавних відносин України з Турецькою Республікою є досить розвиненою і складає 80 міжнародних документів [35].

Після здобуття Україною незалежності між Києвом і Анкарою не виникало спірних питань. Обидві країни були зацікавлені у розв'язанні проблем військової та економічної безпеки в регіоні Чорного моря та його демілітаризації. Зовнішня політика Турецької республіки у Чорноморському регіоні полягала у балансуванні між Росією й Україною. Україна переконливо продемонструвала своє прагнення підтримувати мир і безпеку у всьому регіоні, засвідчивши більшу, ніж Росія, прогнозованість своєї зовнішньої політики.

У становленні українсько-турецьких відносин „конструктивного партнерства” можна виділити три етапи. *Перший етап* (1981—1996 рр.) розпочався з офіційного візиту до Києва 13—14 березня 1991 року президента Турецької Республіки Т. Озала й підписання Декларації про принципи та цілі відносин між УРСР та Турецькою Республікою, міжурядових Угод про торговельне, економічне і науково-технічне співробітництво, Угоди про культурне співробітництво і Протоколу про наміри щодо співробітництва в галузі телекомунікацій. Це був перший крок до відновлення відносин саме в двосторонньому форматі між Києвом та Анкарою.

Здобутком українсько-турецьких відносин цього періоду є достатньо швидка побудова правового базису для реалізації двостороннього співробітництва в майже усіх сферах. А кульмінаційним моментом початкового періоду напрацювання договірної бази українсько-турецького партнерства став перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит президента України Л. Кравчука до Турецької Республіки 3—4 травня 1992 р., в ході котрого було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою [36, 85]. Того ж дня, 4 травня 1992 р., було підписано Угоду між Урядом України і Урядом Турецької Республіки про торговельно-економічне співробітництво. Водночас активно відбувалося договірно-правове наповнення військової складової двосторонньої співпраці.

Другий етап (1996—2000 рр.), що тривав від офіційного візиту президента України Л. Кучми до Туреччини 26—28 листопада 1996 р. й до початку XXI ст., характеризувався поглибленням українсько-турецького партнерства. Як зазначає В. Шишкіна, він „позначився практичною реалізацією нової концепції міжнародної політики України, яка випливала з принципів „економізації зовнішньої політики” та надання, в системі принципів захисту національної безпеки України, першочергового пріоритету відстоюванню економічних інтересів по всіх азимутах зовнішньополітичної діяльності держави” [36, 88].

У листопаді 2000 року президент України Леонід Кучма перебував з офіційним візитом в Туреччині, в ході якого президенти обох держав домовилися запровадити механізм регулярних політичних консультацій на найвищому рівні. Туреччина постійно висловлювала солідарну позицію з Україною відносно територіальних претензій Росії. Так, у Спільному Комюніке від 28 листопада 1998 року президенти України і Турецької Республіки Леонід Кучма та Сулейман Демірель засудили ті політичні сили в Росії, які на той час висували претензії щодо статусу міста Севастополь [37].

Водночас, як зазначає Н. Мхитарян, „в перше десятиліття після розпаду СРСР відносини Росії й Туреччини відзначалися ситуативністю, деякою напруженістю і майже повною відсутністю політичного діалогу. Однак пасивність України щодо подальшого впровадження проголошених ініціатив, незгодженість дій гілок влади всередині країни, зміна проголошуваних векторів зовнішньополітичної орієнтації, занепад економіки, періодична конфронтація з Росією, незначна залученість до

вирішення актуальних питань регіонального розвитку створили Україні імідж слабкої непередбачуваної країни сприяли переорієнтації Туреччини на співробітництво з РФ [38].

Слід сказати, що на рубежі століть у Туреччині відбулася зміна щодо розуміння своєї ідентичності на міжнародній арені, зокрема, відбулась переорієнтація зовнішньої політики в бік демілітаризації, чому сприяла концепція „Стратегічної глибини”, запропонована нинішнім міністром закордонних справ Турецької Республіки А. Да-вуроглу ще у 2000 р.

Третій етап (з 2001 р. — по теп. час.) українсько-турецьких взаємин позначений підписанням, передусім, Угоди про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва від 2 квітня 2001 року, за участю Болгарії, Грузії, Румунії, Росії, Туреччини й України. У грудні 2003 року та квітні 2004 року Глави Урядів України й Туреччини обмінялися взаємними візитами. Навіть тимчасова пауза 2001—2002 років у зустрічах на вищому рівні зумовлена „касетним” і „кольчужним” скандалами в Україні, не загальмувала процес розширення договірно-правової бази українсько-турецького співробітництва.

Вже у червні 2003 року відбувся державний візит президента Туреччини Ахмета Недждета Сезера до України, що відкрив новий етап конструктивної взаємодії між нашими державами в сучасних геополітичних умовах.

З 2004 року відмічається тенденція до посилення двостороннього співробітництва. Так, в квітні 2004 року між урядами двох держав було підписано „Спільний план дій про посилене співробітництво”, який наголошує на співпраці в сферах посилення миру, безпеки та стабільності в Чорноморському регіоні, спільній боротьбі проти тероризму та організованої злочинності, посиленні економічного виміру двосторонніх відносин, покращенні транзитного потенціалу обох країн, Європейської та євроатлантичної інтеграції, науки та технології, розвитку гуманітарних справ, екології та морських питань.

Ситуація в українсько-турецьких відносинах не зазнала особливих змін з обранням в Україні на пост президента Віктора Ющенка. Під час візиту до Турецької Республіки 6—8 червня 2005 року главою держави було задекларовано необхідність збільшення взаємного товарообігу і створення для цього відповідних інституційних та процедурних інструментів. Турецька сторона в свою чергу запропонувала Україні план запровадження двостороннього режиму вільної торгівлі, що на той час не було можливим через те, що Київ ще не набув членства в СОТ.

З моменту здобуття Україною незалежності між нашими країнами підтримується постійний діалог на найвищому рівні: Президенти України і Туреччини неодноразово перебували з офіційними візитами в Анкарі і Києві. Постійний контакт підтримується також на рівні прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ, міністрів оборони, спікерів Парламентів, а також експертів двох держав незалежно від змін влади, що неодноразово відбувалася в наших країнах [39]. Регулярні взаємні візити на вищому рівні стали запорукою вдосконалення добросусідських контактів.

За останні роки договірно-правову основу українсько-турецьких відносин було поповнено новими документами, що мають сприяти розширенню взаємовигідного співробітництва наших держав у економічній, енергетичній, юридичній та інформаційній сферах. Одним із найважливіших результатів співробітництва за період незалежності стало те, що українсько-турецькі відносини були виведені на рівень конструктивного партнерства, яке охоплює практично всі можливі галузі двосторонніх

відносин (політико-дипломатичну, безпекову, військово-технічну, економічну та гуманітарну), та має відповідні результати.

Проте, як зазначають аналітики, ідея розбудови „взірцевих відносин” так і залишилася нереалізованою через політичну нестабільність. „Спочатку вона була пов’язана з Помаранчевою революцією 2004 року, яка змушувала по-новому дивитись на Україну. Згодом перманентні політичні кризи звели нанівець будь-який закордонний інтерес — і не лише Туреччини — до співпраці з Києвом”, — зауважує С. Солодкий [40].

Можна припустити, що в Україні не до кінця усвідомлювали важливість розвитку відносин з Туреччиною. Акцентування уваги України на розвитку відносин з Росією, Польщею, Грузією і навіть Білоруссю детермінувало відчутну активізацію взаємин між Туреччиною та Росією. Розчарування турецького політикуму українськими партнерами можна пояснити саме непослідовністю офіційного Києва.

Починаючи з 2010 р. відбувається поступове відновлення українсько-турецьких відносин. Налагоджується політичний діалог, що сприяє усвідомленню необхідності розроблення нового формату розвитку як двостороннього, так і регіонального співробітництва, обумовленого пошуком нових ринків і необхідністю розширення зон впливу як у географічному, так і в галузевому вимірах. Так, вперше за останнє десятиріччя серед пріоритетних зовнішньополітичних партнерів Туреччини була згадана Україна. На третій щорічній Конференції дипломатичного корпусу Туреччини (3—8 січня 2011 р.) з-поміж важливих завдань держави у зовнішньополітичній сфері виокремлювалось заснування з Україною (а також із Росією і Болгарією) Ради стратегічного партнерства, діяльність якої передбачає створення зони вільної торгівлі, скасування візового режиму, розвиток транспортних коридорів і підтримання безпеки в Чорноморському регіоні. Керівництво Туреччини на цьому етапі розглядає розширення стратегічного партнерства з Україною як важливу складову загальних зусиль щодо зміцнення зони миру, стабільності та сталого соціально-економічного розвитку в Чорноморському регіоні [38].

В свою чергу, президент України В. Янукович в червні 2010 року під час перебування в Туреччині підтвердив незміненість українського курсу на співпрацю з Анкарою і стратегічне значення південного напрямку української зовнішньої політики. Під час візитів голів урядів¹⁰ було обговорено низку питань двостороннього економічного співробітництва [41].

Як зазначає Є. Габер, відмінною рисою закордонних поїздок турецького керівництва є тісна співпраця його перших осіб з представниками ділових кіл, які постійно супроводжують президента та прем’єр-міністра під час їхніх офіційних візитів, сприяючи активному встановленню бізнес-контактів та створенню спеціальних робочих груп у країні перебування [42]. Це означає, що політичний діалог не обмежується протокольними зустрічами, натомість розвивається співробітництво як між урядами, так і бізнесменами в рамках багатосторонніх ділових зустрічей та інвестиційних форумів. Це дозволяє наповнити абстрактне поняття „стратегічне партнерство” реальним змістом, забезпечити стабільні контакти на майбутнє, зближуючи економіки двох країн та гарантуючи міцність двосторонніх відносин.

¹⁰ 24—25 січня 2011 року прем’єр-міністр Турецької Республіки Р.Т. Ердоган здійснив офіційний візит до України, а 13—14 березня 2011 року прем’єр-міністр України М.Я. Азаров здійснив робочий візит до Туреччини

Спільним прагненням України та Туреччини є їх європейське зовнішньополітичне спрямування. Турецька Республіка офіційно підтримує прагнення України вступити до ЄС, надає всіляку підтримку в цьому процесі. Під час зустрічей, що відбувалися у рамках робочого та офіційного візитів до Турецької Республіки міністра закордонних справ України К. Грищенка (10—11 травня 2011 р. та 13—14 липня 2011 р.), глава українського МЗС і міністр із питань ЄС Туреччини Егемен Багиш обмінялися думками щодо перебігу євроінтеграційного процесу в обох країнах, ситуації у самому ЄС. За підсумками обговорення сторони погодилися інтенсифікувати обмін досвідом у сфері європейської інтеграції [43].

Співробітництво між Україною і Туреччиною відбувається як на двосторонньому рівні, так і в рамках міжнародних (ООН, ОБСЄ, Рада Європи) та регіональних організацій, ініціатив та програм (ОЧЕС, BLACKSEAFOR, заходи щодо зміцнення довіри та безпеки у Чорному морі та ін.). Зокрема, інтереси України в ОЧЕС полягають у адаптації цієї організації до сучасних реалій та спрямуванні її діяльності на посилення євроінтеграційних процесів, економічного розвитку та забезпечення економічної безпеки в регіоні. Перспективи діяльності нашої країни полягають у досягненні конкретних результатів в окремих сферах співробітництва (енергетика, транспорт, зв'язок, туризм, охорона навколишнього середовища) за рахунок використання можливостей Фонду розвитку проектів ОЧЕС та взаємодії з ЧБТР. Як зазначають експерти, після Росії Туреччина є головним партнером України в ОЧЕС [44].

Успішний старт діяльності BLACKSEAFOR завдяки поглибленню українсько-турецького військового партнерства відкрив шлях до довгоочікуваного підписання керівниками зовнішньополітичних відомств причорноморських держав 25 квітня 2002 р. у Києві Документа про заходи зміцнення довіри і безпеки у військово-морській галузі на Чорному морі. Інтенсифікація українсько-турецької військової співпраці не лише сприяє зміцненню клімату довіри й безпеки у двосторонніх взаєминах та в Чорноморському регіоні, але й цілком узгоджується з курсом України на європейську інтеграцію, наповнює його реальним змістом і відкриває нові конструктивні перспективи.

Важливою складовою двостороннього партнерства між Україною й Турецькою Республікою є військово-технічне співробітництво, яке виступає органічним доповненням політичного діалогу на міждержавному рівні та підтримується як на двосторонньому рівні, так і в рамках Комісії Україна—НАТО та програми „Партнерство заради миру”. У цій якості воно спирається на засади прагматизму і взаємної економічної вигоди, а в регіональному сенсі слугує підґрунтям і базовим елементом бажаної системи колективної безпеки в Причорномор'ї. Угоду про військово-технічне співробітництво між двома країнами було підписано ще в 1994 році.

Ключовим елементом формування стратегічного партнерства між двома країнами є співробітництво України з Турецькою Республікою у сфері енергетики. На даний час цей елемент перспективного партнерства передусім позначений переважно односторонніми діями обох країн, спрямованими на забезпечення енергетичної безпеки шляхом розвитку або модернізації нафто- і газотранспортної систем, диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоносіїв, пошуку або розвитку родовищ енергоресурсів на власних територіях.

Важливу роль в українсько-турецьких відносинах відіграє регіональне співробітництво, яке уряд України має намір і надалі розвивати завдяки встановленню побратимських відносин між провінціями-областями та містами України й Турецької

Республіки. Зараз вже існує десять партнерів в Україні та Туреччині. Серед найактивніших з них можна відзначити Київ та Анкару, Одесу та Стамбул, Суми та Муглу, Скадовськ та Зонгулдак, Подільський район міста Київ та Район Чанкая в Анкарі.

Українсько-турецьке співробітництво у транспортній сфері найбільш активно розвивається в галузі авіації, морських і автомобільних перевезень. Ключовою метою спільних українсько-турецьких проєктів у цій галузі має бути створення трансконтинентальних транспортних коридорів, зокрема Балто-Чорноморського, в якому Україна і ТР відіграватимуть ключову транспортно-економічну роль.

Фактором зближення двох країн є прагнення Туреччини надати допомогу Україні в облаштуванні кримських татар, які повертаються на їхню історичну батьківщину. Однак, слід враховувати й те, що у кримськотатарському питанні закладений певний потенціал для напруження стосунків між Києвом та Анкарою.

Незаперечним позитивом у двосторонніх відносинах є той факт, що і Туреччина, і Україна заради реалізації стратегічних інтересів демонструють вміння не загострювати окремі проблеми (такі як конкуренцію України і Туреччини в діяльності енергетичних коридорів і випадки з затриманням турецьких рибалок прикордонними військами України).

„Стратегічна глибина” зовнішньої політики Туреччини, орієнтована на створення нових шляхів співпраці з країнами на Чорному морі, має бажані результати: турецько-українські відносини нині переживають один із найсильніших періодів. Туреччина бачить в Україні нову торговельну ціль, а Україна тримає Туреччину в фокусі своїх енергетичних ініціатив. Як зазначає Ф. Коркут, „посилення і поглиблення відносин між Туреччиною та Україною тоді, коли обидві країни досягають успіху у розвитку своїх економік, має позитивний вплив на їхній економічний розвиток. Оскільки обидві держави відчувають потребу в нових ринках, стало очевидним, що Туреччина та Україна як ніколи важливі одна для одної. Для Туреччини Україна — з її обсягом ринку, зручним географічним розташуванням, відкритою економікою та ринком праці — приваблива країна з погляду інвестування та покращення регіональних відносин” [45].

У нинішніх українсько-турецьких відносинах немає напруженості, проте характерною їх рисою сьогодні є як розширення можливостей, так і виникнення *проблем* на традиційних напрямках співробітництва. У взаєминах між країнами сьогодні помітне поєднання інтересів із конкуренцією (наприклад, у галузі металургії, транспортування енергоносіїв, туристичних послуг тощо). Зокрема, між Україною й Туреччиною існують конкурентні інтереси у галузі енергетики. Сучасну енергетичну стратегію Туреччини характеризує концепція так званого „енергетичного коридору”, що є концентрованим відображенням позиції та мети цієї країни на світовому енергетичному ринку. Анкара намагається стати ключовим енергетичним посередником між енергетичними експортерами Каспійського, Центральноазійського, Близькосхідного регіону і європейськими країнами [46, 265].

Незважаючи на існування окремих проблем у взаємовідносинах, інтереси України і Туреччини у більшості напрямів (відносини з РФ, ЄС, у Чорноморсько-Каспійському регіоні та іншими) перетинаються і збігаються, зокрема, у сфері формування нової системи транспортних комунікацій, у вирішенні проблем диверсифікації джерел енергопостачання та їх подальшого транспортування, розвитку співробітництва з країнами регіону в умовах модернізованих соціальних систем, співробітництві в галузі безпеки тощо.

Водночас більшість експертів відзначають, що нинішній рівень взаємодії між Україною й Турецькою Республікою в енергетичній сфері є низьким у порівнянні з іншими сусідніми країнами, що пояснюється, у першу чергу, відсутністю конструктивного діалогу між профільними державними компаніями „Нафтогаз”, „Боташ” і міністерствами обох країн. На думку вітчизняних і закордонних фахівців, однією з можливостей для України рішення проблеми диверсифікованості енергетичних джерел є використання потенціалу газопроводу „Набукко” [47, 75, 79]. Природно, що українсько-турецьке енергетичне співробітництво не стане панацеєю від проблеми забезпечення нафтою й газом. Але зміцнити фундамент енергетичного співробітництва України в Чорноморсько-Каспійському регіоні воно цілком може.

Двосторонні *торгівельно-економічні* відносини на нинішньому етапі будуються з урахуванням сучасної економічної та енергетичної ситуації і визначається не амбіціями суперництва, а раціональними принципами конкуренції й ділової співпраці, що диктуються ринком. Сьогодні економічні зв'язки між Україною й Туреччиною з'явилися навіть у таких вузькопрофесійних сферах діяльності, як військово-технічна, ракетно-космічна галузь та суднобудування.

Останніми роками Туреччина міцно укріпилася як один з найважливіших торговельних партнерів нашої держави. Туреччина займає друге місце (після Росії) серед основних споживачів українських експортних товарів. У торгівлі з Туреччиною Україна має найбільше позитивне сальдо серед усіх своїх зовнішньоторговельних партнерів [48].

Якщо одразу після встановлення дипломатичних відносин у 1992 році обсяги торгівлі товарами між Україною і Туреччиною склали близько 120 млн дол. США на рік, то, починаючи з 1995 року, цей показник стабільно перевищував 1 млрд дол. США і досягнув у 2008 р. свого максимального рівня — 6,583 млрд дол. США, у т.ч. експорт — 4,633 млрд дол. США, а імпорт — 1,950 млрд дол. США. Однак, у 2009 році внаслідок світової економічної кризи товарообіг скоротився до 3,079 млрд дол. США. У 2010 році намітилася позитивна тенденція відновлення досягнутих у 2008 році високих обсягів торгівлі та у 2010 р. обсяг торгівлі товарами склав 4 млрд 324,8 млн дол. США (140,48 % до 2009 р.). Тобто, з 1992 р. показники торгівлі виросли більш ніж у 36 разів¹¹ (див. табл. 5, 6).

Основними товарами українського експорту до Туреччини є сталевий прокат, вугілля, мінеральні добрива та інша продукція хімічної промисловості, а імпорту з Туреччини — текстиль, продукція машинобудування, побутова хімія, сільськогосподарська продукція. Найбільш відомими українськими компаніями, які здійснюють експорт своїх товарів до Туреччини, є металургійна холдингова компанія „Метінвест”, металургійний комбінат „Криворіжсталь”, Сумське НВО ім. Фрунзе, Одеський припортовий завод, концерн „Стирол”.

Проте існуючий рівень торговельних стосунків все ще не повністю відповідає потенціалу України й Туреччини. Існує велика потреба в диверсифікації двосторонньої співпраці та реалізації широкомасштабних спільних проектів у сфері високих технологій, спільного виходу на ринки третіх країн, а також заохочення зростання потоку взаємних інвестицій.

Відповідно до домовленостей, досягнутих під час офіційного візиту в Україну прем'єр-міністра Туреччини Р.Т. Ердогана (м. Київ, 24—25 січня 2011 р.), керівниц-

¹¹ Державна служба статистики. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

тво двох країн поставило завдання у ближчій перспективі вивести товарообіг між Україною і Туреччиною на рівень 10 млрд дол. США і в перспективі (до 2020 року) довести його до 20 млрд дол. США [41]. Цьому завданню також має активно сприяти започаткування найближчим часом переговорного процесу щодо підготовки до підписання між Україною і Туреччиною Угоди про вільну торгівлю.

Таблиця 5

Обсяг товарообігу України з Турецькою Республікою

Роки	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	у % до поперед. року	тис. дол. США	у % до поперед. року	
2005	2034974,78	108,87	607697,21	у 1,6 р.б.	1427277,57
2006	2390039,2	117,9	769080,8	126,6	1620958,4
2007	3650005,0	152,7	972079,2	126,4	2677925,8
2008	4633291,4	127,1	1950133,2	200,6	2683158,2
2009	2126526,4	45,9	952243,6	48,8	1174282,9
2010	3026668,7	142,3	1298282,9	136,3	1728386,4
2011 (I півріччя)	2006182,9	134,6	690717,4	131,3	1315465,5

Таблиця 6

Динаміка експорту-імпорту послуг України з Турецькою Республікою (2005—2010 рр.) тис. дол. США

Роки	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Експорт	90228,7	108362,7	131422,9	199266,5	177073,1	154583,4
Імпорт	93863,7	120152,8	180130,7	226590,4	178123,6	224718,6

Насьогодні на доволі низькому рівні перебуває двостороннє інвестиційне співробітництво України і Туреччини. Так, станом на 1 січня 2011 р. сума турецьких інвестицій в Україну складала 150,625 млн дол. США, значна частка яких припадає на Крим. Прямі інвестиції України в Туреччину за той же період за підрахунками аналітиків склали 100,8 тис. дол. США і були спрямовані у переробну промисловість і в металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів. Слід зазначити, що офіційні дані є неповними, що обумовлюється конфіденційністю інформації щодо обсягів деяких видів як українських інвестицій в країні світу, так і інвестицій в Україну у відповідності до Закону України „Про державну статистику” [49].

В Україні діє 601 підприємство з турецькими інвестиціями. Найбільші обсяги цих інвестицій припадають на добувну та переробну промисловість, будівельну та фінансову сферу, хімічну та нафтохімічну, харчову промисловість, металургію, транспорт та оптову торгівлю. Такі провідні турецькі холдинги і компанії, як „Догуш”, „Чукурова”, „Фіба”, „Алтинбаш”, „Ербек”, „Айсель”, „Енка” успішно беруть участь у будівельних, фінансових та інших інвестиційних проектах в Україні. Зокрема, компанія „Енка” у рекордно стислі строки збудувала в Україні найсучасніший футбольний стадіон „Донбасарену”; група „Догуш” в рамках підготовки до „Євро-2012” зводить термінал го-

ловного аеропорту України; компанія „ОНУР” також в рамках проєктів „Євро-2012” вже збудувала сотні кілометрів найсучасніших автодоріг; компанії „Чукурова” та „Тюрк сель” розвивають в Україні мережу високотехнологічного стільникового зв’язку. В цілому, турецькі компанії реалізували в Україні 128 масштабних проєктів на загальну суму більше 3 млрд дол. США [50].

Слід сказати, що турецькі бізнесмени виявляють неабиякий інтерес до вкладання інвестицій в економіку України, однак часто відмовляються від своїх проєктів через дві причини: візові бар’єри та корумпованість українських чиновників

Українські інвестиції в турецьку економіку на сьогодні є незначними. Нині на турецькому ринку діють усього 2 спільних підприємства. За даними ж турецького казначейства, у ТР функціонує 30 представництв та підприємств з українським капіталом, які працюють в основному у сфері транспорту та послуг [51, 47]. Однією з причин низької присутності українського бізнесу на ринку Туреччини є брак вільного капіталу для інвестицій.

В цілому, економічне співробітництво України з Туреччиною має значний потенціал. При цьому особливу увагу слід зосередити на напрямках співпраці, які можуть значно посилити геополітичний потенціал двох держав. Зокрема сфери енергетики та транспорту мають зайняти чільне місце на порядку денному двосторонніх відносин. Враховуючи географічне положення України, вона є дуже важливою країною для забезпечення транспортування турецьких товарів на ринки Північної Європи, Росії та країн Центральної Азії. В цьому контексті Україна може запропонувати проєкт комбінованого транспортування вантажів поромом та залізницею з порту Іллічівськ до литовського порту Клайпеда, який дозволяє підвищити ефективність перевезення товарів з Туреччини до країн Балтії та Північної Європи.

В енергетичній сфері українсько-турецьке співробітництво може проявлятися в участі українських компаній у побудові на території Туреччини атомних електростанцій та розвитку енергетичних транзитних шляхів в рамках міжнародних проєктів газопроводу „Набукко” та Самсун-Джейхан.

На думку В. Шишкіної, тісне українсько-турецьке співробітництво в економічній сфері надає реальну можливість диверсифікації енергоносіїв та сприяє забезпеченню активної ролі України у формуванні нової системи транспортних комунікацій на Євразійському просторі та транзиту енергоносіїв із Близького Сходу і Каспію до Європи; створює сприятливі можливості для надходження в Україну значних інвестицій за вигідними умовами; відкриває ринок збуту для багатьох видів української промисловості, військово-технічної, сільськогосподарської та інших видів продукції, вихід на ринки третіх країн тощо [52, 50—51].

Проте, незважаючи на значний прогрес в українсько-турецькому співробітництві, інтенсивність та поступальність двосторонніх контактів, високий рівень взаємодії та взаємної підтримки в рамках міжнародних організацій, однакове розуміння сторонами сутності відносин партнерства, українсько-турецькі міждержавні взаємини, на думку М. Воротнюк, ще не набули рівня стратегічного партнерства повною мірою. Частково це пов’язано з відлигою у російсько-турецьких відносинах, концентрацією уваги Анкари на європейському та євразійському напрямках своєї зовнішньої політики. „На жаль, сучасні історичні умови менше сприяють наповненню співпраці змістом стратегічного партнерства, оскільки відбувається кардинальне переосмислення Туреччиною ролі та місця у регіоні та системі глобальних координат.

У контексті такої переоцінки рельєфніше виявляється саме проросійська, аніж про українська орієнтація Анкари”, — зазначає М. Воротнюк [53, 362—363]

Водночас, ґрунтуючись на дуже важливих стратегічних геополітичних і геоекономічних імперативах, українсько-турецькі відносини мають тверду основу і передбачувану перспективу. Як зазначають експерти Інституту стратегічних досліджень, враховуючи швидку зміну ситуації у світі і появу нових регіональних та глобальних гравців, а також виокремлення нових пріоритетів зовнішньополітичного курсу Турецької Республіки, для України важливою сьогодні є активізація та розбудова нового формату відносин з Туреччиною [54].

Отже, задля подальшого розвитку взаємокорисних відносин необхідне бажання та зусилля обох сторін. „І Туреччина, і Україна потребують модернізації та розвитку... Водночас для обох країн важливо залишатися щирими друзями й гасити будь-які джерела напруги між собою. Сильна українсько-турецька дружба та союз укріплять спільні цілі у чорноморсько-кавказькому регіоні і покажуть шлях пошуку рішень”, — зазначає турецький експерт Реджеп Коркут [55].

Таким чином, проведений аналіз двосторонніх відносин України із сусідніми державами, з якими вона має наземний і морський кордон, свідчить, що у переважній більшості випадків їх динаміка і спрямованість залежали не тільки від внутрішньополітичних чинників та ефективності зовнішньої політики Української держави, але й від зовнішніх факторів. Досить часто, не маючи достатньо чіткого стратегічного бачення своїх геополітичних пріоритетів, Україна програвала в дипломатичному протистоянні окремим сусіднім державам, що наносило значної шкоди національним та державним інтересам. У зв'язку з цим доцільно керівництву України ґрунтовно переглянути стратегію відносин України із сусідніми державами в напрямку створення більш адекватних національним інтересам держави інструментів співпраці. Кінцевим результатом нової стратегії України має стати вихід її на позиції регіонального лідера в Східній Європі та в Чорноморському регіоні.

Використані джерела та література:

1. Посольство України в Румунії. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/romania/ua/24409.htm>
2. *Круглашов А., Герман М.* Проблемні питання сучасних українсько-румунських стосунків // Дискуссионний клуб „САММИТ”. — Режим доступу: <http://dc-summit.info/proekty/ukraina-romunija-moldova/1356-problemni-pitannya-suchasnih-ukrainskorumunskih-stosunkiv-2.html>
3. Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань [електронний ресурс] // Офіційний веб-сайту Верховної Ради України — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=642_022
4. Application Instituting Proceedings on Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine). Full Text [електронний ресурс] // Materials of Official Site of International Court of Justice
5. Affaire Relative a la Delimitation Maritime en Mer Noire (Roumanie c. Ukraine). Full Text [електронний ресурс] // Materials of Official Site of International Court of Justice — Режим доступу: <http://www.icjij.org/docket/index.php?p1=3&p2=3&k=95&case=132&code=ru&p3=4>
6. Greenberg P. Economic crisis worsens Ukrainian-Romanian relations // New Europe — 2010. — 19 July 2010 — <http://www.neweurope.eu/articles/Economic-crisis-worsens-UkrainianRomanian-relations/102081.php>
7. *Силіна Т.* До НАТО з „хвостом” територіальних претензій // Дзеркало Тижня. — 2002. — 6 квітня. — № 15. — с. 3.
8. *Парфенов О.* Політичний вимір українсько-румунських відносин на рубежі XX—XXI століть // Політика і час. — 2005. — № 2.

9. *Волович О., Максименко І.* Конкурентна дружба. Як зміняться відносини України та Румунії? // *День*. — 2006. — № 17. — 7 лютого.
10. *Ющенко В.* Румунія і Україна зацікавлені в розвитку двосторонніх відносин. — Режим доступу: <http://www.newsru.ua/Ukraine/30oct2007/gum.html>; Інтерв'ю Чрезвычайного и Полномочного Посла Румынии в Украине Траяна Лауренциу-Христя // *День*. — 2006. — № 164. — 28 сентября.
11. Національна стратегія безпеки Румунії (National Security Strategy of Romania, 2006) — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.presidency.ro/static/online/SSNR/SSNR.pdf>
12. *Максименко І.* Українсько-румунські відносини у контексті розширення ЄС на Схід // *Стратегічні пріоритети*. — 2008. — № 3(8).
13. *Парфенов О.* Українсько-румунський діалог: без права на помилку // *Політичний менеджмент*. — 2005. — № 4 (13). — С. 141—147.
14. Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2007—2010 роки. Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України 27 грудня 2006 року № 1819 // Урядовий портал. — Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=60690971>
15. *Силіна Т.* Україна — Румунія: підводне каміння в дунайських хвилях // *Дзеркало Тижня*. — 2009. — 26 вересня — № 36. — С. 4.
16. Склад депутатських фракцій парламенту республіки Румунія [електронний ресурс] // Офіційний сайт Парламенту Республіки Румунія — Режим доступу: <http://www.cdep.ro/pls/parlam/structura.fp?leg=2008&id1=2>
17. *Костюк Б.* Румунська рулетка. // *Тиждень*. — 2010. — 15 липня. — Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/Publication/4539>
18. *Adrian Severin.* The transnistrian failure of Romanian politics // *Nine O'clock*. — 2005. — 08—10 (issue 3490). — P. 4
19. Нова зовнішня політика України. Погляди аналітиків — К.: Міжнародний центр перспективних досліджень, Інститут світової політики, 2010.
20. *Волович О., Максименко І.* Конкурентна дружба. Як зміняться відносини України та Румунії? // *День*. — 2006. — № 17. — 7 лютого.
21. Посольство України в Румунії. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/romania/ua/news/detail/62956.htm>; <http://www.mfa.gov.ua/romania/ua/news/detail/63349.htm>
22. *Апатов С., Макан І.* Українсько-румунські відносини: історія та сучасність // *Український історичний журнал*. — 1999. — № 5. — С. 90.
23. Румунія вимагає від України \$1 млрд // *Тиждень*. — 2011. — 16 травня. — Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/News/22640>
24. Проблемні питання українсько-румунських відносин (жовтень 2009) // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Офіційний сайт. — Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn_rom/2409.html
25. *Кравченко В.* Грузія — Україна: загроза втратити темп // *Нова зовнішня політика України. Погляди аналітиків.* / Міжнародний центр перспективних досліджень Інститут світової політики — Київ, 2010. — с. 112. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://iwr.org.ua/ukr/articles/>
26. Договірні-правова база двосторонніх відносин // Посольство України в Грузії. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/georgia/ua/1892.htm>
27. Політичне співробітництво. Двосторонні зустрічі та візити посадових осіб // Посольство України в Грузії. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/georgia/>
28. *Шелест Г.* Українсько-грузинські відносини як фактор стабільності у Чорноморському басейні // *Стратегічні пріоритети*. — 2007. — № 2(3). — С. 51—57.
29. Торговельно-економічне співробітництво // Посольство України в Грузії. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/georgia/ua/25609.htm>
30. *Шелест Г.* Українсько-грузинські відносини — фактор стабільності в Чорноморському басейні. // *Стратегічні пріоритети*. — 2007. — № 2 (3).
31. Державна служба статистики. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
32. Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/62795.htm>

33. Довідка про співробітництво України та Грузії у транспортно-енергетичній сфері. [Електронний ресурс]: Міністерство економіки України. — Режим доступу: http://ukrexport.gov.ua/ukr/econ_spivirob/geo/3443.html
34. Сучасне економічне співробітництво // Посольство України в Грузії. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/georgia/ua/25609.htm>
35. Стан договірно-правової бази України та Туреччини / Міністерство економічного розвитку та торгівлі України. — Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/tur/318.html
36. *Шишкіна В.* Історико-політичні підстави українсько-турецького партнерства // Політика і час. — 2005. — № 5. — С. 84—94.
37. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / Б.О. Парахонський та ін.: Монографія. — К.: НІСД, 2001.
38. *Мхитарян Н.* Чи набудуть українсько-турецькі відносини статусу стратегічних? // Зовнішні справи. — 2011. — № 5. — Режим доступу: <http://www.uaforeignaffairs.com/article.html?id=667>
39. Розвиток політичного діалогу // Посольство України в Турецькій Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/turkey/ua/5044.htm>
40. *Солодкий С.* Туреччина: забутий стратегічний партнер. // Нова зовнішня політика України. Погляди аналітиків. / Міжнародний центр перспективних досліджень Інститут світової політики — Київ, 2010. — с. 108. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/articles/>
41. *Микола Азаров:* Відносини української держави з Туреччиною та Ізраїлем виходять на новий рівень // Урядовий портал. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244137370&cat_id=243311332
42. *Габер Е.* Україна і Турція: два берега одного моря. // Еженедельник 2000 [Електронний ресурс] — №6 (545). — 11—17 февраля 2011 г. — Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/forum/puls/71691>
43. Україна і Туреччина активізують обмін досвідом євроінтеграції // Європейський простір. Портал європейського громадянського суспільства в Україні. — Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/news/248330.html>
44. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки / Б.О. Парахонський та ін.: Монографія. — К.: НІСД, 2001. — С. 56—61.
45. *Коркут Р.* Турецько-українські відносини мають увінчатися скасуванням віз // Іноземна преса про Україну. [Електронний ресурс]: — Режим доступу: <http://inozmi.glavred.info/articles/4526.html> (оригінал матеріалу: Today's Zaman. — 2010. — 11.11. — <http://www.todayzaman.com/tz-web/news-226339-109-centerdevelopment...>)
46. *Воротнюк М.О.* Україна і Туреччина в контексті геополітичних трансформацій в басейні Чорного моря // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 1(10). — С. 262—269.
47. *Соколенко С.И.* Глобальные рынки XXI столетия. — К.: Логос, 2007.
48. Розвиток торгівельно-економічного співробітництва між Україною та Туреччиною (2002 — 2008 рр.). [Електронний ресурс]: Міністерство економіки України. — Режим доступу: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/torg_econ_vidn/tur/2171.html
49. Стан та перспективи українсько-турецьких відносин. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/472/>
50. Розвиток торгівельно-економічного співробітництва між Україною та Туреччиною // Посольство України в Турецькій Республіці. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/turkey/ua/5045.htm>
51. Експортна стратегія Туреччини. // Діловий вісник. — 2007. — №4. — С. 45—51.
52. *Шишкіна В.* Сучасні українсько-турецькі відносини: здобутки і перспективи // Актуальні проблеми міжнародних відносин: 36. Наук. пр. — Вип. 42, частина I. — К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2003. — С. 47—54.
53. *Воротнюк М.* Україна і Туреччина в контексті геополітичних трансформацій у басейні Чорного моря / Туреччина в сучасному світі: пошук нової ідентичності / Волович О.О., Воротнюк М.О., Габер Є.В. Збірник статей / Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одеса. — Одеса: Фенікс, 2011. — 408 с.
54. Стан та перспективи українсько-турецьких відносин. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]: — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/472>

Частина V. Геостратегічні пріоритети України у XXI столітті

5.1. Україна в контексті світ-системного аналізу

На початку 90-х років XX ст. мав широке ходження аргумент експертів „Дойче-банку” про те, що Україна, в разі проголошення незалежності, має чи не найбільші шанси серед радянських республік наблизитися до найрозвинутіших держав світу. Підстави для здійснення такого кроку мало б забезпечити прийняття ряду цінностей ідеології лібералізму: проголошення державного суверенітету; перехід дієздатного та відповідального політичного класу до вільного ринку; створення нової якості влади та розбудова ефективної системи державного управління, що у підсумку забезпечувало б суспільний прогрес. Лише на цій основі мислилися необхідні трансформаційні процеси для входження в сучасний глобалізований світ, утвердження легітимності влади та формування суспільної атмосфери, сприятливої для модернізації країни.

Поширенню такого способу мислення сприяли домінуючі в той час на Заході різновиди теорії структурно-функціонального аналізу: „модернізації” або „стадій зростання”. Ці теорії покликані були узагальнити ліберально-реформістський досвід розвинутих капіталістичних країн, а також сформулювати для країн „третього світу” (а в подальшому і для пострадянських країн) програму прискореного переходу від „традиційного суспільства” до „сучасності”. Тобто, йшлося про прийняття „третьим світом” образу ідеалізованої моделі Америки (високий рівень демократії; повна іділія в расово-національних відносинах; і притому жодної згадки про корупцію, монополістичний ВПК чи про тоталітарну параною маккартизму). З усіх сторін тільки й чулося, що варто лише пройти певний шерех „стадій зростання”, і будь-яка країна може досягти висот якщо не Сполучених Штатів, то принаймні „великої двадцятки”. Шлях цей нібито уже прокладений, перевірений досвідом, тож ніяких велосипедів не слід винаходити, а відтак — вперед, до повної перемоги лібералізму.

Ліберальна теорія модернізації майже „на ура” була сприйнята пострадянськими науковцями та освітянами — настільки структурно вона була близька радянському варіанту суспільствознавства. Справжні тобі брати-близнюки! Паралелей між цими світоглядними концепціями було більш ніж досить. Зокрема, в ході ідеологічної полеміки часів „холодної війни” мало хто здатен був помічати, що і ліберали, і марксисты поділяли в принципі загальні постулати щодо прогресу, його всезагальної стадіальності та існування непорушних законів суспільного розвитку. Тут суперечки йшли лише по лінії кількості й найменування ступенів історичного поступу. Ліберали сповідували цивілізаційний підхід в аналізі способів виробництва, вирізняючи

„аграрне”, „індустріальне”, та „постіндустріальне” суспільства. „Священнослужителі марксової парафії” наполягали на „п’ятичленці” — „первісне”, „рабовласницьке”, „феодалне”, „капіталістичне” та „комуністичне” суспільства. В ідеологічному запалі велася полеміка: навколо кінцевої точки розвитку (або ж ліберально-капіталістична сучасність, або ж світле комуністичне майбутнє); навколо визначення оптимального шляху до світлого майбутнього (затяжна полеміка щодо реформування чи революції); навколо нормативного розуміння справедливого розподілу політичної влади і багатства (представницька демократія чи пролетарська диктатура); врешті-решт — йшли дискусії про ту соціальну страту, яка б уособлювала в собі носія справедливості й щонайвищого ступеню прогресу (звідси регулярні пошуки „справжнього” пролетаріату або навпаки — середнього класу).

Як представниками лібералізму, так і марксистами приймавась за аксіому сама ідея поступального руху відповідно до його „стадій зростання”, які слід осмислити, а відтак і прагнути до оволодіння законами цього руху. Вчорашнім марксистам варто було лише змінити кінцеву точку прогресу: уже не обридлий „розвинутий соціалізм” з його вічним дефіцитом, а реальний розвинутий капіталізм із його сяючими вітринами; уже не епоха НТР, а постіндустріальна епоха; уже не інтернаціоналізм світової соціалістичної системи, а глобалізація. Отже, ставка на впровадження принципів лібералізму видавалася безальтернативною і такою, що пророчила безумовний успіх.

А між тим щоденна практика послідовно спростовувала райдужні сподівання на очікуваний прогрес у руслі лібералізму. Так, впродовж перших десяти років незалежності ВВП в Україні знизився до 40,8%, а після наступних дев’яти років зростання ВВП ледь сягнуло лише 74,1% від рівня 1990 р. Тобто впровадження приватної власності на засоби виробництва не засвідчило зриму перевагу ліберальних цінностей. До того ж, оцінюючи ситуацію в Україні, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки Дж. Стігліц вказував на два первородні гріхи української суверенної бюрократії: відсутність верховенства права і погано проведена приватизація. На його думку, розподіл державної власності через „квazілегальні” чи повністю кримінальні механізми привело до того, що нинішні нувориші змушені остерігатися за долю своїх мільярдів, а тому намагаються не реінвестувати їх у своїй країні, а швидко перевести за кордон. Поступаючи таким чином, „олігархи користуються перевагою обох світів: недоторканністю прав приватної власності за кордоном і слабкими місцями закону в своїх країнах” [1].

Спрацювали й глобальні фактори: фінансово-економічні потрясіння 2008 р. наочно показали, що криза стала відображенням того провалля, яке утворилося між реальним та віртуальним капіталом у сучасному капіталістичному світі. Так, перед самою кризою вартість фінансових паперів на світовому ринку перевищувала ВВП уже більш ніж у 10 разів, тоді як у 1980 р. це перевищення становило лише 1,2 раза. Тобто, фінансові круті „накрутили” в десять разів більше паперових грошей, акцій та інших цінних паперів, ніж насправді було наявних матеріальних цінностей, інтелектуальних „ноу-хау” та послуг, а тому ця велетенська мильна бульбашка мала б таки колись лопнути і „спалити” віртуальний капітал за рахунок банкрутств. За великим рахунком, внутрішні суперечності соціально-економічного розвитку України і глобальні кризові явища стали проявами фундаментальної суперечності між подальшою капіталізацією економіки (перетворення будь-якого ресурсу в капітал) — з одного боку, і соціалізацією та гуманізацією економіки, що виявляється у необхідності її підпорядкування інтересам розвитку людини і суспільства, — з іншого. Як

наслідок, результатами економічного зростання в Україні різні верстви населення країни скористалися по-різному — все більше ресурсів було сконцентровано в руках відносно нечисельних груп, в той час, коли більшість була піддана процесові пролетаризації.

У контексті політико-правовому головною причиною неефективності суспільних змін в Україні „стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп впливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти. Такий характер організації влади спричинив вибух корупції, поширення тіньових і навіть кримінальних процесів в економіці й управлінні, спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства” [2]

За таких умов говорити про торжество цінностей лібералізму на українському ґрунті якось не доводиться. І суть справи не лише в специфіці українського ґрунту, але й у сутності самого лібералізму. Звісно, ніде правди діти, розпад СРСР і світової системи соціалізму можна вважати головним успіхом ліберальної ідеології: поразка радянського соціалізму в економічній, політичній, ідеологічній і культурній сферах є прямим свідченням перемоги ідеології лібералізму у їхньому протистоянні. Однак серед аналітиків ця перемога вважається сумнівною і неоднозначною: „Якщо скористатися жаргоном радянського суспільствознавства, то успіх лібералізму не є „повним і остаточним”, а половинчастим і проміжним. Амбіції лібералів завжди перевершували їх дійсні досягнення. Ситуація навряд чи зміниться найближчим часом. Єдиний безсумнівний успіх лібералізму полягає в тому, що він інституціонував самокритику раніше решти інших ідеологій. Він враховує також критику з боку інших ідеологій. Лише вона може слугувати критерієм динаміки будь-якої системи поглядів. Мова йде про постійне невдоволення досягнутим” [3].

Прикрі результати впровадження принципів лібералізму на українському ґрунті вимагають від нас належного осмислення пройденого шляху, а також звернення до теоретичних напрацювань тих ідеологів, які піддають критиці теорію і практику сучасного лібералізму. До них, зокрема, належить американський дослідник Іммануїл Валлерстайн — американський мислитель, основоположник світ-системного аналізу, один із лідерів нинішнього ліво-радикального суспільствознавства — теоретичні напрацювання якого викликають останнім часом все більший резонанс на пострадянському просторі [4]

Опрацьована ним світ-системна теорія спирається на запропоновані французьким істориком Фернаном Броделем принципи комплексного історичного аналізу, що синтезують соціологічний, історичний і економічний підходи до суспільної еволюції. Наукова продуктивність Валлерстайна вражає — понад 20 книг і більше ніж 300 наукових статей. Головна праця І. Валлерстайна — багатотомник „Сучасна світ-система”.

Щоправда, до останнього часу Валлерстайн залишався на узбіччі наукового дискурсу в США насамперед в силу ідейного радикалізму й розмаху проблем, які він виносив на обговорення. Але тим самим, як на нашу думку, він і є цікавим для української наукової громадськості, зокрема хоча б для осмислення перспектив входження України у „велику двадцятку”. Що не кажи, для досягнення цієї амбітної мети нам потрібно вийти за рамки традиційного мислення, а за Валлерстайном стоїть досить міцно артикульована модель макроекономічних змін і системних відносин, яку поки що мало хто в світі правильно розуміє, а тим більше використовує. Та воно й зрозуміло — нині в

інтелектуальному середовищі, яке хоче бути затребуваним з боку „давоських хлопчиків”, престиж і вплив належить іншим аналітичним моделям, більш локальним за рівнем узагальнення, а особливо таким, що в цілому уникають зачіпати аж надто делікатні проблеми владних відносин і назріваючих соціальних конфліктів. Однак, що не говори, від назрілих проблем не сховатися. Нова доба вимагає новітнього мислення, йдуть пошуки нових підходів, оскільки традиційні моделі — і ліберальні, і марксистські — засвідчили свою наукову обмеженість.

Втім, на тривале неприйняття методології Валлерстайна справила власне вплив ота сама довга „холодна війна” в соціальних науках між ліберальною реформістською ідеологією, з одного боку, і радикальною марксистською опозицією — з другого. За великим рахунком, ця велика ідейна боротьба розпочалася не з Фултонської промови Черчилля 1945, і навіть не з квітневих тез Леніна 1917 року, а виникла практично відразу після опублікування Комуністичного маніфесту в 1848 році. Як би хто не відхрещувався від марксизму, але неможливо не визнати, що більшість суспільствознавчих концепцій сучасності відображають собою позиції в цьому протиборстві між лібералізмом і марксизмом.

У зв'язку із заполітизованістю нашого ставлення до марксизму, тут хотілося б послатися на авторитетну думку видатного британського історика, професора Лондонського університету, члена Королівської академії наук Еріка Хобсбаума. За його підрахунками, за індексом цитування, слово „Маркс” налічує близько 3,7 мільйонів посилань, що поступається лише посиланням на слово „Дарвін” — 4,9 мільйона. В порівнянні з іншими суспільствознавцями, за частотою посилань Маркс значно переважає таких корифеїв науки, як Еміль Дюркгейм і Макс Вебер, а якщо взяти таких дослідників, як Леопольд фон Ранке (82 тисячі посилань) чи Арнольд Тойнбі (38 тисяч посилань), то й порівнювати ні з чим. Таким чином, робить висновок Е. Хобсбаум, „як би ви не ставились до теорії Маркса, його фігура і по цей день неймовірно актуальна”. Увагу до Маркса нині на Заході засвідчує й те, що з кінця 90-х років ХХ ст. „багато людей — не лише прибічники лівих поглядів, але також підприємці й економісти — стали розуміти, що Маркс дійсно напророчив природу сучасної капіталістичної глобалізації”. Марксизм, на думку Хобсбаума, не є суспільною ортодоксією, а скоріше — є „напрямом і методом дослідження”, а сам Маркс — „це, можливо, і не останнє слово в сучасній соціології, але він, безумовно, перше слово у спробах зрозуміти хід розвитку людства”. Ці думки перегукуються зі словами лауреата Нобелівської премії з економіки сера Джона Хікса: „Більшості з тих, хто прагне впорядкувати, якщо так можна висловитись, хід історії, доведеться використати марксистські категорії або якісь їх похідні, оскільки альтернатив цьому аж надто небагато” [5].

Отже, ми констатуємо, що марксизм не є якимось викрутасом історії, а таким же „напрямом і методом дослідження”, як і будь яка інша соціальна теорія, а отже — урівнюємо його в правах з буржуазним ліберальним реформізмом, зокрема з його теорією „стадій зростання” на шляху „модернізації”. В час протистояння цих ідеологій, Іммануїл Валлерстайн вважався однією з провідних надій школи модернізації: у свої 34 роки був обраний у пожиттєві професори Колумбійського університету, став частим гостем в елітних політичних салонах Манхеттена. Із Вашингтону йому замовляли досить таки непогано оплачувані експертні оцінки, а самого вченого навіть пророкували у держсекретарі США. Тобто, у „зоряний час” теорії модернізації (50—60 роки ХХ ст..) саме цей автор перебував у zenіті офіційного визнання.

І раптом Валлерстайн починає перейматися першими ознаками системної кризи. Можливо, до цього його підштовхнуло вбивство у 1968 році Роберта Кеннеді — покровителя молодого вченого. В тому ж таки 1968 році спалахнули, як порох, студентські протести. Валлерстайн полишає США і від'їздить у тиху Канаду, де заглиблюється у теоретичне переосмислення самих основ сучасного світопорядку і пануючих поглядів. Він відторгає головні постулати теорії модернізації — насамперед за її ідеологічну телеологію, яка приймала за даність, що всі країни перебувають десь на шляху перетворення в Америку. Він намагається серйозно поставити до дискусії питання: які межі можливостей цілеспрямованої зміни світу; чи можуть країни „третього світу” догнати Захід; чим насправді були проекти майбутнього в ліберальній та марксистській утопіях? Тобто, іронія історії розпорядилася по-своєму: в процесі своєї наукової діяльності Валлерстайн, який розпочинав свою кар'єру як ревний прихильник лібералізму, якщо й не закопав теорію „модернізації”, то принаймні — перший почав копати їй могилу.

Підсумком цих роздумів став прорив у соціальних науках, який розпочався з публікації в 1974 році першого тому „Сучасної світ-системи”. Книга викликала шквал відгуків: у одних його таврували відступником як від Маркса, так і від Вебера, а зате в інших підносили як нового Маркса і Вебера. Оцінки протилежні, і лише час покаже, що, можливо, всі вони у чомусь справедливі. Безсумнівно одне — вже публікації 70-х років ознаменували собою похорон теорії модернізації і пов'язаних з нею підтеорій на кшталт стадій економічного росту або традиційного суспільства. Принципова відмінність світосприймання американського дослідника полягала в тому, що теорія модернізації передбачала в своєму аналізі ізольоване вивчення і лише часткове порівняння окремих країн, які нібито рухаються паралельно (з випередженням чи відставанням одна від одної), але по тих же самих сходинах „прогресивного розвитку” від національної „традиції” до „сучасності” ліберальної економіки і демократії на зразок США. Валлерстайн довів, що історична реальність у цю схему ніяк не вкладається.

Один із кардинальних висновків вченого полягає в тому, що національні держави не можуть бути самостійною і самоцінною одиницею вивчення, щоб нам не приписували національна гордість, або ті чи інші чиновницькі настанови. Як в астрономії об'єкт дослідження в принципі є єдиним — Всесвіт, так і в соціальній історичній науці одиницею дослідження має бути вся світосистема. На тверде переконання Валлерстайна, лише в рамках всієї світосистеми виникають і можуть продуктивно досліджуватися дві основні інституційні опори сучасності — держави і ринки.

Відтак Валлерстайн перетворився на вкрай незручного теоретика в західній соціології. Ліберальна традиція позитивізму як само собою зрозуміле передбачає якщо не ігнорування, то хоча б дистанціювання від незручних питань, які зачіпають деякі делікатні інтереси бізнесу і влади. Можна зрозуміти вразливу позицію науковців, коли взяти до уваги ряд факторів. Так, непрямий контроль з боку владних структур над центральними науковими інституціями забезпечується: механізмом надання університетських посад; практикою цілеспрямованого виділення грантів; прихильністю до лояльних науковців з боку головних професійних журналів, або навпаки — неприхильністю до дисидентів; врешті-решт практикою надання підтримки при висуванні на Нобелівського лауреата з економіки. З огляду на це, починаючи з 1980-х років здавалось би, сама доля відвернулася від Валлерстайна. Після потрясінь 1960—1970-х років західна політична ортодоксія підняла голову і відродилася у вкрай кон-

сервативних формах. Цьому насамперед сприяла „рейганівська революція” в напрямі зміни бюджетних пріоритетів. На тлі повсюдних бюджетних криз, збідніння матеріальних основ науки та вищої освіти відбувалася ерозія позицій інтелігенції, насамперед на політичному полі. Зникло багато інтелектуальних ніш, різко звузилося коло допустимої тематики в суспільних науках. Відбувалася „прагматизація” освіти і науки: повсюдно спостерігалася різке зростання шкіл бізнесу, права і прикладної інформатики — тих видів освіти, які функціонально пов’язані з неоліберальною глобалізацією. І саме в цей час, йдучи проти течії, Валлерстайн активно публікувався і послідовно відстоював свій прогноз щодо кризи американської гегемонії в світ-системі.

Щоправда, із вступом у XXI ст. інтелектуальний клімат різко змінився — кумири рейганівських часів з їх культом Адама Сміта десь губляться, а натомість Валлерстайн продовжує спокійно і продуктивно працювати. Важко сказати, наскільки його погляди стали загально визнаними у наш час. Є стара істина: роль і значення науковця і його відкриттів прояснюється лише у роботах наступних поколінь. Тим не менше, уже нині є ряд ознак того (і ми їх теж відчуваємо в своєму житті), що після „наїзду” ортодоксальної ідеології буржуазного лібералізму починається якась нова фаза в еволюції політичних та інтелектуальних полів. Зокрема й в Україні інтелектуальна громадськість сповна відчуває, що ми маємо переступити фазу „дикого капіталізму”, хоча горизонт наукового осмислення шляхів виходу із ситуації поки що залишається захмареним.

Валлерстайн запропонував нове бачення й відповідну до нього концептуальну оптику, які неочікувано багато що пояснюють в картині влади і ієрархічного облаштування світу. Таке бачення, судячи з усього, особливо підходить для посткомуністичної Східної Європи. Ми здатні його сприйняти, оскільки вже позбавились багатьох ілюзій і поки що зберегли певний інтелектуальний потенціал, хоча позиції наші в цій сфері значно похитнулися. Але в нас є одна перевага — ми, образно кажучи, освоїли вже не лише Маркса, але й Вебера. А щоб просунутися далі класиків, їх потрібно і засвоїти, і піти далі, подолавши як ортодоксальну марксистсько-ленінську традицію, так і ліберально-реформістську. Причому — долати їх слід неодмінно разом, оскільки потужна ортодоксія ніколи не з’являється самотньою, а неодмінно в парі з нібито взаємовиключною антиномією.

Насамперед слід усвідомити неадекватність „теорії модернізації”, яка, судячи з усього, все ще присутня в нашому мисленні. Як ми вже зазначали, її теоретики стверджували, що проблема сучасності полягає в необхідності подолати різницю в рівні розвитку між „першим” та „третім світом”. Традиційні суспільства, наставляли теоретики модернізації, мають піти по західному шляху із своєї первозданності в сучасний світ. Малось на увазі не часткове оновлення, а досягнення своєрідного стрибка. Однак, як показала практика 50—60-х років, політична незалежність виявилась недостатньою для подолання економічної залежності, а спроби „догнати” розвинуті капіталістичні країни в цілому виявилися невдалими. Тоді рядом теоретиків було введено поняття „залежного” або „периферійного” капіталізму, який набуває рис, не властивих для розвинутих країн. Країни входять у фазу затяжної кризи, оскільки ні затриматися на докапіталістичній стадії, ні догнати Захід вони не можуть.

Відтак, в процесі аналізу Валлерстайн кладе концепцію „залежного розвитку” в основу свого світ-системного підходу. Замість ліберальної „тричленки” чи марксистської „пятичленки” як етапів суспільного розвитку, американський дослідник кладе в основу дослідження „соціальні системи”, підрозділяючи їх на „міні-системи”, „сві-

ти-імперії” та „світи-економіки”. Міні-системи — це високо автономні одиниці, характерні для епохи мисливства і збиральництва, які насьогодні, практично, зникли, а відтак вони Валлерстайна не цікавлять. Більш стійкими світ-системами виявилися світи-імперії (Китай, Рим тощо), засновані на данницькому способі виробництва, де політична єдність економіки існувала і за наявності високої адміністративної централізації („імперська” форма), і за її відсутності („феодална” форма). Але й світи-імперії самі по собі теж не являються предметом інтересу І. Валлерстайна.

Предмет його інтересу — капіталістична світ-економіка (далі — КСЕ), яка формується при звільненні економіки з-під диктату політичної влади, характерного для світ-імперії. Виникнення КСЕ відноситься до XVI ст., базуючись на широкому розподілі праці (в меншій мірі — географічно, в більшій — соціально). Її складові частини — ядро, напівпериферії і периферія. В результаті аналізу Валлерстайн приймає ідею „залежного розвитку”: в результаті нееквівалентного обміну ядро виграє (розвинуті капіталістичні країни), периферія — програє („третій світ”), а напівпериферії (наприклад, так звані „держави БРІК” — Бразилія, Росія, Індія і Китай), посідають проміжне становище.

В ядрі капіталістичної світ-економіки перебуває світовий лідер — гегемон. В ролі гегемона виступали в XVI—XVIII ст. — Голландія, в XIX ст. — Великобританія, в XX ст. США. Навколо КСЕ в ролі зовнішньої арени перебували інші світи-системи („міні-системи” та „світи-імперії”), які з часом були нею поглинуті. Населення КСЕ складає „статусні групи” і „класи”, які усвідомлюють свої інтереси і борються за них.

Такі, в найкоротшому викладі, методологічні засади І. Валлерстайна, які, на нашу думку, можуть бути досить продуктивними при дослідженні проблеми входження України в сучасний глобалізований світ. Однак, що нас насамперед цікавить в цьому аналізі з точки зору України — це співвідношення капіталістичної світ-економіки в цілому у її взаємодії з окремими суспільствами.

Україна не є окремим предметом аналізу з боку американського дослідника, та й взагалі, в його дослідженнях існування окремих суспільств — національних держав — вважається фактором другорядним, похідним від існування соціальних систем. На думку Валлерстайна, не національні держави об’єднуються в системи, а навпаки, самі системи породжують ці соціально-історичні організми. З нашої точки зору, для минулих епох, такий підхід, можливо, і не є у повній мірі виправданим. Але слід погодитись з тим, що для сучасності, коли Україна лише утверджується в національній державності (а до того ще й за умов досить слабого громадянського суспільства та не належно консолідованої нації), характерним якраз є досить сильний зворотній вплив міждержавної системи як на процес формування окремої держави, так і на її статус і легітимність у світовій спільноті.

Власне, капіталістична світ-система впливала на формування національних держав і у минулому, втягуючи їх у процес капіталістичного виробництва, або залишаючи їх обабіч магістрального напрямку розвитку. Згідно бачення Валлерстайна, еволюція капіталістичної світ-економіки відбувалася під дією двох тенденцій. Перша — територіальне розширення, що означало формування периферії за рахунок підпорядкованих зовнішніх арен. Друга — боротьба за гегемонію в ядрі. Обидва процеси протікали відповідно до економічних циклів — за періодами експансії (А-фаза) наступав період застою (Б-фаза). Періоди розширення КСЕ мають таку хронологію: 1620—1660 pp.; 1750—1815 pp.; 1880—1900 pp. Тобто, час політичної і економічної трансформації кожної нової зони складав приблизно 50—75 років.

В плані географічному картина розширення капіталістичної світ-економіки набувала такого вигляду. В XVI ст. у її склад входила більша частина Європи (крім Росії і Туреччини — світ-імперій) та іберійська (іспанська та португальська) Америка. В XVII ст. до складу КСЕ включалися Північна Америка й Кариби. У XVIII ст. до КСЕ долучаються Росія, Туреччина, Індія та узбережжя Західної Африки. Нарешті в другій половині XIX ст. система охоплює решту Азії, Африки й Океанію.

Включення тих чи інших географічних зон відбувається поступово, в міру того, як ядро капіталістичної світ-економіки стає все потужнішим. Так, морська техніка європейців уже в XVI ст. забезпечувала перевагу в Індійському океані, а сухопутна — лише в XVIII ст. дозволила завоювати Індію. Включення всіх нових зон означало, по-перше, переорієнтацію виробництва периферійних країн для роботи на світовий ринок (розвиток гірничодобувної промисловості і плантаційного сільського господарства) і, по-друге, запроваджувалися необхідні політичні зміни. Для нас особливо важливо усвідомити, що державні структури світової периферії, класи і статусні групи завжди уніфікувалися відповідно до стандартів капіталістичної світ-економіки. Таким чином, те неприйнятне для нас різке соціальне розшарування, яке відбувається сьогодні в Україні, або масове поширення невластивих для нашої культури стереотипів поведінки, є не лише наслідком недолугої політики правлячого класу України, а результатом взаємодії різноманітних факторів, насамперед зовнішніх. При формуванні периферії окрема держава (там, де вона взагалі зберігалася) завжди видозмінювалася таким чином, що втрачала частину суверенітету, а її структури функціонували відтоді „як члени міждержавної системи і під її керівництвом” [6].

Допоки зберігалася можливість екстенсивного зростання капіталістичної світ-економіки, відбувався процес відвертої колонізації. Однак у XX ст., коли ці можливості були вичерпані, КСЕ, переживши кризу, прийшла до нової фази відносин ядра і периферії — до політики неоколоніалізму, яка в принципі зберігає суть відносин „центр — периферія”.

Однак тут виникає питання — як за доби протистояння капіталізму і „реального соціалізму” взагалі можна говорити про соціалістичний табір, і тим більше — про СРСР як про складову частину капіталістичної світ-економіки? У Валлерстайна щодо цієї проблеми є своя інтерпретація: СРСР був насправді напівпериферією капіталістичної світ-економіки, так само як і Російська імперія до, а Російська Федерація — після розпаду СРСР. Американський вчений ставив до опонентів запитання — де хоч одна класифікаційна ознака, яка б виключала СРСР із капіталістичної системи? В СРСР теж відбувався процес експлуатації, щоправда не з боку окремих підприємців, а з боку партійно-господарської номенклатури як колективного експлуататора. Щоправда, щоб зрозуміти до кінця логіку Валлерстайна, слід розглянути його трактування щодо інтеграції в капіталістичну світ-економіку Російської імперії, у складі якої перебувала й більша частина нинішньої України.

З огляду на тривалий історичний період, при виникненні капіталістичної світ-економіки Росія залишалася зовнішньою ареною. Московське царство, остаточно створене Іваном Грозним, було одним із багатьох світ-імперій. Перше зіткнення цього світу-імперії з КСЕ — Лівонські війни (1558—1583 рр.) закінчилися вничю. Як пише Валлерстайн, „якби переміг цар Іван — значна частина Європи увійшла б у його світ-імперію і перестала б бути капіталістичною, як це трапилося з Новгородською республікою. Якби переміг Захід, — то Смутні часи скоріше за все переросли б в остаточний розпад імперії, у виникнення німецьких держав із наступним включен-

ням їх в склад периферії. Такою була добре нам відома історична траєкторія Моравії, Речі Посполитої, пізніше Китаю, імперії Османів і Великих Моголів. Периферійне становище у світ-економіці несумісне із існуванням сильної держави. На периферії просто не вистачає ресурсів для підтримання відносно ефективної системи влади. Московія ж за XVII ст. приєднала Сибір, створила могутню для свого часу мануфактурну промисловість, і це допомогло їй при Петрі I увійти в європейську політику „при шпазі”, [7].

Росія була інтегрована у капіталістичну світ-економіку в XVIII ст., у період правління Петра I та Катерини II (що відповідає звичній тривалості інтеграції) і „дала класичний приклад не периферії, а саме *напівпериферії* — держави, яка химерно поєднувала як риси ядра, так і периферії”. Риси ядра в Росії Валлерстайн вбачає „в армії і в усьому, що в Росії з нею пов’язано. На відміну від азійських імперій Росія XVIII—XIX століть контролювала дуже серйозний воєнний потенціал, розміщений поблизу європейського ядра світ-системи. Росію можна було закликати в якості вирішального союзника у внутрішньо європейських конфліктах, починаючи із Семилітньої війни і особливо із часів наполеонівської спроби перешкодити наступу британської торговельно-промислової гегемонії” [8].

Далі, згідно з Валлерстайном, час між правлінням Катерини II та Олександра II характеризувався погіршенням умов обміну між Росією і ядром КСЕ, що загрожував сповзанням країни на периферію. Така перспектива була упереджена відміною кріпосного права. Була зроблена спроба вивести Росію на рівень розвинутої капіталістичної країни. „Однак після 1873 р. відбулося загрозливе накладання циклічного стискування КСЕ на внутрішню російську соціальну кризу і все зростаюче політичне бродіння... Росії забракло економічних ресурсів, щоб слідувати курсом Бісмарка, тому націоналістичний консерватизм Победоносцева набув чисто реакційного забарвлення. Це вело імперію в тупик, здатний викликати значні внутрішні поразки і, очевидно, внутрішній вибух” [9]. Реформи Вітте і Столипіна — варіант „бюрократично спрямованої індустріалізації” — не були доведені до кінця. В країні вибухнула революція.

Однак, зазначає Валлерстайн, після 1917 р. мало що змінилося, власне, майже нічого: „Катастрофа зруйнувала соціально-політичну систему Російської імперії, але далєбі не КСЕ, блоком якої Росія продовжувала залишатися впродовж всього періоду після 1917 р. Ні певна економічна замкнутість СРСР, ні воєнне протистояння Заходу, ні тим більше ідеологічна риторика комуністів не дають підстав вважати, що в Росії була створена принципова інша, особлива історична система... Ні прагнення до імперського експансіонізму, ні створення системи перерозподілу і соціальних гарантій для досить широких категорій населення, ні націоналізація виробництва, ні тим більше репресивний режим не виходять за рамки того, що є в межах КСЕ” [10].

Так само нічого принципового не змінилося і наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. Просто „всесвітня криза 70—80-х років поставила під сумнів увесь курс на воєнно-бюрократичну модернізацію, який вів своє походження від Вітте і Столипіна, і виявив відносну слабкість радянського апарату управління” [11]. Висновок однозначний: в Росії не відбулося переходу до капіталізму, оскільки, за Валлерстайном, будь-яка експлуатація в сучасному світі є капіталістичною, а значить — капіталізм в Росії так існував. Щоправда, ця своєрідна форма капіталізму існувала без ринку, але відсутність внутрішнього ринку в економіці окремого суспільства не відіграє суттєвої ролі, коли це суспільство включене в систему ринку світового.

Деякі російські дослідники не згодні з такою версією Валлерстайна і відстоюють ту точку зору, що СРСР не входив до капіталістичної світ-економіки, а був центром іншої світ-системи, яка утворилася шляхом відколу від КСЕ. Не станемо заперечувати — тут дійсно є ряд питань, на які модель Валлерстайна навряд чи дає вичерпну відповідь. Однак нас тут цікавить один принциповий пункт — навіть опоненти Валлерстайна визнають, що „СРСР за останніх років свого існування поступово втягувався в залежність від КСЕ; нові незалежні держави, які з'явилися на його уламках, з самого початку виникали як країни залежного капіталізму... Інтеграція різних країн, як відомо, відбувається з різною інтенсивністю, і статус нових членів КСЕ буде вочевидь різним; Росія ж, вірогідно, в кращому випадку віднайде своє старе місце напівпериферії” [12]. Така інтерпретація, в принципі, не суперечить світ-системному підходу в цілому і, судячи з усього, Росія вже нині набула статусу напівпериферії, що входить у „велику двадцятку”.

Проблема завоювання і втрати гегемонії в капіталістичній світ-системі є однією з провідних сюжетів у концепції Валлерстайна, що вимагає окремого і більш детального висвітлення. В найбільш загальних рисах хронологію становлення ядра КСЕ можна подати у вигляді своєрідних циклів: (1) повільного накопичення сил претендентами на гегемонію за умов занепаду попереднього гегемона; (2) відносно швидкий кризовий період „війни за гегемонію”, що визначає переможця; (3) повернення до суперництва між постійно занепадаючим гегемоном і новими претендентами. Кожен раз війна за гегемонію тривала приблизно 30 років: 1618—1648 рр. — у лідери вийшла Голландія; 1792—1815 рр. — перемогла Великобританія; 1914—1945 рр. — капіталістичну світ-економіку очолили Сполучені Штати Америки.

Всупереч пануючій на Заході тенденції, Валлерстайн послідовно відстоював точку зору, що панування США стало хилитися до занепаду вже в 1967—1973 роках. Згідно його прогнозів кінця ХХ ст..., найбільш вірогідним гегемоном у найближчому майбутньому має стати Японія, її молодшим партнером стануть Сполучені Штати, а Китай перетвориться у їх спільну напівпериферію. Об'єднана Європа, судячи з усього, залишиться на другій позиції в ядрі капіталістичної світ-економіки, а її напівпериферією буде Росія. Сумна доля в світ-системі Валлерстайна випадає країнам капіталістичної периферії, до якої належить нині й Україна. Щоправда, щодо регіону Східної Європи не все так однозначно, як стосовно кризової „південної дуги”, де становище, по Валлерстайну, однозначно погіршиться: тут „наново відкритий Китай займе в товарних ланках місце безлічі країн третього світу — від Афганістану і Бангладеш до Алжиру і Замбії. Ті виявляються просто зайвими для функціонування наймогутнішого трикутника накопичення капіталу в наступному столітті. Безробітні світового рівня... Вони не мають перспективи ні в якості робочої сили, ні в якості споживачів” [13].

Логічно назриває питання про місцезнаходження України в ієрархії країн світу, тим більше про перспективи входження до „великої двадцятки”. Тут, як мовиться, більше проблем, ніж якихось конкретних передбачень. Доречно було б послатися на компетентне судження директора Інституту економіки і прогнозування НАН України академіка В. Гейця, яке він висловив на урядовому „круглому столі” 28 квітня 2009 р. Згідно з науковим аналізом, із 133 значних держав світу „лише 20 країн змогли за останні 50 років скоротити своє відставання від G-20. Решта 113 — не змогли просунутись нікуди. Більше того, 43 країни, тобто майже половина, мають формальну державну атрибутику, потрапивши в повну залежність від транснаціональ-

них і регіональних корпоративних кланів”. В. Геєць звернув увагу на те, що Україна перебуває серед 113 „відстаючих” і постала перед загрозою потрапляння до числа 43 квазісуверенних держав через недовіру громадян до державних інститутів [14].

За цих умов ставити питання про здатність однієї держави самотужки і в досить короткий термін подолати економічний розрив хвалених „стадій росту” і наздогнати „велику двадцятку” було б дуже проблематично. Можливості вирішення такого питання, на нашу думку, слід було б розглядати комплексно. Той же Валлерстайн вважає, що за умов глобалізації розглядати „розвиток” як „національний розвиток” було б ілюзією. Якщо подивитися з точки зору розвитку світ-системи як цілого, а не суми окремих країн чи цивілізацій, то виявиться, що один і той же етап розвитку приніс одним народам багатство, а другим — злидні; те, що для одних стало злетом, те для інших обернулося занепадом. Що важливо — одного не буває без другого. Допоки існує капіталістична світ-економіка, доти існує і її ядро, яке не може розширюватися, якщо не розширюється уся КСЕ. А її нині вже нікуди розширюватися, бо вона охопила увесь світ.

Ядро у цій системі тяжіє залишатись стабільним, і якщо одна із країн займе в ньому місце гегемона, то це буде означати, що інша країна це місце втратить, в кращому разі перетвориться на привілейованого партнера новоявленого гегемона. Поява нового гегемона — не завжди на користь решті світу. Після такої зміни розрив доходів між різними секторами КСЕ як єдиного цілого може навіть збільшитися, а відтак цілий ряд нових країн можуть бути відкинутими на узбіччя. Валлерстайн зазначає, що за умов, коли місця в ядрі уже зайняті, „національний розвиток” не приводив, як правило, ні до чого. Так само, як капіталістами можуть бути лише декілька відсотків населення, а решта — переважна більшість — капіталістами ніколи не стануть, так і країн, що входять до ядра („світових капіталістів”), завжди буде небагато. Решта ж залишаться „світовим пролетаріатом” або навіть „світовими безробітними” з усіма соціальними наслідками цього становища.

Відтак, на порядок денний знову виноситься питання — „Що день наступний нам готує?”. Пошуки відповіді на це запитання підводять нас до справді філософської проблеми: чи спроможні ми правити обставинами свого життя, щоб ставити перед собою таку амбітну ціль як входження до „великої двадцятки”, а чи об’єктивні обставини життя врешті-решт візьмуть над нами гору? Чи не станеться так, що, надірвавшись на прагненні реалізувати завідомо недосяжну ціль, ми в котрий раз будемо відкинуті на узбіччя нашої фатально бездержавної історії? Адже думка про фатальну приреченість людської долі сягає ще часів шумерського „Епосу про Гільгамеша”... Однак ми живемо в ХХІ ст., а тому, відкинувши думку про приреченість людини на волю богів, маємо вдатися до системного наукового осмислення свого минулого, сьогодення і майбутнього.

Насамперед нас непокоїть питання: чи дано людині змінити усталений хід подій, подолати інерцію історії та вийти на свідомо осмислений новий виток суспільного розвитку? Коли і завдяки чому людина робить суспільні структури підвладними собі, і навпаки — коли ці структури підпорядковують собі людину? Не хотілось би, щоб ці думки сприймалися як таке собі академічне розумування чи постмодерністські вибрики. Адже йдеться про фундаментальну проблему суспільних наук щодо пріоритетності: суб’єктивної волі громадянського суспільства та наших владних структур у здійсненні соціальних перетворень, з одного боку, та фатальної приреченості як підвладних, так і владарюючих рахуватись з об’єктивними обставинами — з другого. На мові соціоло-

гічних теорій це формулюється як проблема співвідношення людської агентності, з одного боку, та безособистісної суспільної структури — з другого. Або ще — співвідношення особистісної волі та інертності суспільної системи. І ці роздуми не є втечею від нагальних проблем сьогодення у сферу „наукового теоретизування”, бо, за словами Іммануїла Канта, „найбільш практичною річчю є хороша теорія”. Тим більше ці слова стосуються методологічних принципів наукової критики.

Отож, відповідь на зазначені проблеми у найбільш загальному вигляді сучасна наука трактує так: людина здатна кардинально змінити існуючі структури, але лише в короткі моменти біфуркації, коли стара структура увійшла у фазу кризи. Тобто, у фазу того самого переходу від одного порядку до іншого через хаос, коли ослаблюються й стають рухливими суспільні скріпи. Більше того — в переломних точках історії простір можливого різко зростає пропорційно кризі структур. Тоді навіть слабкі та історично випадкові імпульси можуть привести до суттєвих змін і тривалих наслідків. Такі висновки вносять в суспільство певний елемент якщо не оптимізму, то принаймні хоча б надії на вихід із застою. Водночас, за інших умов (жорсткої стабільності, відсутності принципових транзитивних зрушень) людська діяльність приводить до якогось результату лише тоді, коли її вектор відповідає загальноприйнятному спектру допустимих дій. В разі, коли система не вичерпала себе і демонструє ще певну здатність до самовідтворення, навіть найбільш „героїчні” зусилля дисидентів чи бунтівників будуть погашені „зашкарубленими”, інерційними структурами.

Тут не йдеться ні про глорифікацію „революціонерів”, ані про огуду „консерваторів”. Слід, очевидно, зважати й на парадоксальність історичного поступу, адже осуджені нині „зашкарублі” та віджили інерційні структури, з’явилися теж у свій час на світ як результат пошуків виходу з минулих криз. Ці структури теж були плодом людських зусиль щодо подолання проблем у минулому. Такі спроби на якомусь етапі історичного розвитку виявлялись більш чи менш ефективними, а тому завжди були і залишаться лише частково успішними, а відтак закономірно приреченими на критику. Отже, поважна наукова критика, на відміну від публіцистичних заяв, завжди є толерантною до своїх попередників. Адже будь-яка соціальна структура, перед тим як стати об’єктивною реальністю а в подальшому увійти у стадію кризи, теж була колись і кимось з певних причин побудованою. І ось тепер головне дослідницьке завдання полягає у тому, щоб знайти відповідь на запитання: коли і ким була започаткована ця конкретна суспільна структура; а також — чому і наскільки ефективно вона функціонує (або не функціонує). Наскільки взагалі тривалою може виявитися її життєздатність? Наскільки кардинальними і ефективними можуть виявитись результати її реформування? Чи є раціональний смисл у романтичному гаслі „вимагайте неможливого”?

Врешті-решт, якщо політика є саме мистецтвом можливого, то як нам дізнатися що є можливим, а що нам не до снаги? Власне, усі суспільні процеси, у остаточному підсумку, мають розглядатися як практика реалізації можливих альтернатив на основі аналізу усієї попередньої еволюції системи з тим, щоб у нинішній точці біфуркації, в якій, судячи з усього, перебуває Україна, спробувати прийняти єдино правильне рішення й розвернути розвиток системи у свідомо обраному напрямі. Відтак ми ставимо перед собою завдання здійснити теоретичний аналіз і максимально зрозуміти той світ, у якому живемо і де намагаємося здобути собі гідне місце. І тут нам мають допомогти напрацювання Іммануїла Валлерстайна. Відразу зазначаємо, що

ставимось до доробку цього дослідника, в тому числі й до його прогнозів як до однієї з можливих версій, оскільки на сьогоднішній день жоден із теоретиків не викликає стільки критики, а то й просто відторгнення, як він.

В аналізі перспектив на майбутнє Валлерстайн виходить із трьох засад. Підсумуємо їх. Перша має на увазі, що історичні системи, як і будь-які інші, мають свій обмежений термін життя. У них є початок і тривалий період розвитку, але в підсумку, в міру відхилення від рівноваги і досягнення точки біфуркації, настає їх кінець. Друга засада зазначає, що в таких точках біфуркації незначні дії можуть приводити до масштабних змін, а наслідки самих біфуркацій по самій своїй природі непередбачувані. Третя передумова полягає в тому, що сучасна капіталістична світ-система вступила в стадію завершальної системної кризи і навряд чи буде існувати через двадцять п'ять чи п'ятдесят років. Однак, оскільки результати кризи не можуть бути визначені наперед, ми не знаємо, чи стане нова система (чи системи), що прийде на зміну, кращою чи гіршою від тієї, в якій ми живемо. Єдине, в чому впевнений Валлерстайн, що перехідний період буде грізним часом потрясінь, оскільки ціна переходу аж надто висока, хоч його перспективи й вкрай неясні, а потенціал впливу, здавалось би, незначних змін на кінцевий результат може бути виключно великим.

Валлерстайн зазначає, що Маркс був правим, коли говорив, що капіталізм веде до абсолютного, а не лише відносного зубожіння більшості: „Велика ілюзія теорій модернізації полягала в обіцянні зробити всю систему ядром, без периферій. Сьогодні вповні очевидно, що це нездійсненно” [15]. В ситуації, коли капіталізм неспроможний забезпечити більшості населення Землі прийнятні умови життя, неминучим стає закінчення його мирного панування і „вичерпання” пануючої ідеології — лібералізму. Подальший розвиток суспільства Валлерстайн вбачає на шляху знищення існуючого донині непомірного капіталістичного присвоєння, переходу засобів виробництва в руки безпосередніх виробників. На його думку, поділ світу на ядро і периферію зникне не в результаті включення в ядро нових країн, а внаслідок поступового зживання самого капіталізму. Але цей варіант, наголошує Валлерстайн, не гарантований, а може бути лише завойованим в наполегливій боротьбі.

Отже, в остаточному підсумку американський дослідник приходиться до висновків, досить подібних до висновків К. Маркса, але приходиться своїм шляхом. Іронія історії виявляє себе тут в тому, що в особі І. Валлерстайна ми маємо справу не з якимось варіантом марксизму, а з незалежним підтвердженням правоти деяких положень К. Маркса, які прийшли з боку колишнього адепта ліберальної концепції модернізації, що претендувала замінити собою марксизм.

Однак, з точки зору поставлених нами проблем, така віддалена перспектива у 25—50 років, хоча й несе в собі значну наукову креативність, може мало що важити для сьогоденних реальних політиків. Їх функція — здійснювати політичний курс „тут і тепер” і досягати зримих результатів в очах нинішнього електорату. Останній пов'язує свої сподівання на майбутнє з посиленням процесу демократизації, і ми є свідками того, що певна демократизація має місце. Однак іронія історії виявляє себе в тому, що конкретна практика „впровадження” демократизації в Україні не зменшує, а, як ми переконалися постпомаранчевий період, посилює великий безлад. З одного боку, більшість людей розуміють демократизацію насамперед як вимогу рівних прав на отримання трьох основних благ: прийнятної зарплати (робота, а пізніше — пенсія); доступу дітей до освіти; і, нарешті, адекватного медичного обслуговування. Більше того, у міру розширення демократизації люди наполягають не про-

сто на отриманні цих благ, а на регулярному підвищенні їх мінімально допустимого рівня. Однак такий рівень забезпечення є неймовірно дорогим — про це можна судити з тих перепон, які чиняться хоча б президенту США Баракі Обамі у його спробах реформувати соціальну сферу. Що вже говорити про такі країни, як Китай, Індія, Росія та й Україна. Єдиний шлях до того, щоб кожен дійсно міг отримувати більше цих благ, полягає у створенні нової системи перерозподілу світових ресурсів, який би радикально відрізнявся від тієї, що ми маємо сьогодні.

А тим часом суверенна бюрократія пострадянського простору, в тому числі й українська, в силу об'єктивних умов просто неспроможна кинути виклик існуючій світ-системі. Насамперед тому, що вона ще сама має легалізуватися в цій системі. Тут суть проблеми полягає в тому, що національна ідентичність українського правлячого класу є не лише продуктом самоствердження — вона має бути визнаною іншими в контексті міжнародної легітимності. Тобто, ця ідентичність пов'язана не лише з громадянством чи прагненням до визнання міжнародним товариством географічних кордонів і територій ділової активності суверенної бюрократії, а й з членством в певному регіональному політичному співтоваристві, певними геополітичними зобов'язаннями. Отже, легітимізація в сучасній світ-системі українського правлячого класу (хотів би він того, чи ні) тісно пов'язана з визнанням існуючого статус-кво і його суворим дотриманням.

Нині все частіше можна зустріти судження про Україну як про зону пострадянського простору, якій так і не вдалося у повній мірі здійснити принцип державного суверенітету. Тим більше було неможливо досягти цього суверенітету за радянських часів, коли саме поняття суверенітету взагалі набуло розмитого, нечіткого і двозначного смислу. З одного боку, в статті 72 радянської конституції 1977 р. зазначалося, що „за союзною республікою зберігається право вільного виходу із СРСР”. З другого боку, панувала глибока мовчанка щодо процедури реалізації цього права. Більше того, стаття 81 зазначала, що „суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР”. Тлумачення суверенітету в „Аналітичному словнику Конституції” пояснювало, що головний атрибут дійсно незалежної держави — територіальний суверенітет — реально належить загальносоюзній державі у вигляді „виключно безроздільного панування над людьми і речами, що знаходяться на його території”. Таким чином, право на самовизначення, будучи проголошеним, по-суті, було вихолощеним, як і більшість свобод, проголошених в радянській Конституції [16].

Хоча референдум 1991 р. про незалежність України і символізував собою акт втілення принципу суверенітету в життя, але проблема суверенітету залишається актуальною, а тому в плані теоретичному ми продовжуємо слідкувати за науковим дискурсом навколо ліберального тлумачення цього терміну. Характерна риса цього дискурсу на нинішньому етапі — критичне ставлення до конкретного втілення цього принципу у взаємовідносинах суверенних держав одна з одною. Тут спектр думок простирається від тих, хто наголошує на реальному характері суверенітету кожної із держав, до тих, хто досить цинічно оцінює здатність слабих держав протистояти тиску або улесливим заявам сильних. В основі своєї суверенітет трактується як сукупність повноваджь нації і прав, що гарантують незалежність особистості, як можливість вільного політичного самовизначення нації, як реалізацію її прав на територію, що історично склалася, та її природні ресурси. Суверенітет нації сприймається як основа для суверенітету всього народу, що склався на певній історичній території і складає основу того чи іншого суспільства, внаслідок самовизначення якого і вста-

новлюється той чи інший політичний характер державності, її соціальної та культурної цілісності. Важливий аспект суверенітету полягає ще й у тому, що він передбачає погодження принципів природних і невід'ємних прав основної нації на збереження і розвиток своєї культури і самобутності з принципом забезпечення громадянських прав і культурного самоуправління всіх національних і етнічних груп, що проживають на даній території.

В плані теоретичному, суверенітет є двоєдиною вимогою, спрямованою як всередину держави, так і назовні її. В тлумаченні Валлерстайна, звернений всередину держави суверенітет покладає, що в рамках своїх кордонів (які однаке мають бути чітко визначені і легітимізовані на рівні міждержавної системи) держава має право провадити будь-яку політику, яку вважає за розумну, приймати будь-які закони, які вважає необхідними, і при цьому ніхто — ні окремі індивіди, ні групи, ні внутрішньодержавні структури — не вправі відмовитися від їх виконання. Суверенітет, звернений назовні, покладає, що жодна інша держава не має права претендувати — ні прямо, ні опосередковано — на повноваження даної держави, які остання здійснює у межах власних кордонів, оскільки така спроба означала б зазіхання на його суверенітет.

Але це все в теорії. На практиці доводиться враховувати, що державний суверенітет є категорією історичною і вимагає такого ж історичного аналізу. Той же Валлерстайн, зокрема, наголошує на класовому аспекті дискурсу навколо суверенітету, що не може відбуватися, наприклад, без врахування питання про відносини між державою і капіталістами. Тут важливо звертати увагу й на ті масштаби, в яких правлячі класи, переслідуючи свої цілі, маніпулюють державою, і на ступінь їх здатності уникати контролю з боку державної машини — а можливості в цій сфері завжди були великими. В останні десятиліття у зв'язку з наростанням процесів глобалізації вони ще й значно розширилися [17].

Валлерстайну вторить Георгій Дерлугян (США), який наголошує на тому, що поняття суверенітету має свою довгу історію, не завжди сповнену оптимізму і гуманізму. У своїй еволюції, наголошує він, „європейську державу в історичному зародку важко відрізнити від організованої злочинності, точніше... упорядкованого рекету”, оскільки „феодалізм та похідна від нього сучасна державність виростили із раціоналізації й упорядкування первинного елементарного грабунку”. Данина, яку збирали князі й дружинники, „була по суті здирством в обмін на захист від самих себе і від чужих рекетирських організацій. Однаке, якщо такого роду військова влада збирається проіснувати набагато довше простого наїзду, то вона буде потребувати якесь ідеологічне освячення (одна із статусно-рангових релігій, створена в древньому цивілізаційному ареалі Середземномор'я, чи то католицтво, православ'я чи іслам), якись арбітри в тяжбах (єпископи, які нині відродилися у вигляді злодіїв у законі), і престижний кодекс соціально-стримуючих понять. В сумі виходить феодалізм”. [18].

Мало чим від зазначеного вище відрізнявся характер збору данини, на думку Дерлугяна, і в Східній Європі та Росії. Хіба що тим, що Росія не успадкувала від Древнього Риму розвинутої мережі міст і доріг. Тому „головною проблемою царської влади було фізично добратися до розсіяних по лісах сіл. Але вже добравшись, не складало труднощів обізнати майже беззахисних селян, примусити їх забезпечувати споживання посадженого владою поміщика в якості опосередкованої і свавільно змінюваної плати за царську службу... З часом виникне потреба зганяти селян на

державні будови, уральські заводи і обкласти їх рекрутською повинністю. З петровської епохи Росія отримує колосально велику армію і казенну промисловість, хоча деспотично керовані й тому в цілому мало ефективні” [19].

На відміну від рідко заселених і безкрайніх імперій (іспанської, турецької, російської та польсько-литовської), в західній частині Європи склалася густа мережа ринкових міст і належної грошової економіки, яка досягала й сільських районів. В цьому регіоні основним політичним і організаційним завданням королівської влади було домовитись з бюргерами-горожанами щодо нормованого вилучення частини їх продукту. Домовлятися доводилось саме тому, що автономні верстви (англійські йомени, скандинавські хуторяни, французькі заможні селяни), а тим більше бюргерські міста і містечка володіли достатніми можливостями чинити опір як самостійно, так і в союзі з аристократичними і церковними противниками короля. В рівній мірі сільські і міські підприємці були зацікавлені в нормалізації центральної влади. Вони віддавали перевагу в королівстві сподіваному порядку над свавіллям, коли з'являлася можливість оспорити примхи місцевого барона.

Ось в такий спосіб — із союзу централізаторської королівської влади і дрібних власників проти місцевих баронів — і склалася перш режимів правових гарантій у формі абсолютистських гарантій. Вони створювалися безсистемно, із безлічі місцевих конфліктів і прецедентів їх вирішення, а тому логічною стрункістю не відзначалися. Майже століття буржуазних революцій піде на запутану й нерідко криваву боротьбу за раціональне трактування і впровадження писаного права адміністрацією західноєвропейських держав. Абсолютистська правова держава, на основі якої й виросла конституційна демократія, історично виникає саме як сума правил і гарантій проти свавілля можновладців. Саме тих гарантій, які правлячі воєнно-бюрократичні еліти будуть змушені давати своїм підданим в обмін на згоду з їх боку регулярно платити податки й відбувати службу в армії.

Таким чином, поняття суверенітету, де держава має забезпечувати ідентичність і безпеку своїх підданих, має свою еволюцію і не може бути зведене до якогось абсолюту. Ця еволюція гартувалася у вогні Тридцятилітньої війни (1618—1648 рр.) і матеріалізувала себе у пунктах Вестфальського миру 1648 р. щодо утвердження *першого етапу* державного суверенітету у формі системи абсолютної монархії. *Другий етап* встановлюється з часів Французької революції 1789 р., коли держава стає втіленням національної ідентичності громадян, а націоналізм, як головний політичний принцип, утверджує необхідність співпадіння етнічних кордонів із політичними. Після 1917 р. починає формуватися *третій етап* міжнародної системи забезпечення ідентичності та суверенітету на рівні політико-ідеологічних блоків, а після Другої світової війни їх уособленням стали країни Північноатлантичного і Варшавського договорів. У цій системі вже не могло бути мови про абсолютний національний суверенітет. Коли ж мова заходить про світ після 1989 р., що знаменував собою початок розпаду комуністичної системи, то стала виявляти себе тенденція до єдиного „глобального управління”, де поняття національного суверенітету набуло ще більшої трансформації. Нині наступив *четвертий етап* еволюції суверенітету у формі багаторівневої системи ідентичності, в якій взаємодіють фактори глобалізму, регіоналізму, етнічних та транснаціональних співтовариств, а це й накладає свій відбиток на форму та зміст державного суверенітету [20].

В контексті еволюції поняття суверенітету, зауважує Валлерстайн, варто лише викласти теоретично визначені принципи суверенітету на папері, як стане зро-

зумілим, наскільки вони відрізняються від реальної картини функціонування сучасного світу: „Жодна сучасна держава практично ніколи не ставала повним сувереном навіть у своїх межах, так як постійно відчувала спротив діям влади. На ділі такий спротив привело більшість держав до інституціалізації юридичних кордонів внутрішнього суверенітету, насамперед у формі конституційного права. В такій же мірі жодна держава не реалізувала всі свої суверенні права в зовнішній політиці; втручання однієї держави у справи іншої було й залишається буденною практикою, та й увесь кодекс міжнародного права (опора, власне, досить хистка) являє собою не що інше, як сукупність обмежень зовнішнього суверенітету. В той же час сильні держави сумно відомі тим, що далеко не завжди проявляють належну повагу до суверенітету слабих” [21].

Відповідь Валлерстайна на поставлені ним же запитання зводиться до того, що історія останніх п'яти століть відзначена повільним наростанням як внутрішньої могутності суверенітету окремих держав, так і повноважень міждержавних інститутів, але лише „на фоні розвитку капіталістичного світ-господарства”, завдяки чому державні структури „досягли певних позицій, але далеких, між іншим, від тих, що можна було б називати абсолютною владою. При цьому деякі держави (яких називають сильними) завжди мали більш значиму внутрішню і зовнішню могутність, ніж більшість інших” [22].

Отже, крім історичного підходу до еволюції поняття державного суверенітету, ми безумовно маємо взяти до уваги той факт, що без аналізу ролі держави у нинішній світ-системі, поставлені нами проблеми не будуть ні зрозумілими, ні логічно умотивованими.

Відтак, досліджуючи процеси в українському суспільстві, ми маємо враховувати як загальні закономірності формування суверенної бюрократії периферійних країн в сучасній світ-системі, так і особливості українського ландшафту. І тут спрацьовують безліч факторів, які стосуються й існуючих соціальних мереж, усталених класів і статусних груп, національних ідентичностей, зрілих і не досить зрілих політичних рухів, усталених державних інституцій, а також бізнесових кіл, які діють в конкретному історичному контексті відповідно до свого культурно-обумовленого розуміння суспільнополітичних процесів і свого місця в них. За відсутності консенсусу щодо української національної ідеї досить проблематично взагалі створити якусь ідеальну модель соціально відповідального суспільства, якому б відповідала „нормальна” з точки зору соціокультурних цінностей народу якась справді національно свідома бюрократія.

На рівні теоретичного дискурсу в українському суспільстві з'являється якась пошук альтернатив подальшого розвитку. Часто мова йде про чотири типи сучасного капіталізму — олігархічний, державно-бюрократичний, організаторсько-представницький (інституціолізований) та підприємницький. Є розуміння того, що Україна зависла на стадії „дикого капіталізму” й у його існуючій олігархічній формі, де насамперед процвітає психологія особистого збагачення вузького кола сімейств, де, як правило, ігнорується національний інтерес і завдання економічного зростання країни. Це типово латиноамериканський шлях, по якому поки що посувається Україна, декларуючи при цьому вірність європейським цінностям. Це шлях в нікуди, який уже переглядається в Росії у спробі змінити латиноамериканську модель на південнокорейську. В наукових дискурсах в Україні часто за вірець береться організаторський капіталізм Західної Європи і Японії, але при тому зауважується, що в

ньому присутній зависокий рівень бюрократизації економіки і боязнь ризиків комерціалізації новаторських рішень. З повагою говориться про підприємницький капіталізм Сполучених Штатів, який сприятливо ставиться до розширення горизонтів виробництва за рахунок сміливого і радикального новаторства. Але про все це говориться в руслі тієї самої теорії „модернізації” з її „стадіями росту”, де Україна мала б вибрати собі готову прокладену лижню й рухатись за якимось лідером у обраному напрямі.

Чи є у цьому взагалі якийсь сенс? Як нам уявляється, було б наївно сподіватися, що, перебуваючи у фазі олігархічного корпоративізму, Україна має якісь значні шанси вільного цивілізаційного вибору і радикального переходу до більш зрілих форм суспільного устрою. Тут, очевидно, доводиться рахуватися як з історично накопиченим досвідом чи його відсутністю, так і з наявністю/відсутністю необхідних людських і природних ресурсів. За умов глобалізації доводиться брати до уваги й розклад міжнародних сил, і наявність загальноприйнятих між головними гравцями правил гри. А саме цей факт особливо актуалізує делікатну для України проблему суверенітету як головну проблему будь-якої новопроголошеної країни, оскільки капітал тут ще має міцно укоренитися як на рівні різних статусних груп нашої країни, так і на рівні міждержавному.

Ці фактори і задають певні контури того поля, в якому (і лише в якому до досягнення певного ступеня зрілості!) Україна може дрейфувати в ту чи іншу сторону. Для розуміння можливостей і меж подібного дрейфу нам, очевидно, слід зважати на гіпотезу світ-системного підходу Валлерстайна з її відмінними характеристиками ядра світосистеми і її периферії. Насамперед на те, що в сучасному світі ядро світосистеми володіє могутньою ресурсною та інфраструктурною силою капіталістів, а також до їх розпорядження є надзвичайно ефективний апарат координації. І навпаки, на периферії всі держави за означенням мають бути вкрай слабкі. По-перше, ефективні держави там просто непомірно дорогі. З другого боку, якби ці держави були сильними, то у випадку політичної революції вони могли б загрожувати експропріацією місцевих бізнес-еліт.

За всіма ознаками периферійності України, капітал постійно почуває себе невпевнено за будь-якого загострення соціальної напруги і нестійкості політичного режиму. Щоб блокувати окремі спроби з боку державного апарату боротися з тотальним пограбуванням країни і всюдисущою корупцією, впродовж всього періоду незалежності України, широко практикувався механізм урядової відставки. В середньому, за 20 років незалежності змінилося 20 складів уряду, і нині при владі перебуває 21-й. В силу недовговічності урядів, кожен із них змушений був працювати в режимі „від бюджету до бюджету”, не приділяючи практично уваги питанням стратегічного планування і модернізації. Як наслідок, урядовий контроль над суспільними процесами час від часу блокувався, населення утримувалося „на межі бідності”, а українські скоробогатки тим часом поважно увійшли в коло європейської еліти.

Звичайно, проблема бідності характерна не лише для України — це глобальна проблема. Однак країнам ядра капіталістичної світ-економіки вдається уникати соціальної напруги, пов'язаної з продовольством. Так само вдається залагоджувати й інші гострі соціальні проблеми. Це повністю погоджується з загальним положенням світ-системного аналізу про те, що ядро КСЕ є зона комфортабельної монополізації ринків, де ресурсів, як правило, уповні достатньо для всіх великих учасників ринку, і між ними можлива цивілізована поведінка на договірному рівні. Зовсім інша карти-

на характерна для ринкових взаємовідносин на рівні периферії капіталістичної світ-економіки: „на периферії олігархи постійно дробляться і жорстко інтригують один проти одного, не дозволяючи водночас оформитися сильній владі, щоб не підпасти під неї... Периферія є зона, звідки ресурси втікають, оскільки немає сили їх утримати, від чого ринкова і політична конкуренція набувають жорсткого характеру, аж до взаємного знищення” [23].

Яскравим прикладом такого становища стала Україна після Майдану, коли суспільний процес став набирати суперечливих і хворобливих форм. Піднесення народних мас було цинічно використано для своєрідної „рейдерської атаки” для захоплення влади, після чого наступив параліч державних структур. У повній мірі назріло питання: чи не втратить Україна здатності сприймати належним чином регіональні й глобальні фактори і ефективно впливати на них? Іншими словами — чи залишиться вона все-таки міжнародним суб’єктом, а чи скотиться до рівня об’єкту міжнародних відносин. То чи варто дивуватися, що в цей час у європейських колах стали навіть обговорювати питання, який термін слід вживати стосовно України, — „державна” чи „країна”? Перманентна політична криза, у яку увійшла Україна у „постпомаранчевий” період, стала сприйматися у світі як постійний феномен — буденний і набридлий, — від якого Європа відверто стомилася.

Як наслідок, країна, з усіма ознаками деградуючої периферії капіталістичної світ-системи, стала дрейфувати у сферу впливу проміжної зони напівпериферії, якою є нинішня Росія. Відтак для України стали проглядатися основні риси формування своєрідної „подвійної периферії” при взаємному порозумінні між Європою і Росією. Щоправда, в цій ситуації для України нібито висвітлюється перспектива увійти в якісь союзно-договірні відносини з Росією і тим самим вирішити питання про входження в клуб „великої двадцятки”. Але чи не приведе це до реального розколу України? Тут мова йде не лише про широку громадськість — вона останнім часом переймається здебільшого питаннями виживання й все ніяк не виїде із стану депресії з усіма супутніми наслідками. Йдеться насамперед про фінансово-економічні угруповання олігархів, які звикли дивитися на Україну як на своєрідний „економічний проект”, здійснюваний в політичних умовах периферійного „дикого поля”. В разі втягування України у сферу впливу Росії, основним гравцем на українському політичному і економічному ринку, очевидно, доведеться поступово підтягуватись до системи норм і цінностей, які сповідуються країнами зони напівпериферії. А тут, за оцінкою аналітиків світ-системного аналізу, окреслюється однозначна тенденція до формування активістських, класичних державницьких бюрократій: вони „виникають у проміжній зоні напівпериферії (точніше, на зовнішньому периметрі ядра, в країнах типу Німеччини, Італії, Росії і Японії), де проглядається надія догнати капіталістичних лідерів, але доводиться групуватися і концентрувати ресурси, нерідко насильно” [24].

І тут виникає проблема зміцнення держави, хоч як би це не суперечило одному із чільних постулатів лібералізму про пріоритет „невидимої руки вільного ринку”, яка сама має вирішити проблеми виробництва, поширення й споживання виробленого продукту, відсунувши державу на роль „нічного сторожа”. Тут життя вносить свої корективи у теоретичні моделі, якими б логічними вони не видавались. Дійсно, „вільний ринок” покладає відповідальність за невдалі фінансові операції на самого підприємця. Але останній може втратити капітал і mimo своєї волі. Це можливо як мінімум у трьох випадках: капітал може бути вкрадений, конфіскований або обкла-

дений непосильними податками. Для запобігання крадіжки, яка є вічною проблемою, можна вдаватися до створення приватних служб безпеки, яких нині і в Україні розплодилось як грибів після дощу. Однак існує й альтернатива — делегування функцій захисту від грабіжників державі, що посилює поліцейську функцію держави і її вплив на „вільний ринок”. Хто б що не говорив про „авторитарний режим Кучми”, ми не повинні забувати, що саме цей правлячий режим поклав край „війні всіх проти всіх” 90-х років, вивів країну із фази гіперінфляції і забезпечив стійкий економічний розвиток у 2000—2005 роках. Саме в цей час так званий вільний ринок став відчувати вигоду від влади, яка гарантувала „ренту з захищеності”, збільшуючи доходи підприємця.

Щоправда, більшу небезпеку для багатих людей являли собою не так крадіжки, як конфіскація. За умов докапіталістичних суспільств конфіскація являла собою могутній економічний і політичний засіб в руках правителів. В ті часи купці часто давали позику королям як під майбутні доходи казни, так і під можливість отримати високодохідні сировинні монополії. Оскільки сили фінансових мішків і корони залишалися нерівними, то влада могла вдаватися до конфіскацій. Свідчення тому — плачевна доля торговельного дому Фуггерів із Аугсбурга, які замислили приватизувати іспанські рудники в Перу. Заборгувавши у Фуггерів велетенські суми, мадридський двір в 1557 р. вдався до суверенного дефолту, оголосивши саму ідею банківського проценту „богопротивною”. Щоб оспорити думку їх Католицьких Високостей та для забезпечення гарантій „вільному ринку”, голландці створили суверенну державу Нідерланди, яка по суті була скоріше купецьким акціонерним товариством щодо фінансування і організації власної оборони та захоплення іспанських колоній в Ост-Індії. Приклад воєнних успіхів маленької Голландії (до Вестфальського миру 1648 р. у Франції був флот в одну тисячу кораблів, а у голландців — 17 тисяч) спонукав до захисту „вільного ринку” і з боку інших абсолютистських держав [25].

До конфіскацій вдавалися і в середньовічній Росії, але тут не знайшлося сил для створення „вільного ринку”. За свідченням Джильса Флетчера, посланника англійського посольства до Росії в 1588 р., до доходів царської казни „можна додати також конфіскації майна тих, хто був підданий опалі, на велику суму...не для якої-небудь очевидної нужди, чи потреби царя й держави, але лише із свавілля й звичаю... грабувати свій народ і збагачувати свою казну”. Оці надзвичайні утиски людей в Росії „позбавляють їх охоти займатися своїми промислами, оскільки хто з них є можливим, то тим більшою є небезпека не лише позбутися свого майна, але й самого життя. Якщо ж у когось і є десь власність, то намагається він її приховати, наскільки зможе” [26].

Отже, конфіскація за умов докапіталістичного суспільства, хоч на Заході, хоч на Сході, була важливим політичним і економічним знаряддям в руках правителів, яка ставила перепони безмежному накопиченню капіталів, хоч саме таке накопичення і є основною характерною рисою капіталістичної світ-системи. Саме тому необхідною передумовою формування капіталістичної системи стало визнання конфіскації нелегітимним заходом, а упорядкування державою прав власності забезпечувалося через утвердження „верховенства закону”. Щоправда історія навіть у XX ст.. не раз демонструвала приклади конфіскації через націоналізацію. Однак, зауважує Валлерстайн, „дивує не те, як широко застосовувалась конфіскація, а навпроти — те, наскільки рідко до неї вдавалися. В жодній іншій світ-системі інтереси капіталістів не були так захищеними, і з плином часу ступінь їх захищеності лише зростав. Час від часу і

націоналізація провадилася „з компенсацією”, а нерідко, як відомо, вслід за нею відбувалася денационалізація, що з системної точки зору надавало націоналізації тимчасового характеру. За будь-яких умов, послідовне утвердження принципу законності забезпечувало передбачуваність рівня очікуваних в майбутньому доходів, а це відкривало перед капіталістами можливість для більш продуманих інвестицій, які приносили в остаточному підсумку більш високі прибутки” [27].

Отже, „вільний ринок” з його „невидимою рукою” був лише настільки „вільним”, наскільки він був урегульованим і гарантованим з боку „видимої руки” держави. І навпаки, як тільки під час „помаранчевих подій” стало питання про можливість реприватизації понад 30 тисяч підприємств, ситуація в Україні відразу ж загострилася і спровокувала в подальшому політичний параліч.

Незмірно зростає роль держави у сфері оподаткування. Звісно, платити податки не хочеться нікому, однак капіталісти як клас в цілому все ж таки тяжіють до розумного, з їх точки зору, оподаткування. У якійсь мірі таке оподаткування являє собою купівлю послуг держави, а такі послуги ніколи не бувають безкоштовними. Більше того, наголошує Валлерстайн, „за століття існування капіталістичного світ-господарства реальний рівень оподаткування виріс, але причиною тому стало зростання обсягу державних послуг (курсів наш — Авт.). Немає ніякої впевненості в тому, що капіталістам було б вигідніше безпосередньо самим платити за ці необхідні їм послуги. Більше того, я наполягаю, що відносно великі ставки податків вигідні великим капіталістам, бо значна, якщо не більша частина цих грошей так чи інакше повертається їм, оскільки оподаткування служить способом перерозподілу доданої вартості від трудящих і дрібних фірм до великих капіталістів” [28].

Які ж аргументи приводяться на користь висловленої тези? По-перше, основною турботою великого капіталу, як це не звучить парадоксально, є... захист від „вільного ринку”, оскільки цей хвалений „вільний ринок” саме і є смертельним ворогом для накопичення капіталу. Той гіпотетичний „вільний ринок”, якому співаються оди в популярних виданнях ліберального спрямування, — ринок безлічі покупців і продавців, які володіють достовірною інформацією — був би для великого капіталу справжньою катастрофою. За умов „залізного закону прибутку за умов вільного ринку” ніколи великих капіталів накопичити неможливо, а оскільки великі капітали олігархів ростуть прямо на очах, і ми в Україні є свідками цього процесу, то це лише означає, що реальний ринок далекі не є „вільним”.

Реальні олігархи твердо знають, що виробник може збільшувати свій прибуток лише в тій мірі, в якій він монополізує ринок. Якщо ж при відсутності монополії операція стане вигідною для будь-кого, то за умов „вільного ринку” й інші виробники можуть вийти на ринок, знижуючи тим самим ціну реалізації того чи іншого товару. Сама по собі ефективність виробництва створює лише незначні перепони для такого процесу. Реальні ж перепони для конкурентів великого капіталу, у їх прагненні вийти на ринок, створює своєю діяльністю саме держава. За умов глобалізації цю функцію здійснюють здебільшого провідні держави, ядра капіталістичної світ-системи, які роблять все, аби не допустити на ринок товари держав світової периферії.

Як правило, вдаються здебільшого до трьох основних механізмів, які принципово змінюють характер обігів на так званому вільному ринку. Найбільш очевидними для всіх є юридичні рамки: правлячі кола держави можуть дозволяти „своїм” підприємцям засновувати монополії і не дозволяти цього підприємцям із опозиційного табору. Те ж саме можна віднести до різного роду квот. Чи не найширше вико-

ристовуються заборони на імпортно-експортні операції. Це ж саме стосується патентів, коли монополії перейменовуються у володільців „інтелектуальної власності” і не допускають інших підприємців до участі у виробництві тих чи інших товарів.

Другий спосіб викривити сутність „вільного ринку” полягає в тому, що держава бере на себе частину витрат підприємця. Не обов'язково при цьому державі брати на себе якусь частину субсидій, досить державі взяти на себе створення якоїсь інфраструктури (дороги, зв'язок, пільгове постачання енергоносіїв), що позбавляє підприємця необхідності вкладати додатковий капітал. Звісно, такі кроки пояснюються тим, що окремим підприємцям не під силу здійснити такі затрати, а тому їх слід розверстати на все суспільство. Біда лише в тім, що не всі в однаковій мірі користуються згаданою інфраструктурою, в той час як затрати на її створення покладаються на всіх платників податку, а досить часто непропорціональна частина податків приходить саме на тих, хто ніколи й не матиме змоги використати цю інфраструктуру.

Третій спосіб — прямий чи мовчазний дозвіл „своєму” підприємцю з боку державної влади не нести витрати по відшкодуванню збитків у разі забруднення довкілля. Якщо підприємець забруднює річку і не несе витрат ні на очисні споруди, ні на відновлення первісної чистоти води, держава фактично дозволяє перекласти ці витрати на все суспільство. Тим часом в бюджеті теж завжди не вистачає коштів, довкілля забруднюється і кожен на власному здоров'ї переконується, що рано чи пізно цей рахунок може виявитися неоплатним — він вилетиться в демографічну кризу. Але це станеться колись пізніше, а в поточному моменті невжиття заходів стосовно підприємця є практичне надання йому можливості приховати справжні витрати, що само по собі вже є великою субсидією з боку держави.

Врешті-решт, є ще один метод обмеження державою „вільного ринку”, який час-від-часу викликає резонанс в українських ЗМІ, хоч він і є універсальним для всієї сучасної капіталістичної світ-системи. Йдеться про систему державних закупівель, оскільки держави були і залишаються основними покупцями на своїх національних ринках, а центральні держави світ-системи контролюють і значну частину попиту на світовому ринку. На практиці вони часто виявляються монополістами або майже монополістами на ринку найдорожчих товарів, таких, наприклад, як зброя і комп'ютери. Звичайно, правлячі кола держав могли б використати своє становище для того, щоб знизити ціни, за якими самі придбавають подібні товари. Але, як вже увійшло в практику, замість цього вони частіше всього дозволяють „своїм” виробникам монополізувати певні частки ринку й безсоромно нагнітати ціни. Ті підприємці, які програли в цій конкурентній боротьбі, починають люто протестувати проти цих опікуваних державним апаратом монополій. Однак, в разі переходу від опозиційної діяльності до влади, вони тут же намагаються знищити „чужі” монополії і створити власні. Коло замикається і все повертається до висхідних позицій — вчорашні опозиціонери перестають цитувати Адама Сміта про „вільний ринок” і „державу як нічного сторожа”, а натомість переходять до субсидування неоконсервативних політичних сил і створення власних квазімонополій.

Звісна річ, перераховані методи непрямих субсидіювання якоїсь групи підприємців далеко не вичерпує всі відомі й приховані схеми пристосування „вільного ринку” для інтересів певної групи підприємців. Але в цілому вони наочно демонструють нещирість і неспроможність ліберальної риторики навколо такої ціннісної ідеологеми, як „вільний ринок”, демонструючи на практиці тяжіння до створення сильного державно-бюрократичного механізму. Хоча роль держави за умов глоба-

лізації йде по низхідній, зауважує Валлерстайн, разом з тим „суверенітет держав — їх здатність самостійно вершити внутрішні і зовнішні справи в рамках міждержавної системи — виступає фундаментальною опорою капіталістичного світ-господарства. Якщо вона буде зруйнована чи хоча б серйозно нахилиться, капіталізм як система виявиться неспроможним... Капіталістичне світ-господарство потребує структури, що складається із держав, функціонуючих в рамках міждержавної системи. Ці держави критично важливі для підприємців насамперед тому, що беруть на себе частину витрат виробництва, гарантують квазімонополіям їх стійкі прибутки і підтримують їх зусилля, спрямовані як на обмеження можливостей трудящих класів захищати свої інтереси, так і за пом'якшення невдоволення народних мас за рахунок часткового перерозподілу додаткової вартості” [29]. Отже, сучасні українські олігархи зацікавлені в збереженні суверенітету України, без якого вони б втратили механізм контролю над „вільним ринком” у власних інтересах.

Щоправда, науковий дискурс навколо зазначених проблем не може дати поки що остаточних рецептів щодо вирішення проблем, котрі зачіпають основні питання сучасності — як подолати прірву між бідністю й багатством, протиріччя між етнічними утвореннями, напруженість у сфері міжконфесійних відносин в сучасному світі, історія якого повна насильства й непорозуміння. Що не викликає сумніву — втрачає свою легітимність традиційне уявлення про романтичну національно-державну іділію, замкненого на самого себе національно-державного простору. У світі складається нова ситуація, в результаті якої стає фікцією уявлення про „національний” продукт, „національну” фірму, „національну” індустрію — і все це спонукає до уважного й виваженого ставлення до прогнозів, ідеологій, парадоксів і, навіть, алармістських настроїв ери глобалізації. Відтак, якщо успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити за умов світового ринку й транснаціональних акторів, то лише за умов, коли процес глобалізації стане наріжним каменем державницької ментальності — „мислити глобально, діяти локально”.

Висловитись проти суспільного прогресу — значить поставити себе тим самим в позицію ретрограда. Однак тут питання полягає в іншому — наскільки нинішня капіталістична світ-система дійсно вторує шлях суспільному прогресу, а чи навпаки — поступово заганяє суспільний поступ у глухий кут безвиході й відчаю.

Немає ніякого відкриття в тому, що ми живемо у світі нерівності й наростаючої поляризації, де, навіть не дивлячись на абсолютне зростання матеріального благополуччя, представники найбільш забезпечених верств населення зримо відриваються від середнього класу. Тим самим ілюзорною стає триєдина програма лібералів, яка завжди зводилася до реалізації класичного гасла Французької революції „Свобода. Рівність. Братерство”. Іронія історії полягає в тому, що якби це гасло послідовно виконувалося, то, на думку Валлерстайна, „капіталістичне світ-господарство перестало б існувати в силу неможливості безкінечного накопичення капіталу. Саме тому пропозиції лібералів (якщо так можна висловитися), були половинчастими або навіть менше того, вони відповідали інтересам приблизно сьомої частини населення світу, того самого знаменитого середнього класу, якому і забезпечувався пристойний рівень життя. І хоча при тому сьома частина (населення світу) отримувала значно більше благ, ніж коли-небудь раніше, її частка виявилася заниженою, а ті шість сьомих, що залишилися, не отримали майже нічого” [30].

Цю ситуацію розуміють лідери як Сходу, так і Заходу. Вони не можуть ігнорувати той факт, що за багатьма напрямками прірва між тими, кому випадають плоди

цивілізації, і всіма іншими, продовжує зростати, причому як у межах окремих держав, так і у світовому масштабі. Як зазначає професор А. Гальчинський, „плоди глобальної нерівності перетворилися на центральну проблему XXI ст. Світ, як і раніше, визнає лише сильних, поважає лише тих, хто спроможний до самоствердження, здатний захищати власну свободу та цінності”. Ринковий фундаменталізм зробив глобальну капіталістичну систему хворою і недеєздатною. Йдеться не лише про економіку. Особливо гнітючим є поширення через відповідні механізми суто ринкових принципів поведінки на всі інші — неекономічні сегменти людського життя. У цій ситуації відбувається відторгнення всієї гами морально-етичних і духовних цінностей, напрацьованих людством у процесі історичного розвитку. Останні підмінюються принципом суто ринкової доцільності. Прагнення утвердити верховенство ринкових цінностей — насамперед над політичним, соціальним та духовним — виливається у специфічну форму „ідеологічного імперіалізму”. Зведення мотиву прибутку до рангу етичного принципу є своєрідним збоченням цієї глибоко й безнадійно хибної ідеології. [31]

Фінансово-економічна криза, яка струснула світ в 2008 році, актуалізувала проблеми глобалізації, знову поставила на порядок денний проблему рушійних сил суспільного поступу та перспектив виходу з кризи на новому технологічному рівні. Ці тривожні тенденції, за умов відсутності консолідованого громадянського суспільства, штовхають Україну у *короткотерміновій перспективі* до проходження непростої і, очевидно, несучої в собі ускладнення фази перетворення відверто олігархічного корпоративізму у його іншу — бюрократично-олігархічну різновидність. Принаймні хочеться сподіватися, що бюрократія із інструменту управління олігархів має в певній мірі перетворитися в управлінську силу, що здійснює практику використання різноманітних способів втручання у справи бізнесу з метою зробити його хоч у якійсь мірі соціально відповідальним. Лише на шляху розширення сфери державного контролю у здійсненні економічної і соціальної регуляції українська бюрократія має шанс стати силою, консолідуючою суспільство і визначаючи напрям його розвитку. І лише на шляху вирішення наболілих соціальних проблем може сформуватися якийсь соціальний капітал довіри і справедливості. Іншого на сьогоднішній день не дано. Якщо цього не буде досягнуто, геополітичний простір України буде, як і раніше, тягити до того, щоб стати лінією розлому в міжнародній системі, а у внутрішньому житті — джерелом великих потрясінь, інтриг і розчарувань.

У *середньотривалій перспективі* 10-ти років, ми повинні мати на увазі, що жити нам доведеться у вкрай складній світ-системі, а традиційні моделі суспільного розвитку на кшталт „модернізації” і „стадій росту” навряд чи в чому зможуть нас обладнати чи допомогти. Слід йти від життя і, ставлячи перед собою амбітну мету — входження до „двадцятки” — сприймати світ реально, таким, яким він є. Крах комуністичної системи, занепад національно-визвольних рухів у „третьому світі”, криза довіри до кейнсіанської моделі на Заході на тлі нинішньої фінансово-економічної кризи — все це разом взяте породило масове розчарування щодо життєздатності й реалістичності усіх пропонованих лібералами реформістських програм.

На біду України, яка лише розбудовує свою державність, це масове розчарування підриває легітимність самого інституту державності у масовій свідомості, і тим самим позбавляє населення будь-яких підстав терпіти наростаючу поляризацію. Тим більше, коли вона притаманна всій нинішній світ-системі в цілому, а очевидних перспектив на майбутнє поки що не проглядається. Саме тому Іммануїл Валлерстайн не про-

сто пророкує, а й застерігає щодо наростання серйозних суспільних потрясінь. Зокрема, зазначає він, наше покоління жило в епоху твердого переконання, що історія — на стороні прогресу. Ця віра мала важливе політичне значення — вона була могутньою стабілізуючою силою. Вона породжувала терпимість, оскільки переконувала кожного, що колись-то все стане краще, принаймні якщо не для нас, то для наших дітей. Ця віра спонукала нас до виправдання самого існування ліберальної держави, що і робило її прийнятною політичною структурою. Сьогодні, застерігає Валлерстайн, світ втратив цю віру, а втративши, позбувся важливої стабілізуючої потуги.

У довготривалій перспективі слід враховувати те, що світ зіткнувся із рядом дестабілізуючих тенденцій, кожна з яких уже зримо окреслилася і наближається до небезпечного порогу. Кожна з них вкрай небезпечна для капіталістичної світ-економіки, яка зациклена на безкінечному накопиченні капіталу.

Перша з цих тенденцій — повсюдне руйнування і навіть спустошення сільського укладу життя, який завжди вносив у суспільство здоровий консервативний елемент стабільності й надійності. Ще 200 років тому 80—90% населення було сільським. Воно забезпечувало державі здорових солдатів, а містам — низькооплачуваних працівників, що не являли собою якоїсь організованої політичної сили, здатної боротися проти надексплуатації. Така робоча сила вповні задовольняла капіталістів, бо її залучення призводило до зниження середніх витрат на виробництво і забезпечувало надходження надприбутків. Досить згадати хоча б те, як „піднялись” нещодавно українські будівельні компанії за рахунок мізерної оплати праці вихідців із села, і як вони згодом обвалились у зв’язку з люмпенізацією населення і спадом попиту на житло. Отже, довгострокова тенденція до руйнування сільського способу життя вимиває самі передумови до здатності олігархів зберігати минулі масштаби прибутків.

Друга довготермінова тенденція — екологічна криза. Величина прибутку завжди залежала від зменшення затрат на збереження довкілля і перекладання збитків за забруднення ґрунту, води й повітря на все населення в цілому. Багаті країни ядра капіталістичної світ-економіки вирішували цю проблему також за рахунок перенесення брудного виробництва в країни периферії — і тут Україна теж може слугувати негативним прикладом. Між тим, наростання „зеленого руху” в усьому світі піднесло рівень усвідомлення загрози екологічної катастрофи. Вже ні для кого не є секретом, що в найближчі 25—50 років боротьба за ковток чистої води може стати визначальною для багатьох громадських рухів. Отже, в увесь зріст постає питання про інтернаціоналізацію витрат на збереження й відтворення довкілля, а це вже є серйозною загрозою можливостям подальшого накопичення капіталу.

Третьою небезпечною тенденцією для капіталістичної світ-системи є процес демократизації світу. Уже з ХІХ ст. під впливом європейської соціал-демократії була ініційована програма соціальних поступок, яка в програмах правлячих партій тих чи інших країн набула форми „держави загального благоденства”, або „соціально-відповідальної держави”. Курс на реалізацію цих програм зводиться до збільшення витрат на соціальні потреби: асигнування на потреби дітей і престарілих, демократизацію системи освіти та поліпшення охорони здоров’я. Зрозуміло, що кошти на ці проблеми можуть бути отримані лише за рахунок пониження рівня накопичення капіталів. Отже, ні раніше, ні тепер демократизація суспільного життя не відповідала і не відповідає інтересам накопичення капіталу як головної сутності капіталістичної світ-системи, а певні кроки в цьому напрямі відбувалися лише завдяки наполегливій боротьбі трудящих за свої права.

Четвертим фактором стає зміна попередніх тенденцій розвитку державної влади відверто протилежними. Що б там не говорили теоретики лібералізму про державу як „нічного сторожа”, але впродовж чотирьох століть держави відігравали роль важливого інструменту, здатного коригувати розвиток усієї капіталістичної світ-системи. Насамперед, держава гарантувала не лише порядок, але й монополію на внутрішній ринок своєму національному капіталу, що було запорукою його накопичення на первісній стадії. Однак процеси глобалізації, демократизації та неростання екологічних проблем надзвичайно піднесли планку вимог до державних структур, часто ставлячи країни периферії на грань фіскальної кризи. Збіднілі держави не здатні забезпечити належний рівень національної безпеки. За цих умов фінансово-промислові групи намагаються самотужки вирішувати питання власної безпеки і виживання, створюючи недержавні охоронні формування. А, в певному розумінні, це вже дорога назад, до новітнього феодалізму. Якщо по цьому шляху підуть і інші групи населення, які візьмуться самотужки захищати свої громадянські, соціальні, етнічні, релігійні чи інші права, то ми неминуче станемо на шлях хаосу і „війни всіх проти всіх”.

Немає жодного сумніву, що привілейовані групи мають переваги у збереженні свого особливого статусу, але, поза всяким сумнівом, вони зможуть досягти цього лише створивши новий механізм регулювання світ-системи. І цей механізм, поза всяким сумнівом, буде створено, хаос зміниться порядком, але немає жодної гарантії того, що цей порядок буде більш гуманним і досконалим. Єдине, в чому ми можемо переконатися вже сьогодні, зауважує Валлерстайн, що нинішня система, в якій держави відігравали ключову роль у забезпеченні необмеженого накопичення капіталів, виявляє свою нездатність до подальшого ефективного функціонування.

Нині уся капіталістична світ-система перебуває у стадії біфуркації, і подальший розвиток може набути різних напрямів і суспільних форм. Тим більше важко визначитись, чи дійсно ми дійшли в Україні до фази фундаментальних структурних змін. Поки що такої впевненості немає, і якщо до цього дійде, то це, судячи з усього, матиме не так внутрішній, як зовнішній імпульс в силу периферійності процесів у нашій країні. Що прийде на зміну існуючій системі — поки що на владному рівні чітко не артикульовано, а те, що було озвучено, якось не набуло відповідного громадського резонансу й належної підтримки. На рівні наукового дискурсу поки що не так часто можна зустріти якісь проривні ідеї, хоча йде процес осмислення й спроб якщо вже не аналізу, то хоча б описання того, що відбувається.

Як безпосередні учасники процесу, що живуть і уболівають за свою країну, ми маємо прагнути робити все, що вважатимемо за доцільне задля розбудови гуманного суспільства. Сьогодні, перебуваючи в ситуації історичного вибору, ми раз по раз звертаємось до пережитого, оскільки на остаточний підсумок може реально вплинути наш особистий і колективний досвід. Однак нинішній вибір в одному відрізняється від минулого: це перший вибір, у який є втягнутим увесь світ, оскільки капіталістична світ-система, в якій ми живемо, уперше охоплює собою всю планету. До якої нової моделі прийде світ? Це може бути одна глобальна структура, або спільна для цілого географічного регіону, а може бути й множина структур в різних куточках планети.

Історичний вибір — це насамперед моральний вибір, але раціональний науковий аналіз може зробити його більш осмисленим і, таким чином, визначити й нашу моральну та інтелектуальну відповідальність. В цьому черпаємо і силу, і віру.

Використані джерела та література:

1. Цит. по: *Княжанський В.* Мисливці за рентою. Чи може прийти до влади в Україні популістський диктатор? // „День”. — 2006. — 30 травня.
2. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.] — К.: НВЦ НБУВ, 2009. — С. 6.
3. *Макаренко В.П.* Главные идеологии современности. — Ростов-на-Дону. — 1997. — С. 42—43.
4. Див.: *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира. Социология XXI века. Пер. с англ. под. ред. В.Л. Иноземцева. — М., Логос, — 2004, — 368 с.; *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: введение. Пер. с англ. Н. Тюкиной. — М., Издательский дом „Территория будущего”. — 2006. — 247 с.; *Балибар Э., Валлерстайн И.* Раса, нация, клас. Двусмысленные идентичности. — М., „Логос—альтера”. — 2003. — 267 с.
5. Див. *Хобсбаум Э.* Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России // Свободная мысль—XXI. — 2004. — № 12.
6. *Hopkins T.K. and Wallerstain I.* Capitalism and Incorporation of New Zones into the World Economy//Review, 1987, Vol.10, №5/6, P.776.
7. *Валлерстайн И.* Россия и капиталистическая мир-экономика // Свободная мысль, 1996, № 5. — С. 37—38.
8. Там же — С. 38—39.
9. Там же — С. 39.
10. Там же — С. 40.
11. Там же — С. 40.
12. *Завалько Г.* Мировой капитализм глазами И.Валлерстайна // http://www.situation.ru/app/j_artp_825htm
13. *Валлерстайн И.* Россия и капиталистическая мир-экономика — С. 41—42.
14. Антикризисным мерам правительства пророчат провалы з-за недоверия народа // http://www/rus/newsru/ua/ukraine/02may2009/gecoz_print.html
15. *Валлерстайн И.* Россия и капиталистическая мир-экономика — С. 42.
16. Див. Опыт словаря нового мышления. — М.: Прогресс. — 1989. — С. 513—522.
17. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира... — С. 80.
18. *Дерлугян Г.* Национальное государство и очередная глобализация / <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>.
19. Там же.
20. *Хабермас Ю.* Проблемы гражданства // <http://www.hrighs.ru/text/b7/Chapter5.htm>
21. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира... — С. 84.
22. Там же. — С. 85.
23. *Дерлугян Г.* Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит / Политическая концептология. — 2009. — № 4. — С. 145.
24. *Дерлугян Г.* Там же.
25. *Дерлугян Г.* Национальное государство и очередная глобализация / <http://www.lebed.com/2003/art3389.htm>.
26. *Флетчер Дж.* О русском государстве // Накануне смуты. — М., „Молодая гвардия”, — 1990. — С. 524, 531.
27. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира... — С. 88.
28. Там же — С. 88.
29. Там же — С. 103.
30. Там же — С. 98.
31. Див. *Гальчинський А.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. Наук. вид. — Либідь, 2006. — с. 240—267; *Удовик С.А.* Глобализация: семиотические подходы. — М.: „Релф-бук”. К.: „Ваклер”, 2002. — С. 288—319.

5.2. Європейський і євразійський напрями міжнародних зв'язків незалежної України

Державотворчі процеси, що розгорнулися в Україні з початку 1990-х років, супроводжувалися значним зростанням у суспільстві зацікавлення до формування зовнішньополітичного курсу, до набуття Україною власної європейської ідентичності. Одним з основних чинників, що визначають життєздатність і безпечне існування держави, є проведення її урядом адекватної зовнішньої політики. Активність і систематичність, цілеспрямованість і безперервність цього процесу гарантують отримання державою певних гарантій політичної та економічної безпеки, дозволяють запобігти появі деяких негативних явищ у внутрішньому житті країни, забезпечують її існування і подальший розвиток. На сучасному етапі розвитку України її зовнішньополітичні орієнтири, залежно від внутрішньої ситуації і міжнародного становища, періодично корегуються та змінюються. Українська держава формує свої власні національні інтереси, свою зовнішньополітичну стратегію, вирішує широке коло проблем, які стоять перед нею у зв'язку з необхідністю європейського геополітичного вибору. Від тотожності пріоритету європейського вектора національним інтересам, від якості її міждержавних стосунків, особливо з країнами-сусідами залежатиме майбутнє України. Порівняно стабільний розвиток незалежної України можна вважати одним з найбільших здобутків у звільненні постбіполярної Європи від розмежувальних ліній.

Особливістю наукових розвідок більшості вітчизняних та зарубіжних вчених від початку 1990-х рр. стало обґрунтування необхідності інтеграції України в європейську спільноту. Значна частина науковців виходила з необхідності встановлення найтісніших контактів із західною цивілізацією в політичній, економічній, соціальній, правовій, гуманітарній і культурній сферах, що надавало змогу затвердити самостійність української держави. Висновки щодо укріплення держави, яка активно інтегрується в міжнародну політику, та необхідності відстоювання національних інтересів цілком відповідають сучасним підходам до інтеграційного процесу. І навпаки, неприйняття європейського покликання України рівнозначно відмові від державності, поверненню до імперії. На загальну думку, Україна у своєму розвитку повинна досягти тих критеріїв, за якими визнається готовність країн-кандидатів до членства в ЄС, серед яких стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні, наявність функціонуючої ринкової економіки, її конкурентоспроможності, сприйняття права Європейського Союзу, спроможність держави взяти на себе зобов'язання, які випливають з членства.

Висвітлення реалізації європейського покликання України у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі доречно класифікувати за певними критеріями відображення окремих напрямів, які пов'язані з європейською інтеграцією України. До першої групи слід віднести узагальнюючі фундаментальні праці, де відображено процес розбудови новітньої української державності і приділена певна увага, в цьому контексті, питанням європейської та євроатлантичної інтеграції України. Тут, перш за все, доречно згадати роботи вітчизняних дослідників О. Білоруса, А. Гальчинського, Л. Губерського, А. Котлярова, В. Крисаченка, В. Кременя, В. Литвина, Г. Немири, Б. Парахонобського, М. Пашкова, Ю. Пахомова, О. Реєнта, В. Солдатенка, С. Удовика, В. Чалого, Ю. Щербака та інших [1], а також зарубіжних авторів Ш. фон Крамона-Гаубадея, Л. Манфреда, Дж. Сакса, Д. Снелбекера, Я. Ширмера та інших [2].

До другої групи можна віднести чисельні праці вітчизняних та зарубіжних істориків, політологів, економістів, де досліджені процеси європейської та євроатлантичної інтеграції в цілому. У цій великій групі, у свою чергу, доречно виділити специфічні підгрупи, в яких, зокрема, йдеться про становлення і розвиток європейської спільноти [3], розширення Європейського Союзу [4], спільну зовнішню і безпекову політику [5], затвердження права Європейського Союзу (*acquis communautaire*) [6], особливості європейської ідентичності [7], розвиток інтеграції в окремих сферах [8] і особливо — фінансово-економічній [9], соціальній [10], регіональну політику [11] тощо. Безумовно, що в більшості цих робіт, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, безпосередньо не йдеться про європейську інтеграцію України, втім, саме в них чітко віддзеркалені різноманітні виміри європейської спільноти як певного феномена сучасності.

Третю групу складають студіювання коренів європейської визначеності України, глибинного підґрунтя належності її до західної цивілізації. Важливим кроком України на шляху до Європи було формування і затвердження нових геополітичних імперативів [12]. До цієї ж групи з певними застереженнями слід віднести наукові розвідки зарубіжних дослідників [13]. Дуже велику і різнопланову четверту групу складають дослідження, де розкриваються як окремі аспекти, так і в цілому весь комплекс взаємин України з Європейською Унією. Європейський вибір української зовнішньої політики, на думку багатьох авторів, визначався важливими соціально-політичними і культурними обставинами. Серед питань, які поставали перед українськими дослідниками, — інтенсифікація двосторонніх відносин України з Євросоюзом у пріоритетних сферах загальноєвропейської інтеграції, аналіз наслідків вступу до організації держав Центрально-Східної Європи, створення внутрішніх передумов вступу України до ЄС. Вирішенню науково-дослідницьких завдань здійснення української політики щодо європейських інтеграційних процесів, визначенню їх впливів на українське суспільство, політичним проблемам входження України до європейських і євроатлантичних структур, побудові демократичних політичних інститутів, формуванню національної політичної еліти, розвитку громадянського суспільства в Україні присвячені чисельні праці таких вітчизняних дослідників, як В. Вакулич, С. Васіленко, О. Ковальова, С. Костюк, В. Крушинський, О. Ляшенко, Г. Надтока, О. Пристайко, О. Снігир та інші [14].

Водночас, деякі автори вважають, що історичні та географічні реалії практично виключають можливість орієнтації України лише на один стратегічний зовнішньополітичний напрям [15]. Деяко з вітчизняних дослідників спробував об'єднати євразійську та європейську інтеграцію в межах одного зовнішньополітичного курсу України. Наприклад, В. Мармазов і І. Піляєв вважають, що розуміння європейської інтеграції України як полілінійного процесу, що відбувається і відповідним чином цілеспрямовується одночасно у кількох вимірах (вимір внутрішніх реформ, процес поглиблення та подальшої інституціоналізації відносин з ЄС, розвиток стратегічного партнерства та економічної інтеграції з державами—учасницями СНД, ЄврАзЕС та ШОС, повна реалізація можливостей України як транзитної держави, нарешті — вимір загальноєвропейської інтеграції з ключовим значенням в ньому Ради Європи) здатне забезпечити досягнення максимального політичного консенсусу, суспільної консолідації та злагоди щодо основних цілей та механізмів, базових засад стратегії європейського вибору України [16]. На підставі такого підходу зазначені фахівці формулюють пріоритетні завдання на євразійському напрямку: участь України в реконструкції магістрального газопроводу „Середня Азія — Центр”, у масштабних

інвестиційних проектах, що здійснюються у ЦАР під егідою ВАТ „Газпром” щодо розробки нафтогазових родовищ, модернізації та реконструкції магістральних трубопроводів; розвиток взаємовигідної промислової кооперації з країнами Центральної Азії в базових галузях економіки, зокрема, в нафтогазовій, електроенергетиці, кольоровій металургії, машинобудуванні, транспортній сфері тощо. Однак, як слушно зауважує О. Дергачов, „поступова диверсифікація і дезінтеграція цього простору, як і потужний російський чинник, вкрай обмежують можливості проведення раціональної довготермінової стратегії” [17]. На думку дослідника, особливість пострадянського простору полягає в тому, що він не захоплює до якісних перетворень, консервує архаїчність, провінційність, при цьому сам маргіналізується і не може забезпечити прийнятних перспектив.

Аналіз досліджень процесу формування і розвитку європейського та євроатлантичного вектора української політики дає нам підстави стверджувати, що інтеграція України в Європу — це об'єктивний процес сучасності. Водночас більшість дослідників визнає, що інтеграція України до загальноєвропейського процесу відбувалася повільно, з суттєвими суперечностями. Доробок попередніх дослідників створив підґрунтя для подальших студій, виявив слабо висвітлені або невивчені компоненти, що дозволило концептуально переосмислити порушену проблему на основі сучасних підходів.

Європейський простір є унікальним і найбільш складним з сучасних геополітичних утворів. Він як певна цілісність виник в останні роки, об'єднав колишніх основних антагоністів — „Захід” і „Схід” і увібрав в себе складні проблеми пост-конфронтаційних геополітичних трансформацій. Сучасний етап і реальні можливості співробітництва України з її природними партнерами — країнами ЦСЄ — не здатні запобігати поглибленню між ними якісних відмінностей, що випливають з різної спрямованості й результативності суспільних трансформацій. Зберігається загроза нового розмежування Європи внаслідок „випадання” окремих країн з загальної парадигми розвитку. Найявне небезпечне відставання України від процесів розбудови нової Європи, перспектива погіршення геополітичного, а таким чином, і міжнародного становища держави. Незалежна Україна об'єктивно потрібна новій Європі, новій системі континентальної безпеки. Реальне просування України шляхом інтеграції в Європу потребувало глибокої політичної та економічної трансформації, тобто її перетворення у демократичну, правову, дієздатну державу з відповідними стандартами внутрішньої та зовнішньої стабільності. Поширення ЄС та НАТО на Схід відповідало основним стратегічним інтересам України, а саме: інтеграція в європейські економічні та політичні структури, а також структури безпеки; отримання надійних міжнародних гарантій безпеки; нормалізація стосунків з Росією шляхом ствердження авторитету України в європейських структурах.

Відновлення власної європейської ідентичності після отримання незалежності виявилось вкрай складним. В Україні існує проблема забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вирішення якої ускладнювалося ціннісно-світоглядним розшаруванням українського суспільства, яке обумовлювалося культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблювалося внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил. Проблема української влади полягала не в розчленованості зовнішньої політики між Сходом і Заходом, бо по суті вона мусила бути активною і різною на західному і на східному напрямках. Україна виразно знаходиться поза Росією, а її

географічна, історична і культурна належність до Європи доповнюється усе новими політичними та економічними складовими. Причому це не лише не суперечить інтересам демократичної Росії, а й сприяє розвитку рівноправних добросусідських відносин Російської Федерації з Україною [18].

Членство в Європейській Унії стосується усього суспільства, тому громадянське суспільство мало відігравати важливу роль у підтримці прагнень до європейської та євроатлантичної інтеграції. Як незалежні дійові особи, неурядові організації найнижчого рівня мали б здійснювати тиск на владу щодо прискорення темпів оборонної реформи, сигналізувати про проблеми, які виникають на її шляху, здійснювати нагляд за впровадженням різних пов'язаних з ЄС програм і допомагати розбудовувати і забезпечувати обґрунтовану підтримку членства в ЄС.

Ми виходимо з постулату первинності внутрішньої політики по відношенню до зовнішньої. Аналіз історичного поступу вказує на те, що зовнішня політика України на шляху до європейської спільноти пережила декілька етапів.

Перший етап — становлення України як незалежного суб'єкта міжнародних відносин. Цей період проходив під знаком вирішення важких проблем, успадкованих від СРСР (на жаль, не всі ці проблеми вдалося ефективно вирішити). Йшлося про облаштування державного кордону, розв'язання спірних питань із Росією, територіальні претензії з боку країн-сусідів, ядерне роззброєння тощо.

Другий етап, на нашу думку, розпочався в 1998 р. Саме тоді президент Леонід Кучма проголосив членство в Європейському Союзі стратегічною метою України. Почалася реалізація Хартії про особливе партнерство з Організацією Північно-Атлантичного договору. Перші кроки України на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції вказували на те, що не все задумане вдалося реалізувати, і не завжди з вини України. У цьому сенсі було дуже важливо не зосереджуватися на емоційних оцінках минулих негараздів, а з урахуванням власних помилок вибудувати нову тактику міжнародної співпраці.

Третій етап формально був визначений затвердженням на законодавчому рівні — в Законі України „Про основи національної безпеки” від 18 червня 2003 р., стратегічної мети України — повноправного членства в Європейській Унії та Північноатлантичному Альянсі. Проте до закінчення терміну президентства Л. Кучми все це залишалося благим побажанням, а фактично постійно робилися кроки в протилежному напрямі. Хоч необхідно визнати, що саме тоді було закладено інституціональне підґрунтя в реалізації Україною її європейського та євроатлантичного покликання.

З 2005 р. на нашому шляху до європейської та євроатлантичної спільноти починається новий, четвертий, етап, що триває й по сьогодні.

Західноєвропейські країни давно декларували теоретичне визнання можливості повноцінної інтеграції нашої держави в Євросоюз. Європейська інтеграція для України не була самоцілью, а засобом побудови демократичного та правового суспільства. До переваг, які отримує Україна в результаті співробітництва з ЄС та НАТО, можна передусім, віднести: залучення фінансових ресурсів, розширення ринку збуту українських товарів; техніко-технологічне оновлення виробництва; більш інтенсивне використання потенціалу України як транзитної держави; освоєння європейського досвіду функціонування механізмів ринкової економіки; раціональний розподіл ресурсів; прозорі механізми господарювання; стабілізація і поступове підвищення добробуту населення; демократичні перетворення.

Влітку 2004 року Європейський Союз започаткував реалізацію Європейської політики сусідства, яка охопила східне та південне коло сусідніх з ЄС країн. Усвідомлення неадекватності ЄПС та жорстка позиція України щодо її неприйнятності (передусім через її позиціонування як альтернативи політиці розширення) сприяли тому, що всередині ЄС почалися пошуки шляхів визначення для України нового статусу в стосунках з ЄС, про що свідчить ініційована навесні 2008 р. Польщею та Швецією зовнішньополітична ініціатива „Східне партнерство”, установчий саміт якої відбувся 7 травня 2009 р. в Празі. На відміну від Європейської політики сусідства, „Східне партнерство” є доповненням до двостороннього формату відносин між ЄС та державами-партнерами. У випадку України такі двосторонні відносини з ЄС є більш амбітними за „Східне партнерство” у кількох ключових сферах. Разом з цим, особливий інтерес для України становлять такі елементи „Східного партнерства”: програма Всеохоплюючої інституційної розбудови; сприяння регіональному розвитку на основі політики регіонального вирівнювання Європейського Союзу; створення інтегрованої системи управління кордонами згідно зі стандартами ЄС (у контексті реалізації відповідної багатосторонньої ініціативи-флагмана в рамках тематичної платформи „Демократія, належне врядування та стабільність”); поглиблення інтеграції у сфері енергетичної безпеки (в рамках діяльності багатосторонньої тематичної платформи „Енергетична безпека” і реалізації енергетичних ініціатив-флагманів) [19].

Ще 21 лютого 2005 р. підписано План дій Україна-ЄС, який став інструментом реалізації Європейської політики сусідства і визначав пріоритетні сфери двосторонньої співпраці з метою наближення України до ЄС. 11 березня 2008 р. за результатами спільної оцінки Плану дій було продовжено термін його чинності до весни 2009 р., затверджено 23 додаткових пріоритети співробітництва та домовлено про підготовку нового практичного інструмента на заміну Плану дій Україна — ЄС (домовленість підтверджена на Дванадцятому саміті Україна — ЄС 9 вересня 2008 р. в Парижі). На виконання цих домовленостей сторонами підготовлено та схвалено на засіданні Ради з питань співробітництва Україна — ЄС 16 червня 2009 р. „Порядок денний асоціації Україна — ЄС”. Порядок денний асоціації (ПДА) розроблений з метою забезпечення підготовки до реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС ще до завершення переговорів, підписання та набрання нею чинності. ПДА було ухвалено стороною ЄС під час засідання міністерської Ради ЄС 26 жовтня 2009 р. Остаточне затвердження цього документа відбулося 24 листопада 2009 р. шляхом обміну нотами. Для забезпечення процесу моніторингу та щорічного перегляду документа був створений механізм Спільного комітету старших посадових осіб. Ключовим питанням порядку денного відносин Україна — ЄС залишається переговорний процес стосовно укладення Угоди про асоціацію на заміну чинної Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (УПС). Невід’ємною складовою майбутньої Угоди стануть положення про створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ). Порівняно з УПС, Угода про асоціацію є якісно новим, поглибленим форматом відносин між Україною та ЄС. Угоди такого типу були укладені свого часу з країнами Центральної та Східної Європи і є важливим та логічним кроком на шляху наближення в перспективі до наступного етапу — укладення угод про вступ до ЄС. Завдяки цьому Україна наблизилася до балканських країн, які кілька років тому уклали з ЄС угоди про стабілізацію та асоціацію.

За структурою майбутня Угода про Асоціацію складатиметься з таких шести розділів: „Преамбула, загальні цілі та принципи”, „Політичний діалог та реформи,

політична асоціація, конвергенція у сфері зовнішньої і безпекової політики”, „Юстиція, свобода та безпека”, „Економічне та секторальне співробітництво, розвиток людського потенціалу”, „Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі” та „Загальні, інституційні і прикінцеві положення”. Угода оновить спільні інституційні рамки, сприятиме поглибленню відносин у всіх галузях, посилить *політичну асоціацію та економічну інтеграцію* між Україною і Європейським Союзом на основі взаємних прав та обов’язків. В основі політичної асоціації — зближення позицій України та ЄС з усіх питань міжнародного миру та безпеки, забезпечення безпосередньої участі України у політиках, агенціях та програмах ЄС, спільність дій з метою забезпечення інтересів національної безпеки Української держави. В основі економічної інтеграції — створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі Україна—ЄС на основі чотирьох свобод, спрямованої на поступову інтеграцію України до внутрішнього ринку Євросоюзу [20].

Офіційні переговори щодо створення ЗВТ розпочалися 18 лютого 2008 р. Передумовою цього став вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). Положення про ЗВТ визначатимуть правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково робочої сили між Україною та ЄС, а також для регуляторного наближення, спрямованого на поступове входження економіки України до спільного ринку ЄС. Насьогодні можна констатувати, що положення про створення ЗВТ є найбільш складною частиною переговорного процесу з укладення майбутньої Угоди про асоціацію. Це пов’язано з тим, що всеохоплююча ЗВТ передбачатиме лібералізацію торгівлі не лише товарами (включаючи продукцію сільськогосподарського виробництва та іншу чутливу продукцію), але й лібералізацію торгівлі послугами, вільний рух капіталу, а також поступову конвергенцію з ЄС у регуляторних та інших сферах (стандарти, оцінка відповідності, санітарні та фітосанітарні правила, конкурентна політика, державні закупівлі тощо). При цьому наповнення майбутньої ЗВТ має спрямовуватися на досягнення максимально глибокої економічної інтеграції, до якої будуть готові сторони і яка не матиме аналогів з попередньої практики Євросоюзу. Таким чином, йдеться про ЗВТ, яка матиме не преференційний, а інтеграційний характер. Результатом її створення має стати взаємовигідне відкриття відповідних ринків за умови відповідності національної продукції специфічним вимогам ЄС. Тому, головним завданням України у цьому контексті буде здійснення комплексу реформ, спрямованих на приведення українського законодавства у відповідних сферах та галузях економіки у відповідність до норм ЄС. Переговори проводяться за такими напрямками співпраці: торгівля товарами; тарифна пропозиція; технічні бар’єри в торгівлі; інструменти торговельного захисту; санітарні та фітосанітарні заходи; сприяння торгівлі та співробітництво в митній сфері; правила походження товарів; торговельні відносини в енергетичній сфері; послуги, заснування компаній, інвестиції, рух капіталу та поточні платежі; права інтелектуальної власності, в т. ч. захист географічних зазначень; конкурентна політика (антимонопольні заходи та державна допомога); державні закупівлі; торгівля та сталий розвиток; транспарентність; врегулювання спорів (загальні та у сфері енергетики), інституційне забезпечення. За результатами переговорів сторони досягли прогресу в опрацюванні більшості розділів. Найбільш проблемними залишаються питання доступу до сільськогосподарського ринку ЄС, ринку послуг та питання свободи здійснення підприємницької діяльності. З метою прискорення переговорного процесу у міжраундовий період проводяться відео-конференції, під час яких здійснюється експертне обговорення окремих проєктів розділів.

Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки є одним з ключових пріоритетів у розвитку відносин між Україною та ЄС. Важливість такого співробітництва обумовлена як наявністю спільного кордону, що вимагає налагодження зв'язків для подолання спільних викликів сьогодення, так і потребами зміцнення між державних зусиль для вирішення спільних проблем з метою створення загальноєвропейського простору свободи та безпеки. Основними напрямами взаємодії між Україною та ЄС на сьогодні є міграція, притулок, управління кордонами, візи, безпека документів, боротьба з організованою злочинністю та тероризмом, боротьба з відмиванням грошей, включаючи протидію фінансуванню тероризму, боротьба з торгівлею людьми, наркотиками, корупцією, правове співробітництво у цивільних і кримінальних справах, судочинство, співпраця в питаннях забезпечення верховенства права та в галузі затримання і ув'язнення.

Стратегія співпраці між Україною та ЄС у сфері енергетики визначається Меморандумом про взаєморозуміння між Україною та ЄС щодо співробітництва в енергетичній галузі (Меморандум), укладеним 1 грудня 2005 року. Положеннями Меморандуму передбачена реалізація п'яти дорожніх карт: Ядерна безпека; Інтеграція ринків електроенергії та газу; Підвищення безпеки енергопостачання та транзиту вуглеводнів; Структурна реформа, підвищення стандартів техніки безпеки та охорони довкілля у вугільній галузі; Енергоефективність [21].

Нова парадигма зовнішньої політики, що передбачає конструктивну інтегруючу роль України для Великої Європи, поєднання євроінтеграційного вектора зі стратегічним партнерством на євразійському просторі, активне використання форматів Ради Європи, СНД, ЄврАзЕС та ШОС була законодавчо оформлена в Законі України „Про засади внутрішньої та зовнішньої політики” від 1 липня 2010 р. Закон передбачає, що основним принципом зовнішньої політики є „дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що представляють взаємний інтерес” [22].

Прийнятий нормативний акт вніс зміни до закону України „Про основи національної безпеки” від 19 червня 2003 р. Зокрема, зі статті 8, яка визначає пріоритети національних інтересів, виключається норма про інтеграцію України до євроатлантичного простору безпеки. Окрім того, зі статті про основні напрями державної політики в питаннях національної безпеки виключено норму про набуття Україною членства в Організації Північноатлантичного договору. При цьому збережено завдання членства в Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами СНД, а також з іншими країнами світу.

Для того, щоб окреслити перспективи України на євразійському напрямі, передусім слід проаналізувати результати її політики на пострадянському просторі. Співробітництво України в рамках *Співдружності Незалежних Держав (СНД)* розвивалося з великими труднощами. Вже початковий етап інституційного оформлення СНД зафіксував різні наміри її учасників. Так, підписуючи Угоду про створення СНД 8 грудня 1991 р. президент України Л.М. Кравчук вважав Співдружність формою цивілізованого, „оксамитового” розпаду СРСР на незалежні держави [23]. Ратифікуючи цю Угоду, український парламент спочатку схвалив застереження, а згодом оприлюднив заяву, у яких було чітко визначено ставлення до СНД: Україна заперечує перетворення

Співдружності на державний утвір із своїми органами влади та управління та надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права. У відповідності до такого підходу українське керівництво відмовилося підписати 22 січня 1993 р. Статут СНД. Відтак Україна так і не стала де-юре дійсним членом Співдружності, а перебуває в ньому в особливому статусі, який випливає з підписаної нею Біловезької угоди.

Можна виокремити **чотири періоди у відносинах України з СНД**, в яких проявилися відповідні геополітичні парадигми.

Перший період (до 1994 р.) пов'язаний з певною невизначеністю і дистанціюванням від СНД, спробою кардинальної переорієнтації зі Сходу на Захід. Українське керівництво уникало інституалізації форм Співдружності, які б спричинили її перетворення на наддержавну структуру. Україна не стала учасницею Договору про колективну безпеку СНД від 15 травня 1992 р. Водночас розрив традиційних економічних зв'язків з колишніми радянськими республіками призвів до втрати багатьох ринків збуту української продукції.

Другий період (1994—1997 рр.) позначився переносом співробітництва на двосторонню основу та участю в окремих інституціях Співдружності, яка розглядалася здебільшого як вимушений крок. Враховуючи гостру проблему енергоносіїв, Україна на правах асоційованого члена приєдналася до Економічного союзу, не дивлячись на те, що документ мав не стільки економічну, скільки політичну спрямованість. Президент України також підписав Угоду про Міждержавний Економічний Комітет (МЕК), що спричинило суперечливість і плутанину в позиції України з цього питання. З іншого боку, цей крок дещо зняв напругу в українсько-російських відносинах, які ускладнилися у зв'язку із проблемою розподілу ЧФ і невирішеним питанням про його базування. 10 лютого 1995 р. Україна підписала Угоду про об'єднану систему ППО, що передбачала координацію дій і засобів об'єднаної ППО із центрального КП ППО Росії.

Третій період (1997—2004 рр.) розпочався після проведення Кишинівського самміту (1997 р.), коли для України визначилися контури нового курсу — реалізації своїх національних інтересів за підтримки інших пострадянських країн шляхом формування „другого центру впливу в СНД”. Пошуки нової геополітичної комбінації привели до утворення такої міждержавного форуму, як ГУАМ. Поступово за підтримки Заходу Україна перетворюється на альтернативний Росії центр політичної гравітації на пострадянському просторі.

Після 2004 р. Україна почала претендувати на роль головного посередника між країнами СНД та Європою. Вона визначила свої інтереси у Придністров'ї („дорожня карта” Ющенка, блокада невизнаної Придністровської Молдавської республіки в 2005—2006 рр.) та на Південному Кавказі (Боржомська декларація, претензії на роль миротворця в зоні грузино-абхазького конфлікту та в Нагорному Карабаху). Втім, загострення у 2005—2009 рр. (**четвертий** період) політико-ідеологічних розходжень серед держав-учасниць у баченні ролі та функцій СНД на пострадянському просторі призвело до фактичного переформатування процесів економічної інтеграції, зокрема багатостороннього енергетичного співробітництва, за участю Росії, з інституційних рамок СНД до ЄврАзЕС. У результаті Російська Федерація, відповідно, в жовтні 2007 р. та в лютому 2008 р. вийшла зі складу учасників угод між країнами-учасницями СНД про проведення погодженої політики в сфері транзиту нафти і нафтопродуктів магістральними трубопроводами та про проведення погодженої політики в галузі транзиту природного газу. Таким чином, Україна залишилася фактично в „сірій зоні”: поза інституційним форматом реальної економічної

інтеграції на пострадянському просторі й без відчутного прогресу в напрямі європейської економічної інтеграції [24].

Отже, політика України щодо СНД ніколи не характеризувалася послідовністю і здебільшого віддзеркалювала стан українсько-російських відносин. Зовнішньополітичний курс України на євразійському напрямі був спрямований проти поглиблення інтеграції колишніх республік СРСР під егідою Росії.

Аналогічну позицію зайняло українське державне керівництво й до іншого запропонованого РФ інтеграційного проекту — *Єдиного Економічного Простору (ЄЕП)*. Рішення про створення ЄЕП було прийнято 23 лютого 2003 р. у Москві під час зустрічі президентів Білорусі, Казахстану, Російської Федерації та України. У заяві про створення ЄЕП зазначалося, що ЄЕП має стати „організацією регіональної інтеграції”. Сторонами було створено спільну Групу високого рівня (ГВР), яка підготувала до вересня 2003 р. проекти Угоди і Концепції про формування ЄЕП. 19 вересня 2003 р. в Ялті президенти зазначених країн підписали Угоду про формування Єдиного економічного простору. З боку України, попри те, що вона брала участь у підготовці усіх документів та парафувала їх, Угоду було підписано із застереженням, що вона братиме участь у формуванні та функціонуванні ЄЕП у межах, що відповідають Конституції України. Представники України на переговорах різного рівня прямо або опосередковано дали зрозуміти, що розглядають ЄЕП лише як механізм формування зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень, а не як торгівельно-економічний союз, який виступатиме консолідовано на міжнародній арені.

Тим не менше, у короткі терміни ГВР підготувала Комплекс основних заходів щодо формування ЄЕП; були створені робочі групи з представників органів державного управління держав-учасниць для проведення переговорів і підготовки проектів міжнародних договорів та інших документів ЄЕП.

У 2005 р. відбулося чотири зустрічі в форматі ЄЕП, на яких українська сторона знову запропонувала створити зону вільної торгівлі без вилучень і обмежень як передумову інтеграції економік держав-учасниць проекту. Незважаючи на підтримку цієї пропозиції з боку Білорусі та Казахстану, представники РФ не погодилися з нею. Натомість Росія запропонувала створити для управління зовнішньоекономічною політикою країн ЄЕП наднаціональний орган, керівництво яким здійснювалося б за принципом акціонерного товариства. Причому 67% голосів у цьому органі РФ залишала за собою. Нові пропозиції української сторони спростовували такий підхід. До створення зони вільної торгівлі планувалося додати ще 5 проектів у галузі гуманітарного співробітництва, зокрема скасувати будь-які обмеження у міграційних процесах між країнами-учасницями. Однак без створення наднаціонального органу проект ЄЕП не мав сенсу з погляду російських інтересів. Тому після фактичного виходу України з формату ЄЕП фокус інтеграційних очікувань знову перемістився на ЄврАзЕС як інституційну основу економічної інтеграції.

Оскільки Україна не є учасником інших євразійських проектів — ЄврАзЕС, Митного Союзу або ОДКБ, — її перспективи в зазначеному регіоні зазвичай пов'язують зі співпрацею з *Шанхайською організацією співробітництва (ШОС)* та країнами Центральноазійського регіону. Однак, враховуючи потужний „російський чинник”, українській стороні навряд чи вдасться долучитися до перспективних проектів у галузі транспортування або споживання енергоресурсів центральноазійських країн. У 2009 р. Україна намагалася виступити провідником інтересів Євросоюзу в поставках туркменського газу за альтернативними маршрутами, включаючи участь у

спільних проектах будівництва газопроводів, але переговори В.А. Ющенко з Г. Бердіухамедовим з цього питання не дали результатів.

Водночас розвиток геополітичної ситуації, зокрема, активізація інтеграційної політики та процесів різнобічного регіонального співробітництва в рамках ЄврАзЕС та ШОС, безпосередньо впливає на життєво важливі інтереси України. Зважаючи на відсутність будь-якого статусу України до ШОС; це може становити безпосередню загрозу енергетичній безпеці держави, оскільки учасницями об'єднання є країни, які на сьогодні практично повністю контролюють постачання енергеносіїв в Україну.

Водночас світова фінансово-економічна криза та загострення викликів глобальній безпеці дають певні підстави прогнозувати, що в критичній ситуації питання „самодентифікації” ШОС може бути вирішене максимально швидко. І саме підключення України може сприяти прискоренню цих процесів. Тим більше, що з 2008 р. у ШОС передбачено новий статус для зацікавлених держав — „партнера по діалогу”. Навесні 2009 р. його вже надали Білорусі та Шрі-Ланці. Такий варіант можуть запропонувати і Києву. Саме через ШОС Китай реалізує „економізацію” своєї зовнішньої політики.

Таким чином, від співробітництва з ШОС і ЄврАзЕС Україна здатна отримати вагомі економічні та політичні дивіденди. Взятя ЄС „стратегічна пауза” в подальшому розширенні на Схід на тлі загострення кризових явищ та внутрішніх проблем об'єднання надає країнам—учасникам ЄврАзЕС і ШОС додатковий час для того, щоб „скоротити відставання” у темпах і рівні економічної інтеграції. Питання в тому, в який бік скорочуватиметься відставання: зближення інтеграційних процесів у рамках ЄС і ЄврАзЕС, формування єдиного загальноєвропейського простору або в напрямку посилення конкуренції та геополітичного суперництва на євразійському просторі різних систем цінностей і моделей господарювання.

Успіх інтеграції в євразійському регіоні, і зокрема — в рамках ШОС, найближчим часом видається малоімовірним, оскільки в ньому дедалі посилюється конкуренція між Росією, Китаєм та США. Отже, на нинішньому етапі інтересам України відповідав би саме статус спостерігача або „партнера по діалогу”, а не активного учасника процесів у рамках ШОС.

Втім, за всієї важливості євразійського напрямку пріоритетом української зовнішньої політики була й залишається європейська інтеграція. Ключовими критеріями, що впливають на роль нашої держави у новітній європейській спільноті, мають бути: відкрите громадянське суспільство, ефективне функціонування ринкової економіки, верховенство права, цивільний демократичний контроль над військовою сферою, послідовність і передбачуваність у зовнішній політиці. Наших стратегічних партнерів на Заході непокоїть високий рівень невизначеності щодо перспектив реформування господарської системи, політична нестабільність у країні, недосконалість законодавства, відсутність достатніх гарантій приватної власності, розгул корупції, невирішеність багатьох соціальних проблем, недостатня розвиненість демократичних інститутів, відсутність належної системи гарантій прав і свобод громадян. З іншого боку доводиться констатувати, то прагнення України до європейської інтеграції, що перетворилося на магістральний напрям української зовнішньої політики, не зустрічає відповідної очікуваної реакції з боку країн—членів ЄС не лише внаслідок невирішеності в Україні багатьох проблем демократичної трансформації, а й тому, що в їхній позиції виявляються елементи певної байдужості щодо перспектив входження України до європейських структур. Геополітичні реалії не дають можливості Україні зосереджуватися лише на європейському геополітичному векторі.

Використані джерела та література:

1. Глобальні трансформації та стратегії розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко. — К.: ВППОА, 1998. — 367 с.; *Білорус О.Г.* Глобалізація і безпека розвитку. К.: ВППОА, 2001. — 733 с.; *Гальчинський А.* Україна: поступ у майбутнє. — К.: Основи, 1999. — 220 с.; *Гальчинський А.С.* Україна на перехресті геополітичних інтересів. — К.: Знання України, 2002. — 180 с.; *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. Аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко.* — К.: Знання, 2002. — 580 с.; *Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / НАН України; Інститут історії України; А.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко, О.П. Реєнт та ін.* — К., 1999. — 255 с.; *Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко.* — К., 1996. — 793 с.; *Павловський М.А.* Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ: Економіка, політологія, соціологія. — К.: Техніка, 2001. — 309 с.; *Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. В.Р. Сіденка.* — Х.: Форт, 2003. — 280 с.; *Удовик С. А.* Государственность Украины: Истоки и перспективы. — К.: Ваклер, 1999. — 208 с.; *Україна: проблеми самоорганізації / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко.* — К.: Промінь, 2003. — Т. 1 — 384 с., Т. 2 — 464 с.; *Український соціум / За ред. В.С. Крисаченка.* — К.: Знання України, 2005. — 793 с.; *Україна: утвердження незалежної держави (1991—2001) / Під ред. В.М. Литвина.* — К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. — 704 с.; *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36 ст. / НАН України. Ін-т історії.* — К., 2001. — Вип. 4. 379 с.; *Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, О.Д. Бойко та ін.* — К.: Парламентське видавництво, 2007. — 574 с.; *Хроніки сучасної України.* — К.: Основные ценности, 2001. — Т.1.: 1993—1994. 172 с.; *Щербак Ю.* Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття. — К.: Дух і Літера, 2003. — 578 с. та інші.
2. Сприяння сталому економічному зростанню в Україні: Пер. / За ред.: Штефана фон Крамона-Таубадея, І. Акімової. — К.: Альфа-Принт, 2001. — 344 с.; *Ломани М.* Україна: новий європейський сусід. Нотатки про історію та сучасність / В. Климченко (пер.). — К., 2003. — 136 с.; *Реформи на Україні: ідеї та заходи / За ред.: Я. Ширмера, Д. Снебкера.* — К.: Альтерпрес, 2000. — 220 с.; *Економіка перехідного періоду (уроки для України) / Дж. Сакс, О. Пивоварський.* — К.: Основи, 1996. — 346 с.; *Common Country Assessment for Ukraine / United Nations Country Team.* — Kyiv: UN in Ukraine, 2004. — 124 p. та інші
3. *Антонюк Н.* Європейська політична інтеграція: проблеми і перспективи // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. — 2001. — Вип. 5. С. 9—16; *Борко Ю.А.* От европейской идеи — к единой Европе. — М.: Издательский Дом „Деловая литература”, 2003. — 464 с.; *Будзінський Т.В.* Міждержавні та наднаціональні тенденції в Європейському Союзі (Продуктивний аспект) // Схід (Донецьк). — 2000. — № 3. — С. 59—63; *Витникова Н.А.* Інституційний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу (політологічний аспект): Автореф. дис... канд. політ. наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна — Х., 2007. — 16 с.; *Врадій О.С.* Інституціональний вимір формування єдиної політичної системи Європейського Союзу: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2006. — 18 с.; *Дайнел Д.* Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Ever closer Union: An Introduction to European Integration / Пер. з англ. М. Марченко. — К.: „К.І.С.”, 2006. — 696 с.; *Довгань В.М.* Правовий статус Європейського Парламенту в системі органів Європейського Союзу: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — 18 с.; *Європейська інтеграція, большая гуманистическая Европа и культура / МГУ им. М.В. Ломоносова, Учеб.-науч. центр пробл. интеграции и систем. анализа ЕС.* Под ред. Л.Н. Глухарева. — М.: УРСС, 1998. — 318 с.; *Європейський Союз на порозі ХХІ століття.* — М., 2001. — 342 с.; *Європейський Союз: політика, економіка, право / За ред. д-ра іст. н. Н. Антонюк.* — Львів, 2005. — 496 с.; *Камінський Є.* На терезах європейської стабільності // Політика і час. — 1996. — № 2. — С. 32—38; *Котійка В.В.* „Agenda- 2000” та проблема внутрішнього реформування ЄС // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Міжнародні відносини. — 2003. — Вип. 25. — С. 56—63; *Кредісов О.А.* Розвиток європейської інтеграції в умовах глобалізації світової економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук /

Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1999. — 20 с.; *Кресін О.В.* Конституція об'єднаної Європи / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К.: Юрид. думка, 2005. — 116 с.; *Мінгазутдінов І.О.* Проблема трансформації ЄС у другій половині 90-х років. // Питання нової та новітньої історії. Випуск 43. — К., 1997. — С. 43—49; *Полтораков О.Ю.* Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2004. — 16 с.; *Посельський В.* Європейський союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К.: Смолоскип, 2002. — 168 с.; *Семенюк О.А.* Спільна політика Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони в умовах його розширення: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007. — 20 с.; *Терницький В.М.* Наднаціональні інституції Європейського Союзу в теорії інтеграції: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 20 с.; Творення політики в Європейському Союзі / В. Андрійчук, В. Волес. — К.: Основи, 2004. — 871 с.; *Шнирков О.І.* Конкуренційна політика Європейського Союзу: Монографія. — К.: Вид.-поліграфіч. центр „Київський університет”, 2003. — 347 с.; *Democracy in the European Union : integration through deliberation? / edited by Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum.* — London ; New York : Routledge, 2000. — 310 p.; *Economic integration and multinational investment behavior : European and East Asian experiences / edited by Pierre-Bruno Ruffini.* — Cheltenham, UK ; Northampton, MA: Edward Elgar, 2004. — 457 p.; *Economics of European integration / edited by Tibor Palncai.* — Budapest, 2003. — 459 p.; *European political parties between cooperation and integration / Karl Magnus Johansson, Peter Zervakis (eds.).* — Baden-Baden : Nomos, 2002. — 239 p.; *European spatial planning / edited by Andreas Faludi.* — Cambridge, Mass. : Lincoln Institute of Land Policy, 2002. — 235 p.; *Integration, growth and cohesion in an enlarged European Union / edited by John Bradley, George Petrakos and Iulia Traistaru.* — New York : Springer, 2005. — 348 p.; *The origins and development of European integration : a reader and commentary / edited by Peter M.R. Stirk and David Weigall.* — London; New York: Pinter, 1999. — 336 p.; *The Politics of Europeanization / edited by Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli.* — Oxford; New York: Oxford University Press, 2003. — 351 p. та ін.

4. *Буренко Н.М.* Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 26 с.; *Копійка В.В.* Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу: Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2002. — 253 с.; *Копійка В.В.* Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: Автореф. дис... д-ра політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 49 с.; Ніщський договір та розширення ЄС / С.В. Шевчук, І.В. Кравчук. — К.: Вид-во Логос, 2001. — 196 с.; *Перебелиця Г.М.* Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. — К.: НІДС, 2003. — 432 с.; *Driven to change: the European Union's enlargement viewed from the East / edited by Antoaneta L. Dimitrova.* — Manchester; New York: Manchester University Press, 2004. — 212 p. та ін.

5. *Адарчев О.В.* Западноевропейский союз в системе европейской безопасности. — М.: Изд-во Акад. ГШ ВС РФ, 1998. — 99 с.; *Бакланов А.* Средиземноморские диалоги НАТО // Международная жизнь. — 2000. — № 2. — С. 39—44; *Волощук П.* НАТО та євробезпека // Підтекст. — 1997. — № 5—6. С. 29—33; *Делінський О.А.* Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Харк. нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. — Харків, 2003. — 20 с.; *Заворітня Г.П.* Становлення Спільної політики безпеки та оборони ЄС: трансатлантичне співробітництво чи суперництво? // Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини. — 2003. — Вип. 10. — С. 26—33; *Демчук П.О.* Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. — К.: ППП, 2004. — 251 с.; *Манжолла В.А.* Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности. — К.: Вища шк., 1989. — 167 с.; *Полторацький О.С.* Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2003. — 18 с.; *Ржевська В.С.* Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — К., 2003. — 22 с.; *Соколенко В.* Цивілізований експансіонізм

атлантизму // *Междунар. жизнь.* — 1999. — № 5. — С. 21—30; *Томашевич О.* Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ — початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 20 с.; *Федуняк С.Г.* Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи Заходу і Нових незалежних держав. — Чернівці: Рута, 2005. — 336 с.; *Europe today. National politics, European integration, and European security / edited by Ronald Tiersky.* — Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1999. — 492 p.; *European security integration : implications for non-alignment and alliances / Mathias Jopp and Hanna Ojanen (eds.).* — Helsinki, Finland : Ulkopoliittinen instituutti; Bonn, Germany: Institut fur Europaeische Politik; Paris: WEU Institute for Security Studies, [1999]. — 235 p.; *European Union foreign and security policy : towards a neighbourhood strategy / edited by Roland Dannreuther.* — London; New York: Routledge, 2004. — 226 p. та ін.

6. *Грицяк І.А.* Право та інституції Європейського Союзу: Навч. посіб. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К.: К.І.С., 2006. — 300 с.; *Каблова Л.В.* Правовые аспекты европейской интеграции: Проблемы коммунитаризации в региональных составляющих Европейского Союза. — Н.Новгород: ИФ ИСИ ННГУ, 2000. — 102 с.; *Могиленко О.М.* Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2006. — 11 с.; *Свобода П.* Вступ до європейського права. — Переклад з чеської О. Андрійчука. — К.: „К.І.С.”, 2006. — 280 с.; *Хорольський Р.Б.* Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу. Монограф. — Харків, 2001. — 210 с.; *European business law : legal and economic analyses on integration and harmonization / edited by Richard M. Vuxbaum ... [et al.]; associate editor, Marina Hertig.* — Berlin; New York: W. de Gruyter, 1991. — 413 p. та ін.

7. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк, Н. Ротар / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці: Рута, 2004. — 328 с.; *Boundaries and minorities in Western Europe / edited by Bruna De Marchi, Anna Maria Boileau.* — Milano, Italy : Franco Angeli, 1982. — 286 p.; *Collective memory and European identity: the effects of integration and enlargement / edited by Klaus Eder and Willfried Spohn.* — Aldershot, Hants, England; Burlington, VT: Ashgate Pub., 2005. — 228 p.; *Ideology and national identity in post-communist foreign policies / editor, Rick Fawn.* 1st ed. — London; Portland, Or.: Frank Cass Publishers, 2003. — 241 p.; *The challenges of pluriculturalism in Europe / Susanne Baier-Allen, Ljubomir Cucic (eds.).* — Baden-Baden: Nomos, 2000. — 212 p. та ін.

8. *Алієв М.М.* Створення системи європейських і євразійських транспортних коридорів у контексті політики розширення ЄС на схід (1991—2004 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2006. — 20 с.; *Гузенко І.Ю.* Проблеми науково-технічної інтеграції в Європейському Союзі в умовах глобалізації економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук. — К.: ІСЕМВ НАНУ, 2001. — 18 с.; *Кравецька О.А.* Концептуальні засади та інституційні механізми політики Європейського Союзу у сфері туризму: Автореф. дис... канд. політ. наук. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2007. — 19 с.; *Макаренко Є.А.* Європейська інформаційна політика / Л.В. Губерський (наук. ред.), Г.Г. Почепцов (наук. ред.) — К.: НВЦ „Наша культура і наука”, 2000. — 368 с.; *Машлыкин В.Г.* Европейская информационная сеть по международным отношениям: Доклады ИЕ РАН, N Ю. — М., 1994. — 46 с. та ін.

9. *Бураковський І.* Євро: інституційний механізм та перші результати функціонування // ЄВРО. Економічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. — 2003. — № 2. — С. 19—24; *Ковбасюк Ю.* Європейський банк реконструкції та розвитку: аспекти діяльності. — К.: Видавництво УАДУ, 2002. — 268 с.; *European monetary union and capital markets / edited by J. Jay Choi, Jeffrey M. Wrase.* — Amsterdam ; New York : JAI, 2001. — 275 p.; *European states and the Euro : Europeanization, variation, and convergence / edited by Kenneth Dyson.* — New York : Oxford University Press, 2002. — 418 p.; *The euro : European integration theory and economic and monetary union / edited by Amy Verdun.* — Lanham, Md. : Rowman & Littlefield Publishers, 2002. — 282 p. та ін.

10. Социальная политика стран ЕС: Приоритеты, механизмы совершенствования: Реф. бюл. / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ; Отв. ред. Иванов Г.И. — М.: Изд-во РАГС, 1999. — 161 с.; *Шнирков О.* ЄС та соціально-економічне зближення в Європі // ЄВРО. Економіч-

ний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. — 2003. — № 2. — С. 7—14; EU committees: social regulation, law and politics / edited by Christian Joerges and Ellen Vos. — Oxford; Portland, Or.: Hart Pub., 1999. — 410 p.; Migration and the externalities of European integration / edited by Sandra Lavenex and Emek M. Uzarer. — Lanham, Md.: Lexington Books, 2002. — 232 p. та ін.

11. *Бусыгина И.М.* Региональная политика ЕС: итоги 40-летней деятельности. Опыт для России // Сорок лет Римским договорам / Под ред. И.Е. Лешукова, Б.В. Кузнецова, А.Е. Кутейникова. — СПб., 1998. — С. 33—38; Региональная интеграция и Европа. — М.: Изд-во МГУ, 2001. — 200 с.; *Ткачук М.* Європейський регіоналізм в умовах глобальної інтеграції // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. — 2001. — Вип. 3. — С. 58—67; European integration and local government / edited by M.J.F. Goldsmith and K.K. Klausen. — Cheltenham, UK; Brookfield, US: Edward Elgar, c1997. — 266 p.; Federalism doomed?: European federalism between integration and separation / edited by Andreas Heinemann-Grueder. — New York: Berghahn Books, 2002. — 272 p.; Regionalism, multilateralism, and economic integration: the recent experience / edited by Gary P. Sampson and Stephen Woolcock. — Tokyo; New York: United Nations University Press, 2003. — 364 p. та ін.

12. *Василенко С.Д.* Європейський процес і Україна. — Одеса, 1996. — 136 с.; *Братко-Кутинський О.* Феномен України. К.: Вечірній Київ, 1996. — 304 с.; *Вовк С.М.* Від Праукраїни до Русі-України. — Чернівці: Прут, 2003. — 212 с.; Геополітичне майбутнє України. Міжнародна науково-практична конференція. — К., 1998. — 175 с.; *Нова Україна і нова Європа час зближення.* — Львів: ДЛУ, 1997. — 235 с.; *Палій О.* Ключ до історії України. — К.: Дніпро, 2005. — 136 с.; *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К.: Критика, 2000. — 303 с.; *Шпак В.Т.* Україна: від російського комунізму — до європейської цивілізації. — Черкаси: Брама, 2002. — 1999 с.; *Ярчук О.* Україна в геополітиці минулого // Визвольний шлях. — 2001. — № 6. — С. 30—39 та ін.

13. *Гаджиев К.С.* Геополитика. — М.: Международные отношения, 1997. — 383 с.; *Дугин А.* Основы геополитики: Геополитическое будущее России. — М.: Арктогея, 1997. — 608 с.; *Дугин А.* Евразийский путь как Национальная Идея. — М.: Арктогея-Центр, 2002. — 144 с.; *Кара-Муурза С.* Евроцентризм как скрытая идеология перестройки. М: СИМС, 1996. — 178 с.; *Кара-Муурза С.* Манипуляция сознанием. М.: Алгоритм, 2000. — 385 с.; *Нартов М.А.* Геополитика: Учеб. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ЮНИТИ, 2003. — 439 с.; *Панарин А.С.* Глобальное политическое прогнозирование в эпоху стратегической нестабильности. — М.: Алгоритм, 2000. — 352 с.; *Ильин В.В., Панарин А.С.* Философия политики. — М., 1994. — С. 110—163; *Тихонравов Ю.В.* Геополитика. — М.: Бизнес-школа Интел-синтез, 1998. — 366 с. *Бжезинский З.* Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. — М.: Международные отношения, 2004. — 288 с.; *Бжезинский З.* Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. — М.: Международные отношения, 2005. — 256 с.; *Fukuyama F.* The End of History? // The National Interest. Vol. 16. — 1989. — P. 3—13; *Фукуяма Ф.* Великий разрыв. — М.: ООО „Издательство АСТ”, 2003. — 474 с.; *Huntington S.* The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs Vol. 72. — 1993. — P. 22—48; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. — М.: ООО „Издательство АСТ”, 2003. — 603 с.; *Вебстер Н.Х.* Всемирная революция: Заговор против цивилизации. — К.: Серж, 2001. — 292 с.

14. *Вакулич В.М.* Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис... канд. політ. наук / Нац. акад. наук України. — К., 2001. — 15 с.; *Василенко С.Д.* Європейський процес і Україна. — О.: Ісц Політехнічний університет, 1996. — 136 с.; *Гудима Б.* Дорогою до спільного дому. Стосунки між Україною та ЄС у світлі набуття чинності Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС // Політика і час — 1998. — № 5. — С. 12—17; *Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми: Монографія / За ред. В.П. Горбатенка.* Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К.: ТОВ „Юридична думка”, 2005. — 332 с.; *Ковальова О.О.* Стратегія євроінтеграції як реалізація європейського вибору України. — К., 2003. — 340 с.; *Костюк С.М.* Стан і перспективи співпраці України з Європейським Союзом: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 2004. — 19 с.; *Крушинський В.* Розширення Європейського Союзу і проблема участі України в інтеграційних процесах // Вісник Львівського університету.

Серія Міжнародні відносини. — 2003. — Вип. 10. С. 45—54; *Ляшенко О.О.* Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд.іст. наук. — К., 2002 — 16 с.; *Матвеев С.* „Європейський вибір України: хроніка подій” // Політика і час. — 2001. — №10; *Международное сотрудничество: европейская и евроатлантическая интеграция: Учебное пособие / В.И. Дубницкий, В.Ю. Королев, В.Ю. Паршакова, О.А. Зеркаль, Е.В. Беликова, И.В. Михайлик, С.А. Тарасюк. / Под общ. Ред. проф. проф. В.И. Дубницкого. — Донецк: ООО „Юго-Восток, ЛТД”, 2007. — 436 с.; *Надтока Г.М.* Перспективи євроінтеграції України: порівняльний аналіз розвитку країн-сусідів ЄС. — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/may/007.htm>. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. 26.06.2007; *Пристайко О.Є.* Політика Європейського Союзу стосовно України: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 21 с.; Проблеми та перспективи інтеграції України до ЄС. Заочний круглий стіл // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 9. С. 3—34; *Снігур О.В.* Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка „об’єкт суб’єктивних” відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Національний ін-т стратегічних досліджень; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2004. — 16 с.; *Солоненко І.* Державна політика європейської інтеграції України в контексті відносин з Європейським Союзом (основні тенденції 2002 року) // Управління сучасним містом, 2003. — № 1—3 (9). — С. 13—17; *Сушко О.* Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. — К.: Євро Регіо Україна, 2004. — 94 с.; *Тодоров І.Я.* Україна та Європейська інтеграція: проблеми і перспективи // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. — 2001. — № 1. — С. 255—261; *Тодоров І.Я.* Розширення ЄС та Україна: проблеми та можливості їхнього вирішення // Історичні і політологічні дослідження. — 2002. — № 2 (10). — С. 218—226; *Тодоров І.Я.* Міжнародно-правове співробітництво України з країнами Євросоюзу та НАТО: кількісний вимір // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. — Донецьк, 2004 — № 2 (20). — С. 161—166; *Тодоров І.Я.* Європейське покликання України в контексті глобалізації // Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин. — 2004. — Вип. 12. — С. 20—27; *Тодоров І.Я.* Українська геостратегія в контексті європейського і євроатлантичного покликання // Міжнародна науково-практична конференція „Глобалізація та Україна”. Матеріали конференції. Україна, Донецьк, 7-8 квітня 2004 року. — Донецьк, 2004. — С. 146—153; *Тодоров І.Я.* Європейська перспектива — українське покликання // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 5. — Донецьк: Східний видавничий дім. — 2004. — С. 53—67; *Тодоров І.Я.* Європейський вибір України у вимірі глобалізації // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: гуманітарні науки. Випуск 86. — Донецьк, ДонНТУ, 2005. — С. 176—181 та ін.*

15. *Мадіссон В.В., Шахов В.А.* Сучасна українська геополітика: Навч. посібник. — К.: Либідь, 2003. — С. 105-106.

16. *Мармазов В., Піляев І.* Україна на перехресті європейської та євразійської інтеграції: SOS чи шанс?. Сайт журналу МЗС України „Зовнішні справи”. — Режим доступу: <http://ua-foreignaffairs.com/article.html?id=487>

17. *Дергачов О.* Україна в європейському контексті. Тези про міжнародне становище // Дзеркало тижня. — 2000. — №29 (22—28 липня)

18. *Бершеда Є.Р.* Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики і безпеки. Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної Безпеки і Оборони України. — Режим доступу: <http://www.niisr.gov.ua/vydanna/panjrama>.

19. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. — Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.

20. Комітет з питань Європейської інтеграції Верховної Ради України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.euroint/com.ei.nsf>.

21. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. — Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>.

22. Офіційний сайт Верховної Ради України — Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

23. *Горинь Б.* Україна і СНД // Спостерігач, — 1996. — № 26 (липень).

24. *Мармазов В., Піляев І.* Вказ. твір.

5.3. Україна в європейських структурах безпеки і співробітництва

З позицій сучасних концепцій безпеки і відповідної термінології безпекова складова трактується як набагато ширша субстанція, ніж тільки оборонна і військова. До неї відносять практично всі сфери міжнародного буття, де існують різнопланові загрози. Згадаємо лише деякі з них: демографічні, економічні, біологічні, інформаційні, енергетичні, екологічні, комп'ютерний тероризм, соціальні негаразди, а серед сучасних проблем додається ще й піратство. Цей перелік загроз можна значно розширити, водночас всі варіанти визначення явища безпеки збігаються на конкретному формулюванні: „безпека — стан захищеності людини, суспільства, держави”. Згадаймо й інше визначення: „безпека — це відсутність загроз”. Хоча група дослідників військової академії у Вест-Поінті (США) додає: „безпека в об'єктивному плані — відсутність загроз національним цінностям суспільства, а в суб'єктивному вимірі — відсутність страху, що ці цінності можуть бути піддані руйнації”. З часом з'явилися нові теоретичні розробки, як кооперативна безпека, що містить наближений до політичного реалізму гроціанський напрям (за ім'ям Гуго Гроція), прихильники якого розглядають безпеку через інтереси держави, і наближений до ідеалістичних уявлень кантіанський напрям (І. Кант), що розглядає безпекові питання через загальнолюдські цінності. Поза кооперативною безпекою політиками апробовано на практиці також і теорію демократичного миру (заявлена Дж. Кеннеді на початку 60-х років): протистояння війнам через побудову світу на засадах демократії. Суть теорії демократичного миру полягає в переконанні, що „демократичні держави НЕ воюють” і тому необхідно всі країни зробити демократичними. Прихильники таких поглядів підтримують право гуманітарного втручання у випадку з проблемними державами (failed state), вітають сценарій, реалізований НАТО в Косово (колишня Югославія) тощо. Гуманітарне втручання розглядається ними як єдиний ефективний засіб захисту населення від проявів геноциду влади проти власного народу. Не будемо заглиблюватися у різновиди аналітичних шкіл, що вивчають проблеми безпеки, але традиційно вони утворили два напрями реалістичних і ідеалістичних уявлень. Хоча кількість теорій зростає, водночас сучасний світ не стає стабільнішим. Різноманітність загроз не зменшується, і людство постає перед новими завданнями власного захисту.

Нестабільність економічної ситуації в Європі поглибила й політичну кризу. Небезпеку спричиняють політичні протистояння, глибока економічна криза, поглиблення стратифікації держав з різним життєвим рівнем, екологічні катастрофи, міжетнічні конфлікти, тероризм, некерованість міграційних процесів, інтернаціоналізація кримінальних структур тощо.

Чи здатна захистити себе європейська держава Україна в нових перехідних умовах формування поліполярного світу? Чи є наша держава самодостатньою у протистоянні викликам і загрозам? Відповіді на ці та інші питання певним чином віддзеркалені в сучасній політиці України у сфері безпеки і співробітництва з європейськими структурами.

Геополітичне положення України в центрі Європи зумовлює досить складне завдання, яке покладено на нашу державу, — збереження миру і стабільності в регіоні через стабільність і розвиток нашої країни, тобто реалізацію національних інтересів. Національні інтереси України відбивають фундаментальні цінності і устремління українського народу. Пріоритетного значення серед інших надано:

- забезпеченню державного суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості кордонів;
- налагодженню рівноправних і взаємовигідних відносин зі всіма країнами;
- інтегрування в європейську і світову спільноту.

Власну безпеку Україна розглядає як складову міжнародної безпеки. Наша держава прагне будувати свою зовнішню політику на основі врахування інтересів національної безпеки інших держав, непорушності їхніх кордонів, поваги суверенітету інших. Безпека України може бути забезпечена створенням колективної системи захисту завдяки співробітництву зі світовими і регіональними, тобто європейськими, структурами, а також через розбудову власних сил захисту.

Сучасна модель загальноєвропейської безпеки, у формуванні якої активну участь бере Україна, спирається на триєдність захисту прав людини, суспільства і держави, що втілено у діяльності Організації з безпеки і співробітництва в Європі, Ради Європи і безпековій складовій Європейського Союзу, що перебирає в Європі на себе функціональну складову Північноатлантичного альянсу, який є трансатлантичною структурою. Процес становлення безпекового простору Європи є доволі складним явищем. Європейська система безпеки і співробітництва формується понад шістьдесят років, однак з-за викликів інваріативних загроз кінцевої мети поки що не досягнуто.

Новий відлік у конфігурації європейської безпеки, спричинений глибокими геополітичними змінами початку тисячоліття, бере свій початок з 90-х років ХХ століття, коли епоха біполярної системи міжнародних відносин добігала кінця. Західноєвропейський Союз (ЗЄС), який на той час уособлював безпекову політику ЄС, поповнили нові країни — Іспанія і Португалія (1990 р.). Україна досягла домовленості з ЗЄС про набуття асоційованого членства (1996 р.). Маастрихтський договір Євросоюзу (став чинним 1993 року) привніс глибокі інституційні зміни в системні засади ЄС, що торкалися вже нових сфер міждержавної політики — спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС (СЗБП), а також сумісної діяльності в галузі юстиції і внутрішніх справ.

Із формуванням спільної зовнішньої політики і політики безпеки європейське політичне співробітництво отримало подальший інституційний розвиток. СЗБП і нині передбачає координацію дій держав у сфері зовнішньої і безпекової політики. Мета СЗБП охоплює низку питань: від впровадження і захисту спільних європейських цінностей, що включають також військову безпеку, до реалізації життєвих цінностей спільноти європейських народів (ч. 1. ст. 11 Договору про ЄС). Дороговказом на цьому шляху підписантами Маастрихту визначені принципи, закріплені у Статуті ООН (1945 р.), Хельсінкському Заключному Акті (1975 р.) і Паризькій хартії для нової Європи (1990 р.).

Сьогодні Європейська Рада — провідний орган ЄС — визначає принципи спільної зовнішньої політики і політики безпеки, в тому числі і в питаннях оборонної сфери; приймає спільні стратегії: цілі, засоби, терміни дії СЗБП. Відповідно до ст. 17 Договору про ЄС СЗБП охоплює на довгострокових умовах розвиток спільної оборонної політики, яка за необхідністю може перерости у спільну оборону. Отже СЗБП сприяє посуванню ЄС до вищого рівня політичної інтеграції, а структурою, на яку спирався Європейський Союз в цій сфері, було визначено Західноєвропейський союз.

Процедури звалення Європейським Союзом рішень у галузі зовнішньої політики та політики безпеки головним чином мають міжурядовий характер. ЄС запровадив процедуру призначення у конфліктні регіони спеціальних посланців з особливих питань як дипломатичних представників Союзу. Таку процедуру було застосо-

вано, зокрема, для призначення спеціальних дипломатичних представників ЄС у Боснії, в Африканському регіоні Великих Озер та на Близькому Сході. Європейці намагалися підвищити європейський оборонний потенціал, включаючи транспарентність та оперативну сумісність європейських багатонаціональних формувань для успішного виконання „Петерсберзьких критеріїв”¹.

Друга опора Європейського Союзу — Спільна зовнішня і безпекова політика (СЗБП) у своєму розвитку відчутно відставала від інших складових європейської інтеграції. Хоча СЗБП і була визначена ще Маастрихтським договором, але зосередившись на комплексі економічних питань з-за глибоких розбіжностей його учасників договір значно обмежив сферу впровадження основних інструментів механізму безпеки. Розподіл функцій з НАТО було оформлено реалізацією концепції створення „Сил, підзвітних ЄС”, суть якої — надання Альянсом військових сил за запитом ЄС. У Декларації про ЗЄС — одного з додатків до Маастрихтського договору — було визначено сутність Західноєвропейського союзу як засобу зміцнення європейської опори НАТО. У 1996 році щодо спеціальних військових структур, якими міг керувати ЗЄС, НАТО прийняла концепцію „Багатонаціональних оперативних сил”. Мова йшла про нові військові формування „Єврофор”, „Євроморфор”, координацію сухопутних і морських частин швидкого реагування, відповідно функціонування штабу (м. Флоренція, Італія).

Минув час, з’явилася необхідність у визначенні зон відповідальності. Особливою віхою у формуванні Спільної європейської системи безпеки і оборони (СПБО), що є складовою СЗБП ЄС, стали франко-британські рішення грудня 1998 р. (м. Сен-Мало, Франція). У спільній заяві Т. Блера і Ж. Ширака було визначено основні критерії подальшої співпраці в галузі європейської безпеки: підвищення ролі ЄС у спільній оборонній і зовнішній політиці і створення ефективного механізму її реалізації. Це означало, що Євросоюз є здатним приймати самостійні рішення щодо Спільної європейської політики безпеки і оборони. Водночас було домовлено: СПБО не впливатиме на самостійність реалізації ядерної політики Франції і Великої Британії. Подальші кроки з впровадження Спільної зовнішньої і безпекової політики і Спільної європейської безпекової та оборонної політики були зроблені на засіданнях Європейської Ради, зокрема в м. Кельні у червні 1999 р., в Гельсінкі у грудні 1999 р. та у Лісабоні в березні 2000 р.

Виходячи з концепції самостійного вирішення власних тобто європейських проблем, європейські оборонні ресурси передбачалося формувати поза межами НАТО, оскільки Європа має самостійно врегульовувати регіональні кризи і конфлікти Європейського континенту. Намагаючись підтвердити гучні заяви щодо власної спроможності, європейські військові контингенти розташувалися в колишніх югославських республіках з метою локалізації і розв’язання тривалих міжетнічних конфліктів. Фіаско „європейської спроможності” не забарилося: серби і албанці продовжували протистояння. В результаті Європа постала перед вибором: залучити до розв’язання конфлікту третю сторону: або ООН, або НАТО. ООН ухилилася від відповідальності, делегувавши цю функцію НАТО, і Альянс досить швидко поставив точки над „І”. Отже, мирне врегулювання в Європі силами європейців не здійснилося: провал операції в Косові продемонстрував нездатність європейців самостійно врегульовувати кризи на конти-

¹ Прийняті 1992 року країнами ЗЄС, включають гуманітарну, рятувальну, відновлювальну місії, а також примус до миру.

ненті, помітне відставання від США в галузі озброєнь і високих технологій, а також в організаційних військових питаннях, що виявилось у військово-повітряній кампанії Північноатлантичного Альянсу проти СРЮ. Європейці визнали свою військову неспроможність, що власне і підтвердили у м. Бремені (травень) і м. Кельні (червень 1999 р.), заручившись багатоплановою підтримкою НАТО в автономній військовій діяльності на власному континенті. Учасники Кельнського саміту визначили подальшу долю ЗЄС, що мав розчинитися в ЄС, делегувавши свої повноваження.

Хельсінкська Декларація ЄС (грудень 1999 р.) стала *політичною основою* створення суто європейських військових структур. Країни ЄС дійшли згоди сформувати 15—18 бригад сухопутних військ багатонаціонального складу, ВМС і ВПС, управлінських і наглядових структур з дотриманням Петерсберзьких критеріїв. Європейська рада підтримала рішення про розробку воєнної доктрини ЄС (2002 р.). Отже, саміт Гельсінкі-1999 остаточно визначив напрями реалізації СПБО: до 2003 року забезпечити 60-тисичний військовий контингент, спроможний за 60 діб розгорнути військові дії, діяти протягом року; за участі НАТО впровадити сітку додаткових організаційних структур — Постійний комітет з питань політики та безпеки, Військовий комітет, ситуаційний центр; ввести у практику постійні зустрічі міністрів оборони і закордонних справ. У результаті розширено і засоби впровадження СПБО, до яких додалися гуманітарна допомога, рятувальні операції, адміністративна і судова реформи, діяльність цивільної поліції, проведення моніторингу виборів тощо. На засіданні Європейської ради міністрів в м. Санта-Марія да Фейра (Португалія, червень 2000 р.) керівники Європейського Союзу підштовхнули політичний і оборонний процес у низці напрямів, у т.ч. стосовно внесків третіх країн у врегулювання криз військовими засобами під егідою ЄС. Рада також погодилась з тим, що Росія, Україна та інші європейські держави, які залучені до політичного діалогу з Союзом, а також інші заінтересовані країни, можуть бути запрошені до участі в операціях під проводом ЄС.

Події 2003 р. внесли певні корективи у європейську політику безпеки. Американська операція в Іраку для Євросоюзу стала випробувальним іспитом на міцність. Прихильники і противники політики США ледве не розкололи європейське утворення навпіл, чітко окресливши вірних союзників і противників американського курсу. На черговому саміті у Брюсселі (30 квітня 2003 р.) Франція, Німеччина, Бельгія і Люксембург обговорили власний проект більш тісного співробітництва в галузі єдиної політики безпеки оборони.

Глави держав і урядів ЄС у грудні 2003 р. сформували основні принципи зовнішньої політики і політики безпеки, зосередившись на кількох напрямках: боротьбі з тероризмом, стратегії на Близькому Сході та розв'язанні проблем в колишніх югославських республіках. ЄС розраховував мати постійний військовий контингент у низці гарячих точок: на Балканах, в Афганістані і Близькому Сході, для чого й був створений Корпус швидкого реагування і поліцейські формування (до 5 тис. осіб). Успішні операції „Конкордія” (багатонаціональне формування) в Македонії і „Артемід” (французьке формування) в Конго надихнули європейських лідерів, що надало їм підстави до посилення існуючих і створення нових військових формувань. Отанні можна об'єднати у три великі групи. Перша — багатонаціональні сили, передані з НАТО до ЄС, які сформовані переважно з військових контингентів країн—членів ЄС: Єврокорпус (EUROCORPS), англо-голландська бригада десантників (UK/NETAMORFOR), Єврофор, Євроморфор. Наступну групу формують національні збройні сили з включенням третіх компонентів: балканська бригада (SEEBRIG),

бригада північних країн (NORDCAPS), італо-угорсько-словенська бригада, батальйон країн Балтії (BALBAT), польсько-(українсько)-угорсько-румунський батальйон. Зазначені підрозділи другої групи можуть бути задіяні після укладання спеціальної угоди з ЄС. За останніми домовленостями Франція і Велика Британія узгодили плани використання ЄС 13 бойових груп швидкого реагування. Врахувавши недоліки, ЄС планує розгортати бойові групи в радіусі 6 тисяч кілометрів за 5–10 днів на чотири місяці. Враховуючи досягнення і прорахунки у безпековій складовій ЄС, аналітики з певною обережністю прогнозували, що за всіма ознаками збройні сили ЄС могли б забезпечити власну мобільність не раніше 2010 року, але криза, що охопила континент, відсунула й цю межу на невизначений час.

Україна залучена до низки безпекових проектів Європейського Союзу. Це і участь національних військових об'єднань у спільному польсько-(українсько)-угорсько-румунському батальйоні, поліцейських формуваннях, а також в транспортній авіації. Україна на практиці довела свою спроможність бути вагомим контрибутором стабільності і безпеки на європейському континенті. Про це свідчить і участь українських миротворців у Поліцейській місії ЄС у Боснії та Герцеговині, використання окремими країнами—членами ЄС українського авіаційного потенціалу.

Беручи до уваги взаємопов'язаність безпеки ЄС та України сторони поглиблюють двосторонні відносини у цій сфері. Зокрема, це стосується співпраці щодо забезпечення регіональної та глобальної безпеки, вироблення дієвого механізму реагування на такі загрози, як тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, організована злочинність тощо. В межах завершення терміну дії Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС сторони вважають за необхідне продовжити співпрацю. На переконання української сторони слушним варіантом майбутньої угоди може бути Європейська угода про асоціацію між Україною та ЄС, яка створить найефективніший механізм спільної відповіді на виклики розширення ЄС.

У сфері політики та безпеки на Україну можуть бути поширені принципи та модальності співробітництва у сфері безпеки, які існували між ЄС та колишніми державами-кандидатами на вступ; укладення на основі ст. 24 Договору про ЄС окремої рамкової Угоди про співробітництво у сфері врегулювання кризових ситуацій, основою для якої могли б слугувати положення відповідного Механізму ЄС, ухваленого в червні 2002 р. на саміті ЄС у Севільї; укладення рамкової Угоди між Україною та ЄС про використання Євросоюзом авіаційно-транспортних ресурсів України; розширення діалогу у сфері безпеки заходів відповідно до пропозицій України, викладених у Меморандумі щодо європейської стратегії безпеки (грудень 2003 р.); залучення ресурсів ЄС на цільову допомогу Україні з метою знешкодження протипіхотних мін та ліквідацію боєприпасів, непридатних для дальшого використання і зберігання. Реалізація зазначених питань могла б відбутися через посилення політичного діалогу і співробітництва у питаннях зовнішньої та безпекової політики, що передбачає продовження діалогу з імплементації Європейської стратегії безпеки, а також поглиблені консультації між Україною і ЄС щодо врегулювання кризових ситуацій.

Одним з напрямів співпраці є залучення нашої держави до активного процесу попередження конфліктів і врегулювання кризових ситуацій. Це і посередництво у врегулюванні Придністровського конфлікту в Молдові; і залучення Євросоюзу до підтримки ОБСЄ та посередників, у т.ч. України в процесі врегулювання цієї проблеми; і розвиток співробітництва з Молдовою у прикордонних питаннях, включаючи ефективний обмін інформацією щодо потоків товарів і людей, які перетинають

спільний кордон; реалізація результатів тристоронніх експертних консультацій за участю України, Молдови та Європейської Комісії; нарощування позитивного досвіду участі України у поліцейській місії Євросоюзу в Боснії та Герцеговині та у поліцейській місії Євросоюзу у Кошиській Югославській Республіці Македонія. Існують перспективи участі України у подальших операціях в межах Європейської політики безпеки і оборони із застосуванням „Севільського механізму” консультацій та співробітництва між ЄС та Україною в операціях ЄС із врегулювання кризових ситуацій. З метою реалізації наміченого передбачається зміцнити договірно-правову основу цього напрямку співпраці: укласти відповідні угоди, у т.ч. про визначення загальної схеми участі України в операціях ЄС із врегулювання кризових ситуацій; обговорити питання щодо санкцій, які накладаються ЄС на треті країни.

Співробітництво у сфері безпеки України з ЄС включає заходи протистояння спільним загрозам: тероризму, зброї масового знищення, нелегальному експорту зброї тощо. Низку зобов'язань у сфері безпеки Україна взяла на себе і за Планом дій Європейської політики сусідства (2003 р.). Стратегічна складова співпраці України з ЄС обговорювалася з міністрами закордонних справ Балтійської Ради за участі представників Європейської комісії. Серед питань — посилення східного виміру зовнішньої політики Євросоюзу з максимальним врахуванням стратегічних інтересів сусідів ЄС, проблеми зміцнення енергетичної безпеки в регіонах Балтійського і Чорного морів, а також перспективи співпраці України з ЄС в контексті переговорного процесу щодо укладення нової посиленої угоди.

Про майбутній розвиток співробітництва у сфері безпеки йшлося і у Спільній заяві саміту Україна—ЄС від 14 вересня 2007 р. Було відзначено зближення позицій сторін з регіональних та міжнародних питань завдяки регулярним політичним консультаціям. Лідери ЄС висловили глибоку подяку Україні за участь в операціях ЄС із врегулювання криз. В межах Ініціативи Великої Вісімки стосовно Глобального партнерства підтвердили свої наміри розвивати співробітництво і у питаннях з урегулювання регіональних конфліктів, і з нерозповодження зброї масового знищення тощо.

Поза згаданими формами співпраці розвивається і тренінгова складова — участь українських військових підрозділів у спільних з ЄС військових формуваннях, як, наприклад, навчання багатонаціонального — Угорщини, Румунії, Словаччини й України — батальйону „Тиса”. Під час весняного тренінгу сценарій гри передбачав участь батальйону в ліквідації катастрофічних наслідків паводку р. Тиса на стику угорсько-румунсько-українського кордону.

Серед сучасних загрозливих питань на перші позиції в Європі висувається *енергетична безпека*. Енергетична складова у відносинах України — ЄС посідає особливе місце: в енергетичній стратегії Євросоюзу наша держава є транзитером енергоресурсів. Позитивним зрушенням у питаннях інтеграції української енергетики до внутрішнього ринку ЄС могло б сприяти надання Україні повноправного членства в Договорі ЄС з енергетичних питань (де держава є спостерігачем); споживання країнами ЄС надлишкової електроенергії, що виробляє Україна за умов можливого членства у європейському Об'єднанні електромереж. Стратегією енергетичного співробітництва України з ЄС є синхронізація Об'єднаної енергетичної системи (ОЕС) України (спільно з Молдовою і ЄС) з координації передачі електроенергії (UCTE — The Union for the Co-ordination of Transmission of Electricity). Протягом 7—10 років Україна має намір адаптувати свою систему до європейської, синхронізувати її з технічно надійними мережами, що забезпечують електроенергією 500 млн громадян.

Наступним проектом є інтеграція української газотранспортної системи в єдину європейську газотранспортну і нафтогазотранспортну сітку. Цікавим є також проект створення стратегічних резервів нафти в сховищах України, що може бути часткою стратегічних резервів ЄС. До переваг України зараховуємо також і транзитні можливості, нагадаємо про низку проектів в цій площині. Це і співробітництво ЄС з державами Чорноморського регіону з урахуванням Комунікації Європейської Комісії „Чорноморська взаємодія — нова регіональна ініціатива” (Black sea synergy — a new regional cooperation initiative), що сприятиме виробленню механізмів систематизації, здійснення загальної координації та поглиблення вже існуючого рівня співпраці між Європейським Союзом і Чорноморським регіоном. Це і реалізація міждержавного економічного проекту ГУАМ „Придунайський енерготранспортний уніт”, який містить пріоритети регіонального співробітництва у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні. Перспективною виявляється розробка стратегії ОДЕР—ГУАМ, що закріплюватиметься у відповідних міжнародних документах між ОДЕР—ГУАМ та ЄС, ОДЕР—ГУАМ та ЦЕІ і ОДЕР—ГУАМ та ОЧЕС. Проект може мати майбутнє в разі вирішення питання адаптації законодавства країн ГУАМ до енергетичного законодавства ЄС, що має сприяти створенню конкурентних енергетичних ринків і додаткових умов для безпеки постачання енергоносіїв та конкурентоспроможності економік держав ОДЕР—ГУАМ. Отже, у питаннях безпеки вітчизняними пріоритетами є використання ЄС потенціалу української газотранспортної системи, транспортної авіації для здійснення дальніх перевезень; вирішення проблем утилізації надлишкових озброєнь та застарілих боєприпасів, а також залучення України до складу Сил швидкого реагування ЄС. З цією метою Україна пропонує свої інженерні, аеромобільні й авіаційні підрозділи. Існують проекти участі України в розв’язанні локальних конфліктів. Залишаючись поза межами Євросоюзу, Україна успішно асоціюється з процесом здійснення спільної європейської політики безпеки та оборони. Помітною подією у двосторонніх відносинах, яка отримала позитивний резонанс в колах ЄС, стало внесення Україною нових пропозицій щодо придністровського врегулювання, укладення Меморандуму про створення місії ЄС з допомоги на українсько-молдовському кордоні (EUBAM) в Одесі.

Транскордонний аспект, що також може нести певні загрози, у діалозі ЄС—Україна включає низку комплексних питань: укріплення кордонів і розбудова інфраструктури прикордоння; боротьба з нелегальною міграцією і торгівлею людьми; інтенсивність прикордонного контролю; боротьба з міжнародною організованою злочинністю, що включає протидію тероризму, торгівлі наркотиками і зброєю, боротьбу з відмиванням грошей, з контрабандою вкрадених машин тощо. Саме зі східної сторони кордону (з боку Росії) посилюється загроза нелегальної міграції, відповідальність за зупинення якої лягло на Україну. В результаті наша країна несе найчутливіші витрати на впровадження відповідних заходів і утримання затриманих нелегалів.

Виявилася й нова проблема ХХІ століття в сфері безпеки — тероризм на морі — піратство, від якого потерпають і українські моряки. Серед захоплених суден, наприклад, опинилася „Фаїна”, до складу команди якої входили й українці. Із необхідністю надання допомоги своїм громадян постало питання про можливу участь України у військовій операції ЄС у боротьбі з піратством біля берегів Сомалі, про що проведені переговори між МЗС України і ЄС.

У переліку основних напрямів співпраці, що також відносимо до питань безпеки, — космічні науки, дослідження сонячної системи, моніторинг навколишнього середовища, попередження стихійних лих, телекомунікації, супутникова навігація,

ракетоносії тощо. У листопаді 2008 р. набула чинності угода між урядом України і Європейським космічним агентством про співробітництво у використанні космічного простору в мирних цілях.

Україна і сьогодні досить активно співпрацює з ЄС у питаннях зовнішньої політики і безпеки. Водночас реалізації європейських намірів нашої держави перешкоджають внутрішня і зовнішня нестабільність. У подоланні загроз, яким Україні досить важко протистояти наодинці, наша держава розраховує на підтримку з боку європейських держав, у т.ч. стратегічних партнерів. Європейська держава Україна вбачає можливість і в подальшому розвивати відносини з ЄС, що сприятиме визнанню нашої держави частиною об'єднаної Європи без розподільчих ліній. Можна передбачити, що стратегічний євроінтеграційний напрям, який закріплено Законом України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” (2010 р.), залишиться пріоритетним для нашої держави.

Безпекова складова зовнішньої політики України включає активне співробітництво з *Радою Європи: у травні—листопаді 2011 р. Україна виконувала почесну і водночас відповідальну місію — головувала в Комітеті міністрів Ради Європи.* Співпраця з РЄ охоплює низку сфер. Важливим напрямом є залучення нашої держави як країни—члена Організації до процесу інституційного реформування РЄ, а також зміцнення співробітництва між Радою Європи та Європейським Союзом. Основні пріоритети та ключові галузі співробітництва двох структур визначені у Меморандумі про взаєморозуміння між РЄ та ЄС (2007 р.), метою якого є посилення співпраці РЄ та ЄС у сферах, що становлять спільний інтерес, зокрема таких, як забезпечення прав людини та основних свобод, демократичний розвиток, міжкультурний діалог, освіта, соціальна сфера, молодіжна політика. Привертають увагу такі спільні проекти, що стосуються гострих питань міграції, молодіжної політики, програма розвитку міжкультурного діалогу як важливого інструменту забезпечення толерантності, примирення і демократичної стабільності на європейському просторі (проекти реалізовані у таких країнах, як Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова та Україна).

У рамках РЄ діє одна із найефективніших міжнародних інституцій із захисту прав людини — Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). До компетенції Суду належить розгляд справ фізичних осіб, груп осіб або недержавних організацій про порушення державою—учасницею Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) їх прав, гарантованих цією Конвенцією.

В рамках свого першого головування в РЄ у травні—листопаді 2011 р. Україна здійснила низку практичних кроків у напрямку продовження реалізації основних пріоритетів діяльності Ради Європи, а також спрямовувала діяльність на посилення політичної ролі Ради Європи у системі європейських інституцій, здатності Організації ефективно реагувати на виклики сьогодення та виконувати свою місію збереження та захисту загальноєвропейських демократичних цінностей. Серед пріоритетних напрямів визначено: захист прав дітей; права людини та верховенство права в контексті демократії і стабільності в Європі; зміцнення та розвиток місцевої демократії, що поза іншим включає розвиток транскордонного співробітництва як основи для просування демократичної стабільності та добросусідства і співпрацю між державами—членами РЄ щодо подолання негативного впливу світової фінансової кризи на органи місцевого самоврядування.

Складною проблемою для розв'язання виявилось питання взаємодії Ради Європи і Європейського Союзу, між якими з-за деякого дублювання функцій виникли певні

розбіжності. Їхнє подолання стало одним із завдань українського головування в РЄ. Фактично Україна заохочує взаємодію між Радою Європи та Європейським Союзом. Так, 5 липня 2011 р. у Страсбурзі під час неформальних консультацій високого рівня за участі Міністра закордонних справ України, Голови Комітету Міністрів Ради Європи Костянтина Грищенка, Генерального Секретаря РЄ Торбйорна Ягганда та Високого представника ЄС з питань зовнішньої та безпекової політики Кетрін Ештон було обговорено питання координації діяльності Організацій у вирішенні актуальних проблем сучасної Європи, зокрема питання Придністровського врегулювання, політична ситуація у Білорусі, результати місцевих виборів в Албанії та політичні кризи, що виникли в їх результаті. Окремо сторони торкнулись політики сусідства Ради Європи і Європейського Союзу та визначили основні елементи що вимагають координації у цій сфері [1].

За Спільною заявою Міністра закордонних справ Туреччини А. Давутоглу та Міністра закордонних справ України К. Грищенка (тобто попереднього Голови та наступного Голови Комітету міністрів РЄ) „Не може існувати тривалого миру та стабільності без поваги до цінностей, які створюють основу Ради Європи. Однак ці цінності ніколи не можуть сприйматися як дані. Повсякденні реалії європейських суспільств засвідчили значний прогрес та незаперечні досягнення, але й виникнення нових сфер напруги. Деякі наслідки глобалізації та економічного спаду підживлюють відчуття незахищеності, що призводить до закритості суспільств. Слова ненависті, нетерпимості та ізоляціонізму підривають основи демократії, принципи рівних прав та гідності людини. Вразливі групи опиняються в ізоляції. Тероризм, організована злочинність, корупція, торгівля людьми та наркотиками є загрозою безпеці та верховенству права” [1].

Іншим важливим питанням порядку денного Комітету Міністрів РЄ, за словами головуючого К. Грищенка, є приєднання ЄС до Європейської конвенції з прав людини. Нагадаємо, що Рада Європи керується положеннями Європейської Конвенції з прав людини, а Європейський Союз — Хартією фундаментальних прав людини, що в умовах єдиного Європейського континенту і з безпекових інтересів є певним нонсенсом. Українські фахівці долучилися до розробки юридичного інструментарію для приєднання ЄС до Конвенції. Було наголошено, що українське головування готує надавати максимальне сприяння для успішного завершення цього процесу. Європейський Союз та Рада Європи завжди підтримували відносини довгострокового та стратегічного партнерства у питаннях просування спільних демократичних цінностей, верховенства права, поваги до прав людини та основних свобод, і українське головування розраховує на плідні результати з вирішуваних питань.

Поза іншими безпековими проблемами Європи привертає увагу залучення Білорусі до співпраці з РЄ. Рада Європи приділяє особливу увагу підтримці громадянського суспільства в Білорусі, а також погоджуються з необхідністю підтримки процесу зближення Білорусі та РЄ. Однак, це зближення можливе лише на основі поваги до європейських цінностей та принципів. Першим критерієм має стати звільнення білоруською владою осіб, затриманих під час подій у грудні 2010 року. Українська сторона підтвердила свою готовність надавати сприяння у контактах із владою Білорусі, переконуючи її у необхідності повернення на шлях демократії. На порядку денному Придністровського врегулювання РЄ реалізує ряд проектів, спрямованих на підвищення довіри між обома берегами Дністра через діяльність у таких сферах, як ЗМІ, вища освіта та розвиток громадянського суспільства. У лютому 2011 року Комітет Міністрів РЄ схвалив пропозицію щодо нових форм діяльності, зокрема із залучення

правозахисних інституцій. України як посередника у врегулюванні Придністровського конфлікту у форматі „5+2”, що активно сприяє реалізації програм РЄ щодо формування довіри між Кишиневом та Тирасполем. Стосовно постконфліктної ситуації у Боснії та Герцеговині наголошено на важливості подальших зусиль щодо розбудови демократичних інституцій та реалізації нагальних реформ в цьому регіоні.

„Об'єднана Європа майбутнього має будуватися на надійній правовій основі, і таким фундаментом на сьогоднішній день є норми і принципи, якими керується у своїй діяльності Рада Європи, — наголосив президент України В. Янукович під час виступу в ПАРЄ. — Адже розвиток європейського суспільства, в якому чільне місце посідають толерантність, взаєморозуміння та мирне співіснування різних народів і культур, є найважливішим завданням об'єднаної Європи XXI століття” [2].

Україна очікує на головування в *Організації з безпеки і співробітництва в Європі* у 2013 році. У зв'язку з цією майбутньою важливою подією президент України В. Янукович підкреслив, що протягом багатьох років Україна є активним контрибутором європейської та міжнародної безпеки. Особливу увагу під час майбутнього головування Україна приділить розблокуванню „заморожених” конфліктів. Без врегулювання цих складних проблем завжди існуватиме загроза миру, стабільності і безпеці в Європі. Крім того, така ситуація не сприяє сталому розвитку регіону в цілому. Отже, В. Янукович наголосив на особливій ролі ОБСЄ в реалізації механізму регіональної системи безпеки, запобіганні та розв'язанні конфліктів.

Поступово ОБСЄ набула рис міжнародної регіональної організації у сфері безпеки, яка через Форум із співробітництва в галузі безпеки, що складається із представників делегацій держав-учасниць, покликана розв'язувати проблеми роззброєння, зміцнення заходів безпеки і довіри на європейському континенті.

Україна, що стала учасницею ОБСЄ з 30 січня 1992 року, бере активну участь у роботі всіх колективних керівних органів Організації (саміти держав—учасниць ОБСЄ, засідання Ради міністрів та Постійної ради ОБСЄ), виробленні та прийнятті ними рішень з різних аспектів її діяльності. Після успішного завершення роботи в Україні місії ОБСЄ було прийнято рішення щодо заснування з 1 червня 1999 р. посади Координатора проектів ОБСЄ в Україні. Завданням Координатора і його офісу є підготовка та реалізація в Україні різноманітних проектів відповідно до компетенції ОБСЄ та забезпечення їх фінансування за рахунок надання цільових коштів міжнародними організаціями (як державними, так і недержавними) чи іншими державами—учасницями ОБСЄ.

Наша держава активно співпрацює з інститутами Організації, у першу чергу, з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин (ВКНМ), Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) та Представником ОБСЄ з питань свободи ЗМІ. У центрі уваги ВКНМ серед іншого, були питання надання допомоги Україні у справі облаштування кримських татар та представників інших, колись депортованих народів, що зараз повертаються на свою історичну батьківщину; вивчення ситуації щодо становища російської меншини в Україні, а також української — в Росії. БДІПЛ, відповідно до свого мандату, організовує роботу спостережних місій за президентськими та парламентськими виборами у країнах-учасницях ОБСЄ, у тому числі й в Україні, а також реалізує різного роду проекти, спрямовані на розвиток та зміцнення її демократичних інститутів. Важливим напрямом співпраці України з інститутами ОБСЄ є сприяння здійсненню нашою державою реформ у різних сферах суспільного життя країни. У першу чергу це стосується вирішення таких зав-

дань, як приведення чинного законодавства України у відповідність до законодавства ЄС, забезпечення законодавчої підтримки проведенню інституційних та економічних реформ. Активне та всебічне співробітництво України з ОБСЄ розглядається як один із найважливіших компонентів процесу європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави (поряд із співпрацею з Європейським Союзом, НАТО і Радою Європи). Діяльність України в ОБСЄ забезпечує рівноправну участь нашої держави в обговоренні і вирішенні актуальних проблем міжнародної безпеки і співпраці на просторі Організації. Вона також служить реалізації головних національних інтересів нашої країни — забезпеченню її територіальної цілісності та недоторканості кордонів, стабільності її міжнародного становища, розвитку як демократичної, правової держави, розбудові її національної економіки на ринкових засадах.

Серед важливих напрямів взаємодії України з ОБСЄ — боротьба з тероризмом, організованою злочинністю, корупцією, відмиванням грошей, торгівлею людьми, зброєю та наркотиками. Водночас, українська держава брала участь у використанні механізмів ОБСЄ для забезпечення стабільності та безпеки, зокрема, в Чорноморському-Південно-Кавказькому регіоні. Насамперед це стосується „заморожених” конфліктів. Посилились внутрішні загрози, серед яких чільне місце зайняли проблеми забезпечення енергоносіями, триваюче зростання прірви між багатими й бідними, безробіття, демографічні, екологічні загрози, загрози етнічних конфліктів тощо. Ухвалені документи ОБСЄ концентрують зусилля організації на власне безпековій проблематиці та зміцненні економічного виміру її діяльності, що відповідає інтересам і прагненням також і України. *В основі оновленого, безпекового механізму ОБСЄ було покладено платформу кооперативної безпеки.*

Україна виробила власний погляд на нову модель безпеки як політично зобов'язуючу платформу співробітництва, реалізація якої у перспективі передбачає створення єдиного європейського безпекового простору. Така платформа покликана підтвердити актуальність і необхідність суворого дотримання принципів і норм оновленої ОБСЄ, особливо щодо непорушності європейських кордонів як основи всієї системи безпеки. На переконання України, дієвість і ефективність регіональної системи безпеки може бути досягнута у тісній взаємодії універсальних і регіональних її механізмів, які зосереджені в міжнародних структурах. З боку ОБСЄ Україна очікує підтримки в разі зазіхань і територіальних претензій країн-сусідів. Шукаючи відповідних важелів захисту і намагаючись укріпити свій вплив у структурах ОБСЄ, Україна висловлювалася за нерозміщення ядерної зброї на території держав Центральної та Східної Європи, за створення механізму, який надавав би додаткові гарантії безпеки тим державам, котрі цього потребують, і не є учасницями структур колективної оборони. Серед них, зокрема, й Україні.

Діяльність ОБСЄ розвивається за традиційними схемами: моніторинг виборів до органів державної влади і стабілізація ситуації навколо заморожених конфліктів. Піклуючись про внутрішню політичну стабільність української держави, особливу увагу учасники ОБСЄ приділили парламентським виборам 2006 року. За результатами роботи Місія ОБСЄ зі спостереження (МОС), що складалася з 60 довготермінових та 600 короткотермінових спостерігачів, дала високу оцінку проведеним виборам, які засвідчили відповідність України високим європейським демократичним нормам і стандартам щодо підготовки та проведення виборчого процесу. Зокрема, у звіті Місії зазначається, що виборча кампанія проходила „у відповідності із зобов'язаннями України у рамках ОБСЄ, Ради Європи, інших міжнародних стандартів демократичних виборів” [3]

Питання миротворчості в регіоні, як одне з найважливіших питань безпеки, є надзвичайно актуальним, оскільки на теренах Співдружності Незалежних Держав постійно виникають конфлікти. Найістотніша відмінна риса таких конфліктів — недовготривалість латентної фази і стрімкий вихід на збройний рівень розвитку, як це було в Таджикистані, Нагірному Карабаху, Грузії, Молдові тощо. При цьому мінімальна кількість загиблих у кожному конфлікті перевищувала 10 тис. осіб, а в Таджикистані — понад 40 тис., у Карабаху і Абхазії — по 20 тис. осіб. Такий високий індикатор жертв та інтенсивність зіткнень не тільки ставить пострадянські конфлікти в один ряд із значними конфліктами світу, що мали місце у 80—90-х роках XX ст., а й дають підстави вважати територію СНД однією з небезпечних і нестабільних у світі. Україна й надалі виступає коспонсором миротворчого процесу в Придністров'ї. ОБСЄ підтримала миротворчі пропозиції України щодо створення міжнародного механізму з питання невизнаної Придністровської Молдовської республіки під егідою ОБСЄ [4].

З метою надання допомоги Україні щодо виконання відповідних зобов'язань перед ОБСЄ Координатор проектів ОБСЄ в Україні (КП ОБСЄ в Україні) у співпраці з українською стороною розробляє та виконує проекти в економічній, військово-політичній сферах та сфері захисту навколишнього природного середовища. Діяльність у рамках цих проектів зосереджена на таких напрямках:

- Сталий соціально-економічний розвиток та екологічна безпека;
- Екологічна освіта;
- Очищення від вибухонебезпечних залишків минулих війн та реабілітація територій поблизу міст Керч, Севастополь та Біла Церква;
- Утилізація компоненту ракетного палива типу „меланж”;
- Транскордонне співробітництво та стає управління басейном річки Дністер;
- Створення потенціалу для боротьби з незаконним транскордонним переміщенням небезпечних відходів у країнах Східної Європи;
- Соціальна адаптація військовослужбовців, звільнених з лав Збройних Сил України;
- Покращення безпеки кордонів;
- Сталий соціально-економічний розвиток та екологічна безпека.

Розкриємо суть згаданих проектів. Так, Координатор проектів ОБСЄ в Україні підтримує органи державної влади та органи місцевого самоврядування у формуванні політики прозорості та відкритості у взаємодії з громадянами з використанням технологій електронного урядування. Враховуючи міжнародні новації та досвід ОБСЄ, Координатор проектів сприяє розвитку пілотних ініціатив у декількох регіонах України із застосування технологій електронного урядування та впровадження принципів „єдиного вікна”. Основна мета полягає у підвищенні ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також мінімізації бюрократичних процедур. На прохання українського уряду розроблено низку проектів, що сприятимуть підвищенню рівня обізнаності громадян України з питань охорони навколишнього середовища. Один з проектів передбачає співпрацю з Міністерством освіти і науки України щодо впровадження екологічної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах. Координатор проектів сприяє покращенню енергетичної безпеки та більш ефективному використанню енергії, в тому числі і шляхом використання відновлюваних і альтернативних джерел енергії.

Координатор проектів ОБСЄ в Україні допомагає Міністерству з надзвичайних ситуацій України в очищенні від вибухонебезпечних залишків та реабілітації тери-

торій поблизу міст Керч, Севастополь і Біла Церква. У співпраці з Форумом ОБСЄ зі співробітництва у сфері безпеки ОБСЄ надає Україні допомогу у формі спеціального обладнання та проведення відповідних тренінгів для проведення пошуку та знешкодження вибухонебезпечних предметів на територіях, забруднених залишками війни. Цей проект є продовженням схожого успішно реалізованого в 2007 році проекту з реабілітації території навколо військової Артилерійської бази ракет і боєприпасів (АБРБ) № 275 біля с. Новобогданівка у Запорізькій області. 6 травня 2004 року на технічній території військових складів цієї бази виникла пожежа з подальшою детонацією 32 тис тонн артилерійських боєприпасів. Внаслідок таких вибухів двоє людей загинуло, більше 2-х тисяч людей визнано потерпілими. В рамках проекту ОБСЄ було надано допомогу для реабілітації постраждалої території.

ОБСЄ надає допомогу уряду України у знищенні приблизно 16 200 тон токсичного компоненту ракетного палива типу „меланж”, що зберігається в сховищах у різних точках України. Утилізація здійснюється в екологічно безпечний та ефективний з точки зору витрат спосіб. „Меланж” загрожує здоров'ю громадян України та навколишньому природному середовищу і, на думку експертів, має бути знищений протягом декількох наступних років. Проект ОБСЄ спрямований на утилізацію першої партії обсягом 3 168 тонн ракетного палива. Роботу в цьому напрямку розпочато спільно з Центром ОБСЄ з попередження конфліктів та Бюро Координатора діяльності ОБСЄ з питань економіки і навколишнього середовища. Наразі триває фінальна стадія з утилізації першої партії меланжу, що зберігався на військових базах у Вінницькій та Івано-Франківській областях.

У співпраці з Бюро Координатора діяльності ОБСЄ з питань економіки і навколишнього середовища підтримується молдовсько-український діалог щодо сталого управління басейном річки Дністер. ОБСЄ сприяє вдосконаленню чинного законодавства та розробці нової двосторонньої угоди щодо басейну Дністра, сприяє співпраці органів охорони здоров'я та інтеграції питань біорізноманіття в управлінні водними ресурсами. Експериментальна географічна інформаційна система басейну розробляється як допоміжний інструмент для спільного прийняття рішень на основі принципу комплексного управління водними ресурсами. ОБСЄ також підтримує проведення різноманітних кампаній для підвищення обізнаності широких кіл громадськості про проблеми в басейні ріки Дністер та шляхи їх розв'язання. Основними партнерами проекту є міністерства навколишнього середовища, водогосподарські структури, органи охорони здоров'я та міністерства закордонних справ Республіки Молдова та України, а також наукові інститути та неурядові організації. Проект реалізується у глибокій співпраці з Європейською економічною комісією ООН (ЄЕК ООН) та Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)².

Координатор проектів ОБСЄ в Україні також допомагає Бюро Координатора діяльності ОБСЄ з питань економіки і навколишнього середовища у розбудові спроможності України перешкоджати незаконному переміщенню небезпечних відходів у країнах Східної Європи. Це втілюється шляхом підтримки міжсекторального діалогу та проведення для представників органів влади, відповідальних за контроль за переміщенням вантажів через національні кордони, навчальних семінарів з виявлення та припинення незаконного транскордонного переміщення небезпечних відходів. Основною цільовою аудиторією цієї діяльності є міністерства навколишнього

² Більш детальну інформацію про проект можна отримати на веб-сторінці <http://www.dniester.org/>

середовища, екологічні інспекції, державні митні та прикордонні служби України, Республіки Білорусь та Республіки Молдова.

ОБСЄ в Україні надає підтримку Уряду України у виробленні стабільних та ефективних програм, спрямованих на соціальну адаптацію військовослужбовців, звільнених в рамках реформи Збройних Сил України (ЗСУ). Діяльність у цій сфері включає:

- перенавчання на цивільні спеціальності військовослужбовців, звільнених з лав ЗСУ;
- допомога військовослужбовцям у профорієнтації та набутті новітніх навичок у пошуку роботи;
- підвищення обізнаності військовослужбовців щодо користування їхніми правами.

Міністерство оборони України проводить широкомасштабне реформування ЗСУ, що включає комплексні зміни їхньої штатної структури та скорочення певних категорій військовослужбовців. КП ОБСЄ в Україні здійснює проекти у сфері соціальної адаптації військовослужбовців з 2001 року та продовжує підтримувати звільнених та запланованих до звільнення з лав ЗСУ військовослужбовців у їхньому переході від військового до цивільного життя. Наразі проектна діяльність зосереджена у містах, де кількість звільнених у запас військовослужбовців ЗСУ є найбільш численною, — Одеса, Львів, Київ, Вінниця, Гайсин, Житомир, Кіровоград, Бердичів, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Феодосія, Севастополь та низці інших. У 2010 р. було проведено професійну перепідготовку близько 1 250 колишніх військовослужбовців, звільнених з лав ЗСУ. Вперше до перепідготовки залучалися також і члени сімей (переважно з подружжя) військовослужбовців, які становили 10—20% від складу навчальних груп. Перенавчання проводилося за напрямками, які з одного боку користуються попитом на місцевому ринку праці а з іншого — популярні серед військовослужбовців. Серед них — менеджмент безпеки підприємницької діяльності, інформаційні технології в бізнесі, бухгалтерський облік підприємства, маркетинг на ринку товарів та послуг, менеджмент інформаційних технологій, управління персоналом, облік і аудит, організація та управління підприємствами малого та середнього бізнесу, соціальна робота та інші. Військовослужбовці, які успішно пройшли перенавчання, отримали свідоцтва державного зразка та сертифікат. Як правило, понад 70% випускників знаходять роботу впродовж трьох місяців по закінченню навчання.

ОБСЄ надає допомогу Державній прикордонній службі України (ДПСУ) в підвищенні безпеки державного кордону та посиленні потенціалу ДПСУ на одній з пілотних ділянок. Державна прикордонна служба України проходить широкомасштабне реформування, одним із ключових аспектів якого є її трансформація у правоохоронну структуру. КП ОБСЄ в Україні надає комп'ютерну техніку та обладнання для біометричного контролю, а також проводить тренінги з аналізу ризиків та криміналістичного аналізу. Очікується, що ця допомога ще більше підвищить оперативні та професійні можливості Державної прикордонної служби України щодо збору та аналізу інформації з питань нелегальної транскордонної діяльності [6].

Про активну співпрацю України з ОБСЄ свідчить також перелік тренінгових програм в Україні, реалізованих у 2011 р. Це і проведення семінарів для викладачів журналістики вищих навчальних закладів та працівників ЗМІ щодо викладання журналістської етики, і дотримання професійних стандартів та застосування засобів саморегулювання журналістської етики (м. Житомир і м. Донецьк), семінар для суддів адміністративних судів щодо написання судових рішень (м. Київ), круглий

стіл з питань впровадження Національного механізму взаємодії суб'єктів у сфері протидії торгівлі людьми (м. Київ). У зазначеному заході взяли участь представники державних структур з усієї України, які безпосередньо залучені до процесу ідентифікації та надання допомоги постраждалим від торгівлі людьми в рамках впровадження Національного механізму взаємодії суб'єктів у сфері протидії торгівлі людьми як однієї із ключових складових Закону України „Про протидію торгівлі людьми”.

Координатор проектів ОБСЄ в Україні провів два одноденні семінари „Особливості взаємодії органів державної влади з громадянами” (м. Львів і м. Ужгород) [7] для фахівців територіальних управлінь юстиції Міністерства юстиції України з метою покращення ефективності взаємодії з громадянами та надання їм якісної та своєчасної правової допомоги. Упродовж семінару учасники були поінформовані про методи комунікації з громадянами, особливості юридичного консультування, етичні аспекти діяльності правових громадських приймалень, надання правової допомоги щодо оскарження рішень, дій і бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх службових та посадових осіб. Навіть неповний перелік реалізованих програм ОБСЄ в Україні свідчить про активну співпрацю з цією міжнародною безпековою організацією.

Отже, через реалізацію значної кількості важливих і відповідальних проектів з ОБСЄ, Радою Європи і Європейським Союзом Україна бере активну участь у розбудові архітектури загальноєвропейської безпеки, виступає за вдосконалення інститутів і механізмів ОБСЄ, підтримує пропозиції щодо розширення партнерської співпраці всіх світових і регіональних структур з безпеки — ООН, НАТО, ЄС, РЕ.

Україна є активним учасником миротворчих місій. Конкретні зусилля щодо розвитку співробітництва України з міжнародними структурами зосереджено також на таких напрямках, як: сприяння міжнародним спостерігачам під час парламентських і президентських виборів; оперативне інформування про внутрішню ситуацію в Україні; забезпечення активної ролі держави в якості посередника Придністровського врегулювання; розширення представництва України у складі європейських місій та структур, зокрема в Македонії, Косово, Грузії, Таджикистані і Хорватії.

Високий позитивний імідж нашої держави підтверджує рішення всіх 56 учасників ОБСЄ, які одногослодно прийняли ухвалу про головування України в Організації з безпеки та співробітництва в Європі у 2013 р. Президент України вважає, що це рішення є підтвердженням високої оцінки міжнародним співтовариством досягнень України у побудові демократичного суспільства, адже ОБСЄ — визнаний авторитет у питанні демократизації, свободи виборів та дотримання прав людини. „Головування України в ОБСЄ також розширює можливості забезпечення національних інтересів України, враховуючи її позаблоковий статус та її добровільну відмову від ядерної зброї”, — так прокоментував Президент України рішення стосовно головування України в ОБСЄ в 2013 р. [8].

Головування в ОБСЄ — це і питання престижу, і доведення свого лідерського потенціалу, і здатності генерувати нові ідеї та вибудовувати часто дуже складний консенсус, зважаючи на існуючі розбіжності в інтересах і позиціях держав-учасниць. Це також нові зовнішньополітичні можливості, що відкриваються, залучення до формування „безпекової спільноти”, активніша роль у врегулюванні конфліктів, якими опікується ОБСЄ. Не тільки у Придністров'ї, де Україна традиційно є одним з ключових учасників, але також у Нагорному Карабаху та в Грузії. Головування в ОБСЄ — це також величезний досвід багатосторонньої дипломатії. Водночас це і висока відповідальність,

яка потребуватиме чималих міжнародних зусиль та важкої роботи всередині країни. Від країни, яка головує в ОБСЄ і яка ставить за мету здобуття членства в ЄС, очікується, що вона буде демонструвати високий стандарт, слугувати взірцем у виконанні зобов'язань в рамках ОБСЄ у всіх вимірах безпеки, у тому числі і в людському вимірі. Останнє стосується проведення виборів, забезпечення прав людини, дотримання свободи слова, зібрань, тощо. Оскільки простір СНД є доволі неспокійним, головною країні необхідно бути готовою до несподіваних викликів, приймати оперативні рішення у сфері безпеки, сприяти консенсусу поміж державами-учасницями, координувати діяльність різних інституцій всередині організації та забезпечувати координацію з іншими міжнародними структурами.

Підбиваючи підсумок викладеному вищезазначимо, що в українському контексті безпекового співробітництва через розширення співпраці з євроструктурами із застосуванням дотичних схем незаперечно і аргументовано реалізується концепція функціоналістської теорії. Посування до кінцевої мети через мультипредставництва в іншому середовищі, запозичення знань і досвіду, і врешті-решт опанування іншим простором через низку точок дотику — такий шлях інтеграційних схем реалізується Україною. Подібні дотичні моменти спостерігаються в низці економічних галузей, яких тільки за Угодою про партнерство і співробітництво України і ЄС (набула чинності 1998 р.) нараховується сімнадцять. До них додамо низку соціальних і культурних програм, що здійснюються коштом Європейського Союзу. Це і регіональні проекти розбудови соціальної інфраструктури в українських регіонах, програми боротьби зі СНІДом і туберкульозом, чорнобильські програми, боротьба з корупцією і хабарництвом, низка науково-технічних проєктів за програмою ТАСІС в Україні. Серед освітніх і культурних проєктів згадаймо програми Еразмус Мундус, Твіннінг та багато інших. Згодом були започатковані програми з безпекових питань.

При цьому в українському варіанті було слушно розпочато цей процес з позитивних сфер співпраці — за визначенням провідного англійського соціолога Девіда Мітрани позитивних функцій інтеграційного процесу, до яких учений зараховував питання економічного, соціального і культурного співробітництва. При цьому Д. Мітрани радив оперувати не широкими поняттями, а елементами менш глобального характеру, визначеними потребами окремої людини. Таке функціональне співробітництво, наприклад, в галузі транспорту, охорони здоров'я або енергетики виключало необхідність попередньої розробки тієї чи іншої конституційної моделі, чи будь-якого ідеологічного підґрунтя. Так поступово усе більша кількість людей таким чином залучається до функціонального співробітництва, що врешті-решт приведе до розвитку в їхній свідомості почуття міжнародної відповідальності та необхідності вирішення власних потреб не на національному, а на міжнародному рівні. Така модель міжнародних відносин мала попередити можливість проявів націоналізму та забезпечити надійні гарантії миру [9, 24]. Однак, як і в будь-якому несподівано новому баченні, в новій теорії розвитку інтеграції — функціоналізмі — деякі критики віднайшли слабкі сторони та ідеалістичні посилки. Водночас низка положень концепції Д. Мітрани, що відстоювала позитивне значення процесу децентралізації, технократичного співробітництва та застосування міжнародної адміністрації у вирішенні проблем добробуту та миру були використані та розвинені продовжувачами функціоналістської ідеї вже як неофункціоналістської школи досліджень.

Зазначене підтверджують і нові схеми залучення європейськими структурами українського потенціалу до співпраці. ОБСЄ і Євросоюзом за участю української

держави започатковано суто безпекові схеми співпраці, про що йшлося вище. Знову ж таки вибірково і продумано визначалися елементи участі українських представників саме в тих програмах і проектах, де європейських спроможностей було недостатньо. Це і миротворчі зусилля в конфліктних регіонах, поліцейські місії, використання вітчизняних авіаційних можливостей: йдеться про вертольотні загони, дальню авіацію, вантажні літаки, групи понтонників і мінувальників, а також лікарів, волонтерів медичного персоналу тощо.

Тобто розвиток інтеграційного процесу, його поширення на інші сфери економічного, соціального і політичного життя поступово відбувається через розповсюдження, яке назване „переливом”. Концепцію „переливу” розроблено і запропоновано відомим американським політологом, професором Каліфорнійського університету засновником неофункціоналізму Ернестом Хаасом. Основна ідея „переливу” полягає в кумулятивному характері інтеграційного процесу, якому властиве постійне поступове розширення впливу на суміжні сфери суспільного життя. Сутність переливу знаходить підтвердження в українському інтеграційному досвіді, що аргументовано доводить тезу неофункціоналізму. Таким чином зі сходинки на сходинку інтеграційного процесу, поступово до європейського інтеграційного простору, врешті до розуміння і відповідальності посуватимуться українські реалії в євроінтеграційному будівництві.

Таким чином, наголосимо: еволюційний, а отже інтеграційний, процес розвитку є незворотнім. Опосередковано це доводять чисельні європейські проекти щодо України та її сусідів. За багатьма прикладами в історії людства будь-яке явище еволюції суспільства можна на певний час загальмувати, але не можна йому запобігти, оскільки закони діалектичного розвитку діють незалежно і часто на противагу волі учасників історичного процесу. Спостерігаючи за згуртованими діями європейських країн у протистоянні світовій фінансовій кризі, співробітництвом у питаннях безпеки, можна сподіватися, що врешті-решт країни Європи будуть спроможними об'єднати зусилля для збереження і захисту утвореного ними інтеграційного простору через уніфікацію діяльності європейських інтеграційних і безпекових структур — ОБСЄ, Ради Європи і ЄС, де Україна посяде достойне місце.

Використані джерела та література:

1. Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/61964.htm>
2. Головування України (травень—листопад 2011). — Режим доступу: <http://www.coeukraine2011.mfa.gov.ua/prezident-ukraini-vistupiv-na-sesiii-parlamentskoi-asa>
3. ОБСЄ. 2006 // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/2006/>.
4. ОБСЄ вітає „план Ющенка” // День. — 2005. — 22 лист.; О встрече посредников и наблюдателей в процессе приднестровского урегулирования // Сообщение для печати/2211// www.mid.ru/2005/24.10/.
5. <https://sites.google.com/site/greenpackua/>
6. Economic-environmental & politico-military. — [http://www.osce.org/ukraine/45448conomic-environmental & politico-military](http://www.osce.org/ukraine/45448conomic-environmental-&politico-military)
7. Організація по безпеці та співпраці в Європі. — Режим доступу: <http://www.osce.org/ukraine>
8. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/18769.html>
9. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. — К., 2001.

5.4. Політика України щодо нерозповсюдження ядерної зброї

Ядерне стримування і розповсюдження ядерної зброї — ключові поняття в проблематиці міжнародної безпеки. Атомні бомбардування авіацією США японських міст Хіросіма і Нагасакі в 1945 р. наочно продемонстрували силу цієї зброї та наслідки її застосування. Небезпека розповсюдження ядерної зброї — одна з загроз, що перейшла з ХХ у ХХІ ст. Існуючі механізми контролю і стримування сьогодні є не досить ефективними й універсальними. Розростання клубу ядерних держав дійшло до тієї межі, коли міжнародна система договорів і установ щодо нерозповсюдження атомної зброї опинилася під загрозою денонсації. Крім 5 постійних членів Ради Безпеки ООН (США, Росія, Великої Британії, Франції, Китаю), статус ядерних держав набули Індія, Пакистан, Північна Корея і де-факто — Ізраїль. Іран здійснює ядерну програму. Більше того, їх шлях може стати прикладом наслідування для інших держав.

Скоріше за все, у ХХІ ст. кількість країн „ядерного клубу” зростатиме. Проблема нерозповсюдження ядерної зброї внаслідок її важливості для підтримки безпеки і стабільності у світі залишається актуальною. Держави великої п'ятірки трактують ядерну оборону як невід'ємний і законний інструмент своєї безпеки і військової політики, але як не потрібну і таку, що її не повинно бути в інших країн. З іншого боку, як можна примусити Іран або КНДР відмовитися від ядерних програм, коли наприклад, США, Китайська Народна Республіка самі розробляють, створюють і випробовують нову ядерну зброю?

До нерозповсюдження атомної зброї здійснюється вибірковий підхід і відповідно обираються заходи та методи впливу. Так, щодо одних країн (Ізраїлю, Пакистану, Індії) розповсюдження ядерної зброї вважається не небезпечним, а до інших (КНДР, Ірану) — загрозовим. Отже існує питання об'єктивності оцінки віднесення тих чи інших країн до „хороших” або „поганих”. Політика подвійних стандартів у питанні набуття державами статусу ядерних, згідно з якою одним країнам, таким як Індія та Пакистан, дозволяється володіти ядерною зброєю, а іншим — ні, призведе і призводить до переходу гонки ядерних озброєнь у тіньову зону міжнародної політики.

Зазначимо, що в період холодної війни ядерна зброя була ефективним засобом підтримки стабільності системи міжнародних відносин, що базувався на основі балансу сил. Концепція ядерного стримування дозволила двом наддержавам проіснувати у відносному мирі другу половину ХХ ст., адже обидві держави розуміли, що початок війни означатиме взаємне самознищення.

Понад 190 країн, у тому числі й ядерні держави — Великобританія, Китай, Франція, Росія, США, — учасниками Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). 4 держави — Індія, Пакистан, Ізраїль, КНДР — не входять до ДНЯЗ. Проте на сьогодні зберігається загроза поширення ядерної зброї, а також сучасних ракетних технологій, не створено належних гарантій від можливого потрапляння ядерної зброї до екстремістських режимів і угруповань.

У 90-ті роки ХХ ст. ядерне стримування суттєво еволюціонувало. Хоча воно, як і раніше, продовжує існувати, що зумовлено можливістю взаємного гарантованого знищення. Безумовно, якби держави скоротили витрати на військову сферу і обрали шлях ядерного роззброєння, то світ став би спокійнішим і безпечнішим місцем для життя. Чи можна розраховувати на такий розвиток подій?

Україна — це приклад безпрецедентної для світу відмови від уже наявних арсеналів ядерної зброї. Для системи міжнародних відносин „українська без'ядерна мо-

дель” є знаменним прикладом несилового розв’язання складної міжнародної проблеми.

Після розпаду СРСР Україна успадкувала третій у світі за величиною ядерний потенціал (після США та Росії) і з перших днів незалежності мусила вирішувати питання ядерної зброї. На території України перебували 176 міжконтинентальних балістичних ракет і близько 3 тис. одиниць тактичної ядерної зброї; 130 пускових установок ракет УР-100НУ (Ss-19) і 46 шахтних установок ракет РТ-23УТГХ (Ss-24). Окрім цього, на території України були дислоковані 46 важких бомбардувальників: 19 бомбардувальників Ту-160, 25 бомбардувальників Ту-95МС і 2 бомбардувальники Ту-95 та близько 2000 ядерних боєголовок і бомб. До того ж в Україні залишалася значна кількість тактичних ядерних боєприпасів, вивезених Радянським Союзом з території країн—членів колишнього Варшавського договору напередодні розпаду СРСР. У цілому, арсенал, яким володіла Україна, перевищував ядерні арсенали Великої Британії, Франції і КНР разом узяті.

Радянська ядерна спадщина дісталась чотирьом незалежним країнам: Російській Федерації, Україні, Білорусі та Казахстану. Росія успадкувала 69,4% цього потенціалу, або 7133 ядерних боєзаряди, Україна — 17% (1656 одиниць), Казахстан — 13% (1410 одиниць), Білорусь — 0,6% (74 одиниці).

Поява одразу чотирьох правонаступників радянської ядерної спадщини викликала значне занепокоєння у США і Росії. Політика Сполучених Штатів була чіткою: лише Росія має володіти ядерною зброєю; Москва та Вашингтон дали зрозуміти адміністрації президента Л. Кравчука та парламенту, що відмова від атомної зброї є необхідною умовою для розвитку їх відносин з Україною. Так, у грудні 1991 р. адміністрація президента США Дж. Буша-старшого висунула рішучу вимогу щодо збереження централізованого контролю за радянською ядерною зброєю, який має здійснювати Росія як єдина правонаступниця СРСР, у той час як інші країни мають приєднатися до ДНЯЗ у статусі без’ядерних країн. Для США була неприпустима ситуація коли, окрім Росії, ще три країни колишнього Радянського Союзу володіли б ядерною зброєю. Така позиція була зумовлена низкою факторів: 1. Вашингтон хвилювало те, що ядерна зброя могла бути нелегально продана за кордон, насамперед „країнам-ізгоям”; 2. Наявність атомної зброї у трьох республіках колишнього СРСР загрожувало б підривом існуючого режиму ядерного нерозповсюдження, до того ж автоматично переставали діяти багатосторонні міжнародні договори, що були укладені з метою регулювання режиму ядерного нерозповсюдження. Отже першочергова мета США у сфері контролю над ядерними озброєннями колишнього СРСР полягала в тому, щоб змусити пострадянські країни, окрім РФ, стати без’ядерними державами та вивести з їх територій тактичну й стратегічну ядерну зброю.

Вашингтон приділяв найбільшу увагу питанню ядерної безпеки і практичним діям Києва у цьому напрямі. Держсекретар США Дж. Бейкер так розташував американські пріоритети, пов’язані з визнанням новоутворених держав: військова і ядерна безпека; демократія; ринкова економіка [1, с. 57]. Отже Україні для здобуття перепустки на міжнародну арену потрібно було виконати зобов’язання щодо комплексу вищезазначених кардинальних перетворень.

Для США варіанти вирішення українського ядерного питання зводилися до двох підходів — за допомогою проведення переговорів або тиску на Київ. Перший шлях був представлений співробітниками Гарвардського університету: С. Міллером, Г. Еллісоном, Ф. Зеліковим та Е. Картером. Вони обґрунтовували політику зволікан-

ня Києва турботою про безпеку країни. Другий — працями Т. Ніколоса, директора Монтерейського інституту В. Понтера, який, зокрема, закликав Вашингтон впроваджувати у американсько-українських відносин політику „батога і пряника”, більше вдаючись до негативних стимулів [2, с. 9]. Вирішити українську ядерну проблему США намагалися за допомогою посередництва Росії. Виходячи зі збиту власних інтересів, США й Росія посилювали тиск на Україну, щоб примусити її відмовитися від ядерної зброї.

Ядерна проблема була найскладнішою з тих, що постали в перші роки незалежності перед українською зовнішньою політикою. Від цього питання залежала вся решта, а саме — її національна безпека, входження у світовий простір. До того ж гостро постало питання про забезпечення безпеки ядерних об'єктів, що перебували на її території.

Згадаймо, що устремління політичного керівництва України здійснити миролюбну неядерну політику були висловлені ще на етапі боротьби країни за незалежність у Декларації про державний суверенітет, у якій було проголошено, що Україна має намір дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерну зброю. У цілому антиядерні гасла відповідали тогочасним домінуючим настроям громадськості, що переживала Чорнобильську трагедію 1986 р. Це прагнення України було неодноразово підтверджено, зокрема, у таких документах Верховної Ради: Заяві від 24 жовтня 1991 р., де йдеться про намір України приєднатися до ДНЯЗ як неядерної держави, у Зверненні до парламентів та народів світу від 5 грудня 1991 р., у Постанові від 9 квітня 1992 р. Підтвердження цієї лінії в Акті про державну незалежність України, а надалі в Законі Верховної Ради України „Основні напрями зовнішньої політики” (від 2 липня 1993 р.) надало миролюбним неядерним орієнтаціям країни характеру офіційної політики.

З цим слід пов'язувати і приєднання України до міжнародних договорів, що мали сприяти реалізації запропонованої великими державами політики стримування ядерного озброєння. Йдеться про протокол до Договору СНО-1 (Договору про скорочення наступальних озброєнь), підписаний Україною (разом з Білоруссю, Казахстаном, Росією, а також США) у Лісабоні в травні 1992 р. стосовно визнання Білорусі, Казахстану, України, Росії правонаступницями СРСР щодо зазначеного Договору з одночасними зобов'язаннями Білорусі, Казахстану, України приєднатися до ДНЯЗ у статусі без'ядерних держав. Стаття 5 цього протоколу фіксувала зобов'язання цих країн приєднатись, можливо короткі терміни до ДНЯЗ.

Згодом РФ уклала угоди з Казахстаном і Білоруссю, відповідно до яких вони передавали Росії всі носії ядерної зброї. Проте Україна обрала дещо іншу позицію і оголосила всі носії, що перебували на її території, своєю власністю та висловила готовність самостійно здійснювати їх ліквідацію відповідно до процедур Договору СНО-1.

Так, у зв'язку з підписанням Протоколу Україна заявила, що в реалізації Договору про СНО та Протоколу до нього вона буде виходити з того, що:

- передбачені Договором скорочення і обмеження мають досягатися через пропорційно рівномірне знищення ядерних боеголовок та засобів їх доставки, що дислокуються на території сторін Договору;
- Україна, яка добровільно іде на скорочення ядерної зброї, буде наполягати на гарантіях своєї національної безпеки, у тому числі від можливої загрози силою або її застосування проти України з боку будь-якої ядерної держави;

Україна буде домагатися того, щоб РФ негайно вдалася до практичних дій щодо створення спільно з Україною системи технічного контролю за незастосуванням ядерних стратегічних наступальних озброєнь, розташованих на території України.

Для США й Росії те, що Україна висувала чіткі вимоги, було неприпустимим, американські представники постійно тиснули та погрожували українській стороні політичними й економічними санкціями з боку Сполучених Штатів. Зазначимо, що міжнародне співтовариство розцінило намір України набути статусу без'ядерної держави як одностороннє зобов'язання і різні спроби обговорити це питання трактувало як відмову Києва від взятих на себе зобов'язань. На тлі безпроблемної відмови від ядерної зброї Білорусі та Казахстану, США й Росія не хотіли навіть чути про вимоги України та продовжували політику тиску на неї. Так Дж. Буш 8 січня 1993 р. під час зустрічі з віце-прем'єр-міністром В. Шмаровим заявив: „Якщо Верховна Рада не ратифікує договір про СНО-1 та ДНЯЗ, відповідні висновки зробить і нова адміністрація Б. Клінтона” [3, с.126]. Така позиція була викликана тим, що проголошення права власності на ядерну зброю, що знаходиться на території України, було вже претензією на статус ядерної держави. Визнання України власником ядерної зброї, що розташовувалася на її території, було б юридичним обґрунтуванням її права на отримання відповідної фінансової компенсації за матеріали, що містились у боєголовках. З іншого боку, приєднання України до Договору СНО-1, Лісабонського протоколу де-юре позбавляло Україну права впливати на ліквідацію ядерних сил на своїй території. У цьому випадку атомна зброя фактично ставала власністю Росії і подальші її дії щодо цієї зброї були б сприйняті міжнародним співтовариством як законні. До того ж, проблема ядерного роззброєння України була пов'язана з економічними труднощами. Адже знищення ядерної зброї і виконання всіх умов договору СНО-1 та ДНЯЗ вимагало значних коштів, яких в Україні тоді не було.

Разом з тим, проголосивши себе власником ядерної зброї, розташованої на власній території, Україна розглядала її не як реальну військову силу, а саме як матеріальну цінність. Київ справедливо очікував адекватної компенсації. Україна призупинила виконання своїх зобов'язань згідно Лісабонського протоколу до підтвердження економічної допомоги і гарантій безпеки від США і Росії. Зазначимо, що до березня 1992 р. до РФ було передано близько 57 % ядерних боєприпасів, перш ніж Л. Кравчук призупинив їх виведення.

Таким чином, у процесі реалізації зобов'язання згідно з Лісабонським протоколом в Україні виникла низка серйозних питань, що загальмували процес її приєднання до даного Договору. Основні проблеми були пов'язані з визначенням права власності України на ядерні боєзаряди, що були розташовані на її території, розмірами фінансової компенсації за них, реалізацією адміністративного контролю стратегічних озброєнь, гарантій безпеки з боку ядерних держав, економічними труднощами. Розв'язання цих питань мало сприяти ратифікації парламентом України Лісабонського протоколу та приєднанню України до ДНЯЗ як неядерної держави.

Україна продовжувала пов'язувати знищення ядерної зброї з наданням їй ядерними державами та світовим співтовариством гарантій національної безпеки, а також компенсацій, пов'язаних з вартістю урану і затратами на демонтаж ядерної зброї. Актуальність гарантій національної безпеки Україні ще більше постала після того, як російські політики висунули територіальні претензії щодо Криму, Севастополя й Чорноморського флоту, а дума РФ прийняла відому постанову щодо м. Севастополь. Тоді український суверенітет був поставлений під сумнів. До того ж, ще

25 грудня 1991 р. президент Росії видав указ, у рамках якого передбачалося використання атомної зброї без згоди країн, на території яких вона була розміщена, і без консультації з іншими державами співдружності [4, с. 66]. Для України це були докази небезпідставності її вимог щодо отримання гарантій безпеки з боку провідних ядерних держав. Так, 30 вересня 1992 р. на Генеральній сесії ООН у Нью-Йорку міністр закордонних справ України А. Зленко знову наголосив, що Україна знищить свою ядерну зброю за умови надання їй іншими державами гарантій безпеки і фінансової допомоги. Про це ж заявила 18 листопада 1992 р. і Верховна Рада України. Отже, **за умов загострення взаємовідносин між Україною і Росією з приводу кордонів, Криму, Севастополя гарантій безпеки мали передбачати значно ширше коло обов'язків з боку країн-гарантів, ніж ті, які визначені ДНЯЗ, а саме — незастосовувати ядерної зброї проти тих держав, які нею не володіють.**

Позиція України викликала негативну реакцію і Росії, і США. Вашингтон хвилювало те, що надання гарантій, компенсацій Україні призведе до ланцюгової реакції, і інші країни вимагатимуть подібних вимог.

Разом з тим, переговори щодо українського роззброєння продовжувалися. Наступним кроком України, спрямованим на ліквідацію ядерної зброї, було підписання 3 вересня 1993 р. Масандрівських угод між президентом України і РФ. Цими угодами передбачалися, зокрема, шляхи та основні принципи утилізації ядерної зброї, розташованої на території України, а також порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів, розташованих на територіях України та Російської Федерації.

25 жовтня 1993 р. було підписано Угоду між Україною і США щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також про запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. З метою її реалізації у подальшому було укладено відповідні угоди, які визначали напрями двостороннього співробітництва у ліквідації ядерних озброєнь, розташованих на території України, та надання їй відповідної фінансової та матеріально-технічної допомоги. У договорі були визначені загальні умови та механізми надання Україні допомоги за програмою Нанна-Лугара.

Тоді 18 листопада 1993 р. парламент України прийняв Постанову про ратифікацію Договору про СНО та Лісабонського протоколу із 13 застереженнями, що стосувались „надійних гарантій національної безпеки, надання, достатньої міжнародної фінансової і технічної допомоги та повернення Україні компонентів ядерної зброї для їх використання у мирних цілях або компенсацію їх вартості”. У постанові все майно, розташоване на території України, стратегічна і тактична ядерна зброя проголошувались державною власністю України. Як свідчила ухвала про ратифікацію, Україна не вважає для себе обов'язковою 5 статтю Лісабонського протоколу, а також здійснює адміністративне управління стратегічними ядерними силами. Водночас було вказано, що Україна як держава — власник ядерної зброї, набуватиме без'ядерного статусу та позбавлятиметься поетапно від розміщеної на її території ядерної зброї за умов отримання надійних гарантій її національної безпеки, згідно з якими ядерні держави візьмуть на себе зобов'язання ніколи не використовувати ядерної зброї проти України, не використовувати проти неї звичайних озброєних сил та не вдаватися до загрози силою, поважати територіальну цілісність та недоторканність меж України, утримуватися від економічного тиску з метою вирішення будь-яких спірних питань. У Постанові було визначено, що, згідно з ліміта-

ми, встановленими за Договором для колишнього СРСР, та принципами рівноправності всіх держав — правонаступниць колишнього Радянського Союзу, Україна зобов'язана скоротити з наступним знищенням 36 % носіїв і 42 % ядерних боєзарядів стратегічної наступальної ядерної зброї, розташованої на її території. Враховуючи нинішній кризовий стан економіки України, виконання цих зобов'язань можливо лише за умови надання достатньої міжнародної фінансової і технічної допомоги. Депутатами були внесені поправки, згідно яких Україна має йти шляхом скорочення озброєнь, однак має при цьому залишити частину ракетно-ядерного арсеналу за Україною. Разом з тим у Постанові підкреслювалося, що це не виключає можливості знищення додаткових носіїв та боєзарядів за процедурами, що можуть бути визначені Україною. До того ж мало бути вирішене питання про компенсацію за стратегічну і тактичну зброю, яка була вивезена в Росію з території України в 1992 р.

Верховна Рада рекомендувала президенту та уряду України провести переговори щодо питань, що мають принципове значення для виконання Україною Договору, а також затвердити програму ліквідації стратегічних ядерних наступальних озброєнь. При цьому головні зусилля президента та уряду мали бути спрямовані на отримання з боку США, Росії та інших ядерних держав гарантій національної безпеки і належної фінансової та технічної допомоги з метою ліквідації ядерної зброї, на отримання компенсації за вартість високозбагаченого урану, що міститься в усіх (у тому числі тактичних) ядерних боєзарядах.

Непослідовність України у вирішенні проблеми ядерного роззброєння викликала незадоволеність уряду США. Відразу після ратифікації ВРУ договору послідувала бурхлива й невдоволена реакція Вашингтона та Москви, які заявляли про невизнання такої ратифікації. США апелювали до зобов'язання України знищити всю ядерну зброю, що містилося в листі Л. Кравчука на адресу Дж. Буша від 7 травня 1992 р. Згідно з листом, Л. Кравчук гарантував ліквідацію всіх ядерних, зокрема стратегічних, наступальних озброєнь, що перебувають на території України, „упродовж семирічного періоду часу, як це передбачено Договором про скорочення СНВ, а також у контексті Заяви про без'ядерний статус України”. Зазначимо, що українська сторона формально згідно з договором СНО-1 не була зобов'язана ліквідувати всі носії та ядерні боєзаряди.

Продовжувалися переговори, які проходили дуже важко, не в останню чергу через негативну американську думку щодо процесу роззброєння України. Вважалося, що Україна взагалі не хоче відмовитись від ядерної зброї, а лише намагається розіграти ядерне питання, щоб здобути, „виторгувати” більше поступок з боку США. Треба враховувати, що ці події відбувалися паралельно на тлі заяви КНДР про свій вихід з ДНЯЗ та початок розвитку ядерної програми.

США висунули ультимативну вимогу позбутися ядерної зброї. Зазначимо, що рекомендації багатьох американських дослідників носили ультимативний характер і не враховували всю складність ядерного питання. Вперше Україна опинилася за крок до світової ізоляції. Офіційний Київ звинуватила в ухилянні від виконання зобов'язань, взятих ним та зафіксованих у документах, що визначали зовнішньополітичний курс України щодо без'ядерного статусу.

Завдання української дипломатії на той час полягало в тому, щоб уникнути можливої політичної та економічної ізоляції України через негативну реакцію світової спільноти на Постанову Верховної Ради від 18 листопада 1993 р., зокрема на її застереження щодо ратифікації Договору про СНО та Лісабонського протоколу та не-

приєднання України до ДНЯЗ. США, у свою чергу, були сильно зацікавлені в успішній денуклеаризації України. Це змушувало Вашингтон діяти.

12 січня 1994 р. до Києва прибув президент США Б. Клінтон, який зустрівся з Л. Кравчуком. На останнього було вчинено безпрецедентний тиск, С. Телбот пізніше писав: „Клінтон та Крістофер (державний секретар США), яким невластиво вичитувати голів держав, цього разу зробили виключення. Вони сказали Кравчуку так відверто, наскільки це було можливим, що, якщо він відмовиться від уже досягнутих домовленостей, то це стане серйозним регресом у відносинах України і з Росією, і зі США” [3, с.129].

Для подальшого розблокування цієї проблеми було знайдено формулу тристоронніх переговорів зі США та Росією. Зазначимо, що до влади прийшла нова адміністрація — президента Л.Д. Кучми. Лише після довгих і виснажливих переговорів, після підписання гарантійної угоди зі США, що гарантувала підтримку Сполучених Штатів згідно зі Спільною програмою зменшення загрози, 14 січня 1994 р. було досягнуто компромісу, суть якого викладено в підписаній Тристоронній заяві президентів України, США та Росії, згідно з якою Україна мала отримати відшкодування за вартість урану, який містився в ядерних зарядках, розміщених на її території. Україна взяла на себе зобов'язання вивести зі своєї території ядерні боєголовки. Президент США заявив про гарантії безпеки для України (як тільки остання стане учасником ДНЯЗ) і обіцяв надати фінансову допомогу для реалізації програми виведення ядерної зброї з її території (мінімум 175 млн дол.). Росія зобов'язалася компенсувати вартість ядерного палива, що знаходилось у боєголовках.

До Тристоронньої заяви був підписаний Додаток, з метою започаткування процесу вивезення ядерних боєзарядів з України та надання за них компенсації. Серед основних положень Додатку: Росія зобов'язалася надати Україні 100 тонн палива для АЕС на базі низькозбагаченого урану, а США — виплатити Росії за це 60 млн дол. у рахунок майбутніх поставок російського високозбагаченого урану до США. Водночас з України принаймні 200 ядерних боєзарядів будуть вивезені до РФ для розукомплектування.

Під американським тиском заява не стала юридично зобов'язуючим документом, оскільки її не було ратифіковано законодавчими органами трьох країн. Разом з тим, це був справжній прорив у відносинах Україна — США — РФ. Хоча У. Перрі оцінюючи цю угоду, вказував, що вона була достатньо крихкою; викликала спори серед представників України, які вважали, що новій державі необхідна ядерна зброя для забезпечення безпеки [5, с. 20].

Досягнення суттєвого компромісу дало змогу відвернути загрозу міжнародної ізоляції України, здійснити серйозний прорив у відносинах зі Сполученими Штатами, у тому числі в аспекті допомоги економічним реформам в Україні, ліквідувати глухий кут на одному з найголовніших напрямків українсько-російських відносин. До того ж, у січні 1994 р. була досягнута домовленість зі США про збільшення компенсації за демонтаж ядерних боєзарядів до 350 млн дол. Відповідно до цього документа був узгоджений графік виведення ядерної зброї з території України: до листопада 1994 р.

Реакція світової спільноти була позитивною, на відміну від частини депутатів ВРУ, яка надавала заяві негативної оцінки. Депутати закликали не визнавати положень заяви, навіть була спроба винести на порядок денний питання про імпічмент президенту. В українському парламенті вистачало депутатів, які прагнули залишити

ядерну зброю, наявність якої, на їх думку, мала захистити Україну від можливих російських територіальних зазіхань. Військові зазначали, що ядерна зброя є гарантією безпеки. Колишні радянські командувачі ракетних військ твердили, що зможуть самостійно справитися з арсеналом. Політики радикально-націоналістичного напрямку стверджували, що Україна може та повинна стати великою державою, найважливішим атрибутом якої є ядерна зброя [6]. Проте вельми значну роль у політичній еліті України відіграло угруповання, що обстоювало „центристську” позицію щодо ядерної зброї. Суть позиції „центристів” полягала в тому, що наслідком відмови України від ядерної зброї мають стати політичні й економічні компенсації з боку Заходу й РФ. Саме ця група і визначила офіційний підхід Києва до ядерної проблематики.

16 травня 1994 р. Україна й Росія підписали угоду про заходи щодо реалізації тристоронньої угоди, яка передбачала: 1) остаточний вивід ядерної зброї не пізніше 1997 року; 2) зобов'язання Росії поставляти паливо для атомних електростанцій України як компенсацію за ядерні боеголовки; 3) згоду Росії компенсувати вартість тактичної ядерної зброї, виведеної з території України до 22 травня 1992 р.

Гарантії безпеки та фінансова компенсація дозволили Верховній Раді України 16 листопада 1994 р. прийняти (переважною більшістю голосів: 301 — за, 8 — проти, 13 — утрималося) Закон про приєднання України до ДНЯЗ з шістьма застереженнями, що стосувалися переважно таких питань, як підтвердження за Україною права власності на ядерну зброю, попередження проти використання загрози силою чи сили, а також про використання економічного тиску з боку ядерних держав. У пункті 6 цього закону було зазначено, що закон набуває чинності після надання ядерними країнами гарантій безпеки Україні, оформлених шляхом підписання міжнародно-правового договору.

Отже, наша держава приєдналася до ДНЯЗ, зберігши за собою право власності на все майно розміщених на її території ядерних сил. Саме це право дало Україні можливість одержувати компенсації за тактичні і стратегічні боезаряди, що вивозились у Росію.

У грудні 1994 р. у Будапешті США, Росія, Білорусь, Україна завершили останній етап ратифікації Договору СНО-1, і тоді ж Україна приєдналася до ДНЯЗ. 5 грудня 1994 р. під час Будапештського саміту держав—учасниць НБСЄ відбувся обмін ратифікаційними грамотами за Договором про СНО. З цього моменту документ набув чинності і почав діяти. Підписання Будапештського Меморандуму та приєднання України до ДНЯЗ, безумовно, є одним з найсуттєвіших у сучасній історії внесків окремої держави в забезпечення міжнародної безпеки. Тоді ж у Будапешті керівники США, Росії та Великої Британії надали Україні гарантії безпеки. Так, лідерами США, Великої Британії та Росії було підписано Меморандум про гарантії безпеки України — унікальний документ, що фіксує зобов'язання ядерних держав відносно національної безпеки України. Цього ж дня в односторонньому порядку гарантії безпеки були надані Україні Францією та Китаєм.

У Меморандумі про гарантії безпеки США, Велика Британія й Росія підтвердили зобов'язання: 1. поважати незалежність, територіальну цілісність і суверенітет України; 2. уникати щодо неї погроз і дій з позиції сили; 3. не втручатися в її внутрішні справи; 4. ніколи не використовувати ніякої зброї проти України, окрім як у випадках самооборони від неї; 5. утримуватися від економічного тиску на неї; 6. вимагати захисту від Ради Безпеки ООН у випадку, якщо Україна стане жертвою

акту агресії з використанням ядерної зброї. Зазначимо, що Україна розглядала Меморандум як самостійний і обов'язковий для виконання міжнародно-правовий документ, підписання якого й забезпечило набрання чинності зазначеного Закону України і уможливило приєднання України до ДНЯЗ та до Договору СНО-1. Хоча це був політичний документ, що не має юридично зобов'язуючої сили.

1 червня 1996 р. завершився процес вивезення з території України всього ядерного озброєння. Тим самим, наша країна зробила безпрецедентний внесок у зміцнення загальної міжнародної безпеки. Процес ядерного роззброєння України, поза сумнівом, став наймасштабнішою акцією загальноцивілізаційного значення, аналогів якого світова історія поки що не знає. У.Перрі вказував, що ядерне роззброєння України було завершено значною мірою завдяки тому, що США продемонстрували, що майбутнє України буде безпечнішим завдяки міцній дружбі, а не ядерній зброї [5, с. 73].

Як засвідчили історичні події, процес вивільнення України від ядерної зброї не набув ні легкого, ні послідовного характеру. А ядерне роззброєння України підтвердило складність і багатогранність проблеми ядерного роззброєння. Зазначимо й те, що прийняття статусу без'ядерної держави для України було непростим рішенням як у психологічному, фінансовому і соціальному плані, так і з погляду забезпечення національної безпеки. Йдеться і про перманентний політичний тиск на Україну з боку Росії щодо умов вивезення на її територію ядерної зброї, що належала Україні, і про формування опозиції щодо роззброєння в межах державних кіл (принаймні, на рівні окремих груп депутатів ВРУ) самої України.

Ситуація вимагала поширення гарантій Україні, яка початково мала намір позбутись ядерної зброї, з одного боку, а з іншого – застосування певного каталізатора переговорного процесу між Україною й Росією стосовно надання Україні допомоги з демонтажу ядерної зброї та компенсації через вивезення цієї зброї на територію Росії.

Якщо з погляду сьогодення часу підійти до аналізу шляхів розв'язання ситуації, що склалася, позитивним можна вважати не тільки активне підключення до переговорного процесу між Києвом і Москвою представників адміністрації США, а й ініціювання нею програми спільного зменшення загрози (Cooperative threat Reduction) або, як це більш відомо, програми Нанна-Лугара, спрямованої на допомогу державам СНД з ліквідації розташованої на їх території зброї масового знищення, транспортування, зберігання та забезпечення безпеки озброєння, що ліквідовувалось [7].

Процес вивезення з території України ракет тактичного і стратегічного призначення, що розпочався 1992 р., було остаточно завершено в червні 1996 р. Досягнення зазначеного, безсумнівно, мало неабияке значення і для великих держав, зокрема США й Росії, і для України. Йдеться про ліквідацію передумов можливого протистояння сторін у сфері ядерної політики, стабілізації, таким чином, міждержавних відносин на європейському й євроатлантичному просторі. Водночас утворені країни-проліферанти СНД, позбувшись ядерної зброї, отримали певну економічну допомогу Заходу, дістали перспективи поглиблення їх співробітництва із західними економічними, політичними, військовими структурами.

Позитивним моментом взаємодії США і країн СНД у сфері нерозповсюдження ядерної зброї можна вважати й те, що ця взаємодія не вийшла поза межі переговорного процесу. Так, важливо відзначити, що політика Вашингтона щодо зниження

регіональної напруги та стримування ядерної зброї ще за часи Дж. Буша-старшого передбачала застосування до країн-проліфератів цілої низки засобів впливу — від економічних санкцій та ембарго, проведення спеціальних інспекцій видачі осіб, відповідальних за розробку і використання зброї масового знищення до вжиття заходів воєнного характеру [8].

Багато в чому ці засоби спрямовувалися щодо так званих „держав-ізгоїв” — насамперед, Іраку, Ірану, КНДР, які проводили ворожу щодо США політику. Водночас неможливо повною мірою виключити перспективи економічної чи навіть політичної ізоляції і країн-проліферантів СНД, окрім Росії, за умов збереження ними статусу ядерних.

Приєднання до ДНЯЗ Білорусі, Казахстану, України, як і вивезення з їхньої території ядерної зброї, відповідаючи національним інтересам США, мало сприяти забезпеченню національної безпеки в політичному та економічному розвитку названих держав.

Прийняття статусу без'ядерної держави для України було непростим рішенням. Однак Україна пішла на цей крок, усвідомлюючи, що розповсюдження ядерної зброї є одним з найнебезпечніших джерел ризику для міжнародного миру, безпеки та стабільності на континенті і для самого існування українського народу. Наголосимо, що за своїм науково-технологічним рівнем Україна могла б дійсно набути статусу ядерної держави.

Україна приєдналась і виконує свої міжнародні зобов'язання відповідно до таких ключових міжнародних договорів, як ДНЯЗ, „Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань” (ДВЗЯВ), „Конвенція про заборону розробки, виробництва і накопичення бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про її знищення” (КЗБЗ), „Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення” (КЗХЗ) і „Договору про звичайні збройні сили в Європі” (ДЗЗСЄ). Україна також приєдналась до п'яти міжнародних режимів експортного контролю: Комітету Цангера, Групи ядерних постачальників (ГЯП), Васенаарських домовленостей (ВД), Режиму контролю ракетних технологій (РКРТ) та Австралійської групи (АГ). Україна весь час сумлінно виконує свої зобов'язання щодо нерозповсюдження та контролю над озброєннями.

Відзначаючи водночас позитивні аспекти процесу стримування ядерної загрози на євроатлантичному просторі в першій половині 1990-х рр., неможливо не виявити й суперечливі моменти його вияву.

Так, стосовно України як одного з головних акторів цього процесу зобов'язання щодо її безпеки з боку країн, які зберігали ядерну зброю, не набули формули *договору*, на чому початково наполягало українське керівництво. Це знижувало рівень гарантій Україні й утверджувало певну нерівність сторін, що брали участь у переговорному процесі. А вже Будапештський Меморандум не набув чинності міжнародно-правового документа, незважаючи на чітку вимогу щодо цього в Законі України „Про приєднання до ДНЯЗ”. Україна хотіла одержати від ядерних держав не меморандум, а відповідний договір, який би пройшов ратифікацію в парламентах цих держав. Це відразу ж значно підвищило б рівень самих гарантій, наданих Україні.

Крім того, документ про гарантії безпеки як чотиристороння угода РФ, України, США, Великобританії, підписана в грудні 1994 р., будучи обмеженою положеннями Гельсінкського Заключного Акта та зобов'язаннями щодо ДНЯЗ, не враховувала деяких принципових моментів постбіполярного світу, пов'язаних, наприклад, з

відсутністю стабільного протистояння двох систем, у межах яких могли захищатися інтереси не тільки великих, а й середніх і малих держав. Нова система міжнародних відносин не виключала можливості застосування політичного чи економічного тиску з боку великих держав щодо України як з урахуванням неналежності останньої до сформованих військово-політичних об'єднань, так і з урахуванням збереження певної (політичної, дипломатичної, економічної) залежності України, скажімо, від США чи Росії.

Такі підходи підтверджують і деякі представники західної політичної думки, і серед них — Е. Вільсон, який, зокрема, стверджує, що Україна вимушена була прийняти вимоги великих держав щодо роззброєння, оскільки зволікання цим „загрозувало таким особливо цінним для українського національного руху пріоритетам, як дипломатичне „повернення до Європи”, сподівання на економічну допомогу та бажання досягти гарантії безпеки проти Росії...” [9, р. 190]. Водночас, розвиває свою думку цей автор, „запевнення” щодо безпеки, досягнуті Україною в січні та грудні 1994 р. були далекими від того, що можна вважати гарантіями, що в реальній площині перетворило ядерне роззброєння України на „довготривалу сагу” [10, р. 191].

Останнє заслуговує на спеціальну увагу з урахуванням проблем реалізації національних інтересів України у постбіполярні часи. Так, однією з передумов щодо остаточного рішення з ратифікації Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу до нього з боку українських політичних кіл стало позитивне сприйняття ними запропонованого США, їх союзниками по НАТО, іншими зацікавленими західноєвропейськими країнами та Японією пакета програм економічної, фінансової, військової допомоги Україні. Мова може йти, наприклад, про програму закупівлі США високозбагаченого урану (ВЗУ), що мав бути вилученим з демонтованих радянських бойових зарядів, з наступним розподілом надходжень від цього продажу між країнами СНД, які позбувались ядерної зброї, або програм із захисту, технічного обслуговування та транспортування боєголовок для їх наступного розукомплектування під відповідним контролем на території Росії [11, р. 126, 144—147].

Водночас, як показали подальші події, реалізація зазначених програм відбувалася не за повним обсягом та з урахуванням передумов, що висувалися перед Україною з боку і Заходу, і Росії. Так, колишній заступник міністра закордонних справ України О.О. Горін вважає, що крок України не був належним чином оцінений міжнародною спільнотою, відмова України від третього ядерного потенціалу у світі зекономила США та Росії 200 млрд. доларів на систему протиракетної оборони. Україна не отримала і 1% від тієї шаленої економії, які ядерні держави на той час мали. Він вказує й на те, що в Будапештському Меморандумі у двох статтях були посилення на ДНЯЗ і 6 стаття мала консультативний характер [12].

Міжнародний аналітик Є. Жеребецький наголошує на тому, що Україна віддала не тільки свою ядерну зброю, а й підписала угоду про нерозповсюдження ядерної зброї. І отримала якесь фіктивні гарантії; одним з гарантів є Росія, яка постійно погрожує нам територіальними претензіями [13].

Цікавий погляд провідного американського дослідника Джона Меаршеймера з Чикагського університету: він висловлювався за збереження Україною ядерної зброї [14]. А в подальшому доводив, що Україна припустилася фатальної помилки, відмовившись від ядерної зброї.

Крім того, отримання українським керівництвом запевнень щодо політичного та економічного утвердження України серед західної спільноти за умов збереження

економічної, і передусім — енергетичної залежності від Росії, перетворило Україну на тривалий час на буфер між Росією і Заходом, що не тільки ускладнювало формування її зовнішньополітичних орієнтирів, а й знижувало ефективність дій щодо реалізації цих орієнтирів на міжнародній арені.

З урахуванням цього чинник гарантій безпеки, як і посиленої економічної допомоги Україні після здобуття нею статусу неядерної держави, не виявив такої ефективності щодо зміцнення позиції держави на міжнародній арені, на яку сподівались українське керівництво в першій половині 90-х рр.

Крім того, період постбіполярних часів призвів до значної трансформації самої системи міжнародних відносин, що час від часу піддавало сумніву не тільки ефективність, а й можливість реалізації гарантій безпеки України в умовах нового співвідношення сил на міжнародній арені. Йдеться про втрату Росією статусу суперпотуги, що за умов здійснення спроб однополюсного керівництва світом з боку США призвело не тільки до зростання гегемоністських орієнтирів останніх, а й еволюції усєї ядерної політики великих держав.

Структурним компонентом політики ядерного стримування й упродовж холодної війни, і перших років по тому традиційно вважалося обмеження стратегічного озброєння. Найрезультативнішими в цьому сенсі можна вважати 1986—1994 рр., коли з боку СРСР (надалі Росії) і США були зроблені суттєві кроки щодо зменшення їх ядерних арсеналів [11]. Водночас, починаючи з другої половини 1990-х рр., під час діяльності демократичної адміністрації Б. Клінтона підходи США до проблеми ядерного роззброєння значно еволюціонують: від сприйняття ідеї на зменшення ядерних арсеналів до стримування цього процесу з можливим нарощуванням запасів ядерної зброї, від сприйняття Росії як партнера США у процесі обмеження ядерної зброї до перетворення її на можливий об'єкт американської політики контррозповсюдження та тиску задля досягненні американських національних інтересів.

Свідченням таких висновків може стати не тільки чинник значного уповільнення процесу роззброєння Росії і США в другій половині 1990-х рр., ай активна діяльність американської адміністрації із створення стратегічних оборонних систем як інший важливий напрям здобуття Сполученими Штатами більш високого рівня військової і політичної могутності [10].

Слід зазначити, що проблема модернізації оборонних систем у російсько-американських відносинах існувала давно, хоча процес наростання суперечностей у цьому питанні протягом тривалого часу був малопомітним унаслідок особливої актуальності інших проблем ядерного протистояння і, зокрема, роззброєння. Поворотним моментом політики США з утворення протиракетної системи можна вважати січень 1999 р., коли Сполучені Штати запропонували Росії розглянути можливість внесення суттєвих поправок до Договору щодо ПРО від 1972 р. При цьому адміністрація Клінтона відверто заявила про підтримку програми розвитку та розгортання системи ПРО на території США навіть усупереч зазначеному договору. Логічним завершенням цього стало оголошення 13 грудня 2001 р. вже республіканською адміністрацією Дж. Буша-молодшого рішення про вихід крани з Договору щодо протиракетної оборони 1972 р.

Оцінюючи це рішення, президент Росії В.Путін назвав його помилковим [15]. Логіка російської сторони базувалася на сприйнятті Договору по ПРО від 1972 р. як провідної конструкції взаємовідносин ядерних держав, порушення якої загрожує зламом не тільки інших найбільш важливих домовленостей у сфері роззброєння, а й

руйнацію всієї системи міжнародної безпеки, що складалася протягом кількох десятиліть. Імовірним наслідком зазначеного може стати зростання ядерного напруження у світі, пов'язаного з неконтрольованим нарощуванням ядерного потенціалу великих держав.

Ця проблема водночас не може обмежуватись інтересами тільки великих держав, що мають ядерну зброю та зберігають лідерство у сфері розробок ядерних технологій. Порушуючи правову базу сталої системи міжнародної безпеки і спонукаючи до цього Росію, США піддають сумніву гарантії, що надавались ними іншим країнам в межах домовленостей по ПРО і, насамперед, тим з них серед СНД, які добровільно позбулися ядерної зброї. Йдеться про Білорусь, Казахстан, Україну як рівноправних учасниць від 1997 р. Договору щодо ПРО, а також країн-депозитаріїв СНО-1 і ДНЯЗ.

Проте якщо Білорусь і Казахстан, будучи пов'язаними з Росією домовленостями щодо системи колективної безпеки і протиракетної оборони, можуть сподіватись на ядерний щит з боку останньої, достатньо вразливою в цьому плані залишилась Україна. Імовірно, що саме тенденції сучасних міжнародних відносин стали поштовхом щодо відмови українського політичного керівництва від статусу позаблоковості країни. Однак якщо за умов стабільності відносин Заходу і Сходу цей чинник не відіграє будь-якої руйнівної ролі, він міг перетворитися на додатковий елемент напруження за умов зростання ядерного протистояння Вашингтона й Москви.

Водночас, якщо брати до уваги позицію офіційної Москви як незмінну в цілому щодо процесу розширення НАТО, перспективи реального входження України до НАТО, як і тенденції стосунків України й Росії, а також Росії і США, не є чітко окресленими, а підходи щодо досягнення взаємної безпеки США, Росії, України не позбавлені насьогодні суперечливих моментів, а подеколи й гостроти.

До того ж існуюча система контролю за озброєннями і нерозповсюдженням ЗМЗ, на думку багатьох експертів, зараз перебуває в глибокій кризі. Договірна-правова база функціонує в старому режимі, що все ще фіксує паритетні відносини двополлярного світу і не враховує реальність сьогодення. ДНЯЗ не передбачає обмежень ядерного озброєння для країн, які ініціювали його підписання. Його головною метою є запобігання географічному розповсюдженню ядерної зброї, а не перешкоджання необмеженому вдосконаленню та накопиченню ядерної зброї в цілому. Ядерні програми Ірану, КНДР довели неефективність і МАГАТЕ. Так, колишній міністр закордонних справ і віце-канцлер Німеччини Йошка Фішер вказував, що стара система ядерного стримування, яка продовжує існувати в США і Росії з часів закінчення холодної війни, як і раніше включає безліч загроз і небезпек. Міжнародна спільнота здебільшого ігнорує цей факт, а загроза залишається [16].

Історія свідчить, що безпрецедентний крок України був схвально сприйнятий міжнародною спільнотою, але, на жаль, не отримав належної оцінки з її боку і не став прикладом для наслідування серед інших країн, які володіють або прагнуть володіти ядерною зброєю. Більше того, спостерігаємо протилежну тенденцію, наполегливе прагнення певних країн отримати ядерну зброю. Так, Індія та Пакистан у 1998 р. провели ядерні випробування і продовжують докладати зусиль з метою отримання статусу ядерних держав (визнаного світовою спільнотою). Північна Корея у 2006 р. здійснила ядерні випробування. Актуальною і надзвичайно складною є проблема розробки атомної зброї Іранською Ісламською Республікою. Вищезгадані проблеми змусили світових аналітиків згадати досвід України, яка добровільно

віддала свою ядерну зброю. Україна — не тільки реальний приклад для інших держав, що володіють засобами масового знищення, а й можлива модель, що може бути запропонована таким державам.

Україна залишається вірною своєму без'ядерному курсу, офіційно наголошує про недопустимість розповсюдження ядерної зброї і висловлює готовність допомогти у вирішенні ядерних питань, поділившись власним досвідом. Офіційний Київ закликає до поваги принципів ядерного нерозповсюдження та наголошує на неприпустимості порушення існуючого мораторію на ядерні випробування. Проте, від України у ядерних протистояннях (Іран, Північна Корея) залежить небагато: вона не є ані членом керівної ради МАГАТЕ, ані членом Ради Безпеки ООН. В цілому, Україна недостатньо впливає на розвиток основних міжнародних режимів нерозповсюдження і контролю над озброєннями та не відіграє вагомую роль у процесі ядерного роззброєння.

У цьому контексті треба наголосити на тому, що все частіше висловлюються думки відносно помилки щодо рішення про відмову від ядерної зброї (особливо — тактичної ядерної зброї). І головна причина таких настроїв полягає в тому, що Україна не має чітких гарантій безпеки, які би доповнювалися механізмами їх застосування. Можна констатувати, що рівень безпеки України, отриманий згідно з Меморандумом 1994 р., є недостатнім, оскільки він не передбачає адекватної відповіді на імовірні загрози. Адже Будапештський Меморандум не передбачав конкретного механізму реалізації цих зобов'язань, окрім консультацій, не був підкріплений достатніми міжнародно-правовими гарантіями незалежності і суверенітету без'ядерної України. Отже, однією з найбільш актуальних проблем сучасного розвитку України залишається пошук гарантій національної безпеки. Постає питання: якою має бути модель безпеки України та інших без'ядерних держав в умовах сучасного світу?

Досвід України показує, що її стан захищеності залежить від міжнародного середовища і міжнародної безпеки. І цей стан у певні періоди змінювався в гірший бік, а Україна нерідко відчувала дефіцит цієї безпеки. Гарантії безпеки, отримані Україною у зв'язку з відмовою від ядерної зброї у 1994 р., мають не лише недостатній рівень інституційного оформлення, а й порушуються. Ядерні країни, що є постійними членами Ради Безпеки ООН, або ігнорують надані Україні гарантії, або трактують їх як політичні заяви, котрі не передбачають обов'язкового реагування. Так, у 2003 р. Україна почула гасла, що російська сторона може бомбардувати о. Тузла. Російська сторона не виконувала 12-й пункт — утримуватися від загрози силою. В.В. Путін погрожував Україні застосуванням ядерної зброї, якщо на території України будуть бази НАТО. Росія порушувала 3-й пункт — щодо утримання від економічного тиску. Два приклади: зима 2005 р. і зима 2008 р., коли Росія, всупереч Меморандуму, вдалася до економічного шантажу, економічної та газової війни [12].

Вищезазначені конфлікти підтверджують, що Україні потрібно шукати нові засоби забезпечення національної безпеки. Директор Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України Г.М. Перепелиця вказує, що гарантії мають бути закріплені юридично, тому що їх відсутність продовжує залишатися недоліком системи нерозповсюдження ядерного зброї [12].

У 2009 р. ці питання почали ще активніше обговорюватись у політичному істеблшменті України. Адже 5 грудня 2009 р. закінчився термін дії Договору СНО-1 (СТАРТ-1). Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь між СРСР і США впродовж 15 років регулював політику провідних країн світу в галузі роз-

зброєння. 8 квітня 2010 р. у Празі РФ і США підписали новий двосторонній договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО). Документ підписали президенти обох країн Дмитрій Медведєв і Барак Обама. Новий договір фіксує такі граничні рівні для ядерних сил Росії та США: 1550 розгорнутих боєзарядів для кожної зі сторін; 700 розгорнутих міжконтинентальних балістичних ракет (МБР); 800 розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок МБР, розгорнутих і нерозгорнутих пускових установок БРПЛ і розгорнутих і нерозгорнутих важких бомбардувальників [17].

У зв'язку з закінченням терміну СНО-1 Україна вирішила нагадати Будапештським країнам-гарантам про невідповідність наданих гарантій законодавству України. Підкреслимо, що гарантії безпеки неядерним державам є дійсно найважливішою складовою міжнародної системи заохочення до відмови від створення власної ядерної зброї. Це питання насамперед актуальне для нейтральних держав і тих, хто не приєднався до будь-якого військового блоку. В ДНЯЗ не існує чітких зобов'язань ядерних держав щодо гарантій як обов'язкових дій. Позитивні та негативні гарантії безпеки, надані ядерними державами неядерним у формі односторонніх заяв та закріплені у резолюціях РБ ООН № 255 від 19.06.1968 р. та № 984 від 11.04.1995 р., є важливими, однак недостатніми, що потребують подальшого розвитку й закріплення у багатосторонній міжнародній юридично зобов'язуючій угоді. Положення відповідних резолюцій РБ ООН не задовольняють потреби держав, що не володіють ядерною зброєю, у сфері власної національної безпеки. Особливо актуальною ця теза є сьогодні, коли ми спостерігаємо підтвердження ролі ядерної зброї у військових доктринах ядерних країн.

Директор Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень України А. Шевцов вказує, що спроби окремих країн звести зміст гарантій безпеки нашої державі до загальних, наданих всім без'ядерним країнам, є неадекватною оцінкою внеску України в процес ядерного роззброєння, що аж ніяк не стимулює інші країни наслідувати приклад України [18]. Існуючі так звані негативні гарантії ядерних країн стосуються лише незастосування ядерної зброї і фактично мають характер політичних заяв, про які Рада Безпеки ООН час від часу лише нагадує ядерним країнам. Більше того, такі спроби породжують зворотну реакцію і серед окремих політичних сил в Україні, і серед інших країн, які вбачають у доступі до ядерної зброї єдиний спосіб гарантування власної безпеки в умовах, коли міжнародна система безпеки втрачає свою дієвість.

11 березня 2010 р. ВРУ ухвалила за основу проект звернення до світового співтовариства із закликом про зміцнення гарантій безпеки України. Україна просить ООН розглянути підготовлений вітчизняними фахівцями проект міжнародного договору, який має на меті гарантування реальних інструментів безпеки. Депутати вважають, що документ підписати мають провідні ядерні держави: Росія, Велика Британія, Сполучені Штати, Китай та Франція.

Позиція України щодо нерозповсюдження і ядерної безпеки є послідовною. На дводенному саміті з ядерної безпеки, що був організований Б. Обамою (квітень 2010 р.), до Вашингтона з'їхалися глави держав і урядів із 47 країн, зокрема і В.Ф. Янукович. Президент нагадав, що в рамках саміту Україна взяла на себе зобов'язання поступово замінити високозбагачений уран на низькозбагачений і отримати відповідні технології, обладнання і фінансування цих робіт. Отже Україна погодилася відмовитися від своїх запасів високозбагаченого урану. Президент США, звісно, пози-

тивно оцінив рішення України позбавиться від високозбагаченого урану в обмін на необхідну технічну й фінансову допомогу в цьому питанні з боку США [19].

З 3 по 28 травня 2010 р. в Нью-Йорку проходила Оглядова конференція ДНЯЗ. Делегація України на цій конференції закликала всі держави, що володіють ядерною зброєю, наслідувати український підхід та започаткувати розробку нового багатостороннього юридично зобов'язуючого документа щодо надання гарантій безпеки країнам, які не володіють ядерною зброєю. На Оглядовій конференції ДНЯЗ 2010 р. Україна запропонувала наступні принципи гарантій безпеки (що мають бути включені до майбутнього міжнародного документа):

— зобов'язання ядерних держав за жодних обставин не застосовувати силу чи погрожувати її застосуванням проти територіальної цілісності та політичної незалежності неядерних держав, поважати суверенітет та існуючі кордони неядерних держав;

— зобов'язання ядерних держав не допомагати, не заохочувати або не спонукати в будь-який спосіб застосування чи погрозу застосування сили в міждержавних відносинах, у тому числі й у випадках наявності міжнародних спорів або кризових ситуацій;

— зобов'язання ядерних держав утримуватися від політичного, економічного та інших форм тиску на неядерні держави з метою підпорядкування своїм інтересам суверенних прав неядерних держав;

— положення про визначення відповідальності ядерної держави за порушення нею основних зобов'язань та процедури реагування світового співтовариства в разі посягання ядерної держави на суверенітет, територіальну цілісність та безпеку неядерної держави;

— зобов'язання всіх держав надати, відповідно до Статуту ООН, допомогу державі, що стала жертвою акту агресії чи об'єктом погрози агресією. Важливим є також вжиття належних заходів з відшкодування втрат або збитків, завданих в результаті агресії, у відповідь на прохання з боку країни, яка не володіє ядерною зброєю і яка стала жертвою такої агресії [20].

Сьогодні Україна намагається добитися чіткіших гарантій своєї безпеки, і вітчизняні високопосадовці під час переговорів з іноземними партнерами неодноразово порушували і порушують питання про додаткові безпекові гарантії. Проте позиція Вашингтона наразі полягає в тому, що жодних додаткових гарантій Україна не потребує. Білий дім задоволений поточною редакцією Меморандуму й не вважає за потрібне надавати будь-які додаткові гарантії. Адже посилення гарантій безпеки означатиме визнання існування суттєвої зовнішньої загрози її територіальній цілісності. До того ж це означатиме поділ неядерних країн на привілейовані і інші. Але для України актуальним залишається надання Будапештському Меморандуму міжнародно-правового статусу. 6 липня 2010 р. Верховна Рада прийняла постанову Про заяву Верховної Ради України „Без'ядерному статусу України — реальні гарантії” [21]. За відповідне рішення проголосували 345 депутатів з 429 зареєстрованих у залі. Постановою народні депутати схвалили заяву ВРУ про надання Україні реальних гарантій безпеки. У заяві йдеться про міжнародні зміни, що вимагають удосконалення домовленостей 1994 р. Фактично ВР України запропонувала змінити положення Меморандуму.

У Заяві Верховної Ради України говориться про те, що збільшення за час, що минув після підписання Будапештського Меморандуму, кількості держав світу, які

де-факто володіють ядерною зброєю, розвиток подій у світі, що засвідчує негативні тенденції у безпековій сфері, поява загроз безпеці і в глобальному вимірі, і для окремих держав, насамперед без'ядерних, зокрема тих, що взяли на себе зобов'язання нерозповсюдження ядерної зброї, викликає серйозне занепокоєння. Зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної, а також інших видів зброї масового знищення стало нагальною необхідністю. Особливо гострою проблема забезпечення від новітніх викликів ХХІ ст. є для України, яка не приєдналася до жодної з існуючих систем колективної безпеки і оборони.

Верховна Рада України вважає, що нинішня міжнародна обстановка і тенденції її розвитку вимагають еволюції ідеології, закладеної у Будапештському Меморандумі, та її оновленого втілення шляхом прийняття окремого документа міжнародно-правового характеру, який містив би інструментарій, що гарантуватиме надійну відповідь на сучасні виклики національній безпеці України. Ініціатором розроблення такого документа готова виступити Україна як держава, що добровільно відмовилася від ядерної зброї.

Парламент звертається до гарантів нашої національної безпеки із закликом підтримати цю ініціативу. Документом уряду України доручено забезпечити підготовку міжнародно-правового документа і здійснити необхідні кроки й процедурні формальності щодо його розгляду та підписання ядерними державами світу. Україна наголошує на необхідності підтвердження гарантій безпеки, що містяться у Будапештському Меморандумі, та надання їм юридично обов'язкового характеру. При цьому шляхи такого вирішення можуть бути різними: перепідписання Меморандуму у форматі багатостороннього міжнародного Договору (Україна, США, РФ, Велика Британія, Франція, Китай); підписання двосторонніх міжнародних Договорів з тими з країн-гарантів, які визнають такий шлях і готові прийняти такі зобов'язання тощо.

Таким чином, враховуючи помітну залежність політичних позицій України від Росії і від США, проблема гарантій її безпеки не може вважатися остаточно розв'язаною. Більше того, тема гарантій безпеки для України, яка не є членом жодної із систем колективної безпеки (проголошена позаблоковою), є актуальною. Не сприймаючи будь-якої іншої альтернативи без'ядерному статусу України, зазначимо, що цей статус сам собою став лише початковим моментом пошуку політики, що гарантувала би стабільні міжнародні позиції і внутрішній розвиток країни.

Реальні гарантії безпеки України, як показала практика, залежатимуть насамперед від самої країни і забезпечуватимуться насамперед її внутрішніми, а не зовнішніми зусиллями. Київ має розраховувати на власні сили, а головними гарантіями територіальної цілісності, політичної незалежності, захисту України від економічного тиску є сильна державна влада. Орієнтуючись при цьому на західні економічні й військово-політичні структури, політичне керівництво України має зберегти як пріоритети своєї внутрішньої і зовнішньої політики державні національні інтереси. Зважаючи на цей критерій, слід підходити до з'ясування стратегії співробітництва України з міжнародними акторами, від позицій яких залежатимуть тенденції розвитку світу в найближчій і більш віддаленій перспективі.

Використані джерела та література:

1. Кобринская И.Я. Политика США В Центральной и Восточной Европе. — 2007. — С. 55—71 // <http://portalus.ru>

2. Покась М.С. Концептуальна еволюція політики США в питанні денуклеаризації України (1991—1997 рр.) // Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / М.С. Покась; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. — О., 2001. — 20 с.
3. Кратівін О.В. Політика США щодо України на початку її незалежності. // Вісник Донецького університету, серія Гуманітарні науки. — 2008. — Вип. 1. — С. 124—133.
4. Попов Г. Жесты и манифесты // Корреспондент. — 2004. — №16 (105) — С. 66.
5. Картер Э., Перри У. Превентивная оборона: новая стратегия безопасности США. — М.: Наука, 2003. — 230 с.
6. Омелянюк С. Політико-правові акти, що визначили без'ядерний статус України // Віче. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1985/>
7. Программа совместного уменьшения угрозы: оценка эффективности и перспектив развития // ПИР — центр, научные записки. — 2000. — № 13. — С. 57—58.
8. Statement of President George Bush of 13 July 1992 and Fact Sheet: :c Nonproliferation Initiative. — The White House. Office of the Press Secretary, 1992
9. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990-s. A Minority Faith. — Cambridge: Tambridge University Press, 1997. — 1997. — 300 p.
10. Любецкий В. Эволюция ядерной политики США в 1989—2000 г. // Мировая экономика и междунар. отношения. — 2001. — № 9. — С. 18—26.
11. Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика в американо-российских отношениях. — М.: Междунар. отношения, 2000. — 336 с.
12. 15 років без'ядерного статусу: досвід та гарантії безпеки для України // Фонд ім. Фрідріха Еберта: Представництво в Україні. — Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueoros/ukraine/06960-content.pdf>
13. Новий договір СНО: Україна спостерігач. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine/2010/04/100407_ukraine_start_tushtml
14. Mearsheimer J.J. The Case for a Ukrainian nuclear deterrent // Foreign Affairs. — 1993. — V. 72. — P. 54—58.
15. Заявление Президента Российской Федерации В.В. Путина. 13 декабря 2001 г. — Режим доступу: <http://president.kremlin.ru/events/411.html>.
16. Фішер Й. Нова ядерна загроза // День № 59. 1 квітня 2008 р.
17. Медведев і Обама підписали угоду щодо СНО. — Режим доступу: <http://www.ukranews.com/uk/news/world/2010/04/08/16194>
18. Шевцов А. Україна — лідер ядерного розброєння. — Режим доступу: <http://www.defense-ua.com/rus/hotnews/?id=20959>
19. Україна допоможе в боротьбі з міжнародним тероризмом і уже готова до розробки правової бази. — Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/13apr2010/yanyukovi4.html>
20. Єльченко В. Безпекова парасолька від Києва. Україна відіграє провідну роль у забезпеченні успіху зусиль зі зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї // Дзеркало тижня № 18 (798) 15—21 травня 2010
21. Парламентські вісті. Хроніка законотворення. — Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/rada/document/186526/visnik-2-287.doc>

5.5. Європейська безпека та національні інтереси України

Початок ХХІ сторіччя став часом радикальних трансформацій не лише в Україні, а й у європейському регіоні та у світі в цілому. Події 11 вересня 2001 р. зафіксували символічний злам у розвитку безпекової ситуації в її глобальному, регіональному та національному вимірах. Сучасний світ зазнав радикальних політичних, економічних, соціальних, духовних, екологічних змін, які потребують формування нових засад забезпечення міжнародної безпеки. Як зазначається в Стратегії національної безпеки України, „мінливе і суперечливе зовнішнє середовище характеризується посиленням дії чинників, які ставлять під загрозу стратегічну стабільність у світі” [1].

На нинішньому етапі суспільного і цивілізаційного розвитку світу найбільш розробленими є політичні, соціально-економічні та екологічні аспекти забезпечення міжнародної безпеки. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. в Україні й за кордоном почали активно формуватися національні законодавства у галузі безпеки та досліджуватися актуальні проблеми права національної і міжнародної безпеки.

У грудні 2004 р. оприлюднена доповідь „Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність” [2] Групи високого рівня ООН щодо загроз, викликів та змін. Її автори в основу визначення загроз поклали принцип, згідно з яким будь-яка подія чи процес, що призводять до масової загибелі людей або зменшення шансів на виживання та послаблюють держави як базові елементи міжнародної системи, становлять загрозу міжнародній безпеці. З огляду на це виокремлено шість блоків загроз, якими потрібно займатися зараз і в наступні десятиліття:

- економічні й соціальні загрози, включаючи злидні, інфекційні загрози й екологічну деградацію;
- міждержавні конфлікти;
- внутрішні конфлікти, включаючи громадянську війну, геноцид і інші злочини проти людства;
- поширення та можливе застосування ядерної, радіологічної, хімічної й бактеріологічної зброї;
- тероризм;
- транснаціональну організовану злочинність.

При цьому Група високого рівня ООН наголосила, що для досягнення консенсусу з питань колективної безпеки необхідно насамперед домогтися розуміння того, що головними дійовими особами у протидії всім наявним і потенційним загрозам, як і раніше, залишаються суверенні держави. Водночас в глобалізованому світі жодна держава не може спиратися лише на власні сили. Колективні стратегії, спільні інституції, заходи, почуття колективної відповідальності абсолютно необхідні.

Аргументи на користь системи колективної безпеки ґрунтуються на трьох основних засадах:

- 1) сучасні загрози виходять за межі національних кордонів, взаємопов'язані й мають усуватися на глобальному, регіональному і національному рівнях;
- 2) жодна держава, якою б сильною вона не була, не здатна самостійно убезпечити себе повною мірою від сучасних загроз;
- 3) не можна гарантувати, що окремі держави завжди матимуть можливості й бажання виконати свої обов'язки щодо захисту власного народу, не завдаючи при цьому шкоди своїм сусідам чи іншим країнам.

Багатоманітні ментальні, матеріальні, географічні й інші відмінності визначають сприйняття різними народами одного і того ж факту по-різному, що становить

найбільшу небезпеку для підтримання миру. Різниця в світогляді призводить до того, що, здавалося б, на погляд європейця, незначні події, іншими сприймаються як суттєві для них загрози або національні чи релігійні образи (*спалення Корану в США, карикатури на пророка Мухамеда у європейських ЗМІ спричинили масові акції протесту, у тому числі силові, мусульманського населення в багатьох країнах світу*). Різне ставлення до загроз веде до ще більшого розколу. Тому без їх взаємного усвідомлення не може бути системи колективної безпеки, неможливо досягти консенсусу між багатими й бідними народами, охопленими взаємною недовірою. Суть цього консенсусу є простою: ми всі відповідаємо за безпеку одне одного, а його надійність має зміцнюватися й перевірятися конкретними справами.

Водночас середовище безпеки в Європі та навколо неї й надалі динамічно змінюється. В останні роки з'явилися нові загрози та виклики миру, міжнародній безпеці та стабільності — неврегульовані регіональні спори, ескалація „заморожених” і виникнення нових регіональних конфліктів, війни за енергетичні ресурси нині та за воду і продовольство в майбутньому, міждержавне суперництво в близьких до Європи регіонах, нестабільність, що зберігається, зокрема, в Іраку, Палестині й деяких країнах Близького Сходу й Північної Африки вимагають вироблення стратегії колективної європейської безпеки. Однак чи не найбільш небезпечними проявами й ознакою негараздів у сучасному світі є міжнародний тероризм, що загрожує майбутньому сучасної цивілізації.

Крім того, війни в Афганістані і Лівії, в яких задіяні європейські країни, сприяють розпалюванню екстремізму в ісламському світі та розширенню бази тероризму. Ця проблема має складний і багатоаспектний характер. Не слід ігнорувати здатність екстремістських угруповань поширювати на європейські країни через чисельних вихідців з ісламського світу ідеології фундаменталізму як бази для підтримки терористичної діяльності.

Зростаючу загрозу створюють хімічні та біологічні матеріали, зокрема, що є на озброєнні лівійської армії, які можуть потрапити до рук „Аль-Каїди” і навіть унаслідок одноразового застосування можуть спричинити масові жертви. Ці явища роблять терористичну загрозу ще більш небезпечною. „Аль-Каїда” є першим (і навряд чи останнім) прикладом озброєної недержавної мережі з глобальним обхватом і сучасним потенціалом.

У сучасних умовах безпека навіть наддержави може залежати від найбіднішої країни, наприклад, здатності її стримати поширення хвороби, що з'явилася, оскільки тривалість міжнародних перельотів коротша за інкубаційний період багатьох інфекційних хвороб (*атипова пневмонія за три місяці поширилася у 30 країнах*). Тому загальні інтереси людства вимагають вирішення спільними зусиллями глобальних проблем, які загрожують самому його існуванню.

За цих умов постає питання формування нових цивілізаційних поглядів щодо шляхів єднання країн і народів світу в умовах посилення нерівномірності їх соціально-економічного, політичного, науково-технічного, демографічного, екологічного й культурного розвитку, подолання взаємної недовіри між багатими та бідними країнами, між країнами з різними духовними й релігійними традиціями.

Базовими елементами такого єднання може стати необхідність об'єднання зусиль усіх держав і народів світу з метою подолання сучасних глобальних викликів і загроз. Зокрема це: проблеми попередження світової термоядерної війни, забезпечення безпеки людей, ліквідації економічної відсталості окремих держав, голоду, злиднів і не-

письменності, запобігання забрудненню навколишнього середовища, раціональне використання ресурсів планети тощо. Тому настав час для переосмислення ситуації у сфері європейської безпеки та пошуку шляхів мінімізації ризиків виникнення конфліктів і створення міжнародних органів колективної європейської безпеки.

Проголошений 1990 року, відповідно до Паризької хартії про нову Європу, „Проект побудови спільного європейського дому” не знайшов свого практичного вирішення. Результати Лісабонського саміту НАТО — „Ефективна оборона, активне залучення” — також свідчить про кризу проекту єдиного європейського безпекового простору. Як В. Путін, так і генеральний секретар НАТО А. Расмуссен на лютневій 2008 року безпековій конференції в Мюнхені були одноставні в тому, що спільного європейського простору досі не сформовано. Тому необхідна активізація зусиль щодо побудови „спільного європейського дому” або „Європи без ліній поділу”.

Нині на теренах Європи маємо ситуацію, коли наявна нестійка рівновага може бути порушена в будь-який момент, а міжнародна правова база у сфері безпеки належним чином не підкріплена відповідними силовими чинниками.

І хоча воєнні загрози наразі не домінують, їхня небезпека зберігається, особливо за ескалації бойових дій в Лівії та Кот-д’Івуарі за участю військових підрозділів країн ЄС. При цьому дедалі більшої актуальності набувають т. зв. „м’які” загрози безпеці — транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція, розповсюдження зброї масового ураження і засобів її доставки, кіберзагрози, глобальні зміни клімату. Шкоду від реалізації комплексу цих загроз можна порівняти з наслідками військового конфлікту.

Наразі постало питання формування міжнародних механізмів вирішення таких питань. Водночас не варто забувати про комплекс проблем енергетичної безпеки, де інтереси ключових європейських гравців розходяться, а нерідко й конкурують.

Прийняття у грудні 2003 року на саміті ЄС у Брюсселі Європейської стратегії безпеки [3] стало результатом як внутрішніх, пов’язаних із завершенням чергової хвилі розширення ЄС, так і зовнішніх чинників. Згідно зі Стратегією, ключові загрози для Європи — це тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, регіональні конфлікти, організована злочинність. Щодо тероризму підкреслено, що він загрожує і життю людей, і принципам європейського демократичного устрою.

Нині перед Україною стоїть питання визначення власного підходу до боротьби з тероризмом, який має бути скоординований із міжнародним. Урахування специфіки європейської концепції в цьому контексті особливо важливе з огляду на геополітичні реалії, що утворилися на Європейському континенті після розширення ЄС [4]. Адже концепція боротьби з міжнародним тероризмом є частиною зовнішньополітичної доктрини розширеного ЄС, тому Україна так чи інакше найближчим часом має опинитися у сфері дії цієї концепції. Тим більше — нагальна потреба в цьому актуалізувалася після викрадення ізраїльськими спецслужбами на території України палестинського інженера Дірара Абу-Сісі та зарахування палестинськими бойовиками України до кола недружніх держав.

Європейське розуміння безпеки — це взаємозалежність політичного, соціально-економічного, екологічного, культурного та військового вимірів на противагу традиційному підходу до безпеки, який асоціюється насамперед із воєнною складовою, із застосуванням військових засобів.

Особливу роль у сучасній архітектурі європейської безпеки відіграють країни, які не належать до військово-політичних союзів, а тому гостро відчувають недостатність

гарантій власної безпеки в умовах неефективності провідних безпекових інститутів. Нині у ролі інструменту забезпечення європейської колективної безпеки розглядається вже не процес розширення ЄС, а європейська політика сусідства, у сферу дії якої потрапляє й Україна.

У цьому зв'язку запропонований Росією проект Договору про європейську безпеку (ДЄБ), незважаючи на суперечливість деяких його положень, містить чимало ідей, що відповідають українським інтересам. Зокрема це:

- неприпустимість у відносинах держав, як і загалом у міжнародних відносинах, застосування сили або загрози її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави;
- необхідність співробітництва держав, у тому числі тих, що входять у військові блоки, на основі принципів неподільної й рівної безпеки, незавдання шкоди безпеці одна одній;
- недопущення державою—учасницею Договору використання її території, а також території іншої держави—учасниці з метою підготовки чи здійснення збройного нападу проти однієї або декількох держав—учасниць, або інших дій, які можуть істотно впливати на їхню безпеку;
- надання інформації щодо вжитих будь-якою державою—учасницею Договору суттєвих заходів законодавчого, адміністративного або організаційного характеру, які, на думку інших держав—учасниць, зачіпають їхню безпеку;
- створення консультативного механізму, що передбачає проведення на вимогу однієї або кількох держав—учасниць Договору консультацій стосовно їхньої безпеки, скликання конференції або надзвичайної конференції.

За цих умов постає актуальне питання щодо визначення викликів і загроз національній безпеці та захисту національних інтересів України. Україна знаходиться між двома силами, характер стосунків між якими стає визначальним у системі міжнародних відносин. Це стосується США та регіонального лідера — Росії. Важливу роль у регіональному балансі сил відіграє ЄС, що займає важливе місце в зовнішній політиці України.

Передбачається, що політика нового уряду України повинна бути сфокусована в першу чергу на проблемах у сфері безпеки. Загрозу для стабільності в Україні становить її економічна слабкість, політична непослідовність.

Забезпечення безпеки України власними силами виходить далеко за межі її можливостей. Це обумовлюється рівнем загроз, що мають глобальний транскордонний характер і є асиметричними щодо засобів забезпечення національної безпеки, якими потенційно володіє держава і які таким чином формують нові не-прогнозовані контури загроз ХХІ століття.

Відповідно до Закону „Про основи національної безпеки України” [5], на сучасному етапі основними реальними та потенційними загрозами національній безпеці України є:

у зовнішньополітичній сфері:

- посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;
- спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;
- воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

у сфері державної безпеки:

- розвідувально-підривна діяльність іноземних спеціальних служб;
- загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;
- поширення корупції, хабарництва в органах державної влади, зрощення бізнесу і політики, організованої злочинної діяльності;
- злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед — поширення міжнародного тероризму;
- загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України;
- можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;
- спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;
- прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України;

у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України:

- поширення зброї масового ураження і засобів її доставки;
- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності;
- нелегальна міграція;
- можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами;
- нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося;
- небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;
- повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України;
- накопичення великої кількості застарілої та не потрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин;
- незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України;
- незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби та членів їхніх сімей;

у внутрішньополітичній сфері:

- порушення з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування Конституції і законів України, прав і свобод людини і громадянина, в тому числі при проведенні виборчих кампаній, недостатня ефективність контролю за дотриманням вимог Конституції і виконання законів України;
- можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад;
- загроза проявів сепаратизму в окремих регіонах України;

- структурна та функціональна незбалансованість політичної системи суспільства, нездатність окремих її ланок до оперативного реагування на загрози національній безпеці;

в економічній сфері:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;
- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромисловому комплексі, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нерациональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;
- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;
- „тінізація” національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними;

у соціальній та гуманітарній сферах:

- невідповідність програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам;
- неефективність державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення;
- криза системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і як наслідок — небезпечне погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб;
- загострення демографічної кризи;

- зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства;
- прояви моральної та духовної деградації суспільства;
- зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва;

у науково-технологічній сфері:

- наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн;
- неефективність державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності;
- низька конкурентоспроможність продукції;
- нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії;
- зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств, незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності;
- відплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України;

в екологічній сфері:

- значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів;
- нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів як невідновлюваних, так і відновлюваних;
- неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транс-кордонних забруднень та зниження якості води;
- загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на р. Дніпро;
- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб, небезпечних для людей, тварин, рослин і організмів, екологічно необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;
- неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності;
- небезпека техногенного, у тому числі ядерного та біологічного, тероризму;
- посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів, та біотехнологій;
- застарілість та недостатня ефективність комплексів з утилізації токсичних і екологічно небезпечних відходів;

в інформаційній сфері:

- прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;
- поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;
- комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави

або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;

- намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації.

Надалі сучасні виклики і загрози національній безпеці були уточнені в Стратегії національної безпеки України [1], якою також визначено пріоритети державної політики в галузі безпеки, спрямовані на запобігання, локалізацію чи припинення цих та інших загроз безпеці людини, суспільства і держави.

В умовах поступової поляризації світу дедалі окресленішою стає небезпека перетворення України на „сіру” зону між європейським і євразійським геополітичними угрупованнями — НАТО і Організацією договору про колективну безпеку (ОДКБ) із протилежними системами цінностей і стратегіями. За цих умов для майбутнього України принципово важливим є визначення перспектив розвитку відносин і нашого позиціонування стосовно трикутника США — ЄС — РФ [6].

Геополітичне положення України на межі двох великих цивілізаційних просторів — Заходу і Сходу — було і залишається одним із визначальних чинників її історичної й політичної долі. Географічно Україна є суто європейською країною. Історично й політично протягом щонайменше чотирьох століть значна частина України перебувала під впливом євразійської соціокультурної традиції Російської імперії, а пізніше — Радянського Союзу.

З урахуванням зазначеного, трансформаційних процесів, котрі відбуваються в Україні в сучасний історичний період, політиками, вченими та експертами як пріоритетні для держави розглядаються два основних напрями зовнішньополітичного розвитку України — набуття статусу нейтральної або позаблокової держави.

Стосовно набуття Україною статусу нейтральної держави слід відзначити, що, на думку ряду фахівців, цей курс зовнішньої політики з погляду консолідації суспільства й запобігання спробам розколу країни.

Водночас зауважимо, що закріплене нормами права поняття нейтрального статусу держави часто підміняється відомим з історії ХХ ст. статусом так званої „буферної зони”, який неминуче призводить до втрати державного суверенітету. Україна має негативний історичний досвід, коли протиборство різних державних утворень — Речі Посполитої, Шведського королівства та Московського царства — призвело до втрати української державності, яка почала формуватися за часів Б. Хмельницького.

Згідно з нормами міжнародного права нейтральна країна не повинна, зокрема, мати на власній території іноземних військових баз і дислокація до 2042 р. Чорноморського флоту Росії, а тим більше — використання його 2008 р. в конфлікті РФ з Грузією, не має підстав для нейтралітету, але найголовніше — Україна має отримати юридичне підтвердження нейтрального статусу з боку країн-сусідів, а також інших держав, що гарантують безпеку нейтральної країни.

Історико-правовий аналіз свідчить, що прагнення нашої країни до нейтрального статусу вперше було проголошене в Декларації про державний суверенітет України, яка стала політичною основою для прийняття Акта проголошення незалежності України. У розділі ІХ (зовнішня і внутрішня безпека) Декларації йдеться про намір України стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у воєнних блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї [7].

Проте шанс отримати нейтральний статус на етапі відмови України від ядерної зброї, нейтральний статус держави, не отримав належного правового оформлення. Як наслідок, країни — гаранти безпеки України, у тому числі РФ, США, Велика Британія та ін., взяли на себе лише відповідні політичні зобов'язання, не підкрплені реальними гарантіями безпеки.

Сучасна безпекова ідея вступу до Європейського Союзу — проголошена пріоритетною і позитивно сприймається народом України. З перших років здобуття Україною незалежності стратегічний курс на європейську інтеграцію є незмінним, і прагнення стати в майбутньому повноправним членом Європейського Союзу залишається головним пріоритетом України. Європейська інтеграція для України — це створення конкурентоспроможної ринкової економіки, розбудова демократичної, правової держави, побудованої на засадах загальносвітових цінностей.

Нині євроінтеграційний шлях активно опрацьовується на рівні державних органів України та країн — членів Євросоюзу. Законом „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [8] визначено, що забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі. Але для вступу до ЄС Україна повинна забезпечити європейські політичні, економічні і так звані „членські” критерії.

Політичні критерії передбачають: гарантію демократичних свобод, включаючи політичний плюралізм, свободу слова і свободу совісті; заснування демократичних інститутів та незалежних органів правосуддя, органів конституційної юрисдикції; проведення вільних і справедливих виборів, періодичну зміну правлячої парламентської більшості, а також визнання важливої ролі опозиції в політичному житті.

Економічні критерії — існування функціональної ринкової економіки, здатної витримати конкурентний тиск та вплив ринкових стимулів у рамках ЄС.

„Членські” критерії передбачають: беззаперечне визнання, прийняття, виконання та правове застосування *acquis communautaire* — „спільного здобутку” ЄС, тобто сукупності правових документів, напрацьованих Співтовариством (договори, постанови, директиви та інші акти) та засобів безпеки (біометричні паспорти, незалежні міграційні органи, 4-рівнева система контролю на кордоні тощо).

Приведення національного законодавства у відповідність до цих критеріїв — ключовий аспект підготовки до членства в ЄС, що потребує не лише включення „спільного здобутку” до, а й забезпечення його дієвого застосування, у тому числі через належним чином пристосовані адміністративні та судові структури.

Відповідно до „спільного здобутку”, такі критерії нараховують 31 розділ, зокрема: вільне переміщення товарів, робочої сили, капіталів, свобода у наданні послуг; законодавство про підприємство, конкурентну політику, сільське, рибне господарство, транспортна політика, податкова система, економічний та монетарний союз; статистика, соціальна політика та зайнятість; енергетика, промислова політика; наука і дослідницька діяльність, освіта і навчання; регіональна політика, екологія; захист прав споживачів та охорона здоров'я; юстиція та внутрішні справи; митний союз, зовнішні відносини, спільна зовнішня політика та політика безпеки, зовнішня торгівля; бюджет і фінансовий контроль; охорона прав інтелектуальної власності, відповідність стандартів промислової продукції тощо.

Крім цього, країни-кандидати мають бути здатними взяти на себе зобов'язання згідно з положеннями Договору про ЄС, включаючи політичний, економічний і валютний союзи.

Україна вже пройшла певну частину цього шляху. Верховна Рада ухвалила відповідні правові акти стосовно приведення законодавства України до стандартів Європейського Союзу. Нині актуальними видаються питання щодо асоційованого членства України в ЄС, а також створення і розвитку зони вільної торгівлі.

Разом з тим унаслідок кардинального реформування і розширення ЄС протягом останніх років усередині самого Союзу виник комплекс політико-правових, соціально-економічних та інших проблем, які викликають певне невдоволення населення низки країн-членів і потребують свого вирішення.

За різними оцінками, процес збалансування ситуації всередині ЄС, адаптації нових членів до загальних вимог та розв'язання наявних проблем потребує значних ресурсів і може бути досить тривалим. До цього прийняття великих за територією, населенням та економічним потенціалом країн до складу ЄС видається малоімовірним.

За цих умов Україна зосереджує свої зусилля на подальшому розширенні відносин з ЄС, здійсненні трансформаційних перетворень згідно з визначеними ним стандартами та розширенні економічного співробітництва з країнами — членами Євросоюзу.

Нині Україна у міжнародних відносинах позиціонує себе як позаблокова держава. У Закон України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [8] передбачається, що Україна як європейська позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур.

За повідомленням газети „Сегодня” в проєкті нової військової доктрини, сфаленому у квітні 2011 р. Кабінетом Міністрів України, на відміну від доктрини 2004 року, також задекларований позаблоковий статус України та відмова від вступу в НАТО [9]. Крім того крім загроз сепаратизму й екстремізму визначена й така загроза, як втручання ззовні у внутрішні справи держави, у тому числі шляхом моральної підтримки окремих політичних сил, неурядових організацій, діяльність яких спрямована на дискредитацію влади, що викликало неоднозначні коментарі у закордонних та вітчизняних ЗМІ (Дойче Велле, Комерсант та інші).

Дотримання Україною політики позаблоковості означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес. У той же час позаблоковість передбачає й заходи зміцнення індивідуальної обороноздатності такої країни. Українська ж армія, навпаки, скорочується, нова сучасна військова техніка на озброєння практично не надходить. Отже, яким чином Україна і якими засобами зможе реагувати у випадку зовнішні військові загрози не зрозуміло ні з доктрини ні із законів.

Водночас варто пам'ятати, що вступ до будь-якої міжнародної структури не є панацеєю і не дозволить автоматично вирішити наявні суспільно-політичні, економічні та інші проблеми, підвищити рівень життя і соціальної захищеності громадян України. Урешті-решт усе це залежить від нашої спільної праці, віри в можливість розбудови розвиненого громадянського суспільства та ефективної держави, здатності всіх політичних сил подолати ідеологічні та інші суперечності й запровадити нові принципи взаємовідносин та спільної праці задля майбутнього народу і держа-

ви, врахування багатовікового історичного досвіду розбудови держави і права на теренах України.

При цьому визначення власних національних інтересів — найактуальніше завдання для державно-політичних інститутів. Держава як суб'єкт політики повинна визначати стратегічні інтереси, які мають бути авторитетними і для громадян цієї держави, і для міжнародної спільноти. Інтереси держави повинні бути легітимними, тобто мати статус національних доктрин (зовнішньополітичних, національної безпеки, реформування окремих сфер життя та ін.), що досягається через схвалення вищим законодавчим органом.

Нині Україна сприймається світовою спільнотою як істотний чинник забезпечення регіональної безпеки і, поряд з цим, часто розглядається як суб'єкт протистояння різних світових центрів сили. Це потребує розбудови ефективної системи забезпечення національної безпеки у сфері державної безпеки, яка почала формуватися наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

Очевидно, що за умови швидкої глобалізації міжнародних відносин Україна має впевнено й чітко відстоювати свої національні інтереси, рішуче забезпечувати власну національну безпеку. Проте саме формування національних інтересів — це суперечливий і тривалий процес, на який впливають геополітичні реалії. Адже наслідком для держави, не спроможної адекватно відповісти на виклики та загрози процесу глобалізації, може стати її неминуче послаблення та деградація.

Національні інтереси є фундаментальним поняттям політики та стратегії національної безпеки. Вони визначають цілі внутрішньої та зовнішньої політики будь-якої країни. Тому існує потреба в активізації зусиль щодо розробки такої стратегії національної безпеки України, яка була б спрямована на політичну консолідацію громадян України навколо спільних національних інтересів і національних цінностей, збереження національного миру, подолання наявних суперечностей і досягнення належного рівня життя, стратегії, що відповідатиме свідомому культурно-цивілізаційному вибору України, який беззаперечно засвідчує її євроінтеграційні прагнення та зорієнтованість на європейські демократичні цінності. Відстоювання національних інтересів має об'єднувати націю [10].

Для визначення цих інтересів потрібен науковий підхід, що враховує історичні, соціально-політичні та економіко-географічні чинники. Вихідним є розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України, яка усвідомлює себе українським народом, а її члени — громадянами суверенної держави. Таке визначення охоплює не тільки розуміння української нації як етнічно однорідної спільноти людей української національності, що проживають в Україні, але й українську діаспору. Таке визначення слід брати до уваги для з'ясування конкретних національних інтересів, що сприятиме подоланню національної обмеженості, створенню умов для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, у якій дотримуватимуться прав людини незалежно від її етнічного походження. Цей підхід є важливим аспектом діяльності держави щодо обстоювання національних інтересів, він зумовлює й відповідну політику в інтересах національної безпеки.

Національні інтереси повинні бути інтегруючим, єднальним чинником суспільства і держави. Іншими словами, національний інтерес є домінантою загальносуспільних устремлінь. Щодо цього Конституція України чітко визначила, що основою національного загальнонародного консенсусу повинна стати незалежна, суверенна,

соборна, демократична держава, характерні риси якої — громадянське суспільство, демократична, соціальна, правова держава, економічний і політичний плюралізм, ідеологія та мораль, що ґрунтуються на національних і загальнолюдських цінностях, дотриманні прав людини. Жодна з політичних сил України не заперечує цих ціннісних орієнтирів. Саме тому вони становлять національну мету, національну концепцію розвитку, платформу для національної згоди. У цьому руслі мають формуватися і національні інтереси України, усвідомлення яких є підставою узгодження їх з інтересами інших країн, не поступаючись стратегічними й життєво важливими цілями. Йдеться насамперед про певні види її національної безпеки, інтелектуальної власності та суверенітету, визиску та перетоку творчих умів, а відтак екзистенції України як конкурентоспроможного (водночас рівнопартнерського) суб'єкта міжнародних взаємин.

Проголосивши курс на євроінтеграцію, Україна як невід'ємна частина регіону Центральної та Східної Європи прагне у співпраці з іншими європейськими державами до розбудови загальноєвропейської системи безпеки.

Нам хочеться вірити, що ЄС змушений поступово абсорбувати пострадянські країни, „підтягувати” їх до своїх норм і критеріїв благополуччя. Однак не всі на Заході поділяють ці сподівання. Зокрема відомий французький філософ П. Аспер вважає, що: „Захід посідає домінуюче становище в економічному, військовому, ідеологічному плані, але це викликає ще більший неспокій, оскільки Захід знає, що не має в наявності ні мужності, ні солідарності, ні просто здатності поширити своє процвітання на Схід чи Південь, або ж контролювати пануючу там анархію”.

Отже, інтеграційні процеси в Європі зумовлюють для України особливу актуальність питань вибору цивілізованих форм європейського співробітництва. До проблем та труднощів, які стоять або можуть виникнути на шляху реалізації міжнародного співробітництва, у першу чергу можна віднести відсутність стратегічного підходу до перспектив розвитку інтеграційних напрямів. Навіть поверхове співставлення можливостей та результатів міжнародного співробітництва в рамках „ініціативи сусідства” демонструє, що багато з декларованих намірів залишилися не реалізованими. Але не слід забувати й того, що реалізація ініціатив у рамках будь-якого міжнародного співробітництва є тривалим процесом з огляду на потребу врахування всіма партнерами вимог національних законодавств, узгодження багатьох рішень з державними структурами тощо. Якщо спробувати відобразити в одному вислові досвід його функціонування, то це звучатиме так: „... від великих планів через розчарування до конкретних справ” [11].

На фоні триваючих у світі та, зокрема, в Європі, інтеграційних процесів, спрямувань зусиль міжнародної спільноти на розбудову нової архітектури безпеки, останнім часом для європейських країн, в їх числі й України, набув гостроти комплекс так званих „асиметричних загроз”, а саме — транснаціональна злочинність, незаконна міграція, торгівля людьми, які реально загрожують національній безпеці, економічним і політичним інтересам держави.

Нелегальний перетин кордонів вихідцями з азійських і африканських країн — проблема не тільки України та її найближчих сусідів. Проблема ця вже давно набула загальноєвропейського масштабу і зменшення потоку нелегальних мігрантів очікувати не приходить. Крім того, він поступово трансформується у своєрідну інфраструктуру, яку використовують у злочинних цілях вітчизняні й транснаціональні злочинні угруповання як джерело гарантованого доходу. У зв'язку з цим цілком логічним і зро-

зумілим є бажання європейських країн поставити надійний заслін потоку незаконної міграції на своїх нових кордонах на сході, зокрема — з Україною, перенесення основного тягаря протидії незаконній міграції на т.зв. дальні підступи шляхом створення своєрідної „буферної зони” для накопичення мігрантів та біженців.

Окрім того, останніми роками набули актуальності питання вивезення з України та транзиту її територією жінок з метою торгівлі й сексуальної експлуатації. Організатори каналів нелегальної транснаціональної міграції до високорозвинутих країн уже досягли такого рівня (світові прибутки від контрабанди людьми оцінюються від 5—7 до 10—15 млрд доларів США на рік), що можуть дозволити собі переправляти нелегалів у кредит [12].

Українська держава прагне увійти до європейського і світового співтовариства, відчутти себе цивілізованою країною з високим рівнем життя громадян. І перепусткою до європейського дому й цивілізованого світу є соціальні перетворення, що передбачають поряд із економічним зростанням, технологічним розвитком та раціоналізацією політичних процесів також і високий ступінь демократичності та громадянської освіченості населення. Досвід країн, які нещодавно стали членами Європейського Союзу, демонструє, що перехід до конкурентоспроможної ринкової економіки, як необхідної передумови набуття Україною повноправного членства в ЄС, неможливий без глибинної трансформації державного управління.

В умовах сьогодення успіх країни залежить від їх здатності приваблювати інтелект. Країни з розвинутою економікою продовжують розвиватися тому, що серед інших факторів вони контролюють і створюють знання — найтвердішу валюту сьогодення. Підтвердженням цьому є приклад країн-лідерів у виробництві інтелектуальної продукції (кількість патентів на 1 млн населення): Японія — 994, Південна Корея — 779, США — 289, Швейцарія — 270, Німеччина — 235 [13]. Якщо ж говорити про Україну, то вона не ввійшла у перелік п'ятдесяти країн світу.

Якщо брати кількість зареєстрованих патентів у країнах загалом, то нині спостерігається ривок КНР, яка 2009 р. вийшла на друге місце у світі, після США. До цього у США реєструвалося більше наукових винаходів, ніж у всіх країнах світу разом. Учені вважають, що перший період глобалізації, коли вистачало ресурсів як мінеральних, так розумових, — закінчився. Віднині держави конкуруватимуть у всьому, і особливо — в інтелектуальних ресурсах. Зокрема Китай уже не економить на науковому устаткуванні і зарплаті своїм ученим, а також утримує на державні кошти понад 20 тисяч талановитих студентів у найкращих університетах світу. Очікується, що за наступні 5—6 років частка науково-дослідних та конструкторських робіт у більшості галузей промисловості збільшиться на 30%. Навіть такі країни, як Гана чи Нігерія, за наступний рік можуть додати 10% ВВП [14].

Зрозуміло що зараз суспільну думку більше хвилюють можливі соціальні наслідки поляризації між бідністю і багатством, загрози тероризму та зіткнення християнського й мусульманського світів, сфера ризиків, пов'язаних з утвердженням нової європейської співдружності та нових моделей ринкової взаємодії. Однак нині вже не ресурсний потенціал визначає прогрес нації, а її інтелект. Нові напрями світового розвитку базуються на використанні інтелектуального потенціалу, який формується дослідженнями науки, умінням перетворити результати творчої діяльності у виробництво конкурентоспроможної продукції та послуг. У промислово розвинених державах 80—95% приросту валового внутрішнього продукту формується за рахунок патентів, ноу-хау, використаних у найсучасніших технологіях. Прибутки

від продажу ліцензій на запатентовані розробки складають понад 100 млрд дол. США [15].

В Україні однією з найбільш гострих проблем у цій галузі є несистемність і невідпрацьованість законодавства у сфері інтелектуальної власності. У даному випадку доцільно було б використовувати досвід США, що знайшов застосування в багатьох країнах світу. Мова йде про надання університетам, науково-дослідницьким інститутам і дрібним фірмам виключних прав на винаходи, створені за рахунок державного бюджету. Наприклад, Конгрес США 1980 р. прийняв закон, відомий як акт Бай-Доула (the Bayh-Dole Act), і невдовзі рівень комерціалізації розробок, створених за рахунок державних коштів, різко збільшився. До прийняття цього закону лише 13 % патентів, що належали федеральному уряду, знаходили промислове застосування [16].

Разом з цим у найближчій перспективі не виключається зростання цінності не-технологічних чинників держави (географічне положення, розмір території, наявність ресурсів, чистих джерел води тощо). З огляду на це при визначенні рівня значимості і впливу держави та її інтеграції в наднаціональні об'єднання такі чинники набуватимуть дедалі більшого значення. За цих обставин територія України представляє значну цінність для майбутнього західної цивілізації як джерело стратегічних ресурсів і, відповідно, виступатиме з часом як об'єкт дедалі більшої зацікавленості провідних країн світу у контексті реалізації їхніх геополітичних і геостратегічних інтересів.

Як відомо, інтеграційні процеси передбачають послаблення державної влади окремих країн, що обумовлено зростанням ролі наднаціональних організацій в управлінні фінансами й економікою інтеграційних об'єднань та, як наслідок, формуються передумови до втрати частини суверенітету. Проте слід зауважити, що ця тенденція притаманна, насамперед, для середніх і малих держав, тоді як великі провідні країни ще більше зміцнюються, займаючи ключові позиції в наднаціональних фінансових інституціях.

Водночас, процес економічної глобалізації супроводжується загостренням конкурентної боротьби між окремими провідними країнами, регіональними економічними блоками. При цьому зберігається поділ країн на „центр” і „периферію” інтеграційних системи. Інтеграція представляє собою внутрішній суперечливий процес — вона не лише відкриває нові можливості економічного розвитку, взаємодії народів і держав, але й загострює існуючі чи породжує нові проблеми і виклики національним інтересам.

Ми добре розуміємо, що майбутнє України тісно пов'язане із подальшим поглибленням євроінтеграційних процесів, забезпеченням сталої позитивної динаміки основних економічних показників, прискореного вирішення соціальних і духовних проблем та поступового зниження рівня конфліктного потенціалу в суспільстві. Водночас саме внутрішня соціально-економічна ситуація продовжує залишатися найбільш вразливою в контексті сучасного державотворення. Діюча в Україні система забезпечення національних інтересів дозволяє ефективно протидіяти наявним і потенційним загрозам практично в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства.

Здійснювані в Україні реформи, покликані якраз забезпечити умови для того, щоб вийти на завершальний, а не початковий, виток розвитку постіндустріального суспільства. Задля пошуку оптимальних шляхів оздоровлення політичної ситуації

потрібна конструктивна взаємодія різних політичних сил і гілок влади. У даний надзвичайно відповідальний для України період усім партійним силам і політичним об'єднанням, всупереч їх ідейним переконанням, необхідно зосередити зусилля на проблемах економічних перетворень у державі, що дасть змогу прискорити входження її у світове співтовариство.

Національні інтереси є основою функціонування всіх складових політичної системи. Водночас вони формуються всіма її елементами. Інтереси, особливо молодих держав, тісно переплітаються з інтересами безпеки, загальними базовими цінностями (територіальною цілісністю, політичним виживанням, забезпеченням невід'ємних прав людини).

Держава покликана якнайточніше виражати національні інтереси, тобто інтереси всіх членів суспільства, вирішувати соціальні суперечності та забезпечувати права людини. Але, оскільки національні інтереси реалізуються державою через державні інтереси, то останні можуть фігурувати як інтереси влади, не збігаючись із національними інтересами. Інтереси уряду, відомств, можуть виділятися, а то й суперечити національним інтересам. Уникнути цих протиріч можна завдяки врахуванню впливу базових цінностей суспільства на формування національних інтересів, а також їх зворотного впливу. У молодих державах такий взаємовплив виявляється, наприклад, із появою певних зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці суспільства. Країни, що перебувають на етапі становлення своєї державності, рідко мають усталену соціальну й національно-етнічну структуру. Тому відповідно змінюються національні цінності, ієрархія їх значущості, стратегія та політика. Традиційні цінності — демократія, економічний і соціальний добробут тощо за небезпечних умов для держави поступаються місцем цінностям самозбереження, національної єдності, виживання тощо. У такій ситуації на передньому плані — державні інтереси, які не завжди збігаються з інтересами загальнонаціональними та з інтересами особи.

Найважливіше завдання держави в системі національних інтересів України — це подолання кризи, розвиток і підтримка соціально-культурного й духовного відродження як засади національної державності українського народу щодо забезпечення ефективного функціонування суспільства, внутрішньої стабільності, соціальної злагоди, сприятливих міжнародних умов і колективної безпеки. Ці завдання, впливаючи з політичної й економічної доцільності, є і національними інтересами України. За нинішніх умов влада ризикує втратити довіру народу, якщо не віднайде оптимальних способів, форм і методів поєднання державних і суспільних інтересів, узгодження їх з національними інтересами нашої країни.

Проголосивши курс на євроінтеграцію, Україна як невід'ємна частина регіону Центральної та Східної Європи прагне у співпраці з іншими європейськими державами до розбудови загальноєвропейської системи безпеки.

Існують також об'єктивні передумови поглиблення інтеграційних процесів у Центрально-Східноєвропейському регіоні з участю України. Близькість культурної спадщини наших народів, історичних традицій та цивілізаційних цінностей зумовлює можливість і необхідність їх подальшого зближення. Держави Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Словаччина й Угорщина), а також Балтії (Латвія, Литва, Естонія) і після вступу до Євросоюзу демонструють зацікавленість у зміцненні співпраці з Україною та готовність до відстоювання її інтересів у керівних органах ЄС. Проукраїнська політика цих країн може позитивно вплинути на процес прийняття політичних рішень ЄС щодо України.

Використані джерела та література:

1. Стратегія національної безпеки України // Указ Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007.
2. Сектор безпеки: рекомендації міжнародних організацій. — Режим доступу: www.un.org/secureworld.
3. Європейська стратегія безпеки: Рада Європейського Союзу. — Брюссель, 8 груд. 2003 р. — Режим доступу: <http://www.delrus.ccc.eu>.
4. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.
5. Закон України „Про основи національної безпеки України” № 964-IV від 19.06.2003.
6. Горбулін В.П. Національна безпека: український вимір. — К.: ПП „Інтертехнологія”, 2008. — 104 с.
7. Пилитчук В.Г. Правові основи діяльності державних органів та військових формувань у сфері національної безпеки України. Навч. посіб. — Х.: Право, 2008. — 150 с.
8. Закон України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” № 2411-VI, 01.07.2010.
9. Украина военная: вне блоков // Сегодня. — № 84. — 15 апреля 2011. — С. 4.
10. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від „суспільства ризику” до громадянського суспільства // Стратегічна панорама. — 2005. — № 2. — С. 13—26.
11. На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. Проект Київського центру Інституту Схід-Захід / Є. Кіш, О. Вишняков, Л. Ледьєв та інші; за ред. С. Максименка, І. Студеннікова. — К.: Логос, 2000. — 224 с.
12. Нелегальна міграція та торгівля жінками (у 2 кн.). Кн.1 // За ред. Ю. Римаренка. — К.: ІДП НАН, КУП, НАВС, 2001. — С. 72—82.
13. Nationmaster com — World Intellectual Property Organization. — 2001.
14. Світу потрібні вчені // Науковий світ. — № 4 (153) — 2011. — С. 16.
15. Кремінь В. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти // К.: „Грамота”, 2005. — 448 с.
16. Бабинцев В. США: приоритеты НТП. Научно-техническая политика и стратегия. — М.: Наука, 1988. — 341 с.

5.6. Еволюція політики Євросоюзу щодо України

На рубежі XX—XXI століть відбулися значні зміни на Європейському континенті і в світі, подолано багаторічне протистояння Сходу і Заходу та двополюсну модель світоустрою. Інтеграційні процеси країн Західної Європи набрали не лише динаміки та поглиблення, але й поширилися до загальноконтинентальних. Сучасний Європейський Союз (ЄС) виступає найважливішою рушійною силою в політичному, економічному і культурному поступі Європи.

Україна обрала стратегічним напрямом розвитку інтеграцію в європейський політичний, економічний і правовий простір. Вступ до Європейського Союзу є ключовим зовнішньополітичним пріоритетом і стратегічною метою України, що закріплено у Законі України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, який набув чинності 20 липня 2010 р.

Європейський вибір відкриває нові перспективи для співробітництва України з державами—членами ЄС, її економічного розвитку, соціального прогресу, зміцнення позицій в міжнародній системі координат. На цьому особливо наголошується у Посланні 2011 р. Президента України В. Януковича до Верховної Ради України. Для нашої держави європейська інтеграція — це шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, значного підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, можливість виходу на потужний внутрішній ринок ЄС. У політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної й інституціональної системи. Співробітництво з Євросоюзом сприятиме наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя й добробуту населення. У культурно-цивілізаційному аспекті євроінтеграція — це шлях до активізації взаємообміну між українською й західноєвропейською гуманістичною культурами, одночасне утвердження України як інтегрованої частини глобального суспільства, так і національної держави. Нарешті, членство в ЄС гарантує зміцнення національної безпеки України. Необхідність модернізації і радикального реформування України збігається з її євроінтеграційними прагненнями. Українці свідомі того, що європейська інтеграція — складний і важкий шлях, передусім внутрішніх трансформацій в соціально-економічній, політичній, правовій та гуманітарній сферах.

Результати соціологічних опитувань населення свідчать про формування в Україні основ соціально-політичного консенсусу з питань євроінтеграції. Водночас механізм реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію в європейське економічне і політико-правове поле повинен відповідати методології і політичним вимірам ЄС, враховувати інтеграційний досвід його нових держав-членів. Так, після безпрецедентного розширення Євросоюзу на Схід стала реальністю „стратегічна пауза” у його подальшому розширенні, що не може бути проігноровано Україною в контексті подальшої розробки її євроінтеграційного курсу та європейської політики в цілому.

Відносинам України з ЄС присвячений великий масив теоретичних і прикладних досліджень українських та іноземних авторів. Загальні питання розвитку політичного співробітництва між Україною та ЄС висвітлені в роботах Ш.Зоргбіба, Б. Делькура, Г. Лайна, Ж. Корді, Х. Солани, Дж. Тедстрома, Е. Вільсона, А. Левіас, І. Кемпа, В. Шнайдер-Детерса, А. Рара, В. Мантля, К. Беттгер, С. Фішер, К. Шрідхара та інших [1].

Окрему сферу досліджень теоретиків і практиків європейської інтеграції становить формування спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗПБ) ЄС (Д. Ерман, А. Дюмулен, Б. Хоувен, Ж.-П. Морі). В окремий напрям можна виділити праці з питань створення загальноєвропейського простору безпеки, чому присвячені роботи Д. Бадри, Ж. Лепсанта. Проблеми розвитку економічного співробітництва в рамках розвитку європейської інтеграції представлені роботами Ф. Дюфаєлда, Р. Ліддла, Л. Хоффманна, Ф. Мьоллерса, К. Шнайдера, Д. Біля, К. фон Хіршхаузена, Г. Крауза, Ш. фон Крамон-Таубадея.

Різні сфери взаємовідносин України з ЄС стали предметом вивчення представників української школи *вчених-міжнародників*. Доробок авторів стосовно історії та сучасного розвитку європейської інтеграції представлений роботами: С.В. Віднянського, А.Ю. Мартинова „Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу” [2], В.В. Копійки, Т.І. Шинкаренка „Європейський Союз: історія і засади функціонування” [3], А.І. Кудряченка „Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього” [4], П.Ю. Буряка, О.Г. Гупало „Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності” [5]. Питання європейської інтеграції України висвітлювались в роботах: І.В. Артьомова „Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції” [6], в колективних працях: „Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України” [7], „Європейська та євроатлантична інтеграція України. Соціальний аспект” [8], А. Костенко „Геополітичні суперечності інтеграції України до ЄС” [9].

Окремо слід виділити роботи, присвячені співпраці України з державами—членами ЄС у контексті розвитку інтеграційних процесів в Європі, зокрема „Розширення Європейського Союзу, вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами” [10]. Широко представлені аспекти галузевої співпраці між Україною та ЄС: „Економічне право Європейського Союзу” [11], „Конституційний устрій Європейського Союзу” В. Посельського [12], „Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми” [13], „Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки” [14].

В розділі висвітлено еволюцію політики Євросоюзу щодо України, а також процес формування політико-правових засад та інструментів співпраці України з ЄС, зокрема в контексті реалізації концепції Європейської політики сусідства та ініціативи Східного партнерства ЄС. Також висвітлено бачення євроінтеграційних перспектив України західними політиками, дипломатами та окреслено перспективи участі України в європейських інтеграційних процесах.

„Повернення до Європи” було проголошено ключовим напрямом політики України одразу після здобуття незалежності. Вже Постановою Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. „Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин” уряду доручалося „спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах”. У 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову „Про основні напрями зовнішньої політики України”, де вперше була сформульована позиція незалежної України щодо ЄС на законодавчому рівні: „Перспективною метою зовнішньої політики є членство України у Європейських Співтовариствах... Угода про партнерство та співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого, а згодом — до повного її членства в цій організації”.

На початковому етапі становлення відносин з Європейським Співтовариством новопосталі пострадянські країни як спадкоємці Радянського Союзу спиралася на Угоду 1989 р. про співпрацю СРСР з цими об'єднаннями та засади партнерства. Новим політико-правовим документом стали Угоди про партнерство та співробітництво (УПС), які протягом 90-х рр. були укладені Європейським Співтовариством з 11 колишніми республіками СРСР, крім Таджикистану. Відзначимо, що дві з них — з Білоруссю і Туркменістаном — так і не набули чинності. Угоди заклали правові підвалини для формування якісно відмінної системи відносин ЄС з новими незалежними державами (ННД). Проте новий підхід об'єднаної Європи, де гору брала необхідність нейтралізації дестабілізаційних факторів і явищ, що виникли в результаті розпаду СРСР, виключав принцип будь-якої диференціації. Всі УПС, укладені з ННД, за виключенням угоди, укладеної з Росією, у Розділі І „Основні принципи УПС” як основні засади взаємовідносин Євросоюзу з ННД проголошували розвиток співробітництва з кожною із нових держав [15]. Подібна політика свідчила про обережну позицію інтеграційного об'єднання щодо процесу розпаду СРСР і мала на меті отримання гарантій безумовного виконання ННД зобов'язань колишнього Радянського Союзу, в першу чергу у сфері безпеки. УПС повинні були сприяти встановленню зони стабільності і безпеки на пострадянському просторі [16].

Саме такий підхід ЄС став характерним і для відносин об'єднання з Україною. Прагнення формувати взаємини з Києвом у загальному форматі відносин з іншими пострадянськими державами простежувалося в низці документів Євросоюзу того періоду. 11 лютого 1992 р. було підписано протокол до угоди між ЄС та СНД стосовно виконання програми TACIS в Україні. У квітні 1992 р. ЄК прийняла рішення про необхідність переговорів з Білорусією, Росією, Україною та Казахстаном щодо підписання УПС. Розвиток двосторонніх відносин на цьому етапі ускладнювався вимогами Брюсселя щодо набуття Україною без'ядерного статусу. ЄС ставив головною умовою розвитку співробітництва й підписання УПС виведення з України ядерної зброї і приєднання її до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в якості без'ядерної держави. Іншими гострими проблемами, які викликали занепокоєння Брюсселя, були закриття Чорнобильської АЕС і забезпечення ядерної безпеки нових реакторів. Укладення в Москву в січні 1994 р. Угоди між США, Росією і Україною про виведення ядерних арсеналів з України відкрило шлях до підписання УПС і розширення співробітництва між Києвом і Брюсселем. Проте підписана УПС між Україною і ЄС 14 червня 1994 р. в Люксембурзі була ратифікована Верховною Радою України 10 листопада 1994 р., а набула чинності 1 березня 1998 р. після її ратифікації національними парламентами держав—членів Євросоюзу.

УПС відкрила можливості для поступового зближення України з ЄС. У рамках Угоди відбувався регулярний політичний діалог між Києвом і Брюсселем на всіх рівнях, включаючи президентський. Угода стала важливим кроком до залучення України у правове поле єдиного ринку Євросоюзу, а також ГАТТ/СОТ. Положення УПС регулювали питання переміщення товарів, послуг, осіб, капіталу, поточних платежів, умов підприємництва й інвестування, політику конкуренції, проблему захисту інтелектуальної власності тощо.

Особливе значення в УПС надавалося положенням про верховенство права й повагу прав людини, економічним і політичним свободам. Більша частина положень УПС відповідала змісту Європейських угод ЄС з країнами ЦСЄ. Це стосувалося, наприклад, положень щодо політичного діалогу, заснування компаній, руху робочої

сили і капіталу, співробітництва у сфері економіки, фінансів і культури. Однак ці угоди різнилися між собою характером розвитку торгівельних відносин. Європейські угоди мали преференційний характер і передбачали встановлення зони вільної торгівлі для товарів, які складали значну частку торгівлі між сторонами. Однак УПС з Україною не була преференційною угодою, але про можливість її еволюції до такого рівня зазначалось у ст. 4 частини I Угоди. Відповідне положення було включене на вимогу української сторони. Водночас, на відміну від Європейських угод, УПС не містила перспективи у політичній сфері щодо визнання України як кандидата на членство в ЄС.

УПС доповнювали галузеві угоди, укладені між Києвом і Брюсселем у сфері торгівлі текстильними та сталеливарними виробами (1993, 1997, 2000); у сфері енергетики (1999); наукового та технологічного співробітництва (2002); транспорту та зв'язку (2005) тощо.

В середині 90-х рр. запропонований ЄС рівень співробітництва оцінювався українським керівництвом та національними експертами як взаємовигідний [17]. Для молодій українській державі, яка переживала перші роки становлення національної економіки та правової системи, була дуже важливою політична та економічна підтримка з боку Євросоюзу.

З метою демонстрації українському керівництву зростаючої підтримки з боку Брюсселя, а також для активізації співробітництва України з ЄС і країнами—членами Євросоюзу у другій половині 90-х рр. прийняв низку відповідних документів. Серед них Спільна позиція ЄС щодо України (28 листопада 1994 р.), яка містила зобов'язання держав-членів підтримувати незалежність, територіальну цілісність і суверенітет України. Водночас Спільна позиція ЄС щодо України наголошувала, що мета Євросоюзу — сприяння розвитку України як держави, яка має збалансовані відносини з Росією і Заходом, що свідчило про бачення Брюсселем політики ЄС щодо України у контексті його відносин з Росією. У Заяві Євросоюзу щодо України (травень 1996 р.) підкреслювалось, що незалежність, територіальна цілісність і суверенітет України — ключовий елемент безпеки в Європі.

6 грудня 1996 р. Рада ЄС прийняла План дій щодо України. Він передбачив шість головних напрямів діяльності Брюсселя і держав-членів щодо співпраці з Україною: підтримка політики макроекономічної стабілізації та економічних реформ; сприяння входженню нашої країни у європейську систему безпеки; підтримка трансформації українського суспільства, допомога в проведенні адміністративної й законодавчої реформ; підтримка регіонального співробітництва; ратифікація й імплементація УПС; допомога в реформуванні енергетичного сектору України.

З набуттям чинності УПС 1 березня 1998 р. остаточно формується механізм двостороннього співробітництва між Україною і ЄС, що включає регулярні політичні контакти на найвищому рівні (Рада зі співробітництва, Комітет зі співробітництва, Комітет парламентського співробітництва тощо).

Таким чином, незважаючи на свій обмежений характер, УПС стала базовим документом, який визначив правовий механізм двостороннього співробітництва між ЄС і Україною, він заклав основи для політичної, економічної, фінансової, соціальної та культурної співпраці.

Важливо враховувати, що геополітичні зміни в Європі та світі, рішення щодо розширення ЄС обумовлювали і європейську спрямованість зовнішніх зв'язків всіх країн Східної Європи, в тому числі й України з інтеграційним об'єднанням. Проте

ставлення Брюсселя до європрагнень Києва відрізнялися стриманістю. Наша держава, уклавши Угоду про партнерство та співробітництво з ЄС, всіляко прагнула розширити спектр і форми взаємодії. Вельми важливою складовою у цьому контексті стало започаткування у вересні 1997 р. проведення (це був перший) з самітів Україна — ЄС. Позитивний результат першої зустрічі в верхах, перспективи членства держав ЦСЄ в ЄС надихали керівництво української держави виступити з новими пропозиціями стосовно розвитку всього кола відносин з Європейським Союзом. Проте ініціативи Києва не завжди знаходили адекватну відповідь у Брюсселі. Так, Заява України про бажання стати країною в асоціації з ЄС викликала певну стурбованість у європейських столицях. На час другого саміту у Відні (червень 1998 р.) в Україні було створено (24 лютого 1998 р.) спеціальну урядову структуру — Національне агентство з питань розвитку та європейської інтеграції, а також розроблено й схвалено „Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу”. Втім і за цих умов Євросоюз не розділив активної позиції України щодо підписання угоди про асоціацію, а ставлення до нашої держави залишалося стриманим. На Гельсінкському саміті Європейської Ради (10—11 грудня 1999 р.) Україна не ввійшла у перелік країн — претендентів на вступ до ЄС, а для поглиблення відносин між сторонами було прийнято „Спільну стратегію ЄС щодо України”. Слід відзначити, що цей документ Євросоюзу був прийнятий на півроку пізніше від аналогічного рішення ЄС відносно Росії. Адже така стратегія Євросоюзом була ухвалена до РФ на червневому засіданні Ради ЄС у м. Кельн.

Аналіз „Спільної стратегії ЄС щодо України” свідчить, що нею передбачалась підтримка економічних та демократичних перетворень в Україні, створення сфери стабільності і безпеки на континенті. Водночас навіть такі визначення та спрямованість підтримувати Україну мали своє позитивне значення, особливо з огляду на кризові явища осені 1998 р. та їх негативні наслідки. Спільна стратегія ЄС щодо нашої держави втілювалася у відповідних рішеннях наступних самітів.

Так, новим кроком у розвитку відносин Брюсселя та Києва став Паризький саміт Україна—ЄС 15 вересня 2000 р. На ньому було окреслено домовленості, які стосувалися фінансових зобов'язань з боку Євросоюзу щодо підтримки України. Далі, на Копенгагенському саміті Україна—ЄС 4 липня 2002 р. Євросоюз підтвердив свою готовність продовжувати співробітництво і підтримку України в адаптації законодавства, що стало одним з основних напрямів співробітництва ЄС з Україною. Цей підхід мав продовження і на наступному саміті 7 жовтня 2003 р., який відбувся у м. Ялта. На ньому сторони досягли спільного рішення: один із найбільш ефективних шляхів використання можливостей майбутнього розширення Євросоюзу для України є інтенсифікація нею роботи у напрямі адаптації національного законодавства, норм і стандартів до відповідних норм ЄС. Європейський Союз підтвердив свою готовність продовжувати співробітництво і підтримку України на шляху нововведень. Оголошена на саміті позиція Єврокомісії та Ради ЄС щодо країн-сусідів була викладена в документі „Розширена Європа — сусідство: нові рамки взаємовідносин із східними та південними сусідами” [18].

Розширення Євросоюзу в травні 2004 р. на десять нових членів, більшість з яких знаходяться в Центральній Європі, серйозно вплинуло як на сам ЄС, так і на його відносини з сусідами та світом. Можливості співробітництва вздовж майбутніх кордонів розширеного Євросоюзу окреслюються в посланнях Єврокомісії від 11 березня та 1 липня 2003 р. у концепції „Ширша Європа” та Інструменті „Нове сусідство”.

Аналіз свідчить, що за умовами Угоди про партнерство і співробітництво особлива увага надавалася економічному співробітництву та визначеним пріоритетним галузям: макроекономічні зміни, торгівля, інвестиції, енергетика і в т.ч. ядерна, агропромисловий комплекс, транспорт, космічна галузь, охорона навколишнього середовища, юстиція та внутрішні справи, транскордонне співробітництво. В наступні роки, особливо з часу вступу до ЄС нових членів із числа країн ЦСЄ, головними завданнями за баченням Брюсселя та очільників у Києві, стали утвердження в Україні європейських цінностей і стандартів в політиці, економіці, соціальній сфері, чьому вбачалася запорука суспільної стабільності і сталого розвитку нашої держави.

Подальший перебіг подій підтвердив, що значний позитивний політичний вплив на розвиток відносин між ЄС та Україною мало розширення Євросоюзу 2004 р., завдяки якому у складі Євросоюзу з'явилася так звана „група друзів України” — низка центральноєвропейських країн з традиційними партнерськими зв'язками з нашою державою. Однак якісний прорив у двосторонньому співробітництві відбувся з проведенням демократичних президентських виборів узимку 2004 р. та парламентських виборів навесні 2006 р. Саме згідно з рішенням Ради Міністрів ЄС із загальних питань та зовнішніх відносин від 21 лютого 2005 р., було затверджено трирічний План дій Україна—ЄС. План дій покликаний був вивести на якісно вищий рівень відносини України та ЄС порівняно з існуючими рамками УПС. Згідно цього документу Україна взяла на себе значні політичні зобов'язання щодо проведення внутрішніх демократичних перетворень, економічних реформ та адаптації національного законодавства до норм та стандартів ЄС в низці секторів економіки. Практичний внесок ЄС у реалізацію Плану дій ввібрав технічну та фінансову допомогу в рамках новоствореного механізму допомоги „Європейський Інструмент партнерства та сусідства”, надання ринкового статусу економіці України у 2005 р., укладення угоди про спрощення візового режиму, що набула чинності з 2008 р. та підтримку вступу України до СОТ. Крім цього, з 2005 р. започаткована практика приєднання України до позицій та заяв ЄС з регіональних проблем та питань міжнародного життя.

Київ, започаткувавши у 2005 р. безвізовий в'їзд громадян держав ЄС до України, уклав з Брюсселем у 2008 р. угоди про спрощення візового режиму і реадмісію між Україною та ЄС. Угода про спрощення візового режиму передбачає ряд преференцій для українських громадян, зокрема визначає категорії українських громадян, які мають право на 5-річні візи. Це журналісти, бізнесмени, члени офіційних делегацій, родичі громадян України, які мають право на проживання в країнах—членах ЄС. Однорічні багаторазові візи отримуватимуть діячі культури, науки, спортсмени. У договорі також визначено категорії громадян, яким видаються безкоштовні візи. Вперше в Угоді впроваджено інститут апеляційного оскарження відмови у видачі візи, який закріплює зобов'язання консула повідомляти причину відмови в оформленні візи [19].

Аналіз перебігу відносин Євросоюзу з Україною після значного розширення ЄС на Схід дає підстави стверджувати про початок формування нового цілісного підходу Брюсселя у його відносинах з Києвом. Так, прийнявши нових членів, Євросоюз відкрив перспективу розширення для країн Західних Балкан і Туреччини. Водночас, враховуючи два неоднозначні фактори: потребу тривалого внутрішнього „переварювання” ЄС своїх нових членів і неспроможність до подальшого розширення, а також неготовність країн Східної Європи відповідати всім критеріям та євроінте-

граційним вимогам, що висуваються з боку Євросоюзу, останній визначив свій новий підхід щодо України у вигляді концепції Європейської політики сусідства (ЄПС) та формату Східного партнерства (СП). Віхами на цьому шляху були: послання „Ширша Європа” та „Ширша Європа — сусідство: нові рамки відносин з новими східними та південними сусідами”, коли східний та південний напрям зовнішньої політики ЄС були об’єднані спільною концепцією сусідства [20]. З боку ЄС це був компроміс між необхідністю підтримувати інтерес до європейського інтеграційного проекту у пострадянських країнах та неготовністю задовільнити претензії деяких з них (України та Молдови) на повноправне членство. Більше того, включення до концепції Середземноморських країн, які в силу свого географічного розташування не могли стати членами ЄС, було покликано закрити питання членства для решти. Згодом рамки ЄПС було поширено на країни Південного Кавказу [21]. Відносини з Росією будувались за окремою формулою стратегічного партнерства. У 2007 р. ЄК запропонувала нову стратегію відносин Євросоюзу з країнами Чорноморського регіону, до якого відноситься також Україна. Стратегія має три складові: підготовку Туреччини до вступу в ЄС, розвиток ЄПС з Україною та іншими державами Східної Європи і Закавказзя; стратегічне партнерство з Росією.

Подальший перебіг подій, неоднозначні оцінки держав—членів ЄС лінії ЄПС, а також наполегливі прагнення Києва щодо диференціації взаємин уможливили з боку перш за все — Польщі та Швеції ініціювання політики Східного партнерства (СП) у якості сучасного формату відносин Брюсселя з країнами Східної Європи. Рішення щодо започаткування цієї форми було прийняте на саміті Східного партнерства у Празі 7 травня 2009 р. Країни ЄС до участі в СП запросили Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Молдову і Україну, які отримали статус країн—партнерів Євросоюзу.

В Україні, як відомо, спочатку ініціатива Східного партнерства отримала стримано-критичні відгуки, що визначалось як завищеними суспільними очікуваннями від співпраці з ЄС, так і внутрішньополітичною кон’юнктурою. В основу двостороннього компонента СП покладено досвід відносин ЄС з Україною, в чому, власне, і полягає найвища політична цінність цього формату для України. Водночас практична складова Східного партнерства становить для України порівняно невелику додану вартість, за винятком перспектив часткового відкриття ринку робочої сили Євросоюзу, програм регіонального розвитку, співпраці у сфері освіти, культури, міжлюдських контактів.

Проте з часом ставлення до СП дещо змінилося. Адже у березні 2007 р. Єврокомісія схвалила Європейський інструмент сусідства та партнерства „Стратегія ЄС щодо України на період 2007—2013 рр. (ЄІСП)”, розроблений у рамках ЄПС. Мета ЄІСП — наближення країн, раніше охоплених програмою ТАСІС, до норм і стандартів законодавства ЄС. Ним передбачено заходи зі стимулювання наближення України до Євросоюзу та з матеріально-фінансового забезпечення реалізації стратегії „Посилення європейської політики сусідства” (грудень 2006 р.). ЄС затвердив нову модель співробітництва з країнами, що межують з ЄС, — програму „Східного партнерства”, розраховану на Україну, Грузію, Вірменію, Азербайджан, Молдову та Білорусь. Програмою передбачено заходи зі стимулювання інтеграційних процесів між цією шістькою пострадянських країн, розташованих у безпосередній близькості до кордонів ЄС, і між ними й Євросоюзом у цілому [22].

СП передбачає дво- та багатосторонній вимір співпраці. На двосторонньому рівні планується укласти угоди про асоціацію між ЄС та кожною країною-партне-

ром, зміст яких буде різним і відповідатиме цілям та потенціалу конкретного партнера. Україна стала першою країною-партнером, з якою ЄК розпочала переговори щодо розробки угоди нового типу. В ході Паризького саміту у вересні 2008 р. сторони дійшли згоди, що нею стане Угода про асоціацію [23]. Виконання нових посиленних угод має здійснюватись за допомогою нових політичних інструментів співпраці. Для України таким новим механізмом співпраці став Порядок денний асоціації Україна — ЄС, схвалений 16 червня 2009 р.

Зазначимо, що формування зовнішньої політики Європейського Союзу є багатоскладовим процесом, для розуміння якого існує необхідність одночасного урахування дії багатьох зовнішніх та внутрішніх чинників. В цьому контексті важливим постає процес реалізації Лісабонського 2009 р. договору, запровадження нових інститутів: президента Європейської Ради та верховного представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки, що покликані сприяти поліпшенню прийняття відповідних рішень і реалізації зовнішньополітичних настанов Євросоюзу. Провідні політики та посадовці ЄК неодноразово звертали увагу на брак демократичності європейських інституцій, діяльність яких є непрозорою і невідомою для більшості пересічних європейців [24].

Аналізуючи євроінтеграційний поступ України, професор А.І. Кудряченко слушно наголошує на тому, що „розширення та поглиблення інтеграції в самому Європейському Союзі перетворили його на один з найпотужніших та притягальних світових центрів. Успіх розширення Євросоюзу на схід став показовим прикладом можливостей демократії в поєднанні з засадами ринкової економіки” [25].

Стверджуючи про позитивний ефект розширення Євросоюзу і для України, ми змушені констатувати, що Брюссель продовжує уникати відповіді на питання щодо визнання перспективи членства України в ЄС. У своїх документах — Спільній Стратегії щодо України 1999 р., рішеннях Ради Міністрів ЄС із загальних питань та зовнішніх відносин від 21 лютого 2005 р. щодо затвердження Плану дій Україна—ЄС, сторона ЄС лише „визнає європейські прагнення України та вітає її європейський вибір”. У мандаті Єврокомісії щодо переговорів про нову посилену угоду Україна — ЄС зазначається, що укладення нової угоди „не визначатиме наперед майбутній розвиток відносин України та ЄС”. Євросоюз намагатиметься інституціоналізувати Європейську політику сусідства, яка позиціонується як політика, „відмінна” від процесу розширення ЄС, та закріпити Україну у якості однієї з країн — лідерів ЄПС [26].

Невдоволення ставленням Брюсселя до України в інтерв'ю австрійській газеті „Ді Прессе” висловив у травні 2005 р. екс-міністр закордонних справ України Б.Тарасюк. Він наголошував: „...нас не влаштовує ставлення Євросоюзу до України в рамках політики сусідства. Україна не може бути сусідом Європи, оскільки ми знаходимося в її центрі. Отже, ми не можемо бути суб'єктом європейської політики — ми є європейцями” [27].

Нинішній розвиток політичного діалогу між Україною та ЄС базується на впровадженні Україною Стратегії інтеграції до ЄС та реалізації Брюсселем Європейської політики сусідства. Україна виходить з того, що реалізація зазначеного документа має сприяти посиленню співпраці між Україною та ЄС в умовах розширення, створити необхідні умови для переходу в майбутньому до якісно нового рівня відносин з Євросоюзом.

Україна вже тривалий час бере участь у реалізації спільної європейської політики безпеки та оборони (ЄПБО). ЄС визнає важливу роль України у забезпеченні безпе-

ки і стабільності на континенті. Особливо важливою сферою взаємних інтересів для України та Європейського Союзу є співробітництво у питаннях регіональної та міжнародної безпеки, насамперед пов'язаних із боротьбою з міжнародним тероризмом, нерозповсюдженням зброї масового ураження, попередженням і розв'язанням конфліктів та врегулюванням кризових ситуацій.

Залишаючись поза межами Євросоюзу, Україна бере активну участь у втіленні європейської політики безпеки та оборони. З 2002 р. наша держава брала участь у Поліцейських місіях ЄС в Боснії і Герцеговині та Республіці Македонія. 13 червня 2005 р. було укладено Угоду про участь України в операціях Європейського Союзу з врегулювання кризових ситуацій. ЄС визнає високий промислово-технологічний потенціал у військовій сфері, що підтверджується практикою запрошення нашої держави до проведення військових навчань за участю підрозділів ЄС.

На шляху України до Євросоюзу, безперечно, існує ще ряд чинників як внутрішніх, так і зовнішніх, які гальмують її євроінтеграційний поступ. Серед внутрішніх чинників слід виокремити політичні кризові явища в нашій державі, непослідовні реформи в економічній та соціальній сферах, недостатня проінформованість населення щодо Європейських інституцій. Важливо насамперед підвищити рівень обізнаності українських громадян у частині проблем і переваг євроінтеграції. Саме тому постановою Кабінету Міністрів затверджено Державну цільову програму інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008—2011 рр. [28].

До зовнішніх чинників належать політичні процеси, що відбуваються в Європейському Союзі, — це криза євровалюти, значні соціально-економічні турбуленції, пов'язані зі світовою фінансово-економічною кризою, доволі відчутна енергетична залежність ЄС від Росії тощо. Тому цілком зрозуміло, що об'єктивним наслідком цих процесів є досить стримане ставлення ЄС до перспективи євроінтеграції України. Як зазначає А. Костенко, геополітичні суперечності, зокрема конфліктні українсько-російські відносини, є основними чинниками, що стримують євроінтеграційні прагнення України. Україні варто не тільки декларувати свою незалежність від Росії, скільки робити активні кроки з реалізації своїх євроінтеграційних прагнень, підкреслюючи, що вони не є перешкодою для розбудови стосунків між Україною і Росією як двома рівноправними державами [29].

За нашим баченням, наблизити Україну до ЄС зможуть, головним чином, внутрішні перетворення в державі — в політичній, економічній, соціальній сферах. Саме меті європейської інтеграції України нині підпорядковані інституційні перетворення, політика внутрішніх реформ, яка успішно розпочата президентом В.Ф. Януковичем. Підкреслимо, що і нерозв'язані проблеми, які є нагальними для України, і для країн—членів Євросоюзу потрібно вирішувати спільними зусиллями.

Окремої уваги потребує питання ядерної безпеки, у тому числі проблеми Чорнобильської АЕС потребують відповідної допомоги з боку ЄС. Ретельна перевірка атомних електростанцій та приведення їх до єдиних європейських стандартів, як на цьому наполягла Федеральний канцлер Німеччини від усіх європейських країн, винести цю тему на порядок денний Ради Європи наприкінці березня 2011 р. [30]. Тому проведений у Києві в квітні 2011 р. європейський саміт з нагоди 25-річчя катастрофи на Чорнобильській АЕС мав не лише фінансово-економічне значення щодо збору коштів на будівництво нового саркофагу, але й більш широке значення для України та її європерспектив.

Досить вагоме значення має підвищення якості життя населення, більш повна адаптація українського законодавства до норм і стандартів ЄС та ефективне впровадження їх у практику. 9 березня 2010 р. відбулося шосте засідання Координаційної ради з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, під час якого обговорено зміну підходів до планування адаптаційної роботи на коротко- та середньострокову перспективу. Схвалено Прогресивний план адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [31].

До числа складових успішної реалізації інтеграційного курсу України слід однозначно віднести розвиток стратегічного партнерства з США, РФ, Польщею, зміцнення двосторонніх економічних відносин з іншими країнами світу з метою посилення позицій українських товаровиробників на світових ринках; ефективна зовнішня регіональна політика, спрямована на зміцнення безпеки у Чорноморському регіоні, активна участь у розв'язанні заморожених конфліктів.

Євроінтеграційний курс України потребує чітких, спланованих дій та роз'яснень як в Україні, так і за її межами. Важливо підкреслити, що, за баченням західних дипломатів, досі незрозумілим залишається питання, наскільки ж серйозно новий український уряд ставиться до питання європейської інтеграції. Як повідомляє німецька газета „Тагесшпігель”, В. Янукович, виступаючи у Берліні з промовою „Україна та ЄС — нове партнерство”, наголосив, передусім, на впровадженні ним економічних реформ та боротьбі з корупцією. Представники ЄС не отримали вичерпної відповіді на поставлене запитання щодо значення європейської інтеграції для України. „Європейська інтеграція може стати засобом для модернізації країни”, — зазначив президент. В той же час, президент просив визначити чіткі перспективи вступу України до ЄС [32].

Разом з тим слід віддати належне В. Януковичу за те, що він значно покращив відносини України і Росії, і це не залишилося поза увагою західних політиків. Газовий скандал став надбанням минулого. У Берліні президент запропонував Німеччині взяти участь у модернізації української газотранспортної системи. В свою чергу, після зустрічі з В. Януковичем А. Меркель наголосила на тому, що вона не має зацікавленості в тому, щоб Україна змушена була обирати між ЄС і Росією.

Однаково уважно західні дипломати слідкували як за зовнішньополітичним курсом України, так і за обмеженнями свободи слова і відчутно зростаючою активністю СБУ. Чітким унаочненням цього були створені в червні перешкоди під час в'їзду до Києва керівника Фонду імені Конрада Аденауера в Україні — Ніко Ланге. Лише після втручання з боку Берліна та Брюсселя п. Ланге було дозволено залишити аеропорт „Бориспіль”. Питання про роботу іноземних політичних фондів стояло і на порядку денному під час зустрічі міністра закордонних справ ФРН Г. Вестервелле і В. Януковича у вересні 2010 р. [33].

В останні роки помітно активізувалося співробітництво України та ЄС в галузі енергетики, в тому числі ядерної, сільського господарства та охорони навколишнього середовища. Поступово зростає політична та фінансова допомога Україні з боку ЄС у вирішенні проблем в енергетичному секторі та подоланні наслідків аварії на Чорнобильській станції. За підтримки ЄС здійснюється також реформування управління газотранспортною системою України, проведення технічного аудиту нафтотерміналу „Південний” та техніко-економічного обґрунтування для проекту транспортування каспійської нафти нафтопроводом Одеса-Броди-Гданськ, підтримується розвиток альтернативної енергетики в Україні, модернізація вугільної промисловості тощо.

Аналізуючи ставлення політиків до заявлених амбітних планів Києва, зазначимо наступне: адвокатами України щодо перспектив вступу до Європейського Союзу виступали свого часу видатні політичні діячі Польщі — экс-президент А. Квасневський, экс-віце-президент Європейського парламенту Я. Саріуш-Вольський, экс-міністр закордонних справ ФРН — Й. Фішер, нині на підтримку України виступають президент Франції — Н. Саркозі, діючий міністр закордонних справ ФРН — Г. Вестервелле (у політичних кулуарах Європи ця людина вважається прихильником розширення спільноти; включення східноєвропейських країн до ЄС містилося і у передвиборчій програмі партії) [34]. Також прибічниками євроінтеграційних прагнень України виступають експерт Німецького товариства зовнішньої політики (НТЗП) Александер Рар, німецький соціолог Кішор Шрідхар, відомий австрійський вчений — професор, правник і політик — Вольфганг Мантль. Екс-віце-президент Європейського парламенту Яцек Саріуш-Вольський вважав, що Євросоюз має надати Україні статус асоційованого членства і оцінював можливість вступу нашої країни в ЄС у строк від 7 до 21 років. „Україні потрібно щонайменше запропонувати такий самий статус, як і західним балканським країнам. Цей статус передбачає Угоду про асоціацію. Звичайно, за умови, що Україна виявить таке бажання” [35].

Євроінтеграційні прагнення України постійно підтримує уряд Федеративної Республіки Німеччина, зокрема в період її головування в Європейському Союзі у першій половині 2007 року. Як зазначив з цього приводу німецький політолог В. Шнайдер-Детерс: „Федеральне міністерство закордонних справ Німеччини запропонувало лише політику сусідства зі знаком „плюс”, керуючись неприкритим наміром запобігти виникненню в просторі між ЄС і Росією вакууму в плані інтеграційної політики й безпеки” [36].

Проте не слід забувати, що підтвердженням розчарування офіційним Києвом та „охолодженням” українсько-німецьких відносин стала активна протидія А. Меркель приєднанню України до Плану дій щодо членства в НАТО на саміті Альянсу в Бухаресті у квітні 2008 р. В цей ряд стала відповідна позиція канцлера ФРН А. Меркель щодо відмови від зустрічі з очільником України В. Ющенком у Берліні та її ставлення до політики останнього, пов'язаної з Голодомором тощо.

Підкреслимо, що Німеччина є для Києва ключовою країною, яка формує східну політику ЄС. Однак офіційний візит А. Меркель до Києва, у липні 2008 р. не виправдав очікувань в Україні. Федеральний канцлер погодилася з тим, що „майбутню посилену угоду Україна—ЄС можна охарактеризувати як угоду про асоціацію, і це дуже важливий крок. Тільки не слід плутати це з перспективами членства в ЄС. Йдеться про інтеграцію, зокрема — економічну, але не про членство” [37].

За слушним твердженням українського дослідника А. Мартинова, це означало, що, незважаючи на вдалий і резонансний у німецькому суспільстві візит В. Ющенка до ФРН у березні 2005 р., можна говорити про серйозну кількарічну кризу українсько-німецьких відносин. В основі цієї кризи були не лише проблеми внутрішнього розвитку ЄС, але й провальні кроки з боку України [38].

Аналізуючи перспективи входження України до ЄС, директор програм Росії і країн СНД Німецької ради зовнішньої політики А. Рар позитивно оцінив їх, наголошуючи за підсумками візиту до Берліна В. Януковича, що Україна прагне стати частиною Європи. Німецький аналітик слушно зауважив: „Через Україну транспортується 80% російських газових поставок до Європи. Вона має спільний кордон з ЄС, є впливовим гравцем у Чорноморському регіоні і докладає зусиль до встановлення

стабільності на Балканах”. Окрім того, відомий політолог радив німецькій стороні розробити пропозиції щодо використання відновлюваних джерел енергії та енергоефективності в Україні. „Навіть якщо український енергетичний ринок зараз і не приносить прибутку, ми повинні бути присутні на ньому. Тому що Німеччина та ЄС зацікавлені в тому, щоб Україна енергетично не залежала так сильно від Росії, а застарілі реактори, як ті, що в Чорнобилі, виводилися з експлуатації”. Однак підкреслимо, що попередній прогноз А. Пара щодо взяття на себе Німеччиною ролі головно-го адвоката України в Європейському Союзі і Європі не підтвердився [39].

Показовим також був висновок наприкінці 2009 р. німецького соціолога Кішора Шрідхара — директора Київського офісу Інституту міжнародних досліджень при Інституті соціологічних досліджень, який протягом восьми років досліджує внутрішню та зовнішню політику України. Він стверджував: „ЄС вже повинен допомогти сусідові в своїх власних інтересах. Незважаючи на те, хто буде наступним президентом в Україні, Брюссель повинен рішуче відкрити йому шлях на Захід. Для деяких регіонів, особливо на Сході та в Криму — інтеграція до ЄС не є очевидним бажаним. Населення в цих регіонах, як зазначає дослідник, більше тяжіє до Росії та навіть вважає себе росіянами. Тому ЄС має вказати такий шлях зближення, який після чергових виборів переконає кожного нового президента”. Як підкреслив німецький дослідник, „Україна в політичному сенсі схожа на мінне поле, хоча і має дуже важливе стратегічне значення. Україна — це ідеальний міст з Росією” [40].

Надзвичайний і повноважний посол Німеччини в Україні Ганс-Юрген Гаймзьот висловив своє переконання в тому, що європейська політика одержить новий імпульс і Німеччина працюватиме над тим, щоб наблизити Україну до Євросоюзу. Він прокоментував заяву лідера Партії вільних демократів Г. Вестервелле про підтримку розширення ЄС, в тому числі за рахунок України у „довгостроковій перспективі”. „Поки що ми не можемо назвати точного строку вступу до Євросоюзу, оскільки багато чого залежить від самої України. Але ми щодня працюємо над тим, щоб встановлювати невеличкі мости між Україною і ЄС” [41].

Аналізуючи Європейську політику сусідства та місце України в ній, дослідниця Сабіна Фішер (Інститут з вивчення питань безпеки (Париж)) стверджує: „Поки позиції України та Європейського Союзу залишаються далеко одна від одної: українська сторона наполягає на угоді про асоціацію, ЄС ухиляється від такої пропозиції. Враховуючи розбіжності всередині організації щодо перспектив вступу України до ЄС — Брюссель має ретельно визначити, які сигнали внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів в Україні можуть позитивно вплинути на наближення перспективи вступу. А українська еліта, в свою чергу, має докласти зусиль для того, щоб їхні власні дії надавали своїм прибічникам з ЄС кращі аргументи для обопільного зближення” [42].

Як слушно зазначає німецька дослідниця Катрін Беттге (Університет, Тюбінген) — Європейський Союз на даний час не розглядає вступ України до ЄС і причини слід шукати всередині Європейського Союзу. Зокрема, тут має місце „втома від розширення” не лише в Брюсселі, а і в державах-членах, яка значно збільшилася через можливість розширення 27 держав-членів [43].

Важливою, на нашу думку, є результати опитування щодо ставлення населення країн-членів до можливості вступу України до Європейського Союзу. Опитування було здійснене в усіх країнах—членах ЄС протягом травня — червня 2007 р. Європейцям було запропоновано назвати п'ять країн, які у найближчому майбутньому

повинні вступити до ЄС. Першість отримала Туреччина (34%), другу позицію — Хорватія (12), третю — Болгарія та Румунія — 11% четверту — Україна (10%).

Цікавими є також результати опитування населення ЄС щодо можливого вступу України — Польща (31%), Словачія (23%), Литва (21%), Латвія (19%), Естонія (18%), Болгарія (15%), Румунія (14%), Данія, Ірландія, Швеція (13%), Чехія, Угорщина (12%), Люксембург (11%) Німеччина, Греція, Мальта, Нідерланди (9%), Кіпр, Словенія (8%), Італія, Португалія, Фінляндія (7%), Франція (6%), Бельгія, Австрія, Великобританія (4%), Іспанія (3%) [44].

За баченням австрійського вченого В. Мантля — для багатьох європейських політиків і державних діячів публічна підтримка євроінтеграційних прагнень України — шанс їхнього доброго політичного імені та життєвої кар'єри. За емпіричними даними можна стверджувати, що готовність політиків і посадовців, та і населення до зближення з ЄС більша, ніж до зближення з НАТО.

У статті 24 Угоди про ЄС та в статтях Угоди про Європейське Співтовариство все ж таки вироблені механізми політики співпраці та асоційованого членства, щоб підтримувати інтенсивні контакти з тими країнами, вступ яких найближчим часом не передбачається, готуючи відтак економічну та політичну базу для їхнього приєднання. Як стверджує В. Мантль, дещо сповільнений процес європейської інтеграції міг би водночас стати й шансом для України, щоб вона могла потрапити в поле зору Західної Європи, аби через співпрацю дістатися зрештою і вступу. Завдяки своєрідному геополітичному розташуванню Україна — це вагомий європейський чинник, вона могла б виконувати щораз більшу „функцію каталізатора” на осі „північ—південь і схід—захід” між Європейським Союзом та державами колишнього СРСР. Учений переконаний, що Україна може стати зразком для порівняння для інших перехідних держав у цьому регіоні. Проевропейські імпульси на тлі резигнативної втоми від Європи слугували б стимулом і для старого Європейського Союзу, зокрема й для Австрії [45].

Партнерський діалог Україна—ЄС розвивається під час проведення щорічних засідань Саміту Україна—ЄС за участю Президента України; Ради з питань співробітництва за участю прем'єр-міністра України; Комітету з питань співробітництва; Комітету парламентського співробітництва; регулярних консультацій Україна—Трійка ЄС, постійних експертних консультацій. Між Україною та ЄС щорічно відбувається понад 80 офіційних зустрічей та консультацій на високому і експертному рівнях.

Досить показово, що першим закордонним візитом, який здійснив після обрання президент України В. Янукович, став візит 1 березня 2010 р. до Брюсселя. У рамках візиту президентом України проведено низку зустрічей з керівниками інституцій Європейського Союзу. „Для України європейська інтеграція — ключовий пріоритет зовнішньої політики, а також стратегія здійснення системних соціально-економічних реформ”, — зазначив глава держави. Президент України висловив готовність продовжувати співпрацю з ЄС як з ключовим партнером у подоланні фінансово-економічної кризи, модернізації енергетичного сектору, проведенні системних соціально-економічних реформ, адаптації законодавства України до норм та стандартів ЄС. Відзначено важливість розвитку безвізового діалогу між Україною та ЄС [46].

Важливою, на нашу думку, є заява прем'єр-міністра М. Азарова, зроблена під час зустрічі з Головою Представництва Європейського Союзу в Україні Ж. Тейшейрою 16 березня 2010 р. Прем'єр-міністр запевнив, що „Уряд збереже всі попередні позитивні напрацювання і виконуватиме взяті зобов'язання належним чином, у відпо-

відності до закону. Україна зацікавлена інтенсифікувати переговори щодо зони вільної торгівлі з ЄС, оскільки наша мета — подальша лібералізація зовнішньої торгівлі та посилення конкурентоспроможності через модернізацію економіки та реформи» [47].

Яскравим підтвердженням нової якості сприйняття сучасної України та дій і перспектив владної команди президента В. Януковича стала Резолюція Європарламенту щодо ситуації в нашій державі, прийнята у день інаугурації президента 25 лютого 2010 р. У документі визнавалися не лише чесність проведених президентських виборів, але й підтверджувалася належність України до Європи, визнавалася можливість того, що Україна у відповідності до ст. 49 Договору про Європейський Союз, може подати заявку на членство в ЄС як будь-яка європейська країна, яка дотримується принципів свободи та демократії і верховенства права. У цій резолюції також зазначалося, що Україна є стратегічно важливим сусідом ЄС, що вона є ключовим регіональним партнером [48].

Саме в силу таких оцінок та підходів сторін зараз більш інтенсивно проходить переговорний процес між Києвом та Брюсселем щодо укладання нової посиленої Угоди (про асоціацію) та створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ЗВТ) між Україною та ЄС. Як відомо, переговорний процес з цих питань було започатковано ще у лютому 2008 р. Нині є напрацювання щодо того, щоб положення про всеохоплюючу та поглиблену ЗВТ стали складовою частиною Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та визначали правову базу для вільного переміщення товарів, послуг, капіталів, частково — робочої сили між Україною та ЄС.

На початку березня 2011 р. відбувся візит віце-канцлера, міністра закордонних справ Німеччини Г. Вестервелле до Києва, головною метою якого були питання європейської політики сусідства. Під час візиту він зазначив, що „Європа дуже зацікавлена у тісній співпраці з Україною. Як приклад, ми маємо план дій, щоб досягти спільної мети — безвізового режиму для громадян України, ми маємо Східне партнерство, а тільки-но в листопаді 2010 року відбувся саміт ЄС — Україна в Брюсселі. З Росією нас поєднує стратегічне партнерство, яке виходить за межі енергетичних питань. Але це суперечило б нашим корінним інтересам, якби свої відносини з Україною ми підпорядковували відносинам з якоюсь іншою країною. Ми — частина спільного простору безпеки й стабільності, за які разом несемо відповідальність. А це вимагає тісних і сповнених довіри взаємин з усіма сусідами. Отже, аналізуючи візит віце-канцлера, ми можемо стверджувати, що Європа не втратила інтерес до України, якій конче необхідно аби Європейський Союз сприймав її як надійного партнера. „Ми розглядаємо себе як партнерів України та хочемо підтримувати її в процесах реформ. Ми заохочуємо її шлях подальшого наближення до ЄС і розглядаємо укладення Угод про асоціацію та вільну торгівлю як ще один важливий крок на цьому шляху. Ми готові допомогти Україні у виконанні плану дій щодо візового режиму і підтримуємо будь-які серйозні зусилля українського уряду щодо реформ» [49].

Показово, що на чергові переговори країн „веймарського трикутника“, які відбулися в колишній столиці ФРН Бонні у розширеному складі був запрошений міністр закордонних справ України К. Грищенко. Глава українського МЗС під час дискусії з „європейських справ“ заявив, що „Україна бачить себе як європейська держава, майбутнє якої знаходиться в об'єднаній Європі“. Він назвав „принципово важливим“ те, що діалог з Україною „ведеться навколо практичних тем“, серед яких він згадав „лібералізацію візового режиму“ [50].

Важливим було й те, що у тексті Спільної заяви за результатами Паризького саміту (2008 р.) лідери України та Європейського Союзу закріпили домовленість про те, що нова угода між Європейським Союзом і Україною буде угодою про асоціацію, яка залишає відкритим шлях для подальшого прогресивного розвитку у відносинах між Україною та ЄС. Було визнано, що „Україна як європейська держава поділяє з країнами Європейського Союзу спільну історію та спільні цінності”. Лідери ЄС підтвердили визнання європейських устремлень України і привітали її європейський вибір. Було домовлено, що Угода про асоціацію оновить спільні інституційні рамки, сприятиме поглибленню відносин у всіх галузях, посилить політичну асоціацію та економічну інтеграцію між Україною і Європейським Союзом на основі взаємних прав та обов'язків. Створення всеохоплюючої та поглибленої зони вільної торгівлі з масштабним сегментом наближення регуляторного законодавства України до стандартів ЄС сприятиме поступовій інтеграції України до внутрішнього ринку ЄС. Порівняно з існуючою Угодою про партнерство та співробітництво, Угода про асоціацію з ЄС є якісно новим, поглибленим форматом відносин між Україною та ЄС. Угоди такого типу були укладені свого часу з країнами Центральної та Східної Європи і є важливим та логічним кроком на шляху наближення в перспективі до наступного етапу — укладення угод про вступ до ЄС. Завдяки цьому Україна наблизилася до балканських країн, які кілька років тому уклали з ЄС угоди про асоціацію та стабілізацію”[51]. За влучними словами міністра закордонних справ К. Грищенка, завершення підготовки Угоди про асоціацію є зримим, значним успіхом європейської політики України.

Що стосується ЄС, тут багато що залежить від самої України — слушно зазначив А. Рар. „Двері до ЄС відкриті, однак Україна повинна впроваджувати необхідні реформи задля того, щоб стати потужним партнером Європейського Союзу, а згодом асоційованим членом, а пізніше і частиною ЄС [52].

Поки що членство України в ЄС є нереальним. Однак, Україна може вже сьогодні реалізувати себе в наступних сферах: як привабливий та надійний економічний простір для європейських інвесторів; Україна як регіон миру і безпеки; як освітньо-науковий простір. І, як стверджує В. Мантль, „Університети мають стати в цьому процесі „генераторами” оновлення”.

Аналіз еволюції відносин Європейського Союзу та України дає підстави стверджувати, що вони зміцнюються, набувають особливого значення і розвиваються по висхідній. Пріоритетна орієнтація України на інтеграцію в Європейський Союз, набуття статусу спочатку асоційованого, а згодом повноправного членства в ньому повинна розглядатися як основа стратегії економічного та соціального розвитку нашої держави, а реалізація курсу на європейську інтеграцію України має стати важливим елементом внутрішніх реформ, впровадження яких дозволить нашій країні вийти з кризи як політичної, так і економічної.

Використані джерела та література:

1. Шнайдер-Детерс В. ЄС чи НАТО — зміна пріоритетів України? //Дзеркало тижня. №11(690) 22—28 березня 2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/62427/>; Alexander Rahr Die Demokratie in der Ukraine hat gewonnen. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,5150952,00.html> //Fokus. Osteuropa 21/01/2010У; Sabine Fischer Die Ukraine und die ENP. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://Ukraine-Analysen>. — № 36. 11/03/2008. — С. 14—17; K. Bottger Die Beziehungen der

Europaischen Union zur Ukraine. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://Ukraine-Analysen>. — № 36. 11/03/2008. — S. 6-7. W. Mantl Die Ukraine im Prozess der europäischen Integration.— Lwiw, 2007. — S. 49; Viktor Funk Interview mit Meinungsforscher K. Sridhar „Ukraine — ein politisches Minenfeld“ // Frankfurter Rundschau. — 2009. — 18. November.

2. *Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.* Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2009. — 376 с.

3. *Котіка В.В., Шинкаренко Т.І.* Європейський Союз: історія і засади функціонування. — К.: Знання, 2009. — 751с.

4. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. / За ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка — К.: Фенікс, 2009. — 544 с.

5. *Буряк П.Ю., Гунало О.Г.* Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності. — К.: Хай-Тек Прес, 2007. — 336 с.

6. *Артьомов І.В.* Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції”. — Ужгород : Ліра, 2008. — 370 с.

7. Основи європейської та євроатлантичної інтеграції України”. — К. : Євроатлантик-форм, 2006. — 416 с.

8. Європейська та євроатлантична інтеграція України. Соціальний аспект. — Ужгород : Ліра, 2007. — 320 с.

9. *Костенко А.* Геополітичні суперечності інтеграції України до ЄС // Освіта регіону. — 2010. — № 2. — С.112.

10. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. — Київ.: К.І.С, 2004. — 360 с.

11. Економічне право Європейського Союзу, пер. з англ. І.В. Гріліхес — К. : Таксон, 2003. — 746 с.

12. *Посельський В.* Конституційний устрій Європейського Союзу. — К. : Таксон, 2005. — 280 с.

13. Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / За ред. В.П. Горбатенко. — К. : Юридична думка, 2005. — 332 с.

14. *Микієвич М.М.* Інституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки. — Львів : 2005. — 416 с.

15. Угода про партнерство і співробітництво між Європейським Співтовариством і Україною від 16 червня 1994 р. — Представництво Європейської Комісії в Україні. — 1994 р.

16. European Council Strategy 1999/ CFSP on Ukraine // Bulletin EU 12-1999. Annexes to the Presidency conclusions (6/7).

17. Матеріали міжнародної конференції „Україна — Європейський Союз: зовнішньоекономічна діяльність і перспективи співробітництва”. — К., 1995. — 22—23 листопада.

18. Національна стратегія інтеграції України до ЄС (наказ Президента України, червень 1998 р.)// Політика і час. — 2000. — № 3-4 (специв.); [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.delukr.ec.europa.eu/data/> Україна отримує користь від розширення ЄС. (19.06.2003).

19. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про спрощення оформлення віз № 117-VI (117-17) від 15.01.2008, ВВР, 2008, N 10, ст.97 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/.../main.cgi?nreg>.

20. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament „Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours”, COM (2003) 104, 11.3.2003; Communication from the Commission „European Neighbourhood Policy Strategy Paper”, COM (2004) 373, 12.5.2004.

21. Програма інтеграції України до Європейського Союзу, ухвалена Указом Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072//2000.; Розширена Європа — Сусідство: Нові рамки взаємовідносин із нашими східними та південними сусідами. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.delukr.ec.europa.eu/data/>.

22. Малік В.М. Політика східного партнерства ЄС в контексті європейської інтеграції. //Освіта регіону. — 2010. — № 2. — С.152.

23. Прес-реліз МЗС за результатами 12-го засідання Ради з питань співробітництва Україна — ЄС, 12 березня 2008 р., Київ.

24. Метельова Т.О. Європа на обрії: стан і перспективи співробітництва Україна — ЄС. //Віче. 05.03.2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/592/>; Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, схвалена Європейською Радою 11 грудня 1999 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_492.

25. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. / За ред. д.і.н., проф. А.І. Кудряченка. — К.: Фенікс, 2009. — С. 21.

26. Євроінтеграційний поступ України. www.sta.gov.ua/doccatalog/document; Україна — ЄС. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16625.html>;

27. „Незадоволені ставленням Євросоюзу”. Борис Тарасюк про нові параметри української зовнішньої політики. Інтерв'ю Міністра закордонних справ України Б. Тарасюка австрійській газеті //Die Presse.—28.05.2005 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.diepresse.com/>.

28. Державна цільова програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008—2011 роки.

29. Костенко А. Геополітичні суперечності інтеграції України до ЄС. //Освіта регіону. — 2010. — № 2. — С. 112.

30. Німецькі електростанції ретельно проінспектують. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uaort.net/uk/news/ua/t/1103/13/115143>.

31. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС. Шосте засідання Координаційної ради з адаптації законодавства України до законодавства ЄС. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/243322910/adapt_prog_rplan.doc.

32. Zwischen Europa und Russland Janukowitsch konnte Merkel nicht von der europäischen Perspektive der Ukraine überzeugen. //Tagesspiegel. — 01 Septembr 2010. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.Tagesspiegel.de/>

33. Ланге Н. „Die Orange Revolution in der Ukraine ist nicht gescheitert„. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.EurasischesMagazin.de/artikel/?ArtikelID=20100204> //Eurasisches Magazin.

34. Саркозі назвав Україну і Францію друзями. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zik.com.ua/ua/news/2010/10/08/249051> <http://zik.com.ua/ua/news/2010/10/08249051>; [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=309420>.

35. Віце-президент Європарламенту: для вступу в ЄС Україні знадобиться 7—21 років. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/12/30/3005893/>.

36. Шнайдер-Детерс В. ЄС чи НАТО — зміна пріоритетів України? //Дзеркало тижня. №11(690) 22—28 березня 2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/62427/>.

37. Мартінов А.Ю. Об'єднана Німеччина: від „Боннської” до „Берлінської” республіки (1990—2005 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України. — С. 382.

38. Там само.

39. А. Рар Німеччина може взяти на себе роль адвоката України в ЄС. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2005/08/050812_rahr_merkel.shtml.

40. Viktor Funk Interview mit Meinungsforscher Sridhar „Ukraine — ein politisches Minenfeld” // Frankfurter Rundschau. — 2009. — 18. November.

41. Німеччина пообіцяла працювати над вступом України до ЄС 28.09.2009. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=309420>; Посол Німеччини в Україні Ганс-Юрген Гаймзьот: „Україна може розраховувати на активну підтримку Німеччини в про-

цесі наближення до ЄС. Текст інтерв'ю. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.ukrinform.ua/ukr/order/?id=882440>.

42. Fischer S. Die Ukraine und die ENP. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://Ukraine-analysen.№36.11/03/2008>.

43. Bottger K. Die Beziehungen der Europäischen Union zur Ukraine. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://Ukraine-Analysen.—№36.11/03/2008.—S.6—7>.

44. Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_285_e.pdf

45. Mantl W. Die Ukraine im Prozess der europäischen Integration.— Lwiv.— 2007.— 16—18.

46. Основні здобутки зовнішньої політики України за рік перебування В. Ф. Януковича на посаді Президента України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rda.nu.km.ua/novunu/info/02_1.htm

47. Євроінтеграційний поступ України. www.sta.gov.ua/doccatalog/document; Україна— С. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16625.html>; 16 березня 2010 р., м. Київ. Прем'єр-міністр Микола Азаров зустрівся з Головою Представництва Європейського Союзу в Україні Жозе Мануелем Пінту Тейшейрою. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/16759.html>.

48. Резолюція Європарламенту щодо України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/opinion/op-ed/rezolyutsiya-vroparlamentu-tekst-233.html>

49. Гідо Вестервелле: Сподіваюся, ще цього року буде укладено Угоду про асоціацію О. Яхно // День, 02-03-2011.

50. Гончаренко Р. У Німеччині вітають „нову основу” в українсько-російських відносинах. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5511672,00.html>

51. Угода про асоціацію між Україною та ЄС.— МЗС України // Режим доступу: www.mfa.gov.ua/mfa/ua/.../19151.htm; Україна — ЄС — Міністерство закордонних справ України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/.../2822.htm>

52. Alexander Rahr. Die Demokratie in der Ukraine hat gewonnen. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5150952,00.html> // Fokus. Osteuropa 21/01/2010

5.7. Миротворча діяльність України: здобутки та перспективи

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. характеризується зміною геополітичної обстановки, адже на зміну біполярному протистоянню прийшли регіональні конфлікти і локальні війни. З'явилися нові загрози та виклики стабільності, які безпосередньо впливають не лише на окремі держави, а й на глобальну безпеку та розвиток. У світі зросла регіональна напруженість, більш високою стала ймовірність череростання кризових ситуацій у відкриті збройні конфлікти, загроза від яких значно перевищує їх територіальне місцезнаходження. Тобто регіональний конфлікт, підсилений процесами глобалізації, має міжнародні наслідки. Характер загроз та особливості сучасного світу обумовлюють посилення залежності безпеки кожної держави від ситуації у будь-якому регіоні світу. В цих умовах нової актуальності і особливого значення набула діяльність міжнародної спільноти щодо забезпечення миру. Проведення ефективних заходів, спрямованих на запобігання виникненню збройних конфліктів та їх врегулювання, як свідчить світовий досвід, можливе лише за умови колективних зусиль багатьох держав у рамках міжнародної миротворчої діяльності — дій держав з підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки під егідою ООН, ОБСЄ та інших міжнародних організацій у сфері безпеки [25]. Україна визнається активним учасником та членом міжнародної співдружності саме завдяки своїй участі в забезпеченні миру.

Насьогодні ми маємо досить багато інформації про миротворчу діяльність України, але більшість публікацій представлені різноманітними публікаціями у ЗМІ та не носять академічного характеру [2]. Більш цікавими для наукового загалу є розвідки ряду дослідників щодо посередницької та миротворчої ролі України. Ці роботи присвячені здебільш військовим аспектам миротворчої діяльності України, або впливу різноманітних конфліктів на національну безпеку нашої країни. Необхідно відзначити таких авторів: Баландіна Н. [4], Гуменюк А. [3], Дев'ятіярова В. [5], Коппель О. та Пархомчук О. [11], Прилипа О. [23], Пацьох О. та Раєвич Т. [19], а також Дацюк А. [4] та Перепелиця Г. [20]. Останні досліджували роль України в процесі врегулювання збройних конфліктів. Окремо варто відзначити роботу Коропатнік І., яка зосередилася на організаційно-правових аспектах миротворчої діяльності [12]. Особливу увагу автор у своїх дослідженнях разом з іншими дослідниками приділяє участі Збройних сил України у миротворчих операціях. Автори розглядають питання миротворчості з військової та військово-організаційної точки зору і не пропонують політологічного аналізу проблеми та ролі миротворчої діяльності у загальному процесі мирного врегулювання конфліктів [13; 14].

Участь України у миротворчих операціях здійснюється виключно на умовах, зазначених у рішенні Президента України, схваленого Верховною Радою України у випадках, передбачених Конституцією та законами України, й у порядку, встановленому шляхом надання миротворчого контингенту, миротворчого персоналу, а також матеріально-технічних ресурсів і послуг у розпорядження відповідних міжнародних органів, визначених для організації та проведення міжнародних миротворчих операцій [7].

Основними законодавчими актами, які регламентують участь України у міжнародних миротворчих операціях, є: Конституція України; Закон України „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”; Закон України „Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав”; Указ Президента України „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від

24 квітня 2009 р. „Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України” від 15 червня 2009 р. [25].

Участь нашої держави у миротворчих операціях розпочалася із затвердження Верховною Радою України Постанови від 3 липня 1992 р. №2538-ХІІ „Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії” [21]. Першим комплексним документом, який закріпив політику України щодо участі у миротворчих операціях став Закон України „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” від 23 квітня 1999 р. В ньому, зокрема, говориться, що „Усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародного миру і безпеки, враховуючи зобов'язання України як держави—члена Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН) подавати допомогу ООН в діях, що провадяться відповідно до Статуту ООН, а також зобов'язання як держави—члена Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі ОБСЄ) конструктивно співробітничати у використанні всього діапазону можливостей ОБСЄ для запобігання конфліктам та для їх розв'язання, Україна розглядає участь у міжнародних миротворчих операціях як важливу складову своєї зовнішньої політики” [6].

Цікавим є те, що цим Законом фактично обмежувалася миротворча діяльність України лише операціями у рамках ООН та ОБСЄ, залишаючи поза увагою миротворчу діяльність у рамках НАТО, ЄС, інших регіональних організацій. Так, поза увагою залишилися і можливість брати участь у врегулюванні конфліктів у рамках СНД. Щодо цього слід відмітити, що недостатня конструктивність у врегулюванні конфліктів на територіях держав—членів СНД є наслідком намагання Російської Федерації створити особливу процедуру запобігання та врегулювання конфліктів у межах, що фактично виключає співробітництво з ООН та ОБСЄ у сфері миротворчої діяльності. Зі свого боку, Україна не визнає особливий механізм запобігання і врегулювання конфліктів у межах СНД, оскільки компетенцію на проведення операцій по підтриманню миру може мати тільки ООН та ОБСЄ. Тому військові підрозділи України не входять до складу Колективних сил з підтримання миру СНД.

15 червня 2009 р. Указом Президента України була затверджена „Стратегія міжнародної миротворчої діяльності України” [25]. Цей документ по своїй суті передбачає перспективне, стратегічне бачення подальшої миротворчої діяльності нашої держави.

У Стратегії, зокрема, йдеться про те, що, „враховуючи значимість миротворчої діяльності у забезпеченні міжнародного миру та створенні сприятливих зовнішніх умов для розвитку і безпеки нашої держави, Україна має й надалі залишатися активним її учасником. При цьому основну увагу слід приділити розширенню участі України у міжнародних миротворчих операціях як одній із найбільш результативних форм міжнародної миротворчої діяльності” [25].

„Стратегія міжнародної миротворчої діяльності України” визначає пріоритети нашої миротворчої діяльності. Так, зокрема, пропонуються три рівні пріоритетності міжнародних миротворчих операцій, які повинні бути враховані під час підготовки пропозицій щодо участі України у таких операціях:

- перший — операції, які проводяться в регіонах, що є ключовими для національних інтересів України;
- другий — операції, які проводяться спільно з міжнародними партнерами України, співпраця з якими сприяє європейській та євроатлантичній інтеграції нашої держави;

- третій — інші операції, в рамках яких українські миротворці роблять внесок у зусилля міжнародної спільноти з підтримання миру і стабільності.

На жаль, відсутнє пояснення, щодо рівня пріоритетності регіонів світу для національних інтересів України, яке відсутнє і в інших нормативно-правових документах нашого законодавства. Серед позитивних елементів Стратегії, варто відзначити розширення кола міжнародних організацій, з якими Україна готова спільно працювати для забезпечення миру та стабільності [25].

Більшість зі своїх місій з миротворчої діяльності Україна проводила і проводить під егідою ООН. Ще на початку 90-х років визначено, що „активна участь в ООН та її спеціалізованих установах є пріоритетним напрямом діяльності України у всесвітніх міжнародних організаціях” [22]. Така позиція нашої держави зумовлена тим, що ООН є унікальною міжнародною організацією світового масштабу, єдиним форумом, здатним зібрати глав держав та урядів усіх країн світу. Не дивлячись на те, що останні роки ООН переживає як фінансову, так і бюджетну кризи, роль цієї організації в процесі збереження миру залишається ключовою.

Україна є країною, яка стала однією з країн-засновниць ООН, вона серед перших підписала Статут цієї Організації в 1945 р. В період, коли Україна перебувала у складі СРСР, діяльність української дипломатії в ООН була жорстко обмежена рамками єдиної зовнішньої політики, яку проводили в СРСР. Хоча Україна й мала представництво в ООН на рівні незалежної держави, власної зовнішньої політики в цей період в неї не було. Протягом усього часу існування Організації Об'єднаних Націй Україна брала найактивнішу участь у її діяльності, адже до здобуття нашою країною незалежності ООН була чи не єдиною міжнародною трибуною для України.

Із проголошенням незалежності в 1991 р. розпочався новий період діяльності України в ООН. Цей наступний період, після набуття незалежності, позначився зростанням значення ООН для України. Фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес прискорення міжнародного визнання її незалежності.

Активна діяльність нашої держави в ООН є одним із дієвих засобів реалізації національних інтересів України. Діяльність України у складі органів системи ООН відображається в тому, що вона є членом ряду головних та допоміжних органів ООН [10, 356]. Україна робить великий внесок у всі сфери діяльності ООН, у т. ч. сприяє підтриманню міжнародного миру та безпеки, роззброєння, економічного та соціального розвитку, захисту прав людини, зміцнення міжнародного права тощо [16, 3]. Брати участь у миротворчих операціях Україна почала лише після проголошення незалежності, ця діяльність стала новим аспектом зовнішньої політики й безпеки України і водночас одним з основних засобів реагування на нові політичні реалії. Наша країна надає виражкового значення діяльності з підтримання міжнародного миру та безпеки, розглядаючи в ній діяльність як важливий чинник своєї зовнішньої політики. Участь України в миротворчій діяльності ООН, спрямованій на відвернення і врегулювання міжнародних конфліктів, надається першочергове значення. Крім того, Закон України „Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” (квітень 1999 р.) усебічно відображає сучасні тенденції розвитку міжнародної миротворчої діяльності та забезпечує Україну широкими можливостями участі в миротворчих операціях з урахуванням, насамперед, національних інтересів України в певному регіоні [1, 82].

Сучасні реалії показують, що не лише Організація Об'єднаних Націй має займатися вирішенням конфліктів та пост-конфронтаційним врегулюванням. Все більше регіональних та міжнародних організацій стали долучатися до цього процесу. Однак з'явилося і таке явище, як багатонаціональні сили, які фактично діють за резолюцією міжнародної організації, але не є безпосередньою місією чи контингентом під прапором ООН. Зазвичай такі сили використовуються на стадії миротворчості або примушення до миру. Так, наприклад, основним елементом миротворчої політики НАТО на Балканах стало залучення до участі в миротворчих діях країн-партнерів у рамках програми „Партнерство заради миру” (ПЗМ), яка стала важливим елементом загальної структури європейської стабільності і безпеки.

Крім того, початок ХХІ ст. вніс значні корективи в розуміння міжнародної безпеки, особливо події 11 вересня 2001 р. в США змусили світове співтовариство змінити підходи до визначення заходів міжнародної безпеки та боротьби з міжнародним тероризмом. На 56-й сесії Генасамблеї і засіданнях Ради Безпеки ООН делегація України виступила з низкою ініціатив, спрямованих на активізацію міжнародного співробітництва в цій сфері — тим самим показавши небайдужість нашої країни щодо вищевказаних проблем.

Здобутки України в сфері миротворчої діяльності

Початком безпосередньої участі українських військовослужбовців в операціях ООН із підтримання миру вважається 3 липня 1992 р. Годі Верховна Рада України, у відповідь на письмове звернення Генерального секретаря ООН до Уряду України, прийняла позитивне рішення надіслати батальйон Збройних сил України до Боснії і Герцеговини для участі в миротворчій операції ООН. Терміново був сформований перший український батальйон і відправлений на територію колишньої Югославії.

З лютого 1994 р. наша держава зарахована до складу учасниць так званої Системи резервних угод ООН та підписала відповідний Меморандум про взаєморозуміння між Секретаріатом ООН та Україною про надання конкретних ресурсів до зазначеної Системи (аеромобільно-десантний батальйон, транспортна авіаційна ескадрилья, група військових спостерігачів, штабних офіцерів та військової поліції). Система резервних угод ООН являє собою механізм, відповідно до якого певні військові підрозділи держав-учасниць Системи перебувають у готовності на своїй території і за запитом Секретаріату ООН та після схвалення відповідного рішення, згідно з діючим у країні законодавством, надсилаються до тієї чи іншої Місії ООН [16, 3].

Упродовж 1992—2010 рр. українські миротворці брали участь у таких миротворчих операціях: Миротворчі операції Сили ООН з охорони (СООНО — UNPROFOR) (1992 р. — 1995 р.); Сили виконання угоди IFOR Сили стабілізації (грудень 1995 р. — грудень 1999 р.); Місія ООН у Східній Славонії ПАООНСС (квітень 1996 р. — 1999 р.); Місія ООН в Анголі (січень 1996 р. — лютий 1999 р.); Міжнародні сили з підтримки миру в Косово, СРЮ (КФОР) (вересень 1999 р. — 2011 р.); Місія ООН превентивного розгортання в Македонії (червень 1995 р. — березень 1999 р.); Місія ОБСЄ з верифікації у Косово (грудень 1998 р. — березень 2001 р.); Місія ООН у Гватемалі (МІНУГУА) (січень — травень 1997 р.); Місія ООН у Таджикистані (грудень 1994 р. — березень 2000 р.); Спеціальна Місія ООН в Афганістані (квітень 2000 р. — травень 2001 р.); Місія ООН на півострові Превлака, Хорватія (січень 1996 р. — грудень 2002 р.); Гуманітарна місія в Державі Кувейт (квітень — серпень 2003 р.); Місія ООН у Сьєрра-Леоне (березень 2001 р. — березень 2005 р.); Місія ОБСЄ у Грузії

(1999 р. — грудень 2005 р.); Багатонаціональні сили в Республіці Ірак (серпень 2003 р. — грудень 2005 р.) Український миротворчий персонал в Республіці Ірак (грудень 2005 р. — грудень 2008 р.); Тимчасові сили ООН у Лівані (липень 2000 р. — серпень 2006 р.); Місія ООН в Ефіопії та Еритреї (листопад 2004 р. — липень 2008 р.); Місія ООН у Грузії (серпень 2001 р. — червень 2009 р.) [8].

Необхідно зазначити, що пріоритетними для України є конфлікти на території країн, які знаходяться у безпосередній близькості від її кордонів та мають прямий вплив на національну безпеку. Тому надзвичайно важливою для України стала участь в миротворчих операціях та місіях на території колишньої Югославії.

3 липня 1992 р. Верховна Рада України у відповідь на запит Генерального Секретаря ООН прийняла Постанову № 2538-XII „Про участь батальйону Збройних Сил України в миротворчих силах Об'єднаних Націй в зонах конфліктів на території колишньої Югославії”. Для виконання вказаної постанови Міністерство оборони України сформувало і направило для включення в Сили ООН по охороні (СООНО) в сектор Сараєво (Боснія і Герцеговина) мотострілковий батальйон чисельністю 420 військовослужбовців. СООНО (UNPROFOR) створені відповідно до резолюції № 743 Ради Безпеки ООН від 21 лютого 1992 р. з метою сприяння політичному врегулюванню югославського конфлікту і захисту цивільного населення. Враховуючи звернення Генерального Секретаря ООН щодо збільшення чисельності українського миротворчого контингенту на території колишньої Югославії Верховна Рада України 19 листопада 1993 р. прийняла Постанову № 3626-XII „Про збільшення чисельності батальйону озброєних Сил України в миротворчих силах ООН на території колишній Югославії і направлення групи військових спостерігачів”. В результаті ухваленого рішення чисельність українського миротворчого контингенту у складі СООНО зростає до 1220 військовослужбовців, що організаційно складався з мотострілкових підрозділів, підрозділів забезпечення, підрозділів військової поліції, групи офіцерів на штабних посадах СООНО.

15 грудня 1995 р. Рада Безпеки ООН схвалила резолюцію № 1031 щодо виконання Мирної угоди по Боснії, Сербії і Хорватії. Згідно з рішенням РБ ООН створюються строком на один рік багатонаціональні Сили по виконанню мирної угоди (СВМС). З моменту передачі повноважень від СООНО силам сприяння виконанню мирної угоди перебування національних контингентів країн-контрибуторів у складі СООНО закінчується.

Україна, як один з найбільших контрибуторів СООНО серед 14 країн, що не є членами НАТО, одержала офіційне запрошення від керівництва НАТО як організації, уповноваженої Радою Безпеки ООН на проведення нової операції, до участі в багатонаціональних силах. Важливим аргументом на користь продовження участі України в миротворчій операції на території БіГ було також те, що операція одержала мандат РБ ООН.

За результатами аналізу політичних, військових та економічних чинників, було визнано доцільність участі України в операції СВУ в БіГ за мандатом ООН. На розгляд Президента та Уряду України було запропоновано продовжити перебування на території Боснії окремого спеціального батальйону ЗС України, який знаходився у складі Сил ООН по охороні в колишній Югославії, а також надати на комерційній основі послуги військово-транспортної авіації України. 29 грудня 1995 р. Кабінет Міністрів України схвалив рішення про надання до складу СВУ українського військового підрозділу, а також виділення ескадрильї літаків ВПС України. 18 січня 1996 р.

відбувся обмін листами з НАТО, що формально оформило включення українського підрозділу до складу миротворчих сил. Цей підрозділ (мотострілецький батальйон — 550 чол. особового складу) у складі багатонаціональної дивізії „Південний схід” було дислоковано в секторі Сараєво, в зоні відповідальності IV дивізії ЗС Франції.

Наприкінці 1996 р. менші за масштабами Стабілізаційні Сили (СФОР), що мали термін проведення операції вісімнадцять місяців, замінили СВУ. Разом з іншими країнами — не членами НАТО (всього 22 країни) Україна надала свої військові формування 15 грудня 1996 р. Так український батальйон (400 чол. особового складу, зокрема, повітряні сили та піхота) було дислоковано в м. Врагичи, біля м. Мостар у складі багатонаціональної дивізії „Південний схід”. Основне завдання українського контингенту полягало у забезпеченні свободи руху із Мостара до Сараєва. Крім того, українські військові мали здійснювати регулярні перевірки зброї на території військового містечка. Для контролю підходів до моста Алексін через р. Неретва, на півночі Мостара була призначена група із 26 військовослужбовців зі складу українського миротворчого підрозділу. Участь України в операції завершилася у листопаді 1999 р., коли, згідно з рішеннями української сторони та НАТО, були виведені сили наших миротворців із Боснії і Герцеговини.

Операція в Боснії і Герцеговині стала загальноєвропейською справою. Крім того, вона була важлива з погляду розвитку відносин Україна—НАТО, оскільки наповнила практичним сенсом програму „Партнерство заради миру”, сприяла європейській та євроатлантичній інтеграції України. Пильна увага світової громадськості до цієї операції допомагало сформуванню уявлення про Україну як про цивілізовану європейську державу.

Ще одним конфліктогенним регіоном, де українським миротворцям вдалося проявити себе виконанням завдань, стало Косово. Відповідно до Закону України про схвалення Указу Президента України „Про направлення миротворчого контингенту для участі України у міжнародній миротворчій операції в Косово, Союзна Республіка Югославія” та на основі розробленого плану переміщення було проведено висування та розгортання підрозділів Українського контингенту миротворчих сил (УКМС) для участі в операції „Сильний вартовий” багатонаціональних сил у Косово. Підрозділи Збройних сил України розпочали виконувати миротворчу місію в Косово з осені 1999 р. у складі КФОР (KFOR, Kosovo Forces) — міжнародних сил під керівництвом НАТО, відповідальних за забезпечення стабільності в Косово.

З 17 вересня 1999 р. УКМС загальною чисельністю 250 осіб у складі 37 окремої спеціальної роти (оср) та 14 вертолітного загону (вз) виконували завдання у складі сил КФОР. 26 листопада 1999 р. 37 оср. оперативно увійшла до складу польського батальйону багатонаціональної бригади „Схід” (під загальним командуванням США). На українські підрозділи було покладено завдання щодо контролю та спостереження на пропускному пункті Дражковце, патрулювання у секторі Р-3Д (адміністративна одиниця Косово з центром у Стрпче), транспортування вантажів тощо. 14-й вертолітний загін знаходився у складі авіаційної оперативної групи (ОАГ) у безпосередньому підпорядкуванні командуванню КФОР. Протягом липня 2000 р. 37 оср. було замінено на 1-й окремий спеціальний батальйон (українську частину українсько-польського батальйону „УкрПолбат”).

14-а вертолітна ескадрилья, яка включала 63 чоловіки військового персоналу та 4 Мі-8 виконала більш ніж 4300 завдань, налітавши 2300 годин в сприянні діям СОМКFOR, транспортуючи 170 тонн устаткування і більш ніж 17000 чоловік персо-

налу, включаючи MEDEVAC і транспортування високоповажних персон. При цьому 14-а вертольотна ескадрилья продемонструвала чудову експлуатаційну придатність і високу безпеку польотів у складних умовах навколишнього середовища. Цей внесок українських вертольотників значно підвищив рівень проведення операції KFOR.

Війна на Балканах викристалізувала низку викликів для міжнародного співтовариства, в тому числі й для міжнародних організацій. НАТО виявилась єдиною міжнародною організацією, яка, реагуючи на конфлікт в Косово та наростання загрози гуманітарної катастрофи, продемонструвала здатність та гнучкий підхід до досягнення консенсусу в процесі вироблення складних і подекуди неоднозначних рішень. Домінування США при проведенні операції в СРЮ нагадало європейцям про їхню слабкість у військовій сфері. Косовські події заставили європейських політиків гостро відчутися значне відставання Європи від США у оборонній галузі. В середині НАТО існували деякі розбіжності в підході до здійснення миротворчої діяльності, зокрема у питанні створення Європейських сил швидкого реагування. Так, опозиція Франції політичному та військовому домінуванню США в європейських справах і підходи Франції до спільної європейської політики безпеки та оборони, які схвалюються рядом держав—членів ЄС, викликали незадоволеність США. У цьому контексті відбулася інтенсифікація пошуку шляхів перебудови сучасної системи міжнародних відносин, яка, фактично, не витримала випробовування косовською кризою. Однак сучасна система міжнародних відносин згодом постала перед значно серйознішими викликами — небезпекою з боку міжнародного тероризму, які сприяли значній консолідації західного світу, посиленню безпекових функцій НАТО і збереженню ролі США.

В такій міжнародній ситуації Україна не могла залишитися осторонь. Тому в березні 2003 р. українські військовослужбовці були направлені до Іраку у складі багатонаціональних миротворчих сил під головуванням Польщі. Кардинальна відмінність цих сил від коаліційних сил під керівництвом США полягала в основних принципах діяльності та функціях, які виконували військовослужбовці та цивільний персонал — вони займалися саме миротворчою діяльністю, діяльністю з підтримки миру, миробудівництвом, а не примушенням до миру та військовими операціями проти бойовиків.

Український миротворчий контингент в Іраку виконував такі завдання:

1. Проведення операцій з підтримання стабільності та безпеки в зоні відповідальності бригади;
2. Посилення захисту військ (ППД в зоні відповідальності);
3. Участь у виявленні та знищенні всіх терористичних, а також злочинних груп та організацій;
4. Активна участь у підтриманні правопорядку в провінції Васіт;
5. Надання допомоги Тимчасовому Уряду Іраку у відновленні органів цивільної влади, які підтримують діяльність уряду;
6. Покращення цивільно-військового співробітництва;
7. Надання допомоги щодо розробки та затвердження законодавства, яке б забезпечувало дотримання всіх прав місцевого населення та підтримку внутрішньої безпеки;
8. Відслідковування та надання підтримки у реабілітації постраждалого цивільного населення та біженців;

9. Надання допомоги у розвитку економіки та інфраструктури;
10. Надання допомоги у створенні умов самодостатності країни та створенні життєздатного уряду;
11. Здійснення набору кандидатів та підготовка 403-го батальйону сил територіальної оборони у відповідності з рішенням Тимчасової Коаліційної Адміністрації;
12. Забезпечення цілодобової охорони складів з боєприпасами.

У 2005 році український контингент був виведений з Іраку. Але було прийняте рішення про те, що 50 осіб миротворчого персоналу України продовжать виконувати свої обов'язки в Іраку у складі тренувальної місії НАТО, групи допомоги державним установам та відділу військової допомоги [26]. Фактично їх завданнями є допомога у тренуванні іракських військовослужбовців та фахівців з дотримання правопорядку, розробка пропозицій до проектів нормативно-правових актів Іраку тощо.

За два роки, які український контингент провів в Іраку, Україна покращила свій імідж на світовій арені, зберегла приязні стосунки з провідними світовими державами, перш за все зі США, а українські військовослужбовці набули величезного досвіду. Передусім це стосується проведення миротворчих операцій в умовах бойового протистояння, участі у відновленні інфраструктури повоєнної країни, підготовки новостворених силових структур Іраку.

Активна участь України у формуванні сучасної євроатлантичної безпеки, статус особливого партнерства з Північноатлантичним альянсом та вагомий практичний внесок у миротворчі операції під проводом НАТО обумовлюють актуальність систематичного аналізу процесів трансформації та адаптації НАТО до нового середовища безпеки. Важливими віхами в цьому плані стала ратифікація Угоди між державами—сторонами Північноатлантичного договору та державами—учасницями програми ПЗМ про статус їхніх збройних сил.

За період членства України в Раді Безпеки ООН у 2000—2003 рр. українське представництво в операціях із підтримання миру збільшилося у 25 разів. Безперечно, що відкритий і неупереджений підхід нашої держави до проблем врегулювання конфліктів, її принципова позиція щодо необхідності неухильного дотримання положень Статуту ООН, інших принципів і норм міжнародного права і надалі сприятимуть зміцненню авторитету України як визнаного і послідовного провідника європейської та світової безпеки.

Військова сфера у миротворчій діяльності України домінує, в той час як наші партнери все більше уваги приділяють саме цивільному компоненту миротворчої діяльності. Зрозуміло, що наша миротворча діяльність не обмежується лише військовими аспектами, але Україна мало представлена серед міжнародного цивільного персоналу миротворчих місій. Україна представлена в підрозділах Цивільних поліцейських сил ООН. Крім того, Україна надавала свої авіатранспортні послуги ООН для проведення низки гуманітарних операцій в Африці, а також українські цивільні спостерігачі брали активну участь у спостереженні за виборами, які проводилися під егідою ООН у Південно-Африканській Республіці та Мозамбіку [23, 187]. Однак ширша участь цивільного персоналу могла б надати додаткових можливостей для налагодження майбутніх взаємовигідних контактів у країні перебування.

В цілому, участь в операціях по підтримці миру дозволяє укріпити міжнародний авторитет України і підвищити її роль в світовій спільноті. Так, наприклад, активна миротворча діяльність України на території колишньої Югославії сприяла тому, що

українська делегація отримала запрошення брати участь у Лондонській конференції з питань імплементації мирної угоди по Боснії і Герцеговині, Паризькій мирній конференції, Боннській і Брюссельських зустрічах з питань урегулювання конфлікту в Боснії і Герцеговині. Конференції дають можливість делегації нашої країни викласти по всіх обговорюваних пунктах думку України, запропонувати шляхи рішення проблем. Під час конференції глава української делегації провів серію робочих двосторонніх зустрічей з керівниками зовнішньополітичних відомств Канади, Японії, Росії, Туреччини, Румунії, Швейцарії, Малайзії, а також з керівниками міжнародних організацій. Таким чином, результати роботи делегації в процесі конференції можуть бути використані для досягнення зовнішньополітичної мети нашої держави.

Миротворчі операції є також основою відпрацювання в реальних умовах таких специфічних, невластивих збройним силам дій, як роз'єднання ворогуючих сторін, контроль за припиненням вогню, патрулювання в населених пунктах, забезпечення доставки гуманітарної допомоги, контроль за вільним переміщенням біженців тощо. Таким чином, участь України в миротворчих акціях світової спільноти представляється цілком виправданою.

Визнанням ролі України в операціях по підтримці миру стала підтримка на 49 сесії Генеральної асамблеї ООН в 1994 р. нашої ініціативи щодо укладення Конвенції захисту миротворчого персоналу ООН (у грудні 1994 р. Україна однією з перших підписала цей документ, ратифікований Верховною Радою 6 липня 1995 р.). На початку 1996 р. група українських представників на запрошення Секретаріату бере участь в обговоренні концептуальних основ миротворчої діяльності ООН в рамках відповідних комітетів і робочих груп. Все це свідчить про реальне зміцнення авторитету України на міжнародній арені, визнання міжнародним співтовариством вагомості ролі нашої держави і її конструктивних зусиль, направлених на врегулювання озброєних конфліктів, зміцнення міжнародного миру і стабільності [4].

Окрім політичної підтримки та координації позицій, Україна активно співпрацює з військовими контингентами інших держав, як створюючи спільні батальйони, так і входячи до складу контингентів інших держав. Ефективність та доцільність такої співпраці була продемонстрована спільною діяльністю українських і польських військовослужбовців у Косово та Іраку, українських та литовських — в Афганістані.

Крім того, заробляючи позитивний імідж через участь у миротворчих операціях, Україна створює фундамент для майбутнього економічного співробітництва. Не останню роль відіграє і потреба України в альтернативних енергоресурсах. Присутність України у миротворчих операціях на Близькому Сході активізувала співробітництво з арабськими країнами, багатими на нафту. Однак це розуміння прийшло лише у 2009 році, коли економічні фактори впливу конфлікту та майбутні економічні пріоритети нашої держави були закріплені у „Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України”.

Перспективи української миротворчої діяльності

Мотиви, що спонукають держави здійснювати миротворчу діяльність, є складним переплетенням високих і благородних цілей з більш практичними міркуваннями. Очевидно, що й Україна розраховує отримати певні прагматичні вигоди від своєї участі в міжнародній політиці підтримки миру. Тим паче, що для держави, яка відносно недавно з'явилася на європейській карті, Україна проявляє зазвичай активність і платить за це високу ціну загиблими і пораненими українськими громадянами. Прямими вигодами від миротворчої діяльності можуть бути нормалізація об-

становки у важливому для нашої країни регіоні, забезпечення там стабільності і безпеки, запобігання небажаному розвитку подій. Перелік непрямих вигод набагато ширший: від підвищення міжнародного авторитету держави до створення іміджу сильної миролюбної країни, від зміцнення партнерських відносин з іншими країнами до забезпечення безперервного доступу необхідних товарів і сировини з даного регіону.

З початку 90-х років ХХ століття в українському суспільстві жваво обговорювали доцільність участі нашої країни у миротворчій діяльності. На початку ХХІ століття головними питаннями щодо участі українських військових в міжнародних заходах стали фінансове забезпечення українських миротворців та доцільність їх участі в операціях на території країн, які знаходяться на далекій відстані і безпосередньо не загрожують інтересам України. Водночас Україна продовжує активну миротворчу діяльність у складі місії різноманітних міжнародних організацій [27].

Присутність українських фахівців у миротворчих місцях завжди сприймається в зонах конфліктів позитивно, через їх неупередженість, толерантність та високий професіоналізм. Не випадково участь України вітається як з боку міжнародних організацій, так і з боку сторін конфлікту. Цьому, не в останню чергу, сприяє позитивний імідж миролюбної держави, відсутність будь-яких конфліктів на території самої України, наявність добрих політичних відносин з усіма країнами, наявність в українських миротворців досвіду завдяки неодноразовій участі в операціях з підтримки миру. Не останню роль займає і відсутність колоніального минулого чи експансіоністського сучасного [27].

Активне посередництво України створює сприятливі умови для реалізації зовнішньоекономічних інтересів нашої держави. Зокрема, у „Стратегії міжнародної миротворчої діяльності України” йдеться про те, що економічна взаємодія держав сучасного світу досягла рівня, коли жодна з них не може існувати поза системною взаємодією з іншими державами, тому економічна криза в державі, охопленій конфліктом, може призвести до суттєвого погіршення економічної ситуації у світі, що безпосередньо вплине на національні інтереси багатьох інших держав [21]. Тому серед чотирьох пріоритетних цілей участі України у міжнародній миротворчій діяльності були зазначені і забезпечення реалізації національних інтересів та „сприяння залученню підприємств, установ та організацій України до відбудови економіки і соціальної сфери держав, на території яких проводиться міжнародна миротворча операція, та налагодження з цими державами подальшого економічного співробітництва” [21].

Важливим елементом є те, що Україна не лише приєднується до миротворчих місій, а й координує свої позиції із впливовими світовими акторами, зокрема з Європейським Союзом щодо дипломатичного врегулювання конфліктів. Так, наприклад, 25 березня 2008 р. Україна приєдналася до заяви ЄС щодо ситуації на Близькому Сході, в якій Європейський Союз висловив свою повну підтримку Аннаполійському мирному процесові, і зокрема планам створення палестинської держави, що співіснуюватиме з Ізраїлем у мирі та безпеці, а також висловив стурбованість зведенням нових ізраїльських поселень на Західному березі річки Йордан” [25].

Україна повинна більш ретельно підходити до питань планування та підготовки своїх миротворчих місій, психологічній та культурній підготовці миротворців до роботи в умовах конфліктної ситуації. Крім того, важливими є активна дипломатична підтримка участі нашої держави в операціях з підтримки миру та швидкість у прийнятті

рішень щодо направлення українського контингенту. Не останню роль у прийнятті майбутніх рішень щодо участі у нових миротворчих операціях будуть відігравати відносини України з її основними партнерами та подальший шлях європейської та євроатлантичної інтеграції.

Крім того, підтримуючи миротворчі зусилля у рамках регіональних організацій, Україна сподівається на те що вони стануть додатковим фактором щодо європейської та євроатлантичної інтеграції, адже і НАТО, і Європейський Союз є активними гравцями у врегулюванні конфліктів не лише через посередництво, а й через безпосередню участь у миротворчих операціях.

Менш зрозумілою виглядають перспективи нашої країни в підтримці миру на території СНД. Росія досить успішно контролює ситуації в зонах конфліктів, використовуючи їх на свою користь — вони є частиною російської геополітичної гри. З іншого боку, поява українських миротворців у тій чи іншій зоні конфлікту на пострадянському просторі дала б Україні додаткові важелі впливу в даному регіоні і на політику приймаючої держави. Ігнорування таких можливостей автоматично підсилює інші країни, інтереси яких часто не співпадають з нашими. Неодноразово обговорювалася участь українських військових в миротворчих місіях в рамках ГУАМ, але далі обговорення справа не зрушилася.

Якщо говорити про загальні перспективи розширення участі України у миротворчій діяльності, то сьогодні вони існують скоріше за рахунок розширення участі у рамках місій, де вже присутні представники нашої держави, аніж збільшення кількості таких місій. Україні варто проаналізувати власні можливості щодо розширення переліку послуг та фахівців, які вона може надати міжнародним організаціям, зокрема — збільшення цивільного та поліцейського персоналу, спостерігачів. Конфлікти потребують сьогодні не лише військового роз'єднання або охорони об'єктів та населення, а й великих зусиль щодо відновлення нормальної життєздатності, зокрема державних інституцій, інфраструктури тощо. В цих сферах Україна може бути корисною як на етапі миротворчої операції, так і на етапі постконфронтаційного врегулювання. А в подальшому ці держави можуть стати перспективними ринками збуту української продукції, чи торгівельними партнерами [27].

Отже, сьогодні Україна є одним із найактивніших учасників миротворчих операцій ООН, а також активним учасником багатонаціональних сил в інших миротворчих місіях. За кількістю участі в таких операціях наша держава стабільно посідає провідне місце в групі перших 20—30 країн серед більш ніж 80 держав—учасниць ООН. Понад 35 тис. українських військових та цивільних службовців узяли участь у понад 20-ти операціях ООН із підтримання миру. Географія миротворчої місії українських службовців дуже широка і має постійну тенденцію до розширення. Участь України в миротворчих операціях на основі мандату ООН під проводом НАТО з розв'язання сучасних конфліктів має не лише велике значення для підвищення політичного авторитету України на міжнародній арені, але й надає можливість набуття цінного практичного досвіду. Адже миротворчі операції є одним із найбільш вагомих елементів підтримки високого професіоналізму українських військових, це можливість на практиці пройти справжню військову підготовку. А також, в деяких випадках, продемонструвати потенціал української військової техніки.

Завдяки миротворчій діяльності Україна стверджує себе як повноправний суб'єкт міжнародних відносин, підвищує свій міжнародний авторитет та демонструє миролюбну політику. Для України її миротворча діяльність має ключове значення,

оскільки вона розглядається як засіб зміцнення її національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного середовища та налагодження надійних комунікативних зв'язків і, водночас, як її внесок у зміцнення загальноєвропейської безпеки і побудову нової стабільної і безпечної Європи.

Використані джерела та та література:

1. *Баландіна Н.* Миротворча діяльність ООН: деякі питання методології дослідження та історіографії проблеми // Дослідження світової політики: Зб. наук. пр. / К.: Знання, 2000. — С. 78—84.
2. *Гречанинов А.* Миротворческая деятельность Украины: есть потребность в новых подходах // Народна армія. — 09.08.96 р.
3. *Гуменюк А.Г.* Миротворча діяльність України // Дипломатична акад. України. Науковий вісник. — К., 2001. — Вип. 5: Українська зовнішня політика та дипломатія: десять років незалежності. — С. 159—163; *Гуменюк А.Г.* Політико-правові основи миротворчої діяльності України // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К., 2002. — Вип. 34, ч.1. — С. 47—49.
4. *Дацюк А.В.* Політика України з урегулювання збройних етнополітичних конфліктів: досвід та перспективи // Стратегічна панорама. — 2006. — № 1. — С. 144—148.
5. *Дев'ятіярова В.* Участь України в миротворчій діяльності ООН // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. / Київ нац. ун-т. ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — Вип. 58., Ч.1. — С. 6—8.
6. Закон України „Про участь України у миротворчих операціях” від 23 квітня 1999 р. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=613-14>.
7. Закон України „Про Збройні сили України”. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.
8. Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях. — Міністерство оборони України. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=peacekeeping&sub=history>.
9. *Кобзар М.А., Коропатнік І.М.* Роль нормативно-правових аспектів у забезпеченні участі ЗСУ в міжнародних миротворчих операціях // Миротворча діяльність ЗСУ: досвід, проблеми, перспективи (Збірник ННДЦ ОТ і ВБ). — 2004. — 209 с.
10. *Козик В.В., Панкова Л.А., Даниленко Н.Б.* Україна в ООН. — К: Знання, 2003. — С. 406—410.
11. *Коппель О., Пархомчук О.* Миротворча діяльність ООН: аналіз теоретичних поглядів західної політики // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — Вип. 58. — Ч. 2. — С. 97—100.
12. *Коропатнік І.М.* Миротворча діяльність: організаційно-правовий аспект // Науковий вісник: Збірник наукових праць НАДПСУ. — 2004. — № 4 (26). — С. 182—190.
13. *Коропатнік І.М., Шамрай В.О.* Правові питання застосування підрозділів ЗСУ в миротворчих операціях // Науковий вісник: Збірник наукових праць НАДПСУ. — 2003. — № 4 (22). — С. 122—129.
14. *Коропатнік І.М., Шамрай В.О.* Участь ЗСУ в міжнародних миротворчих операціях // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. — 2005. — № 1. — С. 236—242.
15. *Мацейко Ю.* Оновлення миротворчості ООН — загальна вимога часу // Дипломат. акад. України. Наук. вісн. — К., 2000. — Вип. 3. — С. 19—25.
16. Миротворчі кроки України: (Україна робить свій внесок у всі миротворчі операції ООН, які почалися або були істотно розширені в 2000 р., заявив постійний представник України при ООН В. Єльченко) // Урядовий кур'єр. — 2000. — 20 жовтня.
17. *Мороз А.* Соціальний контекст діяльності спеціалізованих установ ООН в умовах глобалізму // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — Вип. 60. Ч. 2. — С. 191—196.

18. Морозов Г.И. ООН: опыт миротворчества // МЭ и МО. — 1994. — № 7. — С. 16—26.
19. Пацых О.С., Раввич Т.И. Участь України в миротворчій діяльності Організації Об'єднаних Націй// Актуальні проблеми міжнародних відносин. — № 6. — 2008. — С. 41—45.
20. Перепелиця Г.М. Політика України щодо миротворчості регіональних і субрегіональних організацій у Чорноморському та євразійському регіонах // Стратегічна панорама. — 2002. — № 2. — С. 123—138.
21. Постанова Верховної Ради України № 2538-ХІІ „Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих Силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії” від 3 липня 1992 р. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2538-12>.
22. Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. „Про основні напрями зовнішньої політики України”. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>.
23. Прилута О. Україна в контексті миротворчих операцій ООН // Дипломат. акад. України при Міністерстві закордон. справ України. Наук. вісн. — К., 2003. — Вип. 8.— С. 181—192.
24. Спеціалізовані установи системи ООН: Навч. посібник / В.С. Бруза. — К.: Либідь, 1995.— 230 с.
25. Указ Президента України „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року „Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України” від 15 червня 2009 року. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=435%2F2009>.
26. Указ Президента України „Про направлення миротворчого персоналу України до Республіки Ірак” від 30 листопада 2005 року. [Електрон. ресурс] — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1675%2F2005>.
27. Шелест Г.В. Перспективи розширення миротворчої діяльності України на Широкому Близькому Сході та в Африці // Трибуна. — 2010. — № 5/6. — С. 26—28.

5.8. Національна дипломатія сучасної доби: нові виклики і завдання

В умовах значної активізації глобалізаційних процесів будь-яка країна не може існувати ізольовано від світового співтовариства. Особливо це торкається міжнародних економічних відносин, які і є тим базисом, тією передумовою для подальшого розвитку політичних, культурних та інших стосунків між країнами. Водночас, окрім позитивних моментів розвитку, глобалізаційні процеси несуть і загрозу зовнішнього негативного впливу на внутрішньодержавний розвиток будь-якої країни.

Остання світова економічна криза, на жаль, не оминула Україну, болісно зачепивши майже всі галузі економіки нашої держави, тисячі підприємств та мільйони громадян України. В умовах, коли джерела швидкого зростання докризових років було вичерпано, єдиним шляхом надання Україні позитивної динаміки сталого економічного розвитку може стати проведення рішучих системних реформ, спрямованих в першу чергу на підвищення конкурентоспроможності економіки нашої держави на світовому ринку та формування позитивного інвестиційного клімату.

В матеріалах підготовленого та оприлюдненого проектом „Doing Business” Світового банку та Міжнародної фінансової корпорації у листопаді 2010 року економічному рейтингу привабливості ведення бізнесу (дослідження охоплюють період з червня 2009 по травень 2010 рр.) Україна зайняла 45 місце з 183 країн світу [18]. Для порівняння: основні регіональні конкуренти нашої держави на світових ринках посіли значно вищі місця, зокрема Грузія посіла 12 місце, Словацька Республіка — 42 місце, Угорська Республіка — 46, Румунія — 56, Республіка Білорусь — 68, Республіка Польща — 70, Республіка Молдова — 90, в той час як Російська Федерація — 123 місце [18].

Така ж негативна, на жаль, для України тенденція відстежується й за результатами проведення інших досліджень, зокрема розробленого рейтингу бельгійської компанії зі страхування ризиків міжнародної комерційної діяльності „Discoire-Delcreder”, фахівці якої 24 вересня минулого року наділили Україну найвищим показником комерційного та найвищим показником середньо- та довгострокового політичного ризиків [20].

Вказане може свідчити, з одного боку, про нагальну необхідність завершення внутрішньодержавних реформ у нашій державі, зокрема адміністративної, податкової, митної та трудової, а з іншого ж — про необхідність активізації формування позитивного іміджу нашої держави, її привабливого інвестиційного клімату на міжнародній арені, що, в свою чергу, є одним з головних завдань зовнішньополітичного відомства України [5]. У цьому контексті, зокрема, особлива увага української дипломатії повинна приділятися роботі впливових у світі міжнародних консалтингових компаній, таких, зокрема, як „PricewaterhouseCoopers”, „KPMG”, „Baker & McKenzie” та інших, висновками яких досить часто й користуються рейтингові агенції.

Власне бачення подальшого розвитку України Президентом нашої держави було чітко окреслено під час проведення 17 листопада минулого року одного з чергових засідань РНБО України. „На моє глибоке переконання, — заявив тоді В. Янукович, — ключовим сьогодні є: по-перше, успішне проведення реформ і модернізація країни; по-друге, ефективність самої влади як у внутрішній, так і в зовнішній політиці; по-третє, наявність у влади довгострокової стратегії розвитку держави, яку розуміє і поділяє суспільство; по-четверте, широка соціальна база державної політики,

збереження стабільної суспільної підтримки дій влади; і по-п'яте — недопущення нових політичних криз та революцій” [6].

Все це свідчить про стійкі наміри влади довести до кінця проведення довгоочікуваних реформ та завершити процес модернізації України з метою подальшого утвердження демократії, забезпечення основних прав та свобод людини, внутрішньополітичної стабілізації, реструктуризації української економіки, підвищення її конкурентоспроможності на міжнародному ринку та забезпечення основних стандартів соціально-економічного розвитку країни. З метою забезпечення ефективного використання інвестиційних ресурсів держави, сприяння залученню інвесторів до реалізації пріоритетних для держави проектів, прискоренню відновлення економіки та переходу до її сталого зростання, 8 вересня 2010 р. Президент України В. Янукович своїм Указом № 895/2010 „Про заходи щодо визначення і реалізації проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку” затвердив чотири основних пріоритетних напрями соціально-економічного та культурного розвитку України [4], а саме:

1. „Нова енергія” (проекти, що передбачають використання альтернативних джерел енергії або диверсифікацію постачання енергоносіїв в Україну);

2. „Нова якість життя” (проекти, спрямовані на розв’язання проблеми забезпечення громадян доступним житлом, створення умов для здобуття громадянами якісної освіти, поліпшення медичного обслуговування, забезпечення безпечного для життя і здоров’я довкілля);

3. „Нова інфраструктура” (проекти, спрямовані на підвищення ефективності використання транзитного потенціалу України);

4. „Олімпійська надія — 2022” (проекти, спрямовані на підтримку олімпійського руху в Україні, розвитку спорту вищих досягнень).

Аналіз ситуації свідчить про те, що так звані світові виклики та загрози ХХІ ст., зокрема проблеми міжнародного тероризму, транскордонної організованої злочинності, конкуренції за природні ресурси, нерозповсюдження зброї масового ураження, зміни клімату на планеті тощо, які на даний час широко обговорюються на різноманітних міжнародних заходах, в тому числі й за участю українських експертів, на щастя, не є для сучасної України першочерговими. Для нашої держави, на нашу думку, пріоритетом сьогодення повинно стати завершення процесу ефективної модернізації соціально-економічного розвитку України — надійного підґрунтя для подальшого вигідного її позиціонування на міжнародній арені та експансії інтересів нашої держави за кордоном. Тому й метою цієї статті стало проведення аналізу можливих напрямків модернізації України, в першу чергу реформування напрямків її економічного розвитку — важливої складової утвердження в державі демократичних процесів, забезпечення формування позитивного іміджу нашої країни на міжнародній арені, а також опрацювання напрямів участі зовнішньополітичного відомства України у згаданих процесах.

Питання науково-практичного осмислення та обґрунтування процесу проведення модернізації та реформування усіх складових функціонування Української Держави на сьогодні є надзвичайно актуальними та пріоритетними. Значна увага вказаним проблемам приділялася останнім часом переважно більшістю представників наукових кіл нашої держави та навіть цілими авторськими колективами. Особливо слід відзначити роботу на вказаному напрямку таких фахівців, як Андрій Кудряченко (Інститут європейських досліджень НАН України), Ігор Бураковський, Вероніка

Мовчан, Оксана Кузяків, Олександра Бетлій, Сергій Кандюл, Алла Кобилянська, Віталій Кравчук, Ганна Кузнецова, Катерина Куценко, Дмитро Науменко, Катерина Пількевич, Наталія Сисенко, Ганна Чухай (Інститут економічних досліджень та політичних консультацій), Євген Бистрицький (Міжнародний фонд „Відродження”), Ігор Коліушко, Віктор Тимошук, Олександр Банчук, Мар’яна Демкова, Роман Куйбіда, Юлія Кириченко, Дмитро Український (Центр політико-правових реформ); Анатолій Ткачук (Інститут громадянського суспільства), Денис Ковриженко (Лабораторія законодавчих ініціатив), Анна Нечай (Інститут фінансового права), Олександр Сушко, Володимир Горбач (Інститут Євроатлантичного співробітництва), Олексій Коломієць (Центр Європейських та трансатлантичних студій), Наталія Пархоменко (Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України) та багато інших. Зазначеною проблематикою займаються й фахівці МЗС України та Дипломатичної академії України при МЗС України. Водночас цілком зрозуміло й те, що вказана тематика потребуватиме подальшого доопрацювання.

Діяльність Міністерства закордонних справ у системі органів державної влади України об’єктивно торкається практично всіх сфер життя держави та її громадян, які мають зовнішній вимір — дипломатичних зв’язків, оборони, зовнішньої торгівлі і економічного співробітництва, туризму і приватних поїздок, наукових, спортивних, артистичних обмінів і багато іншого [5]. Водночас, можливість ефективного міжнародного співробітництва значною мірою визначається внутрішньополітичними реаліями, де пріоритетами повинні бути активізація процесів політичного реформування, зміцнення позицій політичних партій та становлення потужних незалежних ЗМІ як одного з визначальних елементів демократизації суспільства. Здійснення політичної та економічної реформ, посилення дієвості влади та держави, беззаперечно, слугуватиме головним чинником завершення пострадянського етапу розвитку незалежної України, гарантією незворотності її переходу до європейських норм і цінностей. Засвоєння цих цінностей залежить одночасно від результативності соціально-економічних перетворень, наслідком яких має стати ефективна економічна система, побудована на ринкових принципах. Якщо перед більшістю країн світу сьогодні стоїть завдання забезпечити 2-3% економічного зростання, то для України йдеться про сталі темпи на рівні 6—7%.

Сьогодні Україна перебуває в умовах реформування в усіх без виключення сферах нашої життєдіяльності, пов’язаного з впровадженням ринкових механізмів, забезпеченням макроекономічної стабілізації та формуванням конкурентоспроможної національної економіки на загальновизначених економічних, правових, організаційних та соціальних засадах. Високі темпи економічного зростання мають закріпитися у національній економіці лише за рахунок впровадження інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. У свою чергу це потребує комплексного впровадження цільових заходів у грошово-кредитній, бюджетно-податковій та інших сферах, які сприятимуть розвитку підприємництва, розширенню реалізації трудового потенціалу нації та зменшенню соціальної напруженості. У кінцевому підсумку країна має отримати додаткові можливості для відчутного скорочення „тіньової” економіки, удосконалення відносин власності, розмежування влади та власності, зміцнення позицій національного капіталу, і водночас — удосконалення економічної та політичної системи держави. Особливо важливим для України є подолання міжрегіональних диспропорцій, котрі заважають етнополітичній консолідації суспільства, утвердженню середнього класу.

Роль дипломатії як знаряддя зовнішньої політики держави завжди була надзвичайно великою. Адже навіть між варварськими племенами існували більш-менш стабільні відносини, відбувалися переговори, укладалися угоди і союзи як економічного, так і військово-політичного характеру. Багатий матеріал для розуміння витоків дипломатії як одного із видів державної діяльності дає історія Стародавнього Єгипту. В одній із гробниць у свій час було знайдено зображення міністерства закордонних справ, його канцелярії та архіву, яке датується 1400 р. до н. е. Це свідчить про те, що Давній Єгипет підтримував різнобічні стосунки із сусідніми державами, а значить — проводив активну дипломатичну діяльність.

Зовнішньополітична служба України також має давні традиції, засновані, передусім, на дипломатичному досвіді Київської Русі-України. Водночас слід зазначити, що витoki української дипломатії є значно глибшими, а відтак — її коріння слід шукати на стику візантійської і римської традицій, що лежать в основі усіх сучасних європейських держав.

Новітній історичний етап у розвитку української дипломатії розпочався 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, в якій, зокрема, зазначалося те, що Україна „як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій...” [1].

В наші дні активного глобалізаційного розвитку світу професія дипломата набула ще більшої ваги. Дипломатія стала надзвичайно значущою, впливовою, відповідальною. Саме він — дипломат — у складних умовах сьогодення покликаний знаходити ефективні формули компромісу, розблоковувати конфлікти, попереджати негативний розвиток подій, давати Президенту та Уряду бездоганно виважені пропозиції та слушні поради.

Роль сучасної дипломатичної служби на нормативно-правовому рівні було визначено у 2006 р. Указом Президента України „Про Положення про Міністерство закордонних справ України”, згідно з яким саме МЗС України як центральний орган виконавчої влади є головним органом держави у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України та координації заходів у цій сфері.

За оцінками переважної більшості фахівців, минулий рік вже став для України роком позитивних якісних зрушень та перетворень як в політичній, так і в економічній сферах. Чого варте лише прийняття 1 червня 2010 р. Закону України „Про засади внутрішньої та зовнішньої політики”, який не лише остаточно закріпив статус України у якості європейської позаблокової держави, яка прагне до співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи при цьому залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур, а й визначив конкретні напрямки реформування та розвитку нашої держави [3]. Таким чином, чи не вперше в історії незалежної України на законодавчому рівні було визнано нерозривний зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою нашої держави.

З прийняттям вищезгаданого закону України вперше в історії нашої держави на законодавчому рівні були закріплені основні засади зовнішньої політики, що базуються на принципах суверенної рівності держав; утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави; поваги до територіальної цілісності іноземних держав та непо-

рушності державних кордонів; вирішення міжнародних спорів мирними засобами; поваги до прав людини та її основоположних свобод; невтручання у внутрішні справи держав; взаємовигідного співробітництва між державами; сумлінного виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань; пріоритету загальновизначених норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права; застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; застосуванні міжнародних санкцій, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам, а також своєчасності та адекватності заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам [3].

Положеннями цього ж закону безпосередньо визначаються й засади зовнішньої політики України, основними з яких є забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизначеними принципами і нормами міжнародного права, забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів, а також дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес [3].

Таким чином, в цілому, з урахуванням світових тенденцій та основних напрямків світового розвитку, перед українською дипломатією повстають нові завдання, які можливо класифікувати за наступними вимірами: політичний аспект; економічний аспект; соціокультурний вимір та захист прав та свобод громадян України за кордоном. Розглянемо їх більш детально.

За останній час у широкому міжнародному спілкуванні — офіційному, діловому і культурно-гуманітарному тощо — Україна досягла незаперечних успіхів. Як результат, вплив та імідж нашої держави поступово зростають, а ми можемо пишатися зміцненням міжнародних і регіональних позицій України, підвищенням уваги до неї з боку світової спільноти. Водночас поява нових, пов'язаних з міжнародними глобалізаційними процесами, викликів ставить перед МЗС України нові завдання, основними з яких є зміцнення міжнародних та регіональних позицій України в світі, підвищення рівня участі нашої держави в ООН та інших міжнародних організаціях, поступової інтеграції до ЄС та активізації всебічного співробітництва з країнами — її членами, особливо з тими, які межують з Україною, а також забезпечення рівноспрямованого співробітництва з НАТО та Російською Федерацією.

Курс на європейську інтеграцію — визначальний пріоритет України — є природним наслідком здобуття державної незалежності, багатовікової історії українського народу, його ментальності та етнічних коренів. Він передбачає європейську самоідентифікацію громадян, визначення відповідних стратегічних орієнтирів внутріш-

ніх перетворень та логіки трансформаційних процесів. Розширення ЄС відкриває нові перспективи та можливості поглиблення євроінтеграційної політики нашої держави. Йдеться про вплив ЄС на процеси демократизації, забезпечення прав і свобод людини, зміцнення позицій ЗМІ, утвердження основних засад громадянського суспільства. Цей же процес зумовлює й зворотну зацікавленість ЄС у демократичній Україні. Особливої важливості у цьому контексті набуває укладення та реальне наповнення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також створення зони вільної торгівлі та запровадження безвізового режиму між Україною та державами-членами ЄС.

Розвиток стратегічного співробітництва з Російською Федерацією також залишається одним із головних напрямів зовнішньої політики України, який не лише не суперечить євроінтеграційному курсу, а й посилює необхідність оптимізації та запровадження дійсно стратегічних взаємовигідних відносин з РФ на рівні конструктивного партнерства. Свого рішення тут очікують проблеми зміцнення економічного співробітництва, делімітації та демаркації кордону, поглиблення зовнішньополітичної і міжпарламентської співпраці [11]. Подальша інституалізація українсько-російських відносин задля рівноправного взаємовигідного співробітництва, позбавленого деструктивних політичних нашарувань, повинна набувати все більшого розвитку із врахуванням стратегічної важливості для України геополітичної ролі РФ, залежності нашої держави від російських енергетичних ресурсів, історичної пов'язаності наших двох народів та високого рівня взаємної інтеграції промисловостей.

Питання війни і миру сьогодні дедалі більше турбують світову спільноту. Щоденно засоби масової інформації приносять нам звістки, які більше походять на фронтові зведення. За подіями в Іраку, Афганістані, Палестинській Автономії, державах Північної Африки та Близького Сходу, інших „гарячих” точках планети з великим занепокоєнням спостерігають і в Україні. Формування воєнних альянсів, участь військових підрозділів у антитерористичних, гуманітарних, стабілізаційних та миротворчих операціях стають чи не найактуальнішим питанням міжнародних відносин. Ці аспекти сьогодні визначають нову архітектуру міжнародної безпеки і місце в ній кожної з країн, у тому числі й України. Загалом, нова парадигма оборонної політики, що формується в реаліях сучасного світу, спрямована на створення ефективних механізмів безпеки, орієнтованих на протидію асиметричним загрозам. Вона не тільки пов'язана з посиленням у міжнародній політиці ролі сили, але й потребує глибшої кооперації та ширшого співробітництва між воєнно-політичними структурами цивілізованих країн, запровадження нових механізмів взаємодії, зокрема шляхом створення більш гнучких альянсів та коаліцій. Суттєві трансформації відбуваються на національному та регіональному рівнях. Принцип превентивного застосування сили за межами національної території став визначальною ознакою нової оборонної стратегії та політики США. Доктрину „превентивних ударів” доповнює політика розширення територій, охоплених військовими базами передової присутності, та формування гнучких коаліцій для боротьби з конкретними загрозами. Підтримка військових акцій США проти так званих „країн — ізгоїв” і участь у міжнародних антитерористичних заходах стали основними чинниками формування міжнародного рейтингу будь-якої держави, успішності двостороннього співробітництва з США. Необхідність реагувати на асиметричні загрози стала потужним поштовхом до реформування збройних сил, які мають бути більш мобільними, швидкими і гнучкими. Водночас для боротьби із загрозою тероризму американські

збройні сили передбачено використовувати й у самих Сполучених Штатах. Посилюється роль органів виконавчої влади в управлінні кризовими ситуаціями, для вирішення яких можуть залучатися військові. Зокрема, в країні сформована нова структура — Міністерство внутрішньої безпеки, яке перетворюється на найвпливовішу управлінську структуру США.

Посилюється роль силової компоненти і в сфері оборонної політики та політики безпеки іншого стратегічного партнера України — Російської Федерації, яка до того ж відіграє координуючу функцію у сфері військово-політичної діяльності низки країн СНД у рамках ОДКБ. Негативно оцінюючи тенденцію до нівелювання ролі Ради Безпеки ООН і перехід до застосування збройних сил на основі національних рішень, Росія також задекларувала власне право на превентивне застосування своїх збройних сил. Інтенсивне співробітництво силових структур різних країн у відповідь на сучасні загрози розглядається Росією як одна з умов її успішної інтеграції у систему міжнародних відносин [8].

Оборонна політика НАТО, в свою чергу, зосереджується на розробці всеохоплюючої програми заходів щодо забезпечення спроможності Альянсу виконувати весь спектр сучасних завдань у сфері безпеки. Передбачається, зокрема, зміцнення союзницьких відносин, розширення безпекового простору НАТО через прийняття нових членів та розвиток партнерських стосунків з країнами Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП). Планується формування гнучких передових військових контингентів, оснащених сучасним озброєнням та військовою технікою із забезпеченням можливостей їх оперативної передислокації на значну відстань у будь-який конфліктний регіон світу. Пріоритетним є вдосконалення військово-технічного потенціалу, створення ефективних засобів реагування на поширення зброї масового ураження. Значна увага приділяється підтримці цивільних структур у надзвичайних ситуаціях.

У тому ж руслі прагне організувати оборонну політику і Європейський Союз, консолідуючи зусилля в рамках Спеціальної європейської політики безпеки й оборони (СЄПБО). Особлива увага при цьому приділяється узгодженню та координації оборонної політики ЄС та НАТО як ключового елемента євроатлантичної безпеки. Важливим знаряддям реалізації цих завдань мають стати європейські сили швидкого реагування, здатні до проведення самостійних акцій у визначених зонах відповідальності. До них належать можливі превентивні удари поза межами національних територій, операції „примусу до миру” та гуманітарні інтервенції. Активними темпами йде інституціоналізація силових структур Євросоюзу. ЄС працює в напрямі розвитку співробітництва у галузі озброєнь та оборонних можливостей у сфері врегулювання криз, зокрема підвищення ефективності миротворчої діяльності на Балканах, яку він перебрав від НАТО [7].

Таким чином, посилення у міжнародній політиці ролі силової компоненти та розвиток консолідації військово-політичної діяльності по боротьбі з нетрадиційними загрозами призвели до зміцнення діючих та запровадження нових механізмів взаємодії як у двосторонніх, так і у багатосторонніх відносинах, а на національному рівні прискорили процес об'єднання можливостей різних силових структур, оптимізації їх взаємодії у боротьбі з новими загрозами. Водночас ефективність державної політики у цих напрямках визначальним чином впливає на місце країни у новому глобальному порядку. Світ стає більш взаємопов'язаним. Жодна держава не спроможна гарантувати свою безпеку виключно власними силами. Погіршення економічної си-

туації, виникнення конфліктів, екологічних криз навіть у найвіддаленіших його кутках може породити загрозу глобального масштабу. У протистоянні таким загрозам, як міжнародний тероризм та розповсюдження зброї масового ураження, автономні національні системи безпеки виявляються неідеальними.

Враховуючи це, Україна активно долучилася до міжнародної антитерористичної коаліції. Вона підтримала дії коаліції у війні в Афганістані, ратифікувала 12 з 13 міжнародних конвенцій щодо боротьби з тероризмом та прийняла відповідні закони з питань в зазначеній сфері. Значну увагу Україна повинна приділяти й посиленню ролі міжнародних інституцій, і насамперед — Організації Об'єднаних Націй у боротьбі з міжнародним тероризмом, зокрема, в контексті резолюції Ради Безпеки від 28 вересня 2001 року № 1373 та інших.

Таким чином, Україна повинна продовжувати розглядати свою зовнішню політику як значимий чинник успішної інтеграції у нову архітектуру глобальної та регіональної безпеки, важливу складову всієї системи міжнародних відносин.

Одним з головних економічних завдань для української дипломатії залишається необхідність створення передумов для активного використання вигідного геополітичного розташування України — ролі важливого енерготранзитного та транспортного регіонального партнера — в міжнародному економічному співробітництві. Визначальний вплив регіональних чинників на зовнішню політику України простежується у розвитку двосторонніх відносин з сусідніми країнами та у її діяльності в регіональних і субрегіональних організаціях. При цьому регіональна політика постає складовою реалізації стратегічного курсу держави на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Одним з найважливіших напрямів реалізації Україною прагнень щодо регіонального лідерства є її активна співпраця в рамках Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ. На сьогоднішній день країни-учасниці цього об'єднання відводять Україні провідну політичну роль гаранта стабільності в конфліктних регіонах пострадянського простору, чому також сприяє її імідж „держави-миротворця” з досвідом. Крім цього, важливим напрямом взаємодії в рамках ГУАМ є транзитно-транспортна, безпекова, енергетична та політична сфери.

Прийняття Стратегії галузевого співробітництва ГУАМ на Бакинському саміті 19 червня 2007 р. стало новим фактором розвитку Організації, що відображає готовність країн до взаємодії, розвитку спільних підходів за всіма напрямками, практичним наповненням ідеї спільного простору інтеграції та безпеки.

Послідовна інтеграція України в Європейську економічну спільноту, співробітництво з країнами пострадянського простору залишають серйозні можливості для просування продукції українського виробництва на ринки іноземних держав. Водночас, за інформацією Держкомстату України, лише у 2010 р. негативне для України сальдо зовнішньої торгівлі товарами складало 9,3 млрд доларів США, що, в той же час, удвічі менше, ніж у 2008 р., коли воно складало 18,6 млрд доларів США. З метою виправлення ситуації МЗС України мусить запроваджувати відповідні заходи, спрямовані на сприяння українським виробникам у їх виході на іноземні ринки продукції та надання послуг.

З метою створення сприятливих умов для збільшення обсягів іноземних інвестицій в економіку України та діяльності іноземних інвесторів, прискорення соціально-економічного розвитку регіонів і пріоритетних галузей виробництва нашої держави, МЗС України повинно активізувати формування привабливого інвестиційного

іміджу України та її регіонів, надання іноземним партнерам консультацій економічного та правового характеру щодо можливостей внесення іноземних інвестицій в економіку України, посилити пошук потенційних інвесторів для вітчизняних суб'єктів підприємницької діяльності, активізувати сприяння іноземним інвесторам у питаннях взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підготовку пропозицій щодо стимулювання інвестиційної діяльності, зокрема з урахуванням досвіду інших держав у сфері залучення іноземних інвестицій, та щодо усунення перешкод, які негативно впливають на інвестиційний клімат в Україні, активізувати запровадження заходів, спрямованих на заохочення іноземних інвесторів до внесення інвестицій в розбудову міжнародних транспортних коридорів, розвідку та видобування корисних копалин, у тому числі шляхом укладання договорів концесії та угод про розподіл продукції.

Встановлення принципового контролю за адекватністю та сприяння покращенню оцінок України провідними міжнародними рейтинговими агенціями — наступний напрямок для роботи української дипломатії.

Глобалізаційні процеси стали передумовою для створення міжнародних рейтингових агенцій, провідними з яких на даний час є „Moody's”, „Standard & Poor's” та „Fitch”. Їх головними завданнями є проведення аналізу економічної діяльності країн, а також окремих суб'єктів підприємницької діяльності та прогнозування можливих варіантів розвитку ситуації. Зовнішні зацікавлені України можуть обходитися бюджету дешевше за умови підвищення так званого суверенного міжнародного рейтингу України, який, на жаль, продовжує залишатися на досить низькому рівні. Хоча й останні економічні успіхи держави не викликають сумнівів у аналітиків провідних рейтингових агенцій, свою низьку оцінку вони мотивують політичним чинником. Зважаючи на вищевикладене, МЗС України повинно вжити заходів щодо активізації роботи з провідними міжнародними рейтинговими агентствами, спрямованої на забезпечення об'єктивного визначення місця України в системі міжнародних інвестиційних рейтингів та сприяти розробці методики рейтингової оцінки інвестиційної привабливості галузей, регіонів та суб'єктів господарювання України, а також забезпечити висвітлення результатів відповідних оцінок серед потенційних іноземних інвесторів.

Отримання упереджувальної інформації стосовно негативних процесів у провідних країнах світу та можливого їх впливу на розвиток економіки України є також важливим напрямком діяльності МЗС України, яке повинно швидко та адекватно реагувати на будь-які зміни в розвитку економік провідних країн світу з подальшим інформуванням вищого керівництва країни для прийняття відповідних заходів протидії. Також на підрозділи економічного спрямування зовнішньополітичного відомства України повинні покладатися завдання стосовно проведення моніторингу та попередження потрапляння на український ринок недоброякісної продукції іноземного виробництва. На жаль, законодавство розвинутих країн дозволяє виробляти продукцію, яка не відповідає вимогам безпеки, за умови реалізації її в третій країнах. Більше того, досвід роботи органів з сертифікації доводить, що є випадки, коли продукція, що має сертифікати, видані за межами України, не відповідає вимогам стандартів, що діють в Україні і гармонізовані з міжнародними. Результати сертифікації свідчать, що фактично бракується 10—15% імпоротної продукції, яка проходить сертифікацію, а відсоток імпоротної харчової продукції ще вищий. Це часто відбувається тому, що метою переговорів з боку більшості розвинутих країн є забезпечення без-

перешкодного доступу їх виробників на ринок України без жодних зустрічних зобов'язань. Вихід з цієї ситуації — лише у зближенні національного технічного регулювання з міжнародними і європейськими вимогами.

Сприяння захисту прав та інтересів представників закордонного українства є основним завданням української дипломатії в рамках соціокультурного виміру. Метою політики, яка проводитиметься МЗС України щодо закордонного українства, повинно, перш за все, стати створення належних умов для продуктивної співпраці українського суспільства із закордонним українством у різноманітних сферах життя, для захисту національних, інтелектуальних і духовних цінностей в Україні й за кордоном та задоволенні національно-культурних та мовних потреб закордонного українства, для розвитку національної ідеї, що об'єднає всіх українців, де б вони не мешкали. Зовнішня політика щодо закордонного українства повинна спрямовуватися на розвиток відносин українського суспільства із співвітчизниками за кордоном як складової частини зовнішньополітичної, культурної, соціально-економічної політики держави, її стратегії розвитку та ефективного використання інтелектуального, духовного, фізичного потенціалу нації, а також на створення позитивного міжнародного іміджу України. При цьому, головними завданнями МЗС України повинні бути: розробка та реалізація основних напрямків державної політики у сфері розвитку відносин із закордонним українством; розробка проектів законів та інших нормативно-правових актів у сфері регулювання відносин із закордонним українством; координування діяльності інших органів виконавчої влади з питань розвитку відносин із закордонним українством; розробка і подання на затвердження Кабінету Міністрів України програм підтримки культурної, освітньої, інформаційної та іншої діяльності українських закордонних громад; здійснення підтримки та співробітництва із національно-культурними центрами закордонних українців, національними меншинами українців, національними об'єднаннями закордонних українців; розробка міжнародних договорів та здійснення міжнародного співробітництва у сфері розвитку відносин із закордонним українством; інформування Президента України і Кабінету Міністрів України про хід реалізації національної політики щодо закордонного українства; забезпечення реалізації першочергових заходів щодо підтримки закордонного українства в країнах СНД тощо.

Головними цілями діяльності МЗС України на напрямі просування української культури за кордоном повинні стати: інтеграція української культури і мистецтва у європейський і світовий простір, просування українського мистецького продукту на світовий культурний ринок, а також поглиблення культурного співробітництва з українською діаспорою. В Україні є добра воля до розвитку співпраці з ЄС та іншими розвиненими країнами. Однак через пострадянську систему координат офіційної культурної політики України, для побудови таких взаємин від обох сторін потрібне усвідомлення, зокрема на концептуальному рівні, відмінностей між політикою стратегічного розвитку культури (характерною для більшості країн Європи) та політикою прямого управління державною культурою (ця традиція й досі жива в Україні). Використовуючи європейський досвід, МЗС України повинно чітко визначити майбутні пріоритети у вказаній сфері та розвивати свої можливості у відповідності до нових глобалізаційних викликів. За останнє десятиліття зокрема, ЄС сформулював кілька ключових принципів своєї культурної політики. У звіті Ради Європи „In from the Margins” (1997 рік) йдеться про те, що більшість європейських країн повинні здійснювати свою культурну політику відповідно до чотирьох ключових принципів:

сприяння розвитку культурної ідентичності, сприяння культурному різноманіттю, сприяння творчості та сприяння участі у культурному житті. У зв'язку з вищевикладеним, МЗС України разом з Міністерством культури України потрібно підтримувати культурну діяльність українства за кордоном, підтримувати українську культуру як засіб досягнення певних цілей соціально-економічної політики Уряду України, визнати вплив культурного сектору у якості самостійного сектору економіки та важливої взаємодії між неприбутковою діяльністю та культурними і творчими індустріями, заохочувати створення та розвиток самоврядних інституцій та мереж культурно-освітнього спрямування, налагоджувати співробітництво з різноманітними партнерами в державному, приватному та незалежному секторах, а також визначити відповідальність органів влади на національному, регіональному та місцевому рівнях. МЗС України збалансовано, через гнучкі програми фінансування проєктів, повинно реагувати на потреби культурних інституцій, всіляко заохочуючи творчий розвиток, індивідуальні мистецькі ініціативи та нові методи роботи.

Україна меншою мірою, ніж слід було б, включена в європейські культурні мережі, дебати, механізми обміну досвідом та розробки культурної політики. Рівень знань про Україну в інших країнах Європи все ще залишається відносно низьким. Необхідно робити ще більше, аби максимізувати можливості професійних контактів в культурно-просвітницькій сфері і збільшувати їх кількість. До того ж підтримка та просування вітчизняного культурного надбання одразу створить Україні та українським компаніям позитивний імідж у світі. Останні зможуть проявити себе і як справжні патріоти, і як соціально відповідальні „корпоративні громадяни”, а це сьогодні дуже важливо, якщо компанія має намір бути присутньою на світовому ринку.

Наступне завдання української дипломатії — сприяння покращенню міжнародного іміджу України, особливо в контексті покращення іміджу нашої держави як засобу залучення міжнародного капіталу, є одним з найголовніших, які стоятимуть перед МЗС України в епоху активізації процесів глобалізації. На наше глибоке переконання, інвестиційний імідж України значною мірою залежить від поінформованості міжнародної спільноти про її інвестиційний клімат. На тлі міжнародної кризи керівництво провідних країн світу переглядає свою політику в сфері інвестицій, адже фінансові потоки скеровуються на подолання кризових явищ. Оскільки позитивне сприйняття держави інвесторами є дієвим чинником динамічного соціально-економічного розвитку, Україні зараз важливо терміново вжити комплекс антикризових заходів. Значна їх частина полягає у сфері саме іміджу і комунікацій між владою та населенням, владою і міжнародною спільнотою. Питання формування позитивного іміджу України, без сумнівів, є елементом національних інтересів і набуває особливого значення у контексті підготовки та проведення в країні фінальної частини Євро-2012.

У зв'язку з цим на особливу увагу МЗС України повинно заслуговувати вирішення питання активізації співробітництва з урядовими та недержавними організаціями, які мають на меті формування та підтримку позитивного іміджу нашої держави на міжнародній арені, зокрема, Державним агентством з інвестицій і інновацій, Українським центром сприяння іноземному інвестуванню, фундацією „Open Ukraine” тощо.

В останні 5—10 років трудова міграція з України набула величезних масштабів. В окремих регіонах нашої держави є цілі села, де можна побачити лише малих дітей,

які не пам'ятають своїх батьків, та старих людей, адже усі працездатні їх мешканці вирушили по світах у пошуках кращої долі. Проте, основна проблема полягає в тому, що переважна більшість працюючих українців за кордоном перебуває там на нелегальному становищі, раз по раз ризикуючи потрапити до в'язниці та бути депортованими. Крім того, очевидно, що такі люди є абсолютно безправними. Вони не мають доступу до медичного обслуговування, не мають жодних соціальних гарантій та юридичного захисту. За різними підрахунками, зараз за межами України перебувають від 2 до 7 млн наших співгромадян. За офіційними даними МЗС, на нелегальному становищі за кордоном знаходяться близько 1,5 млн чоловік. Таким чином, захист прав громадян України за кордоном повинен бути головним пріоритетом діяльності МЗС України. Крім того, зовнішньополітичне відомство України повинно якнайактивніше вести роботу, спрямовану на покращення становища українців за кордоном, на його легалізацію. Тим самим можна уникнути багатьох неприємних ситуацій та значно покращити імідж нашої держави за кордоном.

Однією з форм нелегальної міграції, яка широко поширена та викликає особливе занепокоєння, є торгівля людьми, особливо жінками та дітьми. Воно включає вербування жінок у бідніших країнах Східної Європи з метою вивезення їх до країн Центральної та Західної Європи, де їх примушують до проституції, або ж вони потрапляють у пастку до шахраїв, які відбирають у них паспорти, погрожують та шляхом шантажу привласнюють більшу частину грошей. Дані від дипломатичних представництв та відомств за кордоном свідчать про тенденцію до збільшення кількості незаконно вивезених жінок — громадян України — до іноземних держав. До такої надзвичайно прибуткової незаконної діяльності залучаються великі транснаціональні злочинні угруповання, часто пов'язані зі структурами державної влади. Боротьба з цим ганебним явищем є дуже складною. Тому МЗС України повинно звернути особливу увагу на проблему викорінення торгівлі людьми, докласти усіх зусиль задля розвитку міжнародного співробітництва у цій галузі та активізувати відповідну роботу наших закордонних представництв у вказаному напрямку.

Отже, з вищевикладеного видно, що на плечі національної дипломатії в умовах всебічної трансформації українського суспільства покладено надзвичайно велику відповідальність. І двадцятирічний досвід українського державотворення недвозначно свідчить, що українська дипломатія досить впевнено демонструє готовність та здатність впоратись із завданням будь-якого масштабу труднощів. Національна дипломатія, спираючись на багаті вікові традиції, безумовно, виступить надійним важелем в модернізації українського суспільства і сприятиме тому, щоб Україна посіла своє законне місце серед 20 найрозвиненіших країн європейського континенту вже в найближчому майбутньому.

Використані джерела та література:

1. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-ХІІ // Верховна Рада УРСР. — Офіц. Вид. — Відомості Верховної Ради УРСР, 1990. — № 31. — ст. 429.
2. Про дипломатичну службу. Закон України від 20 вересня 2001 року № 2728-ІІІ // Верховна Рада України. — Офіц. Вид. — Відомості Верховної Ради України, 2002. — № 5. — ст. 29.
3. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI // Верховна Рада України. — Офіц. Вид. — Відомості Верховної Ради України, 2010. — № 40. — ст. 527.
4. Про заходи щодо визначення і реалізації проектів із пріоритетних напрямів соціально-економічного та культурного розвитку. Указ Президента України від 8 вересня 2010 року

№ 895/2010 // [Електронний ресурс]// Офіційний електронний портал Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=895%2F2010>.

5. Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2006 року № 960 // [Електронний ресурс]// Офіційний електронний портал Верховної Ради України — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=960-2006-%EF>.

6. Під головуванням Президента України відбулося засідання РНБО [Електронний ресурс]: за даними Прес-служби Президента України // Офіційний електронний портал Президента України — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/18731.html>

7. Трансформація європейського та євроатлантичного простору безпеки. Наслідки для України / Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/41.htm>.

8. Проект Договора о европейской безопасности / Президент России. Официальный сайт. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/news/6152>.

9. Бжезинський З. Выбор. Мировое господство, или глобальное лидерство. — М., 2004.

10. Гуменюк Б., Щерба О. Сучасна Дипломатична служба. — К., 2001.

11. Иванов I. Внешняя политика России в эпоху глобализации. Статьи и выступления. — М., 2002.

12. Лебедева М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии. — М., 1997.

13. Лихачов О. Экономическая дипломатия России. Новые вызовы и возможности в условиях глобализации. — М., 2006.

14. Никольсон Г. Дипломатическое искусство. — М., 1962.

15. Тойнбі А. Дж. Постижение истории. — М., 1991.

16. Boutros Boutros-Ghali. Report of the Secretary-General dated 17/06/1992 № A/47/277- S/24111 pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992 „An Agenda for Peace. Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping”.

17. Berridge G. Diplomacy. Theory and Reality. — L., 1995.

18. Economy Rankings [електронний ресурс]: за даними проекту „Doing Business” // Офіційний електронний портал проекту „Doing Business” — Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/rankings>.

19. Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth / European Commission. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ec.europa.eu/eu2020/index_en.htm.

20. Risk Assessment Ukraine by Ducroire/Delcredere SA.NV [електронний ресурс]: за даними рейтингу компанії Ducroire/Delcredere // Офіційний електронний портал компанії Ducroire/Delcredere — Режим доступу: <http://www.ducroiredelcredere.co.uk/WebDuk/WebSite.nsf/AllWeb/Ukraine?OpenDocument&Disp=1>.

21. White B. Diplomacy // The Globalization of World Politics. An Introduction Relations / Ed. by I. Bailis, S. Smith. — N.Y., 1997.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Кудряченко Андрій Іванович* — доктор історичних наук, професор, директор Інституту європейських досліджень НАН України
- Богданович Іван Іванович* — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
- Богінська Ірина Валентинівна* — кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького Національного університету
- Булівінський Андрій Григорович* — кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
- Головченко Володимир Іванович* — доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Тараса Шевченка
- Горелов Микола Євгенович* — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України
- Губерський Леонід Васильович* — академік Національної академії наук України, доктор філософських наук, професор, ректор Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, Герой України
- Гуменюк Борис Іванович* — доктор історичних наук, професор, ректор Дипломатичної академії України при МЗС України, Надзвичайний і Повноважний Посол України, Заслужений діяч науки і техніки України
- Дмитренко Микола Андрійович* — доктор політичних наук, член-кореспондент Академії політичних наук України, заступник директора Інституту дослідження проблем державної безпеки
- Дудко Ірина Дмитрівна* — доктор політичних наук, завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ „Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”

- Калінічева Галина Іванівна** — кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Інституту європейських досліджень НАН України
- Копійка Валерій Володимирович** — доктор політичних наук, професор, директор Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Тараса Шевченка
- Кремень Василь Григорович** — академік НАН України, академік НАПН України, доктор філософських наук, професор, президент НАПН України
- Кривонос Роман Анатолійович** — кандидат політичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Тараса Шевченка
- Максак Геннадій Анатолійович** — здобувач Інституту європейських досліджень НАН України, президент Поліського фонду міжнародних та регіональних досліджень (м. Чернігів)
- Матвієнко Віктор Михайлович** — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Тараса Шевченка
- Метельова Тетяна
Олександрівна** — кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
- Моця Олександр Петрович** — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки
- Погорєлова Інна Сергіївна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ „Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”
- Рафальський Олег Олександрович** — член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України
- Смолій Валерій Андрійович** — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту історії України НАН України
- Солдатенко Валерій Федорович** — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Українського інституту національної пам'яті

- Солошенко Вікторія Віталіївна** — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Київського Славістичного університету
- Степанков Валерій Степанович** — доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського Національного університету
- Степанов Валерій Анатолійович** — кандидат історичних наук, заступник керівника Головного управління міжнародних відносин Адміністрації Президента України
- Ткаченко Василь Миколайович** — член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор
- Ткаченко Ігор Володимирович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
- Тодоров Ігор Ярославович** — доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького Національного університету
- Циватий В'ячеслав Григорович** — кандидат історичних наук, доцент, перший проєктор Дипломатичної Академії України при МЗС України
- Чекаленко Людмила Дмитрівна** — доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
- Чорногор Ярослав Олексійович** — кандидат історичних наук, в. о. ученого секретаря Інституту європейських досліджень НАН України
- Шинкаренко Тетяна Іванівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Тараса Шевченка
- Шморгун Олександр Олександрович** — кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту європейських досліджень НАН України
- Юрченко Сергій Васильович** — доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і міжнародних відносин Таврійського Національного університету імені В.І. Вернадського (м. Сімферополь)

Державна установа «Інститут історії НАН України»

Наукове видання

**УКРАЇНА В ЄВРОПІ:
контекст міжнародних відносин.**

Редактори: *Калінічева Г.І.*, канд. історичних наук;
Метельова Т.О., канд. філос. наук

Оригінал-макет *Гулейков В.В.*

Коректор *Патола Е.І.*

Підписано до друку 28.12.2011 р. Формат 70×100/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 56,4. Ум. друк. арк. 51,35.

Наклад 300 прим. Зам. 11-147.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс».

Св-во суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.

03680, м. Київ, вул. Шутова, 136.

www.kniga.kiev.ua